

PHD KONFERENCIA 2013

Balassi
Intézet
Márton Áron Szakkollégium

PhD-konferencia 2013

Balassi Intézet

DEBRECENI EGYETEM

TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024
A Debreceni Egyetem tudományos
képzési műhelyeinek támogatása

ISBN 978-615-5389-09-2
Debrecen, 2013

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Balassi Intézet által támogatott 2013. február 8-án, a Debreceni Egyetemen megrendezett konferencia előadásainak válogatását tartalmazza.

A kötet szerzői szekciónkénti bontásban:

Balog László, Bucur Tünde Csilla, Crnkovity Gábor, Hajtman Kornél, Mgr. Hegedűs Norbert, Kiss Tímea, Patócs László; Balázs Beatrix, Jevcsák Melinda, Kovács Sárkány Hajnalka, Máthé Emőke, Murényi Sztella, Jovanović-Šanta Suzana, Jakimov Dimitar, Szanyi Szabolcs; Bakonyi Zoltán, Gál Márk, Nagy Viktor; Csíkos Tímea, Márkus Zsuzsanna; Bajkó Árpád-István, Koncz Klaudia, Tekei Erika, Tóth Zsuzsanna Napsugár; Lőrincz Gábor, Seres Kristóf, Székely Zsuzsa, Ujvári Tóth Anita, PaedDr. Vas Kinga; Dacian But-Căpușan, Frigy Szabolcs, Morauszki András, Szabó Katalin, Törteli Ágnes; Bajcsi Ildikó, Balázs Lilla, Bayerné Sipos Mónika, Boros László, Ernei Júlia, Mgr. Haris Szilárd, Jančár Mónika, Kassay Réka, Kosztyó Gyula, Paládi Viktória, Riskó Marianna, Szopó András, Tódor Imre, Tömösközi Ferenc, Tutuskó Ágnes, Vass Ágnes

A kötetben megjelent tanulmányok tartalmáért a szerzők vállalják a felelősséget.

Felelős kiadó:
Dr. Hatos Pál

Tartalomjegyzék

KONFERENCIA PROGRAM	7
IRODALOMTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	11
Balog László: „A boldogság elutazott erről a vidékről” – Székely Csaba bányatrilógiájának rétegei	12
Bucur Tünde Csilla: Minden, amit láttunk – Elbeszélhetőség és látás Závada Pál regényében – Závada Pál: A fényképész utókora	19
Crnkovity Gábor: A Monarchia-sztereotípiák és a múlt identitásformáló hatása Juhász Erzsébet novelláiban	27
Hajtman Kornél: Gavlovoč Hugolín Kameň ku pomoci című műve, mint prédikációs segédkönyv	35
Mgr. Hegedűs Norbert: Mémek és mítoszok. Memetika és irodalomtudomány	47
Kiss Tímea: Ady Endre: <i>Párisban járt az Ősz</i> című versének és műfordításainak alakzatvizsgálata	56
Patócs László: Az önironia lírája. A beszédszubjektum ironikus-önreflexív tényezői Kukorelly Endre korai költészetében	67
KOMPLEX TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	74
Balázs Beatrix: <i>A Heracleum sosnowskyi</i> Manden, mint adventív faj a kárpátaljai flórában.	75
Jevcsák Melinda: Különböző táptalajok hatása a <i>Narcissus poeticus ssp. radiiflorus in vitro</i> szaporítása során	85
Kovács Sárkány Hajnalka: A szerbiai élelmiszerbiztonság jogszabályi, minőség és élelmiszerbiztonsági-irányítási aspektusai	95
Máthé Emőke: Két kárpáti villámárvízi esemény összehasonlítása The comparison of the two Carpathian flash flood events	106
Murényi Sztella, Jovanović-Šanta Suzana, Jakimov Dimitar*: D-homo-androszt-4-en 6-keto és 6-oximino származékanak hatásai tumor sejtek proliferációjára	112
Szanyi Szabolcs: Nagydobrony környéki gyepterületek nappali lepke- (<i>Rhopalocera</i>) és egyenesszárnýú- (<i>Orthoptera</i>) közösségeinek összetétele	131
GAZDASÁGTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	140
Bakonyi Zoltán: Hálózatmenedzsment a biztosítási alkusz iparágban	141
Gál Márk: Merre haladunk? Avagy Leadership globális kontextusban.	153
Nagy Viktor: A kibertér területi és társadalmi jellemzői	163
MULTIDISZCIPLINÁRIS TÁRSADALMI SZEKCIÓ	173
Csíkos Tímea: A kisiskolások evési magatartását meghatározó külső tényezők vizsgálata az egészséges életmód kialakítására	174
Márkus Zsuzsanna: Mi a szakkollégium? Kik a szakkollégisták? Szakkollégiumok a Debreceni Egyetemen	188

NÉPRAJZTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	203
Bajkó Árpád-István: A kisiratosi Kurtucz István parasztkántor temetési búcsúztatói	204
Koncz Klaudia: Adalékok a halállal kapcsolatos hiedelmek és szokások ismeretéhez Lélekhit (Kelenyei példa)	224
Tekei Erika: Folklórkutatás és néprajzi kiadványok Erdélyben a 21. század kezdetén – kutatás, közlés és recepció viszonya	238
Tóth Zsuzsanna Napsugár: A toledó fehér hímzés szerepe a dél-szlovákiai Komáromi Járásban	251
NYELVTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	261
Lőrincz Gábor: A nyelvi variativitás és a kontaktusváltozók	262
Seres Kristóf: Kovács Vilmos Színvilága a Kék szín és az égszín árnyalat tükrében	275
Székelly Zsuzsa: Az önkényes motivált nyelvi jelekről	286
Ujvári Tóth Anita: A verbászi magyar ajkú diákok kódváltása	294
PaedDr. Vas Kinga Olvassuk vagy nézzük? Állapotjelentés a XXI. századi gyerekek olvasáskultúrájáról	306
SZOCIOLOGIATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	315
Dacian But-Căpușan: CHURCH AND SOCIETY. SOCIAL MISSION OF THE CHURCH – AN ORTHODOX POINT OF VIEW	316
Frigy Szabolcs-István: A felekezeti iskolák hozzáadott értékének vizsgálata Romániában	324
Morauszki András: Az Illyés Közalapítvány helye a szlovákiai magyar kulturális intézményrendszer támogatásában	332
Szabó Katalin: Egészséges hely az iskola?	351
Törteli Ágnes: A roma/cigány nemzetiségű tanulók integrációs nehézségei Magyarokanizsa község általános iskoláiban	363
TÖRTÉNELEM-, ÉS POLITIKATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ	371
Bajcsi Ildikó: Trianon okainak értelmezése a magyar és a szlovák historiográfiában 1990- től napjainkig	372
Balázs Lilla: A Muszlim Testvériség létrejöttének történeti háttére, szervezeti felépítése és ideológiája	384
Bayerné Sipos Mónika: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján. Egy kérdőíves felmérés tanulságai	391
Boros László: A leventemozgalom és Kárpátalja 1938-1941	405
Ernei Júlia: A Román kultúrpolitika evolúciója a Ceaușescu-korszak utolsó két évtizedében	421
Jančár Mónika: A „H-ügy”: Milada Horáková és társainak pere	430
Mgr. Haris Szilárd: A szabad akarat tanának helye a filozófia egyes irányzataiban	441
Kassay Réka: „Digitális hősök” – Példaképek és „kedvencek” a Kolozsváron és környékén élő magyar kisiskolások életében	450
Kosztyó Gyula: A kommunizmus kárpátaljai legitimációja: a Kárpátontúli-Ukrán Kommunista Párt létrejöttének és propaganda-tevékenysége (1944.november – 1945.március)	461
Paládi Viktória: Pravoszláv egyház, mint a politika eszköze a két világháború közötti Kárpátalján. A kárpátorosz delegáció 1920. évi memorandumának elemzése	470
Riskó Marianna: „Uram, követlek, bárhová is mégyl!” Chira Sándor /1897-1983/ hitvalló püspök életútja.	479

Szopó András: Kárpátalja 1939-es újraegyesítése a magyar állam-egyház kapcsolatok kontextusában	494
Tódor Imre: Az ellenség identitásképző funkciója. <i>Carl Schmitt politikai filozófiájáról</i>	500
Tömösközi Ferenc: Adalékok a Komáromi Református Ifjúsági Egyesület történetéhez 1945-ig.	510
Tutuskó Ágnes: Az 1914-es kárpátaljai orosz betörés Lehoczky Tivadar „A világháborúnk” című kézírata alapján	524
Vass Ágnes: A kisebbségi nyelvek helyzete az Európai Unióban	531

KONFERENCIA PROGRAM

8.00 - 9.00	Regisztráció (Debreceni Egyetem Főépület - Auditorium Maximum)
9.00 - 9.30	Megnyitó (Debreceni Egyetem Főépület - Auditorium Maximum)
9.00 - 9.10	Köszöntő: Demeter József kollégiumvezető, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium
9.10 - 9.20	Köszöntő: Dr. Hatos Pál főigazgató, Balassi Intézet
9.20 - 9.30	Köszöntő: Dr. Jávor András oktatási rektorhelyettes, Debreceni Egyetem
9.30 - 10.00	Szünet

10. 00 – 16.45 SZEKCIÓÜLÉSEK

GAZDASÁGTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Rózsa Andrea**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Matematika Épület 1. em. 113. terem

Előadó neve, előadás címe:

Bakonyi Zoltán	Hálózatmenedzsment a biztosítási alkusz iparágban
Fikó László	Válságkezelés Délkelet-Ázsiában. Mit tanulhat Európa Szingapúrtól?
Gál Márk István	Merre haladunk? Avagy Leadership globális kontextusban
Kovály Katalin	Az etnikai sokféleség és a külföldi tőkebefektetések közötti kapcsolat Kárpátalja példáján
Nagy Viktor	A kibertér területi és társadalmi jellemzői

IRODALOMTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Prof. Dr. Debreczeni Attila**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület 3. em. 303. Könyvtár

Előadó neve, előadás címe:

Bajzák Mónika	Kazinczy artistikus tárgyú epigrammái
Balog László	„A boldogság elhúzott erről a vidékről”. Székely Csaba bánya-trilógiájának rétegei
Berényi Emőke	Akció, area, antropológia
Bucur Tünde Csilla	Minden, amit láttunk. Elbeszélhetőség és látás Závada Pál regényében
Crnkovity Gábor	A Monarchia-sztereotípiák és a múlt identitásformáló hatása Juhász Erzsébet novelláiban
Deák Zsuzsánna	Bona inspiratio contra desperationem: Az isteni kegyelem képei a késő középkori jó halálban
Hajtman Kornél	Egy szlovák nyelvű prédikációs segédkönyv
Hegedűs Norbert	Mémek és mítoszok. Memetika és irodalomtudomány
Hriczo Ágnes	Gyöngyösi István és a széphistóriák hagyománya
Kiss Tímea	Ady Endre: Párisban járt az Ősz és műfordításainak alakzatvizsgálata
Novák Anikó	„Egy kiállítás képei” A művészetek szétbogozhatatlan szálai
Patócs László	Az önirónia lírája. A beszédsubjektum ironikus-önreflexív tényezői

KOMPLEX TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Prof. Dr. Varga Zoltán,**

Prof. Dr. Vereb György

Prof. Dr. Posta József

Helyszín: Debreceni Egyetem – Élettudományi Épület, Állattani Tanszék 1. 201 terem

Előadó neve, előadás címe:

Balázs Beatrix	A Heracleum sosnowskyi Manden, mint adventív faj a kárpátaljai flórában
Czikó Melinda	A kadmium szorpciója hidroxiapatit alapú anyagokra
Darcsi András	Szintetikus és királis analitikai módszerek kidolgozása a dapoxetin es metabolitjainak jellemzésére

Galgóci Szilvia	Domináns negatív mutáns RasN fehérje hatása PC12 sejtek NGF-indukálta differenciációjára
Jevcsák Melinda	Különböző táptalajok hatása a <i>Narcissus poeticus</i> ssp. <i>radiiflorus</i> in vitro szaporítása során
Kiss Krisztián	A gyomorsav-szekréció gátló gyógyszerek hatása a lélegeztetéssel összefüggő pneumonia előfordulására
Kovács Sárkány Hajnalka	A szerbiai élelmiszerbiztonság jogszabályi és minőség és élelmiszerbiztonsági-irányítási aspektusai
Kovács Vilmos	Szabványosítási lehetőségek a Vajdaságban, az agráriumban
Máthé Emőke	Két kárpát-medencei villámárvízi esemény összehasonlítása
Murényi Sztella	17-pikolil androsztén származékok citotoxikus és genotoxikus hatásai
Szanyi Szabolcs	Nagydobrony környéki gyepterületek nappali lepke (<i>Rophalocera</i>) és egyenesszárnyú (<i>Orthoptera</i>) közösségeinek, közösség-összetétele

MULTIDISZCIPLINÁRIS TÁRSADALMI SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Teperics Károly**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Matematika Épület 1. em. 105. terem

Előadó neve, előadás címe:

Csikós Tímea	A kisiskolások evési magatartását meghatározó külső tényezők vizsgálata az egészséges életmód kialakítására
Dániel Botond	A Babeş-Bolyai Tudományegyetem szociális munka végzettjeinek munkaerőpiacon való elhelyezkedése
Halasi Szabolcs	Kognitív képességek fejlesztése mozgással
Kiss Zita	Az erdélyi magyar falusi középiskolás diákok jövőtervei
Kovács Klára	Sport és szubjektív jóllét a hallgatók körében egy magyar – román - ukrán határ menti régióban
Márkus Zsuzsanna	Mi a szakkollégium? Kik a szakkollégisták?
Molnár Anita	Az óvodai tantervtervezés szerepéről Kárpátalján (beregcsúzi óvodák példáján)
Morvai Tünde	Elit pedagóguspálya Szlovákiában
Séra Magdolna	Iskolaválasztás nagyvárosi szórványban Kárpátalján (Munkács és környékén készített félig strukturált interjúk alapján)
Székely Kinga	A munka és társadalom viszonya az iparosodás kezdetétől
Zoller Katalin	Pedagógusok Szakmai Fejlődése Romániában

SZOCIOLÓGIATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Murányi István**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, Szociológia Tanszék, földszint 44. terem

Előadó neve, előadás címe

Dacian-But Capusan	Church and Society. Social Mission Of The Church
Frigy Szabolcs-István	A felekezeti iskolák hozzáadott értékének vizsgálata Romániában
Morauszki András	Az Illyés Közalapítvány helye a szlovákiai magyar kulturális intézményrendszer támogatásában
Pelle Veronika	Face-ek és vészek. Médiatudatos kommunikáció a közösségi médiában
Stark Gabriella	Az óvodapedagógus- és tanítóképzés, mint kisebbségi tanulási-tanítási útvonal
Mária	Egészséges hely az iskola?
Szabó Katalin	Erdélyi Ifjúsági Jelentés: Önkéntesség az erdélyi ifjúsági szervezetek körében
Székely Tünde	Hallgatói munkaattitűdök a partiumi régió felsőoktatási intézményeiben
Szöcs Andor	A roma/cigány nemzetiségű tanulók integrációs nehézségei Magyarországon
Törteli Ágnes	A roma/cigány nemzetiségű tanulók integrációs nehézségei Magyarországon

TÖRTÉNELEM-, és POLITIKATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Pallai László**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, Történelmi Intézet, 3. em. 316 könyvtár

Előadó neve, előadás címe

Bayerné Sipos Mónika	Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján. Civil szervezetek szerepe az autonómiában Kárpátalján
Boros László	A Leventemozgalom és Kárpátalja (1938-1941)
Ernei Júlia	A kultúrpolitika evolúciója a ceașescui diktatúra utolsó két évtizedében
Jančár Mónika	A „H-ügy”: Milada Horáková és társainak pere
Kosztó Gyula	A kommunizmus kárpátaljai legitimációja: a Kárpátontúli-Ukrán Kommunista Párt létrejöttének és propaganda-tevékenységének szerepe ebben (1944. november – 1945. március)
Nagy József	A M. Kir. 70. Honvéd Határvédelmi - Csoport emlékezete Csík vidékén 1940-1944
Pap Tibor	Kisebbségmértékesség a gyakorlatban
Rombai Tibor	Paraszti felkelések Észak – Kelet Magyarországon ruszinok részvételével (1604-1703)
Suslik Ádám	A munkácsi 11. honvéd és népfőlkölő gyalogezred hadifogságának szinterei Szibériától-Olaszországig
Szopó András	Kárpátalja 1939-es újraegyesítése a magyar állam-egyház kapcsolatok kontextusában.
Tutuskó Ágnes	Az 1914-es kárpáti orosz betörés Lehoczy Tivadar „A világháborúnk” című kézírata alapján.
Vass Ágnes	Egység a sokféleségben (?) – Az Európai Unió nyelvpolitikája és a kisebbségi nyelvek

VALLÁS-, KULTÚRA-, és MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Forisek Péter**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, Történelmi Intézet, 3. em. 314 könyvtár

Előadó neve, előadás címe

Bajcsi Ildikó	Trianon okainak megjelenítése a magyar és a szlovák historiográfiában 1990-től napjainkig
Balázs Lilla	A Muszlim Testvériség létrejöttének történeti háttere-szervezeti felépítése és ideológiája
Haris Szilárd	A szabad akarat tanának helye egyes filozófiai irányzatokban.
Kassay Réka	Digitális hősök - Példaképek és kedvencek a Kolozsváron és környékén élő magyar kisiskolások életében
Mathédesz Ludovít	Római szarkofágok a mai Szlovákia területén
Molnár Ferenc	Az egyházi autonómia kérdése és a munkácsi püspökség, 1848–1849
Paládi Viktória	Pravoszlávia, mint politikai eszköz a két világháború közötti Kárpátalján
Rácz Krisztina	Discourses and Practices of Multiculturalism: Hungarian Youth in Vojvodina
Riskó Marianna	„Uram, követlek, bárhová is mégy!” Chira Sándor /1897-1983/ hitvalló püspök életútja.
Szendrey Anita	A római katolikus egyház, mint a magyarság megtartó ereje— egy pap szemszögéből.
Tódor Imre	Az ellenség identitásképző funkciója. Carl Schmitt politikai filozófiájáról
Tömösközi Ferenc	Adalékok a Komáromi Református Ifjúsági Egyesület történetéhez 1945-ig.

12.30 - 14.00 EBÉDSZÜNET (Nagyerdei Étterem)

14.00 – 16.45 SZEKCIÓÜLÉSEK

NÉPRAJZTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Vajda Mária**

Helyszín: Debreceni Egyetem – 4. em. 406 terem

Előadó neve, előadás címe:

Bajkó Árpád-István	Kisiratos (Dorobanți, Arad megye) és Torna (Turnu, Arad megye) parasztkántorainak verses halotti búcsúztatói a 20. század második felében
Magyari Zsuzsa	Az építészet megújulása a hagyományok tükrében
Tekei (Vida) Erika	Folklórkutatás és néprajzi kiadványok Erdélyben a 21. század kezdetén – kutatás, közlés és recepció viszonya
Tóth Zsuzsanna	Toledó fehér hímzés a révkomáromi járásban
Napsugár	

NYELVTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Kis Tamás**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület – 3. em. 340/1. Nyelvészeti könyvtár

Előadó neve, előadás címe:

Ferenc Viktória	Magyar nyelvű kisebbségi felsőoktatás a Kárpát-medencében: nyelvi, nyelvpolitikai kihívások
Lőrincz Gábor	A nyelvi variativitás és a kontaktusváltozók
Seres Kristóf	Kovács Vilmos színvilága
Székely Zsuzsanna	Az önkényes motivált nyelvi jelekről
Ujvári Tóth Anita	A verbászi magyar ajkú diákok kódváltása
Vasová Kinga	Olvassuk vagy nézzük? Állapotjelentés a XXI. századi gyerekek olvasáskultúrájáról

17.00 - 18.00 **Plenáris ülés** (Debreceni Egyetem Főépület - Auditorium Maximum)

18.00 - 21.00 Vacsora; borbemutató; vitaest (Nagyerdei Étterem)

IRODALOMTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: Prof. Dr. Debreczeni Attila

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület 3. em. 303. Könyvtár

BALOG LÁSZLÓ:

**„A BOLDOGSÁG ELUTAZOTT ERRŐL A VIDÉKRŐL” – SZÉKELY
CSABA BÁNYA-TRILÓGIÁJÁNAK RÉTEGEI**

Az 1989-es romániai álforradalomtól errefelé – igaz, jóval kevesebben, mint lírával vagy epikával – Sütő óta többen, többféleképp kísérleteztek (váltakozó sikerrel) Erdélyben drámaírással. Gyaníthatóan mégis Székely Csaba az a szépíró, akinek a vizsgálatunk tárgyát képező drámatrilógiája mérföldkő lehet az eddigéle megjelent drámák sorában. Székely Csaba három egyfelvonásos drámája lazán egymáshoz kapcsolódó csehovi indíttatású trilógiát alkot. A megírás sorrendjében a *Bányavirágról*,¹ a *Bányavakságról* és a *Bányavízről* van szó. A cím 'bánya' eleme közös bennük: a három dráma helyszíne egy világtól elhagyott-elzárt székely bányatelep. A részek utalásszinten kapcsolódnak egymáshoz, de a történetek különböznek.

De ki is az a Székely Csaba? Sokak szerint a mai erdélyi magyar drámaírók közül a legígéretesebb tehetség. Marosvásárhelyen született 1981-ben, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem bölcsészkarán diplomázott, drámaírást mesteris hallgatóként a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetemen tanult, jelenleg ugyanitt óraadó oktató, szerkesztője a manna.ro portálnak. 2004-ben megjelent novelláskötete, az *Írók a ketrechen* című, nagy visszhangot keltett, paródiái pedig kortárs író társakat céloztak meg². 2009-ben a litera.hu által meghirdetett fordítói versenyen Leonard Cohen dalszövegeinek fordításával az első helyet érdemelte ki. A *Do You Like Banana, Comrades?* című első drámájával rögtön elnyerte a BBC Rádiójáték-pályázatának díját 2009-ben, 2013 januárjában ez újabb díjat ért a BBC-nél, ezúttal a legsikeresebb, legtöbbször játszott rádiójáték szerzőjeként díjazták. 2011-ben Vilmos-díjat kapott a *Bányavirág* című darabjáért³. Ugyanebben az évben Háy Jánossal együtt Szép Ernő-jutalomban valamint Látó Nívódíjban is részesült. 2012-ben elnyerte az Örkény István Színház drámapályázatának első díját *Bányavíz* című drámájával, valamint a Színházi Kritikusok Céhének díját a legjobb új magyar drámáért, a *Bányavirágért*.

Annak ellenére, hogy mindhárom mű (fiktív) színhelye jól behatárolható történeti-néprajzi tájegység keretében (Székelyföld) található, egyetemes emberi viszonyok jelenítődnek meg bennük. A Székelyföld az értelmiség és különösen a média által nyújtott perspektívában hagyományőrző vidék, amelyről ez idáig a bámulat, a megilletődöttség hangján illett beszélni. A „bánya-drámák” viszont meredeken szakítanak ezzel a diskurzussal, és a mindennapi – olykor szörnyűségek – emberi viszonyokból, konfliktusokból konstruálnak egy-egy jelenkori mikro-életvilágot. Életről-halálról, züllöttségről, bűnről, korrupcióról, kiábrándultságról, erőszakról beszélnek. Mindhárom dráma szereplői megkeseredett, elzüllött, bénult egzisztenciák. Valójában nem is élnek, csak léteznek, a múlt romjain ücsörögnek. Egyfajta oblomovi tehetetlenség jellemzi őket, nem tudnak kimozdulni inerciális állapotukból.

Az első egyfelvonásosnak – a *Bányavirág* – hat szereplője van, de csak öt ember konkrét konfliktushelyzete jelenítődik meg a darabban. A hatodik szereplő – az apa – haldokolva fekszik egy másik helyiségben. Öt ember vívódik egymás mellett és egymás ellenében nagy elhagyatottságban és testi-lelki nyomorúságban, amint ez a később következő részletes elemzésben kiderül.

A *Bányavakságban* a témakör kibővül: korrupció, magyarkodó nacionalizmus, gyilkosság van a terítéken. Színre lép a konkrét, kézzel fogható bűn. Ince, a „főszereplő”,

1 A darabból, Sebestyén Aba által rendezett marosvásárhelyi előadás a tavalyi, a XII.POSZT legjobb előadásának járó nagydíját érdemelte ki. (Sz. m.)

2 Novellái jelentek meg a Látó, a Helikon, az Alföld és a Jelenkor hasábjain.

3 A POSZT mellé költözött Nyílt Fórum Füzetekben megjelent új magyar drámák közül ez kapta a legtöbb titkos szavazatot.

ugyanolyan antihős, mint az első egyfelvonásosban Iván. Ő a település polgármestere, és a következő helyhatósági választáson is ebben a funkcióban akar maradni, mert más módot nem lát a túlélésre valamint egyetemista lánya segítésére. Ezért képes a korrupcióra (az 1990 óta állandósult kelet-európai viszonyok), csalásra, az ellenfél törvénytelen kiiktatására a törvény képviselőjének (Florin, a román rendőr) segítségével. Lezüllött ember, mindennapjait az ivás határozza meg, mint a község lakóiét is. Talán jó ember lenne, de annyira eldurvult, hogy nincsenek skrupulusai. Ellenlábasa, Izsák, szélsőséges magyarkodó, agresszív és kíméletlen ember. Incével ellentétben tud élni minden helyzetnek az előnyeivel (pl. meggazdagodott). Iringó, Ince húga megkeseredett nő. Forradás ékteleníti az arcát, ami új férjhezmenetelének esélyét csökkenti. (A háttérben sötét bűnügy lappang). Izabella, Ince lánya, aki egyetemre ment a nagyvárosba, magával cipeli mindenhova a bányatelepi balsorsot. Kallódó lány, aki nem tud, de nem is akar változtatni sorsán. Csak a mának él, és menekül tetteinek következménye előtt: végül is saját maga előtt.

Az első darabbal ellentétben itt megjelenik az idegen, aki a közösségen kívül áll mind etnikai, mind nyelvi-társadalmi szempontból. Ince azzal, hogy idehívja Florin komisszárt, kihívja maga ellen a sorsot. Minden történés ellenére, az olvasó/néző elvárásaival ellentétben, a román rendőr az, aki a bűnök áldozata válik: az életével fizet. A többi szereplő helyzete vajmi keveset változik, csak az erőviszonyok alakulnak át. Mindenki tovább dagonyázik a mocsárban, menekülés nincs a körülmények és a saját maguk alkotta ketrecből. Ezek a szereplők talán nem teljesen gonoszak. Utat tévesztettek, kallódnak. Ideig-óráig bűnösen cselekednek. Egyik bűnből ki sem lábálnak, már beleesnek a következőbe.

A *Bányavíz* a település paplakában játszódik. A kilátástalanság, kallódás, elveszettség kiegészül pedofíliával, gyújtogatással, lopással, nemi erőszakkal, blaszfémiával. Végletesen szörnyű viszonyok tárulnak elénk. A darab szereplői közül senki sem tiszta a szó erkölcsi értelmében, és nincs megállás a lejtőn sem. Természetesen a legvégén minden visszaáll egy bizonyos nyugvópontra, mintha misem történt volna, de erkölcsileg a szereplők egyre mélyebbre ássák magukat. Az alkoholizmus, az öngyilkosságok meghatározó szerepet töltenek be a település életében. Ha nincs más megoldás, kitörési lehetőség, mindenki az italba vagy a halálba menekül. És remény nélküli az itteni lét. Még a hön áhított városba sem sikerül elvándorolni a szereplőknek. Aki pedig elmegy, magával hurcolja balsorsát. Egy elmúlt világ erkölcsének romjai imitt-amott feltűnedeznek, azonban ezek a romok nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel egy új erkölcsi rendet lehessen alkotni. Az elkövetett bűnöket elsimítják, minden marad a régiben.

Érdekes az idegen megjelenése mindhárom darabban. A *Bányavirág*ban az idegen az orvos, Mihály, a *Bányavakság*ban pedig a teljesen kívülálló Florin, a rendőr, aki idegenségeért az életével fizet. A *Bányavíz*ben Márton, a pap nevelt fia a kívülálló. Egyfajta székelly oblomovizmussal⁴ is jellemezhetnénk a három darab szereplőit, azonban a fölösleges ember típusa bárhol megtalálható. Részben a körülményeknek, a lelki alkatnak, másrészt valamiféle tehetetlenségbe való süllyedésnek köszönhető kialakulása. Oblomovval és társaival ellentétben a bányá-drámák szereplői nemhogy a világon, de saját magukon sem tudnak változtatni.

Térjünk vissza most a *Bányavirágra*, és vizsgáljuk meg annak összetevőit, próbáljuk meg felfejteni a rétegeket, amelyek alkotják. A darab nyelvi megnyilvánulásai építik fel azt a mikrovilágot, amit az olvasó értelmezhet. A szereplők szűkszavú megnyilatkozásai világitanak rá az emberi viszonyokra, és tárják fel az előzményeket is.

A lé határozza meg a tudatot, ha megiszod a lét, a tudat elmegy – parafrázálhatjuk Hofit, aki egy előadásában szellemesen forgatta ki a marxi tételt. A Székely Csaba által

⁴ Goncsarov orosz regényíró Oblomov című regényének hőse után Európa-szerte szállóigévé vált elnevezése annak a sajátságos orosz típusnak, mely konok egykedvűséggel, keleties fatalizmussal éli át az életet.

ábrázolt bányatelepen azonban még a lé nélkül is elmegy a tudat. A faluban – jobban mondva községben – az emberek vagy alkoholisták, vagy öngyilkosok lesznek. A kettő között középút nem nagyon létezik. Különleges székely világ ez, és mégis annyira hasonlít magyarországi, ukrainai, chilei vagy éppenséggel magnytogorszki lepukkant, elhagyott bányatelek mikrovilágához. Tragikusan emberi világ ez, tele van bűnökkel, konfliktusokkal, viszonzatlan szerelemmel, kallódással. Kicsit olyan, mint József Attila külvárosa. A csúnyaság emelkedik itt esztétikumká, az emberi világnak kicsiben megjelenítőjévé válik.

A darab helyszíne egy falusi ház konyha-nappalija. A „főhős”, Iván, beteg apja halálát várja, mert akkor eladhatja az örökölt házat, és elköltözhet a faluból/községből. Megkeseredett, cinikus, mogorva, eldurvult emberről van szó, akinek mindennapos fő tevékenysége az ivás, akárcsak a községbeliek zömének. Széteső személyiség, aki már régen felhagyott azzal, hogy egy jobb életben reménykedjék. Szeretné elhagyni a települést, de erre nézve nincsen semmi terve, csupán csak változásra vágyik. Apjával már régen megromlott a viszonya, miután nem váltak valóra az öreg által sugallt-hazudott álmok⁵. Megkeseredettsége nyelvi szinten is megnyilvánul: a trágár, obszcén nyelvezet sok mindent elárul lelkiállapotáról, habitusáról. Iván önjellemzését különben ilyen irányú megnyilatkozásában az öngúny határozza meg. Nem csak másokhoz viszonyul gunyorosan, saját magát is torz szemüvegen keresztül láttatja⁶. Alapjában véve jobb sorsra lenne érdemes, de cselekvésképtelen, beleragadt a körülmények mocsarába. (Irodalmi előképe Ivánnak Csehov *Ványa bácsija*)⁷. Egyetlen barátja – ha annak lehet nevezni, azonban nagyjából csak ivócimborája – a település orvosa, Mihály, aki durva vicceinek céltablája is egyben.

Iván féltestvére, Ilonka is megkeseredett, még fiatal özvegy nő⁸, aki ugyancsak az apja halálában látja a kitörési lehetőséget, ami úgy foglalható össze: el innen, minél messzebb. Férje öngyilkossága után költözött vissza a közeli városból, hogy apját gondozhassa. Társra vágyik, szeretetre, és egy élhető életre. Csípős replikái hasonlóan kemények – ha nem is annyira obszcének –, mint féltestvéréé, Iváné.

A település orvosa, Mihály, jövevény a faluban, mondhatjuk, az egyedüli, aki kilóg a sorból. Teljes egészében nem tudta soha megszokni az ott uralkodó viszonyokat, ezért ő is elzüllött⁹, akárcsak a település lakói. Nős ember, három gyermek apja. Ő a perspektíva nélkül maradt értelmiségi. Taposómalomként végzi hivatását, és egyáltalán nem biztos benne, hogy jó, amit tesz¹⁰.

Irma, a naphosszat kompótot hordó szomszédasszony, aki szemellenzősen szerelmes Ivánba. Beteg férjével, Illéssel jó anyagi körülmények között él, de minden vágya, hogy Ivánnal köthesse össze az életét, ezért hevesen várja férje halálát. Szinte betegesen vonzódik Ivánhoz, minden nap többször is átlátogat hozzájuk azzal az ürüggyel, hogy kompótot visz Iván beteg apjának, de tekintetével és szavaival csak Ivánt keresi. Illés, a férje, talán az

⁵ „(...) álmai voltak akkoriban. Elhitte az öregnek, hogy meg fognak gazdagodni a bányából. Mindent elhitt neki. Dolgozott éjjel-nappal, mert a pénzből gyógyfürdőt akart itten kiépíteni. Hogy jöjjenek a turisták, s legyen munkája mindenkinek. Aztán most nincsen semmije. Ledolgozott húsz évet a semmiért”. In: *Látó*, 2011/8–9. szám, 18. o.

⁶ „Nem vagyok én örökösen ennyire rosszkedvű. Apám két év óta csak fekszik meg parancsolgat, hozzá vagyok láncolva, magányos vagyok, nincsen munkám, nincsen pénzem, nincsen saját életem, de egyébiránt felvet a jókedv. Ehelyt cigánykerekkeztem örömben, ni, mielőtt jöttél volna”. In: *Látó*, 2011/8–9. szám, 8. o.

⁷ Iván valódi oblomovi figura, mint ahogy Mihály is. Életüket elléengik, a valódi szerelmet elszalasztják, csak az időt ütik agyon.

⁸ „Szép lány, feltűnően ki van öltözve, de a ’80-as évekbeli divat szerint” (szerzői instrukció). In: *Látó*, 2011/8–9. szám, 10. o.

⁹ „Lehet, hogy álmodoztam, mikor erre a rohadt bányatelepre jöttem, sőt egészen biztos, hogy álmodoztam. Egy szerencsétlen holdkóros voltam, akinek fogalma sincsen semmiről. És most azt kívánom, bárcsak tovább aludhattam volna. Csak a pálinka maradt, ami néhanapján álmodozóvá tesz”. I.m. 12. o.

¹⁰ „Tudjátok... az utóbbi napokban egyfolytában az járt a fejemben, hogy milyen döntéseket hoztam (...) Ki tudja megmondani, melyik a jó, s melyik a rossz döntés?” In: *Látó*, 2011/8–9. szám, 24–25. o.

egyetlen „normális” életvitelű ember a településen, azonban halálos beteg, rákos. Ő kezdetben a jóindulatú idióta benyomását kelti, aki az idegeire megy mindenkinek – amolyan švejki típus. Ráadásul ő a hírvivő is, átfogóan szemléli a történéseket, és azokat szentenciákkal nyomatékosítja¹¹. Később, öngyilkossága után derül ki róla, hogy önzetlen, jólelkű ember volt, aki feleségén kívül groteszk módon még Ivánon is segíteni próbált.

A szereplők közötti viszonyok igencsak sajátosak. Iván szereti a féltestvérét, és a közöttük lejátszódó kis epizódból kitűnik, hogy képes lenne vele vérfertőző viszonyt kezdeményezni, amitől talán Ilonka sem idegenkedne. Ilonka ráadásul az orvosnak is felkínálkozik, hiába, hogy az nő ember. Irma, a szomszédasszony Ivánba szerelmes, és bármire képes lenne, hogy az Iváné legyen. Később kiderül, hogy Iván is vonzódik Irma iránt, de nem akarja feldúlni a házasságukat, ezért elidegeníti, elűzi magától a nőt¹². A két nő, Irma és Ilonka, látható módon rivalizál egymással, küzdenek Ivánért. Titokban az orvos is szereti Ilonkát, ezt a darab vége felé el is mondja Ivánnak¹³, akinek már tudomása van a vonzalomról – mindenki előtt köztudott az orvos vonzódása Iván húgához¹⁴.

A szexualitás rendszerint át- meg átszövi a *Bányavirágot*. Iván és Ilonka beszélgetése is eléggé fura módon túlfűtött, később Ilonka felkínálja magát Mihálynak, Irma, a szomszédasszony is kifejezésre juttatja az Iván iránti vágyát. A két nő közötti versengés is szexuális töltetű, küzdenek a férfiért. Ezen kívül, amint már említettük, rengeteg az obszcén, szexuális jellegű megnyilatkozás különösen Iván részéről. Minden regiszter jelen van tehát: a finomabb erotikától a durva, trágár megnyilatkozásokig.

A *Bányavirág* című darabban főképp a belső, lelki tartalmak alakulása a tét. Külső cselekmény kevés van, egy statikus falusi életkép körvonalait rajzolta meg a szerző. Ezt az alapszituációt mozgatják a fordulatok. Az öt szereplő verbális konfliktusaira épül a mű. A két testvér, Iván és Ilonka apjuk halálára várnak, miközben a három másik ember, Irma és Illés, a szomszéd házaspár és Mihály, az orvos meglátogatja őket. Az orvos megvizsgálja a beteget, nyugtatókat ad neki, és beszámol a haldokló állapotáról Ivánnak. Közben megjelenik Irma, a szomszédasszony, aki aznap is kompótot hoz a haldoklónak, és később a férje, Illés, aki rövidebb-hosszabb beszélgetésekbe bocsátkozik a háziakkal. Az Iván és az orvos valamint az Iván és Ilonka között zajló dialógusokból derül ki, hogy az elhagyatott bányásztelepülésen óriási a munkanélküliség (gyakorlatilag nem dolgozik senki), és ebből kifolyólag majdnem mindenki az alkoholizmusba vagy az öngyilkosságba menekül. Reménytelen hely ez a község, az ott lakóknak már indulásból semmi esélyük egy normális életre. Kiderül, hogy Iván édesanyja és húgának férje is felakasztotta magát. A bánya, aminek Iván apja volt a vezetője, tönkrement, bebukott, és így munka nélkül maradt mindenki a helységben.

Az első nagyobb fordulatot a darab cselekményében az hozza, hogy Mihály, az orvos ismerteti az ügyvédtől érkező levél tartalmát, tudniillik azt, hogy az apa nem szándékszik semmit a gyermekeire hagyni, hanem az egyházat tenné meg örökösének. Ez Ivánt és Ilonkát is feldúlja. Iván, ha képes lenne rá, megölné az öreget. Azonban erkölcsileg nem sülyedt olyan mélyre, hogy apagyilkosságot tudjon elkövetni, annak ellenére, hogy kísérletet tesz rá.

¹¹ „Ahogy nagyanyám mondta mindig, mikor ment hátra a budira: ha egyszer sietni kell, hát sietni kell.” I.m. 8. o.; „Ahogy nagyanyám mondta mindig, mikor jött vissza a budiról: ami megtörtént, megtörtént.” I.m. 9. o.; „Ahogy nagyapám mondta mindig: járnék én templomba, de mit csináljak, ha nem esik útba a ház s a kocsmá között?” I.m. 16. o.

¹² „Utálom a kompótot. Apám is utálja. Ezért szoktam belétömni. Lehet, hogy eddig másképpen gondoltad, de ebben a házban nem lát téged szívesen senki. Legfőképpen én nem. Érted-e?” I.m. 21. o.

¹³ „Ha nem lennék megnősülve, s nem volna három gyermekem, én nagyon közel állnék hozzá, hogy megkérjem az Ilonka kezét”. I.m. 28. o.

¹⁴ „Attól, hogy nem mondtad senkinek, még nagyon nyilvánvaló volt ez mindenki előtt. Pláne, hogy a fél község közel állt hozzá, hogy megkérje Ilonka kezét. Vagy inkább a fél megye, hogy pontosabb legyek. Még én is megkértem volna a kezét, ha nem lenne a testvérem. Ilyen balfasz titkaid vannak neked”. I.m. 28. o.

A következő fordulatot Illés öngyilkossága (felakasztja magát, és búcsúlevelet hagy hátra, amelyben áldását adja Irma és Iván egybekelésére) valamint az ezt követő temetés szolgáltatja. A temetés után mindkét nő, Ilonka és Irma is végleg elhagyja a települést. Ők képesek megtenni ezt a lépést, különösen, hogy kiderül: nincs, akiért/amiért a községben maradjanak. Iván és Mihály maradnak: számukra minden marad a régiben.

A darabban feleselős párbeszéddek, humoros, groteszk, néhol bizarr¹⁵ szövegek váltják egymást (folytatódó erdélyi hagyomány), de a szereplők nyelvezete mára már obszcén lett, szókimondó. Trágár szavak¹⁶, mondatok¹⁷, durva, morbid viccelődés¹⁸ váltakoznak sajátságos székelty humorral¹⁹. Különösen Iván esetében igaz ez, a durvaság, az obszcenitás megjeleníti a benne dúló belső zűrzavart. Az értékrend felborult, a nők nyíltan felkínálják magukat, Iván halálba akarja „gondozni”, kezeltetni az apját. Az orvos nem biztos benne, hogy van-e értelme a munkájának, hivatásának, hiszen a településen minden a visszájára fordul²⁰. A dráma szövege valósággal tobzódik a sokféle kifejezésformától, az alpári közönségességtől a hiperrealista szövegekig találunk regisztereket. A valóság itt csak keserű humorral viselhető el, állandó maró gúnyolódással, bizarr tréfálkozással. A szereplők párbeszédeiben szerepe van az időjárásról szóló beszédpaneleknek. Egyrészt kommunikációs pótlékként szolgálnak az ilyenféle mondatok, másrészt azért is jók, hogy a szereplők kipuhatólják egymás érzelmeit, kedélyét²¹.

A magyarországi mesterséges Erdély-mítosz is lelepleződik, amit a tévések látnak és láttatni akarnak, egészen más, mint amit a község lakói mindennapjaikban megélnék.

A dráma záróaktusa Iván nagymonológja, sommázó monológ, kvintesszenciája a darabnak. Ez a szöveg nem csupán demitizál, hanem dekonstruálja az Erdélyről alkotott egyszerre délibábos és fesztív, negédes és tradícióközpontú²² diskurzusokat. Hiperrealizmusa szembemegy a rusztikus, „ez a hely tiszta” eszményítéssel, hiszen mára az erdők jelentős hányadát ellopták – jórészt köztisztviselőink segédletével –, a munkanélküliség majdhogynem kötelezően alkoholizmusba kergeti az embereket, és ez csupán az első lépés a kötél beszerzésének folyamatában.

¹⁵ „Mikor voltál utoljára olyan temetésen, amikor valaki természetes halállal halt meg, példának okáért fejbe vágták egy fejszével?” I.m. 10. o., et al.

¹⁶ „Faszt változtam”, „seggbedugott merőkanál” I.m. 6. o., et al.

¹⁷ „De legyél szíves bocsátkozzál becslésekbe, ha nem akarod, hogy a fejedden vesszen kárba ez az üveg pálinka, szétörés segítségével”. Id. mű, 6. o.; „Kurva szar becsléseid vannak. Meteorológusnak kellett volna menjél, nem doktornak”. I.m. u.o., et al.

¹⁸ „Nem-e mondtad nekem hangosan ordibálva a tegnap a kocsmában Szász Jani előtt, meg Puskás Misi előtt, meg a féleszü Sánta Feri előtt, meg a plébános előtt, meg a plébános szeretője előtt, hogy ledugsz a torkomon egy láncfűrészt, és a nyelvemet használod indítószinórnak hozzá?” I.m. 7. o., et al.

¹⁹ „Igen, bejöhetsz, szomszéd. Fáj-e a kezed a sok kopogtatástól?”; „Igazán nem láttál egy felhőt se az égen? Biztos vagy-e benne száz százalékosan? Úgy vélem, meg kéne nézzed még egyszer, hogy csakugyan nincsen-e véletlenül mégis bár egy fél felhő valamerre az utca másik végében!” I.m. 8. o., et al.

²⁰ „Amikor én azt mondtam nektek, hogy elköltözők innen, azt nem úgy gondoltam. Hanem úgy gondoltam, hogy örökre. Fogok egy kötelet, kísétálok vele az erdőre, s avval elköltözők a világból. Így illeszkedek bele én legjobban ebbe a nyavalyás faluba. Községbe. El voltam határozva egyszóval. (...) Tudod-e, miért gondoltam meg magamat mégis? Elmondom. Illés miatt gondoltam meg magamat. (...) Én éppenséggel azoknak ártottam volna a legtöbbet, akiket szeretek. A feleségem s a gyermekeim szívtak volna leginkább az én elmenetelemmel. Pénz nélkül, semmi nélkül maradtak volna. Az önzésem miatt. Amiatt, mert belefáradtam a hajszába, s abba, hogy egy normális életre vágyjak. De tudd meg, Iván, nincsen olyan, hogy normális élet. Hiszed-e, hogy nincsen? Csak élet van”. I.m. 29–30. o.

²¹ „Nagyon szép ma az idő. Kellemes ez a kis szél. Nem láttam egy felhőt se az égen”. I.m. 8. o.; „Szerusz, Ilonka, szép ma az idő”. I.m. 10. o.; „Nincs olyan hűvös, mint tegnap. Azt hiszem, egyre melegebb lesz”. I.m. 19. o.

²² „Az egyetlen hagyomány, amit őrizünk itten az, hogy békaszarrá isszuk magunkat, egymás torkának ugrunk, s aztán kimegyünk az erdőre fát lopni. Ez a mi kurva nagy hagyományunk”- mondja Iván Illésnek. I.m. 10. o.

Székely harisnyában és a féltestvére által vásárolt, több mérettel kisebb pulóverben ül a kamera elé Iván. A rongyos harisnyában és a szűk pulóverben groteszk látványt nyújtó főhős alakja beszédesebb minden szónál. Nyilatkozatának tézismondata: „Élünk. Igen, éldegélünk. Éldegélünk, dolgozunk, és őrizzük a hagyományokat”(30. o.). A pszeudoidilli képet festő Ivánt az öngyilkossági ráta felől kérdezik, mire ő „talpraesett székelyként” meg is felel: „Panaszkodni nem szoktunk, élünk, ahogy tudunk, éldegélünk, élünk, éldegélünk” (I.m. u.o.). A kegyelemdőfést Tamás Gábor Svédországba emigrált dalszerző-énekes is megkapja, a szerző maró gúnnyal utasítja el a *Gyere velem a Hargitára* hazug patetizmusát. Iván látszólag összefüggéstelenül hadarja el azt az informatív jellegű litániát, amit a tévések hallani akarnak. A nagymonológ végén a leplek lehullnak, kifakadása helyére teszi az addig elmondottak igazságtartalmát: „Jó itt élni, mert vannak ezek a gyönyörű hegyek, s a fenyvesek, s az a kicsi szar csermely is olyan szépen csobog, mint egy patak. Kivéve télen, amikor be van fagyva. Akkor is csobog, csak nem hallatszik. Itt minden olyan szép, mint egy álom. Mint egy álom. Ebben élünk mi benne. Igen. Ebben”(I.m. 30. o.). A zárómondat döbbenetes csattanó is egyben, a Circumdederunt lezárult, minden elvégeztetett.

A *Bányavirág* című egyfelvonásos csupán a kezdet, a *Bányavakság* és a *Bányavíz* már jóval fokozottabban tárgyalja az emberi gyarlóságok egész tárházát.

Bibliográfia:

SZÉKELY Csaba: *Bányavirág*. In: *Látó*, Marosvásárhely, 2011. augusztus-szeptember.

SZÉKELY Csaba: *Bányavakság*. Kéziratban.

SZÉKELY Csaba: *Bányavíz*. Kéziratban.

KOVÁCS Dezső: *Az önpusztítás stációi*. In:

<http://www.revizoronline.com/article.php?id=3882>

LÁZÁR Emese: *Visítva röhögni a székely akasztófán*. In: <http://uh.ro/kultura/szinhaz/11467-visitva-rohogni-a-szekely-akasztofan>

LÁZÁR Emese – PÁL Edit Éva: *Poezist farag a káromkodásból*. In:

<http://uh.ro/kultura/szinhaz/11511-poezist>

"*Mások véleményétől függök*" – Székely Csaba drámaíró mesélt. Interjú Kisvárdán. In:

<http://szinhaz.hu/interjuk/46845-masok-velemenyetol-fuggok-szekely-csaba-dramairo-meselt>

NAGY Botond: *Elborult crescendo*. In: *Helikon*, Kolozsvár, 2011. 21. (587.) szám.

NAGY Gabriella: *Székely Csaba: A boldogság elutazott erről a vidékről*. In:

<http://www.litera.hu/hirek/szekely-csaba-a-boldogsag-elutazott-errol-a-videkrol>

PAPP Attila Zsolt: „*Ne maradjunk semlegesek a színpadi történetekkel szemben*” -

Beszélgetés Székely Csaba íróval, drámaíróval. In:

http://www.helikon.ro/index.php?m_r=3024

„*Rettegek az unalmas drámáktól*”. In: http://erdelyiportal.ro/print.php?type=A&item_id=570

STOICA, Oana: „*Mă interesează mai mult natura umană decât natura evenimentelor*” -

interviu cu Székely Csaba. In: <http://dilemaveche.ro/sectiune/dileme-line/articol/ma-intereseaza-mai-mult-natura-umana-decit-natura-evenimentelor>

SZÉKELY Csaba: „*Van egy közös cél*”. Interjú a fidelio.hu-n a marosvásárhelyi szerzővel. In:

<http://fidelio.hu/szinhaz/interju/szekely-csaba-van-egy-kozos-cel>

Székely Csaba nyerte a BBC Imison-díját. In: <http://www.litera.hu/hirek/szekely-csaba-nyerte-a-bbc-imison-dijat>

SZÉKELY Csaba: *Ízlik a banán, elvtársak? Szóval el akarom kezdeni (1.)*. In:

<http://szekely.transindex.ro/?cikk=406>

SZÉKELY Csaba: *Ízlik a banán, elvtársak?* Ami a vízszelölőt illeti (3.). In: <http://szekely.transindex.ro/?cikk=416>

ZSEDÉNYI Balázs: Közös többszörös. In: <http://7ora7.hu/programok/banyavirag-2/nezopont>

BUCUR TÜNDE CSILLA:

MINDEN, AMIT LÁTTUNK – ELBESZÉLHETŐSÉG ÉS LÁTÁS ZÁVADA PÁL REGÉNYÉBEN –ZÁVADA PÁL: A FÉNYKÉPÉSZ UTÓKORA

Az Babeş–Bolyai Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Hungarológiai Doktori Iskola
Filológia szakirány

Témavezető: dr. Orbán Gyöngyi

Kutatásom kiindulópontját Závada Pál szociográfiai munkája és regényei képezik, a szépirodalmi és tényirodalmi írások közötti kapcsolatot vizsgálom a hagyományfelfogás felől. Míg a Kulákprés első változatában Závada hitt a történelem, a hagyomány megismerhetőségében, az objektív valóság feltárhatóságában, addig a következő kiadásokban tudatosan vállalja, hogy nem egy történet van, hanem több, és ő ezek közül csak egyet kíván elmondani. A problematizálás, a megkérdőjelezés érvényteleníti az intézményesült, egységes, kikezdhetetlen, tisztelettel és pátosszal körülírt hagyománykonceptiókat. A történelmi, irodalmi hagyomány megszűnik a valóságot, megszakíthatatlanságot, objektív igazságot képviselni. A hagyomány értelmezhetősége, megélhetősége nem lehet független a különböző emberi perspektíváktól, a jelen kor emberének nézőpontjától. Závada az átjárhatóság, az egymásra épülés, a dialogicitás elvéből kiindulva tartja ma is elmondhatónak, érvényesnek, folytathatónak a hagyományt, egy hely kulturális örökségét.

Jelen dolgozatban A fényképész utkorát és annak történelem-, hagyománykonceptióját vizsgálom. “Szóval Miki! Szeretném, ha volnának tetőled életképeim. Ha lefényképeznéd itt szemben holnap például a kofasort. Mit szólsz hozzá? A paradicsom- és geregaárusokat. Meg a molyidbáról kijövő vénasszonyokat. Az öreg zsidó szatócsokat, a hentest meg a kárpitost, ahogy tömi a rugók közé a tengeri füvet. Szívesen elkísérlek.” (Jadviga, 360.) Mondja Ondris Buchbinder Miklósnak. És Buchbinder Miklós, a zsidó fényképész, „a könyökvédős-szemüveges emberke” pár kötettel később, A fényképész utókorában ennek megfelelően cselekszik.

A fényképész utókorában – jóval Buchbinder halála után, amikor már senki nem emlékszik sem a fotósra, sem a „Buchbinder és társa” jelzetű műteremre, amelynek cégtáblája fényképezést, képkeretezést, cím- és egyéb dekorációs festést egyaránt hirdetett, amikor már a képeken ábrázolt embereket sem ismeri fel senki – az 1980-as években Koren Ádám megtalálja a penészes gerincű fényképalbumokat, amelyek a húszas-harmincas évek falusi életét ábrázolták. Kalapos-fejkendős viseletű emberek, lovasszekerek, a paraszti munka kellékei, gépei, az úri életforma jellegzetességei, zsidók, a népi hitvilághoz, szokásokhoz, keresztény ünnepkörhöz kötődő események („húsvéti locsolkodás, karácsonyi betlehemezés, lakodalom, keresztlő és temetés, András-napi ólomöntés meg egyéb női vajákoskodások” (A fényképész, 347.) életképei szerepeltek benne. Mindazt, amitől Ondris a múlt megőrzését, az elmúlt idő örökkévalóságát, a jelen kinyújtását, átörökítését remélte. Ezek a képek évtizedekig heverték értetlenségre és semmitmondásra ítélve egy öreg fényképész szlovákiai műtermében, távol a falutól, amelynek hagyományait és embereit megörökítik, amíg Koren Ádám – aki abban a faluban született, nevelkedett, oda kötik gyökerei, nem véletlen, hogy a Koren név szlovákul gyökeret jelent – észre nem veszi azokat. De mi történik, ha az emlékezés ezen

formáit észreveszik, megnézik? Elmondhatják-e a fényképek a múltat, képesek-e az időbeli folytonosság, folytathatóság megteremtésére a tér, az emberek között? Miközben Koren az albumokat nézegeti, „a hátsó borító alól egy paszpartura kasírozott piaci csoportkép fordult ki a takaróra, sok figurával, vitatkozás-szerű jelenettel a közepén.” (A fényképész, 346.)

Buchbinder Miklós 1942 augusztusának első hétfőjén Kaiser doktor kíséretében, nyakában az elmaradhatatlan fényképezőgéppel „a lassan már szétszéledő piac kofasorán” fotózza az árusokat, bábésműködőket, falusi embereket, gyermekeket és a falukutató, „ismeretlen, úrféle kinézetű fiatalemberek” kérdezősködő csapatát. „Máris a szeme elé emelte masináját”, „csettent a fényképezőgép”, és elkészült a fénykép, amely kiinduló- és végpontja minden történetnek, amely magán hordozza a fényképész múltját és utókorát, az emlékezés és feledés lehetőségeit. Ez a perspektíva, amit ez az objektív a világból meghatározott és kívárgott, életek, sorsok, szerelmek, halálok, történetek és történelmek tere. Ez a kép, mely végigköveti a szereplők útját, de soha senki nem figyel rá, nem emlékszik és nem ismeri fel. És majd négyszáz oldallal később vesszük csak szemügyre, hogy kiderüljön, hogy a jól exponált pillanatkép felvonultatja a regény összes fontos szereplőjét vagy elődeiket. Az elbeszélő mi, Sánta, Bimbó Ákos, Koren Mihályné és a kamaszfia, Jancsi, Lestyán Andrásné a kislányával Anyácskával, Lang Sándor, Brezovszky Endre, kislánya és a Évike, Mócz Pista, Kaiser Lojzi, Dohányos László, Adler Jenci, Dusza Jankó. „S noha tudjuk, ki nem lehet rajta, végre megfordítjuk a képet, s tényleg oda van a hátoldalára nyomtatva: Buchbinder és társa – fényképész- és címfestő-műterem.” (A fényképész, 404.) Buchbinder Miklós elkészíti a fotót, és ezzel elkezdődnek a kis történetek, amelyek rendszerint metszik egymást, és amelyeket mindig többes szám első személyű narrátor (a mi) él át, lát, és mond el.

Gordiuszi csomó

Ahogy Závada előző regényei esetében, úgy A fényképész utókorában is jól átgondolt, bonyolult szerkezetből bontakozik/nak ki a történet/ek. Három párhuzamos, egymást váltogató, előre- és hátrautaló cselekményszálon futnak az események, melyeknek kiindulópontja a fenti fotó, ahogy – már ha létezik – megérkezési pontja is az. A három szál összeér az utolsó fejezetben, ahogy azt a tartalomjegyzék szerkesztési megoldása, egymáshoz közeledő fejezetszámok érzékeltetik. A fejezetekben hármas rendben ritmikusan visszatérő cselekményszálak ötven év eseményeit, három generáció magán- és közéleti vonatkozásait fogják át. Bár időben és tipográfiaiilag jól elkülönül a három szál, valójában az áttekinthetőség csak látszat, minduntalan összefonódnak, az egyikben megismert konfliktus előzményeit a másik szál egy későbbi fejezetében olvashatjuk, a jelentéktelennek tűnő részletek a későbbiekben, egy másik cselekményszálban válhatnak fontossá, az egyikben megismert szereplő a másikban bukkanhat fel váratlanul, nem tudva, hogy mi történik majd vele a köztes időben.

Az első cselekményszál 1942-ben egy tót faluban kezdődik, ahová a városi falukutatók Dohányos vezetésével érkeznek meg, hogy gazdasági-, etnikai-, szociográfiai vizsgálatokat végezzenek. A Tótkomlós (Závada előző unkáiból) már ismert nyelvi specifikumát, gazdasági és társadalmi rétegződését, lakóit felvonultató falu piacterén, a jól ismert evangélikus templom közelében indul a cselekmény a fotó elkészültének pillanatában. A középpontban Dohányos László írói, szociográfiai, politikai pályája, szakmai és magánéleti sikerei, kudarcai, illetve az őt követő zsidó származású Adler Jenő alakja áll, aki a legfontosabb eszméi értéknek a Dohányos feltétel nélküli követését, szolgálatát tartja, igyekszik beilleszkedni Dohányos társaságába, majd később – akár saját kárán is – mindenben segíteni őt. Dohányos 1944-ben miniszter lesz, majd a politikai és ideológiai változások ellenére, mindenhez alkalmazkodva, miniszter marad 1956-ig. Adlernek a közös falukutatót követően a zsidóüldözést, majd Rákosi börtönét, később pedig Kádár börtönét is meg kell

tapasztalnia. Dohányos idealizált képe, az óvó tisztelet és a rajongás azután is megmarad benne, hogy nem segít rajta akkor sem, amikor sárga csillagot kell viselnie, de 1944-ben sem, ahogy 1956-ban sem, amikor az ő utasításait követve, őt védelmezve kerül újra börtönbe. A falukutatóként érkező Dohányos és Adler éppen a fotón megörökített pillanatban ismeri meg Dusza Jánost, a sztrájkvezért, aki később Rákosi egyik leghűségesebb embereként magas politikai – miniszteri, prágai nagyköveti – funkciót tölt be. Dusza, a paraszti származású, egyszerű gondolkodású, műveletlen, eszmei hűségtől, naivitástól és alázattól vezérelt miniszter gyakran fordul tanácsért, meghallgatásért vagy egyszerűen társaságért az egykori falutárshoz, Kaiser Lajoshoz, a zsidó orvoshoz.

Kaiser Lajos egy a faluból deportált zsidók közül, aki egyedül tért vissza a munkatáborból, családját elvesztette. A doktor régi barátja, Buchbinder Miklós és családja is odaveszett, Lang Sándor rádióműszerész is egyedül érkezett haza. Buchbinder Miklós, aki csak a regény legelején szerepel – de ismerjük már a Jadviga párnájából, mint Ondris jó barátját, képet kaptunk már munkásságáról – műtermét cégtársára hagyja, aki később áttelepül Szlovákiába. Évtizedek múlva itt találkozunk újra a történetindító fotóval, a régi limlomnak látszó emlékdarabokkal. Lang Sándor a második történet szálnak szereplője lesz, de itt már külön emberként tekintenek rá, aki furcsán hasznos tudománnyal rendelkezik, de nem mesél múltjáról, családjáról, akiről nem tudnak semmit, amit mégis, arról mélyen hallgatnak. Kaiser a változó helyzetben új településen új életet kezd, Kiskunhalason lesz orvos, újránősül, mélyen hallgat életének fájdalmas szakaszáról, de ha falubelivel találkozik, akkor azon politikai beállítottságtól, nemzetiségtől függetlenül segít.

A kép több szereplője is megelevenedik, többüket már nagyon jól ismerjük a szociográfia és a regények lapjairól, egy-egy mellék- vagy jelentéktelen szereplő válik itt kulcsfigurává: Lestyán András, a nagygazda, Koren Jánosné, a boltos. Ebben az első számban nagyon hangsúlyosan van jelen a történelmi, politikai és gazdasági vetülete az adott korszaknak, ahogy azt a címe is jelzi: Holtak, rabok, miniszterek.

A második történet helyszíne ugyanaz a tót falu, ahol az első szál is indult, ahol 26 évvel azelőtt a fénykép elkészült. 1968-ban indul Koren Ádámnak és társainak diáksínyektől, iskolától, politikai és anyagi helyzettől, a párttól meghatározott története. A fotón szereplő személyek unokái válnak a történet főszereplőivé, akik mit sem tudva a múlttól, élnek az Ivanhoe-sorozat, a téesz, az úttörődalok és a hajdani fényképész műterem és lakás helyén működtetett írószér- és játékbolt közegében a minduntalan a múlttól meghatározott életüket. Az őrsi gyűlések, a nótaféképzés, rivalizálások és konfliktusok, szerelmek és kudarcok gyermeki küzdelmei kísérik Korén Ádám alakulását VII. osztályos korától az egyetemi évekig: Nótafék és biciklisták. A történetek mögött mindvégig ott kísért a világháború, a zsidóüldözés, a beszolgáltatások, a kulákhurcolások, az 56-os események, de olyan történetekként, amelyről senki nem beszél, olyan tudásként, amelyet az apák nem örökítenek át fiaiknak. Az első esemény számban a falu helytörténeteként megismert Brezovszky tanár urat senki nem kérdezi, pedig ő tudja a legjobban ebben a faluban, mikor, kivel mi történt. A tanár úr lánya, Nyemcsokné – aki kislánként gyöngybetűkkel másolta le az apja által készített gazdalajstromot, a helyi gazdák birtokairól és tanyáiról – titokban lopja be az úttörő dalok közé, a magyar iskolában anyjától tanult helybeli hagyományos szlovák népdalokat. Az öreg Lestyánnéval, akit a piactéri fotográfiáról ismerhetünk, Ádám unokája már nem tud szlovákul, „a kettejük közti konyha-szlovák mintha eleve csak az éves témakörére korlátozná a szófukar beszédet.” (A fényképezés, 31.)

A második történet szála a harmadikba torkollik, amelyben Koren Ádám 1977-ben, egyetemistaként vonatútra indul Nyugat-Európába. Útja során olyan emberekkel találkozik, akiknek neve az olvasó számára ismerősen hangzik: Adler Viola, Jenő lánya, Dohányos Mihály, László fia, Nyemcsok Évika, Nyemcsokné lánya, Brezovszky tanár úr unokája. Ezek a szerelmek, személyiségek, tapasztalatok formálják Korent. Adler mellett ő az egyetlen

szereplő, akinek az érzelmeit, gondolatait, motivációit megismerjük. Ahogy azt már a történetyszál címe – Érzelmek és iskolák – is jelzi, a recepció is gyakran kiemeli a Flaubert-regénynek, Koren kedvenc olvasmányának az intertextuális jelenlétét A fényképész utókorában.

A diákként megismert Korent felnőttként is ugyanúgy reménytelen szerelmek, alaptalan barátságok, a valakihez való tartozás igénye vezérli. Míg az előző történetyszálban Nyemcsok Évike iránti szerelme vezérli, adig itt Adler Viola a rajongásig szeretett, de megközelíthetetlen nő. A zárkózott, tétova fiút érzelmei irányítják, ennek fényében áhítozik szerelemről, szakmai eredményről, elismertségről, miközben alapvető társalgásba sem képes bekapcsolódni, vívódó önelemzésbe, és meddő tervezésbe fullad majdnem minden társas kísérlete. Naiv igyekezetében, megfelelési vágyában bekapcsolódik a helytörténeti, ipartörténeti munkálatokba (a hagyományos békési tót házikolbász történetének megírásán dolgozik), mélyinterjúkat készít Adlerrel, útmutatásra jegyzetel, háború előtti folyóiratokat, parlamenti vitaanyagokat tanulmányoz, háború előtti népi írókat, szociográfusokat olvas. Negyven év távlatából az Adler emlékeiből az Adler-Dohányos barátság teljesen új képe rajzolódik ki, az első történetyszál teljesen újrairódik a rajongó tisztelet és az emlékezet kegyeletében. Egy életen át tartó családi és kollegiális szövetség, amely csak a hála és a csodálat hangján beszélhető el, és így alakul teljesen más történetté a többes szám első személyű narrátor és Adler emlékezése a közös munkáról, a bebörtönzés körülményeiről, helytállásról, segítőkészségről. Koren pedig éppen olyan szemlélője, aki nem látja át a viszonyokat, nem érzékeli, hogy hol van a rögeszméből fakadó torzítás, számára megkérdőjelezhetetlen és egyenrangú és az emlékezés, a személyes élettörténet és a fennmaradt dokumentumok, feljegyzések, források. Koren, miközben nagyon erős megfelelési kényszer motiválja, jellemzően nem érti a körülötte történő dolgokat, eseményeket, beszélgetéseket. Bimbó Kálmán a zsidóságot illető politikai kérdésekről beszél Ádámnak, aki “bambán nézett a jókora fekete füstfelhőt kibocsátó autóbusz után, s kénytelen volt bevallani, hogy nem értett ő ebből egy kukkot sem.” (A fényképész, 333.) De kutatómunkája, az interjúkészítés folyamata is nélkülözi a szakértelmet, rendszerint épp a lényegét nem érti, sosem tud bekapcsolódni a társalgásba, gátlásos, szorong. Bár a neve éppen a gyökérbe kapaszkodást, a múlthoz, hagyományokhoz való stabil kapcsolódást jelezhetné, valójában ironikusan a név másik vélt jelentését, a kórót erősíti. Ő találja meg a fotót, amelyben összeér a három szál, és egyedül neki lenne esélye felismerni abban a hely, az emberek, az idő mögötti narratív struktúrát.

A 12. fejezetben a szálak összeérnek, a tartalomjegyzék ezt az összefonódást képileg is igyekszik érzékeltetni, a rekonstruálható linearitást az olvasás folyamata minduntalan kizökkenti, a cselekményszálak gordiuszi csomóként fonódnak össze. A szereplők, a tér történet- és szövegközisége kitágítja a zárt struktúrát, olvasás közben a többi cselekményszál, regény és szociográfia teremtett világa aktiválódik. Az egymásba futó szálak – bár látszólag az áttekinthető, célirányos szerkesztettséget sugallják – kihangsúlyozzák, hogy a történetyszálak, narratívák, regények és szociográfiák nem választhatók el és le egymástól/egymásról. A teret benépesítő történeteket követően a szociográfia tere már nem lehet mentes a szépirodalmi alkotások (lehetséges) történeteitől, szereplőitől. Az unokák legtöbbször tudatában sincsenek, hogy mely többgenerációs diskurzus részévé válnak, mi az, ami meghatározza sorsukat. Olyan részletes társadalomtörténetet ismerünk meg a generációk révén, ami nem határolható el a Jadviga párnája, az Idegen testünk vagy akár Kulákprés világától, illetve ugyanakkor a kor történelmi, társadalmi, gazdasági forrásaitól.

Míg Závada előző munkái hangsúlyosan Tótkomlóshoz – vagy egy ahhoz hasonló településhez – köthetőek, addig itt a tót falu csak részben helyszíne az eseményeknek. Jelentése kitágul, olyan metaforikusan értett térré válik, ahol a cselekmény száalai újra és újra összefutnak, ez a történelem, a hagyomány, a múlt, a vállalt vagy vállalni nem tudott eredet

helye, amivel szembe lehet nézni, lehet rajongva szeretni, vagy menekülni onnan, és önként megtagadni. A történelem, a hagyományok kiüresedése, elnémulása a hely jelentésének kiüresedéséhez is vezet. Szociográfiai kutatással indul a regény, de a később keletkező, Koren által írt tanulmányok rosszak, kudarcba fulladnak a falumonográfia tervei, a történelmi kutatás háttérében egy viszonyokat, rendszereket át nem látó szemlélődő személy áll. Mégis ez a teljességében átfoghatatlan hely „jelöli ki a szöveg origóját, ahol tér- és idővektorok keresztezik egymást.” És ebben a kitágított tér- és időfogalomban rokoníthatóak Závada eddigi írásai, a Kulákprés, a Mielőtt elsötétül, a Jadviga párnája és a Milota. Ebben a térben ki- és átjárnak a szereplők (rengeteg vándorszereplő), a narratív struktúrák, melyek a közös történetkincs részét képezik, ezáltal szövegfüzért, vagy akár regényfüzért hoznak létre (beleértve a Kulákprést is).

Mindent, amit láttunk

Az emlékezés hagyományos formái kudarcot vallanak, az elmondott történet pontatlansága már Ondrisban felmerült, de ő még hitte, hogy a képek majd megőrzik az időt és a teret, az emberek emlékezetét. Ebből a pozitív képfelfogásból indul A fényképész utókora. Ondris láttatás, megörökítés iránti kielégíthetelen vágyában az a teljességében átfogó, leírható, megmutatható történelem- és hagyományszemlélet fedezhető fel, amelynek működtetését Závada szociográfiájának első kiadása is megkísérelte. És ugyanaz a visszavonás történik meg itt is. Bár az írásban sokkal hamarabb felismeri a teljesség elérhetetlenségét, a kép sem tudja megtenni ezt, a mindent mozgó vágy beteljesíthetetlen marad.

A fénykép mindig csak egy szemtanú, egy perspektíva, egy kiszakított látószög, ami láttat, ami megmutat és ugyanakkor elrejt. Keretbe zár egy pillanot és egy látószöveget, és kizárja az összes többi. Átlépheti az idő és tér korlátait, de nem mutathatja meg a múltat. Annak mindig csak kiszakított vékony szeletét láttatja, amely értelmezésre szorul, tehát többféleképpen olvasható. Ezáltal megszűnnek csak dokumentumként funkcionálni, Závada (regény)füzérként felfogott íásaiban a szociofotó kikerül a társadalomtudományos jól definiált helyéről és részese lesz a szövegtestek párbeszédének.

A kép és szöveg olyan párbeszédbe kerülnek, ahol egyik sem létezhet a másik nélkül, viszonyaiban létező emlékezetforma mindkettő. A szociográfiában a mögötte álló történet nélkül a kép néma marad, míg a szöveg a kép nélkül elveszíti (egyik) jelentésrétegét. A kép értelmezéseként újabb és újabb történetek születnek, a „szakértők”, a szemtanúk saját történeteiket vetítik rá azokra. „Valamely helyi társadalom hierarchikus építményét verbálisan fölrajzolni, egy település múltjának elvont struktúrájáról szaporítani a szót – még ha példázatokkal is – nem olyan kockázatos próbálkozás, mint ugyanezt a fényképek kézzelfoghatóan konkrét állításaival illusztrálni.” (Kulákprés, 58.) Mindvégig fennmarad a félreértés, a tévedés lehetősége. Amennyiben a képeket illusztrációként fogjuk fel, azok pontos beazonosítást, adatokkal igazolt állításokat, feliratokat igényelnek. „De abban ugyan ki lehet biztos hatvan-nyolcvan évvel később...” (Kulákprés, 58.) A képeket mindig valamiként értik a szemtanúk, a már kiragadott perspektívát valamiként értelmezik. Ahogy nem létezik egyetlen elmondható történet, úgy nem létezik a múltat feltáró fénykép sem. A történelmi, kulturális hagyomány a szövegek és képek párbeszédében képződik, amelyek vitatkoznak, kiegészítik, felülírják egymást időbeli és térbeli korlátok nélkül. „Ebből is látszik, a fényképekkel mennyi baj van: túl konkrétan, leleplező nyíltsággal állítanak valamit – sokszor persze épphogy hazugságot. Vagy akár megcáfolnának egy bombázási legendát is, ha rajtuk múlta. Később más szakértőim azt mondják, szó sincs bombázásról – robbanás történt. Miféle? Szándékos merénylet vagy baleset? Szándékos. Ugyan már, véletlen. Robbanószert tároltak a pincében. Dehogyan robbanószert, valami gyógyszerári alapanyagok voltak – meg gáztartályok, nyilván. Vagy nem.” (Kulákprés, 117.) A fotó a megdönthetetlen bizonyíték

látszatát kelti, de a szöveghez hasonlóan elveszíti azt, csak egy pillanatot mutat, amelynek valóságként való megértése nem járható út.

Ahogy a szöveg, úgy a fotó is csak addig töltheti be a múlt elbeszélésének, megmutatásának szerepét, amíg párbeszédkísérletek vannak szöveg és szöveg, kép és szöveg között. „Az előkerült fényképek nemigen ábrázolnak zsidókat. Ehhez fennmaradt családi fényképgyűjtemények, hozzájuk pedig itt élő – és túlélő – családok kellenének, ennek híján maradnak a kivételek.” (Kulákprés, 74.) A képek és a történetek eszközei lehetnek a múlt megragadásának, (újra)értelmezésének, (újra)értésének, amennyiben azokhoz képekkel, történetekkel kapcsolódni tudunk.

Bizonyos események, történelmi korszakok elbeszélését nem teszik lehetővé a meglévő nyelvi eszközeink, szavaink elhasználódnak, üressé válnak, az elhallgatás, illetve a bejáratot formulák jellemzik ezeket. Ha mégis kísérlet történik az elbeszélésre, saját nyelvet és eszköztárat kell megteremtenie. Závada szövegei mind egy-egy kísérlet. A fényképek mentén is kirajzolódik a hiány. „Nem halogathatom tovább annak beismerését, hogy minél közelebb jutunk a pártállami önkény kiteljesedéséhez, annál nehezebb lesz fényképet – különösen jó képet – találni. És nemcsak a saját családi képeink között, hiszen ez a tótkomlói gyűjteményben is hasonlóan van – kivált, ha mégiscsak a paraszti világra lennénk inkább kíváncsiak. Minél beljebb botorkálunk a diktatúra sötét erdejében, nyilván annál nehezebb fényképezni – biztosan rosszabbak a fényviszonyok is. Különösen szomorú eredményt nyújtana, ha az új korszak ritkásan keletkező amatőr képecskéit tekintenénk át. Mert míg a háború előtt és alatt kevesek arisztokratikus kedvtelésének számított faluhelyen a műkedvelő fényképezés, addig az új világban bizonyára többen csattogtattak s igen gyatra masinákat hozzáértés nélkül, vaktában.” (Kulákprés, 190.) A „rossz minőségű”, dialógusba vonásra alkalmatlan képek és a hiány jellemzi ezt az időszakot. Závada regényeiben is hiányuk által vannak jelen a fényképek, sosem képi valójukban, hanem az emlékezést, történelemértelmezést, történetmondást és újramondást generáló formájukban.

A fényképész utókora csúfosan mutatja az ondrisi optimizmus aplotalanságát, a kép semmit sem konzervál, önmagában sosem képes a történelem, a múlt továbbörökítésére. Az érzelmek és iskolák, az időtlensége és a (meg)látás hiánya némává teszi. A fényképek és fényképészek világa nem tudja átörökíteni a láthatót. A hagyományról való beszéd csak személyes megélés révén történhet, személyes élettapasztalat, vélemény közvetítése alapozhatja meg a szociográfiát. Ezért lett alapja az első két regénynek a naplóforma, a felbomló, szétíródó, az egymást hiteltelenné, ugyanakkor érvényessé író személyes élettörténetek. Ez a regény viszont új nézőpontból tárja elénk az eseményeket. A többes számú elbeszélő, a mi történetünket mondja el, amelyet már rég nem érzünk sajátunknak, amely már rég nem képezi identitásunk részét. Érvényes formáját biztosítja-e a közös emlékezetnek a mi? A Jadvigában a személyes élettörténeteket több én perspektívájából ismerhettük meg, ezek a világok felülírták, egyszerre hitelesítették és érvénytelenítették egymást. A mi identitása sosem kitapogatható, állandó alakváltozás, hogy a legteljesebb körű látást biztosíthassa. Nincsenek kitüntetett csoportok, érvényesebb és kevésbé érvényes perspektívák, történetek, nincsenek abszolút bűnösök és ártatlanok, mindannyian egy mi vagyunk, a saját történetünk és nézőpontunk foglyaként.

Egy interjúdossier ez, egy felgöngyölt nyomozás és kutatás anyaga, a nyomozó-szociográfus-történész interjúkat készít, az elbeszélte történelem megelevenítése, a mit láttam, mit vettem észre típusú tapasztalatokból bontakozik ki a történet. „A postaládából kellett kipiszkálnunk, ám szigorúan csak egy gyors bepillantásra, mert a mi kezünkön soha nem tűnt még el semmi” (A fényképész, 227.) Ez a mindent látó narrátori pozíció idéz meg az interjú mellett olyan szóbeli műfajokat, mint a pletyka, az anekdota. Ezt maguk az elbeszélők sem tartják információközlésüktől távolinak: „nem volt szívünk elpletykálni róla” (A fényképész, 226.) A műfaji áthallások a szóbeli kommunikációs helyzet, az adatgyűjtés, információszerzés

módjaihoz közelítik a regényt. A fényképész utókora több műfaj egybegyűrásából alakul, jelen van az interjú mellett az anekdota, a pletyka, a napló, gazdasági följegyzések, kalandregény, ifjúsági és szerelmes regény, (ál)történelmi regény és szociográfia. A különböző műfajok között valójában nincs hierarchia, nincs fontossági sorrend, kiegészítik, újraírják egymást.

Az interjúalanyok köre nagyon változatos, a megkérdezett alanyok a lehető legváltozatosabb körülmények között élnek, cselekszenek, látnak. „Innen lettünk tehát elindítva, nézünk össze, mint akik magunk sem tudjuk, mit, mikor, miért látunk-hallunk, s egymásról sem igen tudunk.” (A fényképész, 404.) A mi így határozza meg önmagát. Az elemi érzéki tapasztalatokon alapszik az emlékezés, adatközlőink észrevesznek, megfigyelnek, meglesnek, kihallgatnak, szem- és fültanúi a történéseknek. „Nyári esteken nem azért szoktunk ugyan kiülni sámlikon az utcára, hogy Dusza Jankó jövés-menését kövessük, de hogy a szemünket becsukjuk, ezt mégse kívánhatta senki.” (A fényképész, 16.) Fogalmaz a mindig mindent látó szemek közül az éppen most elbeszélői szerepbe bújó hang, hiszen a néhol gondosan távolságtartó, külső nézőpont időnként a szereplők legapróbb rezdüléseit, gondolatait is ismeri, érti, semmi sem maradhat rejtve az elbeszélői szemek sokasága előtt. A túlzások éppen mi nézőpontjának ironikus megkérdőjelezését vetik fel. Lehet-e pontos ez a látás, amely hangsúlyozza pontosságát, hitelességét? Mindig a perspektíva határozza meg, kiemel, középpontba állít valamit, egyebet meg eltüntet, kizár a keretből, lát és láttat, mint a fénykép. A látás mindig értelmez, nem rendelődik alá semmiféle abszolút igazságnak, a látó értelmez, magyaráz, hiszen a látás feljogosítja erre. Sok-sok látó mi, egyik sem fölöttese a másinak, egyik tudása sem írhatja fölül a másikat, érvénytelenítheti azt.

Problematizálódik a látás képessége is: egyáltalán látunk-e, vagy csak nézünk. A világban tájékozódni nem tudó Koren, akire a hagyomány megismerése, átörökítése bízott, rendszerint bámul, de nem lát, nem ért semmit, ennek megfelelően cselekedni sem tud. Ádámot Mindvégig céltalan bolyongás jellemzi, nem lát, nem ért meg semmit a múltban, illetve a körülötte történő eseményekből. Nem ér el hozzá még a rendszerváltás csodája sem. Koren jogi és társadalomtörténeti tanulmányokat ír, gyengécskék, illetve egy elvetélt falumonográfiába „változatlanul renyhe szívvel és munkátlan elmével élte át még a mindent megfordító, roppant csoda idejét is.” (A fényképész, 406.) Egyáltalán láthatunk-e mindent, vagy pedig az idő pelyvaporfelhői eltakarják a láthatót.

A látás olyan, mint a fényképezés, a valóságból kiragadott pillanatképek, látott, láttatott és értelmezett képek sorából alakul. A többes szám első személyű elbeszélő, akár egy fényképész, lát és láttat, kiemel és megmutat egy valóságdarabot, amely önmagában – ahogy a fénykép is – időből kiszakított, perspektivikus és értelmezett nézés. Ilyen szempontból válik fontossá a regény azon pontja, ahol tételesen is összeér látás és fotó a fiatal fényképészfiú kiállításán. „Egy gangos bérház udvarának közepéről körbe-fotografált képek” „a házbelső-végtelennek egy möbius-szalagra kasírozott, pexi-posztamensen elhelyezett változatát, valamint a falon a külvárosi nyomor életképeit” (A fényképész, 228.) nézhetik a kiállítás időből kiszakított terében. A fotós a kiállítás ideje alatt a helyszínen is nekiállt alkotni: „az egyik üresen hagyott képmező feliratát böngésző magunkfajta látogatókat fényképezte sorra a fekete-keretes fal előtt.” A mi, a látó is látottá válik a fényképezőgép lencséjén keresztül. Később Koren igyekszik újralátni ezt: „lément, és az udvar közepéről fölfelé bámulva forgott saját tengelye körül lassan egy teljes kört, mint annak a fotókiállításnak a fényképezőgépe.” (A fényképész, 257.) Nincs lineáris haladás, Möbius-szalagként tekeredik önmagába az idő, de a fényképészek utókora nem tudja, hogy minek kellene folytatójává válnia, nem ismerik fel a visszaérkezés eseményét.

Elhangzik a regény utolsó mondata: „Szerintünk más nem történt.” Avagy: mindent elmondtunk, amit láttunk.

Bibliográfia

- HORVÁTH Csaba: Kezdetben volt a kép. Kortárs, 2005. dec.
ELEK Tibor: Kik vagyunk mi? Új Könyvpiac, 2004. dec.
OLASZ Sándor: Érzelmek és iskolák. Bárka, 2005/2.
URBANIK Tímea: „Az emlékek menthetetlenül bús vezérmotívumai”. Tiszatáj, 2005. máj.
BAZSÁNYI Sándor: És a léghajó száll... Beszélő, 2005. máj.
RADNÓTI Sándor: Egy magyar kérdés. Jelenkor, 2005. júl–aug.
GYŐRI Orsolya: Hátrahagyott tekintetek, avagy a tolerancia nyelvtana. Jelenkor, 2005. júl–aug.
KERESZTESI József: Túl a maszathegyen. Holmi, 2005. okt.
TAKÁCS Ferenc: Szerintünk. Népszabadság, 2004. nov. 6.
TESLÁR Ákos: A miénk. Árgus, 2006/8.
KÁROLYI Csaba: Késő bánat. Élet és Irodalom, 2004. nov. 12.
SZILÁGYI Zsófia: Műfaj és szövegtér. ItK 1998/3–4., 514–533.
KITTLER, Friedrich: Optikai médiumok. Budapest, Magyar Műhely – Ráció Kiadó, 2005.

CRNKOVITY GÁBOR:

**A MONARCHIA-SZTEREOTÍPIÁK ÉS A MÚLT
IDENTITÁSFOMÁLÓ HATÁSA JUHÁSZ ERZSÉBET
NOVELLÁIBAN**

Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelv és Irodalom Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Hózsá Éva

A tanulmány Juhász Erzsébet novelláit vizsgálja a Monarchia-sztereotípiák megjelenésének és a múlt identitásformáló hatásának szempontjából. A sztereotípiát nehezen behatárolható fogalmi kategória. Több dimenziója létezik, ezek közül a tanulmányban alaposabban foglalkozom az Idegen szavak szótára szerinti meghatározással „(...) merev egyformaság, gépieség, változatlan ismétlődés”, még a sztereotíp kifejezés pedig „változatlan, állandóan ismétlődő, elkoptatott (pl. kifejezés)” (Bakos 1967, 690) E jelentéskört Ajtony Zsuzsa is megerősíti tanulmányaiban. A továbbiakban a sztereotípiát tekinthetjük diszkurzív viszonyítási pontnak, amely előfordulása alakjában megjelöli a kiindulási pontot az azonosuláshoz. (Hózsá 2011, 106) „Az emlékezés folyamata szintén fontos szerepet játszik a sztereotípiák megőrzésében.” (Ajtony 2011, 24) Más szemszögből a sztereotípiát úgy kezelem, mint Bindorffer Györgyi, azaz történelmi, társadalmi kategóriaként, ahol az azonosulás kiinduló pontját a csoporthoz való tartozás kifejezése képezi.

Juhász Erzsébet első novelláskötetének megjelenésekor a vajdasági magyar irodalom úgy tartja, hogy a novella, mint műfaj nem éppen divatos korszakát élte. Az 1960-as évek elején nagy változáson megy át a vajdasági magyar irodalom. Egy egységes fiatal nemzedék jelenik meg, aki semmiféle közösséget nem vállalt a korábbi nemzedék által képviselt provinciális vajdasági magyar irodalommal. Az Új Symposion című irodalmi folyóirat köré csoportosultak. A 70-es években viszonylag rendezett a vajdasági magyar irodalom légköre. Az író a konvencionális novella műfaji keretét megbontja. Szabadon bánik a szöveggel, időnként eltekint az interpunkciók használatától. Novelláiban a hagyományos idő- és térszerkezet felbomlik. A szereplők a térben és időben viszonylagosan mozognak. A reális teret az emlékezés tere veszi át. Nem jellemző az cselekmény időbeli előrehaladása. Szabadon bánik az idővel. Némely novellában a műfaji határ peremét súrolja a szöveg, ugyanis a címek egy-egy szövegfűzérhez tartoznak. Történetei fragmentáltak, a „törmelék-aspektus” lép működésbe, mert megtöri a tradicionális szövegfelépítést, hiányzik néhol a cselekmények tetőpontja, megoldása. A kötet novelláira jellemző időtlenséget és tértéltelenséget a Senki sehol soha című kötetben több novellában hangsúlyozza. ”Megannyi eleven és csillapíthatatlan vágy minden látható elmozdulást meghaladó állóképe ez a kép. Tökéletes csendélet – mondja egyikük. Senki sehol soha – mégis visszavonhatatlanul jelen.” (Juhász 1992, 13) Bányai János tanulmányában írja: „Juhász Erzsébet a szándékolt naivság hangján szólal meg ezekben az írásokban, különös és furcsa élethelyzeteket szemel ki magának, s eközben mindig befelé tekint, a belső történés oly bonyodalmas szálait követi, a külső történetet pedig csak jelzésekre bízta.” (Bányai 1977, 236.) A történetek műfaji meghatározását sok esetben az olvasóra hagyja, illetve az alcímbe meghatározza ő maga. Így a Senki sehol soha című kötetének alcíme: Próza. A befogadó pedig olvasás közben értelmezési szabadságot kap a műfaj megválasztásnak szabadságával együtt.

A történelmi sztereotípiák vizsgálatakor nem lehet megkerülni a történelmi háttérrel és az identitásokat. Jelen esetben a Monarchia-sztereotípiákkal, azok továbbírásának megjelenésével foglalkozom. A sztereotipizáció létrejötte több okra vezethető vissza. Elkerülhetetlen kitérni a nemzeti etnikumok egymás mellett élésére, valamint e terület történelmének kiemelkedő eseményére, a Délvidék újratelepítésére. Amikor Délvidéket említik, ez esetben Vajdaságot jelölöm meg, mint földrajzi egységet, régiót. „A Vajdaság, másként a Délvidék újranépesítése Mária Terézia és II. József korához kötődik. Ezáltal a Habsburg Birodalom, majd az OMM e térségben fontos identitás és sztereotípiaképző forrásként jelentkezett. A nemzetállamok születése előtt ismeretlen fogalom volt az identitás és a megbélyegezhetőség, annak ellenére, hogy a betelepítés tudatosan többféle nációt érintett, csak a felvilágosodás korától kezd ez gyújtóponttá válni. Gondoljunk csak a népek tavaszára, 1848-ban a nemzeti ébredés nagyobb mértéket öltött. A trianoni békeszerződés megkötése, majd a területek Magyarországtól való elcsatolása után a nemzeti és az egyéni identitásképző, megtartó funkciók egészen a mai napig figyelmet kapnak. Az identitás a fentiekből következő társadalmi és történelmi kategória is egyben.” (Crnkovity 2012, 214)

Juhász Erzsébet elbeszéléseiben érdemes odafigyelni a történelmi múlt megjelenítésére, a multietnikumúságra. A novellák időkezelése retrospektív, ám időnként a jelen múltjában találhatja magát az olvasó. Sokszor azonosíthatóak a bácskai kisváros helyszínei (kocsmák, utcák, cukrászdák, kávéházak). E kultúrlenymotok fontos motívumok, amelyek segítségével azonosítható a közeg, ahol játszódik, és a cselekmény ideje is. Hanák Pétert érdemes idézni, aki szépen összefoglalja a monarchia-kultuszt. „A megboldogult Monarchiában nem csak a színház, a kórház, a fogház, az indóház és a kávéház hasonlított egymásra, mint egyik tojás a másikra, hanem az étlapon szereplő bécsi szelet, a marhafartő, a prágai vadsgombóc, a magyar gulyás és paprikáscsirke, a rántással készült levesek és főzelékek, az édes-sós-borsos főtt tészták mindenütt kaphatók – és ehetőek voltak. A közös regionális tömegkultúrához szervesen hozzátartozott a valcer és polka, a csárdás és a palotás, a kávéházi szalonzene és a köztéri katonazene, és mindenek fölött: bécsi-budapesti operett, Suppé, Strauss, Millöcker, Lehár, Huszka, Kálmán Imre örökzöld muzsikája, amelyen nem fogtak a háborúk, forradalmak, ellenforradalmak – még a véres diktatúrák sem.” (Hanák 1992, 179) E régió hagyományozódik, öröklődik leginkább észrevehetően a közterekben, szobrokban, folklórban, humorban, tragédiában, háborúban. Hanák Péter egy valóságos felépítményhez hasonlítja az államot, amelynek már nem maradt alapja, csak a csillogása.

Az épületek, utcaképek szintén fontos kultúremlékek. Juhász Erzsébet Fatális tévedések című elbeszélésben a városképet, a boltokat, a közkönyvtárat láttatja, a kisváros leírásával, a Patócs-féle vendéglővel együtt. „S ahogy együtt üldögéltek a Patócs-féle vendéglő megszokott sarokasztalánál, épp úgy hatottak, mintha e kamaszkori gőzfürdözések csak a minap szakadtak volna – ideiglenesen - félbe, s ők ketten, az idő folyásában előállott váratlan katasztrófa folytán, amely csak valamiféle időrengés lehetett (mi más?) egy csapásra öregedtek meg, pillanatok alatt vészelték át évtizedeket, egy csapásra rogyantak és öszültek meg.” (Juhász 1992, 95) A kisvárosi kocsmái baráti társaság képe jelenik meg az olvasó előtt, valamint az idő sajátos kezelése, az időtlenség folyamatának leírása.

Hasonlóan azonosíthatók a kor kispolgárai, ahogyan Herceg János novelláinak kocsmái hősei is. „A lakásban minden a múlt századot idézi. Tele a levegő letűnt idők áporodott, mégis finom illatával, zöld lámpaernyő alatt rég elköltött békés vacsorák eleven emlékével. Mindannyiszor áhítatot ébreszt benne ez a hangulat, s a kis, könnyű fájdalmat: miért nem lehet mindig itt maradnia?” (Juhász 1992, 11) Az eltűnt időket idézi fel a novella lapjain. Folyamatos retrospektív felidézés kíséri a történetet. A Senki, sehol soha című kötetben Énekes Krisztina alakja kapcsolja össze az eltűnt időket egymással. Úgy suhan végig a történelmen, a novellák homogén közegében, mint egy alaktalan, csak az eszmei szinten létező, megfoghatatlan lény. „(...) Énekes Krisztina sohasem sétált csak úgy végig a korzón,

mint a többiek, nem is száguldott – ő suhant, könnyedén átlibegett rajta; a megállított emlékképen valahogy épp a levegőben.” (Juhász 1992, 45) Megjelenik a kisváros korzója, akárcsak Herceg Módosulások című művében. Még Juhász Topolyát, a bácskai kisváros életét örökíti meg, addig Herceg a néhai megyeszékhelyet, Zombort. A korzó sokféle flangáló leánya, szerelmespárja között feltűnik Énekes Krisztina is. „Lehet, hogy egyidejűségében elraktározódott élményanyagunknak tudható be csupán, mindenesetre úgy maradt meg emlékezetünkben, hogy egyidejűleg történt az is, hogy Énekes Krisztina, akit ekkoriban hol „sohamár” –Leonórának hittünk, hol pedig álombéli sugaras látomásnak, váratlanul anyaszült meztelenül átsuhant a korzón. Könnyed, sudár alakja a szeretkezéstől szilánkosan, remegőn ringott át az utcán, látni engedve meg-megbiccenő melleit és kis, vonagló ölet is, óhatatlanul az őt kívánó férfi duzzadt alakját is asszociálva.” (Juhász 1992, 48-49) Énekes Krisztina alakja vágyálomként jelenik. Nem megfogható, kortalan, örök fiatal, gyönyörű, vonzó női alak. Az író a realitás, irrealitás határán evez alakjai érzéseinek megformáláskor. Sejtethető, hogy Énekes Krisztina megpillantása nem történt meg soha, semmikor. Toldi Éva a következőt mondja: „Énekes Krisztinának, ennek a természetfeletti lénynek a sugaras alakja suhan át a novellákon, melyekről elmondhatjuk ugyan hogy talán a harmincas évek polgári miliójét idézik, terüket és idejüket azonban mégsem lehet teljes biztonsággal behatárolni, s pontosabban megfogalmazni sem annál, ami szövegszerűen is feltárul előttünk a novellákban (...)” (Toldi 1997, 189) A Lapozgatás a családi albumban című novellájának már a címe is visszautalás az emlékező múlt felé. Assmann az emlékezés metaforáján belül megkülönbözteti az idő-emlékezet metaforát, amelyet az emlékezés aktusában különösen az idő dimenziója világít meg. Ehhez tartozik elsősorban a veszteség hírüladása vagy annak kibebiztosítása. Vagyis, hogy az öröm édessége és a fájdalom keserűsége a tapasztalat észlelhető minősége, amely a jelennel szorosan össze van kötve, és azt az időn át nem lehet megmenteni. Az aktuális tapasztalat és az emlékezés megtapasztalása között megcsalhatatlan különbség van. A kép hangsúlyozza az emlékezés utólagosságát, a hiátust, amely a tapasztalat és annak ismétlődése között az emlékezetben teljesedik ki. (Assmann 2009, 166-167) A múlt kellemes pillanatát eleveníti fel a főhős, amikor visszamegy ifjúságának régi kávéházába. „Tegnap véletlenül összefutottunk Ernővel a régi Egyetem utcájában. Már léptünk is be néhai »Tükrös Kávéházunkba«”. (Juhász 1984,16) A leírást is olvashatjuk a folytatásban. A Triptichon című novellában emlékek szintjén jelenik meg a volt vendéglő: „Nincsenek manapság már a mi kisvárosunkban olyan kisvendéglők, mint a Müezzin volt, ahol a személyiség tiszteletben tartását, sőt kiteljesítését tekintették elsődleges feladatuknak a néhai vendéglősök.” (Juhász 1984, 31) Több elbeszélésben is feltűnik a szecessziós bérpalota, mint nosztalgia a letűnt idő, birodalom után. Aleida Assmann szerint a kulturális korszakok és generációk közötti kommunikáció megszakad, ha bizonyos alapok a közös tudásból elvesznek. Az élő emlékezet materiális hordozókra, mint emlékművek, szobrok, múzeumok, levéltárak anyagára támaszkodik. A műemlékké nyilvánított épületek, a régi használati tárgyak, szövegek megőrzése biztosítja ennek a kulturális emlékezetnek a fenntartását. Emlékezetválság léphet fel, ha a múlt és a jelen között ez a kapocs eltűnik. (Assmann 2009, 13) Juhász Erzsébetnél az utóbb kiemelt novellarészletben igazolódni látszik a kulturális emlékezet fenntartása, annak művészi, materiális hordozója.

A Juhász Erzsébet-féle novellahősöknél is megtalálható a kettős identitás, ha nem is olyan erősen kifejeződve, mint Herceg Jánosnál. Az identitás társadalmi és történeti kategória egyben. Szocializációs folyamatnak tekintjük. A társadalmi, történelmi, gazdasági, politikai, kulturális változásoktól nem választható el. „Az identitás kikristályosodott megnyilvánulása a társadalmi értékelés. A sztereotipizáció, valamint az attribúciós folyamatok során az identitásnyilvánítás konfliktusok forrásává válhat. A megváltozott, nem egyértelmű, ellentmondásos társadalmi követelmények, politikai változások veszélyeztetik az egyén és a csoport addigi identifikációs teljesítményét, megkérdőjelezzik, vagy egyenesen tagadják az

addig kialakított identitásképet. Ekkor beállhat az identitásválság, vagy erős negatív identitástudat alakulhat ki.” (Bindorffer 2001. 20-21) Kinkel Margit a család cselédlánya beilleszkedett a magyar többségű társadalomba, de anyanyelvét megőrizte, az akcentustól nem tud megszabadulni. „Na tyerünk, tyerünk, kiasszonkám, maga jáddzani, én mek talkozni, áncvájdráj!” (Juhász 1984, 22)

A név elfogadása és felvállalása az etnikai csoporttagságot hordozza, az egyén identitását erősíti. Juhász Erzsébet írásaiban a nevek sokat elárulnak az etnikai, vallási csoporthoz tartozásról. A nyelvhasználat is fontos kifejezőeszköze az identitásnak. Összefüggés áll fenn a név és a származás, név és csoporttagság, származás és csoporttagság között. A kettős identitású egyének meglétére adott a társadalmi feltétel a már fentebb említett történelmi időktől fogva. Juhász Erzsébet nem fókuszál szorosan az identitások kifejeződésére, de nem is tudja és nem is kerüli meg őket. Így épít be sváb, vagy épp szláv szavakat a történeteibe. „A korzót pedig e pillanattól kezdve a sétálókkal – velünk mindannyiunkkal – együtt már temeti is be az égből egyre alább és alább permetező, s lassan mindent elborító zinkweiss könnyű, holtfehér pora.” (Juhász 1992, 49) A sváb és egyéb nemzetiségű egyének neveinek felvonultatása szintén szerepel a novellákban: Johann bácsi, Snafenberger, König, Misinszki, Hoksza, Klebecskó, Huber, Markó, Dörffer, Neorcsics, stb. A nemzeti sztereotípiák, az identitásvállalással is összefügg. A név elfogadása és felvállalása az etnikai csoporttagságot hordozza, erősíti az egyén identitását. Interdiszciplináris szemszögből közelíthető meg leginkább az identitás fogalma. Éles határ az etnikai-nemzeti-egyéni identitás között nehezen vonható, ugyanis az egyéni identitás a társadalmi identitás építőköve. Az egyén egyszerre több társadalmi csoporthoz is tartozhat, egyrészt beleszületik az adott etnikai csoportba, azonban a vele való azonosulás már szubjektív döntésén múlik. (Bindorffer 2001, 20)

A Monarchia-sztereotípiák nem véletlenül kerülnek előtérbe az író műveibe, még ha rejtett visszautalások formájában is. Hiszen ő maga is tanulmányaiban a Monarchia korszakát vizsgálta. Nem más ez, mint visszatérés az eredeti kiindulópontához. Egyik fontos történelmi sztereotípiák, amely a Monarchiához igen szorosan kötődik az a vasút, a vonat, amely a viszi és hozza a szereplőket, olykor az öngyilkosság elkövetésére is, kézzelfogható dolog a vonat alá vetni magát az embernek. Termeghatározó metaforaként kell kezelnünk a vonatot, mint a kor legfontosabb közlekedési eszközét. A vonat külön metaforikus jelentéskörrel bír a közép-kelet-európai kultúrában. „Ő, azok az elhagyatott, világvégi állomások!... néhány régesrég kicsorbult sín pár, omlatag padlás: denevérek... Mióta már, akár az a világvégi padlás – telis – deteli a fejem denevérrel!” (Juhász 1984, 83) Ilyen hasonló sztereotípiaként közelíthető meg a katonaság intézménye, amely szintén a Monarchiához köthető kép. A hadsereg a Monarchia egyik alappilléreként funkcionált. A XX. század elején végőráit élő, majd a háborúba torkolló történelmi események kibontakozásának egyik, a Monarchia hadseregével kapcsolatos harci cselekmény képét építi be, mint Monarchia sztereotípiát. „Undorral elegy haraggal gondolt öreg barátjára is, a megboldogultra, ki megboldogult már születésétől fogva, az Isonzó mellől hazafelé pedig már, végérvényesen egyszer és mindenkorra.” (Juhász 1984, 89) Másik szöveghelyen pedig a piavei csatában az antant csapatok Monarchiára mért vereségét idézi meg. „Múlt időkben oly szívesen kalandozó képzeletük, hatalmas bajszú, szikrázó tekintetű katonáembernek, aki minden bizonnyal ott jeleskedett valamelyik piavei csatában is, soha meg nem bocsátva a történelemnek, mint mindvégig személyes ellenfelének, a csata csúfos elvesztését, s a Piave véres sodrában elúszott bal lábát.” (Juhász 1992, 51) A múlttól nem tud szabadulni Neorcsics nagymama, az meghatározója számára a jelennek is. Maga a Monarchia sajátos rendezettség, rendszeretettel rendelkezett, egyéni uniformizált világot teremtett a kultúra, a művészetek, a közélet területén is. „A Habsburg-mítosz tehát arra tett kísérletet, hogy vezérfonalat, fő irányt mutasson, netán jelöljön ki, elvégre a történesek kusza halmazában és a részletek sokféleségében valamiféle egységet és totalitást megragadó

gondolat hozzájárul ahhoz is, hogy ez a pontosan körülhatárolható totalitás magukat a porként kavargó eseményeket és jelenségeket is áthassa.” (Magris, 1988, 28.) Ennek a rendszerezettségnek a hiánya teremti meg a visszaemlékezés vágyát. Az Ezután mindig tél lesz című műben is a múlt emlékei lelhetők fel: „Kerítés, pázsit, bokrok. A lakásban minden a múlt századot idézi. Tele a levegő letűnt idők áporodott, mégis finom illatával, zöld lámpaernyő alatt rég elköltött békés vacsorák eleven emlékeivel. Mindannyiszor áhítatot ébreszt benne ez a hangulat, s kis, könnyű fájdalmat: miért nem lehet mindig itt maradnia?” (Juhász 1992, 11) Történelmi sztereotípiaként kategorizálható a valcer, a polka, a tangó, a zeneszámok beépítése a novellákba. Juhász Erzsébet egyik novellájában a fénykép indítja be az emlékezést, amely egy régi nyaraláson készült, de már a Jugoszláv időkől. Banja Koviljačán a Hotel Paradisoban készült régi családi kép, ami a családi magánmitológiát hozza működésbe. A személyes emlékezet különösen fontos a sztereotípiák megragadásakor. Ugyanilyen sztereotíp kép a következő is: „Leültünk, kávé és Schwappest rendeltünk, (ahogy felnőttekhez illik a délutáni órákban!), s beszélgettünk arról, hogy ki mit csinál mostanában.” (Juhász 1984, 16) Ezek a történelmi sztereotípiák már a Jugoszlávia-korszakhoz köthetők. A XX. század végén a XX. elejéhez hasonló folyamat megy végbe. Mindkét időszakban a soknemzetiségű államalakult felbomlásának lesznek elszenvedői a vajdasági polgárok. A jugoszlávság megszűnése újabb problematikát, identitásválságot, sztereotípiaképzést hordoz magában. A jugonosztalgia párhuzamba állítható a Monarchia utáni nosztalgikus vágyérzéssel. Ennek a kialakulása már Juhász Erzsébet műveiben is megjelenik. Az emlékezés virtuális regénye is kinyílik a „Mint fák tövén a bolondgomba” című novellarészben. „Egyetlen, ezer oldalas regényünk, amelyet bárhol kinyithatunk, melybe bárhol beleolvashatunk, s amelyet nem is lehetne elejétől a vége felé haladva olvasni, mert soha véget nem érhet, amíg emlékezünk önmagunkra.” (Juhász 1992, 50) Ezek a sztereotípiák a valahová tartozás kifejezőeszközeivé válnak az elbeszélésekben. A múltbeli kötődést fejezik ki általuk, az adott történelmi kor beazonosítható eszközei lesznek a Monarchia-sztereotípiák e formában való megjelenése, ragaszkodás egyfajta létbiztonságot nyújtó életérzéshez.

Az eladóhely, a bolt, a trafik, hasonlóan Herceg novelláihoz, itt is a cselekmény helyszíne. „Ablaka nem volt a szűkös kis helyiségnek, s Veisz úr, hogy hosszú és unalmas életét némileg kitöltse, azt vélte a legcélszerűbb megoldásnak, hogy mutogatásra igen csekély mértékben alkalmas árukészlete helyett ő maga ül be a kirakatba, így aztán egy csapásra két legyet üthet agyon (...)” (Juhász 1992, 14) Itt kell megemlíteni Pócz Katica trafikját. „Az apró trafik mélyén ugyanis olyan újságokra, évkönyvekre, egyéb kiadványokra bukkantunk, amelyek sokkal érdekesebb (legalábbis elhihetőbb) híreket, riportokat és (sommás) kommentárokat tartalmaztak, mint együttvéve mindazok az újságok és egyéb sajtótermékek, amelyek árusítására Pócz Katica megbízatása szólt.” (Juhász 1992, 17) Herceg János Gering Micijének trafikja kísértetiesen hasonlít az előzőekben leírt trafikhoz. A trafik a korzóval, a kocsmával együtt nem más, mint az emberek, a nemzetiségek találkozóhelye. Ott tárgyalják meg a napi politikai/történelmi eseményeket, vagy csak épp az emlékezés beindítására ad alkalmat a találka az emberekkel úgy, mint ahogy az alábbi szövegrészletben megjelenik. „Miket sugdoshatott a húga Lola fülébe vasárnap a délutáni sétáikon a korzón, a Nagykeresztúr hírszékházánál és fagyaltkanalazás közben az Erdősi cukrászdában (...)” (Juhász 1992, 76)

Fontos az utcakép megörökítése, ez a kultúrlenyomatok részét képezi. Sokat elárul egy-egy közösségről, egy-egy nemzetről, a nemzeti identitás kifejeződéséről. Az utcabútorzat, az épületek kinézete szintén árulkodik a történelmi múltból. A Fatális tévedések című novellában az utcakép leírását látjuk (Patkány utca), állóképszerű látomást –ahogy az író mondja. A továbbiakban a kisváros gyéren világított főutcája kerül bemutatásra. „Sihter Tóni világosan emlékszik a kisváros főutcájára, mely oly gyéren volt kivilágítva, hogy alig ismert rá Skotnyárec díszes sarokházára, majd odébb a Rótekra, Reiterékére, hogy Hofmann

Viktorékról ne is beszéljen, vagy Flóra néni múlt századi, csodás titkokat sejtető házáról, meg Lala tanár úr örökké leereszkedett redőnyös ablakairól.” (Juhász 1992, 107) Feltűnik a bácskai por, amiről már annyian és oly sokszor írtak, és használták a provincia fejletlenségének jelképeként Juhász Erzsébet előtt is. „Egyik pillanatban kisfiúk voltak Endrével, és karikat kregettek a vásártér tengernyi porában, szedett-vedett utcagyerekek közé vegyülve. Csak a csínytevés örömének íze hiányzott.” (Juhász 1992, 108)

Az intertextualitás gyakran visszatérő forma a novellákban. Különféle vendégszövegeket épít be a saját történeteibe. Julia Kristeva A szövegstrukturálás problémája című tanulmányában a következő megállapítást teszi, ami igaz Juhász Erzsébet novelláira is: „A megismerő alany számára az intertextualitás az a fogalom, amely jelzi azt a módot, ahogyan a szöveg a történelmet olvassa, és ahogyan beilleszkedik a történelembe.” (Kristeva 1996, 14-22) Így kerül beépítésre Petőfi Itt van az ősz, itt van újra című verse, vagy E. Elen Poe idézete, ahol Leonóra alakját idézi meg. Karinthy Frigyes Tanár úr kérem című novellájának jellegzetes mondata „Tanár úr, én készültem.” Ezen kívül ilyen vendégelem a keringő, a valcer dallama, ami egyidejűleg Monarchia-toposzként is funkcionál. Bányai János írja a Fényben, fénybe, sötétben, sötétbe című novelláskötetről szóló kritikájában a következőt: „A második prózában a többes ironikus visszfénybe kerül, amit a hivatkozó intertextus („a fák lehulló levelének lágy nesze”) jelez és távolságtartást nevez meg a korábbi elbeszélői nézőponthoz képest.” (Bányai 1999, 565)

A könyv, a bibliofil toposzháló fontos részét képezi a novelláknak, amelyek szintén történelmi retrospektivitáshoz vezethetők vissza. A sztereotípiák folytonos továbbírásaihoz járulnak hozzá. A bibliofil toposzháló több Juhász novellában, kötetben is megtalálható. „Lolának, meg kell hagyni, kitűnő kis könyvtára volt. Nyilván irodalmilag igen művelt környezetének köszönhetette, hogy szert tett e könyvekre, mert őt valójában sohasem érdekeltette igazán az irodalom.” (Juhász 1992, 73). A könyv az emlékezet meghosszabbítása, ezek a vendégszövegek a köztudatban elven élő, történelmi eseményt, kort előhívó képek. Az események köztudatból való kiesését, a felejtést hivatottak meggátolni. A könyv, a levél, az írás, a fotó is együttesen részét képezi a tágabb értelemben vett bibliofil toposzhálónak.

A novellákban gyakran jelentkezik a tükörkép, mint motívum, amely leginkább az álmokképekkel kapcsolódik össze. Jaques Lacan a tükörképről szóló tanulmányában a következő meghatározást írja: „Arról van szó csupán, hogy a tükör-stádiumot, mint egy identifikációt kell felfognunk, abban a teljes értelemben, amelyet az analízis adott ennek a kifejezésnek. Vagyis ez nem más, mint az átváltozás, amely az alanyban megy végbe olyankor, amikor egy képet magáévá tesz (...)”. (Lacan 2002, 66) A tükörkép virtuális kép, amelynek nincs is valós megfelelője. A tükörképben először mindig az alakot pillantjuk meg, ezt nevezi Gestalt-nak, a következő pillanatban beindul a gondolkodás, metaforizálódik a tükörben látott imágó. A tükör-stádiumban viszony létesül a szervezet és annak külvilága között. Az Innenwelt és az Umwelt fontos kapcsolatba kerül egymással. Ez azt jelenti, hogy a tükörkép gazdája sajátos kapcsolatba lép a tükörképpel. Orosz Magdolna tanulmányában így fogalmaz: „A tükör, mint tárgy az érzékelés és megismerés eszközeként funkcionálhat, és utalhat az érzékelés és megismerés folyamatának nehézségeire.” (Orosz 2003, 193) A tükörkép mindig egy adott tárgyat, alakot, alakzatot képez le. Az irodalmi szövegekben megőrzi ikonikus jellegüket, másrészt különféle műveleteket végezhet velük az író. A tükörképről és a leképezetről, mint jelről és jelölőről beszélhetünk. A tükörkép kapcsolatban áll az álmokkal is, a képzelet és a valóság határai fokozatos eltűnésének lehetünk tanúi. A tükörkép leginkább az irreális képalkotások közé tartozik, de valós dolgok is kifejeződnek rajta keresztül. Az álmokképek maguk is virtuálisak, nem kötődnek a realitáshoz. „Párhuzamos világok” keletkeztek az írásban; az írható így lett egyszerre (párhuzamosan) beszéd és léttörténet. A meglelt bizonytalanság beszéd és világ tükröztetése, miközben sohasem tudni, melyik közülük a tükörkép: „Vajon mi lett volna belőlünk, ha nem veszi kezdetét valami

gyermekkorunkban a krónikus rögtönzéseknek a rosszmájúak vagy fantáziaszegények szerint hazudozásnak minősülő ihlete és indulata?" A párhuzamok írása, az ismétlések gyakorlása, a többszörös rögtönzések és tükröztetések jelzik a váltást Juhász Erzsébet prózaírásában,(...)" (Bányai 1999, 564) A fény láttatása is kereten, tejüvegen keresztül megy végbe. „A kerítésen túl egy ajtó tejüvegén át szűrődő tompa fény. Olyan otthonosan, melegen árad ez a fény, hogy úgy érzi, neki semmiképp sem adatik meg, hogy beljebb kerüljön az ajtón.” (Juhász 1992, 12.) „Egy éjjeli lámpa tompa fényének megvilágításában látható tükör bársonyosan csillanó felszínén: mennyezetről alácsüngő, gömb alakú lámpa visszatükröződése. A gömb alakú lámpa nem világít, s mégis: csupa ébredő hamvas kora reggeli fényben, a tükör felületének éji fellegekre emlékeztető bársonyán tükröződve, vele elválaszthatatlan bensőségességben.” (Juhász 1992, 13) Énekes Krisztinát is leheletfinom álmokképhez hasonlítja. „Olyanokká váltak, mintha egymás tükörképei lennének, de nem tudni, mikor melyikük a másiké, így mintha két tükörkép volnának csupán.” (Juhász 1992, 54)

A dolgozat elején feltett hipotézisem igazolódni látszik, miszerint Juhász Erzsébet általam vizsgált novelláiban fontos szerep jut a Monarchia-sztereotípiáknak. A Monarchia-sztereotípiák tér-, és időmetaforák formájában térnek vissza (vasút, kávéház, kocsmák, utcakép, tér külső megjelenése, hadsereg, a több nemzetiség kérdése). Megállapítható, hogy ezek a sztereotípiák folytonosan visszatérnek az emlékezés szintjén, ismétlődnek. A Monarchia szétesésétől időben távolodva születő művekben már nem konkrét és egyenes emlékezés szintjén találjuk meg, mint Herceg János műveiben, hanem rekvizitumok, szilánkok, utalások formájában. Ezek az utalások viszont azt bizonyítják, hogy a sztereotípiák továbbíródnak, formálódnak a mindenkorai társadalom igénye szerint. Ez a kulturális emlékezet. A múlt század 90-es éveiben a Monarchia felbomlásának történelmi idejéhez hasonló történelmi sztereotípiákkal kellett szembenézni a vajdasági peremre szorult embereknek. Ez a történelmi újraismétlődés újfent alkalmat ad az írónak arra, hogy emlékezzen, a történelmi múlt lejátszódó eseményei felé forduljon, újraértékeljen Jugoszlávia felbomlásának árnyékában. Fontos kritérium, hogy a szereplők mennyire tarják fontosnak a múltra való emlékezést, mennyiben tudják a jelent a múlt árnyékában értékelni.

Bibliográfia

- AJTONY, Zsuzsa: A nemzeti sztereotípiák - gondolkodás segítői vagy gátjai? 2011. In: Tapodi, Zsuzsa - Pap Levente (szerk.): Tükörben. Imagológiai Tanulmányok. Kolozsvár: Scientia. 19–37.
- ASSMANN, Aleida 2009. Erinnerungsräume. München: Verlag C.H.Beck.
- BAKOS, Ferenc. 1967. Idegen szavak szótára. Budapest: Terra.
- BÁNYAI János. 1977. Könyv és kritika II. Újvidék: Forum
- BINDORFFER, Györgyi. 2001. Kettős identitás. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó MTA Kisebbségkutató Intézet.
- CRNKOVITY, Gábor. 2012. Az identitás és a nemzeti sztereotípiák lecsapódása Herceg János novelláiban In: dr. Fülöp Péter (szerk.): Tavaszi szél 2012. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége. 214–218.
- HANÁK, Péter 1992. Ragaszkodás az utópiához. Budapest: Liget
- HÓZSA, Éva. 2011. A hiány sztereotípiái a huszadik század kilencvenes éveinek vajdasági magyar irodalmában és a szabadkai Kosztolányi-kultuszban. Létünk 4:103–113.
- JUHÁSZ Erzsébet 1984. Gyöngyhalászok. Újvidék: Forum.
- JUHÁSZ Erzsébet 1992. Senki sehol soha. Újvidék: Forum.
- KRISTEVA, Julia 1996. A szövegstrukturálás problémája. Helikon 1-2: 14-22.
- LACAN, Jaques 2002. A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, hogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra In: Bókai Antal-Vilcek Béla-Szomori

- Gertrúd – Sári, László (szerk.) : A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Budapest: Osiris. 65–69.
- MAGRIS, Claudio 1988. A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban. Budapest: Európa
- OROSZ, Magdolna 2003. „Az elbeszélés fonala”. Budapest: Gondolat
- TOLDI, Éva. 1997. „Összetartozó neszek”. Újvidék: Forum

HAJTMAN KORNÉL:

**GAVLOVOČ HUGOLÍN KAMEŇ KU POMOCI CÍMŰ MŰVE, MINT
PRÉDIKÁCIÓS SEGÉDKÖNYV**

Bél Mátyás Egyetem Besztercebánya
Hungarisztika Tanszék
Doktori iskola: Magyar nyelv és irodalom

Témavezető: prof. PhDr. Alabán Ferenc, CSc.

Gavlovič Hugolín kéziratos prédikációskötete a szlovák irodalomtörténet ismert, ám nem sokra becsült alkotásai közé tartozik. Szinte valamennyi irodalomtörténet a ferences szerzetes líráját emeli ki, és verseiről való hosszas értekezés után megemlíti, hogy a szerzőnek létezik még egy kéziratos kötete, amely a *Kameň ku pomoci* címet viseli. A beszédgyűjtemény a Szlovák Nemzeti Könyvtár archívumában található a 155 AH 1-es jelzet alatt. Érdekessége, hogy a beszédeken kívül drágakövek felsorolását is tartalmazza, abc sorrendben. A címlapon egy rövid ismertető olvasható a szerzőről és az írás körülményeiről, amelyből kiderül, hogy az alkotó a ferences rend obszerváns ágához tartozott, valamint az, hogy Pruskében kezdte írni a beszédeket és Horócon fejezte be.¹ A szerző neve nem látható, de a kézirat befejezésének pontos dátuma igen, ez pedig 1779. május 4-e, Szent Flórián napja. Amikor a lap alján röviden bemutatja a szentet, néhány római számnak megfelelő betűt kiemel, és ezzel a kronosztikkonnal is megerősíti a 1779-es évszámot. Itt szeretném megjegyezni, hogy a kötetben az oldalszámozás csak a prédikációktól kezdődik, ezért ha a beszédek előtti oldalakról idézek, akkor a hivatkozásban csupán a szerző neve, az évszám és a jelzet fog szerepelni, továbbá a szövegeket betűhív átírásban közlöm.

Gavlovičnak a beszédgyűjteményen kívül egyéb kéziratos szövegei (lírai művei) is megjelentek, amelyeket a szlovák irodalomtörténet előnyben részesít. Mégpedig olyan mértékben, hogy ezekről a verseiről hosszasan értekeznek a különböző irodalomtörténetekben, azonban a *Kameň ku pomoci* című beszédgyűjteményt csupán megemlíti. Erre a legjobb példa egy konferenciakötet a szerzőről. A könyvben² szinte alig esik szó erről a kéziratos gyűjteményről. Azt azonban nem vitatja a szakirodalom, hogy a 17–18. században a ferencesek irodalmi és a missziós tevékenysége kiemelkedően jelentős volt. Főleg a homiletikai munkásságuk az, ami az adott korban meghatározó volt, és a szlovák irodalomtörténetben egyedülálló fejezetet alkot.³

A címlap után egy újabb cím következik: *Lapis Adjutorij, Kameň ku pomoci*, valamint egy szentírási hivatkozás (1Reg. cap. 7. v. 12.). A hivatkozás nincs feloldva, de mivel utána a drágakövek felsorolása következik, ezért helyénvaló az idézet, ugyanis Salamon király palotájának építéséről szól. Ez után olvasható a különböző értékes ásványok abc szerinti bemutatása. Ehhez Caius Plinius Secundus *Naturalis Historia* című művének 37. fejezetét

¹ Kameň ku Pomoci/který osahuje w sobe kazňe/na wseccke nedele celeho roku, y/ na wseccke Slawnosti Uročiten./ zepsane w Prussčanskem chudobnem/ klasztere skrz gedneho w zdrawi nedu/živeho kňeza z Radu Swateho Fran/cysska Seraffinskeho Bratuw Menssych/ Reformat. Provinciae in Hungaria Sanctis/simi Salvatoris. Y dokonane na kaplance/ w Horowskem kasztily u milostiweho panstwa/ Madačani Roku Paňe1779. dñe 4. Maje. to gest:/ Na Swatek Swateho Floriana Vo/gaka, a Mučedelnika Velkeho pato/ na proti ohni. (GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, címlap)

² Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry, szerk. SEDLÁK, I., Túrócszentmárton, Matica Slovenská, 1989

³ HAMADA, Milan, Zrod novodobej slovenskej kultúry, Bratislava, Slovak Academic Press, 1995, 169–171.

használta, ezt maga Gavlovič írja le a drágakövek bemutatása előtt.⁴ A köveket táblázatban sorolja fel, amelynek két oszlopa van: az egyikben megnevezi az ásványt, a másikban pedig leírja annak jellemzőit.

A ferences nagyon jól feldolgozta idősebb Plinius ezen művét, ugyanis nemcsak szó szerint idézi a római szerzőt, hanem igényesen elrendezi annak szövegeit, ami annyit jelent, hogy felsorolásait Gavlovič Hugolín egymás alá teszi, arra is van példa, hogy megszámozza őket, továbbá a gondolatokat külön pontokba írja, ezzel megkönnyíti a tájékozódást benne.

A drágakövek megnevezése után egy rövid (három lapnyi) latin nyelvű szöveget olvashatunk az értékes ásványok és a Szentírás kapcsolatáról. A bibliai helyeken kívül nem ad meg más forrást, amiből dolgozott, viszont a megállapításai és értelmezései nagyon különösek. Ide tartozik a Sátán bukásának elmesélése, amelyet kapcsolatba hoz a különböző kövekkel. Mindezt nagyon érdekesen teszi, ugyanis Ezekiel könyvéből és Lukács evangéliumából úgy szerkeszti össze az idézeteket, hogy azok egy teljesen új értelmet nyernek, ugyanis Tírusz királyának bukásának történetét a Sátánra értelmezi, így az ördög történetének egy felettébb izgalmas interpretációját olvashatjuk. Izrael 12 törzsének nevét is egy-egy értékes ásvánnyal szimbolizálja. „*In Sarido Ruben. In Topasio Simeon. In Smaragdo Levi. In Carbunculo Juda. In Sapphiro Dan. In Jaspide Nephtali. In Ligurio Gad. In Achate Aser. In Amethisto Isachar. In Chrysolito Zabulon. In Onychino Joseph. In Berillo Benjamin.*”⁵ Ezt feltételezhetően a Bibliából vette, pontosabban a Kivonulás Könyvéből, ahol ez olvasható: „Az első sorban legyen karneol, topáz, smaragd; a második sorban rubin, zafír, jáspis; a harmadik sorban jácint, achát, ametiszt; a negyedik sorban krizolit, karneol és ónix. Mindegyik legyen aranyba foglalva. Izrael fiai nevének megfelelően tizenkét kő legyen. A nevek sorrendje szerint mindegyikbe vésd bele művészien a tizenkét törzs egy-egy nevét.”⁶

Ennél figyelemreméltóbb az, amikor az apostolokhoz rendeli hozzá a drágaköveket. Ezt feltételezhetően már a katolikus hagyományból merítette. Ugyanis a 12 törzstől eltérően nem olvasható a Szentírásban olyan rész, amely ezeket az ásványokat egyértelműen a tanítványokhoz rendelné. Gavlovič a Jelenések Könyvének 21. fejezetét adja meg hivatkozásként a felsorolás elé, amely az új égről, új földről és az új Jeruzsálemről szól. Ebben a részben a 16. versből a 21-ig ez olvasható: „A város négyszögben épült, a hossza annyi volt, mint a szélessége. Megmérte a várost e náddal: tizenkétezer stádium. Hossza, szélessége és magassága ugyanannyi volt. Megmérte a falat: száznegyvennégy könyök emberi mérték szerint, ami egyenlő az angyal mértékével is. Falai jáspiskőből épültek, a város pedig kristályhoz hasonló színaranyból. A város falainak alapjait mindenféle drágakő díszítette. Az első alapkö jáspis, a második zafír, a harmadik kalcedon, a negyedik smaragd, az ötödik szárdonix, a hatodik karneol, a hetedik topáz, a nyolcadik berill, a kilencedik topáz, a tizedik krizopráz, a tizenegyedik jácint, a tizenkettedik ametiszt. A tizenkét kapu tizenkét gyöngy: mindegyik kapu egy-egy gyöngy. A város utcái tükörfényes színaranyból voltak.”⁷ Feltételezhetően a város magát az egyházat jelképezi, az alapköveg pedig az apostolok. Így alakulhatott ki, hogy egy-egy tanítványhoz hozzárendeltek ásványokat a következőképpen: „*In Jaspide Petrus. In Sapphiro Andreas. In Chalcedonio Jacobus Zebedaei. In Smaragdo Joannes. In Sardonyche Philippus. In Sardio Bartholomaeus. In Chrysolito Matthaeus. In Berillo Thomas. In Topasio Jacobus Alphaei. In Chrysopraso Judas Thadeus. In Hyacintho Simon Chaneus. In Ametisto Mathias.*”⁸ Látható, hogy ugyanabban a sorrendben hozta

⁴ Occasione Tituli Libri, qui est Lapis Adjutorij, appono hic etiam /Alphabetum lapidum pretiosorum ex Plino et alijs desumptum.

⁵ GAVLOVIČ, 1779, 115 AH 1.

⁶ Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, SZIT, Budapest 2006, 46.

⁷ Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, SZIT, Budapest 2006, 1379.

⁸ GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1.

a drágakövek neveit, ahogyan az a Szentírásban is szerepel, a szöveg további részében pedig Krisztus mint a legszebb és legértékesebb drágakő szerepel.

A drágakövek felsorolása és a néhány lapnyi latin szöveg után következnek a prédikációk. Pontosán 224 beszéd olvasható, ebből 214 *de tempore* a többi 10 Szűz Mária és más szentek tiszteletére íródott (*de sanctis*). A prédikációk külalakja ugyanarra a sémára épül: valamennyi lapon egy keretet találunk, amely ketté van osztva. A ráma tetején olvasható, hogy melyik ünnepre íródott a beszéd, például „*Nedela 1. Adwent.*”⁹, valamint az, hogy hányadik beszéd az adott vasárnapra, például „*kazeň prwňa.*”¹⁰ A keret felső részében újra megismétli az adott napot, amire a beszéd íródott, valamint azt, hogy az hányadik a megnevezett ünnepen. Ez alatt található a cím, például „*Sest Prýcýn sudu Posledniho a obecneho. Který bude druhi gednemu každemu Človekovi*”¹¹ A keret alsó részében olvasható maga a beszéd, felette pedig a meghatározott szentírási szakasz latin majd szlovák nyelven, továbbá a bibliai hivatkozás. „*Tunc videbunt Filium hominis venientem in Nubinus/W tedy uwida Syna Clowecka prychadzegicýho w Oblakoch*”.¹² Ez a séma az utolsó beszéden kívül valamennyi prédikációra jellemző. A beszédek mennyisége változó. Vannak vasárnapok és ünnepek, melyekre a ferences szerzetes 10 beszédet is szán, ilyen például a három királyok utáni vasárnap, azonban olyannal is találkozhatunk, hogy egy beszéd van írva az adott napra, mint virágvasárnapra, vagy akár a húsvét utáni hatodik vasárnapra. A következőkben felsorolom azokat az ünnepeket, amelyek szerepelnek a beszédgyűjteményben, melléjük pedig zárójelben feltüntetem, hogy hány beszéd íródott arra az alkalomra.

Nedela Prwna Adwentňi (5)
Nedela Druha w Adwentě (5)
Nedela Treťa w Adwentě (5)
Nedela Čwrtá w Adwentě (5)
Na Den Narodzeni Krista Pana (7)
Na Deň Swateho Sstefana Prwňiho Mučedelnika (2)
Nedela pod Octawu Narodzeni Krysta Pana (3)
Na Slawnost Nowého Roku (3)
Nedela Druha po narodzeni Krysta Pana (3)
Na Den SS. Trech kraluw (6)
Nedela Prwňa neb pod Octawu Trech SS. kraluw (3)
Nedela Druha po Swatych Trech kraloch (10)
Nedela Tretia po SS. Trech kraloch (3)
Nedela Ctwrta po SS. Trech kraloch (3)
Nedela Pata po SS. Trech kraloch (3)
Nedela Ssesta po SS. Trech kraloch (3)
Nedela w Dewitniku (3)
Nedela Prwňa po Dewitniku (4)
Nedela Druha po Dewitniku (2)
Nedela Prwňa w Poste (5)
Nedela Druha w Poste (3)
Nedela Treta w Poste (2)
Nedela Čtwrta w Poste (3)
Nedela Smrtna, neb Pata w Poste (5)
Na Nedelu kwetnu (1)
Na Weliki Patek (9)

⁹ GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 1.

¹⁰ GAVLOVIČ 1779, AH 155 1, 1.

¹¹ GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 1.

¹² GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 1.

Na Deň slawneho Wskrysseni Krysta Pana (9)
W Pondelek Welikonočňi (6)
Nedela Prowodňa neb Prwna po Welikeg Nocy (4)
Nedela Druha po Welikeg Noci (2)
Nedela Treťa po Welikeg Noci (3)
Nedele Čwrtá po Welikeg Noci (2)
Nedela Pata po Welikeg Noci (2)
Na Den Wstuoeni Krysta Pana na Nebe (1)
Nedela Ssesta po Welikeg Noci (1)
Na Deň Zessani Ducha Swateho (1)
W Pondelek Swato Dussny (2)
W Uteri po Swatem Duchu (1)
Nedela Prwňa po Swatem Duchu (4)
Na Deň Božyho Tela (1)
Nedela Druha po S. Duchu pod Octavu Negswet: Božyho Tela (3)
Nedela Tretia po Swatem Duchu (1)
Nedela Čtwrtá po Swatem Duchu (3)
Nedela Pata po Swatem Duchu (2)
Nedela Ssesta po Swatem Duchu (1)
Nedela Sedma po Swatem Duchu (6)
Nedela Osma po Swatem Duchu (6)
Nedela Dewata po Swatem Duchu (3)
Nedela Desata po Swatem Duchu (1)
Nedela Gedenacta po Swatem Duchu (2)
Nedela Dwanacta po Swatem Duchu (1)
Nedela Trynacta po Swatem Duchu (1)
Nedela Ctrnacta po Swatem Duchu (1)
Nedela Patnacta po Swatem Duchu (6)
Nedela Ssesnacta po Swatem Duchu (2)
Nedela Sedemnacta po Swatem Duchu (4)
Nedela Osemnacta po Swatem Duchu (1)
Nedela Dewatnacta po Swatem Duchu (2)
Nedela Dwacata po Swatem Duchu (4)
Nedela Dwacata Prwňa po Swatem Duchu (1)
Nedela Dwacata Druha po Swatem Duchu (1)
Nedela Dwacata Treťa po Swatem Duchu (2)
Nedela Dwacata Čtwrtá po Swatem Duchu (5)

A *de tempore* beszédek után *de sanctis* prédikációk következnek, amelyek a 821. oldalon kezdődnek. Ezek felsorolásának esetében is a fentiekhez hasonlóan járok el. Kurzívan megnevezem a szent ünnepét és amennyiben egy ünnepnapra több beszéd is íródott, azt számmal zárójelben tüntetem fel mellette.

Na Den Nawssstiwani Panny Marie
Na Den Swateg Marie Magdaleny (2)
Na Den Swateg Anny Matky Panny Márie (2)

Szent Anna ünnepére írt beszédek után egy üres lap található, majd utána folytatódnak a prédikációk. Itt két oldal hiányzik, ugyanis az utolsó beszéd a 845. oldalon ér véget, utána következik egy üres lap, amin a 848-as szám található, és innen már sorban halad a számozás.

Na Den na Nebe wzeti Panny Marie (2)
Na Den Swateg Katharyny Panny a Mučedelničky (3)
Na Den S. Ondrega Apostola

Az utolsó beszédről azonban érdemes egy kicsit részletesebben írni. Szent Katalin utolsó beszéde ugyanis a 875. oldalon ér véget. Ennek az oldalnak a másik oldala üresen van hagyva, és a következő lapon kezdődik a prédikáció. A 875. oldalig tart az a számozás, ami az 1. oldaltól fogva megfigyelhető ugyanazzal a kézírással. Ennek az oldalnak a versóján egy másik kézirattal van feltüntetve a 876. oldal, majd a következő lapon szögletes zárójelben visszatér az eddig megszokott számozás, de alatta látható az új kézirattal a 877 is. A következőkben ez a két oldalszám figyelhető meg egészen az utolsó oldalig, ahol az eredeti kézirattal szögletes zárójelben a 879-es van, alatta más kézírással pedig a 880. A beszéd érdekessége, hogy maga a szöveg a kötetben megszokott kézírással van írva, a cím azonban egy másikkal. Sőt az oráció nincs befejezve, és azzal a kézírással, amivel a címet is írták, még háromnegyed oldalnyi szöveg olvasható. Feltehetőleg a beszédet utólag tették a kötethez. Ezt bizonyítja az is, hogy az utóbb említett lapnak a legalján fejjel lefelé egy felirat található,¹³ valamint a következő üres lapon egy új számozás kezdődik: a jobb alsó sarokban egy 1-es látható.

A beszédgyűjtemény véleményem szerint egy hitszónokoknak készült segédkönyv. Erre a legfőbb bizonyítékot a marginálisok jelentik. Emellett a Szent Katalin tiszteletére írt beszéd után olvashatunk egy rövid megjegyzést, amely a prédikáló papnak nyújt információt a Szent Katalin idején élt uralkodókról.¹⁴ Pontosabban azt magyarázza meg, hogy a történészek miért mondják, hogy Katalin Maxentius császár alatt halt vértanú halált, a Római Breviáriumban pedig miért van Maximianus. A válasz az, hogy Maximianus császár fia volt Maxentius, és az apa által elkezdett keresztényüldözést folytatta a fia.

A következőkben a lapszéli jegyzetekről lesz szó. Egyrészt megpróbálom bemutatni, hogy a 18. századi magyar nyomtatványok miként lehetett egy-egy kompilátor segítségére, másrészt pedig ismertetem Hugolín Gavlovič margóhasználatát, amivel azt a tényt igyekszem bizonyítani, hogy ez a kötet egy prédikációs segédkönyv.

Ahhoz, hogy a marginális jegyzetek használatát és jelentőségét megértsük, érdemes egy kis kitérőt tenni a magyar nyelvű szövegekbe. Pontosabban azt kellene megvizsgálni, milyen jelentősége volt a marginálisoknak a barokk kori magyar irodalomban, valamint a kompilációban.

Pázmány Péter és a Szentírás kapcsolatát már sokan kutatták. Sík Sándor meglátásai szerint a jezsuita hitszónok alaposan ismerte a Bibliát, sőt feltételezte azt is, hogy kívülről tudta.¹⁵ Bitskey István összeszámolta és táblázatban közölte, hogy összesen 3600 ószövevségi és 4625 újszövevségi idézetet használt.¹⁶ Mindezek azt bizonyítják, hogy Pázmány alaposan felkészült egy-egy művének a megírásához.

A legjelentősebb kérdés azonban az, hogy miként segíthetik a lapszéli jegyzetek a kompilátorok munkáját. Pázmány legtöbb hivatkozása bibliai eredetű, és tájékozottságát mutatja, hogy nem csak a Szentírásról szóló prédikációkban használt nagyon sok bibliai

¹³ A felirat a következő: *Pro Festo S. Andrea*. (Gavlovič, 1779, AH 155 1, 876/877.)

¹⁴ „Tato Panna S. Katharina trpela y zemrela pro wiru krystowu Roku Pane 310. to gest trysteho desateho pod Maxentiussem Cysarem. Tak opisugú histor. Prawda gest že w Breviari Rimskem se kladne, že ona trpela pod Cysarem Maximinem: a to steg Pryčyny: Ponevac Maximinus neb Maximianus Herculus z Diocletianem spolu na ras panugice. Začal desate prenasledowani proti krestanum. Diokletianus pristrane zapadneg: a Maximinus neb Maximianus pry sraňe wychodneg: Maximinus mel syna Maxentiusa; ten sin produžoval to desate Prenasledowani od sweho Otce začate a sice tak ho produžoval [...] po smrti Otce dokud Cysarem nezostal, potagemne mordował krestanuw: a potem zgewne kdyš zostal Cysarem wzlasste pri wychodneg strane gakossto w Alexandrij kde mnohich zamordował pro wiru: Pod kterym y S. Katharina trpela. Protož w Breviary Rimskem Ukruťnost Maxentiusowa pripisuge se Maximinowi otcowi geho; nebo Čo zle Otec začal, to sin Ukruťný dokonawal.” (GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 875.)

¹⁵ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., SZIT, 1939 312.

¹⁶ BITSKEY István, *Humanista erudíció és a barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 57–59.

idézetet, hanem más műveiben is, mint például a Szent Márton napi beszédében, ahol a Biblián keresztül próbálja igazolni és alátámasztani minden tételét.¹⁷ A marginális jegyzetek használatát a legjobban Csúzynál figyelhetjük meg, az *Úgyan az Isten, prédikállással hallott, vagy megíratott Igéjéről*¹⁸ című prédikációjában, melynek témája a Szentírás hasznossága és szükségessége.

Csúzy beszédéről feltételezhetjük, hogy Pázmány Péter *Az Isten Igéje igaz világossága az emberi tudatlanságnak* című prédikációjából kompilálta. Nála a margón található idézetek többnyire a Szentírásból vannak, de ezeken kívül található hivatkozás az egyházatyáktól, Pázmány Péter *Kalauzából* és a Trienti Zsinat dokumentumaiból is. A marginális jegyzetek is a két mű közötti kapcsolatot bizonyítják, ugyanis mindezen hivatkozások megtalálhatók Pázmánynál is. A bibliai idézetek egy kivételével mind helyesek. Pontosabban Pázmánynál összesen 204 hivatkozás található, ebből 142 szentírási, a többi más szerzőktől való idézet. Ezzel szemben Csúzynál 51 marginális jegyzet van, ebből 41 bibliai. Azaz az idézetek 80%-át Pázmánytól vette át. A lapszéli jegyzeteken kívül megfigyelhetők a sorközi hivatkozások is. A marginális jegyzetek fontosságát bizonyítja Tasi Réka is tanulmányában, amelyben Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségeit vizsgálja. Az általa említett felhasználási módok alkalmazhatóak a Pázmány-prédikációkra is. A tematikus marginálisok abban segítik az igényes olvasót és a kompilátorokat, hogy a szöveg jelentéskibontása logikus maradjon.¹⁹ Az én esetemben ez abban mutatkozik meg, hogy Csúzy szövegében, bár rövidítve, de pontosan végigkövethető a Pázmány-prédikáció. A két marginális jegyzet közötti kapcsolatra Maczák Ibolya is felfigyelt.²⁰

A lapszéli hivatkozások vizsgálata során megemlíteném Rajhona Flóra tanulmánya,²¹ melyben a szerző Pázmány Péter pünkösdi utáni ötödik vasárnapi prédikációjának szövegvezetést készítette el a marginális jegyzetek segítségével. Nem minden hivatkozást tüntetett fel, csupán azokat, amelyeknek egyfajta tartalmi összegző funkciójuk van.²²

Pázmány két részre osztotta a prédikációját, és ezt jelölte a marginális jegyzeteken is. Mindezt nagy nyomtatott betűvel és római számmal jelölte, majd alá írta kurzívan a fejezet címét: „I. RÉSZ/ A Sz. Írás méltóságáról.”²³ Ezzel szemben Csúzy Zsigmondnál nem találunk a lapszéli jegyzetek között semmilyen olyan hivatkozást, amely a prédikáció tartalmi felosztását szolgálná, azonban a marginális jegyzetek használatából és a szövegek átvételéből megállapíthatjuk, hogy Csúzy csak a beszéd második felét dolgozta fel prédikációjának megalkotásához.

¹⁷ BITSKEY István, *Pázmány Péter prédikációja Szent Márton napján = Historicus Societatis Jesu: Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., METEM, 2007, 239.

¹⁸ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, 1724, 185.

¹⁹ TASI Réka, „Ha pedig immár kíváncsiak tudni...”: Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyarországi irodalomban, *Studia Litteraria XLI*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2003, 170.

²⁰ MACZÁK Ibolya, „Non omnis moriar” A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 6), 127.

²¹ RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásáról = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 6), 114–118.

²² *Uo.*, 114.

²³ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI. KANYORSZKY György, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1903, 493.

A következő táblázattal a pálos szerzetes marginális-használatát szeretném bemutatni.

Pázmány Péter	Csúzy Zsigmond
2. Thess. 2. v. 14.	2. Thess. 2. 14.
1. Cor. 15. v. 1. Galat. 1. v. 8. 1. Pet. 1. v. 25.	1. Cor. 15. Galat. 1. 1. Pet. 1. v. 16. v. 18.
2. Thess. 2. v. 22.	Actor. 15. 20. & 29. Actor. 21. 25.
Actor. 15. v. 20. 29. 41. cap. 16. v. 4. cap. 21. v. 25.	2. Thess. 2. 14.

A mostani táblázatban kiemelek egy részt, amelynek segítségével alaposabban bemutathatom a szerző margóhasználatát. Ez az a rész, amikor Pázmány a második Tesszaloniki levelet szedi szét. Pontosabban a második Tesszaloniki levél második fejezetének tizennegyedik versével kezdi az idézetbokrót, és a második fejezet egy másik versével fejezi be, ezzel lezárva azt. Ezen kívül még több fejezetet és verset átvesz az Apostolok cselekedeteiből. Ezzel szemben Csúzy ugyanazt a bibliai idézetet teszi az idézetbokor elejére és a végére, mint a kardinális, azonban a Pázmány által használt Apostolok cselekedetei könyvből kiválasztott két idézetet beékeli a két Tesszaloniki levélből vett vers közé. A két táblázatban megmutatkozik az a folyamat, ahogyan Csúzy Zsigmond a marginális jegyzeteket felhasználja a beszédében. Ezekből kiderül, hogy nagyon jól ismerte a prédikációt, és alaposan átdolgozva építette bele sajátjába, azonban hét olyan idézetet találunk, amik nincsenek a jezsuita hitszónoknál. Ez utalhat arra, hogy Csúzy más forrásokból is dolgozott, nemcsak Pázmány szövegeiből. Továbbá itt szeretném megemlíteni, hogy Csúzynál elvétele ugyan, de találunk sorközi hivatkozásokat is. Stankovátsi Leopoldnál és Kelemen Didáknál – akik szintén a jezsuita hitszónok beszédeit használták fel prédikációik megírásához – nem találunk marginális jegyzeteket, ehelyett műveikben sorközi hivatkozásokról beszélhetünk. Stankovátsinál nem figyelhető meg semmilyen különleges margóhasználat. Ezt támasztja alá Maczák Ibolya is, amikor a ferences prédikációs tevékenységéről ír: „Stankovátsi korának szokásaihoz és közízléséhez messzemenőig alkalmazkodva folytatta hitszónoki tevékenységét – feltűnő egyéni jellegzetesség nélkül.”²⁴ Csak bibliai hivatkozásokat használt, negyvenegyből tizenhat Pázmánynál is szerepel. A

²⁴ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak* (Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban), Bp., WZ Kiadó, 2010, 149.

hivatkozások mindenhol ugyanúgy néznek ki: a bibliai könyv rövidítve, és hozzá a megfelelő szám, például: Gal. 4. v. 19. A sorközi hivatkozást sokkal változatosabban használja Kelemen Didák. Prédikációjában hatvan bibliai hely van, és ebből a hatvanból csupán kilenc olyan, amely megegyezik Pázmányéval. A sorközi hivatkozásoknak azonban többféle megoldását látjuk. Az egyik ilyen, hogy leírja a bibliai idézetet latinul vagy magyarul és utána írja a bibliai helyet. Ha szó szerinti átvételről van szó, akkor kurziválja, ha tartalmi idézésről, akkor egyszerűen csak odaírja a hivatkozás végére a megfelelő bibliai idézetet. Azonban Kelemen Didáknál megfigyelhetők olyan hivatkozási módok is, amikor a mondat elején megjelöli az idézendő bibliai könyvet, és utána idéz. Például: „Hallya a fősvény, hogy Ezechiel C. 7. V. 18. 19. mongya: *Az örök ezüstök oda ki vettetik, és az ő arannyok ganéj álészen.*”²⁵ Másik érdekes hivatkozási forma, amikor megtöri az idézetet és beleépíti a szentírási hely megjelölését, mindemellett magyarázatot is beleékel a szövegbe. „Ha a’ szemed meg botránkoztat téged vájd ki azt, s vesd-el tőled (az az: távoztasd el a bűnre vivő alkalmatosságot) jobb néked Mar. 18. V. 9. egy szemmel az életre bé menned, hogy sem két szemed lévén a’ Gyehenna tűzébe vettetned...”²⁶ Más prédikációkban azonban Kelemen Didák is előszeretettel felhasználja Pázmány lapszéli jegyzeteit, például a nagypénteki prédikációjában, ahol a pázmányi latin nyelvű lapszéli jegyzeteket lefordítva építi szövegébe.²⁷ Stankovátsi és Kelemen Didák kevésbé használták fel a marginális jegyzeteket prédikációjuk elkészítéséhez, mint azt Csúzy Zsigmond tette. Arra a kijelentésre, hogy a marginális jegyzetek segítik a kompilátorok munkáját, további bizonyíték Kosztolányi Sándornak az *Egész esztendő béli vasárnapokra intézett beszédek*²⁸ című prédikációs kötete. A könyv végén található tematikus mutatóban lévő rövid szövegek többnyire megtalálhatóak a margón is, és a két szöveg általában majdnem szóról szóra ugyanaz. Például a tartalomjegyzékben a következőket olvashatjuk: „Az igaz Biró az utolsó Ítéletnek napján számot vészen az vétkekről.”²⁹ A szöveghez rendelt lapszámhoz lapozva pedig ezt láthatjuk az egyik marginálison: „Az utolsó Ítéletnek Napján számvétetik.”³⁰ Aztán olyannal is találkozhatunk, amikor mind a lapszéli jegyzetben, mind a kötet végi tárgymutatóban szóról szóra azt a mondatot találjuk. Például a mutatóban ezt olvashatjuk: „Az Isten Igéjét szükséges az tselekedettel-is tellyesíteni”³¹, a margón lévő szöveg pedig ugyanígy hangzik: „Az Isten Igéjét szükséges tselekedettel is tellyesíteni.”³² Ezek után feltételezhetjük, hogy Kosztolányi Sándor a prédikációskötetében való könnyebb eligazodás érdekében állította össze a mutatóját. Ez a mutató nemcsak hogy segít eligazodni a kötetben, hanem egy szentbeszéd belüli tematikus egységekhez is könnyebben eljutunk, ezzel is segítve a kompilátorok munkáját. Bár Pázmánynál és a róla kompilált hitszónoklatoknál nem találunk ehhez hasonló tematikus mutatót, az azonban kijelenthető, hogy a marginális szövegek segítségével a figyelmes kompilátor megkaphatta az általa összeszerkeszteni kívánt prédikáció vázát, és ezáltal munkája könnyebbé vált. Továbbá Tasi Réka azt írja, hogy a „...margó retorikai kincsestár...”³³, ebből adódik, hogy nemcsak a beszéd vázát kapta meg egy lapszéli jegyzetből egy figyelmesebb hitszónok, hanem olyan információkhoz jutott hozzá, amelyek hozzásegítették szövegének igényesebb megalkotásához.

²⁵ KELEMEN Didák, *Búza-fejek*, Kassa, 1729, 244.

²⁶ KELEMEN, *i. m.*, 245.

²⁷ MACZÁK Ibolya, A „Pázmány előtti” mondat = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig, szerk. SZILÁGYI Csaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2006, (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 2), 262.

²⁸ KOSZTOLÁNYI Sándor, *Egész esztendő béli vasárnapokra intézett szent beszédek*, Pozsony és Pest, 1794.

²⁹ Kosztolányi, *i. m.*, 451.

³⁰ *Uo.*, 14.

³¹ *Uo.*, 456.

³² *Uo.*, 219.

³³ TASI, *i. m.*, 172.

Gavlovič Hugolín margóhasználata leginkább ez utóbb emlegetett Kosztolányi Sándoréhoz hasonlít. Bár nála nincs tartalomjegyzék, a marginálisokon egy-egy fejezet rövid összefoglalása olvasható. Sőt a lapszéli jegyzeteken főleg ezek kaptak helyet, a többi könyvet és a prédikációhoz felhasznált forrást sorközi hivatkozásként tünteti fel. Észrevehető azonban, hogy a Szent Katalin tiszteletére írt három beszédénél, valamint a legutolsó befejezetlen Szent András tiszteletére írt *sermon*ál nincsenek tematikus lapszéli jegyzetek, sőt ezeken a részeken egy Judit könyvére való hivatkozáson kívül semmi sincs feltüntetve. Mindezek az információk bepillantást nyútanak a ferences szerzetes munkamódszerébe, miszerint először megírta a beszédeit, és csak utána látta el őket ezekkel a rövid tartalmi összefoglalókkal. Visszatérve a többi prédikációhoz, a marginálisokon nemcsak a fejezetek összefoglalása olvasható, hanem a beszéd részét is megnevezi, főleg a *propositiot*, továbbá vannak beszédek, ahol ugyanúgy mint Pázmány, két részre osztja a beszédét.³⁴

Illusztrációképpen a kötetből kiválasztottam egy beszédet, méghozzá a húsvét előtti hetedik vasárnapot, melynek témája azonos az előző fejezetekben már elemzett prédikációkkal, tehát a prédikációk gyümölcsöző hallgatásáról szól. Ez az adott vasárnap első beszéde³⁵, melynek címe: *Slowo Božy mame Posluchati w Čistem swedomi, z Prawym srdcem a umislem: a mame ho miti w ssanobe, nebo y hryssnikuw na swatých obraca*.³⁶ Mivel a beszéd négy lapnyi terjedelmű, ezért a marginális mondatokat négy oszlopban fogom közölni, pontosabban a 289. oldaltól a 292-ig, és mindegyik oldalon az odartartozó lapszéli jegyzeketet tüntetem fel.

289. oldal	290. oldal	291. oldal	292. oldal
Iudassa djabel odwolal od Slowa Božyho.	Slowo Božy Posluchati z dobrym swedomim.	Jonadab ma Prawe srdce z Jehu.	Reliqqvie wzacne Slowo Božy wzacnegsse.
Mnozy utikagu od Slowa Božiho podle wnuknuti djabelskeho.	Trpkost medu nepoznava.	Ktere ge prave srdce	Slowo Božy ssanugu nerozumne stworeni.
Slowo Božy posluchati užitecna wec.	Rolu wičistugess, swedomy wičist.	Slowo Božy ma se miti w uctiwosti. Křiže w Samarij brane rozsslapane.	Slowo Božy ssanobně posluchali. Prikłady.
Lazar wskrysený na hlas Krystum.	Slowo Boži na darmo slysseli: Farao	Kdo nessanuge Slowa Božiho.	Slowo Božy se oznamuge hryssnikum.
Hrissnik se po[...]suge za Slowa Božyho.	Achab.Iesabella Saul Felix	Kteri Potupili Mannu, zemreli.	Slowo Božy obžywuge hrýssnikuw.
Trogacy lide se nenachadzagu.	Slowo Božy posluchati z prawým srdcem a umislem.	Malo we swete ssanugu Slowo Božy.	Studených zahrýwa.
	Zly umisel w posluchani.	Proto Nasleduge trestaňi.	Zatwrdlich obmekčuge.
		Pokrm tela chleb,	

³⁴ Ilyen például ádvent első vasárnapjára írt második beszéde. A következő elnevezéssel látja el a részeket:

Prwna Sránka, Druha Sránka. (GAVLOVIČ, AH 155 1, 5–7.)

³⁵ Erre a vasárnapra összesen négy prédikációt szánt a szerző.

³⁶ A beszédhez tartozó szentírási rész: *Semen est verbum Dei*/Semen gest Slowo Božy. (Lucae. 8)

	Prawe Slowo Božý potrebuge prawe srdce. Prawý wec, krywa possssa. Symon čaredelnik. Srdce neprawe nadoba rozbita.	pokrm Dusse Slowo Božý. Pokrm ze zaludka wiwracany neosožý. Chinenskeho krale roskas w uctivosti.	Slowo Božý hrýssnikuw k dobremu obraca. Slowo Božý gako desst'.
--	--	--	---

A táblázatból jól kivehető, hogy a marginálison található megjegyzések, mondatok segítségével szinte teljesen megtudható az adott beszéd tartalma. Így, ha ezt a kötetet egy korabeli hitszónok a kezébe vette, nem kellett neki átolvasni az egész szöveget ahhoz, hogy egy-egy gondolatot át tudjon emelni a saját beszédébe. Elég volt csupán áttanulmányoznia a lapszéli jegyzeteket, és máris megtalálhatta a neki megfelelő szövegrészt.

Külön kiemelném a 290. oldalon található 4. lapszéli jegyzetet, ahol a marginálison is felsorolja, hogy kik azok, akik hiába hallgatják az Isten ígését.³⁷ Ezzel lényegében még jobban megkönnyítette az ezt a kötetet használó hitszónokok feladatát, ugyanis elég volt kiválasztaniuk egy személyt és a hozzá tartozó mondatot akár be is építhették a prédikációjukba. Ezt a részt egy táblázatban be is mutatom, ahol az egy-egy személyhez tartozó szövegrészt azonos aláhúzott vonallal, vagy félkövér betűtípussal jelöltem, ezzel is kiemelve, hogy melyik marginális egységhez melyik szövegrész tartozik.

Slowo Boži nadarmo slysseli:	„Widme pryklady: Hle darmo mluwil Mogžiss Slowo Božý faraonowi, nechitilo se ho, a nechtel, ho Prigati mluwice: <i>Quis est Dominus, ut audiam vocem ejus. Exod. 5. v. 2.</i> Kteryž gest Pan aby ch slyssal hlas geho. <i>Nescio Dominum et Israel non dimittam. Exod. 5. v. 2.</i> Neznam Pana a Izraele neprepustim. Prečo? Preto: že bil w modlarstwi zatworený. Darmo mluwil Eliass Prorok Slowo Božý Achabowi kralowu y Iesabelli kralowneg: nebo bili zahrzeňi w Nadhernosti. <u>Na darmo mluwil Samuel Slowo Božý Saulowi kralowi: Nebo Saul bil w Neposlusnosti gako mu Samuel domluwa: <i>Quare ergo non audisti vocem Domini. I. Reg. 15. v. 19.</i> Y proč si neposluchnul hlasu Paňe. Na darmo mluwil Swatý Pawel Slowo Božý Felixowi: Nebo Felix bil skupý a. a wiceg zadostiwy bil od Pawla dostati negake peňize nešli Slowo Božý, tak mluwi Pismo: <i>Sperans quod pecunica ei daretur a Paulo. Actor. 24. v. 26.</i> duffagice, ž emu Pawel Penize. Na darmo Swatý Jan křtitel pekne nauceňi dawal Herodessowi; nebo Herodes byl wssecek zahrzený w chlipnosti; tak že; tak že na misto Polepsseňi horssi zostal, a dal Jana do žalare wsaditi, a potem y hlauwu mu odeřaťi. Matt. 14. v. 10.</u> Protož aby tý Slowo Božý užitečne Posluchal, aby ti sladke bilo, abys ho pochopil, aby w srdcy twem se chitilo, a užitek hogný widalo ku spaseňi twemu.”³⁸
Farao	
<u>Achab. Jesabella</u>	
<u>Saul</u>	
<u>Felix</u>	
<u>Herodes</u>	

Egy másik formája látható a 292. oldal 3. lapszéli jegyzetén,³⁹ ahol nem sorolja fel a különböző személyeket a lapszélen, hanem megjegyzi, hogy az adott bekezdés példákat tartalmaz. Itt is elég az ezt a kötetet használó papnak a bekezdést elolvasni, és három a Bibliából vett részből (zsidók a babiloni fogságban, Szent Pál tanítása, valamint Krisztus tanítása) emelhet be részeket a beszédébe.

³⁷ „Slowo Boži na darmo slysseli.” (GAVLOVIČ, 1779, 155AH 1, 290.)

³⁸ GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 290.

³⁹ Slowo Božý ssanobňe posluchali. Priklady. (GAVLOVIČ, AH 155 1, 292.)

Mindent összevetve feltételezhető, hogy a *Kameň ku pomoci* kézirat predikációgyűjtemény egy hitszónokoknak szánt segédeszköznek készült, és az sem zárható ki, hogy Gavlovič nyomtatásra szánta. Erre utal az oldalak igényes elrendezése.

Mindezek a megállapítások csupán a kutatás kezdetét jelentik. Számos út létezik, amelyen el lehet indulni a kötet alaposabb megismeréséhez. Az első és legkézenfekvőbb kérdés a drágakövek és a predikációk kapcsolata. Néhány szöveget elolvasva feltételezhetem, hogy ezek az ásványok előfordulnak a beszédekben is példaként egy-egy gondolat megértését elősegítve. Ilyen például a húsvét előtti hetedik vasárnapra szánt második beszéd, ahol számos példát hoz arra, hogy milyen az Isten szava (tűz, kard, kenyér, bor), és ezek közé sorolja a mágnest is.⁴⁰ Természetesen ez még nem elegendő bizonyíték, viszont elindít egy úton, amelyen aztán további argumentumokat lehet gyűjteni.

Következő kutatási terület lehet a kompiláció-kutatás, azaz annak felderítése, milyen forrásokat használt Gavlovič beszéde megírásához. Ezt a kérdést meg is lehet fordítani: vajon ezt a kötetet segítségül vették-e más hitszónokok predikációik megírásához.

Mint az látható, nagyon sok lehetőség rejtőzik még ebben a kötetben, azonban még több ismeretlen szöveg (magyar és szlovák) lapul a könyvtárakban, amelyek még feltárássra várnak.

Bibliográfia

Források:

Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás, SZIT, Budapest 2006.

CSÚZY Zsigmond, *Evangéliumi trombita*, Pozsony, 1724.

GAVLOVIČ Hugolín, 1779, AH 155 1.

PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI. KANYORSZKY György, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1903.

KELEMEN Didák, *Búza-fejek*, Kassa, 1729.

KOSZTOLÁNYI Sándor, *Egész esztendő béli vasárnapokra intézett szent beszédek*, Pozsony és Pest, 1794.

Szakirodalom

BITSKEY István, *Humanista erudíció és a barokk világkép: Pázmány Péter predikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

BITSKEY István, *Pázmány Péter predikációja Szent Márton napján = Historicus Societatis Jesu: Szilas László emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., METEM, 2007.

Gavlovič v dejinách slovenskej kultúry, szerk. SEDLÁK, I., Túrócszentmárton, Matica Slovenská, 1989.

HAMADA, Milan, *Zrod novodobej slovenskej kultúry*, Bratislava, Slovak Academic Press, 1995.

MACZÁK Ibolya, A „Pázmány előtti” mondat = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig, szerk. SZILÁGYI Csaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba, 2006, (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 2).

MACZÁK Ibolya, „Non omnis moriar” A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 6).

⁴⁰ GAVLOVIČ, 1779, AH 155 1, 293.

- MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak* (Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban), Bp., WZ Kiadó, 2010.
- RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásáról = Textológia és forráskritika: Pázmány- kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok, 6).
- SÍK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., SZIT, 1939.
- TASI Réka, „*Ha pedig immár kívánjátok tudni..*”: *Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyarországi irodalomban*, Studia Litteraria XLI, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2003.

MGR. HEGEDÚS NORBERT:

MÉMEK ÉS MÍTOSZOK. MEMETIKA ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

Selye János Egyetem
Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola

Témavezetők: Prof. PhDr. Erdélyi Margit, CSc.
PaedDr. Keserű József, PhD.

1. Előzmények

Jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy milyen eredménnyel lehet bevonni a memetika tudományát az irodalomtudományi kutatásba. Neil Gaiman *Amerikai istenek* c. művét elemezve próbálunk rámutatni arra, hogy milyen új szempontokkal bővíülhet a regény recepciója, ha ebből a – talán kicsit szokatlan – szemszögből vizsgáljuk.

Ennek apropója egy érdekes jelenség: Neil Gaiman történeteit olvasva az ember elég gyakran találkozik ismerős alakokkal, akik emlékeztetik ugyan valakire, mégsem tudja őket teljes pontossággal beazonosítani. Később aztán az elbeszélő tesz néhány megjegyzést, ami alapján biztosak lehetünk abban, hogy a történetben szereplő alak valóban azonos egy, már régebben megismert figurával. Mégis ráncoljuk a homlokunkat, hiszen nem így emlékeztünk rá. Talán cserbenhagyott a memóriánk, és rosszul emlékszünk az adott szereplőre? Vagy nem ő lenne? Az nem lehet, hiszen a körvonalak *nagyjából* stimmelnek.

„A hajára gondolok, ami fekete, akár az ében, az ajkára, ami vörös, akár a vér, és a bőrére, ami hófehér.”¹ Ezekről a jellemzőkről legtöbbszörnek Hófehérke jut az eszünkbe és rögtön felidézük a mindenki által ismert történetet a gonosz mostoháról és a hét törpéről. A *Hó, tükör, almák* c. novella, ahonnan a fenti idézet származik, valóban a klasszikus történetet mondja el újra. Vannak benne törpék, szerepel benne a mostoha, a herceg, és persze a lány, akinek „szeme, s haja fekete volt, akár a szén; ajkai vörösebbek a vérnél”². A párhuzamok ellenére a történet végkicsengése teljesen más, mint a legtöbbször által ismert mese esetében. Itt és most legyen elég annyi, hogy Gaiman a kedves kis mesét a vámpírizmus elemeit bevonva mondja el újra.

Ezt a jelenséget számos módon le lehet írni, megközelíthetjük a posztmodern újraírás felől, tekinthetjük az elődök iránti tisztelet manifesztációjának, de ugyanúgy a hagyomány kigúnyolásának vagy egyszerű újjgyakorlatnak is. Gaiman története ezer szállal kötődnek az irodalmi hagyományhoz és műveinek esztétikai hatása sokat köszönhet az eredetitől való elkülönülés és a rácsodálkozás aktusainak. Az, hogy egy irodalmi szöveg szereplői kilépnek a történetből, amiben születtek és „vándorolni” kezdenek, nem új jelenség. Az új kontextus ellenére e szereplők hitelessége megmarad, mivel „a közösség az évszázadok vagy az évek során érzelmeket investált beléjük.”³ Az itt-ott felbukkanó szereplőket könnyen felismerjük, még ha nem is ugyanolyanok, mint az eredeti szövegben. Erre a játékra ismerhetünk az *Amerikai istenek* lapjain is. Hiszen a regény nem kisebb feladatra vállalkozik, minthogy elmesélje a kontinensre érkező összes isten történetét. A mű így intertextuális kapcsolatot létesít számos mítosszal és megmozgatja a kulturális hagyomány jelentős részét.

¹ Neil Gaiman: *Hó, tükör, almák*. In: uő: *Tükör és füst*. Beneficium. Bp. 1999. 334.

² uo. 324.

³ Umberto Eco: *Az irodalom néhány funkciója*. In: uő: *La Mancha és Bábel között*. Irodalomról. Európa. Bp. 2004. 20.

Jelen dolgozat alapjául néhány korábbi kutatás szolgál, melyekben behatóbban elemeztük Neil Gaiman és a hagyomány kapcsolatát. E munka során kiderült, hogy bár a szerző néha meglepő módon mesél újra egy-egy történetet, szinte minden esetben valamilyen irodalmi előzmény vezérli.⁴ Annak ellenére, hogy ezek a történetek sokszor csak nyomokban emlékeztetnek az eredetire, Gaiman a történetek lényegét, a mítoszok szubsztanciáját⁵ érintetlenül hagyja, ezért ismerünk rá a régi történetekre és ezért köszöntjük ismerősként az ott felbukkanó alakokat. A dolgozatban arra a kérdésre keressük a választ, hogy közelebb visz-e bennünket a művek megértéséhez az, ha a mítoszokra, mint mémekre tekintünk.

2. Mi az a mém?

A mém szó a görög miméma (utánzás) szóból ered. A mém „a kultúra önismétlő eleme, amely utánzással terjed.”⁶ Az elnevezés és a fogalom kiötlése Richard Dawkins nevéhez fűződik, aki az oxfordi egyetem evolúcióbiológusa. Az *önző gén* c. könyvében hivatkozik először rájuk. Mém lehet egy gondolat, egy dallam, egy minta.

Dawkins eredetileg a gének mintájára alkotta meg a mém fogalmát. Ahogy a gén, úgy a mém is arra törekszik, hogy minél többször lemásolják. Az egyes mémek a mémkészlet összes eleme közül választódnak ki, minek köszönhetően „az egymással kölcsönösen összeférő mémek brigádjai (...) együtt élnek az emberi agyban,”⁷ Ezek az ún. mémkomplexek vagy méplexek. Létrejöttük annak köszönhető, hogy „a csoport minden egyes tagja előnybe kerül, ha a környezetet a többi tag dominálja. (...) A koadaptált génkomplexek analógiájára a saját maguk alkotta háttérből kiválasztódott mémek egymást kölcsönösen támogató méplexekben »működnek együtt« – a méplexen belül támogatják egymást, de rivális méplexekkel szemben ellenségesek.”⁸ Dawkins szerint a méplexekre a legjobb példák a vallások, s az *Isteni téveszme* c. könyvében hosszan foglalkozik a témakörrel.

Dawkins mellett a mémek másik nagy teoretikusa Daniel C. Dennett. Szerinte a mémeknek óriási jelentősége van abban, hogy az ember kiemelkedett az állatvilágból. Véleménye szerint az emberi lény a biológiai felsőbbrendűségét is a nem-testi öröklődésnek köszönheti. „Az öröklődés e formájában az információ az egyik generációtól a másikig nem genetikai csatornákon keresztül adódik át, hanem élőszóban például, illetve az indoktrináció más formáin, általánosságban szólva a kultúra teljes gépezetén keresztül.”⁹ Dennett szerint ez a kulturális átadás a mémek terjedésével magyarázható.

A génállomány bármely gén alternatív változatait – „alléljeit” – tartalmazza, amelyek egymással versengenek a konkrét kromoszomális helyekért vagy lókuszokért. Ez a verseny közvetítőkön, fenotipikus jegyeken keresztül folyik, mint a lábhosszúság, vagy a bunda színe. Pontosan ugyanilyen versengés zajlik a mémek között is. A különbség az, hogy a mémek „esetében semmi sincs, ami megfelelne a kromoszómáknak, lókuszoknak és alléleknek. A mémállomány a génállománynál kevésbé strukturált és kevésbé szervezett.”¹⁰ A mémekkel szembeni legfontosabb ellenvetés az az állítás, hogy a mémek másolódása nem elég pontos ahhoz, hogy darwini replikátorként működhessenek. Vagyis, a túl nagy „mutációs ráta” miatt a mém „kimutálja magát” a világból, mielőtt a darwini szelekció egyáltalán hatással lehetne

⁴ A *Shoggoth különleges* c. novella Lovecraft *Cthulhu* hívására épül, de pl. a *Hogyan beszéljessünk bulin csajokkal* c. novella a sci-fi hagyomány több regiszterét is megszólítja.

⁵ A fogalmat a Lévi-Strauss által meghatározott értelemben használjuk.

⁶ idézi Richard Dawkins: A kínai dzsunka és az orosz posta. In: uő: Az ördög káplánja. Válogatott tanulmányok. Vince Kiadó. Budapest. 2005. 160.

⁷ uo.166.

⁸ uo.166-167.

⁹ Daniel C. Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex. Bp. 2008. 368.

¹⁰ uo. 216.

a mémállományon belüli gyakoriságára. Ez azonban illuzórikus probléma. Dawkins a kínai dzsunka origami-modelljének példáját hozza fel: „Vegyünk kétszáz embert, aki még soha nem készített kínai dzsunkát, és soroljuk őket húsz, egyenként tízfős csoportba. Gyűjtsük egy asztal köré a tíz csoport vezetőit, és mutassuk meg nekik, hogyan kell kínai dzsunkát készíteni. Ezután minden »második generációs« személy betanít egy harmadik embert a saját csoportjában, és így tovább, amíg minden csoport tízedik tagjáig nem jutunk.”¹¹ Dawkins szerint nem minden csoport fogja hiánytalanul továbbadni a készséget, de jelentős részük igen. Néhány csoportban lesznek hibák, mutánsok, amelyek akár le is másolódhatnak. Ott, ahol a készséget sikerül átadni a tízedik generációig, az egyes generációk dzsunkái között nem lesz szisztematikus minőségromlás. „Ha viszont a kísérletet minden tekintetben ugyanígy végeznénk el, csak éppen az átadandó készség nem hajtogatás, hanem a dzsunka lerajzolása lenne, határozottan megfigyelhetnénk a pontosság szisztematikus csökkenését az első mintától a tízedikig.”¹² A különbség oka az, hogy az origami készség diszkrét műveletek sorából áll, amelyeket egyenként nem nehéz végrehajtani. Még ha a csoport egyik tagja véletlenül ügyetlenül is hajtja végre, a következő csoporttag akkor is tudni fogja, hogy mit próbált elérni. Ezért az origami lépései rendelkeznek az önkorrekció képességével – digitálisak. A rajzolás képessége ezzel szemben analóg. Egyesek pontosabban tudnak másolni, mások kevésbé. „A szavak – legalábbis, ha felfogják őket – ugyanúgy képesek az önkorrekcióra, mint az origami műveleti lépései.”¹³ Az efféle önkorrekciós eljárások következtében a mémek néha egészen nagyfokú hűséggel képesek lemásolódni.

Hogyan hasznosítható a fenti meglátás az irodalmi kutatásban? Elvégezhetünk egy nagyon hasonló kísérletet: adjunk a tízfős csoportnak két, nagyjából azonos hosszúságú szöveget. Az egyik legyen egy politikai hír, a másik pedig egy rövid tanítómese. Melyik szöveg fog kevésbé módosulni az átadás során? Nagy valószínűséggel a tanítómese. Ennek oka pedig, hogy a fabula szereplői mind konkrét, világos tulajdonságokkal és funkciókkal rendelkeznek, valamint a történet egy erkölcsi tanulsággal zárul, ami meghatározza a végkicsengést. Láthatjuk, hogy a történetek is képesek mémként viselkedni, és itt is megvannak azok az önkorrekció elemek, amelyek megakadályozzák, hogy a mém „kimutálja önmagát”, mielőtt sikeresen másolódna. Ezek között pedig ott vannak a szereplők alapvető tulajdonságai és funkciói, illetve a metaforák megtartó ereje.

Susan Blackmore *A mémgépezet* című könyvében egy olyan világ vízióját rajzolta meg, amelynek meghódításáért tülekednek és egymással viaskodnak a különböző agyak és tárolók és mémek. Akárcsak a géneknél, a mémek között is azok válnak uralkodóvá, amelyek jók a lemásolódásban. Lehet, hogy a közvetlen vonzerejük miatt (mint pl. a halhatatlanság mémje vonzó egyes emberek számára), vagy mert más, a mémállományban már nagy számban jelenlévő mémek társaságában burjánzanak. Így jönnek létre a már említett mémkomplexumok, vagy mémplexek.

„A mémkomplexum olyan mémek halmaza, amelyek külön-külön talán nem, de a mémkomplexum többi mémjének társaságában együtt jó eséllyel fennmaradnak.”¹⁴ Ha a vallásokat a mémek felől vizsgáljuk, észrevevessük, hogy bizonyos vallásos eszmék, akárcsak bizonyos gének, abszolút értékük következtében maradnak fel. „Ezek a mémek bármely mémállományban fennmaradnának, tekintet nélkül az őket körülvevő többi mémre.”¹⁵ Dawkins szerint ilyenek például, hogy az ember túléli a saját halálát, vagy, hogy az istenhit magasrendű erény. Érdemes megfigyelni, hogy a vallások bizonyos mémjei – mint például, hogy a hit önmagában erény – milyen hatékonyan gátolják a racionális

¹¹ uo. 218.

¹² uo. 219.

¹³ uo. 220.

¹⁴ uo. 223.

¹⁵ uo. 223.

ellenvetéseket. Hiszen ezen eszmék alapján elmondható, hogy minél inkább ellentmondanak a hiedelmek a tapasztalatnak, annál erényesebb az ember. A vallások fontos eleme még, hogy mindenkinek tisztelettel kell fordulnia a hithez, és hogy vannak furcsaságok, amiket nem is kell megértenünk. Elégedjünk meg a misztériummal. (Hiszen ami titkos/tiltott az érdekes.) Ha pedig a racionális magyarázat iránti igény nem követelmény, a mém terjedése biztosított.

Két különböző vallást tekinthetünk két alternatív mémkomplexumnak is. Nagy a valószínűsége, hogy „minden egyes vallás részleteit nagyrészt öntudatlan evolúció alakította, nem pedig genetikusan természetes szelekció, mert az túl lassú, hogy magyarázni tudná a vallások gyors kialakulását és szerteágazó fejlődését. A történetben a genetikai értelemben vett természetes szelekció szerepe abban áll, hogy az agyat, annak minden elfoglaltságával és előítéletével együtt ellátja a természetes szelekció háttérét alkotó hardverrel és alacsony szintű szoftverrel.”¹⁶

Abban nincs egyetértés, hogy mi számít a mém hordozójának. Dawkins szerint kell, hogy a mémnek legyen az agyban lenyomata. Ezzel Dennett is egyetért, de felhívja rá a figyelmet, hogy „a mémátadás és -átöröklés az agy tevékenységén kívül – mindenféle készítményekben – más úton-módon is korlátlanul végbe mehet, mely módok nem függenek a leírás közös nyelvétől.”¹⁷ Egy adott mém halhatatlansága sokkal inkább függ a replikáció sikerességétől, mint az egyedi hordozó élettartamától. Erre példának Platón szövegeit hozza fel, amelynek az eredetije nem maradt fenn. Ugyanez a gondolat kivethető a mítoszokra is.

Meg kell említenünk még egy fontos szempontot, mégpedig, hogy a mémek terjedésénél nem szempont az igazság kritériuma. Egy dolog számít – a replikáció sikeressége. Ahogy a fenti példán láthattuk, bizonyos mémplexusok erénynek tartják misztikumot s ezzel hatékonyan gátolják az ellenük irányuló racionális kritikákat. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az emberi elme igencsak fogékony az ún. kreatív ideológiák iránt¹⁸ – akkor beláthatjuk, hogy miért ilyen sikeresek a faktoidok.

3. Memetika és irodalomtudomány

Mielőtt elkezdenénk vizsgálni a fentebb ismertetett memetika és az irodalom kapcsolatát, fel kell hívnunk az olvasó figyelmét néhány problémára. Ti. abban, hogy a memetika tudománynak számít-e még maguk a megalkotók sem biztosak – mind Dawkins, mind Dennett meglehetősen óvatosan fogalmaz ezen a téren. (Másképp korántsem létezik egyetértés abban, hogy létezik-e egységes irodalomtudomány, ill. abban, hogy mi számít tudománynak az irodalom területén.) Kérdéses tehát, hogy lehetséges-e szigorúan tudományos kontextusban taglalni a két instancia kapcsolatát.

Az imént vázolt fenntartások ellenére nem kell légüres térben mozognunk. Három magyar irodalomtudós munkáira hívnám fel a figyelmet: L. Varga Péter, H. Nagy Péter és Sebők Zoltán tanulmányai foglalkoznak a kérdéssel.¹⁹ A következőkben az ő dolgozataiból indulok ki.

¹⁶ uo. 225.

¹⁷ Dennett i.m. 381.

¹⁸ Erről lásd H. Nagy Péter: *Mémháború*. In: uő: *Protézisek*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 148-154.

¹⁹ L. Varga Péter: *A mém olvasása. Memetika és irodalom(tudomány)*. In: uő: *Töréspontok*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 58-81; H. Nagy Péter: *Mémháború*. In: uő: *Protézisek*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 103-124; H. Nagy Péter: *A hétköznapi elme darwinista kritikája*. In: *Protézisek*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 124-167; Sebők Zoltán: *Az élet mint vándorlás*. In: uő: *Élősködő kultúra*. Kalligram. Pozsony. 2003. 9-27; Sebők Zoltán: *Parazita kultúra*. In: uő: *Élősködő kultúra*. Kalligram. Pozsony. 2003. 169-183.

A mémek és az irodalomtudomány lehetséges viszonyát tárgyalva L. Varga Péter felveti²⁰, hogy viszonylag egyszerű lenne a hatástörténetet a mémek terjedésével azonosítani. Dawkins állításait Jauss azon szövegével veti össze, amelyben a szerző arról ír, hogyan vette kölcsön a pozitivista irodalomtudomány a természettudományos módszereket. Akkor ez csak az irodalmi művek külsődleges meghatározó jegyeit hozta felszínre. L. Varga szerint a pozitívizmus adathalmazó hatáskutatását könnyen egy kalap alá vehetjük a mémek „utánzás” fogalmával. A mémek fenotípusait (anyagi-megjelenési formájukat, a tulajdonképpeni hordozókat) pedig a médiumokkal azonosíthatjuk.²¹ Egy efféle azonosítás nemigen vinné előre az irodalomértést. „Ha azonban a mémeknek mémkomplexumokba történő beágyazódását hangsúlyozzuk a pusztán »hatás, mint utánzás« nézőpontja helyett, úgy a mémek (...) mutációja a hagyomány és a hatástörténet fogalmát hermeneutikai keretek között szituálja újra. Azaz, a hermeneutika kedvelt »kérdés-válasz logikája«, a megértés dialogikus szerkezete a műalkotás számára olyan státust (...) biztosít, amely a művek alapvető szerkezeti változásait a világ- és szubjektumszemléleti változásokkal hozza összefüggésbe. A hatástörténet ebből a perspektívából a mémek »fenotípusának« értékelésén annyit változtat, hogy nyitva hagyja nemcsak a horizontváltások kimenetelét, de a mémek kimutatása helyett azok megértésére és értelmezhetőségére helyezi a hangsúlyt.”²² Vagyis nem csak arról van szó, hogy számba vesszük és felsoroljuk a változásokat, hanem arra is rákérdezzük, hogy miért jöttek létre. Végezzünk el egy gondolat kísérletet! Mi kell ahhoz, hogy egy mém sikeres legyen? Legyen egyszerű, könnyen lemásolható, nehezen megcáfolható. Szólítson meg minél több embert (hasson az elemi, ősi ösztönökre). Ha lehet, társuljon hasonló mémekkel, így erősítik egymás hatását – akár még egy mémplexet is létrehozhatnak. És – bár ennek fontossága vitatható – legyen kompatibilis az uralkodó mémplexekkel. A horror mémje a 19. században kezdett el terjedni, különösen Poe munkásságának köszönhetően.²³ Lassan terjedt, mígnem az egyik fenotípusa, az ún. rémtörténet különös mutáción ment keresztül H. P. Lovecraftnek köszönhetően. Ő megtartotta a mém legsikeresebb elemeit (az ismeretlentől való rettegést, a kvázitudományos – hitetlenkedést felfüggesztő háttérrel, stb.) s ezeket új környezetbe helyezte, megteremtve ezzel a sci-fi és a dark fantasy alapjait. Ezek az új mémek együtt terjedtek, erősítve egymás hatását, hiszen gyorsan kiderült, hogy aki fogékony az egyikre, az könnyen befogadja a másikat is. A mémek terjedését elősegítették az új médiumok is: folyóiratok, filmek, képregények. Nem Lovecraft volt az egyetlen alkotó, aki részt vett az új mémek terjesztésében, így rövidesen megszületett egy új mémkomplex, amit most az egyszerűség kedvéért nevezzünk peremműfajoknak.

Az irodalmi szöveg olyan fikció, mely folyamatos kapcsolatban áll az életvilággal, ez a kapcsolat azonban már a szöveg poétikai effektusának, azaz az olvasásának a következménye, azaz maga is olvasásalakzat. L. Varga Péter másik fontos gondolata, hogy a „mém (...) nem annyira a külső hordozókban, hanem azok fenomenalitásának olvasásában nyilvánul meg, mindig kitéve a megértés részlegességének, így esetleges mutációjának. (...) Egy irodalmi szöveg újszerűsége abban mutatkozhat meg, hogy a mondottakat (...) már eleve a másképp értés lehetőségével ruházza fel.”²⁴ Ez önmagában nem gondoskodik a mém hasznos, termékeny másolódásáról, de tesz róla, ha mém speciális aktivitásnak, azaz olvasásnak van kitéve. Azaz, ha olvassuk a mémet, nem csak a terjesztésében veszünk részt, hanem változtatunk is rajta egy kicsit. Hiszen minden olvasás félreolvasás is egyben. Ez pedig

²⁰ L. Varga Péter: *A mém olvasása. Memetika és irodalom(tudomány)*. In: uő: *Töréspontok*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 66.

²¹ uo. 67.

²² uo. 68-69.

²³ Tudatában vagyunk annak, hogy a horror műfajának vannak korábbi előzményei is, csak a példa kedvéért egyszerűsítünk.

²⁴ uo. 74.

egybeváág azzal az alapvető hermeneutikai maximával, mely szerint a szöveg értelme nem eleve adott, hanem keresése produktív megértés feladata: „amíg nincs olvasás és megértés addig hiába a hordozó, hiába a fenotípus – mém sincsen.”²⁵ A mém tehát úgy van a hordozóban, hogy csak a megértésnek kitéve válik mémmé. Ekkor viszont, a megértés mindenkor viszonylagosságánál fogva, úgymond szükségszerűen mutálódik.

Ez a jelenség – tehát, hogy abban a pillanatban, hogy olvassuk (megértjük) a mémet, azonnal módosítjuk is – szorosan összefügg az emberi agy működésével. H. Nagy Péter szavaival élve, az agyunk folyamatosan „dolgozik”, nincs üresjárat, folyamatosan gondolkodunk valamin. „Elménk (...) szüntelenül gyártja a reprezentációkat, kombinálja azokat, másolatokat készít róluk, ám bizonyos mintázatokat külső jelek nélkül is létrehoz.”²⁶ Ha egy mém bekerül ebbe a rendszerbe akkor nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy változatlanul fog kikerülni. Már Dennett is megállapította, hogy az elménk „egyáltalán nem hasonlít a fénymásoló gépre. (...) Úgy tűnik, hogy ritkán adunk tovább változatlan formában egy mémet”.²⁷ Az emberi agy egyszerűen nem így működik.

4. Mémek és mítoszok

Az, hogy Gaiman történeteit a memetika felől próbáljuk megközelíteni, bizonyos tekintetben neki magának is köszönhető. Előszeretettel nyilatkozik ugyanis arról, hogy ő a mítoszokkal szemben darwinistának vallja magát. Amely történetek érdekesek, azokat az emberek elolvassák és elisméltik őket: így e történetek életben maradnak. Azok a történetek pedig, amelyek nem keltik fel a közönség figyelmét, feledésbe merülnek. Nem tűnnek el örökre, hiszen nem zárható ki, hogy egyszer valaki újra felemlégeti őket és újra erőre kapnak – erre Gaiman munkássága a legjobb példa. Máskor a mítoszképződés folyamatát a komposztáláshoz hasonlítja: „Minden mítosz komposzt. Vallásokként kezdik, a legmélyebben gyökerezőkként minden hiedelmek avagy (ha ez a szó nem találtatnék megfelelőnek) minden hitek közül – vagy éppen történetekként, amik növekedésük közben vallásokká forrtak össze. (...) És aztán, ahogy a vallások elavulnak, vagy ahogy a történetek megszűnnek szó szerinti igazságnak látszani, mítoszokká válnak. És a mítoszok sárrá komposztálódnak, termékeny földdé más történetek és mesék számára, amik aztán vadvirágokként pompáznak.”²⁸ Tudatában vagyunk annak, hogy a szerzői önértelmezést nem mindig szerencsés bevonni az elemzésbe, de ez két olyan, megvilágító erejű kép, ami részletesebb elemzést kíván. Egy olyan nézőpont tükröződik ugyanis bennük, amely mintha a mémelmélet illusztrálására lett volna kitalálva.

A mítoszok mémjei már az idők kezdete óta velünk vannak. Hogy ezek a mémek vallásként (mémplexként) lezdték, vagy az idők során több egymás hatását erősítő mém állt össze egy vallássá, az esetünkben mindegy. Ugyanis nemcsak maguk a mémek változtak²⁹, hanem az a mód is, ahogy az *ember olvasta őket*. Míg Odin történetét a vikingek szent szövegként skandálták, addig az *Amerikai istenek* lapjain megjelenő verzió már csak szórakoztatásra szolgál. A fenti elmélet szerint a történetek (mémek) az emberekkel együtt változnak, és minden kornak meg kell teremtenie a saját mítoszait, és azokat kell elmesélnie. Ez kétféleképpen történhet: vagy egy már létező mém mutálódik úgy, hogy kompatibilis legyen az uralkodó mémplexekkel; vagy pedig új mémek keletkeznek. Gaiman művészetében mindkét jelenségre találunk példát.

²⁵ uo. 75.

²⁶ H. Nagy Péter: *A hétköznapi elme darwinista kritikája*. In: *Protézisek*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010. 146.

²⁷ Dennett i.m. 382.

²⁸ Neil Gaiman: *Gondolatok a mítoszokról*. In: uő: *Tükör és füst*. Beneficium. Bp. 1999. 336.

²⁹ Eltekintve persze az egyes történet-variációktól.

Lévi-Strauss szerint a mítosz szubsztanciája abban a történetben van, amit elbeszél.³⁰ A történet újabb és újabb variációi eltérhetnek az eredetitől, de mindig lesz valami, ami összeköti a különböző változatokat. Vizsgáljuk meg Odin mítoszt a memetika szempontjából. Fontos, hogy a mém lényegét a történetek adják, azok a történetek, amelyek segítségével kirajzolódik előttünk az azok főistene. Ugyanis a történet az, ami képes kiállni az idő viharát.³¹ „A kulturális evolúció egyik legszembeötlőbb jellegzetessége az a könnyedség, megbízhatóság, és bizonyosság, amellyel azonosítani tudjuk a közös vonásokat az alapul szolgáló közvetítő közeg óriási különbségei ellenére.”³² Az *Amerikai istenek* lapjain megjelenő istenek, pl. Odin, csak nagyon távolról emlékeztetnek az ősi mítoszokból megismert istenekre. A regényben Szerda sokkal inkább hasonlít egy kisstílusú csalóra, mint a skandináv főistenre. Legalábbis első pillantásra. Ha viszont tüzetesebben megvizsgáljuk a germán mondákat, rájövünk, hogy Szerda alakjának igenis van előképe. Gaiman valójában csak a kulturális örökség egy olyan részét elevenítette fel, amely napjainkra feledésbe merült. Odin bizony néha „inkább emlékeztetett egy bandavezérre, mint egy igazságtevő istenre.”³³ Így elmondhatjuk, hogy Szerda alakja csak egy újabb állomás Odin mítoszának történetében (a mém egy olyan mutációja, amely a 21. század mémplexeihez alkalmazkodott). Dennett egy nagyon hasonló helyzetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy miben hasonlít egymásra a *Rómeó és a Júlia* és a *West Side Story*? Arra jut, hogy „nem szintaktikai, hanem szemantikai tulajdonságban vagy tulajdonságok rendszerében közösek: a történet, s nem a szöveg; a szereplők és személyiségük, s nem pedig a nevük és beszédük közös. Mindkét esetben azt a veszélyes helyzetet könyveljük el magától értetődően ugyanazon dologként, melyről mind William Shakespeare és Arthur Laurents (...) szerette volna, hogy elgondolkodjunk. Tehát csak az intencionális tárgyak szintjén tudjuk ezeket a közös tulajdonságokat leírni, mihelyst az intencionális hozzáállást alkalmazzuk.”³⁴

5. Befejezés helyett

Odin története tehát folyamatosan változik és mozgásban van, Gaiman regénye ennek a folyamatnak csak egy állomása. Az irodalomelmélet segítségével meg tudjuk ragadni és le tudjuk írni ezt a mozgást, nem kapunk viszont választ a miért kérdésére. Miért pont így jelenik meg a regényben Odin alakja, miért pont most és miért pont ilyen környezetben. Ezen kérdések megválaszolásában segíthet nekünk a memetika. Gaiman olyan történetet akart, amely megszólítja a kortárs közönséget, tehát olyan mémekre volt szüksége, amelyek kompatibilisek a jelenkor mémplexeivel. A 21. század olvasója nem vevő a fekete/fehér ábrázolásra és a nagy, heroikus küzdelmekre. Kisebb, szürkébb szereplők érdeklik, akik bizony nem mindig rendelkeznek makulátlan lelkiismerettel. Létezik-e Szerda/Odin a valóságban? Nem valószínű, de az biztos, hogy ha létezne, akkor Gaiman Szerdája sokkal hitelesebb lenne a kortárs közönség számára, mint a középkori változat. (Persze szigorúan a memetika felől vizsgálva nem Neil Gaiman változtatta meg a mémet a kurrens elvárásoknak megfelelően, hanem pont fordítva: a mítosz mémje használta fel Gaimant, hogy minél effektívebben reprodukálhassa önmagát.)

³⁰ Claude Lévi-Strauss: *A mítoszok strukturális elemzése*. In.: Bókay Antal – Vilcsik Béla: *A modern irodalomtudomány kilakulása*. Szöveggyűjtemény. Osiris. Bp. 2001. 483.

³¹ Erre megállapításra jut Borges is, amikor a Don Quijote sikerének titkát keresi. Jorge Luis Borges: *Az olvasó babonás etikája*. In: uő: *Az örökkévalóság története. Esszék*. Európa. Bp. 2009.

³² Dennett i.m. 383.

³³ „Eredetileg az a baljós isten volt, aki a »vad vadászatot« vezette, azt az őrző szellemhadat, amely viharos éjszakákon végigszárgul az égen.” Pierre Vallas (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. Saxum. Bp. 2007. 248.

³⁴ Dennett i. m. 384.

Hogy ez a folyamat végbemehessen, a befogadónak olvasnia, értelmeznie kell a mémet. Ahhoz, hogy valaki felismerje, hogy az *Amerikai istenek* lapjain a mintaszerző Odin vagy Thot mítoszáat meséli újra, rá kell ismernie a két szereplőre Szerda és Ibis urakban. Követnie kell a regény utasításait, és az sem árt, ha rendelkezik némi – alapvető – ismerettel az északi és egyiptomi mitológiáról. Vagyis nem mindegy, hogy az olvasó elméjében milyen mémek és mémplexek vertek tanyát előzőleg, ugyanis ezek befolyásolják az értelmezés mélységét és így a regény esztétikai hatását is.

Ha ugyanis elfogadjuk, hogy egy elme sem mentes a mémektől, akkor azt is tudatosítanunk kell, hogy lényegében mindannyian saját, személyre szabott mémplexekkel rendelkezünk. „A »független« elme idegen és veszélyes mémekkel szembeni, önmaga megvédéséért folytatott küzdelme mítosz.”³⁵ Azt, hogy elménkben milyen mémek és mémplexek tömörülnek, rengeteg dolog befolyásolja, a neveltetéstől fogva a kulturális átadás ezer formáján keresztül. A lényeg, hogy minden egyes új mém amit megismerünk, ütközik ezzel a már létező mémkomplexummal. Ha kompatibilis a mémplexünkkel, akkor betagozódik és replikálódik, ha ellenséges, akkor nem kerül terjesztésre.

Amint a fentiekből kiderült, meglehetősen egyszerű a mítoszokat a mémekkel, az egyes mitológiákat pedig a mémplexekkel azonosítani. Ebben az esetben mítoszok különböző megjelenési formái a mémek fenotípusai lennének. A kérdés az, hogy mit nyerünk egy ilyen lépéssel, vagyis felhasználható-e a memetika az irodalomtudományi kutatás során? Van-e gyakorlati haszna egy ilyen szempont bevonásának az irodalmi kutatásba?

Meggyőződésem, hogy igen, mivel a memetika új nézőpontokkal és kontextusokkal bővíti a kutatást, és bizonyos jelenségek megértését – így a hatástörténet vagy az intertextualitást – új szintre emeli. Nyilvánvaló, hogy ez a dolgozat csak az első lépése lehet egy hosszabb és alaposabb kutatásnak, amely részletesebben, konkrét példákat elemezve vizsgálja a memetika és az irodalomtudomány kapcsolatát. Az viszont már most is látszik, hogy a mémelmélet fogalomkészlete és logikája adaptálható az irodalmi kutatásra és a hivatkozott szakirodalom bizonyos megállapításaival fennálló párhuzamok csak tovább erősítik ezt a meggyőződést. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a felhasznált analógiák pontatlanságokhoz vezethetnek és fennáll a veszélye annak, hogy az irodalomtudomány által már egyszer megállapított dolgokat mondjuk el – új köntösbe csomagolva. Ezzel a problémával már Denet is szembesült a könyve írása során, s ő is azon igyekezett, hogy elkerülje a „langyos víz” feltalálását az elmélete kidolgozása során. Végül arra jut, hogy bár a memetika „szigorú tudománya kidolgozásának kilátásai kétségesek, de a fogalom egy értékes szempontot ad, amelyből vizsgálat alá vonható a kulturális és genetikai örökség közötti komplex kapcsolat.”³⁶ Ebből következik, hogy maga az elmélet – bár új és kicsit szokatlan – eddig sokkal több hasznot hajtott, mint amennyi kárt tett. Ezt a vélekedést remélhetőleg a fenti elemzés is csak megerősíti.

Bibliográfia

- BORGES, Jorge Luis: *Az örökkévalóság története*, Esszék, Európa, Bp. 2009
DAWKINS, Richard: *Az ördög káplánja*. Válogatott tanulmányok. Vince Kiadó. Bp. 2005
DAWKINS, Richard: *Isteni téveszme*. Nyitott Könyvműhely. Bp. 2007
DENNETT, Daniel C.: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex. Bp. 2008.
ECO, Umberto: *La Mancha és Babel között*, Európa, Bp. 2004

³⁵ uo. 394.

³⁶ uo. 397.

LÉVI-STRAUSS, Claude: *A mítoszok strukturális elemzése*. Fordította: Miklós Pál. In.: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla: *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Szöveggyűjtemény. Osiris. Bp. 2001.

H. NAGY Péter: *Protézisek*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010

SEBŐK Zoltán: *Élősködő kultúra*. Kalligram. Pozsony. 2003

L. VARGA Péter: *Töréspontok*. NAP Kiadó. Dunaszerdahely. 2010

VALLAS, Pierre (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. Saxum. Bp. 2007.

KISS TÍMEA:

ADY ENDRE: *PÁRISBAN JÁRT AZ ŐSZ* CÍMŰ VERSÉNEK ÉS MŰFORDÍTÁSAINAK ALAKZATVIZSGÁLATA

Dolgozatomban azt kívánom bemutatni, hogy az alakzatok hogyan jelennek meg az Ady-versek olasz és szlovák fordításában. Munkámmal szeretnék segítséget nyújtani az alakzatok fordításszövegekben betöltött funkciójának felismeréséhez, valamint ezek tanításához is a magyar irodalom és angol órákon történő szövegelemzésekben.

Az Ady-versszövegek szembevető szervező alakzata az ismétlés. Az ismétléses alakzatok, valamint ezekhez társulva a paralelizmus, az ellentét és más alakzatok összekapcsolódása Ady költészetének fontos összetevői. Azt vizsgálom meg, hogy a fordításokban megjelennek-e, és ha igen, milyen funkciót töltenek be ezek az alakzatok, de főképpen az ismétlések. Ady Endre egy versének elemzését kívánom bemutatni a fordításszövegen keresztül, továbbá azt, hogy a forrásnyelvi szövegekkel egyenértékű célnyelvi szöveg jön-e létre. Azt is vizsgálom, hogy a műfordító stílusa hogyan hat az eredeti mű szövegvariánsának stílusára, s az általam vizsgált alakzatokat és funkciójukat ez milyen mértékben befolyásolja.

A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek összehasonlításához a *Párisban járt az Ősz* című verset választottam. Választásom azért erre a szövegre esett, mert disszertációmra dolgozva jelenleg Ady költészetének korai szakaszát vizsgálom. Így a *Vér és arany* című kötet verseiből választottam a mintát. Ez a vers a megértés szempontjából is problematikus lehet a fordítók számára, hisz Ady érzelmeinek ambivalenciája kerül előtérbe a szövegekben. Tanulmányomban bemutatom, hogy e verset hogyan ültették át olasz és szlovák nyelvre, hogyan vívódott a *Párisban járt az Ősz* témájával, a versekben küzdő régi és új gondolatokkal, az elmúlás visszafordíthatatlanságával Ján Smrek, Czétényi Katalin és Melinda Tamás-Tarr Bonani.

Sok fordító próbálkozott, több-kevesebb sikerrel, Ady-versek fordításával. Az Ady vers hangulatát, zeneiségét és komplex jelentését pontosan átadni azonban nagyon nehéz. „Adynak az a különlegessége, hogy minden verse egy pillanat alatt megvilágít egy szituációt, és hatalmas erővel fejezi ki azt. Szimbólumai kézzel foghatóan érzékletesek, ugyanakkor a dolgokon túli világból, egyfajta mélységből jönnek, mintha a földből nőttek volna ki. Ady minden, ugyanakkor mindennek az ellentéte. Ezért olyan mitikus Ady költészete.”¹

A *Vér és arany* kötet *A Halál rokona* ciklusának harmadik versében ismétléses alakzatok sokaságát találjuk: paralelizmust, anaforikus ismétlést, epiforát, gradációt, antitézist, reddíciót.

Paralelizmus: Ugyanazon vagy bizonyos fokig eltérő szintaktikai szerkezetet követő és hasonló jelentésű két vagy több, egymás utáni mondat, tagmondat, szó szerkezet.²

Párisba tegnap beszökött az Ősz/ S Párisból az Ősz kacagva szaladt

Anafora: Egy vagy több szó ismétlődése két vagy több egymást követő tagmondat, mondat, verssor, vagy versszak elején.³

Szent Mihály útján suhant nesztelen/ Szent Mihály útja beleremegett

Gradáció: Haladó, fokozódó reduplicatio, amely variációkat is eredményezhet. Voltaképpen fokozás, melyben az ismétlődő tagok gyakran szintaktikai funkciót is váltanak.⁴

¹ Lukács 1977 idézi Joó 2009: 112.

² Szathmári 2008: 441

³ Kabán 2008: 87

Beszökött, suhant, szaladt, járt

Epifora: egy vagy több szó ismétlődése egymást követő tagmondatok, mondatok, illetőleg verssorok vagy versszakok végén ⁵.

Párizsban járt az Ősz/ Párisba tegnap beszökött az Ősz

Antitézis: Két tetszés szerinti szintaktikai terjedelmű gondolat szembeállítás. Jellemzőjük a párhuzamos szerkezet, nyelvi realizációja a lexémák, szintagmák vagy mondatok közötti szemantikai ellentét ⁶.

Kánikulában, halk lombok alatt/ nyögő lombok alatt

Reddició: Olyan ismétlésen alapuló gondolatalakzat, melyben a mondat, verssor vagy versszak elején álló szó vagy szócsoporthoz, esetleg a költemény első versszaka tér vissza ugyanannak a mondatnak, versornak, versszaknak vagy költeménynek a végén ⁷.

Kánikulában, halk lombok alatt/ nyögő lombok alatt

Az adjekciós alakzatokat Adynak a *Párisban járt az Ősz* című versében, valamint a szöveg olasz és szlovák fordításaiban elemzem, továbbá azt is megvizsgálom, hogy a fordítók miként értelmezték újra a verset.

A *Párisban járt az Ősz* a *Vér és arany* kötet első ciklusának harmadik verse. Az 1906-ban a Budapesti Naplóban megjelent szövegváltozatban azonban csak *Itt járt az Ősz* szerepelt, azaz a *Páris* tulajdonnév helyett az *itt* mutató névmás, pontos helymeghatározás nélkül. E variánssal nem élnek a fordítók, a célnyelvi szövegek címeiben jelen van a városnév, azonban a *járt* múlt idejű ige a szlovák célnyelvi szövegben *mentkén* jelenik meg, az olasz fordításban pedig elmarad, ezzel hiányt hozva létre a fordításban. A cselekvést és annak irányát sem közli, így fordításában hangsúly áthelyeződik a 'szereplőkre', igaz a vers végén közli a szó szerinti fordítást is.

A forrásnyelvi szöveg címe variációsan ismétlődik a kezdő verssorban anaforikus ismétlést hozva ezzel létre. A költői én elhelyezi magát időben és térben: *Párisba tegnap beszökött az Ősz./ Szent Mihály útján suhant nesztele,/ Kánikulában, halk lombok alatt/ S találkozott velem.* A forrásnyelvi szövegben az én azonban nem csak lokalizálja magát a Szent Mihály úton, hanem az Ősz megszemélyesítése Szent Mihály havára is utalhat, mely felé az Ősz halad (Szent Mihály hava, szeptember 29-e). Az időbeli és térbeli kettősség végigvonul a versen. Az első versszak utolsó két sora ellentétes az első kettővel. Az *Ősszel* szemben a *Kánikula*, a *nesztelenség*gel, észrevehetetlenséggel a találkozás folyamata antitézist hoz létre, melyet a megszemélyesítések tovább erősítenek (*halk lombok alatt*). Az egyes szám harmadik személyű múlt idejű igék fokozásként nyomatékosítják az Ősz jelenlétét (*beszökött, suhant, találkozott*) s a költői én névmásként a találkozás pillanatában jelenik meg a strófa végén, mely az antitézist erősíti: *S találkozott velem.*

A fordításszövegekben is elhelyezi magát a költői én térben és időben, de a forrásnyelvi *járt* múlt idejű igét a fordítók szemantikailag és lexikálisan módosították. Smrek célnyelvi szövegében az Ősz Párisba ment (*Parížom šla Jeseň*), ezzel az igeszemlélet-váltással a fordító az eredeti cselekvés jelentését módosítja, hiszen a *járt* ige magában foglalja a már nincs ott jelentést is. Bonani fordításában pedig az ige hiányzik (*L'autunno a Parigi*). A Bonani fordítás mellett a vers egy másik olasz változata is megtalálható Czétényi Katalin fordításában (*L'Autunno s'insinuò a Parigi*). E szövegváltozat címében is jelen van a tulajdonnév, de a *járt* igét már itt *kúszottra* cseréli, így a variációs ismétlés helyett a gemináció szinonimikus variánsa jön létre a fordításszövegben, ennek következtében megváltozik a szöveg szemantikai jelentése: a kúszott inkább valamilyen állatra vonatkoztatható, semmint emberre. A forrásnyelvi szövegben az ismétlődő elemek közé egy új szó ékelődik, ami

⁴ Szabó-Szörényi 1988: 135

⁵ Kabán 2008: 204

⁶ Molnár 2008: 109

⁷ Varga 2008: 494

betoldás, új adjekciós alakzat a forrásnyelvi szöveghez viszonyítva (*L'Autunno s'insinuò a Parigi/ Ieri, L'Autunno/ s'insinuò a Parigi*). Az ige módosulásával változik a helyhatározó ragja is a célnyelvi szövegekben. Az olasz fordítások a *-ba -be* ragoknak megfelelő *a* prepozíciót választották, a szlovák variánsban csak az *-om* morféma utal a cselekvés pontos irányára. A cím és a kezdő verssor ismétlése Bonani fordításában is jelen van, de anaforikos és nem variációs ismétléses formában (*L'Autunno a Parigi/ L'Autunno a Parigi ieri e scivolato*). Smrek fordításszövegében az egész szerkezet módosul (*Včera sa Jeseň ťuchla cez Paríž*). Az ige és a helyhatározó ragja mellett a szórend is változik, így az ismétlés nyomatékösítő funkciója elvész a fordításszöveg-variánsban.

A megszemélyesítés és vele együtt a Szent Mihály havára való utalás is jelen van mindhárom fordításszövegben. De míg Czétényi és Smrek a nemzetközileg is használatos *boulevardot* (körút) használja, Bonani az ennek megfelelő olasz *viale* köznevet: *Az Ősz Párizsba tegnap becsusszant/ a Szent Mihály körúton némán ment*.

A célnyelvi szövegekben is megtalálható az ellentét alakzata, de lexikális jelentésüket tekintve az eredeti szöveg szavainak jelentései szűkebbek és számuk is kevesebb, mely következtében az ellentét nem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. Az *Ősszel* szemben megjelenő kánikula adekvát mindhárom fordításszövegben, lexikálisan egyik fordító sem módosította: *In canicola, nella canicola, v kánikuli*. A forrásnyelvi helyhatározós szerkezet: *halk lombok alatt* Bonaninál *csendes lombozatként*, Czétényinél *nyugodt levelekként*, Smreknél *hallgatag gallyakként* jelenik meg, mely a névutót (*alatt*) is automatikusan helyettesíti a megfelelő célnyelvi elemmel, de a szemantikai módosulások miatt (a *lombok* jelentése magában foglalja, hogy valami étellel teliről van szó, míg a *levelek* és *gallyak* jelentései már az elmúlást hirdetik) a megszemélyesítés nem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. Nyersfordítás (Bonani): *Az Ősz Párizsba tegnap becsusszant / a Szent Mihály körúton némán ment, / kánikulában, csendes lombozat alatt/ és belém futott*. Nyersfordítás (Czétényi): *Tegnap, az ősz/ kúszott Párizsba/ csendesesen, susogva/ a Szent Mihály bulváron/ kánikulában,/ nyugodt levelek alatt/ találkozott velem*. Nyersfordítás (Smrek): *Tegnap az ősz átsuhan Párizson keresztül./ a Szent Mihály bulváron lopódzott, / kánikulában hallgatag gallyak alatt, / velem találkozott*. Így a másik ellentétpár, melyet a nesztelenség és a találkozás hoz létre, jelen van mindhárom szövegvariánsban. A gradáció is megjelenik, de jelentésbeli módosulásokat eredményezve a fordításokban. Bonani: *e scrivolato, e passato, ha incorso*, Czétényi: *s'insinuò, s'imbattè*, Smrek: *ťuchla sa, kradla sa, stretla sa*. Ezek a változások ugyan nyomatékösítják az *Ősz* jelenlétét, de a módosulások miatt nem az eredetivel adekvát szövegrészek jönnek létre. Bonani az egyszerű múlt időt használja (*becsusszant, ment*), s a találkozást *ha incorso in me*ként fordítja, így a variánsban az *Ősz belé futott (jutott)*, mely módosításokat okoz az eredeti vers jelentésében. Czétényinél az *Ősz* suhanását csak határozók jelzik (*frusciando*), így a gradáció már nem érzékelhető a célnyelvi szövegben. Az automatikus grammatikai átváltási művelet következtében a költői én névmási formában való megjelenése a szövegben ekvivalens mindhárom szövegvariánsban, csak annyi eltérést találhatunk, hogy míg a szlovák célnyelvi szövegben a *velem* személyes névmásnak megfelelő névmást találjuk (*so mnou*), Bonani a személyes névmás helyhatározóragos változatát, a *belémet* használja (*ha incorso in me/ belém jutott*), ezzel némileg módosítva a találkozást és az *Ősz* megszemélyesítettségét. Czétényi fordításában is az *in me* szerepel, de az ige hatására jelentése az eredetivel adekvát (*incorso/ találkozott velem*). A megszemélyesítés hangsúlyozása ekvivalens mindhárom szövegben, és a fordítók az eredetivel azonos módon alkalmazzák a nagybetűsített formákat (*L'Autunno/ Jeseň, L'Estate/ Leto*)

A forrásnyelvi szöveg első strófáját az *Ősz* uralja, míg a második versszakot a költői én. A két strófában a párhuzam és az antitézis alakzata is megtalálható. Az első strófa nesztelensége megjelenik a második versszak igéiben (*ballagtam, égtek, meghalok*), azonban az *Ősz* és a költői én mozgása ellentétes, az *Ősz suhan*, míg a költői én *ballag*. A két versszak

két párhuzamos idősíkon mozog. A harmadik versszak első sorában érkezünk el az első strófában leírt találkozás pillanatáig: *Elért az Ősz és súgott valamit*. A forrásnyelvi szövegben az első strófa ellentétben áll a másodikkal, de a második versszakban is ott feszül az ellentét, mely a versszakok között a párhuzam alakzatát hozza létre. A második strófa ellentétes alakzatát, melyet az igék időbeli és jelentésbeli ellentéte adja (*ballagtam, meghalok*) a felsorolás tovább nyomatékosítja (*füstösek, furcsák, búsak, bíborak*), melyben az alliteráció utal a dalokra, a jelzők jelentése pedig a *rőzse* és az *égés* kapcsolatára.

A három célnyelvi szöveg második versszakában is találunk eltéréseket az ismétléses alakzatok fordításában. Nyersfordítás (Bonani): *Épp sétáltam a Szajna felé / gally-dalok égtek a lelkemben, / Füstösek, furcsák, szomorúak, skarlátvörösek/ megjelölve a halálatomat*. Nyersfordítás (Czétényi): *Baktattam a Szajna felé/ égtek a lelkemben/ szomorú dalok kötege/ furcsák, füstösek, bíborak/ előre jelezték nekem a halált*. Nyersfordítás (Smrek): *Épp a Szajna felé mentem és a lelkemben / dalok, mint a rőzse égtek,/ füstösek, vidámak, búsak, lilák./ Hogy meghalok, azt mondták*. A módosulást az okozza a szövegekben, hogy a megjelenő párhuzam és antitézis alakzata a lexikai módosítások nyomán szemantikailag nem adekvát a forrásnyelvi szöveggel. Már az első versszak nesztelensége, s a második versszak igéinek visszafogottsága is módosított változatokban van jelen. A szlovák variánsban az *átsuhanást* és *lopódzást* a *ment* ige követi, mely tompítja az eredeti szöveg *ballagtam* jelentését. Bonani fordításában is hasonlóképpen tompított a párhuzam, az antitézist pedig már nem hozza létre a fordító (az *Ősz ment*, a költői én *sétált*), így a mozgások között az ellentét helyett a fokozás alakzata van jelen. Czétényi célnyelvi szövegében szemantikailag adekvátak az eredeti szöveg szavai (*csendesen kúszott, baktattam, égtek, meghalok*), így a versszakok közötti párhuzam és a mozgások közötti ellentét adekvát a forrásnyelvi szöveggel. A felsorolás alakzata és egyúttal nyomatékosító funkciója ekvivalens mindhárom variánsban.

Az eredeti szöveg harmadik strófájában az idősíkok összeérnek (*elért az Ősz*). *Szent Mihály útja* anaforikus ismétlésként újra megjelenik: *Szent Mihály útja beleremegett*, de a strófa hangulata már ellentétes az első két versszakkal. Míg az első kettőt a lassúság, nyugodtság, halság jellemezte (*beszökött, halk, suhant, nesztelen*), addig a harmadik strófában már intenzívebb mozgás jelenik meg, a *halk lombokat* felváltják a *röpködő tréfás falevelek*. A strófán belül is jelen van az antitézis alakzata. A harmadik versszak első sorában szereplő igék még az előző két strófa hangulatát idézik (*elért, súgott*), azonban abba a valamibe *Szent Mihály útja* már *beleremegett*. S így a strófán belüli antitézis a vers többi alakzatával társul, komplex alakzatot hozva létre. A paralelizmust és az antitézist a strófa közepén megjelenő gemináció (*zümm-zümm*) tovább erősíti, hisz a hangutánzó szó is a mozgalmasságot nyomatékosítja.

A célnyelvi szövegekben is megtörténik a váltás. Nyersfordítás (Bonani): *Az Ősz elért és suttogott/ Szent Mihály útja remegett,/ zümmögve lebegett az úton/ a játékos lombozat*. Nyersfordítás (Czétényi): *Az ősz elért,/ suttogott valamit,/ a Szent Mihály bulvár rázkódott/ Zum, Zum: lebegtek/ az út mentén,/ játékos levelek*. Nyersfordítás (Smrek): *Az ősz elért és suttogott valamit/ a Szent Mihály bulvár beleremegett./ Zum, Zum: az úton vicces falevelek/ repkedtek*. A fordításszövegekben a lexikai és grammatikai változások mellett az anafora és az antitézis alakzata is jelen van. Mindhárom szövegben variációsan ismétlődik *Szent Mihály útja*, de míg Bonani és Smrek variánsában a rag változása okozza a variációt (*Il/ sul viale San Michele, Po bulvári/ Bulvárom Saint Michéle*), Czétényi szövegében a bulvár rövidítése ismétlődik (*Blv. San Michele*), s az eredeti versszerkezet megbontása nyomán az anaforikus ismétlés már nem szerepel a fordításban. Az ellentétet létrehozó intenzitásváltozást kifejező szavak megtalálhatóak ugyan a fordításszövegekben, de a jelentésmódosulások miatt az olasz fordításokból teljesen, a szlovákból részben eltűnik az alakzat. Az olasz célnyelvi szövegekben a *becsusszanást* és *néma menést* csak a *levelek lebegése* követi (*e scrivolato, muto passato, svolazzato*). Így az antitézis helyett paralelizmus érzékelhető a szövegekben, de

ezáltal az ellentét változást nyomatékosító funkciója is elvész. Smrek szlovák szövegében lexikai szinten jelen vannak a forrásnyelvi szöveg szavai, de a jelentésváltozás már árnyaltabb, mint az olasz fordításokban, így az alakzat nyomatékosító funkciója sem vesz el a fordításból (*átsuhant, hallgatólag lombok alatt, repkedtek*). A forrásnyelvi szövegben megjelenő geminációs ismétlést létrehozó hangutánzó szavakat csak Bonani helyettesíti körülírással (*ronzando*), mely így a mozgalmasságot sem nyomatékosítja, eltüntetve a versen végigvonuló antitézis hatását. A másik két célnyelvi szövegben jelen van ugyan az ismétléses alakzat, az eredetivel megegyező formában (*Zum, zum*), de a jelentésmódosulások miatt hatása nem adekvát a forrásnyelvi szövegével.

A záró strófában is érződik a harmadik versszak intenzitása, miközben az elsővel alkot szemantikai keretet. Az első strófa *Kánikulája* újra megjelenik (*a Nyár meg sem hőkölt*). A ráérős *ballagást* a sürgető *egy perc* váltja fel. Variációs ismétléses alakzatként *Páris* és az *Ősz* is megjelenik, mely reddíciót hoz létre a szövegben: *Párisba tegnap beszökött az Ősz, S Párisból az Ősz kacagva szaladt*. A keretes variációs ismétlés közt ott feszül az ellentét is. A *nesztelen suhanást* a *kacagva szaladás* váltja fel, s míg a vers elején *Párisba* szökött az *Ősz*, a vers végén *Párisból* szaladt, az ellentétet a helyhatározó ragok változása is nyomatékosítja. A vers címében szereplő ige a *járt* geminációs ismétlésként az utolsó strófában is megjelenik: *Itt járt, s hogy itt járt én tudom csupán*. A változatlan elemismétlés funkciója a reddíció erősítése és az ellentét nyomatékosítása, hisz, *hogy itt járt* az csupán a költői én tudja, bizonyítja ezt a személyes névmás hangsúlyozása az egyes szám első személyű ige előtt (*én tudom*). (Az 1906-os Budapesti Naplóban szereplő szövegváltozatban pedig az *itt járt* szerkezet változatlan ismétlése nyomatékosította ugyanezt, hisz abban a szövegváltozatban *Itt járt az Ősz szerepel* címként.) A fokozás és ellentét alakzata is végigvonul a versen, míg az első versszakban *halk lombok*, majd *tréfás falevelek*, a vers végén megszemélyesítésként a *nyögő lombok* jelzős szerkezet jelenik meg. Az első és a negyedik strófában szereplő helyhatározós szerkezet variációs ismétlésként szintén reddíciót hoz létre a szövegben (*halk lombok alatt, nyögő lombok alatt*), mely a versen végigvonuló antitézist és paralelizmus funkcióját is erősíti.

A negyedik strófa aktivitása a célnyelvi szövegekben is megmarad, de az elhagyások, és pragmatikai jelentésmódosulások eredményeképp sérül az ekvivalencia. Mindhárom szövegben a *kánikula* az utolsó versszakban megjelenő *Nyárral* keretet alkot, de *meg sem hőkölését* Smreknél, Czétényinél és Bonáninál is különböző szemantikai módosulást okozó értelmező szöveg váltja fel (*a nyár megcsodálta/ a nyárt még csak nem is zavarta/ a nyár nem engedett*). A forrásnyelvi szöveg nemcsak módosul a célnyelvi szövegváltozatokban, hanem fontos funkciót betöltő alakzatok tűnnek el, vagy vesznek el hatásukat. A *Nyár* cselekvésének módosításaival, illetve a *ballagtam sétára* és *menésre* való tompításával az antitézis gyengül. Czétényi szövegében a *baktatás* és a sürgető *egy pillanat* szintagmák között ugyan felfedezhető az ellentét, de az eredeti *ballagás* ráérőssége, és az *egy perc* által kifejezett meghatározottság elvész a fordításból (Bonáninál az antitézis eltűnik a fordításból, hisz *a sétálni* igét nem váltja fel az *egy perc* sürgetése, helyette csak az *Ó, idő* felkiáltást találni, ami nemcsak módosításokat okoz a versértelmezésben, hanem a versen végigvonuló alakzat hatását redukálja). Variációs ismétléses alakzatként Bonani célnyelvi szövegében csak az *Ősz* jelenik meg (*Oh, tempo! L'Estate non è ceduta, / Ma l'Autunno ridendo ha dato la fuga*), mely nyomán a reddíció is gyengül a fordításszövegben. Így a köztük lévő ellentét szemantikai jelentése és ezzel együtt az egész szöveg jelentését meghatározó funkciója sem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon. A *néma menést*, igaz, felváltja a *nevetve menekülés*, de *Páris* már nem jelenik meg a célnyelvi szövegvariánsban, így az irányt jelölő helyhatározóragok (*-ba, -ból*) funkciója sérül. Czétényi és Smrek variánsában jelen vannak forrásnyelvi szöveg szavai, így a célnyelvi szövegvariánsokban létrejönnek a forrásnyelvi szöveg fent említett alakzatai, funkciójukkal együtt (*kánikula-nyár, ballagás-egy perc, nesztelen suhanás-kacagás, Párisba-*

Párisból). Smrek szövegében csupán annyi módosulást találhatunk, hogy az első strófában az *Ősz keresztül suhant Párizson (cez Paríž)*, az igeikötő változtatásával módosította a vers időszerkezetét is, felgyorsítva az eseményeket.

A reddíció és az azt nyomatékossító gemináció az olasz fordításokban nem adekvát a forrásnyelvi szöveggel. Míg Smrek fordításában a változatlan elemismétlés létre jön a *bola (volt)* ismétlésével (*Tu bola, a že bola, viem len sám/ pod listím rozstonaným.*), de a reddíció erősítése már elmarad, hisz a címben *šla* szerepel, így nem alkot keretet vele (Az *elszökött* ige alakja *ušla*, azonban lexikai szinten kapcsolatot teremt a címben szereplő igével: *šla*, így variációs ismétlése a vers egy másik szintjén létrehozza a reddíciót). Czétényi és Bonani fordításában ez a szándék és vele együtt az ismétlés szövegbeli funkciója is elvész. Czétényi az *itt jártat itt voltra* cseréli, és megtoldja a *se (ha)* feltételt kifejező kötőszóval, mely módosulásokat okoz a vers jelentésében. Bonani variánsában szemantikai szinten jelen vannak az eredeti szöveg szavai, de a címből hiányzó ige miatt az alakzat nem fejeződik ki az eredetivel adekvát módon (Az első versszakban szereplő *passato* ige szemantikailag nem, de formailag létrehozza a kieső reddíciót, de a gemináció már nem erősíti). A költői én elszigeteltségét nyomatékossító névmás megtalálható a célnyelvi szövegekben, de Czétényi feltételes módba helyezi, és a *tudást érzésre* cseréli, mely módosításokat okoz a versértelmezésben, hisz a valóság helyett a valószínűtlenséghez közelíti a versrészlet jelentését. Nyersfordítás (Bonani): *Oh idő! A Nyár nem engedett, /de az Ősz nevetve menekült. / Itt volt és én tudom csak síró levelek alatt.* Nyersfordítás (Czétényi): *Egy pillanat/ a Nyárt még csak nem is zavarta/ az Ősz megszökött Párizsból /kötekedőn, és ha itt volt.../csak én éreztem/ siránkozó levelek alatt.* Nyersfordítás (Smrek): *Egy perc: a Nyár megcsodálta, /Párizsból az Ősz elszökött hahotázva. / Itt volt, és hogy volt, csak én tudom /nyögő lombok alatt.* A három célnyelvi szöveg lexikai különbségei ellenére a fokozás és ellentét alakzata is ekvivalens a fordításokban. A *halk lombok, tréfás falevelek és nyögő lombok* Bonani fordításában: *sotto le quieti chiome, le scherzose foglie, sotto le fronde di pianto*, Czétényiében: *sotto le fronde calme, foglie scherzose, sotto le fronde gemebonde*, Smrek variánsában: *pod mlkvym haluzím, po ceste listie žartovné*. A helyhatározó ragja megjelenik mindhárom fordításban, így a helyhatározós szerkezet variációs ismétlése ekvivalens mindhárom szövegben, mely erősíti a reddíció hatását és jelenlétét.

A vers alaphelyzete ellentétre épül, erősíti ezt a költemény időkezelése is. Egy képzelt, jövőbeli eseményről beszél múlt időben (*arról, hogy meghalok*), s a verset jelen idővel zárja a költő (*tudom*). A magára maradottságot ellensúlyozza *Páris* hangsúlyozott jelenlétével és a város két jellegzetességének kiemelésével (*Szent Mihály útja* és a *Szajna*). Mintha a verset a jelenhez kötné ezáltal, azonban a költemény egy másik síkján pragmatikai jelentésmódosulást hoz létre. A versen végigvonuló antitézis két halál ellentétét mutatja. A *halk és lassú* elmúlását és a *sietős remegtető pusztulását*, amelyben az *Ősz* csak *kacag*, a *Nyár* pedig *meg sem hőköl belé*. Az elmúláshoz és pusztuláshoz köthető *Szent Mihály* is, az angyalok vezére, aki ott van a haldoklók mellett. Ebben az olvasatban *Szent Mihály útja* nem lokalizálásra, de nem is *Páris* jellegzetességére utal, hanem az arkangyal eljövételére, s az útja egyrészt utal a sírra, ahova a halottat viszik *Szent Mihály útján*, másrészt az út maga a *Tejút*, így az értelmezés az univerzumig tágítható, a megjelenő ellentét és párhuzam pedig a végtelennel és elmúlással azonosítható.

Az ellentétre épülő alaphelyzet létrejön a fordításokban a lexikai és szemantikai módosulások ellenére is, és az idősíkok is megtalálhatóak a célnyelvi szövegekben. Czétényi az *érezni* igét választja a sokkal egyértelműbb a *tudom*nál, ráadásul a jelen idő helyett régmúltat használ, mely így a magára maradottságot nem fejezi ki kellőképp a fordításszövegben, sőt az eseménysor egészét a régmúltba helyezi, s így *Páris* jellegzetességeinek jelenléte funkcióját veszti. Másodlagos olvasatuk azonban a fordításszövegekben is értelmezhető. A versen végigvonuló antitézis adekvát mindhárom

variánsban. A halkságot, lassúságot, *ballagást* felváltó sietség, remegés, az *Ősz kacagása*, a *Nyár ridegsége* a fordításszövegekben is megjelenik, de az eredetihez képest csökkentett intenzitással. Bonani szövegében a halál eljövételét jelző *Szent Mihály útja* másodlagos jelentését fölerősítik olyan lexikai változtatások, mint például az *Ősz*, az elmúlás hírnöke a költői énbe *jut*, a halál szele *némán* kavarog a Szent Mihály úton, s ezt csupán a költői én tudja. A jelen idejű *tudom* nyomatékossítja ezt a jelentést, mely ebben a szövegváltoztatban lexikai módosulás nélkül valósul meg. Czétényi fordításszövegéből is kiolvasható ez a másodlagos jelentés, de a vers végi feltételes mód használatával (*ha itt volt*) nem egyértelműsíti, kételyt ébreszt, ábránddá alakítva azt, melyet a forrásnyelvi szöveg a jelen idő használatával a valósághoz köt. Smrek célnyelvi szövegéből ez a szándék, a pragmatikai jelentések érzékeltetése elvész. A forrásnyelvi szövegben az ismétlések alkotta kereten belül a párhuzam és az ellentét alakzata is erősíti a szöveg szemantikai síkját. A fordításszövegek közül Bonani variánsa törekszik a legteljesebb ekvivalenciára, a vers hangulati elemeinek átadása mellett a szerkezeti, lexikai és pragmatikai elemek megtartására is törekszik. Czétényi szövegében a jelentésmódosulás már árnyaltabb, nem egyértelműsíti a másodlagos jelentést, ráadásul az egész versszerkezetet megbontja. A négy versszak ugyan elkülönül, de a négysoros szerkezetet hat-hét sorosra módosítja, csökkentve ezzel az anafora és epifora előfordulását, s növelve a sorátlépések számát. Smrek szövege lexikai szinten adekvát a forrásnyelvi szöveggel, de pragmatikai szinten már nem. Az általam vizsgált ismétléses alakzatok mindhárom célnyelvi szövegben – a módosulások ellenére – többnyire jelen vannak, azonban a lexikai és szemantikai változások hatására funkciójuk hatása és intenzitása gyengébb.

Összegzés

„A fordítás szövegek közötti mozgás, és ez a mozgás szükségszerűen változtatásokkal jár együtt, amelyek a forrásnyelvi szöveg szemantikai és pragmatikai jelentésszövetét többnyire jelentős mértékben átstrukturálják”⁸ Ezt láthatjuk a fent bemutatott célnyelvi szövegek vizsgálatakor is. A stilisztikai alakzatok visszaadása költői szövegek esetében nem könnyű. Ady költészetének értelmezése és újraértelmezése – ami a fordított szövegvariáns létrehozása – pedig egész embert próbáló feladat. A magyar vers zeneisége eltér a világnyelvek zeneiségétől, s ehhez társulnak még az egyes nyelvek gondolatmenetének, struktúrájának különbözőségei. Ady fordításai mintha még az Ady költészete előtti versalkotói állapotot tükröznék. „Ady sajátos nyelvezetének stílustörténeti kontextusát illetően Kosztolányi is elismeri, hogy egy stílt nem lehet szóról szóra átmenteni a másik nyelvbe, és a fordító... csak jelképezni óhajtja Ady nyelvét, melynek egészen megfelelője nincs... ha pontosan vissza akarná adni, akkor az kellene, hogy... legyen egy Csokonai, Vörösmarty és Arany – Petőfi-korszak, melyből Ady nyelve szervesen kifejlődött”⁹ A két célnyelvi szöveg explicitebb az eredetinél, vagyis a fordító hosszabb, bonyolultabb módon jut el a gondolattól a nyelvi formáig, mint az eredeti szöveg írója. A fordító a kommunikáció elősegítése érdekében értelmez, magyaráz, hogy a célnyelvi olvasó minél gördülékenyebben dolgozhassa fel az információt.¹⁰ „A fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette”¹¹. Egyrészt, hogy áthidalják a kultúrák közti távolságot, másrészt, hogy a szövegben megjelenő reáliákhoz háttérismeretet szolgáltatassanak. Más kérdés a fordítások hűsége, az eredeti művekkel való megfeleltetésük kérdése, az ún. ekvivalencia. A fordításszövegek és az eredeti szövegek

⁸ Lőrincz 2007: 119

⁹ Szűcs, 2007: 155

¹⁰ Klaudy, 2007: 164.

¹¹ Klaudy, 2007: 169.

ekvivalenciájának lehetőségéről (lehetetlenségéről) megoszlanak a vélemények a szakirodalomban, abban azonban megegyeznek, hogy a műfordítások nem tekinthetők a forrásnyelvi szöveg másolatának. A forrásnyelvi szöveg különböző szintű és típusú módosulásai megengedettek mindaddig a fordításszövegben, míg a szövegegész szintjén létrejön az ekvivalencia ¹². De az Ady-szövegek fordításánál akár a 20. század leghangúlyosabbá váló elgondolása, a fordítás lehetetlenségének paradoxona is szóba jöhet. Ignóus is kijelentette, hogy „fordítás tehát nincs, csak költő van és lehet, akinek egyszer ez a megcsinálni valója, egyszer más; egyszer az, hogy megírja, mennyire szerelmes, másszor az, hogy megírjon a maga nyelvén egy verset, amit más nyelven olvasott” ¹³. A tartalmi és kifejezőmódbeli összetettség, a nyelv és gondolkodás összefüggése mind szerepet játszik a forrásnyelvvél adekvát célnyelvi szövegek létrehozásában. Tehát a fordító feladata, hadakozás a lehetetlennel, azaz azzal, hogy a világ nyelvei és kultúrái közötti változatosság ellenére megkísérelje a közvetítő szerepét betölteni ¹⁴. Fontos a felől is vizsgálni, hogy egy fordításnak milyen szerepe, milyen funkciója valósul meg a célnyelvi kontextusban, illetve az invariáns tartalom átadásán kívül még milyen üzenetet közvetít egy-egy fordítás ¹⁵. Főképp olyan költő esetében, akinek a fordításai és művei fordíthatóságának kérdései lezáratlanok és ma is különböző diskurzusok témái.

A fordítástudomány módszereinek gazdagodása, a klasszikusok fordításának háttérbe szorulása hozzájárul ahhoz, hogy az Ady-életmű még várja a költői minőségű és teljes visszaadást más kultúrák nyelvén is.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- JOÓ Etelka: *Franyó Zoltán német Ady-fordításai*. In: Alkalmazott nyelvészeti közlemények. Miskolc. 111 – 119. 2011.
- HAAS Lídia: *A Vén cigány franciául*. In: Józán – Szegedy-Maszák: A „boldog Bábel”. Gondolat kiadó. Budapest. 273 – 293. 2005.
- JÓZÁN Ildikó: *A fordítás lehetetlensége*. In: Mű, fordítás, történet. Balassi Kiadó. Budapest. 160 – 169. 2009.
- LŐRINCZ Julianna: *Magyar versek orosz és angol fordításban*. In: Kultúrák párbeszéde. Líceum kiadó. Eger. 101 – 143. 2007.
- LŐRINCZ Julianna: *A szépirodalmi szöveg és fordított szövegvariánsának egyenértékűségi viszonya*. In: Kultúrák párbeszéde. Líceum kiadó. Eger. 2007. 47 – 49. 2007.
- SZŰCS Tibor: *A magyar vers kettős nyelvi tükrében*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 153 – 155. 2007.
- KIRÁLY István: *Ady Endre*. Magvető Kiadó. Budapest. 448 – 450. 1972.
- KLAUDY Kinga: *Az explicitáció hipotéziséről*. In: Nyelv és fordítás. Tinta könyvkiadó. Budapest. 155 – 169. 2007.
- POPOVIČ, Anton: *A műfordítás elmélete*. Madách. Bratislava. 148. 1980.
- PUSZTAI-VARGA Ildikó: *A nyelvi kifejtés típusai finn versek angol és magyar fordításában*. In: Nyelvek találkozása a fordításban. ELTE kiadó. Budapest. 135 – 158. 2010.
- SIMIGNÉ FENYŐ Sarolta: *A fordítás mint kulturális transzfer*. In: A fordítás mint közvetítés. Miskolc. 98–115. 2006.

¹² vö. Popovič 1980, Lőrincz, 2007: 49.

¹³ Ignóus, idézi Józán 2009: 161.

¹⁴ Simigné Fenyő 2006: 99.

¹⁵ Simigné Fenyő 2006: 98.

SZABÓ G. Zoltán – Szörényi László: *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest. 135. 1988.

Szépirodalmi források

Ady Endre összes versei 1998. Osiris Kiadó. Budapest.

Ján Smrek 1950. *Parížom sla Jesen*. In: Ady Endre: Básne .Pozsony. 75.

Melinda Tamás-Tarr Bonani: *L' Autunno a Parigi*. In: Da anima ad anima.

<http://mek.oszk.hu/08500/08508/08508.pdf> Letöltve: 2012.12.12.

Czétényi Katalin: *L'Autunno s'insinuò a Parigi...*

http://www.hotdog.hu/blog/blankolo_blogja/ady-endre-parizsba-jart-az-osz/p4 Letöltve: 2012.12.12.

Functional research of figures in English translations of Ady's poem

In my paper I examine figures of speech in English translations of Ady's poem. A repetition, parallelism, antithesis and other figures are the main organizers in Ady's texts. The connection of these figures is an important component of his style. I examine whether the translations are showing these figures, and if so, what is their function. I mostly concentrate on repetition in the translations. I present an analysis of one poem by Ady through the translated texts.

Keywords: figures, translation, repetition, additional figures of speech, variants

Melléklet

Ady Endre PÁRIZSBAN JÁRT AZ ŐSZ

*Párisba tegnap beszökött az Ősz.
Szent Mihály útján suhant nesztelen,
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.*

*Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.*

*Elért az Ősz és súgott valamit,
Szent Mihály útja befermegett,
Züm, züm: röpködtek végig az uton
Tréfás falevelek.*

*Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.
Itt járt, s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.*

L'AUTUNNO S'INSINUÒ A PARIGI.....

*Ieri, l'Autunno
s'insinuò a Parigi
silenzioso, fruscando
a Boulevard San Michel
nella canicola,
sotto le fronde calme
s'imbattè in me.*

*Lemme lemme verso la Senna,
mi bruciavano nell'anima
canti di tristi fascine,
strane, fumose, porporine,
predicendomi la morte.*

*L'Autunno mi approdò,
sussurrando qualcosa
fece tremare Blv. San Michel.
Zum, Zum: aleggiarono
lungo la strada
foglie scherzose.*

*Un istante,
l'Estate nemmeno sconcertò
e l'Autunno scappò da Parigi
canzonatorio, se è stato qui...
io solo percepi
sotto le fronde gemebonde.*

Czétényi Katalin

L'AUTUNNO A PARIGI*

*L'Autunno a Parigi ieri e scivolato,
Sul viale San Michele è muto passato,
In canicola, sotto le quieti chiome
E ha incorso in me.*

*Ho proprio camminato verso la Senna
Canti-sterpi ardevan nell'anima,
Fumosi, anomali, mesti, scarlatti
Pel segno della morte.*

*L'Autunno m'ha raggiunto e bisbigliato,
Il viale San Michele ha tremato,
Son ronzando svolazzato sul viale
Le scherzose fogliame.*

*Oh, tempo! L'Estate non è ceduta,
Ma l'Autunno ridendo ha dato la fuga.
Č qua passato e io lo so soltanto
Sotto le fronde di pianto.*

* Il titolo letteralmente tradotto è cosě:
L'Autunno è passato a Parigi
Melinda B. Tamás-Tarr

PARÍŽOM ŠLA JESEŇ

*Včera sa Jeseň šuchla cez Paríž.
Po bulvári Saint Michèle kradla sa,
v kánikuli, pod mlkvym haluzím,
a so mnou stretla sa.*

*Práve som k Seine šiel a v duši mi
Pesničky ako ráždie horely,
Čmudiace, smiešne, žiaľne, nachové.
Že umriem, vravely.*

*Jeseň ma dostihla a šepľa dač.
Bulvárom Saint Michèle to zachevalo.
Zum, zum: po ceste lístie žartovné
Si poľetovalo.*

*Minúta: len čo Leto užaslo,
Z Paríža Jeseň ušla s chichotáním.
Tu bola, a že bola, viem len sám
Pod listím rozstonaným.*

Ján Smrek

PATÓCS LÁSZLÓ:

**AZ ÖNIRÓNIA LÍRÁJA. A BESZÉDSZUBJEKTUM IRONIKUS-
ÖNREFLEXÍV TÉNYEZŐI KUKORELLY ENDRE KORAI
KÖLTÉSZETÉBEN**

Újvidéki Egyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Nyelv és irodalom doktori program

Témavezető: Dr. Faragó Kornélia

A tanulmány Kukorelly Endre korai költészetének ironikus nyelvhasználatára, s annak a lírai énr gyakorolt hatására fókuszál. Az opus vizsgált részében a beszédszubjektum megteremtésében lényeges szerepet kap a grammatikai egységek részekre bontása, az iróniával telített önreflexív mozzanatok mellett a posztmodern és a neoavantgárd irodalom hagyománya is. A versnyelv megkerülhetetlen iróniája a költő lírájában a fragmentarizáció előtérbe helyeződésén, a személy kategóriájára utaló nyelvi formák középpontba állításán és az „antilírikus” hanghordozáson keresztül értelmezhető. Ezek a szegmensek teremtik meg azt a közeget, melyben érvényre jutnak a beszéd alanyának elfedésére, elrejtésére irányuló gesztusok, az ellentétezés, az ismétlés-variációk, a nyelvi hibák, a töredékesség. A költemények verbális kompozíció-voltát háttérbe szorító, egyfajta apoéitikus líra irányába mutató versnyelv, mint közeg a megszólítások, a megnevezések kapcsán is az ironikus felhangokat vonja be az értelmezésbe. A Kukorelly-vers lírai éne, mint folytonosan újraalkotandó, megújuló szubjektum ugyan a költői szöveg dialogicitásának hordozójaként van jelen, azonban az „én-te” szituációt létrehozó lírai dialógus elképzelhetetlen a versnyelv ironikus gesztusai nélkül.

Kulcsszavak: lírai én, önreflexió, irónia, fragmentarizáció, neoavantgárd, posztmodern, antilíra.

A 80-as évek második felének magyar költészetében már jól kitapinthatók és azonosíthatók olyan líratörténeti változások, alakulástényezők, amelyek a hetvenes évek tradicionálisként is meghatározható korábbi költészeti hagyományával szemben jelölik ki önnön esztétikai, poétikai és művészetelméleti elveiket. Meghatározó közös sajátosságként számos, később tárgyalandó jelenség mellett Keresztury Tibor – 1986-os, tehát lényegében kortársi pozícióban íródott – tanulmányában „a megkötő poétikai konvenciók lebontásának igényét” (KERESZTURY 2002a; 15) nevezi meg. A közös poétikai megoldások, a költői magatartásmódok újragondolása, a hagyományhoz és jelenkorhoz köthető viszonyulásmódok, a nyelvhez való viszony, a jelentés és az újraértelmezés mind-mind olyan tényezőként mutatkoznak meg az olvasó előtt, amelyek az adott korra és korpuszra vonatkozó közös líratörténeti horizontot feltételeznek. Míg a megelőző nemzedékek megkonstruálhatónak, megvalósíthatónak véltek valamiféle teljességeszményt, addig az azt követő költők opusában e fogalom meghaladása fedezhető fel, a lírai teljesség lehetőségének eszménye erősen megkérdőjeleződik, helyét a szkepszis, a kétely és az egész helyét átvevő fragmentaritás gondolata tölti be. Az ekkor kibontakozó költészet alkotói „a költőszerep illetékességi körét vonták az előttük járóknál jóval szűkebbre” (KERESZTURY 2002a; 12), ennek következménye pedig „a hagyományos költői magatartásmódok radikális átalakulása, s az eszmények demitizálása lett” (KERESZTURY 2002a; 13). A valóságba vetett hit is átértékelődik, Kukorelly Endre egyik értő olvasója ezt a jelenségeket „a mesterkélt, tökéletlen valóság mesterkélt és tökéletlen nyelven, formában” való megszólalásként értelmezi (HARKAI VASS 2012; 90). A magyar líra ezen történeti korszakára esik a magyar prózairodalomban már korábban lejátszódott megújulási folyamat. Az évtized dominánsnak mondható költészeti tendenciáiban – a teljesség igénye nélkül álljon itt Parti Nagy Lajos, Garaczi László és Kukorelly Endre neve – kitapinthatóvá válik azon jelenség, melynek

eredményeképp a költői opusokban „az erősen kontrollált szövegformálás nyomán a versírás tárgyáról annak *hogyanjára, mikéntjére* kerül a hangsúly” (KERESZTURY 2002b; 39).

A nyolcvanas évek magyar költészetében Keresztury Tibor számos olyan jellegzetességet észlel, amelyek tükrében rokon jelenségek mentén látja értelmezhetőnek ezt a líratörténeti korszakot. Mint mondja, „nincs itt szó közös nemzedéki ihletről, inkább az eltérő utak rokon szemléleti gyökereiről, a költői gondolkodás alapjainak az *önkorlátozás*, a *rezignáció*, az *irónia* és a *reflexivitás* fogalmaival körülírható hasonlóságáról” (KERESZTURY 2002b; 38). Az előbbi idézet jó pár olyan fogalmat vet fel, amelyek nemcsak a 80-as évek magyar költészetének vizsgálatakor mutatkoznak megkerülhetetlennek, hanem az egyes szerzők köteteire irányuló értelmezést is befolyásolják. Dolgozatomban Kukorelly Endre sajátosnak mondható¹, a hagyománytagadás és a hagyománytagadás tagadása felől is megközelíthető költészetében vizsgálom meg a versek ironikus nyelvhasználatát, s annak a lírai énre gyakorolt hatását. Három kötetén – az 1986-os *Maniére*-en, az 1989-es *Én senkivel sem üldögélek*, és az 1991-es *Azt mondja aki él* címűeken – szeretném bemutatni, hogy a lírai én/lírai ének megteremtésében lényeges szerepet kap a grammatikai egységek részekre bontása, és nem kevésbé jelentős az iróniával telített önreflexív mozzanatok mellett a posztmodern és a neoavantgárd irodalom hagyománya is. A versnyelv megkerülhetetlen iróniája a költő lírájában a fragmentaritás előtérbe helyeződésén, a személy kategóriájára utaló nyelvi formák középpontba állításán és az „antilírikus” hanghordozáson keresztül értelmezhető. A vizsgálat során Harkai Vass Éva, Kukorelly Endre opus egyik legalaposabb ismerőjének azon meglátása hagyatkozom, miszerint a költő verseinek hangulatisága mögött „mindig ott áll a lírai én jelentéseket átminősítő iróniája” (HARKAI VASS 2012; 12). A személyre utaló nyelvi formák jelentéseinek lebegtetése-ütköztetése, az „antilírikus” hanghordozás, a deretorizálás és a versszerűtlenség együttes jelenléte teremti meg azt a közeget, melyben érvényre jutnak a beszéd alanyának elfedésére, elrejtésére irányuló gesztusok, az ellentétezés, az ismétlés-variációk, a nyelvi hibák, a töredékesség.

A 80-as évek magyar költészete egyaránt értelmezhető a neoavantgárd és a posztmodern horizontja felől. Kulcsár Szabó Ernő Paul Celan halálának évéhez köti azt az időszakot, amikor azonosíthatóvá válnak a költészetben a lírai alany elszemélytelenedését, majd pedig a hangzásban való teljes feloldódását követő utómodern reakciók jelzései. Meglátása szerint „a neoavantgarde költészet mindinkább posztmodernként határozza meg önmagát” (KULCSÁR SZABÓ 1993; 42). Kukorelly Endre költészetének irodalomtörténeti megközelítései is e két fogalom együttes jelenlétére hívják fel a figyelmet. A Kukorelly-költészet kapcsán fontossá válik Erdély Miklós művészetszemlélete² mellett egyfajta posztmodern affinitás³, illetve a posztmodernre jellemző „parodisztikus szövegformálás, a nyelvi poénok és a legtágabb értelemben vett, radikális stíluseklektika” (NÉMETH 2012; 24). Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármass stratégiaja* című könyvében Kukorelly Endre írásművészetét a második vagy areferenciális posztmodernhez sorolja. A

¹ „Kukorelly költészetéből hiányzik minden agresszivitás, és ugyanakkor lírai nyelve nehezen volna összefüggésbe hozható bárminő lírai köznyelvi hagyománnyal. Sokkal inkább a mindennapi fecsegésre, arra a zúzalékos beszédgörgögre emlékeztet, amelyet mindannyian ismerünk: a beszélő nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget, folyvást ismétli és helyesbíti magát, néha megtorpan, kerülő útra téved, az alany keresi állítmányát, grammatikailag minden bizonytalan, kezdete és vége csak alkalmi, nem szükségszerű” (RADNÓTI 1994; 613).

² „Nyelve az előbeszédhez hasonlóan törmeléken, gyakran alkalmaz olyan tisztázatlan utalásokat, amelyek egyszerre többféle értelem megalkotását is lehetővé teszik” (SCHEIN–GINTLI 2007; 701)

³ „A nyelvi puzzle-játék, melyet igen változatosan kezelnek, elemeire bontja a grammatikai egységeket, egészen a hangok szintjéig hatol. Jól ismert vesszorokból, közhelyekből, közmondásokból, a mindennapi nyelv állandósult, kiürült fordulataiból, szólásaiból, rutinosan alkalmazott frázisaiból építkeznek, torzítják és bővítik a jelentéseket, s ennek az érzékenységnak egyik pontos jelzője, hogy néha csakugyan elegendő egy-egy hang felcserélése, elhagyása vagy szaporítása ahhoz, hogy a régi szó új szemantikai mezőt idézzon fel a befogadói tudatban” (THOMKA 1993; 97).

hármasként ezen csoportjában dominánssá válik az „önmagát író, öntükörző szöveg poétikája”, központi kategóriái pedig a nyelv és a szöveg, „jellegzetes vonása a pastiche, a parodisztikus szövegformálás, a nyelvi poénok és a legtágabb értelemben vett, radikális stíluseklektika” (NÉMETH 2012; 24). A neoavantgárd és az areferenciális posztmodern kapcsolatáról azt mondja, hogy az utóbbi az előbbi „kihívásaira válaszol”, és „a jellegzetesen neoavantgarde elemeket – mint a lázadásra, a hagyományt eltörlő eredetiségre és újszerűsége törekvést – a múlt, a történelem és a hagyomány tudatos felhasználása, szövegbe építése (intertextualitás) váltja fel” (NÉMETH 2012; 24). Kukorelly Endre költészete kapcsán kiemeli azt a poétikai alapvonást, amely a lírai én helyzetére, létére és rögzítettségének mikéntjére vonatkozik: ez a költészet „annak a poétikai irányultságnak köszönheti létét, amely a versbeli szubjektum megrendülése és a hagyományos megszólalásformák kimerülése után, ezekkel a tapasztalatokkal szembenézve kísérel meg érvényes költészeti beszédmódot kialakítani” (NÉMETH 2012; 29).

Ha elfogadjuk a köteteket kísérő kritikai visszhang állításait, a vizsgált lírában több-kevésbé tematikai kötöttségek nélkül minden az irónia tárgyává, alanyává válhat. Thomka Beáta a versek antilírikus alapállását emeli ki, olyan iróniát, „amelyet önmagával szemben is következetesen érvényesít” (THOMKA 1993; 106), Harkai Vass Éva megfigyelése szerint pedig „mindig ott áll a lírai én jelentéseket átminősítő iróniája” (HARKAI VASS 2012; 12). Radnóti Sándor véleménye szerint kiváltképp a költő hosszúversei alkalmasak „a tétováság és a feszültség, az ironikus szegényítés és az érzelmi gazdagság, a tautológiákkal való elfedés és kimutatás költőileg hatékony arányainak kidolgozására” (RADNÓTI 1994; 617). S valóban, ha felütjük ezeket a köteteket, az ironikus felhangok az első verstől kezdve az utolsóig végigkísérik az olvasót. A rontott nyelv poétikája, a versszerűtlenség, a pastiche, a fikcióról szóló fikció, a re-writing és a parodisztikus szövegformálás további változatai⁴ is jelen vannak a Kukorelly-versben. A „par excellence antilíra”⁵ egyik védjegyeként lehetne aposztrofálni a vers szubjektumát, szubjektumait is maga alá vonó ironikus gesztust. A versek beszélője nem tud és nem is akar elszakadni az ironikus jelenségektől. „Az irónia kételyek egész sorát indítja el az elménkben lehetőségének felvillanásakor, és nincsen különösebb nyomós ok arra, hogy a kételkedés végtelenbe vivő folyamatát bármikor is megszakítsuk” – mondja olvasható Paul de Man *Az irónia fogalma* című tanulmányában.⁶ A Kukorelly-vers szubjektuma kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a világ dolgaira való rálátás és rájátszás, a hagyományelfogadás/elutasítás⁷ és a nyelvvel való interakcióban, hanem önmaga magára való reflexiói során sem zárja ki az irónia hatását, mindvégig egyfajta rögzíthetetlen pozícióban található. A lírai én akár kiiktatott, háttérbe szorított szubjektumként, akár ennek ellentettjeként van a versben, föl sem merülhet bennünk, hogy ki tudna bújni a nyelvi játékok alól, melyek a költői gyakorlat „szembefordításaiból, ellentételezéseiből, ismétléseiből, a kétértelműségek észleléséből, a köznyelvi formák átvételéből, a ragozásra alapozott jelentésbővítésből, a szóbontásokból és tagolásokból” (THOMKA 1993; 103) származnak. Az említett technikák a versek jelentéseinek megsokszorozódását hozzák, illetve olyan mechanizmusokra mutatnak rá, amelyek egy síkba mossák össze a kételyt és az iróniát,

⁴ „Szövegeinek fontos elemeinek közé tartozik az irodalmon inneni, illetve dilettáns szövegekre való rájátszás, a lestylizáltság, a korlátozott kóddal rendelkező, korlátolt alakok megjelenése, a különféle vendégszövegek, esetleges, pongyola, hibás, zavaros, profán kifejezések és a szleng felhasználása, az antiretorikus attitűd, az artikulációs problémák versszövegbe építése és az agrammatikus megoldások” (NÉMETH 2012; 30).

⁵ „Rövid, kopár, dísztelen mondatok, a nyelvhelyességi szabályok és normák kihívó semmibevétele, a beszéd folyamatosságának gyakori megszakítása, a nyelv cserepekre törése, fragmentarizáció, elhallgatásos technika, a transzcendencia elutasítása – mondhatnánk, par excellence antilíra. (GRENDL 2010; 459).

⁶ (Wayne Booth amerikai teoretikust idézi DE MAN 2000; 179)

⁷ Szokatlan figyelmet, szolid feltűnést mégsem csupán újszerű hangjával és szokatlan tartalmával keltett ez az indulás, hanem avval, ahogy a szerző ezt a köztes szituációt, benne saját helyét s szerepét, és egyáltalán, ezt az egészet, „az irodalom nagy potrohát” nem vette komolyan. (KERESZTURY 2002c; 130)

verset és köznapi beszédet, a semmis köznapi fordulatokat és az elitkultúrát: „viselkedésmechanizmusok lepleződnek le, köznapi frázisok kapnak poétikai funkciót, a lírai én a történelemmel dialogizál a maga ironikus módján, a látszatlét vigyorog, szerző és olvasó kerül görbe tükörbe” (HARKAI VASS 2012). A *Változat* című költemény a szövegtördelésben és a személyjelekkel való játékban megnyilvánuló jelentéssokszorosítás remek példáját adja a személyekre utaló, de mindenképp szokatlan(nak ható) jelentések megkomponálásával: „A’helyt, ahol a sem-mi-más maradt”.

Farkas Zsolt *Ki beszél* című tanulmányában Szijj Ferenc Parti Nagy Lajos, Garaczi László és Kukorelly Endre – idézném – „bizonyos” szövegei kapcsán megállapítja, noha nincs utalás arra, hogy a bennük előforduló nem a szerző énjé, a szövegek stílusa mégis egyértelművé teszi ezt (FARKAS 1994; 248). Gyakran fordul elő Kukorellynél, hogy verseinek címében bizonyos személy(ek)re utaló nyelvi jeleket helyez el. E személyjelek jelentését némely vers eltörli, más szövegben új értelmet nyernek, sok helyen pedig nem tisztázódik, ki is rejtőzik a címben szereplő személyjel mögött. Az énről vonatkozó gyakori kérdésfeltevések – „én kimutatom? / civil vagyok? kontúr?” – és a vers határainak, átlépése, felszámolásai, a poézis kiterjesztése az apoétikus szférákba Kukorelly Endre verseiben rengeteg lehetséges választ kínál a Ki az én? kérdésre. A *Kísérleti életrajz* változatai a *Maniére* című kötetben egyértelműen az én/ének képlékenységének, írás/olvasás szituációjának eredményeképp határozzák meg az éneket. A vers jól mutatja, hogy a kötetben az én mint egész nem egy tartható állapot, hogy „az életet nem lehet kerek egészé formálni, hanem, ha valamelyest is tisztába akarunk jönni magunkkal, újra és újra neki kell rugaszkodni a megírásának” (FÖLDÉNYI 1987; 164). A nyelvi banalitások, a semmis közlések és a szóferdítések mind afelé mutatnak, hogy – idézném Harkai Vass Évát – „a nyelv játssza itt a maga manírjait (akár versről, akár prózaszövegről van is szó), a lírai én pedig a maga szerepeit, amelyekből olykor szándékosan-hangsúlyosan ki-kitekint, miközben a szójátékokban jelentések torzulnak-sokszorozódnak” (HARKAI VASS 2012; 91).

A költemények verbális kompozíció-voltát háttérbe szorító, egyfajta apoétikus líra irányába mutató versnyelv mint alulstilizált⁸ közeg a megszólítások, a megnevezések és a ismétlés-variációk kapcsán is az ironikus felhangokat vonja be az értelmezésbe. A költői opus egyik leggyakoribb és legkedveltebb versírási sajátossága a mondatok, szavak váratlan helyen történő elvágása, széttrancsírozása⁹. Erre a jelenségre talán a legjobb példa a *Maniére* kötet *Szavazófül* címet viselő verse. A vers képét függőlegesen kettévágja egy vonal, amely látszólag öntörvényűen szeli szét a szavakat, a sorokat. Mindegyik sor C betűre végződik. A kettévágott vers mindkét fele értelemmel bíró szövegegység, tehát az első pillantásra egységes szöveg két külön versre tagolódik a vágás által. Ha végeztünk az első vers olvasásával, a második vers mintha az első folytatná. A téma nyugodtan nevezhető banálisnak: a lírai én a szavazócédula leadását szégyenként éli meg, bujkálva, mintegy s sorok között rejtőzve adja le. A nyelvi hibákkal tarkított, s ezzel a jelentéseknek szabad utat nyitó szöveg dialógushelyzetet tár elénk: egy túlbuzgó alkalmazott, a tömbházmester a lírai én minden igyekezete ellenére meglátja őt, ugyanis neki az a feladata, hogy azonosítsa a szavazókat. A lírai én ezáltal mintegy lelepleződik és azonosítódik a beszédssituáció által. Egyszerre van

⁸ „Az erőteljes alulstilizáltság és az elvárt értelmi viszonyok kizökkentése nem a tárgyak megismerésére törekszik, hanem a tárgyak kapcsolatára, működésére kíváncsi, és azt vizsgálja, hogy e tárgy működését keresztezve milyen kizökkenések, eltérések által jut közel a nyelv a világhoz, vagyis hogy a tudás mennyi nemtudást foglal magában, s hogy milyen e nemtudás természete. A beszéd alanya lényegében ezen stilizációs jegyek foglalata, személynek csak annyiban tekinthető, amennyiben működésben tartja a leíró nyelvet, amely csak bizonytalan, de a mondhatóság folyamatos önkritikáját tekintve pontos megállapításokig juthat el” (SCHEIN – GINTLI 2007; 701).

⁹ „Verstani szempontból még radikálisabbak Kukorelly eszközei, hisz ott metszi el a szólamokat, szavakat, ahol ez látszólag nem indokolt, s ezzel teszi közlendőjét ritmikussá” (THOMKA 1993; 103).

jelen a távolságtartás, a rejtőzködés, és a leleplezés, a kinyilatkoztatásszerű beszédhelyzet – utóbbi főleg akkor válik nyilvánvalóvá, amikor elolvassuk a tömbházmester kioktató szövegét, melynek címzettje a leleplezett szavazó. Azonban hangsúlyozni kell, hogy ez a példa egyben jól mutatja a Kukorelly-líra másik lényeges vonását, az állandó szerepjátszást. A lírai én szerepek, maszkok, álarcok, hagyományok mögé rejtőzik, a felvett szerepet pedig igen nagy szórást mutatnak, a legkülönbözőbb technikai megoldásokat¹⁰ vonultatják fel. Némely versében Parti Nagy Lajos stílusában ír verset: ez a gesztus is megközelíthető az irónia felől, azt játszom, hogy játékból írok egy verset egy költő játékos nyelvén. Máskor – és talán ez a gyakoribb – a versek egy rossz stilisztát tárnak az olvasók elé. Ez a rossz irodalmár azonban egy kiváló stilszta szüleménye, tehát a „rosszul és helyenként agrammatikusan beszélő alak monologikus csapongásai során olyan dolgokat szövegeztet meg, amelyek a legjobb irodalmi, sőt filozófiai beszédekre jellemzőek” (FARKAS 1994; 248).

A lírai énhez Kukorelly Endre költészetében az antiélmények¹¹, a folytonos szerepjátékok, a maszk mögé rejtőzés révén nemcsak a jelentések lezáratlansága, az énről utaló viszonyok elhomályosítása köthető, hanem a folytonos megújulás aktusa is¹². A versszubjektum olykor zárójel közé tevődik, néhol nagy betűkkel szedik mintegy kiemelve a szövegből, más versekben pedig a harmadik személyű szövegben néhol felszólalva mintegy kommentálja azt, a tudunkra adja, hogy benne van a versben. Egy olyan változóként tárulkozik tehát fel, aki saját határait, a szerző szavával „kontúrjait” a szövegben, a versben alkotja meg. Ennek eredményeképp az énalkotási stratégiák számos válfajával találkozunk a kötetekben. A *Tisztulás-tábla* című versben a kitekintés önreflexív gesztusában tetten érhetjük az állandó változásban lévő ént, amely az öniróniától sem mentes „Mikor fogok nem változni / csak pihenni és ásítani” kijelentésével mintegy programként értelmezi a változásban-lévést. Az *Én nem engedlek el* című versben az én saját magát írja, gépeli bele a szövegbe: „Én nem engedlek el. / Ezeket a billentyűket / leütöttem. Én nem / engedlek.” Önironikus gesztusként jelenik meg a *Extázis, In-stasis* című vers énképe, amely nem a jelentések lezáratlanságát, hanem két, nagyon is pontosan érthető, de egymásnak teljességgel ellentmondó kijelentést tesz a szubjektumról: „Én: az persze nem nagyon fontos. Csakhogy nincs fontosabb”. Az én prezentálása ezekben a versekben mindig a bizonytalansággal, a nem teljes érvényű tudás gondolatával van jelen, vagyis „a versírás nem kitüntetett alkalom, nem az élménykibeszélés ünnepi vagy drámai pillanata, hanem az elbizonytalanodás, a kétely, a visszavonulás gesztusaiból építkező reflektált önfelmutatás” (KERESZTURY 2002b; 39).

Kukorelly Endre három vizsgált kötetében gyakoriak a jobb kifejezés híján fényképversek, amelyekben az én önmagát látja egy-egy felvételen és a saját képét, az énjének e lenyomatát kommentálja. Ezekben a versekben a szubjektum egy régebbi változatával való találkozása játszódik le, s ebben a szituációban az önvizsgálat lehetősége nem a hasonlóságok, hanem az eltérések jelentőségét hangsúlyozza. Például az *Egy régi fényképet néz* című versben az önmagával való azonosulást eldöntendő helyzetként, egy döntés eredményeként jeleníti meg: „Legyek ki voltam, mint tavaly. / Leszek, csak elhatár'zom”. Vagy az *Az nehéz súlyokat cipel* című poemában a fénykép olyan médiumként jelenik meg, amely az azonosságkép erősítése helyett a változást, a különbségeket prezentálja: „Kicsit szélesebb / lettem, nem? És ez a hajam”. Az önreflexivitás is megjelenik az effajta

¹⁰ „alkotói stratégiája a csak fragmentumaiban megragadható világ hiteles leképezését módszerében is töredékes, mozaikos módon, egymást kioltó és felerősítő impulzusok ellenpontoszó technikájával tartja lehetségesnek” (KERESZTURY 2002a; 23).

¹¹ Példaként álljon itt egy idézet a *Mi a pincében* költeményből, amely a karácsonyfaállvány tárolási szokásairól „tájékoztat”: Mi a pincében / tartjuk a kará- / csónyfaállványt. Te? / Én a mellemben. / De hát úgy senki / sem él! És a göm- / böket, gyertyákat / meg a többi dísz?

¹² „A szövegek erőteljes nyelvi, érzelmi, gondolati reflektáltsága, folytonosan kontrollálja, átszűri azokat az élménytartalmakat, melyeket pontosabban inkább anti-élményeknek nevezhetnénk, olyannyira hétköznapiak” (KERESZTURY 2002c; 131).

költeményekben, például a *Mintha már túl sokáig állna* című versben a lírai én fönntartja önmaga számára a hibázás, a szabályosság alóli kibújás lehetőségét: „Nekem (pedig még / nekem is stb) szabad bizonyos dolgokat / összecserélni”.

Feltűnően sok Kukorelly-versben már a cím is – amellet, hogy a benne rejlő hibák poétikai jegyekként vannak jelen – egy rögzíthetetlen én-pozíciót¹³ jelenít meg. Ez a jelenség talán az 1991-es kötetben a leggyakoribb: *Azt mondja aki él, Te, ki az aki, Én nem engedlek* verscímek satöbbi. A versek nagy hányada az énhez társítható jelentéseket egy másik személyhez való viszonyulásában, illetve egy másik énnel, egy te-vel való párbeszédhelyzetben jeleníti meg. Az Édesem tegyél című vers mint példa: „Édesem, tegyél / föl egy / teát, én / addig tüzet / gyújtok a / kályhában, jó? / Jó, de / én gyújtok / tüzet, te / rakd föl / a teát. / Nem, te. / Nem, te. / Dögölj meg”. A szituáció első pillantásra világos: két személy beszélget egymással, majd az elvégzendő feladatok megbeszélése közben összekapnak, összevesznek. Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ez a beszélgetés a fikció szintjén valóban két személy között zajlik. Kukorelly Endre verseiben a szubjektumok megnevezése egyáltalán nem kap hangsúlyt – nincs ez másként a költészetéhez rengeteg szálon kapcsolódó prózáírásában¹⁴ sem, gondoljunk csak az *Ezer és 3* című regényére. A szubjektum/szubjektumok ebben az esetben is a szövegben megjelenő dialogicitás hordozói, azonban ahelyett, hogy világossá válna, ki szól kihez, ki beszél kivel, az olvasóban felmerül a kérdés, hogy itt valakik beszélgetnek, vagy egyvalaki játssza el a beszélgetést. A rövid, három szótagosra tördelt sorok, a kétszer elismételt mondatok azonossága, illetve az utolsó mondat ismétlésének hangsúlyos elmaradása inkább az utóbbit támasztja alá, de nem szolgáltat bizonyítékot. Egyszerre értelmezhető tehát ez a helyzet egy fiktív beszélgetésként és az én önmagával folytatott ironikus-groteszk vitájaként, azonban az „én-te” szituációt létrehozó lírai dialógus elképzelhetetlen a versnyelv ironikus gesztusai nélkül – például a *Kioktatlak* című vers következő sorai: „na igen köpök mivel nem csinállok semmit / na jó benne vagyok ne legyen ez a székügy”. A hangsúly az elfedésen, a valódi megszólaló elrejtésén van, vagy ahogy Földényi F. László fogalmaz: „ha nem lehet eljutni az egyértelműséghez, akkor az elkerülhetetlen félrefogalmazást kell hitelessé tenni” (FÖLDÉNYI 1987; 166).

Noha mind a szövegépítési stratégiák, mind a versben kirajzolódó személyiségstruktúrák elvetik az egység, a teljes fogalmát, ez egy olyan sajátossággént jelenik meg Kukorelly Endre költészetében, amelynek eredendője „az irodalmi és a kulturális paradigmák atomizáltságából, és a személyiség széttöredezettségéből” (FARKAS 1994; 253) származnak. Ez az atomizált közeg, a maga ironikus-dilettáns, a hagyománnyal párbeszédet folytató, de saját álláspontját előtérbe helyező költészet a különféle vendégsszövegek, esetleges, pongyola, hibás, zavaros, profán kifejezések és a szleng felhasználása, az antiretorikus attitűd, az artikulációs problémák versszövegbe építése és az agrammatikus megoldások” (NÉMETH 2012; 30) tárháza. A vers belső ismétlései, a kontextus- és jelentésmódosító lábjegyzetek, az írásra, a művészetre, az életre utaló önreflexív megnyilvánulások, vers és történelem egybemosása, a felsorolásszerű versek a szöveg én-alakzatait állandóan mozgásban tartják, a hozzá köthető jelentéseket szabadon hagyják. Az

¹³ A *Kísérleti életrajz 4* című vers is ezekhez sorolható: egyfelől a vers címe is jól mutatja, hogy a lírai énhez nem lehetséges egyetlen történetet, egy minden követelménynek megfelelő biográfiát társítani – a vers a negyedik ilyen költemény. Az én ilyenfajta meghatározása, körülírása csupán torzóban maradó kísérlet lehet, amelynek mikropillanatai apró részleteket igen, de „egészet”, az énhez rendelhető narratív struktúrát nem tudnak biztosítani: „Itt élek. / Ó nem / Cselfogásból / Nem véletlenül / Kimosolygok egy / gödörből”. A *Kimutatja érzelmeit* című, szintén az 1986-os kötetben megjelent költemény metanarratív szövegrészei pedig az író, a hallgató és a lírai én pozícióját problematizálják, oltják egybe/ki: „(az író itt kipillant: ó, édes életünk / milyen dolog ez most erre gondol ugye jó uram)”.

¹⁴ „Kukorelly eddigi opusának egyik nagy paradoxona a vers-, illetve prózaszöveg elhatárolásának kérdése. Mindkettőben felfedhető ugyanis az azonos vagy hasonló szövegépítési módszer, verseskötetbe a költő prózaszövegeket is felvesz (gyakran régebbi köteteinek szövegeit is)” (HARKAI VASS 2012; 92).

önirónia lírája ez a költészet, amelynek ironikus-játékos hanghordozását talán az énlennyomatok, a versszubjektumra vonatkozó szövegrészek egybejátszása, a metanarrativitás határainak feszegetése és az apoéitikus hanghordozás teszi a leghangsúlyosabbá.

Bibliográfia:

Kiadások:

KUKORELLY Endre (1986): Maniére. Magvető Kiadó, Budapest, 90. p.

KUKORELLY Endre (1989): Én senkivel sem üldögélek. Pannon Könyvkiadó, Budapest, 68. p.

KUKORELLY Endre (1991): Azt mondja aki él. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1991, 96 p.

Szakirodalom:

DE MAN, Paul (2000): Az irónia fogalma. Fordította: Katona Gábor. In.: P. d. M.: Esztétikai ideológia. Osiris Kiadó, Budapest, 175-203.

FARKAS Zsolt (1994): Ki beszél? Kukorelly, Szijj, Parti Nagy, Garaczi bizonyos szövegeiről. In.: Károlyi Csaba (szerk.): Csipesszel a lángot. Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról. Nappali ház, 248-255.

FÖLDÉNYI F. László (1987): Kukorelly Endre: Maniére. = Kortárs, 4, 164-166.

GRENDÉL Lajos (2010): A modern magyar irodalom története. Kalligram Kiadó, Pozsony.

HARKAI VASS Éva (2012a): Az eljátszás mint poétikai elv. In.: H. V. É.: Szív és nők, igen és nem. Írások Kukorelly Endréről. Forum Kiadó, Újvidék, 11-14.

HARKAI VASS Éva (2012b): Lefokozott líra- és prózanyelv, lefokozott lírai én. Néhány paradoxon Kukorelly endre költészetében. In.: H. V. É.: Szív és nők, igen és nem. Írások Kukorelly Endréről. Forum Kiadó, Újvidék, 89-95.

KERESZTURY Tibor (2002a): A kétely demonstrációja – a széthullott evidenciák költészete. Mozgásirányok, értékváltozások a magyar líra újabb áramlataiban. In.: K. T.: Kételyek kora. Tanulmányok a kortárs magyar irodalomról. Magvető Kiadó, Budapest, 9-26.

KERESZTURY Tibor (2002b): A visszanyert mértékletesség. Kezdet és vég a nyolcvanas évek magyar költészetében. In.: K. T.: Kételyek kora. Tanulmányok a kortárs magyar irodalomról. Magvető Kiadó, Budapest, 27-43.

KERESZTURY Tibor (2002c): Elfogadja és ellenáll (Kukorelly Endre: Én senkivel sem üldögélek). K. T.: Kételyek kora. Tanulmányok a kortárs magyar irodalomról. Magvető Kiadó, Budapest, 130-132.

KULCSÁR SZABÓ Ernő (1993): A magyar irodalom története 1945-1991. Argumentum Kiadó, Budapest.

NÉMETH Zoltán (2012): A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája. Kalligram Kiadó, Pozsony.

RADNÓTI Sándor (1994): A tautológia retorikája. = Holmi, 4, 613-618.

SCHEIN Gábor – GINTLI Tibor (2007): Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig. Pécs: Jelenkor Kiadó.

THOMKA Beáta (1993): (Hang)(vételek). In.: T. B.: Áttetsző könyvtár. Jelenkor Kiadó, Pécs, 97-106.

KOMPLEX TERMÉSZETTUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: Prof. Dr. Varga Zoltán,
Prof. Dr. Vereb György
Prof. Dr. Posta József

Helyszín: Debreceni Egyetem – Élettudományi Épület, Állattani Tanszék 1. 201 terem

BALÁZS BEATRIX:

A *HERACLEUM SOSNOWSKYI* MANDEN, MINT ADVENTÍV FAJ A KÁRPÁTALJAI FLÓRÁBAN.

Ungvári Nemzeti Egyetem
Témavezető: Kolesznik Oleg

1. Bevezetés

Napjainkban az emberi tevékenységnek igen komoly hatása van környezetünkre. Céлом, hogy rámutassak az antropogén (ember tevékenységből eredő) hatások következményeire a *Heracleum sosnowskyi* betelepítésének példáján és felhívjam a figyelmet a biodiverzitás (biológiai sokféleség, faji sokféleség) megőrzésének fontosságára. Továbbá, hogy feltérképezsem azokat a területeket ahol a *Heracleum sosnowskyi* populációk lakott területeket érintenek és ezzel veszélyeztetik a lakosság egészségét és az ott élő növényvilágot.

A mezőgazdaság fejlesztése során szándékosan betelepített növényfajok sokszor előre nem látható folyamatokat indíthatnak el, ökológiai és humán-egészségügyi problémákat okozva. Kárpátalján például a parlagfű (*Ambrosia artemisifolia*) vagy a magas aranyvessző (*Solidago gigantea*) elterjedése a mai napig komoly károkat okoz a mezőgazdaságban, mint gyomnövény. A pollen pedig az arra érzékeny embereknek allergiás megbetegedéseket okoz. Ezek az adventív fajok (Mihály és Botta, 2004) miután alkalmazkodtak a helyi éghajlathoz gyorsan terjedni kezdenek, kiszorítva az őshonos fajokat. Az ilyen adventív növények közé sorolják a kutatók a *Heracleum L.* nemzetség egyes fajait, melyeket hatalmas méreteik miatt még „gigantikusnak” (franciául – Burces de géante, angolul – Giant Hogweed) is szoktak nevezni. Ide tartoznak: a *Heracleum sosnowskyi* Manden, a *Heracleum mantegazzianum* Somm. et Lavier és a *Heracleum persicum* Desf., amelyek mára már meghódították egész Európát. Kárpátalján nagy számban főként a *Heracleum sosnowskyi* van elterjedve, de előfordulnak *Heracleum mantegazzianum* (Чопик, 1976) és *Heracleum persicum* egyedek is.

A *Heracleum sosnowskyi* Közép- és Kelet Kaukázusban, Nyugat-, Közép-, Kelet- és Dél-nyugati Kaukázuson túli, valamint az Észak- Keleti Törökország területein őshonos (Pyšek, 2005). Európában először 1944-ben (Nielsen, 2005) jegyezték le, mint magas tápértékű takarmánynövényt. Az első kísérletek a *Heracleum sosnowskyi* takarmánynövényként való telepítéséről 1946-ban kezdődtek a Poláris-alpesi Botanikus Kertben a Szovjetunió, Murmanszk régiójában. Mivel ez a faj ellenállóbb a hideggel szemben, mint a *Heracleum L.* más fajai, gyorsan szaporodni kezdett Észak-Nyugat Oroszország területein. 1951-től (Гельтман, 2010) megkezdték a mezőgazdasági termelést és mint szilázst használták az állattenyésztésben, főként szarvasmarhák etetésére. Ezután indult meg a betelepítés a volt Szovjetunió más tagállamainak kolhozaiban: Lettországon, Észtországban, Litvániában, Fehéroroszországban, Ukrajnában és az egykori NDK-ban is. Kárpátalján csak később, valószínűleg az 1970-80-as években kezdték el a termesztést, de ezzel kapcsolatban pontos adatok, sajnos, nem állnak rendelkezésre. Ebben az időben jelentek meg az első cikkek a Medvetalpfélék fototoxikus hatásairól, így ezt a projektet sem folytatták hosszú ideig a kolhozokban. A *Heracleum L.* félék nedvei úgynevezett furanokumarint tartalmaznak, ami a bőrt érzékennyé teszi az UV-sugárzással szemben és azon 24 órán belül égési sérülésekre emlékeztető hólyagok jelennek meg. Ezek a sérülések nagyon nehezen gyógyulnak és akár halálos kimenetelű is lehet egy nagyobb testfelületet érintő sérülés. Sajnos a mai napig nem megoldott a szervezett védekezés a *Heracleum sosnowskyi* terjedésének megállítása érdekében. Mivel a köztudatban eléggé elterjedt, hogy a *Heracleum sosnowskyi*-val való

érintkezés súlyos égési sérüléseket okoz, ezért az irtását az is nehezíti, hogy az emberek félnek a közelében dolgozni és inkább elkerülik.

Az első feljegyzés a *Heracleum sosnowskyi*-ről, mint adventív faj a kárpátaljai flórában Fintha István botanikai közleményében szerepel: „Magam az É-K-i Kárpátokban (Nagyág, Latorca, Talabor felső szakaszainak völgyeiben) 1991-ben láttam a *H. sosnowskyi*-hoz hasonló, vagy épp ugyanazon alakokat, sok helyen, számosan.” (Fintha I., 2005, 168). Az elmúlt években azonban rohamosan megnőtt a *Heracleum sosnowskyi* populációk száma és mára már nem csupán a folyók felső szakaszain fordulnak elő, hanem a Kárpátaljai-alföldön is fellelhetők nagy számban és egyre több lakott területet érintenek.

2. Anyag és módszer.

A *Heracleum sosnowskyi* az *Apiaceae* (Комаров, 1951) család képviselője, lágyszárú, élő monokarpikus vagyis egyszer termő növény. Átlagos magassága 1-3 m, de előfordulnak 4 m-nél magasabb példányok is, melyet az ókemencei populációban mértem (mellékletek 1. ábra). A szár átmérője átlagosan 3-7 cm, de egyes példányoknál elérheti a 10-12 cm-t is. Hatalmas levelei páratlanul szárnyaltak, akár 1 méter szélesek is lehetnek. A levéllemez osztott háromkaréjos (mellékletek 2. ábra). Az összetett ernyős virágzaton akár 80 000 virág is lehet (mellékletek 3. ábra). A centrális ernyő átmérője átlagosan 40-60 cm. Június végén, júliusban virágzik. Termése ikerkaszt, a magok ovális alakúak (mellékletek 4. ábra) átlagos súlyuk 7,5 mg, ősszel érnek be. Miután a magok beérnek, a növény teljesen elpusztul, kiszárad. Kizárólag magról szaporodik.

A kutatás során Kárpátalja vidékét jártam be *Heracleum sosnowskyi* populációkat keresve, ezeket a területeket térképen jelöltem meg. Négy populációban Ókemencén, Szerednyén, Benében és Tiszaújlakon pedig vizsgáltam a *Heracleum sosnowskyi* egyedeket 2012-ben. Minden populációból 20-20 példányt mértem meg majd statisztikai módszerrel összehasonlítottam az egyes populációkat. A méréseket ősszel végeztem, miután a növény elszáradt, hogy elkerüljem az égési sérüléseket. A vizsgálat során mértem a *Heracleum sosnowskyi* magasságát, a szár átmérőjét és a centrális virágzat átmérőjét. Ezen kívül megfigyeltem a terület földrajzi elhelyezkedését, melyet térképen jelöltem meg (mellékletek 5. ábra, a pirossal jelzett pontok), a vízellátottság mértékét és azt, hogy mennyire árnyékos a terület.

3. Eredmények

Az általam végzett megfigyelési és mérési eredmények hasonlóak a szakirodalomban korábban megjelent a *Heracleum sosnowskyi*-val kapcsolatos kutatási eredményekhez (Nielsen, 2005), ami azt bizonyítja, hogy ugyanazon fajról van szó. Ez azért fontos, mert korábban nem volt egyértelmű, hogy a Kárpátalján a *Heracleum mantegazzianum* vagy a *Heracleum sosnowskyi* faj terjedt-e el nagyobb mértékben.

A kutatás első részében lejegyeztem a *Heracleum sosnowskyi* populációk előfordulását a Kárpátaljai-alföldön (mellékletek 5. ábra, a sárgával jelölt pontok). Jelentős létszámú populációkat figyeltem meg az Ung, a Latorca, a Tisza, a Borzsa, a Talabor, a Nagyág, a Tarac, a Violla folyók partvidékein. Különösen nagyszámú populációk fordulnak elő Munkács és Ungvár városok területein. Ezekben a városokban előfordul, hogy 1 m²-nyi területen akár 15-20 egyed is nő. Az előbb említett populációkhoz hasonló méretű populációkat figyeltem meg a Violla folyó Szerednye melletti (mellékletek 6. ábra) és az Ung Ókemence melletti szakaszán (mellékletek 7. ábra). Nagy egyedszámú populációkat figyelhetünk meg még a Lalovo-Sarkad főútvonal mentén is (mellékletek 8. ábra). Ezen a területen már ritkábban fordulnak elő *Heracleum sosnowskyi* egyedek és 10 m²-re kb. 5-8 példány jut, ami azzal magyarázható, hogy ez a populáció fiatalabb az előbb említetteknél és

ezen a környéken kisebb a vízellátottság is. Ennél is fiatalabb 3-4 éves populációkat figyelhetünk meg a Munkács-Ungvár főútvonal Ignéc melletti szakaszán és a Puluj-kanális mentén, valamint a Bene-Tiszaújlak közötti főútvonal menti árokpartokon (mellékletek 9. ábra). Ezeken a területeken 15-20 egyedből álló kis populációk élnek. A populációk dinamikus fejlődése azonban arra enged következtetni, hogy ezek a kis populációk pár éven belül hatalmas területeket foglalhatnak el.

A kutatás második részében a *Heracleum sosnowskyi* egyes morfológiai jellemzőit vizsgáltam négy kiválasztott populációban. Az eredményeken (Mellékletek 10. ábra) látható, hogy az ókemencei populációban mértük a legnagyobb egyedeket, tiszaujlakiban és a szerednyei populációban ennél kisebbeket, míg a legkisebbeket a benei populációban. Láthatjuk, hogy a szár és a centrális virágzat átmérője egyenes arányban csökken vagy növekszik a szár magasságához képest (Mellékletek 10. ábra). Tehát, minél magasabbra nő a növény annál szélesebb a szár átmérője és a centrális virágzat átmérője is.

A populációk földrajzi elhelyezkedéséből kifolyólag, azt is megállapíthatjuk, hogy a növény magassága nem csupán a vízellátottságtól függ, hanem attól is, hogy mennyi napfényhez jut. Az ókemencei populáció vízellátottsága nagyjából megegyezik az szerednyeivel, de Ókemencén az erdő árnyékol, ezért itt mértük a legmagasabb egyedeket, Szerednyén viszont nincs árnyék, ezért itt nem nyurgulnak fel a növények. A tiszaujlaki populáció sokkal távolabb esik a vízparttól, mint az előző kettő, de árnyékot vetnek rá a közeli fák, ezért mérhettem itt is magas egyedeket annak ellenére, hogy kisebb a talaj vízellátottsága. A benei populáció pedig nagyon gyéren ellátott vízzel, és árnyék sem vetül a populációra, ezért itt a legkisebb egyedeket mértem. Teljesen árnyékos területeken, pedig egyáltalán nem nőnek a *Heracleum sosnowskyi* egyedek. Megállapítható tehát, hogy a *Heracleum sosnowskyi* nagyon fényigényes növény és az árnyékos területeken azért nőhet magasabbra, hogy több napfényhez jusson.

4. Összefoglalás

A kutatás során részben sikerült lokalizálni azokat a területeket Kárpátalján, ahol *Heracleum sosnowskyi* populációk telepedtek meg lakott területek közelében: Munkács, Ungvár, Ókemence, Szerednye, Ignéc, Sarkad, Bene, Tiszaújlak. Azonban a kutatás még nem ért véget, hiszen ennél sokkal több területet érintenek a *Heracleum sosnowskyi* populációk.

Megállapíthatjuk, hogy a *Heracleum sosnowskyi* fejlődésében fontos szerepet játszik a megfelelő vízellátottság és napfény, mely tényezők befolyásolják a morfológiai fejlődését is. Minél több vízhez és napfényhez jut, annál intenzívebb a növény fejlődése.

A *Heracleum sosnowskyi* populációi dinamikus fejlődésük során elfoglalják az élőhelyeket az őshonos növényfajok elől veszélyeztetve azok fennmaradását, ezért fontos feladat lenne a szervezett irtásuk. Az elmúlt évek tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy mivel Kárpátalja területén csak részben vagy egyáltalán nem irtják a *Heracleum sosnowskyi* populációkat féltve, hogy oly mértékben elszaporodnak, hogy visszafordíthatatlan károkat okoznak Kárpátalja egyedi flórájában.

Tehát az egykori Szovjetunió által hasznos takarmánynövényként betelepített *Heracleum sosnowskyi* nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, hanem, sajnos, agresszív terjeszkedése miatt a mai Kárpátalján és Európa más területein is nemkívánatos fajjá vált.

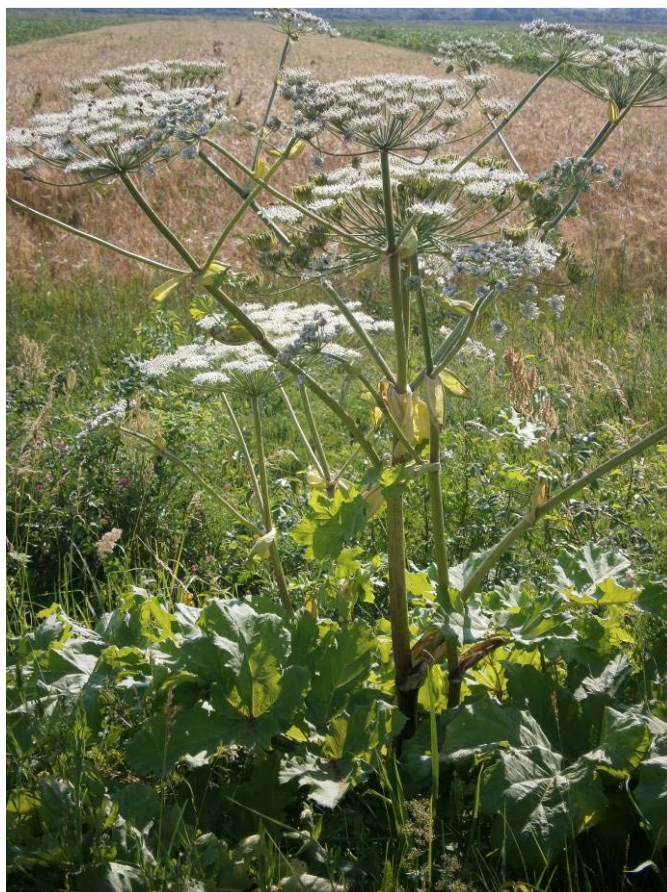
5. Mellékletek

0-1. ábra: 4 m magas *Heracleum sosnowskyi* az ókemencei populációban

0-2. ábra: A *Heracleum sosnowskyi* levele (Fotó: Balázs, 2012).

0-3. ábra: A *Heracleum sosnowskyi* virágzata (Fotó: Balázs, 2012).

0-4. ábra: A *Heracleum sosnowskyi* termése (Fotó: Balázs, 2012).

0-5. ábra: A *Heracleum sosnowskyi* populációk előfordulása Kárpátalján.

Jelmagyarázat:

Fehér — Nagyobb települések

Piros — Azok a területek, ahol a vizsgált *Heracleum sosnowskyi* populációk találhatóak.

Sárga — Azok a területek, ahol *Heracleum sosnowskyi* populációkat figyeltem meg.

0-6. ábra: *Heracleum sosnowskyi* populáció ősszel. Szerednye, Violla folyó (Fotó: Balázs, 2012).

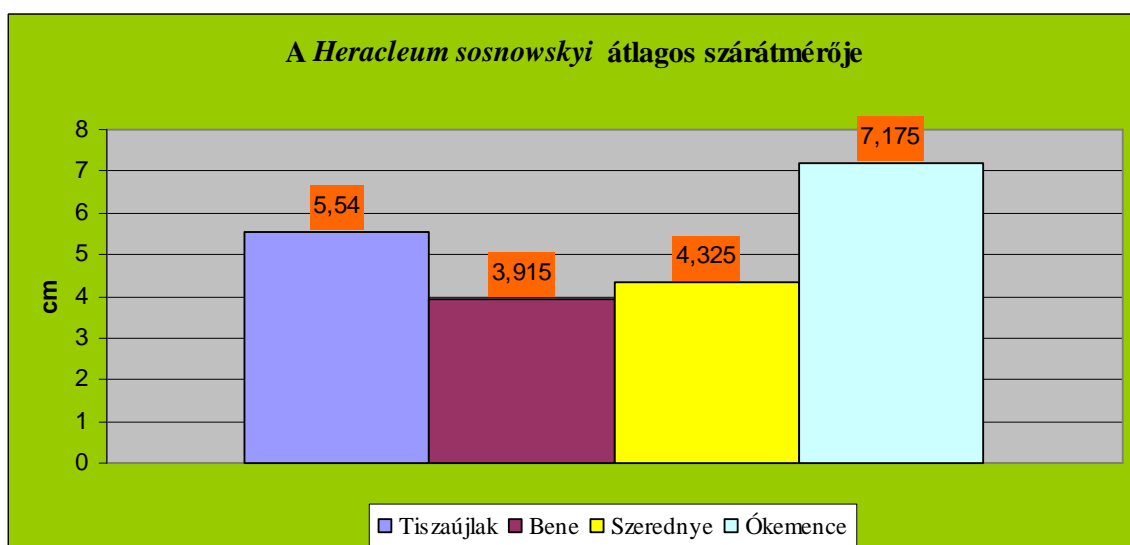
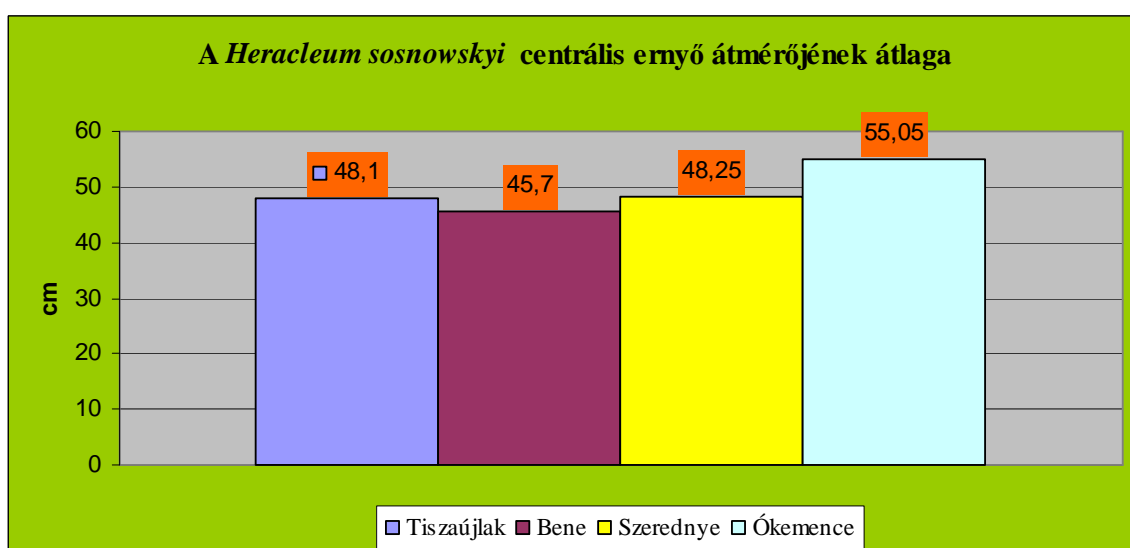
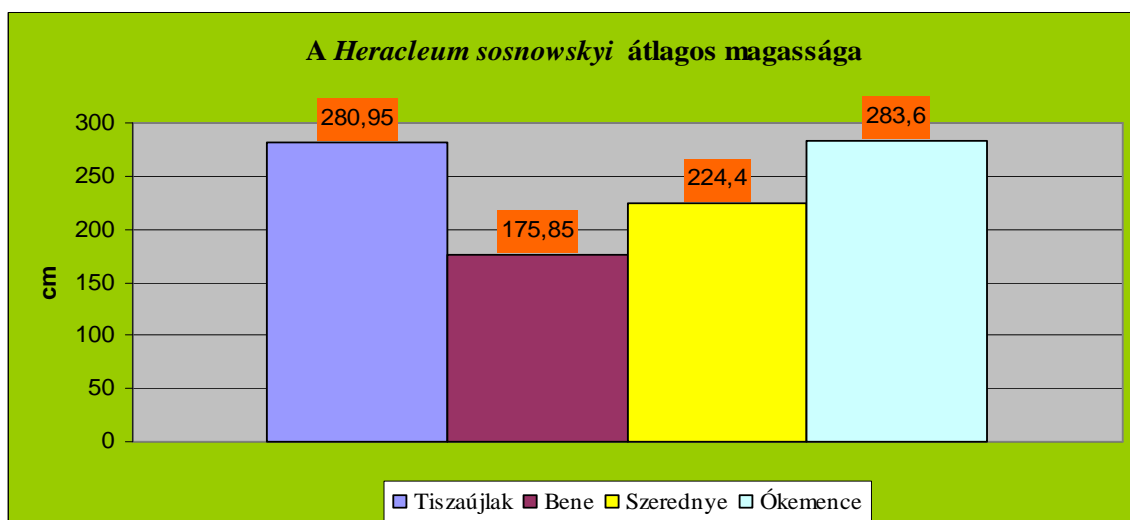
0-7. ábra: *Heracleum sosnowskyi* populáció egyedei. Ókemence, Ung folyó

0-8. ábra: *Heracleum sosnowskyi* populáció télen. Lalovo-Sarkad főútvonal

0-9. ábra: *Heracleum sosnowskyi* populáció virágzáskor. Bene-Tiszaújlak közötti főútvonal (Fotó: Balázs, 2012).

0-10. ábra: A *Heracleum sosnowskyi* méreteinek összehasonlítása a vizsgált populációkban.

6. Bibliográfia

- FINTHA István, 2005 Botanikai közlemények, ISSN 0006-8144 , 2005. 92. évf. 1-2. sz. 167-171. old.
- MIHÁLY BOTOND ,Biológiai inváziók Magyarországon, Özönnövények
- BOTTA-DUKÁT Zoltán, 2004: Budapest, 2004.
- Nielsen *et al.*, 2005 Nielsen C., H.P. Ravn, W. Nentwig et M. Wade 2005. Manuel pratique de la Berce géante. Directives pour la gestion et le contrôle d'une espèce végétale invasive en Europe, Foresf & Landscape Denmark, Hoersholm, 44 pp.
- В.Л.Комаров, 1951 Флора СССР XVII, 1951, 223—260
- Д.В.Гельтман, 2010 <http://ebookbrowse.com/doklad-geltman-pdf-d41529050>
- P. Pyšek *et al.*, 2005 P. Pyšek, M.J.W. Cock, W.Nentwing and P.H. Ravn: Ecology and Management of Giant Hogweed (*Heracleum mantegazzianu*), 2007
- Чопик В.І., 1976. Високогірна флора Українських Карпат, К.: Наук. думка, 1976 – С.88.

JEVCSÁK MELINDA:

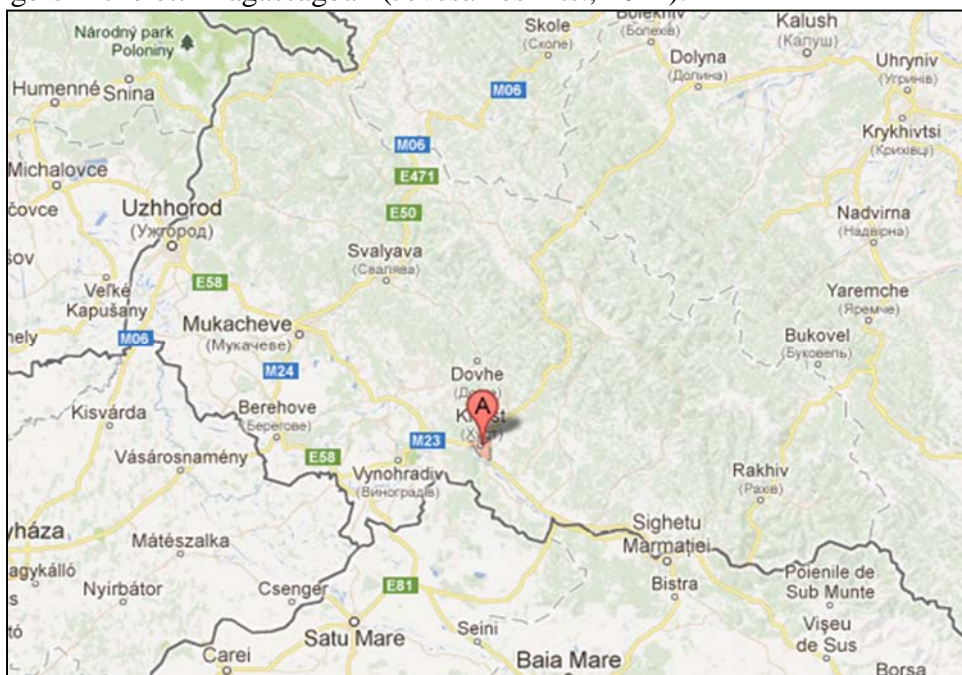
**KÜLÖNBÖZŐ TÁPTALAJOK HATÁSA A *NARCISSUS POETICUS*
SSP. RADIIFLORUS IN VITRO SZAPORÍTÁSA SORÁN**

Budapesti Corvinus Egyetem,
Kertészettudományi Doktori Iskola

Témavezető: Jámborné dr. Benczúr Erzsébet

Bevezetés és irodalmi áttekintés

Az *Amaryllidaceae* családba tartozó (Grigora és mts., 2006) – a legendából is ismert (Krasikov, 1990, Komendar és mts., 2007) – védett *Narcissus angustifolius* (syn. *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus*) Krichfalushiy és Komendar (1990) szerint Ukrajnában három helyen fordul elő, az egyik – az általunk vizsgált – Huszttól északnyugati irányban elterülő láposodó völgyben (1. ábra), melyet 1979-ben vontak a Kárpáti Bioszféra Rezervátum fennhatósága alá (Sobka, 2002). A védett nárcisz állomány 256,5 hektáron terül el a Nárciszok Völgyében 150-250 m tengerszint feletti magasságban (Jevcsák és mts., 2012).

1. ábra. Huszt Kárpátalja délnyugati részén (Google Earth)

A *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* (csillagos nárcisz) Magyarországon csak nagyon kicsi és széttagolt areával rendelkezik a Nyugat- és Dél-Dunántúlon, az „Aranyzabrétek” védett növény társulásban fordul elő (Farkas, 1999; Borhidi és Sánta 1999).

A vizsgált nárcisz dekoratív megjelenésű virágai miatt dísznövénynek is alkalmas (2. ábra), az alapfajhoz hasonló, de attól keskenyebb leveleivel, a virágaiban a kihegyesedő lepelszirmokkal különbözik (Krichfalushiy és Komendar, 1990). A nárcisz speciális geofiton életformájú, hagymás növény. A hagyma alkalmas a növény vegetatív úton történő szaporítására, de ez a szaporodásmód, igen lassú. A virágzási idő alatt tömegesen gyűjtött, Ukrajnában és Magyarországon is védettnek nyilvánított növény gyűjtéssel történő pusztítását

termesztésbe vonással lehet megoldani, melynek első lépése egy kíméletes és gyors szaporítás mód kidolgozása, amely génmegőrzési célokat is szolgál.

2. ábra. *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* virágai (Fotó: Jevcsák, 2009)

A munkát néhány hagyma begyűjtésével és steril tenyésztet létrehozásával kezdtem. Az eddig elért eredményekről már közöltem adatokat, ennek során kiderült, hogy a növény *in vitro* tenyésztetben nagyon érzékeny, nehezen szaporítható (Jevcsák és mts., 2011, 2012). A jelen munka célkitűzése az, hogy eddiginél jobb szaporító táptalajt találjak, és a szaporítási rátát növeljem egy viszonylag ritkán alkalmazott növekedésszabályozó anyag, a paclobutrazol segítségével.

Előzmények

A szaporítási kísérletek célja a felszaporításhoz optimális táptalaj kikísérletezése. Minél nagyobb szaporodási ráta (sarjhagyma szám) elérése egy adott szubkultúra folyamán.

A tenyésztetek indítását 2010. január 11-én végeztük. A vegyszeres sterilizációhoz 70 %-os etanolt 1 percig, háromszoros hígítású Chlormaxot 5 percig és 0,3 %-os HgCl_2 -t 15 percig alkalmaztunk. Az indítás eredményeként a sterilitás 75 %-os volt. Ezt követően az E1-es táptalajon (1 mg/l BA + 0,1 mg/l NES) megduzzadtak a hagymapikkelyek, de sarj alig differenciálódott. Ezért a tenyészteteket több darabra vágva újabb táptalajokra helyeztük, megemelt auxin mennyiséggel (0,2 és 0,3 mg/l NES; E20 és E30-as táptalajok) (Jevcsák és mts., 2012).

Végeredményben a kísérletből az derült ki, hogy a BA mellett a megemelt mennyiségű auxin (0,2 mg/l NES) beváltotta a hozzáfűzött reményeket, ugyanis kis és nagy sarjhagymák egyaránt képződtek minden explantumon, ez 100 %-ot jelentett. A 0,3 mgL^{-1} NES már soknak bizonyult (35 %). Hatására a kis sarjak száma lecsökkent, a tenyésztetek egy részén nem is fejlődtek apró sarjak. A vitrifikáció is fokozódott, ami azt mutatta, hogy nemcsak a magas BA mennyiség, de a túl sok auxin is fokozhatja a vitrifikációt (Jevcsák és mts., 2012).

A további kísérletnek az volt a célja, hogy az előző kísérletben elért sarjszámot tovább emeljük. A célt úgy kívántuk elérni, hogy egy mikroszaporítás során alig használt, de publikációs adatokból már ismert növekedésszabályozót, a paclobutlaxolt (PB) alkalmaztuk. A kísérletet BA, PB és NES különböző koncentrációban tartalmazott táptalajokon végeztük:

PB1 – 0,5 mg/l BA + 2,5 mg/l PB+ 0,1 mg/l NES

PB2 – 1 mg/l BA + 2,5 mg/l PB+ 0,1 mg/l NES

PB3 – 0,5 mg/l BA + 0,25 mg/l PB+ 0,1 mg/l NES

PB4 – 1 mg/l BA + 0,25 mg/l PB+ 0,1 mg/l NES

E1 – 1 mg/l BA + 0,1 mg/l NES

E0,5 – 0,5 mg/l BA + 0,1 mg/l NES

S – ½ MS, hormonmentes táptalaj (kontrol) (Jevcsák és mts., 2013).

A kishagymák tekintetében a PB3-as és PB4-es táptalaj bizonyult a legjobbnak. Bár a PB4-es táptalajon volt a legmagasabb sarjszám (7,75 db) de ez nem különbözött szignifikánsan a PB3-as táptalajtól. A hormontartalmú táptalajok közül a PB1-es és E1-es táptalaj adta a leggyengébb eredményt. A PB2-es táptalaj az E0,5-öshöz hasonló eredményt adott. A jobb eredményeket a kisebb hormontartalmú táptalajokon kaptuk a sarjhagyma-szám tekintetében. A leghosszabb sarjakat az E1-es táptalajon mértük, de ez szignifikánsan nem különbözött csak a PB1-es táptalajtól (Jevcsák és mts., 2013).

A nagyhagymák tekintetében a PB3-as táptalaj adta a legjobb eredményt, amely szignifikánsan különbözött az E0,5-ös táptalajtól. A leghosszabb sarjakat viszont a PB4-es táptalajon találtuk.

A nagy- és a kishagymák eredményét összevetve a legjobbnak a PB4-es táptalaj bizonyult, ahol a sarjhagymák mérete is megfelelő volt. A nagyhagymák tekintetében a PB3-as táptalaj volt a legjobb, így megállapítható, hogy sarjszám tekintetében a PB3-as és PB4-es táptalajok bizonyultak a legjobbnak. Figyelemre méltó még, hogy az E1-es táptalajon is szép sarjképződést figyelhattunk meg, melyek nem voltak vitrifikáltak (Jevcsák és mts., 2013).

A PB4-es táptalajon a gyökérszám is kisebb és a gyökérhosszúság is megfelelően alacsony volt. A kísérletből levonható, hogy a PB4-es táptalaj, amely 1 mg/l BA-t, 0,25 mg/l PB-t és 0,1 mg/l NES-t tartalmazott ebből a szempontból is jónak bizonyult. A hormonmentes és a kis hormontartalmú táptalajokon a tenyészetek 100 %-ban gyökeresedtek, ami a szaporítás jelenlegi szakaszában nem kívánatos. A hormonkoncentráció növekedésével a gyökeresedési arány csökkent. Az E1-es táptalajon találtuk a PB3-as táptalajt követően a legtöbb gyökeret a kontrollt kivéve.

A vitrifikáció (hiperhidratáció) tekintetében megállapítható, hogy a hormonmentes táptalajon ez a jelenség nem volt tapasztalható. Ezt követte a PB4-es táptalaj, ahol a tenyészet 10 %-a vitrifikálódott. Nagyon magas volt az arány a magas PB tartalmú táptalajokon, ahol 50 % erősen vitrifikált tenyészet volt megfigyelhető (Jevcsák és mts., 2013).

Anyag és módszer

A kísérlethez fél makroelem töménységű MS alaptáptalajt (Murashige és Skoog, 1962) alkalmaztam. Kísérletemet 9 táptalajon végeztem (1. táblázat). A kiegészítésekhez citokininekként a benziladenint (BA) és izopentenil-adenozint (2iP) használtam, melyeket egymással és a pacloburtazollal (PB) is kombináltam, valamint naftilecetsavat is (NES) adtam. A vizsgálatokhoz az előző kísérlet során nyert steril sarjhagymákat használtam, az 1. táblázatban látható szaporító táptalajokra helyezve. A táptalaj szilárdítására 10 g/l agart és szénforrásként 30 g/l szacharózt adtam. A táptalajok pH-ját 1 N KOH-dal 5,5-re állítottam be. A táptalajokat 30 percig 10^5 Pa túlnyomáson steriliztem. A tenyészeteket 16/8 órás fotoperiódus mellett 3000 lux fényerősségen tartottam.

1. táblázat. A kísérlet során alkalmazott táptalajok jelzései és kiegészítései

Táptalaj	BA (mg/l)	2iP (mg/l)	PB (mg/l)	NES (mg/l)
S	0	0	0	0
E05	0,5	0	0	0,1
E1	1	0	0	0,1
N1	0	1	0,25	0,1
N2	1	0	0,25	0,1
N3	1	1	0	0,1
N4	0,5	0	0,25	0,1
N5	0,5	0,5	0,25	0,1
N6	1	1	0,25	0,1

Az értékeléshez 20-20 tenyészet adatait vettem figyelembe. A tenyészetekben kis (1-9 mm) és nagy sarjak (10 mm-felett) egyaránt képződtek (3. ábra) emiatt külön vettem fel az adatokat. A tenyészetek egy része gyökereket is hozott (3. táblázat), ezt is számoltam (6. ábra) és mértem (7. ábra). Egyes táptalajok esetén vitrifikációt is megfigyeltem, az erre vonatkozó adatokat is rögzítettem (5. ábra). Az adatok kiértékelését a SPSS statisztikai programcsomaggal, egytényezős variancia analízissel (Tukey HSD) végeztem, az eredményeket 95%-os megbízhatósági szint mellett elemeztem.

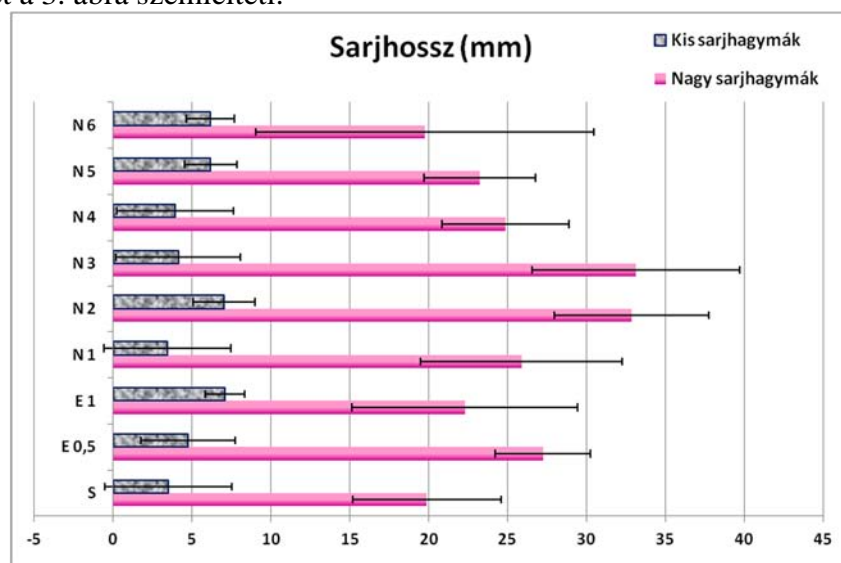
Eredmények és következtetések

A kísérlet során kétféle citokinin és a PB hatását vizsgáltam különféle kombinációkban (1. táblázat). A kísérlet szempontjából a legfontosabb a sarjszám (szaporodási ráta) alakulása (2. táblázat). A táblázati eredményeket szemléltetik a grafikonos ábrázolások (3., 4. ábra).

2. táblázat. A kis- és nagyhagymák számának és hosszának alakulása a vizsgált táptalajokon

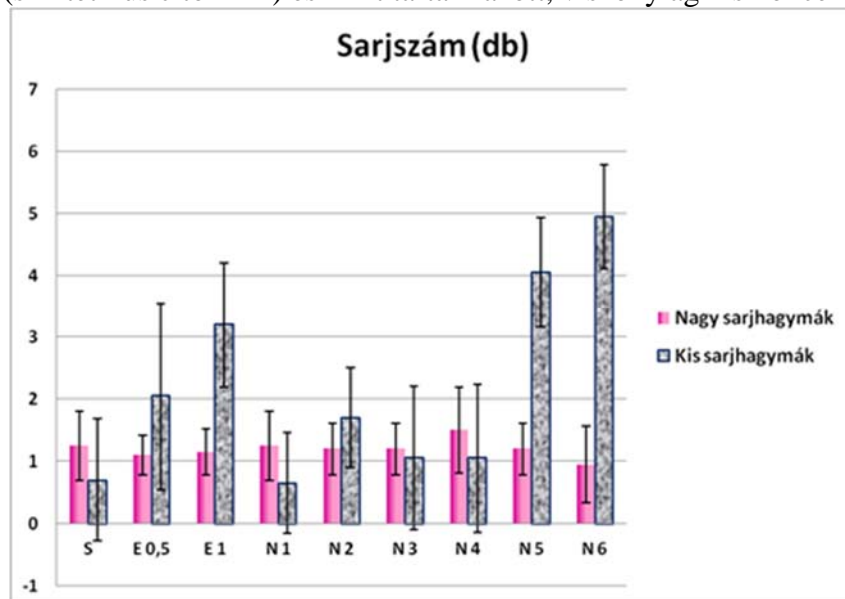
Táptalaj jelzése	Nagy sarjhagymák		Kis sarjhagymák	
	átlagos sarjszám (db)	átlagos sarjhossz (mm)	átlagos sarjszám (db)	átlagos sarjhossz (mm)
S	1,25 ± 0,55 ab	19,88 ± 4,7 ab	0,7 ± 0,98 ab	3,48 ± 4,02 a
E0,5	1,1 ± 0,31 ab	27,25 ± 3,02 cd	2,05 ± 1,5 c	4,73 ± 3,0 ab
E1	1,15 ± 0,37 ab	22,3 ± 7,16 abc	3,2 ± 1,01 d	7,1 ± 1,24 b
N1	1,25 ± 0,55 ab	25,88 ± 6,4 bc	0,65 ± 0,81 a	3,45 ± 4,01 a
N2	1,2 ± 0,41 ab	32,88 ± 4,89 d	1,7 ± 0,8 bc	7,03 ± 1,98 b
N3	1,2 ± 0,41 ab	33,13 ± 6,58 d	1,05 ± 1,15 abc	4,13 ± 3,95 ab
N4	1,5 ± 0,69 b	24,88 ± 4,01 abc	1,05 ± 1,19 abc	3,93 ± 3,71 a
N5	1,2 ± 0,41 ab	23,25 ± 3,55 abc	4,05 ± 0,89 de	6,18 ± 1,66 ab
N6	0,95 ± 0,61 a	19,75 ± 10,73 a	4,95 ± 0,83 e	6,15 ± 1,51 ab

A kis és nagy sarjszámot külön értékeltem, a nagy méretkülönbség miatt külön vettem fel a kis és nagy sarjak adatait (2. táblázat, 3., 4. ábra). A sarjhagymák hosszbeli különbségeket a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: A kis- és nagyhagymák hosszának alakulása a vizsgált táptalajokon

A kis és nagy sarjhogymák számát a 4. ábra mutatja. A nagy sarjszám szempontjából a legjobb eredményt az N4-es táptalaj adta, 1,5 átlag sarjszámmal (2. táblázat, 4. ábra). Ez a táptalaj BA-t (szintetikus citokinin) és PB-t tartalmazott, viszonylag kis koncentrációban.

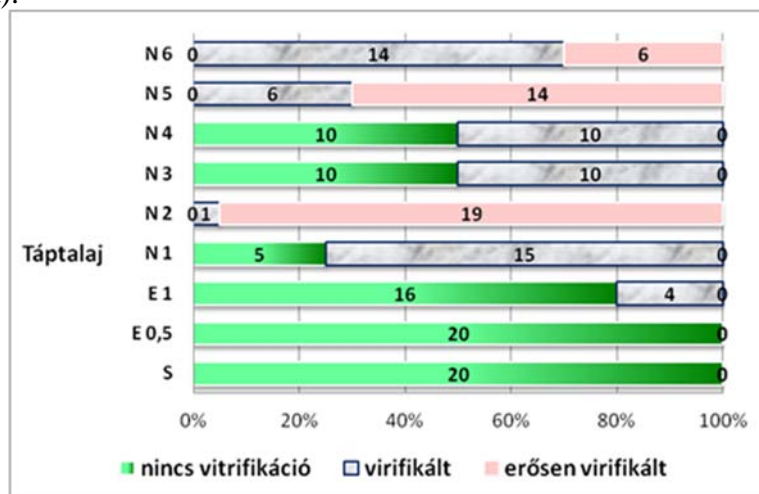

4. ábra: A kis- és nagyhogymák számának alakulása a vizsgált táptalajokon

A hormonmentes kontroll (S táptalaj) eredménye ettől nem sokkal maradt el, viszont a kis sarjak számának tekintetében nagyobb a különbség. A kis sarjak számát illetően a legjobb eredményt - 5,0 db sarj - az N6 táptalajon kaptam (2. táblázat, 4. ábra), amely 1 mg/l szintetikus és természetes citokinin (2iP) mellett PB-t is tartalmazott (1. táblázat). Ezt követte az N5-ös táptalaj, amely mindkét citokinin felét töménységben és PB-t viszont azonos koncentrációban tartalmazta (1. táblázat), 4,1 átlagos sarjszámmal. Mindkét sarjszám a kontrolltól szignifikánsan különbözik (4. ábra).

Megállapítható, hogy a szintetikus citokinin még önmagában is (E1 táptalaj) lényegesen jobb hatással volt a sarjszámra, mint a természetes citokinin, kombinációban (N1 táptalaj).

A két citokinin és a PB kombinációja (szinergista hatás) viszont meghozta a várt eredményt, a sarjszám lényegesen emelkedett. A sarjhogymák rosszabb egészségi állapotát mutató vitrifikáció (hiperhidratáció) jelenségét viszont tapasztaltam az N5 és N6-os táptalajok esetén is (5. ábra).

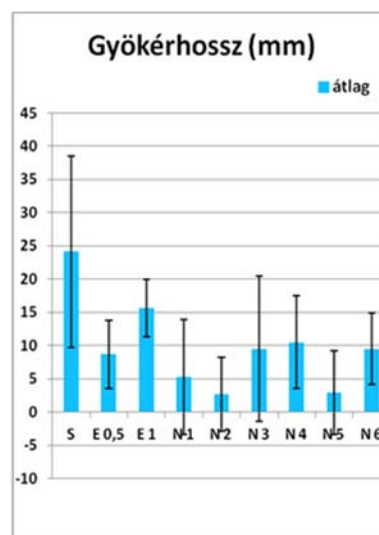
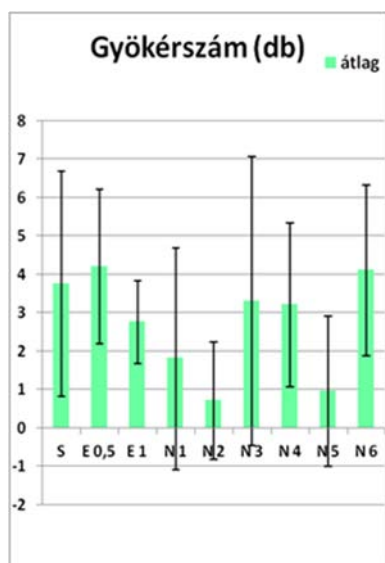
5. ábra. A vitrifikáció alakulása a vizsgált táptalajokon százalékos arányban és a darabszám feltüntetésével

Ennek kiküszöbölés a továbbiakban a sarj hagymák hormonmentes táptalajra történő átrakásával és továbbneveléssel lehetséges.

A kísérlet folyamán a sarjképződés és a hiperhidratáció megfigyelése mellett a kísérlet szempontjából nem várt gyökérfejlődést is tapasztaltam. A kapott értékeket a 3. táblázat tartalmazza. A gyökérfejlődés alakulása nagy különbségeket mutatott a különböző táptalajokon. A gyökérképződésben tapasztalható nagy szórást jól szemlélteti a 6. és a 7. ábra.

3. táblázat. A gyökerek számának és hosszának alakulása a vizsgált táptalajokon

Táptalaj jelzése	Gyökeresedés	
	átlagos gyökérszám (db)	átlagos gyökérhossz (mm)
S	3,75 ± 2,94 cd	24,13 ± 14,38 c
E0,5	4,2 ± 2,02 d	8,68 ± 5,14 ab
E1	2,75 ± 1,07 abcd	15,63 ± 4,28 b
N1	1,8 ± 2,88 abc	5,3 ± 8,64 a
N2	0,7 ± 1,53 a	2,7 ± 5,57 a
N3	3,3 ± 3,77 bcd	9,5 ± 10,96 ab
N4	3,2 ± 2,14 bcd	10,5 ± 7,01 ab
N5	0,95 ± 1,96 ab	2,88 ± 6,3 a
N6	4,1 ± 2,22 cd	9,5 ± 5,36 ab

6., 7. ábra. A gyökeresedés alakulása a különböző táptalajokon

A citokinin alkalmazása a minél több sarj elérését szolgálja, de nem mindegy a mennyiség, mert stresszt okoznak a növénynek. A mesterséges citokinin nagyobb stresszt gyakorolnak a növényekre, mint a természetesek, de ez utóbbiakat azért nem nagyon alkalmazzák, mert igen drágák. A vitrifikáció a mesterséges citokinin nemkívánatos mellékhatása, hasonló hatást okoz a PB is. Az az optimális táptalaj, melynek hatására a sok sarj mellett kevés a vitrifikáció. A csillagos nárcisz nagyon érzékeny a különböző vegyületek hatására.

A hormonmentes és az E05-ös táptalajon (kis hormonmennyiség: 0,5 mg/l BA) nem tapasztaltam vitrifikációt, de a sarjszám is kevés volt (8. ábra). A PB-t plusz kiegészítésként adtam, mert a BA mennyiségét nem növelhettem tovább. Az E1-es táptalajon, ahol már 1 mg BA-t adtam táptalaj literenként megjelent a vitrifikáció, de nem túl nagy mértékben (9. ábra).

8. ábra. Nagy sarjhagymák fejlődése az E0,5-ös táptalajon
(Fotó: Jevcsák, 2012)

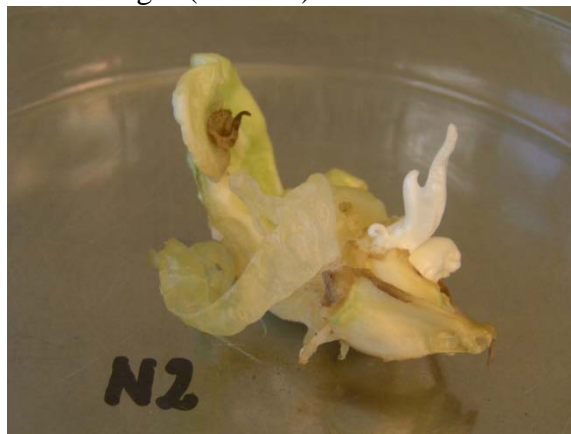

9. ábra. Nagy és kis sarjhagymák fejlődése az E1-es táptalajon
(Fotó: Jevcsák, 2012)

Az N1 táptalaj esetén már nagyobb vitrifikációs arányt találtam (10. ábra), de ez a PB hatásának tulajdonítható. Az N2 táptalaj BA-t és PB-is tartalmazott, így nagyon magas lett a vitrifikáció mértéke, ehhez képest a sarjszám nem volt magas (11. ábra).

10. ábra. Alig vitrikált sarjhagymák az N1-es táptalajon (Fotó: Jevcsák, 2012)

11. ábra. Erősen vitrifikált sarjhagymák az N2-es táptalajon
(Fotó: Jevcsák, 2012)

Az N3 táptalaj kétféle citokinit tartalmazott (egy mesterségeset és egy természeteset) így a vitrifikáció nem volt magas, de a sarjszám sem (12. ábra). A természetes citokinin mintha éppen ellenkező hatást fejtett volna ki, csökkentette a stresszt és a sarjszámot is. Az N4-es táptalaj fele mennyiségben tartalmazta a BA-t, és tartalmazott PB-is, így a vitrifikáció kisebb volt, de a sarjszám is (13. ábra).

12. ábra. Nagy sarj hagyma fejlődése az N3-as táptalajon (Fotó: Jevcsák, 2012)

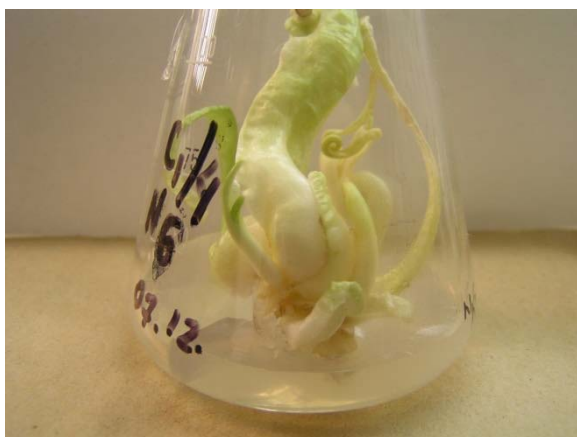

13. ábra. Nagy és kis sarj hagymák fejlődése az N4-es táptalajon (Fotó: Jevcsák, 2012)

Az N5 (14., 15. ábra) és N6-os (16., 17. ábra) táptalajok mindkét citokinint és PB-is tartalmaztak, így megnőtt a sarjszám, de ezzel párhuzamosan a vitrifikáció mértéke is. A kísérlet jelenlegi értékelése szerint ez a két utóbbi táptalaj bizonyult a sarjszám tekintetében a legjobbnak, de ennek ára volt.

14., 15. ábra. Az N5-ös táptalajon egy nagy és több kis sarj hagyma differenciálódott (Fotó: Jevcsák, 2012)

16., 17. ábra. Vitrifikált hagymák fejlődése az N6-os táptalajon (Fotó: Jevcsák, 2012)

A vitrifikált tenyészetek hormonmentes táptalajon történő továbbtenyésztésével a növények „kinőhetik” a vitrifikációt, azaz lebontják a stresszt okozó anyagokat. Kérdés, hogy

ez mennyi időt vesz igénybe és milyen eredményes. Tehát a PB beváltotta a hozzá fűzött reményeket, sarjmennyiség növelő hatást, de az eredményesség csak a további hormonmentes tenyésztést követően derül ki véglegesen.

Összefoglalás

A kárpátaljai 256,5 hektáros Nárciszok Völgyét alkotó védett *Narcissus angustifolius*-t (syn. *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus*) dekoratív megjelenésű virágai miatt a virágzási idő alatt tömegesen gyűjtik. Az efféle pusztítás megakadályozására a termesztésbe vonás lehetne egy megoldás.

A nárcisz hagymás növény, ami lehetővé teszi a vegetatív úton történő szaporítását. A mikroszaporítás egy kíméletes és gyors szaporítás mód, amely génmegőrzési célokat is szolgál.

A munka néhány hagyma begyűjtésével és steril tenyészet létrehozásával kezdődött. Az eddig elért eredményekből kiderült, hogy a növény *in vitro* tenyészetben nagyon érzékeny, nehezen szaporítható. A jelen munka célja az volt, hogy az eddiginél jobb szaporító táptalajt találjak és a szaporítási rátát növeljem.

Kísérletemet 9 táptalajon végeztem. A kiegészítésekhez egy mesterséges (BA) és egy természetes (2iP) citokinint használtam, melyeket egymással és egy növekedésszabályozóval (PB) is kombináltam, valamint NES-t is adtam.

Az eredmények azt bizonyították, hogy a szintetikus citokinin még önmagában is lényegesen jobb hatással volt a sarjszámra, mint a természetes citokinin, kombinációban.

A két citokinin és a PB kombinációja viszont meghozta a várt eredményt, a sarjszám lényegesen emelkedett. A sarjhagymák rosszabb egészségi állapotát mutató vitrifikáció jelensége viszont tapasztalható volt az egyes táptalajok esetén.

A legjobb eredményt a nagy sarjszám tekintetében az átlagosan 1,5 sarjat produkáló N4-es táptalaj adta, ami BA-t és PB-t tartalmazott, viszonylag kis koncentrációban.

A kis sarjak tekintetében az N6-os és N5-ös (5,0 és 4,1 db sarj) táptalaj bizonyult a legjobbnak, amely 1 mg/l BA és 2iP mellett PB-t is tartalmazott, illetve mindkét citokinint fél töménységben, a PB-t viszont azonos koncentrációban tartalmazta.

A citokininek alkalmazása a minél több sarj elérését szolgálja, de nagyobb koncentrációban stresszt okoznak a növénynek. A mesterséges citokininek nagyobb stresszt gyakorolnak a növényekre, mint a természetesek. A vitrifikáció a mesterséges citokinin nemkívánatos mellékhatása, hasonló hatást okoz a PB is. Az az optimális táptalaj, melynek hatására a sok sarj mellett kevés a vitrifikáció.

A vitrifikált tenyészetek hormonmentes táptalajon történő továbbtenyésztésével a növények lebontják a stresszt okozó anyagokat. Végeredményben megállapítható, hogy a PB beváltotta a hozzá fűzött reményeket, a sarjmennyiség növelő hatást.

Bibliográfia

- BORHIDI A., Sánta A. 1999: Vörös Könyv Magyarország növénytársulásairól. Budapest, Természet BÚVÁR Alapítvány Kiadó.
- GRIGORA I.M., Shabarova S.I., Aleynikov I.M. 2006: Botanika. (Második, bővített kiadás) Ukrainskiy phitosotsiologichnyi tsentr. Kyiv
- FARKAS S. 1999: Magyarország védett növényei. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- JEVCSÁK M., Jámborné Benczúr E., Kohut I., Komendár V. 2011: Különféle kezelések hatása a *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* steril tenyészetének indítása során. Erdei Ferenc VI. Tudományos Konferencia, Kecskeméti Főiskola, Kertészeti Főiskolai Kar Kecskemét, Augusztus 25-26. III. 339-342.

- JEVCSÁK M., Örödögh M., Kohut I., Jámborné Benczúr E. 2012: A különböző auxin mennyiségek hatása a *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* mikroszaporítása során. Kertgazdaság. 44. (1) 59-63.
- JEVCSÁK M., Örödögh M., Kohut I., Jámborné Benczúr E. 2013: A paclobutrazol hatása a *Narcissus poeticus* ssp. *radiiflorus* *in vitro* tenyészeire. Kertgazdaság. (in press)
- KOMENDAR V., Krichfalushiy V., Luhovoy O. 2007: Kvitka z lehendy. Mystetska Linia. Uzhgorod
- KRASIKOV S. 1990: Legendy o tsvetah. Molodaya gvardia. Moskva
- KRICHFALUSHIY V.V., Komendar V.I. 1990: Bioekologia redkih vidov pasteniy. Izdatelstvo Svit. Lvov
- MURASHIGE, T., Skoog, F. 1962: A revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures, *Physiologia Plantarum* 15: 473-497.
- SOBKA V.G. (szerk.) 2002: Karpatski storinky Chervonoyi knyhy Ukrayiny. Ukrainskiy phitosotsiologichniy tsentr. Kyiv

KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA:

A SZERBIAI ÉLELMISZERBIZTONSÁG JOGSZABÁLYI, MINŐSÉG ÉS ÉLELMISZERBIZTONSÁGI-IRÁNYÍTÁSI ASPEKTUSAI

Debreceni egyetem, AGTC

„Hankóczy Jenő Növénytermesztési, Kertészeti
és Élelmiszertudományok Doktori Iskola”

Témavezető: dr. Győri Zoltán

Abstract: Az élelmiszerbiztonság megvalósíthatóságának alapja a jogi szabályozás és annak a betartatása, amely az állam feladatkörébe tartozik. A jogszabályi elvárások mellé, azok pontosítására, ill. kiegészítéseképpen az élelmiszer előállítók élelmiszerbiztonsági irányítási rendszereket is bevezetnek. Munkámban elemzem a szerbiai jogszabályok élelmiszerbiztonságra vonatkozó aspektusait, a hatóság ellenőrzési jogkörét, valamint a hatósági ellenőrzések során használt kérdéslísteákat elemzem. E mellett bemutatom az alkalmazott élelmiszerbiztonsági irányítási rendszereket és rámutatok azokra a követelményi pontokra, amelyek megjelennek a hatóság által alkalmazott kérdéslísteákban is.

Kulcsszavak: *Szerbia, jogszabály, HACCP, szabvány*

Abstract: The base of the feasibility of food safety is the legislation and its enforcement, which is the state's responsibility. Along with the legislation requirements, the food producers are introduced food safety management systems due to its accuracy and completion. I will analyze the aspects of Serbian legislation considering to food safety, the authority's scope of control, as well as I will analyze the questionnaires used during the authority controls. Besides this I will introduce the applied food safety management systems and highlight the requirement points, which are appeared also in the questionnaires used by the authority.

Keywords: *Serbia, legislation, HACCP, standard*

1. Bevezetés

A fogyasztók úgy gondolják, hogy az állam felelős a polgárok egészségének a védelméért. Ez a felelősség adott esetben az élelmiszer-biztonság megteremtésével és fenntartásával kapcsolatos szabályozás kialakításában, a szabályok betartásának ellenőrzésében (esetenként kikényszerítésében) nyilvánul meg. (Nagy et al, 2003)

Az élelmiszer-biztonság megvalósítása többszereplős feladat:

1) Állami feladatnak tekinthető a

- a fogyasztók egészségvédelme az élelmiszer okozta megbetegedésektől, figyelembe véve egy-egy csoport kitettségét az adott veszélyre,
- az élelmiszer emberi fogyasztásra való alkalmasságának a szavatolása,
- az élelmiszerek iránti bizalom fenntartása a nemzetközi kereskedelemben forgalmazott élelmiszereknél,
- egészségügyi programok kidolgozása az élelmiszerhigiénia alapelveinek hatékony közvetítésére az ipar s a fogyasztók számára.

2) Az élelmiszer szereplőinek a feladata a

- emberi fogyasztásra alkalmas élelmiszer előállítása,
- információ biztosítása a fogyasztó számára, hogy könnyen érthető módon tájékozódjanak az élelmiszer tárolását, kezelését és előkészítését illetően,
- bizalom fenntartása a nemzetközi kereskedelemben forgalmazott élelmiszerek iránt.

3) És a fogyasztók feladata a

- a vonatkozó útmutatások követése és a megfelelő élelmiszer-higiéniai rendszabályok betartása. (Kádár, 2010)

Szerbiában az élelmiszerbiztonság kérdéskörével az Állategészségügyi és az Élelmiszerbiztonsági Törvény, valamint az ezekhez kapcsolódó Szabályzatok foglalkoznak. A hatóság az élelmiszerbiztonság teljesítését kérdéslista segítségével ellenőrzi le az élelmiszer előállító és forgalmazó létesítményekben.

2. Jogszabályi háttér: törvények, szabályzatok

Szerbia az Európai unióhoz történő integrációs törekvésének eredményeképpen 2012.03.01.-én megkapta a tagjelölti státuszt, így az élelmiszeriparra vonatkozó jogszabályok harmonizációja is ezzel összhangban történik. (Kovács, 2012)

Az Európai Unió élelmiszer szabályzásának alapvető rendelete az ún. Élelmiszertörvény”, azaz Az Európai Parlament és a Tanács 178/2002/EK Rendelete (2002. január 28.) az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság létrehozásáról és az élelmiszerbiztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról.

Ez a Rendelet meghatározza az élelmiszerjogi lapelveket, melyek többek közt a következők:

- Fő cél a fogyasztók egészségének és az érdekeinek a védelme- a tisztességes kereskedelem biztosítása,
- Élelmiszerlánc-szemlélet. Az élelmiszerbiztonságot az előállítás teljes teljes folyamatában „termőföldtől az asztalig” kell figyelemmel kísérni, és ellenőrizni,
- Az élelmiszerbiztonságért az elsődleges felelősség az élelmiszervállalkozókat terheli. Az ő kötelessége a belső élelmiszerbiztonsági (HACCP) rendszer megfelelő kialakítása és működtetése, és a hibás, vagy egészségre veszélyes termékek forgalomból történő visszahívása is. Köteles jelenteni a hatóságnak, ha ilyen terméket észlel.
- Nem biztonságos termék nem kerülhet forgalomba. Az élelmiszer akkor nem biztonságos, ha ártalmas lehet az egészségre, vagy fogyasztásra egyéb okból alkalmatlan., (5) Nyomon-követhetőség. Minden vállalkozásnak nyilvántartást kell vezetni a beérkező és kiszállított termékekről, és biztosítani, hogy ezek a termékek a kísérő dokumentumok hoz tartozóan beazonosíthatóak legyenek. Ennek célja a gyors és hatékony visszahívás, illetve a hibás termékek visszakereshetősége az élelmiszerláncban.
- Kockázatosságon alapuló intézkedések. Az előírások, intézkedések, ellenőrzések szigorúsága a vállalkozás és az általa előállított termékek kockázatossága alapján történik. (Szeitzné Szabó, 2010).

Ezt a rendeletet azonban megelőzte A Tanács 93/43/EGK Irányelve (1993. június 14.) az élelmiszer-higiéniáról. Ez az irányelv kimondja, hogy az élelmiszeripari vállalkozásoknak tevékenységük során azonosítaniuk kell azon lépéseket, amelyek az élelmiszer biztonsága szempontjából kritikusak, és gondoskodniuk kell megfelelő biztonsági eljárások kiválasztásáról, végrehajtásáról, fenntartásáról, illetve felülvizsgálatáról a következő, a HACCP-rendszer kifejlesztéséhez használt elvek alapján:

- „az élelmiszereket érintő esetleges kockázatok elemzése az élelmiszeripari vállalkozások tevékenysége során,
- e tevékenységek során azon pontok azonosítása, ahol a fenti, élelmiszereket érintő kockázat megjelenhet,
- annak meghatározása, hogy az azonosított pontok közül az élelmiszer biztonsága szempontjából mely pontok kritikusak
- „kritikus pontok”,

- a fenti kritikus pontokon hatékony ellenőrzési és megfigyelési eljárások meghatározása és végrehajtása, és
- az élelmiszereket érintő kockázat elemzése, a kritikus ellenőrzési pontok és az ellenőrzési és a megfigyelési eljárások felülvizsgálata rendszeresen és az élelmiszeripari vállalkozások tevékenységei változásakor.”

Ezt a HACCP rendszert az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete és az Egészségügyi Világszervezet (FAO/WHO) Codex Alimentarius Bizottság Élelmiszer-higiéniai alapelvek (General Principles Of Food Hygiene) CAC/RCP 1-1969. alapján kell kialakítani, amelyet először 1999.-ben, majd 1997.-ben és 2003.-ban módosítottak.

A HACCP (veszélyelemzés, kritikus ellenőrzési pontok angol kezdőbetűiből összeállított mozaikszó) tulajdonképpen eszköz a veszélyek azonosítására, értékelésére és olyan (ön)szabályozó rendszer felállítására, amely inkább a megelőzésre összpontosít, és elsősorban nem a végtermék ellenőrzésére épül.

Az Európai Unió tagállamaiban az élelmiszer előállítóknak (kivéve elsődleges termelést) 1995. december 15-től kötelező alkalmazni a HACCP rendszert.

Szerbia jogszabályi rendszerében a HACCP rendszer először a 2005-ben kiadott Állategészségügyi Törvény, majd a 2009-ben kiadott Élelmiszerbiztonsági Törvényben jelent meg.

Az Állategészségügyi Törvény előírja, hogy mindazoknak a vállalkozóknak és jogi személyeknek, akik többek közt vágóhíddal rendelkeznek, állati eredetű terméket állítanak elő és forgalmaznak élelmiszerbiztonsági rendszerrel kell rendelkezniük, amelyet a jó gyártási és higiéniai alapelvekkel ill. a veszélyelemzés kritikus ellenőrzési pontokkal összhangban vezettek be és alkalmaznak a gyártás során (HACCP program). A program végrehajtására a vállalkozónak és jogi személyeknek állandó munkaviszonyban lévő felelős személyt kell alkalmaznia.

A Törvényt 2009.-től kötelező alkalmazni az állati fehérjét feldolgozó üzemek számára.

Élelmiszerbiztonsági Törvény előírja, hogy az élelmiszeripari szereplők élelmiszerbiztonsági rendszert kötelesek bevezetni az előállítás és forgalmazás minden fázisára (kivéve az elsődleges termelést) amely a felügyeletük alatt áll, a jó gyártási és higiéniai alapelvekkel, ill. a veszélyelemzés kritikus ellenőrzési pontokkal (HACCP) összhangban. Az élelmiszeripari szereplő köteles arra, hogy állandó munkaviszonyba alkalmazzon megfelelő iskolai végzettséggel rendelkező felelős személyt a jó gyártási és higiéniai gyakorlat és a HACCP végrehajtására.

A Törvényt 2011.-től kötelező alkalmazni.

Ami a HACCP további jogszabályi háttérét illeti, 2010-ben jelent meg a Szabályzat az élelmiszerhigiénia feltételéről. Ennek a szabályzatnak a 6. pontja foglalkozik a Veszélyelemzéssel és Kritikus Szabályzási Pontokkal. A szabályzat értelmében az élelmiszerrel foglalkozók a gyártás valamennyi szakaszában (kivéve az elsődleges termelést) be kell vezetni, végre kell hajtani és karban kell tartani folyamatos eljárást, ill. eljárásokat, amelyek a HACCP-n alapulnak.

A HACCP alapelvek a következők:

- 1) minden veszély megállapítása, amelyeket ki kell küszöbölni, megszüntetni vagy elfogadható szintre csökkenteni;
- 2) kritikus szabályzási pontok megállapítása azon a helyen vagy helyeken, ahol fontos az ellenőrzés a veszély megakadályozásához vagy eltávolításához, ill. az elfogadható szintre történő csökkentéséhez
- 3) kritikus határértékek megállapítása a kritikus szabályzási pontokon, amelyek elválasztják az elfogadhatót a nem elfogadhatótól, a veszélyek megelőzése, megszüntetése vagy csökkentés céljából;

- 4) a kritikus szabályzási pontok hatékony megfigyelési (monitoring) eljárásainak létrehozása és végrehajtása;
- 5) helyesbítő tevékenységek meghatározása, amikor a felügyelet (monitoring) azt jelzi, hogy egy kritikus ellenőrzési pont nincs ellenőrzés alatt;
- 6) rendszeresen végrehajtandó eljárások kidolgozása, amelyekkel igazolni lehet, hogy az 1) és 5) pontok eljárási hatékonyan működnek;
- 7) olyan dokumentáció létrehozása és alkalmazása, amely megfelel az élelmiszeripari vállalkozás fajtájának és nagyságának, és amellyel bizonyítani tudja az 1) –től 6) pontban szereplő eljárások hatékony alkalmazását.

Abban az esetben, amikor az élelmiszeripari vállalkozásban valamilyen változás áll be, amely a termékekre, folyamatokra, ill. a termelés, feldolgozás s forgalmazás bármely fázisára vonatkozik az eljárást, ill. az eljárásokat az 1) ponttól kezdve át kell vizsgálni és a szükséges változtatásokat be kell vezetni.

Azonban az esetek többségében, de nem kizárólag a mikrobiológiai vizsgálatok igazolják a HACCP hatékonyságát és bizonyítják, hogy a mikrobiológiai határértékeket nem lépik túl. (Bíró, 2000)

Szerbi hatályos mikrobiológiára vonatkozó szabályzata a Pravilnik o opštini posebnim uslovima higijene hrane u bilo kojoj fazi proizvodnje, prerade i prometa ("Sl. glasnik RS", br. 72/2010), amelynek az alkalmazása 2011. június 1.-től kötelező. Ez a jogszabály összhangban van a Bizottság 2073/2005/EK Rendeletével (2005. november 15.) az élelmiszerek mikrobiológiai kritériumairól.

A jó gyártási és higiénia gyakorlaton és HACCP-n alapuló eljárásaival összhangban az élelmiszeripari vállalkozó határozza meg a (mikrobiológiai) mintavétel gyakoriságát, figyelembe véve a termék felhasználási javaslatát. A mintavétel gyakoriságát összhangba lehet hozni az élelmiszerekkel foglalkozó vállalkozás nagyságával, de az nem veszélyeztetheti az élelmiszerbiztonságot.

E rendelet mellé Szerbia nem adott ki egy részletesebb rendeletet, ahogyan azt a Magyarországi törvényalkotás megtette a 4/1998. (XI. 11.) EüM rendelettel az élelmiszerekben előforduló mikrobiológiai szennyeződések megengedhető mértékéről.

3. Útmutatók

Az említett törvények és szabályzat mellé Szerbia Útmutatókat adott ki. Ezen útmutatóknak nincs jogszabályi, avagy törvényi státusa.

A HACCP –t bevezetéséhez és alkalmazásához az élelmiszeripar szereplői számára az ország két iparági útmutatókat adott ki.

Az elsőt a Szerb Köztársaság Mezőgazdasági, Erdészeti és Vízügyi Minisztériumának az Állategészségügyi Igazgatósága 2009-ben jelentette meg Útmutató a HACCP alapelvei és az előfeltételi programok kialakítására és alkalmazására az élelmiszerelőállításban néven. Ez az útmutató az állati fehérjét feldolgozó üzemeknek szól.

A másik útmutatót a Szerb Köztársaság Mezőgazdasági, Erdészeti s Vízügyi Minisztériuma adta ki Útmutató a GMP , GHP és HACCP (hazard analysis critical control point) rendszer alkalmazásához, ellenőrzéshez és önellenőrzéséhez. néven.

Az élelmiszerek mikrobiológiájára vonatkozó útmutatót szintén a Szerb Köztársaság Mezőgazdasági, erdészeti s Vízügyi Minisztériuma adta ki 2011 májusában Útmutató az élelmiszerek mikrobiológiai feltételéhez néven.

4. Hatósági ellenőrzések felosztása

Az Élelmiszerbiztonsági Törvényben az élelmiszereket eredetük szerint több csoportba osztották:

- 1) állati eredetű élelmiszerek;
- 2) növényi eredetű élelmiszerek;
- 3) vegyes eredetű élelmiszerek, amelyek tartalmaznak növényi és állati eredetű alapanyagot is;
- 4) olyan élelmiszerek, amelyek nem tartalmaznak sem növényi sem pedig állati eredetű alapanyagot (ásványi eredetű anyagok, só)
- 5) egyéb élelmiszerek (új élelmiszer, génmódosított élelmiszer és génmódosított takarmány).

Az élelmiszerbiztonság felügyeletének a hatáskörét a következő felosztás szerint végzik a hatóságok:

1. Az elsődleges termelésben:
 - 1.1. állati eredetű élelmiszernél – állategészségügyi felügyelőség,
 - 1.2. növényi eredetű élelmiszernél – növény egészségügyi felügyelőség;
2. Az előállítás, feldolgozás és a nagykereskedelmi forgalmazásban:
 - 2.1. állati eredetű élelmiszernél – állat egészségügyi felügyelőség,
 - 2.2. növényi eredetű élelmiszernél és az alkoholmentes italoknál - mezőgazdasági felügyelőség,
 - 2.3. vegyes eredetű élelmiszereknél - állategészségügyi és mezőgazdasági felügyelőség,
3. Az importnál és az áruk átutaztatásakor:
 - 3.1. állati eredetű élelmiszernél - határvámi állategészségügyi felügyelőség,
 - 3.2. növényi eredetű élelmiszer- növény egészségügyi felügyelőség,
 - 3.3. vegyes eredetű élelmiszereknél - határvámi állategészségügyi és növény egészségügyi felügyelőség;
4. A kivitelnél:
 - 4.1. állati eredetű élelmiszernél- állategészségügyi felügyelőség,
 - 4.2. növényi eredetű élelmiszernél- növény egészségügyi felügyelőség,
 - 4.3. vegyes eredetű élelmiszereknél - állategészségügyi és mezőgazdasági felügyelőség,
 - 4.4. borok és alkoholos italok- mezőgazdasági felügyelőség;
5. Az új élelmiszerek, dietetikus termékek, gyermektápszer-anyatej pótló termékek, dietetikus kiegészítők, az élelmezésre szánt só, az adalékanyagok, aromák, nem állati eredetű enzimek és nem állati eredetű segédanyagok, eredeti csomagolásban lévő ivóvizek (asztali víz, ásvány és forrásvíz), és a közüzemi víz ellenőrzését az előállítás és forgalmazás (nagykereskedelem, kiskereskedelem, és import) minden szakaszában a szanitáris felügyelőség végzi. Az állati eredetű élelmiszerek, a friss hús, tej, tojás, méz, hal és vadhús (húsbolt, hal árusítás, stb.) kiskereskedelmi forgalmazását a Minisztérium által jegyzékbe vett, ill. jóváhagyott létesítményekben – az állategészségügyi felügyelőség, ill. a bor és alkoholos italok kiskereskedelmét – mezőgazdasági felügyelőség végzi.
6. A génmódosított élelmiszereket az előállítás, feldolgozás és forgalmazás minden szakaszában a növény egészségügyi felügyelőség, a génmódosított takarmány ellenőrzését – az állategészségügyi felügyelőség végzi.

Az ellenőrzéseket a hatóság kérdéslisták segítségével végzi, amelyek nem nyilvánosak. Az Állategészségügyi Igazgatóság iparáganként dolgoztak ki a kérdéslistákat.

Az állategészségügyi felügyelőség az élelmiszerbiztonságra vonatkozó ellenőrzések keretében a HACCP mellett a létesítmény állagát, a termék jelölésére vonatkozó előírásokat is leellenőrzi.

5. Élelmiszer biztonsági irányítási rendszerek

A jogszabályi előírások mellett a szerbiai élelmiszer előállítók önkéntesen is bevezetnek egyéb minőségirányítási és élelmiszerbiztonsági szabványt, ill. szabványokat is. E bevezetett szabványok bevezetését és alkalmazását a hatóság nem ellenőrzi, erre az akkreditációval

rendelkező tanúsítási cégek auditorai/ellenőrzői a felhatalmazottak helyszíni ellenőrzés keretében.

A következőkben a jellemzően alkalmazott szabványokat mutatom be.

5.1. EN ISO 9001: 2008 Minőségirányítási rendszer

Számos élelmiszeripari cég a HACCP rendszer mellett az EN ISO 9001:2008 minőségirányítási rendszer bevezetése, alkalmazása, valamint tanúsítása mellett dönt. A szabvány általánosan alkalmazható, nem ágazat specifikus.

A szabvány habár követelményeket tartalmaz, a szervezetre bízta a megvalósítás módját, amit minden szervezetnek egyénileg kell kitalálnia. (Bálint, 2006)

Az EN ISO 9001:2008 (MSZ EN ISO 9001:2009) szabványt az ISO (International Organization for Standardization) Nemzetközi Szabványügyi Szervezet ISO/TC 176 „Minőségirányítás és minőségbiztosítás” bizottsága dolgozta ki, amely az EN ISO 9001:2000-et váltja le. Az EN ISO 9001: 2008 minőségirányítási rendszer az ISO 9000 szabványcsalád tagja, amelyet az ISO (International Organization for Standardization) Nemzetközi Szabványügyi Szervezet tett közzé.

„Az ISO 9001 célja, hogy meghatározza a minőségirányítási rendszer azon minimális követelményeit, amelyek teljesítése a vevő megelégedettségének az eléréséhez szükségesek. Az ISO 9001-nek való megfelelést egy szervezet tehát arra is használhatja, hogy bizonyítsa képességét a vevői követelmények teljesítésére.” (Bálint,2006) Az élelmiszerbiztonság megléte márpedig a vevők ki nem mondott, alapvető igénye, a minőség egyik eleme.

Az egyik eszköz a minőség, és ezzel együtt az élelmiszerbiztonság megvalósítására a szabványos minőségirányítási rendszer kifejlesztése, bevezetése és működtetése. Ennek tulajdonképpen négy eleme van:

- Tervezzük meg, hogy mit szándékozunk csinálni.
- Csináljuk a munkát a leírtak szerint.
- Ellenőrizzük, amit csináltunk.
- Avatkozunk be, azaz ha jó az, amit csináltunk, akkor csináljunk úgy, ha viszont nem, akkor keressük meg a hiba keletkezését és okát, és tegyünk intézkedéseket a kijavítására.

Sikeres tanúsítást követően a tanúsítványt akkreditált tanúsító testület állítja ki. A tanúsítvány érvényességi ideje három év sikeres éves felügyeleti ellenőrzés mellett. (Bálint,2006)

5.2. EN ISO 22 000:2005 élelmiszer-biztonsági-irányítási rendszer

Mivel azonban az EN ISO 9001:2008 szabvány nem élelmiszer ágazat specifikus megjelent az igény egy olyan nemzetközi szabványra, amely:

- harmonizálja a nemzeti szabványokat;
- alkalmazható az élelmiszerlánc minden egyes szakaszában;
- bármely vállalkozás alkalmazhatja méretétől és a tevékenysége jellegétől, bonyolultságától függetlenül;
- magában foglalja a HACCP-t;
- tanúsítható;
- összhangban van más irányítási rendszerszabványokkal (mindenekelőtt az ISO 9001-el). (Sipos, 2006)

Ezekre az igényekre válaszol az ISO 22000:2005 szabvány amelyet az ISO (International Organization for Standardization) Nemzetközi Szabványügyi Szervezet

dolgozta ki, és amelyet az ISO-val egy időben, 2005. szeptember 1-én a CEN (az Európai Szabványosítási Szervezet) is kiadott. A szabvány pontos címe: Élelmiszer-biztonsági irányítási rendszerek. Az élelmiszerláncban részt vevő szervezetekre vonatkozó követelmények.

A szabvány alkalmazható az összes folyamatra az élelmiszerláncban, amely bármely méretű, az élelmiszerlánc bármely pontján helyet foglaló (azaz bármilyen terméket elő állító vagy szolgáltatást nyújtó, élelmiszert vagy más, kapcsolódó terméket előállító/szolgáltatást nyújtó) vállalkozás számára alkalmazható követelményeket tartalmaz (Sipos, 2006)

Az MSZ EN ISO 22 000:2005 nemzetközi szabvány az olyan Élelmiszer- Biztonsági Irányítási rendszerrel (ÉBÍR) szemben támasztott követelményeket határozza meg, amely összekapcsolja a következő általánosan elfogadott, az élelmiszer- biztonságot biztosító kulcselemeket, az élelmiszerlánc mentén, egészen a végső fogyasztóig:

- kölcsönös kapcsolattartás,
- rendszerirányítás,
- előfeltételi (prerekvizit) programok,
- HACCP alapelvek. (Lakner, 2011)

A szabvány a következő fő fejezetekből épül fel:

Előszó

Bevezetés

1. Alkalmazási terület
2. Rendelkező hivatkozások
3. Szakkifejezések és meghatározásuk
4. Élelmiszer-biztonsági irányítási rendszer
5. A vezetőség felelősségi köre
6. Gazdálkodás az erőforrásokkal
7. A biztonságos termékek megtervezése és előállítása
8. Az élelmiszer-biztonsági irányítási rendszer érvényesítése (validálása), igazolása (verifikálása) és fejlesztése

„A” melléklet (tájékoztató)

– Kereszthivatkozások az ISO 22000:2005 és az ISO 9001:2000 között

„B” melléklet (tájékoztató)

– Kereszthivatkozások a HACCP és az ISO 22000:2005 között C melléklet (tájékoztató)

– Codex-hivatkozások, amelyek példákat adnak a szabályozó intézkedésekre, bele értve az előfeltételi programokat és a kiválasztásukra és alkalmazásukra vonatkozó útmutatást

Sikeres tanúsítást követően a tanúsítványt tanúsító testület állítja ki. A tanúsítvány érvényessége ideje három év, sikeres éves felügyeleti ellenőrzés mellett.

Az ISO 22000:2005 magában foglalja a HACCP élelmiszerbiztonsági szabvány alapelveit, az eddig kidolgozott fontosabb élelmiszer-kiskereskedelmi előírásokat, valamint tartalmazza az ISO 9001 szabvány követelményeinek lényeges elemeit is. Így egyidejűleg ad bizonyosságot a vezetési és élelmiszerbiztonsági felkészültségről, és bevezetése könnyen összehangolható vagy integrálható más irányítási rendszerek (minőség-, környezet-, stb.) követelményeivel is. Mindazonáltal az ISO 22000 az élelmiszeriparra alkalmazott kiegészítője és nem alternatívája az ISO 9001-nek, amely sokkal alaposabban lefedi a szervezetmenedzsment számos területét.¹

¹ http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=35466 (2013.03.31.)

5.3. FSSC 22 000

Az FSSC 22000 (Food Safety Sistem Certification) az élelmiszergyártók számára készült legújabb, átfogó élelmiszerbiztonsági rendszer, amelyet a 2004-ben alakult „Foundation for Food safety Certification- Élelmiszerbiztonsági tanúsítási alapítvány dolgozott ki.

Az EN ISO 22 000 élelmiszerbiztonsági irányítási rendszerre épül, kiegészülve a PAS 220 előírásaival. A PAS 220 egy olyan prerekvizit program, amely kifejezetten élelmiszergyártók számára tartalmaz biztonsági előírásokat. Lényegében az ISO 22000 minél jobb alkalmazását segíti elő. Azoknak a vállalatoknak, amelyek már alkalmazzák az ISO 22000 szabványt, csak egy rövid átvizsgálásra van szükségük arra, hogy teljesítik-e a PAS 220 feltételeit (higiénia stb. tekintetében).

A GFSI (Global Food Safety Initiative) 2010. február 23.-tól elfogadja az FSSC 22000 teljes mértékben, mint tanúsítási rendszert az élelmiszergyártók- forgalmazók részére.²

5.4. IFS

A Német Kiskereskedelmi Szövetség (HDE) és a francia társszervezet (FCD) tagjai International Food Standard (IFS – Nemzetközi Élelmiszer Szabvány) néven megfogalmazták a minőségirányítási és élelmiszerbiztonsági szabványt a kiskereskedők saját márkanév alatt forgalmazott termékeire vonatkozóan.

A szabvány célja a beszállítók élelmiszerbiztonsági és minőségirányítási rendszereinek egységes szempontrendszer szerinti értékelése.

Ezt a szabványt az IFS Management GmbH kezeli, amely szabvány vonatkozik a nyersanyag előállítását követő minden élelmiszeripari folyamatra.³

Több IFS szabvány is kialakításra került az alkalmazási terület szerint:

- IFS Food ver 6.: Élelmiszer-feldolgozás
- IFS HPC: Háztartás-vegyipari és testápoló szerek gyártása
- IFS LOGISTIC ver 2. Logisztika, mint szolgáltatás (nincs kereskedelmi tevékenység)
- IFS Broker: Élelmiszer, HPC kereskedelem, termék-kontaktus nélkül (nincs fizikai kapcsolat a termékkel, csak beszerzés és értékesítés; irodai tevékenység logisztika nélkül)
- Cash & Carry/nagykereskedelem (termékek disztribúciója; kisebb mennyiségben gyártási tevékenységet is tartalmazhat, speciális követelményekkel)
- IFS PacSecure: Élelmiszercsomagolóanyagokra vonatkozó szabvány, amelyet 2012.10.30.-án jelentettek meg.

Az *IFS Food* átdolgozott, új 6. verziója 2012. július 1-én lépett életbe.

Ez 6. kiadás számos új követelményt tartalmaz, amely többek közt a kapcsolattartásra, feljegyzések kezelésére, HACCP-re, dolgozók higiéniai ellenőrzésére, a termék adatlapokra, a rovar és rágcsálóirtásra, termék nyomon követésre vonatkozik. Kiemelten kezeli az élelmiszervédelem kérdéskörét, amely az élelmiszerek szándékos szennyezésének a megelőzésére irányul.

A tanúsítvány érvényességi ideje egy év.

² <http://www.fssc22000.com/> (2013.03.31.)

³ <http://ifs-certification.com/index.php/en/ifs-certified-companies-en/document-download/download-standards> (2013.03.31.)

5.5. BRC

1998-ban a British Retail Consortium (BRC)-Britt Kiskereskedelmi Szövetség az ipari igényekre válaszolva, kidolgozta és bemutatta a „BRC Food” Műszaki Szabványt, amely alapján értékelni tudja a (kereskedői) saját márkás élelmiszeripari termékek gyártóit. Rövid idő alatt globálisan is elkezdtek alkalmazni ezt a szabványt.

A BRC 2002-ben kiadta a Csomagolási szabványt, majd a „Consumer Products,, szabványt 2003 augusztusában, és végül a „BRC Global Standard - Storage and Distribution”-t 2006 augusztusában. Mindegyik szabványt rendszeresen felülvizsgálják, módosítják és naprakésszé teszik.⁴

- 1) A BRC Food-nak hét fejezete van:
- 2) Felső vezetőség felelőssége és folyamatos fejlesztés
- 3) Élelmiszerbiztonsági terv (HACCP)
- 4) Élelmiszerbiztonság és minőségirányítási rendszer
- 5) Helyszínrre vonatkozó előírások
- 6) Termékellenőrzés
- 7) Folyamatellenőrzés
- 8) Személyzet⁵

6. Hatósági ellenőrzések során alkalmazott kérdéslisták

Az élelmiszer előállító üzemekben a HACCP ellenőrzése iparágtól függően az Állategészségügyi hatóság és a Mezőgazdasági felügyelőség hatáskörébe tartozik.

Az alkalmazott ágazat specifikus kérdéslisták nem nyilvánosak, az üzemek csak az ellenőrzés során ismerhetik meg azok tartalmát.

Az általam választott Mezőgazdasági Felügyelőség ellenőrző kérdéslistája meglepő módon előlátja a valósághű termékcsoportonkénti folyamatára kialakítását, és annak a helyszíni igazolását, valamint változás esetén a szükséges kiigazítások elvégzését, de nem látja elő a HACCP csoport és a csoportvezető kinevezését, viszont kér egy listát e csoport aktuális tagjairól. Meghatározza a HACCP rendszer éves verifikációjának a szükségességét, amelyet eljárásban kér dokumentálni. A HACCP tervet és azok összes módosításait korlátlan ideig kéri megőrizni. A hűtést igénylő termékek gyártása során keletkezett feljegyzéseket egy évig kell megőrizni, a többi 30 hónapig. A kérdéslista kér egy ún. „biztos” beszállítók jegyzékét. Csak a listán szereplőktől van joga az üzemnek átvételt lebonyolítani. Ez a követelmény alatt gyakorlatilag az EN ISO 9001:2008 7.4.1. szabványpontját kell értelmezni, miszerint a szervezetnek ki kell értékelnie és ki kell választania a beszállítóit. Az értékelést és a kiválasztásnál azt kell figyelembe venni, hogy a beszállító milyen mértékben képes a szervezet igényeinek megfelelő terméket beszállítani.

Az Állategészségügyi felügyelőség tejipari ellenőrző kérdéslistája (3. kiadás) az üzem infrastruktúrájára is kitér. Kér egy ún. „vízellátási tervet”, valamint beszállítói listát. Folyamatára kialakítását látja elő minden egyes termékre külön-külön. Kér egy önellenőrzési tervet, amelyben ki van nevezve egy személy az önellenőrzési terv végrehajtására, de nem kéri a HACCP csoport kinevezését. Kéri a szervezeti ábra dokumentálását, a felelősségi körök megnevezésével. Kéri, hogy a szanitációs (higiéniai) tervet írja alá a HACCP ellenőrzéséért felelős ügynökség. Oktatási tervet lát elő, és kéri azt, hogy határozzák meg a teendőket olyan váratlan helyzetek esetére, mint a berendezések meghibásodása, leállása, vagy hibája. Ez az EN ISO 22 000:2005 szabvány 5.7. pontjában van előlátva, igaz kiterjesztve más vészhelyzetekre és a balesetekre is.

⁴ <http://www.brcglobalstandards.com/GlobalStandards/About.aspx> (2013.03.31.)

⁵ <http://www.brcglobalstandards.com/GlobalStandards/Standards/Food/Howtogaincertification.aspx> (2013.03.31.)

7. Megállapítások és javaslatok

Az Állategészségügyi Törvény és az Élelmiszerbiztonsági Törvény nem hivatkozik a Codex Alimentarius Bizottság Élelmiszer- higiéniai alapelvekre (General Principles Of Food Hygiene) CAC/RCP 1-1969. (jelenlegi 4. kiadás) Talán ennek a következtében az Élelmiszerhigiénéről szóló szabályzatban (Pravilnik o uslovima higijeni hrane) csak a HACCP hét alapelvét ismerteti a jogszabály, a HACCP kialakításának és bevezetésének 12 lépésről nem rendelkezik.

Jelenleg Szerbiának nincs hatályos jogszabályi előírása az élelmiszer feldolgozás során felhasznált felületekre és a kéz higiénijára vonatkozóan.

A hatóság ellenőrzési hatásköre és jogosultsága a jogszabályok által nem pontosan tisztázott. A jogszabályok megalkotásakor nem vették figyelembe az összes élelmiszer láncban szereplő létesítményt, az élelmiszerbiztonság meglétének a biztosítása csak akadályozottan lehetséges. A hatósági ellenőrzési hatáskör meghatározásakor „kimaradt” a feldolgozott növényi eredetű élelmiszerek kiskereskedelmének az ellenőrzési hatáskörének a kiosztása.

A hatóság olyan kérdéslistá(ka)t alkalmaz az ellenőrzések során, amely nem csak a HACCP élelmiszerbiztonsági rendszer hét alapelvét követi, hanem más, minőségirányítási és élelmiszerbiztonsági rendszerek követelményeit is tartalmazza. Összességében a Mezőgazdasági Felügyelőség és az Állategészségügyi felügyelőség által alkalmazott kérdéslisták lefedik a HACCP kialakításának és működtetésének a lépéseit és összhangban vannak a „Codex” előírásokkal. Azonban mindkét kérdéslista mellőzi a HACCP csoport és a HACCP csoportvezető kinevezésének a szükségességét.

A jogi szabályzásba szükségesnek tartom a HACCP tizenkét lépését is bevonni.

Érdemes lenne megfontolni a hatósági ellenőrzések során alkalmazott kérdéslisták nyilvánossá tételét, hogy az élelmiszer előállítók hatásosabban fel tudjanak készülni az ellenőrzésekre.

8. Bibliográfia

Állategészségügyi Törvény "Sl. glasnik RS", br. 91/2005,30/2010, 93/2012)

BÁLINT Julianna (2006): Minőség tanuljuk, tanítsuk meg és fejlesszük tovább, TERC, Budapest

BÍRÓ Géza (2000): *Élelmiszer-Biztonság* in Élelmiszer-biztonság Táplálkozás-egészségügy, Bíró Géza, Bíró György Agroinform Kiadó és Nyomda Kft, Budapest

Élelmiszerbiztonsági Törvény Zakon o bezbednosti hrane ("Sl. glasnik RS", br. 41/2009)

KÁDÁR Róbertné (2010),: *Élelmiszerbiztonság: az élelmiszeripari szakképzések tankönyve*: [a középfokú agrárszakképzés tankönyve] / [Kádár Róbertné] FVM Vidékfejlesztési, Képzési és Szaktanácsadási Intézet, Budapest

KOVÁCS Sárkány Hajnalka: A szerbiai élelmiszeripari cégek minőségügyi és élelmiszerbiztonsági felkészültsége az EU küszöbén- Nemzedékek együttműködése a tudományban nemzetközi tudományos tanácskozás (Budapest, 2012. November 15.)

LAKNER Zoltán (2011),: *Az élelmiszeripar helye és szerepe a nemzetgazdaságban* in Élelmiszeripari vállalatgazdaságtan, Szerk: Hajdu Istvánné-Lakner Zoltán, Aula Kiadó Kft, Budapest

NAGY Attila, Rodler Imre, Zajkás Gábor (2003): *Élelmiszer-és táplálkozás-biztonság az „Egészség évtizedének Johan Béla Nemzeti Program”-jában* in Élelmiszer-biztonság Eu-szabályozás, Szerkesztette: Kovács Ferenc-Bíró Géza, Agroinform kiadó Budapest

Szabályzat az élelmiszerhigiénia feltételéről- Pravilnik o uslovima higijeni hrane („Sl. glasnik RS”, br. 73/2010)

SZEITZNÉ SZABÓ Mária (2010): HACCP és élelmiszerbiztonsági előírások az Európai Unióban, Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest

Útmutató a GMP, GHP és HACCP (hazard analysis critical control point) rendszer alkalmazásához, ellenőrzéshez és önellenőrzéséhez- Uputstvo za primenu, samokontrolu i kontrolu sistema DPP, DHP i HACCP (hazard analysis critical control point)

Útmutató a HACCP alapelvei és az előfeltételi programok kialakítására és alkalmazására az élelmiszerelőállításban-Vodič za razvoj i primenu preduslovnih programa i principa HACCP u proizvodnji hrane

Útmutató az élelmiszerek mikrobiológiai feltételéhez- Vodič za primenu mikrobioloških kriterijuma za hranu

General Principles Of Food Hygiene CAC/RCP 1-1969, rev 4.

A Tanács 93/43/EGK Irányelve (1993. június 14.) az élelmiszer-higiénéről

4/1998. (XI. 11.) EüM rendelettel az élelmiszerekben előforduló mikrobiológiai szennyeződések megengedhető mértékéről.

Európai Parlament és a Tanács 178/2002/EK Rendelete (2002. január 28.) az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság létrehozásáról és az élelmiszerbiztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról

SIPOS Gáborné Minőség és Megbízhatóság, 2006/4

MÁTHÉ EMŐKE:

KÉT KÁRPÁTI VILLÁMÁRVÍZI ESEMÉNY ÖSSZEHASONLÍTÁSA
THE COMPARISON OF THE TWO CARPATHIAN FLASH FLOOD
EVENTS

Babeş-Bolyai Tudományegyetem,

The goal of this study was to describe the process of flash floods and their reasons using digital elevation modelling techniques. There is a significant similarity among the flashfloods occurred recently in the Carpathian-basin. The aim of this paper is to compare two flashfloods, one occurred on the 4th of May, 2005 in Mád, and the other one on the 20th of June, 2006 on the Ilosva river. Mád is a village located on the southernmost part of the Tokaj-mountain, 45km from Miskolc and 6 km from Szerencs. Ilosva is a river of the Cibele- (Tibeleş) mountain (North-eastern Carpathians) on the Northern part of the Nagy-Szamos catchment. Both rivers start in a volcanic, high mountain-type terrain and enter into their major rivers in a hilly area. Both catchments have soils with loamy-clay, clay and heavy clay soils. The reason for both flashfloods were short, but very intensive rainfalls. The huge amount of water, that could not be infiltrated into the soils, filled up the river channels and flooded the entire valley bottom area causing serious damages in the houses and the infrastructure.

The flood of the Ilosva caused the death of 13, while the flashflood in Mád killed two inhabitants.

Kulcsszavak: **villámárvíz, léghőmérséklet- és légnyomáskülönbség, árvízkárok, árvízvédelem**

1. Bevezetés

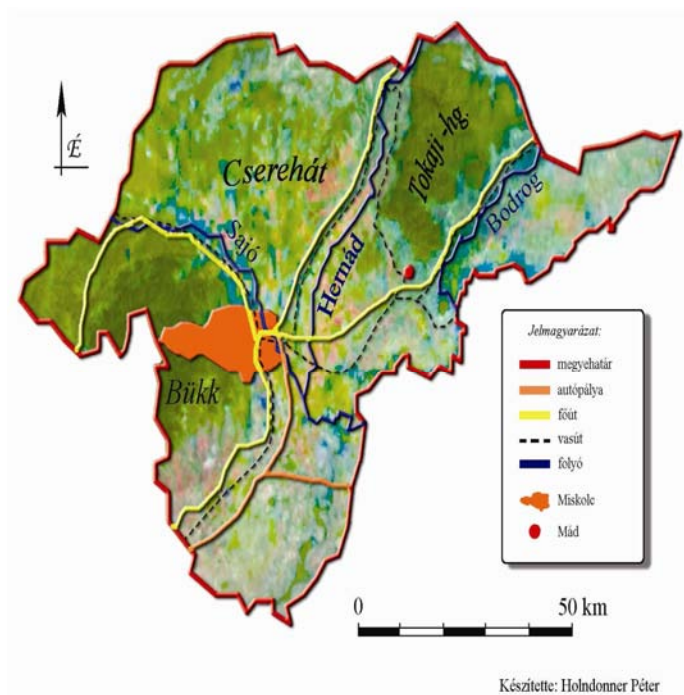
Mád az Eperjes-Tokaji-hegység legdélebbi nyúlványán, Tokaj-hegyalján fekszik. Ősi szőlőtermelő település Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az Ilosva a Nagy-Szamos jobboldali mellékfolyója.

2. Módszertan

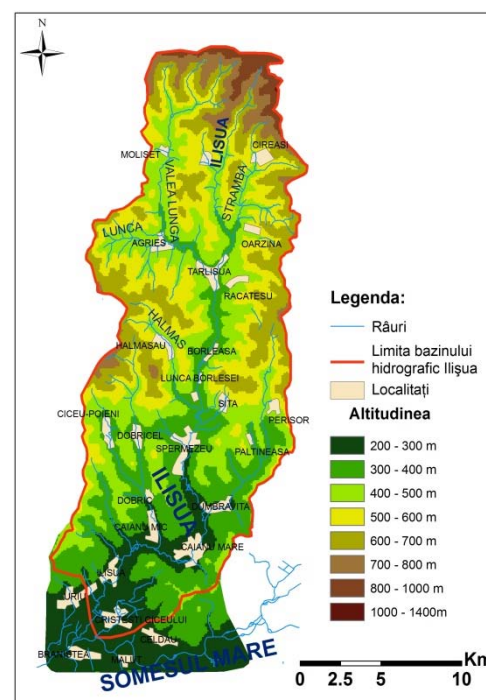
Kutatásomat a szakirodalom, az országos vízügyi adatok tanulmányozása, a térinformatikára vonatkozó szoftverek használata (ArcView GIS programcsalád 3.2-es változata) és terepi bejárásaim alapján végeztem [5.].

3. Természetföldrajzi viszonyok

Mindkét folyó bővizű patakokkal szabdalts völgykatlanban helyezkedik el. Mád falu két völgy találkozásában és az azt kijelölő patakok összefolyásánál (Fürdő- és Máj-p.), a völgytalpon helyezkedik el (1. ábra). A települést körülvevő dombok magassága nem számottevő (150-300 m), azonban a falutól északra lévő Vár-hegy 482, a Hollós-tető 532 m magas. A községet közvetlenül övező domboldalakon évszázadok óta folyik ismert és elismert szőlőtermesztés. Ezeket a szőlősorokat nagyrészt 15-35% lejtőszögű, a lejtéssel párhuzamos sorokban művelik [1.].

1. ábra, A Mádi-patak elhelyezkedése

2. ábra, Az Ilosva folyó elhelyezkedése

Az Ilosva vízgyűjtőterülete változatosabb, hiszen 1025 m-ről, a Cibles délnyugati részéről indul, majd az Ilosva hegységen belül a Szamosi-dombságon folyik keresztül, és 242 m-es tszfi magasságban a Nagy-Szamosba ömlik (2. ábra).

4. Földtani-talajtani áttekintés

Mindkét vízfolyás vulkanikus hegységvonulatokból ered, majd dombvidéken éri el torkolatát. A Mádi-patak vízgyűjtőjének teljes területén a Tokaj-Eperjesi-hegység miocén vulkanizmusa során kialakult andezites, dácitos és riolitos kőzetek találhatók. Az Ilosva a Cibles vulkanikus eredetű hegyeiből oligocén üledékeken (flis, márga, homokkő) folyik át.

A tanulmányozott völgyek talajai fizikai félesége agyag és agyagos vályog. Víznyelő képességük a magas agyagtartalom miatt kicsi, ezért a beszivárgás lassú, a felszíni lefolyás jelentős. A talajok többsége mindkét térségben erősen erodált; Mád esetében, különösen a szőlő-területeken, a sekély termőréteg is korlátozza a vízkapacitását.

5. Vízrajz

A Mádot észak-déli irányban átszelő Mádi-patak (a Szerencs-patak mellékveze) két patak összefolyásából jön létre: a Fürdős-kútból induló Fürdős- és a tőle keletre eredő, Máj-patakból (1. ábra). A településtől 1-km-re északra a Fürdős-patak az özvölgyi záportározót táplálja, amelynek vízfelszíne kb. 2 ha, mélysége kb. 5,5 m. Napjainkban, a tó magántulajdonban van, sok horgász hódol itt szenvedélyének [3.]. A 4,5 km hosszú Máj-patak szintén táplál egy közel fél hektár kiterjedésű záporgyűjtőt. A két patak a falu északi részén egyesül.

Az Ilosva a Nagy-Szamos jobboldali mellékfolyója. 1020m tszf-i magasságról ered. Vízgyűjtő-területe 350 km². Erős patakok táplálják: Görbe-völgy (Valea Strâmbă), Hosszú-völgy (Valea Lungă), Forrás-völgy (Valea Izvorului), Valea Șendroaia, Valea Ivăneasa, Valea Răcăteșu. 53km hosszú és 242 m tszfi magasságban torkollik a Nagy-Szamosba.

6. A két árvíz keletkezésének feltételei, okai, körülményei

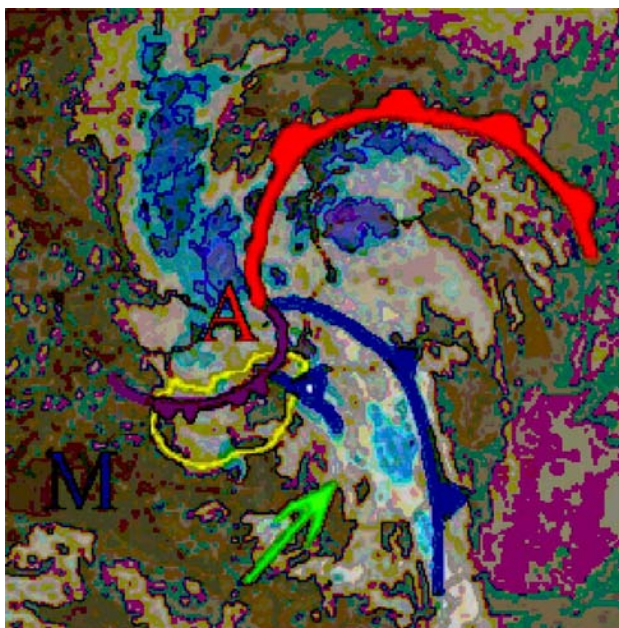
A két tanulmányozott vízfolyáson a tanulmányozott árvizek oka két különböző hőmérsékletű és nyomású légtömeg összeáramlása volt, ami rövid ideig tartó, heves felhőszakadást eredményezett.

Mád Tokaj-hegyalja Ny, DNy-i peremén, alföldi és hegyvidéki tájak határán fekszik. A két, egymástól eltérő domborzatú vidék találkozásánál a Ny, DNy-ról érkező ciklonok légtömegei feláramlásra kényszerülnek. Tavasz végén, nyár elején a felszín közeli légrétegek az erős napsütés hatására gyorsan felmelegednek, de a magasabban lévő légtömegek még nem. A hirtelen feláramlás hirtelen lehűlést, tehát gyors felhő- és csapadékképződést eredményez.

7. A 2005. május 4-i mádi és a 2006. június 26-i Ilosvai folyón felhőszakadások és az azt követő árvizek leírása

7.1. Az Mádi-patak árvízének leírása

2005. május 4-én Magyarország időjárását egy előregedett ciklon határozta meg. E ciklon, melynek középpontja Délkelet-Lengyelország fölött volt, alacsony pályán haladt délnyugat - északkelet irányba. A felhőszakadást alapvetően két időjárási tényező befolyásolta: a ciklonban kialakult, azzal együtt mozgó okklúziós front és egy magas légköri hidegfront. Az infravörös műholdképeken (3. ábra), látható a vastag vonallal és üres háromszöggel jelölt magassági hidegfront és a záródó (okkludált) front, amely észak-északkelet irányból érkezett. Az okklúziós front délután egykor haladt át Mád felett.

3. ábra, A Mád térségében légköri helyzet;
Nyíregyházi radarállomás felvétele; Holndonner Péter nyomán

Ugyanebben az időben a magasabb szinteken (kb. 5000 m) Ny, DNy felől hideg levegő gyors beáramlása (hideg advekció) zajlott le, a fent említett, erős magassági hidegfrontot okozva. A magassági hidegfront közel 90 fokos szöget zárt be a talaj közeli feláramlással, így a vihar kialakulását gyorsító, összeáramlás jött létre; metszéspontjuk Mád térségére esett [2.].

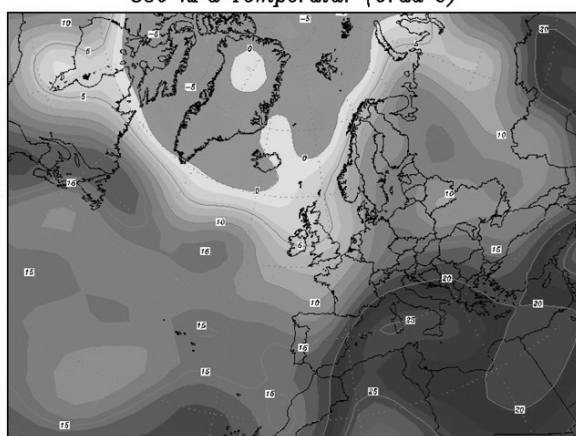
A zivatart okozó három tényező: a konvergencia, a magas légnedvesség tartalom és a nagy légnyomás különbség együtt okozta a Tokaji-hegység előterében az erős feláramlást. A

nyíregyházi radarállomás felvételei alapján készített csapadék térképén (3. ábra) is jól látszik, hogy a térségben helyenként 200 mm-nél több csapadék hullott óránként. Az átlagosan 90-100 mm, néhol 180 mm-t meghaladó csapadék hatására megáradtak a patakok, az eső a domboldalakról nagy mennyiségű hordalékot mosott le. A csapadékvíz-elvezető csatornák megteltek. A nagy mennyiségű csapadékvíz - melyet a patakmedrek nem bírtak befogadni, ott áramlott, ahol utat talált magának, a völgyek teljes szélességében. A vízfolyással párhuzamos és alacsonyabban fekvő utcákba, udvarokba zúdult a víz, amely az áztatóhatás mellett rombolást is végzett, elsősorban a magával sodort uszadék révén. A víz nagy mennyiségű hordalékot terített szét. Az érintett lakásokban átlagosan 40-50 cm (helyenként 180 cm) volt a víz magassága. Apadása után jelentős vastagságú iszapréteg (az elöntési magasság kb. 20 %-a) maradt vissza.

7.2. Az Ilosva folyónak árvíz leírása

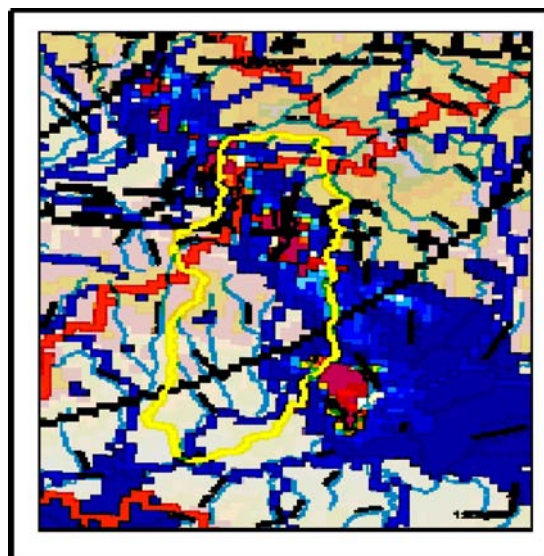
20JUN2006 00Z

850 hPa Temperatur (Grad C)

Daten: Reanalysis des NCEP
(C) Wetterzentrale
www.wetterzentrale.de

4. ábra, www.wetterzentrale.de felvétel

5. ábra Országos meteorológiai központ radarfelvételei

2006. június 26-án Erdélytől északra egy magas hőmérsékletű és szétomló, 1015-1016 mb nyomású anticiklon helyezkedett el (4-5. ábra), ezzel átfedésben egy -15°C -os hideg légtömeg, mely e nap délutánján megérintette Beszterce-Naszód megye ÉNy-i részét. A két különböző légáramlás érintkezése erős légköri kiegyensúlyozatlanságot eredményezett az Ilosva felső vízgyűjtője fölött és rövid (kevesebb, mint egy óra), de nagyon heves felhőszakadást.

Felsőilosva (Târlișua) térségében 16:15-kor megeredett az eső és fél órát esett csendesen. Ezt félóráig szakadó zivatar követte 17:15-ig. A radarkép-elemzések és mérőállomások adatai alapján a csapadék helyenként meghaladta a 110 l/m^2 -t. A heves esőzések a talajfelszín gyors nedvesedését s ezzel erős felszíni lefolyást és iszap-lehordást eredményezték, beleértve a lejtőről lehozott fás növényi maradványokat is.

8. Az árvíz hatásai

Mindkét esetben a legnagyobb kárt az emberi áldozatok jelentették. Míg a Mádi-pataknak 2 halálos áldozata volt, az Ilosva völgyében 16 faluból 10 elhalt, 3 eltűnt. A Felsőilosván történt katasztrófa hatásai napjainkig megmaradtak. Utak, hidak, villany- és telefonhálózatok, közintézmények, háztartások, mezőgazdasági területek, kutak, állatelhullás [4.].

A meredek lejtők (15%)-on, a legfeljebb 20 cm vastag talaj a poros agyag rétegalatti vízzáró homokkő és palaágyon elhelyezkedő kavics és sziklatömbök miatt a talaj telítettsége gyorsan történt, végül a talaj teljesen lehordódott és ún. földes kopárok jöttek létre. A vízáradás hatalmas mennyiségű üledékkel (fahordalék, kavics, közettörmelék, iszap) keverve

a mellékpatakok torkolatánál akadályokhoz (elzáródások, dugulások), alkalmi „víztárolók” kialakulásához vezetett. A mellékfolyók az Ilosva völgyébe való torkolatánál iszapból és fából hordalékkúpokat építettek, amelyek elzárták torkolatukat. Ezek máig megmaradtak és állandó árvízveszélyt jelentenek. A záporpatakok a nagy mennyiségű hordalék miatt az alapkőzetig bevágódtak, és széles, tágas, kis mélységű, „rövid szárú”, tál alakú völgyeket vészték felszínükbe.

Az alkalmi „víztárolók” szakadása, a tömítés terjedése során Felsőilosván olyan árhullám keletkezett, melynek sebessége $212\text{ m}^3/\text{s}$ volt. Az Ilosva és mellékfolyóin való vízáramlás újra építése érdekében a hidrológiai szolgálatok és állomások méréseket és számításokat végeztek. Az árhullám 4-5 m magas volt a völgytalphoz képest, ezért az árvíz a völgy egész szélességében hömpölygött. Az árhullám 35 km hosszan haladt, a Csícsókeresztúri vízmérőállomásig (a torkolatnál van), ahol $212\text{ m}^3/\text{s}$ vízhozamot mértek.

8.1. A víz minőségére való hatások

A katasztrófa előtt az Ilosva-völgy lakossági vízellátása talajvízből táplált egyéni és nyilvános kutakból történt, illetve egy, vagy családok csoportjaitól kisajátított vízforrásokból. Az eseményt követően a kutak többsége megsérült, eldugult. A víz kémiai, mikrobiológiai állapota leromlott. A hordalék-összetétel miatt módosult a talaj vegyi összetétele. Talajlevegő hiányában az aerob helyett anaerob lebomlás jelentkezett, ezért a szerves anyagok bomlásának számos köztes terméke volt: ammónia, nitrít, hidrogén-szulfid.

Idővel az anaerob folyamatokat aerobok váltják fel s a talaj visszanyeri öntisztító képességét. Mivel az emberi szervezetet fenyegető biológiai veszély is fellép, indokoltak voltak a tetánusz-antihepatitisz- és tífuszoltások. A jövőben, ha a talajvíz megfelelő minőségű lesz, feltétlenül szükséges új betongyűrűkből készített kutak létesítése, amelyeket kívülről kavics- és homokszűrőkkel kell körülvenni.

8.2. A folyórendszer helyi változásai

Tekintettel a fentiekre, feltétlenül szükséges az Ilosva vízgyűjtőjének rendezése. A Răcăteșu völgyén található „alkalmi víztározó”-t (400 m hosszú víztükr) elgátoló hordalék felépítő anyaga, agyagos, zárt, s így nagy mennyiségű csapadék esetén, ma is fennáll a hirtelen árvíz veszélye, mert a kajáni szakaszon (alsó vízgyűjtő) a folyó medrét 500 m-en elzárták a hordalékok. Mivel ezen a szakaszon a meder szűk és kanyargós, az árvíz nagyon megváltoztatta a meder morfológiáját. A folyó régi ága mellé egy újat hoztak létre, közöttük 50 méter átmérőjű tó keletkezett. Az új ág kialakítására az alsó folyáson levő faluk [Kis- és Nagykaján (Căianu Mic și Căianu Mare)] elárasztásának megelőzése miatt volt szükséges [6].

9. Az árvízvédelmi munkálatok viselkedése

Ilosva völgyén nem igazán voltak árvízvédelmi munkálatok az árvíz előtt, a kevés ami volt is, az csak az utak, hidak környékén, azok is csak partvédelemre szolgálnak. Ami még az emberektől telik, az, hogy a mezőgazdasági területeket a lejtőre merőlegesen szántják, ezzel csökkentve a felszíni lepusztulást és Mád vidékére ez nem érvényes. Ott csapadékelvezető csatornák voltak és azok is megteltek, eldugultak a hordalék miatt.

Bibliográfia

1. HOLNDONNER PÉTER, 2006: *Egy völgyi árvíz kialakulásának okai, azok vizsgálata digitális domborzatmodell segítségével* (Diplomaterv), Miskolci Egyetem- Műszaki Földtudományi Kar, Természetföldrajz-Környezettan Tsz.
2. HORVÁTH ÁKOS, 2005 a: *Vihar és felhőszakadás a Zemplénben*, Miskolci Egyetem- Műszaki Földtudományi Kar, Természetföldrajz-Környezettan. Tsz.<http://www.met.hu/pages/vihar20050504.html>
3. NOVÁK ANDRÁS, 2005-2006: *Mád község jegyzője elmondása alapján*, Mád.
4. SERBAN, GH., SELAGEA, H., MÁTHÉ EMOKE, HOGNOGI, GH., 2010: Efecte produse de viitura din 20.06.2006 în bazinul râului Ilisua (bazinul Somesul Mare) [Effects Caused by the Flood of 20.06.2006 in the Ilisua Catchment Area – the Somesul Mare Basin], in the volume of the *Conference „Aerul si Apa – componente ale Mediului”*, Editori Pandi, G., Moldovan, F., 19-20 Martie, pp. 156 – 166, Universitatea Babes-Bolyai, Facultatea de Geografie, Cluj-Napoca.
5. USING ARCVIEW 3D ANALYST, USER’S GUIDE- Enviornmental System Research Institute, Inc. 1999.
6. * * * RAPOARTE ALE DIRECȚIEI APELOR „SOMEȘ-TISA”, 2006.

MURÉNYI SZTELLA, JOVANOVIĆ-ŠANTA SUZANA, JAKIMOV

DIMITAR*:

D-HOMO-ANDROSZT-4-EN 6-KETO ÉS 6-OXIMINO SZÁRMAZÉKANAK HATÁSAI TUMOR SEJTEK PROLIFERÁCIÓJÁRA

Újvidéki egyetem, Természettudományi kar

*Vajdasági Onkológiai Intézet

1. Az újonnan szintetizált vegyületek sejtproliferációra kifejtett hatásának a vizsgálata

Az első fázisban különböző daganatellenes hatású készítmények antiproliferatív hatásait vizsgáljuk. Ahhoz, hogy új és hatásos daganatellenes hatású tényezőket készítsünk, szükségsszerű kifejlesztenünk olyan molekulákat, melyek már kis koncentrációban is magas inhibíciót váltanak neoplasztikus sejtek növekedésénél. A vegyületek azon tulajdonságát, amely a sejt kultúrák növekedésének gátlására vonatkozik, százalékban fejezzük ki kvantitatív módon, vagyis IC_{50} értékkel (ez az érték a vegyület azon koncentrációjára vonatkozik, amely által a nem kivizsgált sejtekhez viszonyítva a kivizsgált sejtek száma 50%-ra csökken).

Az újonnan szintetizált vegyületek tumoros sejtek proliferációjára vonatkozó hatásait három humán tumoros sejtvonalon vizsgáltuk. Emellett pedig még egy olyan sejtvonalon, mely egészséges humán sejteket tartalmazott (kontroll).

Ezek a következő sejtvonalak:

- 1) humán emlő-adenokarcinóma (MCF-7) ösztrogénreceptor-pozitív (ER+)
- 2) humán emlő-adenokarcinóma (MDA-MB-231) ösztrogénreceptor-negatív (ER-)
- 3) krónikus mieloid leukémia (K562)
- 4) humán fibroblaszt sejtek (MRC-5)

A kivizsgált vegyületek hatásait MTT teszttel¹ ellenőriztük, kolorimetrikus módszer használatával, és proliferációs tesztekkel az élő sejtek számának ellenőrzése érdekében.

Az eljárás folyamata tetrazólium sók [3-(4,5-dimetiltiazol-2-il)-2,5-difeniltetrazólium bromid, (MTT)] redukcióján alapszik, melynek során lila termék (formazán) keletkezik, egy mitokondriális enzim, a szukcinátdehidrogenáz jelenlétében. A keletkezett formazán mennyisége megegyezik a viabilis sejtek számával. Az abszorbancia pedig spektrofotometriával (mikroolvasóval) határozható meg, két hullámhosszon: teszt-hullámhosszon 540 nm-től és referencia hullámhosszon 690 nm-től.

A következő vegyületek sejtekre gyakorolt hatását vizsgáltuk: 17 α -pikolil-androsztén-5-en-3 β ,4 α ,17 β -triol (**1**), 5 α ,6 α -epoxi-17 α -pikolil-androsztén-N-oxid-3 β ,17 β -diol (**2**) és formesztán (ismert aromataz-gátló) 48 óra alatt 0,01 μ M-től 100 μ M-ig terjedő koncentrációkban.

1.1 A kísérlet folyamán használt sejtvonalak

A következő sejtvonalakat használtuk:

- MCF-7 (ATCC HTB22): humán emlő-adenokarcinóma. Az MCF-7 sejtvonalát mellhártya váladékból nyerjük, mely az elkülönített hámszövet egyes jellemzőit tartalmazza, így képesek az ösztradiol szintézisére. Ezen sejtek ösztrogén és progesztin receptorokat expresszálnak (ösztrogénreceptor-pozitív (ER+)). Az MCF-7

sejtvonalnak ún. „wild“ p53 típusa is van és a P-glikoproteinnel (Pgp) áll kapcsolatban. Morfológiailag ezek a sejtek hasonlítanak a hámszövet sejteire.

- MDA-MB-231 (ATCC HTB26): humán emlő-adenokarcinóma. Mellhártya váladékából nyerjük. Ezek a sejtek nem expresszálnak ösztrogén receptorokat (ösztrogénreceptor-negatív (ER-)). Morfológiailag hasonlítanak a hámszövet sejteire.
- K562 (ATCC CCL 243): Ezt a sejtvonalat a mellhártya váladékának krónikus mieloid sejteiből nyerjük. A populáció el nem különített, nagy myeloid sejtvonalakat tartalmaz.
- MRC-5 (ATCC CCL 171): A tüdő humán fibroblaszt sejtei. Az MRC-5 normál diploid sejtvonal.

1.2 Sejtvonalak fenntartása

A sejtkultúrák DMEM tápfolyadékban (DMEM: *Dulbecco's modified Eagle's medium*, tápfolyadék) növekedtek, amelyhez hozzáadtunk 4.5% glükózt, 100 IJ/ml penicillint és 100µg/ml sztreptomocint (ICN Galenika). A médiumhoz még hozzáadtunk 10% borjúembrió-szérumot is (FBS, Állatorvosi Intézet Újvidék). Minden sejtvonalat az erre a célra tervezett edényben tároltunk (Costar, 25cm²) 37°C-os hőmérsékleten, 100%-os pára- és 5% CO₂-tartalom mellett (Heraeus).

A kísérletben a növekedés logaritmikus fázisában lévő sejteket használtuk, a harmadik és tizedik átültetés között. Mivel ezek letapadó sejtek, ugyanabban a rétegben növekednek, hogy 80-90%-os összefüggő sejtréteget tudjunk vizsgálni, új tenyésztőedénybe passzálásuk szükséges. A passzálás során a tápfolyadék eltávolítását követően 0.05%-os tripszinnel kezelünk, majd 0,1%-os EDTA-PBS pufferrel mosunk. A tripszinezés öt percre tart 37°C-os hőmérsékleten, mialatt a tripszin, mint proteolitikus enzim, degradálja a protein mátrixot, amely összeköti a sejteket egymással és a tenyésztőedény aljával. Az enzimreakció megszakítását úgy végezzük, hogy szérumot adunk a tápfolyadékhoz, ami a tripszin inaktivitását eredményezi. A sejtszuspenziót ezután tíz percen keresztül centrifugáljuk 1500-as fordulatszámmal percenként, majd a sejttöledéket újra szuszpendáljuk új tápfolyadékban. Sejtszámolást követően a sejteket új tápfolyadékkal teli edénybe helyezzük (2-5 x10⁴ sejt/ml).

1.3 A sejtszám és a sejt életképességének meghatározása

A kísérletekben csak élő sejteket használtunk. A sejtsűrűséget (sejtszám egy meghatározott térfogatban) és a sejtek életképességét (viabilitásuk) DET teszttel (Dye exclusion test, vagyis tripán-kék festékkizárásos teszt) határoztuk meg². A tripán-kék a sejtbe jutva megfesti a sejt fehérjét – abban az esetben, ha sérült a sejtfal. Ily módon az életképtelen sejtek kék színűek lesznek, így meg tudjuk őket különböztetni az élő sejtektől, melyek nem színeződnek be. A sejtszuspenziókat (50µl) 200µl 0.1%-os tripán-kék festékben oldottuk, majd azonnal megszámoltuk a sejteket hemocitóméterben inverz (fordított állású) fáziskontrasztmikroszkóp segítségével.

A sejtek számát 1 ml szuszpenzióban a következő egyenlet segítségével számolhatjuk ki, figyelembe véve a kamra dimenzióját és az oldottságot:

$$N = N_0 \times 5 \times 10^4$$

Ahol az N jelöli az összes élő sejt számát 1 ml szuszpenzióban ; N₀ pedig az élő sejtek számát a hemocitóméter hármas vonallal határolt területén; 5 az oldottsági faktor; 10⁴ pedig a korrekciós faktor (magába foglalja a kamra mélységét és térfogatát ml-ben kifejezve).

A sejt viabilitását (V) a következő egyenlettel számolhatjuk ki:

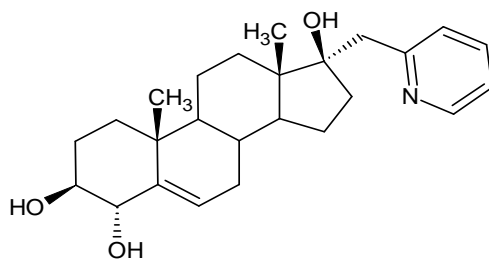
$$V(\%) = (N_0/(N_0+M_0)) \times 100$$

ahol az M_0 az elhalt sejtek száma, N_0 pedig az élő sejtek száma a hemocitométer hármas vonallal határolt területén.

A sejt viabilitása nagyobb volt 90%-nál.

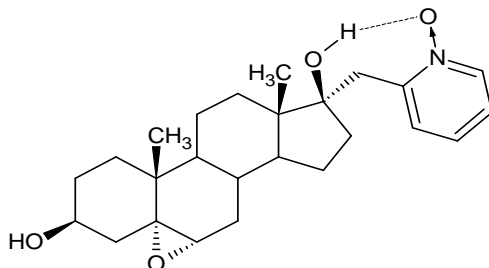
1.4 A vizsgálandó anyagok tesztelése

Az 1 és 2 androsztén származékok citotoxikus hatásait vizsgáltuk, melyeket a kémia, biokémia és környezetvédelmi szak laboratóriumaiban szintetizáltak (1.kép a. és b.)³, mint ahogy a formesztán aromatáz-gátlót is, melyet mint referencia vegyületet használtunk vizsgálatainkban (2 kép).

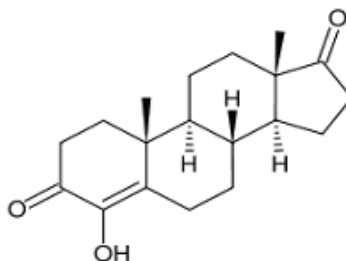

1.kép a.) 17 α -pikolil-androsztén-5-en-3 β ,4 α ,17 β -triol (1)³

Az újonnan szintetizált vegyületek (1. és 2. vegyület) sejtprolifrációra gyakorolt hatásait úgy vizsgáltuk, hogy feloldottuk őket dimetil-szulfoxidban (1×10^{-2} M DMSO). A munkaadatok úgy kaptuk meg, hogy az alapoldatot feloldottuk PBS pufferral. Olymódon, hogy hozzáadtunk 10 μ l puffert a mikrotiter lemez minden nyílásába, majd a végleges térfogatnál hozzáadtunk 100 μ l puffert 10^{-8} - 10^{-4} M koncentrációban. Hasonlóképpen jártunk el a formesztán esetében is.

1.kép b.) 5 α ,6 α -epoxi-17 α -pikolil-androsztén-N-oxid-3 β ,17 β -diol (2)³

2.kép Formesztán⁴

1.5 Kolorimetrikus MTT teszt

A sejteket a növekedés logaritmikus fázisában összegyűjtöttük, centrifugáltuk (10 min/200xg) és számukat meghatároztuk 0,1% tripánkékben. Az élő sejteket 96 lyukú lemezre ültettük, és így 90 µl tápfolyadékban 10^4 (K562) vagy 5×10^3 (MRC5) sejtet vizsgáltunk. Ezután a lemezeket termosztátba helyeztük (37°C, 5% CO₂) az elkövetkező 24 órára. Az inkubáció lejárta után a kontrollt kivéve (kezeletlen sejtek) 10 µl vizsgálandó vegyületet adtunk mintáinkhoz, megfelelő koncentrációban. 48 órás inkubációt követően 10 µl/nyílás frissen készített MTT-oldatot adtunk a sejtekhez, majd újabb 3 órára termosztátba helyeztük mintáinkat. Az inkubáció lejárta után rögtön leolvastuk az abszorbanciát, mikrotiter lemez olvasó segítségével (Multiscan, MCC/340) 492 nm hullámhossztól és 690 nm referencia hullámhosszon. A lemez azon nyílásait, melyek csak tápfolyadékot és MTS/PMS tartalmaztak, de sejteket nem, vak próbaként („blank”) használtuk.

A citotoxicitást százalékban fejeztük ki a következő egyenlet segítségével:

$$\text{Cit} = (1 - A_s/A_k) \cdot 100$$

ahol az A_k a kontroll minta abszorbanciáját jelöli, az A_s pedig azokét a mintákét, melyek a vizsgálandó citotoxikus vegyületet tartalmazták.

1.6 Minőségellenőrzés a tesztelés során

- A kiültetett sejtek viabilitása, tripán-kék tesztel meg határozva (DET), nagyobb volt, mint 90%.
- A sejteket a növekedés logaritmikus fázisában használtuk és olyan koncentrációban, mely biztosította a sejtek logaritmikus növekedését a teszt folyamán (5×10^3 /nyílás).
- A variációs koefficiens (CV) a kísérleti és kontroll kultúrákban kisebb volt, mint 15%; úgy, ahogy kísérleteink legnagyobb részében.
- A kontroll (kezeletlen sejtek) abszorbanciája legalább háromszorosa volt vak próba (tápfolyadék) abszorbancia középértékének.

1.7 Az adatok elemzése

A kapott eredményeket statisztikailag Excel program segítségével dolgoztuk fel. A középértéket, a standard deviációt és a variációs koefficiens a minták kvadriplikátorjainak minden kísérletére kiszámoltuk. Minden kísérletet kétszer végeztünk el. A sejtpopulációk, kivizsgált vegyületek hatása általi növekedésének csökkenését, a citotoxicitás százalékában fejeztük ki. Azt a koncentrációt, mely alatt 50%-os inhibíciót értünk el a sejtek növekedésénél, azaz a citotoxicitást (IC₅₀), “Median effect” analízissel, CalcuSyn program segítségével határoztuk meg.

2. Az újonnan szintetizált vegyületek hatása a sejtek genetikai anyagára

Az újonnan szintetizált vegyületek 1 és 2 hatását emberi sejtek genetikai anyagaira, testvérekromatidok közötti kicserélődés módszerével (SCE, engl: Sister Chromatide Exchange) és mikronukleusz módszerrel határoztuk meg. Referencia vegyületként a formesztánt alkalmaztuk.

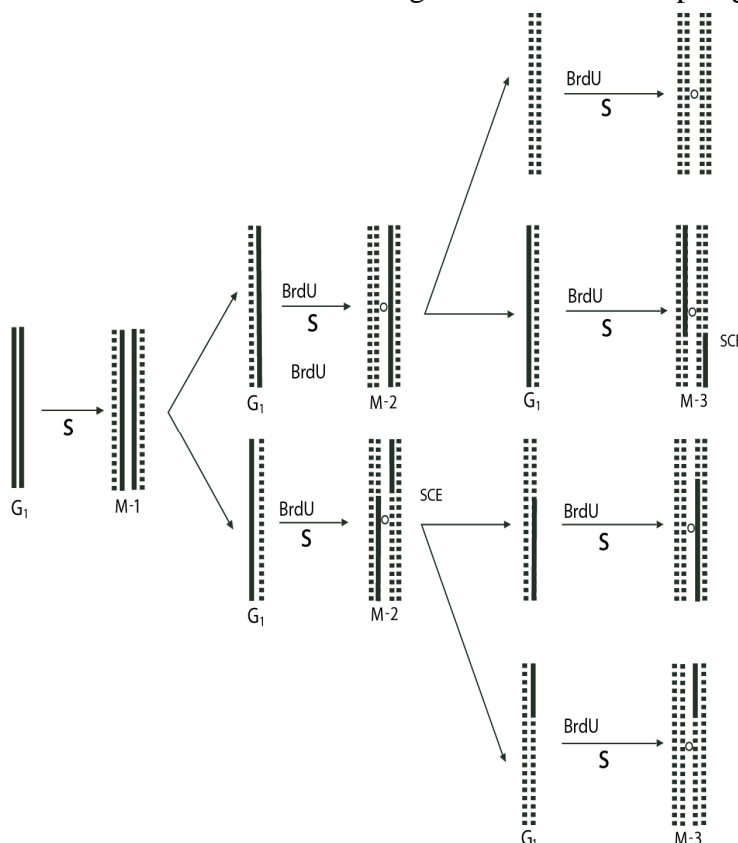
2.1 Testvérkromatidok közötti kicserélődés tesztje (SCE)

2.1.1 SCE teszt alapja

Testvérkromatidok közötti kicserélődésnek tesztje (3.kép) azt az eljárást jelöli, melynél kölcsönös csere jön létre a metafázikus kromoszóma testvérkromatidjainak DNS szakaszai között. Ez pedig az őket körülvevő mutagén és karcinogén anyagok hatására megy végbe. Az SCE tesztet perifériás véren vagy a vér sejt kultúráin végezhetjük el.

Ezzel a módszerrel észlelhető a DNS molekula sérülése és génátrendeződés mutagén tényezők hatása alatt, olyan koncentrációban, mely akár százszor is kisebb lehet, mint az a koncentráció, mely szükséges a látható kromoszómaaberráció végbemenéséhez. Ezt pedig standard citogenetikai eljárásokkal állapíthatjuk meg, kariotípus-analízis segítségével. Az SCE az Egészségügyi Világszervezet által elfogadott, illetve már szerepel a kivizsgált populációk standard rövid ideig tartó (short-term) eljárások listáján.

A módszer standardizált és sok laboratóriumban alkalmazott világszerte.

3.kép SCE módszer folyamata - A teljes vonal a DNS natív láncának felel meg, míg a szaggatott vonal azt a DNS láncot jelöli, melybe BrdU van beépítve

A génanyagok cseréje testvérkromatidok között, a teszt sejtjeinél minden kromoszóma kromatidjának differenciális színezése által állapítható meg a mitózisban. Ezt úgy érhetjük el, ha 5-bromo-2'-deoxiuridin (BrdU) timidin-analógot építünk be az ismétlődő DNS láncba két folyamatos osztódás során. Így kapjuk meg az ún. „harlekin” kromoszómákat (egy kromatid világos, a másik színezett), melyeken látható az egymással szemben álló, szomszédos kromatidok cseréje a DNS láncain.

2.1.2 SCE teszt folyamata

A perifériás sejtek limfocita kultúráit előkészítettük a kontroll és kísérleti csoportok részére. Az egészséges donorokból 0,4 ml heparinnal kezelt vért 5 ml 20% sertésmagzat-szérum (FCS, SIGMA) tartalmú RPMI-1640 (SIGMA) tápfolyadékhoz adtuk. A médiumot 2 µg/ml fitohemagglutinin (PHA-M, Gibco), illetve 2 mM glutaminnal és antibiotikummal (100 IU/ml penicillin és 100 µg/ml sztreptomycin (ICN)) egészítettük ki. Közvetlenül az

előkészítést követően 5-bromo-2'-dezoxiuridint (BrdU, Sigma) adtunk a sejt kultúrákhoz, 10 µg/ml végleges koncentrációban. Az így előkészített kultúrákba minden kísérleti csoport mintájához 250 µl előre elkészített 0.1M „stock” oldatot adtunk - minden kivizsgálandó vegyülethez, s így a végleges koncentráció a kultúrákban 5 µM/ml volt. Ily módon elértük azt, hogy a kísérleti csoportok limfocita kultúrái, ekvimoláris koncentrációjú kísérleti vegyületeknek legyenek kitéve.

A kultúrák 72 órán keresztül 37°C-on és 5%-os CO₂-tartalmú termosztátban inkubálódtak. Egy órával az inkubáció lejárta előtt kolhicint (Demelcocine, Sigma) adtunk mintáinkhoz 0.1 µg/ml koncentrációban.

A sejt kultúrákat az inkubálást, majd centrifugálást követően hipotóniás oldattal kezeltük (0,075 M KCL, 30 percig 37 °C-on). A sejt rögzítését az előzőleg előkészített lemezekén kétszer 15 perces fixálás (metanol:ecetsav (3:1)) segítségével tettük lehetővé, majd a mintákat szintén kétszer öblítettük át a fixálószerrel.

A testvérkromatidok megkülönböztetését FPG (fluorescence-plus-Giemsa; Hoechstom 33258 (Sigma)) festéssel tettük lehetővé.

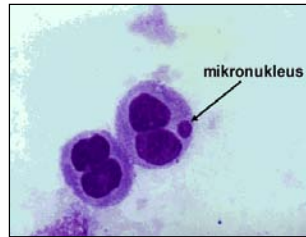
Mintánként 25 jól differenciált metafázikus kromoszóma-szerelvényt vizsgáltunk és megszámloltunk minden cserét a kromatidák között. Az SCE teszt eredményeit egyszeri testvérkromatidok középértékeiként fejeztük ki a teljes analizált metafázisra nézve⁵.

2.2 Mikronukleusz teszt

A mikronukleusz tesztet az IEAE⁶ protokoll alapján végezzük, kisebb módosításokkal a preparátumok festését illetően.

2.2.1 A mikronukleusz teszt folyamata

Mikronukleusz eljárással a perifériás vér limfocitáit vagy sejt vonalakból származó sejteket ösztönözzük sejt osztódásra, majd két osztódási cikluson át inkubáljuk, úgy hogy a második sejt osztódásnál megszakítjuk a citoplazma osztódását. A citokinézis blokkolása citohalazin B-vel történik, amely megszakítja a citoplazma osztódását a sejtmag osztódásának megszakítása nélkül. Ily módon binukleáris sejtek jönnek létre. Több binukleáris sejt analízise során (1000-en felül) egyeseknél a két sejtmag mellett más, kisebb méretű sejtmag-származékokat is megfigyelhetünk, melyeket mikronukleuszoknak nevezünk. Ezek a binukleáris sejteken belül sejtmembránnal elkülönített részeket képeznek, úgy hogy a preparátumon ugyanúgy elszíneződnek, mint a sejtnukleuszok. A mikronukleuszok (4.kép) kromoszóma-fragmentumokból vagy egész kromoszómákból keletkeznek, melyek nem alkalmasak arra, hogy részt vegyenek a sejt osztódásban (hogy az osztódási orsók végei felé haladjanak a mitózisban) és ezért nem is vesznek részt az újonnan keletkezett sejtmagok összetételében, miután a sejt osztódás végbement. A mikronukleuszok száma a kromoszóma-fragmentációnak és a kromoszóma delécióknak felel meg, s bizonyított, hogy ezek megjelenése érzékeny indikátornak számít a kromoszóma sérülések kimutatására. A mikronukleuszok keletkezésének indukciója hatásos biomarkernek számít bizonyos betegségeknél és a sérült DNS indukcióinak bizonyos folyamatainál. A mikronukleusz teszt lehetővé teszi a kromoszóma-fragmentációk és deléciók megbízható detektálását sokkal könnyebb módon, mint a kromoszóma-aberrációk analízisével⁷.

4.kép Binukleáris sejt mikronukleusszal

A következő kritériumokat kell figyelembe venni a mikronukleuszok számlálása során:

- a sejtmagok körülbelül egyforma nagyságúak legyenek
- a mikronukleusz keresztmetszete a sejtmag keresztmetszetének legalább 1/3-a kell, hogy legyen
- a mikronukleuszt jól el kell különíteni a sejtmagtól
- a mikronukleusz összetétele a sejtmagéhoz hasonló

A mikronukleusz eljárás gyors és egyszerű, különböző sejt típusoknál alkalmazható, és a segítségével szimultán érzékelhetjük a kromoszóma- és génmutációkat. Az eljárás hiányosságai közé tartozik viszont, hogy létrejöhet interferencia más citokinézis inhibitorokkal is, illetve a citohalazin-B-nek más teszt vegyületekkel való interakciója. Ezen kívül nem lehetséges minden szerkezeti aberráció felderítése a sejtfázisok és a sejtosztódás során.

2.2.2 Mikronukleusz teszt folyamata

A perifériás sejtek limfocita kultúráit úgy készítettük el, hogy az egészséges donorból beültettünk 0,4 ml heparinnal kezelt vért 5 ml RPIM-1640 (SIGMA) tápfolyadékba 15%-os magzati borjúsérum (FCS, SIGMA) hozzáadásával. Ezután fitohemagglutinint (PHA-M, Gibco) adtunk hozzá 2 µg/ml koncentrációban, majd 2 mM glutamint és antibiotikumot (100 IU/ml penicillint és 100 µg/ml sztreptomocint (ICN)). Az így előállított kultúrákba, az inkubáció előtt hozzáadtuk a vizsgálandó vegyületet is ekvimoláris koncentrációban 5 µM (minden vegyületre jutott 250 µl előzőleg elkészített 0.1M „stock” oldat).

A sejt kultúrákat 72 órán keresztül 37°C-on, 5%-os CO₂-tartalmú termosztátban inkubáltuk, a 44. óránál 6 µg/ml koncentrációban citohalazin B-t (Cytochalasin-B, Sigma) adtunk mintáinkhoz.

Ezután következett a 72. órán, a limfocita kultúrák feldolgozása és előkészítése (K562 sejtvonal), majd a sejtszuspenziók centrifugálása (5 perc/1200 fordulat) és az anyalúg kiöntése. Ezután hozzáadtunk hideg hipotóniás oldatot (4°C) 0,075 M KCL, majd a sejtszuspenziót rögtön centrifugáltuk (8 perc/1,200 fordulat), az anyalúgot pedig kiöntöttük.

A sejtek rögzítését metanol:ecetsav (3:1) keverékével végeztük, melyhez hozzáadtunk 1 % formaldehidet, majd centrifugáltuk a szuszpenziót (8 perc/1100 fordulat) és fixálószerrel öblítettük formaldehid nélkül még kétszer. A preparátumokat úgy készítettük el, hogy a sejtszuspenziókat ráhelyeztük a tiszta és száraz mikroszkóplemezekre. Az eljárás modifikációja abból állt, hogy színezést végeztünk 2 %-os Giemsa oldattal, desztillált vízben, egy csepp NH₄OH hozzáadásával 7-9 percen keresztül.

Legalább 1000 binukleáris limfocitát analizáltunk mintánként. A következő paramétereket elemeztük: mikronukleusz előfordulása, mikronukleusz eloszlása és proliferációs index (PI).

A mikronukleusz előfordulását úgy kapjuk meg, hogy 1000 analizált binukleáris sejtben megszámoljuk a mikronukleuszokat, míg a proliferációs indexet a következő egyenlet segítségével számolhatjuk ki:

$$PI = (M1+2M2+3(M3+M4)) / N$$

Ahol M1-M4 a sejtek számát jelzik 1-4 nukleuszig, N pedig az össz analizált sejt számát jelöli.

A mikronukleusz eloszlása a binukleáris limfociták számát határozza meg, melyek 1-6-ig terjedő mikronukleuszt tartalmazhatnak⁶.

2.3 A genotoxikus tesztek eredményeinek feldolgozása

A szigorúan ellenőrzött mintákon végzett tesztek eredményeit Microsoft Excel program segítségével dolgoztuk fel és általános statisztikai analízissel kaptuk az adatokat.

3. Eredmények és megvitatás

A különböző koncentrációjú újonnan szintetizált vegyületek és a formesztán sejt kultúrákra gyakorolt hatását vizsgáltuk: MCF-7 (ösztrogénreceptor-pozitív (ER+)), MDA-MB-231 (ösztrogénreceptor-negatív (ER-)), K562 (krónikus mieloid leukémia) és MRC-5 (humán fibroblaszt sejtek). A citotoxicitást kolorimetrikus MTT teszttel határoztuk meg.

Ezenkívül megvizsgáltuk a genomra gyakorolt hatásukat, egy egészséges donor perifériás vérsejtjeinek limfocita kromoszómái esetében, mikronukleusz teszt és a testvérkromatidok kicserélődésének folyamatával - azaz SCE teszttel. Ezeket a teszteket az Egészségügyi Világszervezet is elismerte⁹ biomonitring alkalmazására és genotoxikus hatások megfigyelésére. A testvérkromatidok közötti kicserélődés tesztjét az egyik legérzékenyebb eljárásnak tartják a géntoxikológiában, és ezért sokszor alkalmazzák potenciális mutagén és karcinogén vegyületek tesztelésénél. A mikronukleusz teszt pedig olyan eljárás, melyet legtöbbször alkalmazunk klasztogén (kromoszóma-megszakítás) és aneugén hatásoknál (olyan hatás, mely a mitotikus orsóra hat és abnormális sejtosztódást eredményez) fizikai és kémiai közvetítők jelenlétében. Ebből kifolyólag fontos tesztnek tartják a biomonitringnál⁷.

3.1 Citotoxikus teszt eredményei

Az újonnan szintetizált vegyületek citotoxikus hatását *in vitro* MTT teszttel vizsgáltuk ki. A következő humán rákos sejteknél: ösztrogénreceptor-pozitív (ER+) humán emlőadenokarcinóma (MCF-7), ösztrogénreceptor-negatív (ER-) humán emlőadenokarcinóma (MDA-MB-231), krónikus mieloid leukémia (K562) és humán fibroblaszt sejtek (MRC-5). A vizsgálandó vegyületeket (vegyület 1, 2 és formesztán) különböző koncentrációkban (0.01, 0.1, 1, 10 és 100 µM) adtuk mintáinkhoz és 48 óra elteltével megvizsgáltuk a kezelt és kezeletlen sejt populációkra gyakorolt hatásukat.

Szelektív citotoxikus hatások kivizsgálása érdekében megállapítottuk az egészséges sejt populációkra gyakorolt hatásukat is (humán fibroblaszt sejtek, MRC-5).

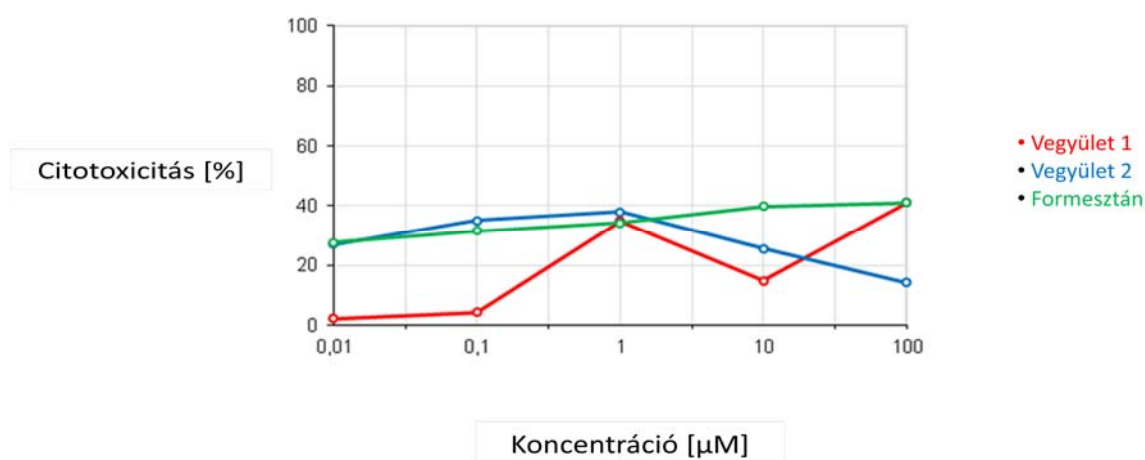
A sejt kultúrák növekedését MTT teszttel vizsgáltuk, spektrofotometriás módszer segítségével a próbák abszorbanciáját mértük, mely az élő sejtek számával arányos.

Emellett kivizsgáltuk a különböző koncentrációjú újonnan szintetizált vegyületek és a formesztán tumorsejtek illetve egészséges sejtek növekedésére gyakorolt hatását (MCF-7, MDA-MB-231, K562 és MRC-5), majd ezt az 1-4-ig terjedő táblázatokban mutattuk be. A

diagrammokon pedig (1-4-ig) a százalékos citotoxicitás dózis-függésének grafikus ábrázolása látható, az 1-es és 2-es vegyületek hozzáadását követően.

1.táblázat A citotoxicitás eredményei az MCF-7 sejtvonalnál

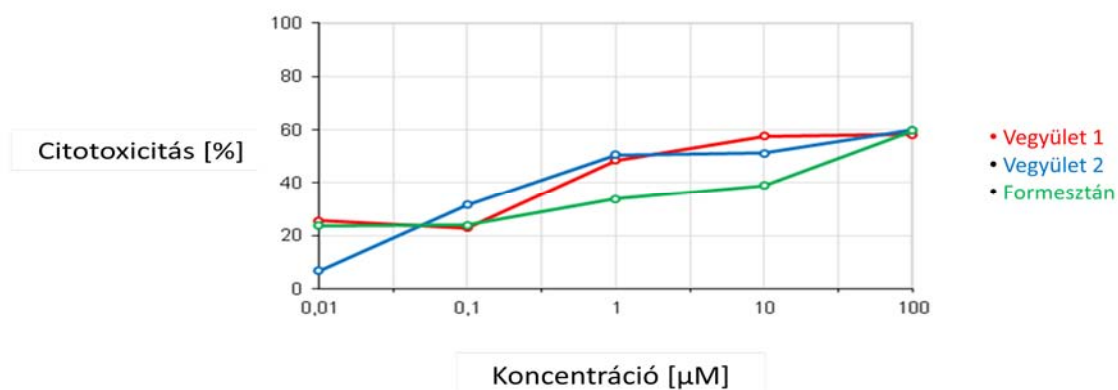
Vegyület	Koncentráció (M)					IC ₅₀ (μM)
	10 ⁻⁸	10 ⁻⁷	10 ⁻⁶	10 ⁻⁵	10 ⁻⁴	
1	2.32	4.32	34.84	14.91	41.18	>100
2	27.11	35.11	38.05	25.52	14.21	>100
Formesztán	27.65	31.66	34.25	39.81	41.15	>100

1.diagramm A citotoxicitás eredményei az MCF-7 sejtvonalnál

2.táblázat A citotoxicitás eredményei az MDA-MB-231 sejtvonalnál

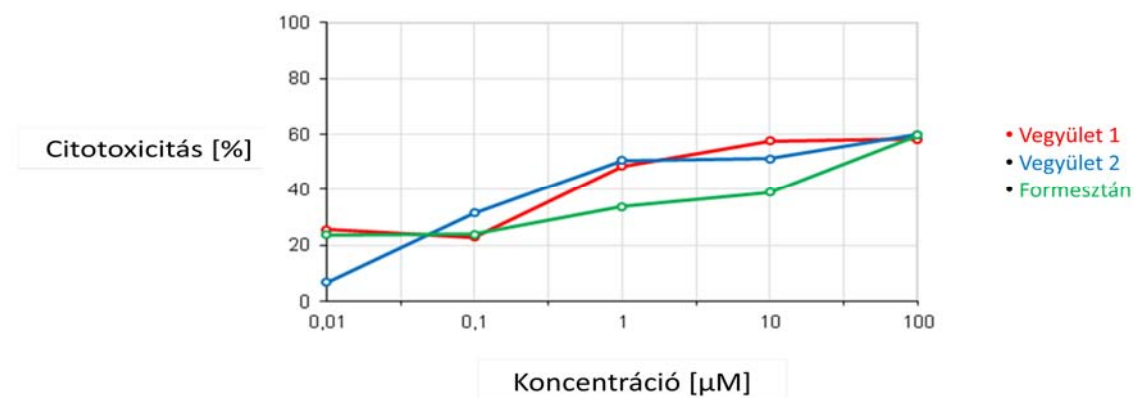
Vegyület	Koncentráció (M)					IC ₅₀ (μM)
	10 ⁻⁸	10 ⁻⁷	10 ⁻⁶	10 ⁻⁵	10 ⁻⁴	
1	25.51	23.01	48.57	57.70	58.37	5.61
2	6.75	31.51	50.54	51.17	59.83	7.45
Formesztán	23.82	24.04	33.94	39.12	59.81	55.5

2.diagramm A citotoxicitás eredményei az MDA-MB-231 sejtvonalnál

3.Táblázat A citotoxicitás eredményei a K562 sejtvonalnál

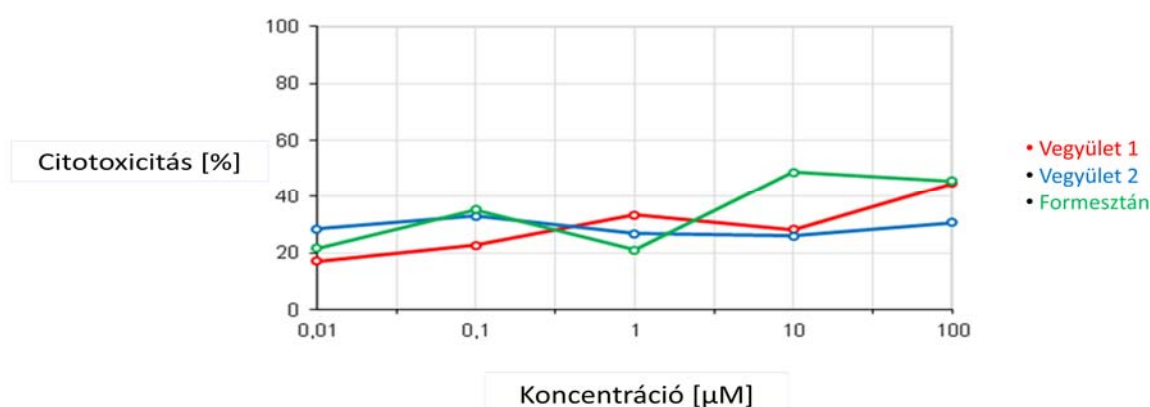
Vegyület	Koncentráció (M)					IC ₅₀ (μM)
	10 ⁻⁸	10 ⁻⁷	10 ⁻⁶	10 ⁻⁵	10 ⁻⁴	
1	15.40	23.99	25.21	26.72	35.62	>100
2	10.73	19.20	31.14	29.59	41.93	>100
Formesztán	28.41	26.20	30.08	31.30	33.15	>100

3.diagramm A citotoxicitás eredményei a K562 sejtvonalnál

4.táblázat A citotoxicitás eredményei az MRC-5 sejtvonalnál

Vegyület	Koncentráció (M)					IC ₅₀ (μM)
	10 ⁻⁸	10 ⁻⁷	10 ⁻⁶	10 ⁻⁵	10 ⁻⁴	
1	17.21	22.76	33.46	28.36	44.91	>100
2	28.45	32.96	26.74	25.99	30.68	>100
Formesztán	21.60	35.31	20.97	48.85	45.65	>100

4.diagramm A citotoxicitás eredményei az MRC-5 sejtvonalnál

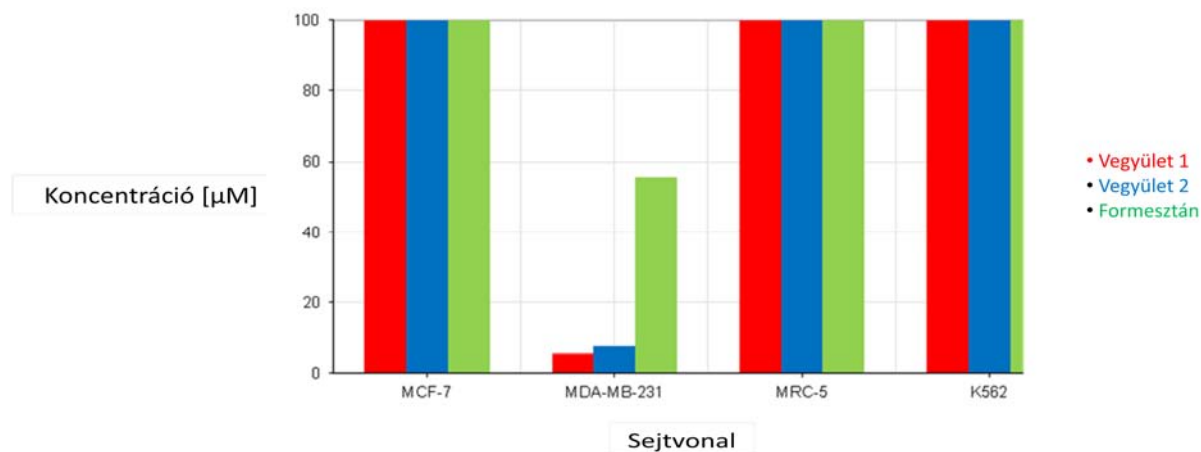
A vegyületekkel történő inkubáció tumorsejtek proliferációjára gyakorolt hatását kvantitatív módon lehet kifejezni IC₅₀ értékekkel. Ez a vizsgált vegyületek azon koncentrációját jelöli, mely alatt a kezelt sejtek száma 50%-al csökken a kezeletlen sejtekhez képest. Ha az IC₅₀ érték kisebb mint 20 μmol/dm³ úgy véljük, hogy az a vegyület jó citotoxikus hatással bír. Ha az IC₅₀ 20-100 μmol/dm³ között van, akkor a vegyület gyenge/mérsékelt citotoxikus hatással bír. Míg azon vegyületek, melyeknek az IC₅₀ értéke meghaladja a 100 μmol/dm³ koncentrációt nem számítanak toxikus vegyületeknek. A vizsgálandó vegyületek IC₅₀ koncentrációját (vegyület 1, 2 és formesztán) különböző sejtvonalak esetében, „Median effect” analízissel, CalcuSyn program használatával határoztuk meg és az 5-ös táblázatban illetve az 5-ös diagrammban mutattuk be.

5.táblázat A vizsgált vegyületek IC₅₀ koncentrációs (μM) értékei a sejtkultúrákon

Vegyület	IC ₅₀ (μM)			
	Sejtvonal			
	MCF-7	MDA-MB-231	K562	MRC5
1	> 100	5.61	>100	> 100
2	> 100	7.45	>100	> 100
Formesztán	> 100	55.50	> 100	> 100

Mint, ahogy az eredményekből is látszik az 5-ös táblázatnál és 5-ös diagrammnál, az újonnan szintetizált vegyületek antiproliferatív hatása az ösztrogénreceptor-negatív (ER–) humán emlő-adenokarcinóma (MDA-MB-231) sejtvonal esetében volt a legnagyobb: az IC₅₀

az 1-es vegyület esetében 5.61 μM , a 2-es vegyületnél pedig 7.45 μM . Az ösztrogénreceptor-pozitív (ER+) humán emlő-adenokarcinóma (MCF-7) és a krónikus mieloid leukémia (K562) proliferációjára ezek a vegyületek gyengén hatottak. A populáció-csökkenés maximum 45% volt a tesztelt vegyületek legmagasabb koncentrációjánál (humán fibroblaszt sejtek, MRC-5, IC_{50} értéke $>100 \mu\text{M}$).

5.diagramm A vizsgált vegyületek IC_{50} koncentrációs (μM) értékeinek grafikus ábrázolása

Az újonnan szintetizált vegyületek K562 (krónikus mieloid leukémia) sejtekre gyakorolt citotoxikus hatását a vizsgálandó vegyületek evaluációs hatásának tesztelésével és az IC_{50} koncentráció limfocita sejtek modelljén való meghatározásával állapítottuk meg. Ez azért volt fontos, mert a kísérlet következő fázisára terveztük a genotoxikus hatások vizsgálatát. Mégpedig egészséges donorok perifériás vérének limfocitáin, ami tulajdonképpen a legszélesebben körben elfogadott emberekre gyakorolt genotoxikus hatások elemzésének modell-rendszerét jelöli. Mivel mindkét vegyület (1 és 2) igen gyenge citotoxikus hatást fejtett ki a K562 sejtvonalra (IC_{50} mindkét vegyületnél nagyobb, mint $100 \mu\text{M}$), viszont a genotoxikus hatást nézve a vegyületeket $5 \mu\text{M}$ -os ekvimoláris koncentrációban vizsgáltuk. Ezt két okból kifolyólag vizsgáltuk: elsősorban azért, mert ezek a tesztek sokkal érzékenyebbek és nem lehet alkalmazni IC_{50} koncentrációkat, továbbá pedig azért, mert a vegyületek alkalmazott koncentrációja ($5 \mu\text{M}$ -tól) a potenciális terápiás koncentrációk közé tartozik.

3.2 A testvérkromatidok kicserélődésének eredményei

A testvérkromatidok kicserélődésének tesztjét (SCE) abból a célból végeztük el, hogy az újonnan szintetizált vegyületek genetikai anyagra gyakorolt hatását vizsgáljuk. Egészséges donorok perifériásvérenek limfocitáit kezeltük az 1-es, 2-es vegyületekkel és formesztánnal $5 \mu\text{M}$ -os ekvimoláris koncentrációban, majd analizáltuk a testvérkromatidok kicserélődésének előfordulását. Minden vegyületnél és a kontroll csoportnál is két mintát vizsgáltunk. Az eredmények átlagként vannak kifejezve a testvérkromatidok kicserélődésénél a metafázisban levő kromoszómák esetén⁵ (6. táblázat).

A normálértékek az emberi testvérkromatidok kicserélődésénél, az szakirodalmi adatoknak megfelelően 4-től 8-ig terjednek⁷.

6.táblázat A testvérkromatidok kicserélődésének eredményei. Minden csoportra nézve két mintát vizsgáltunk.

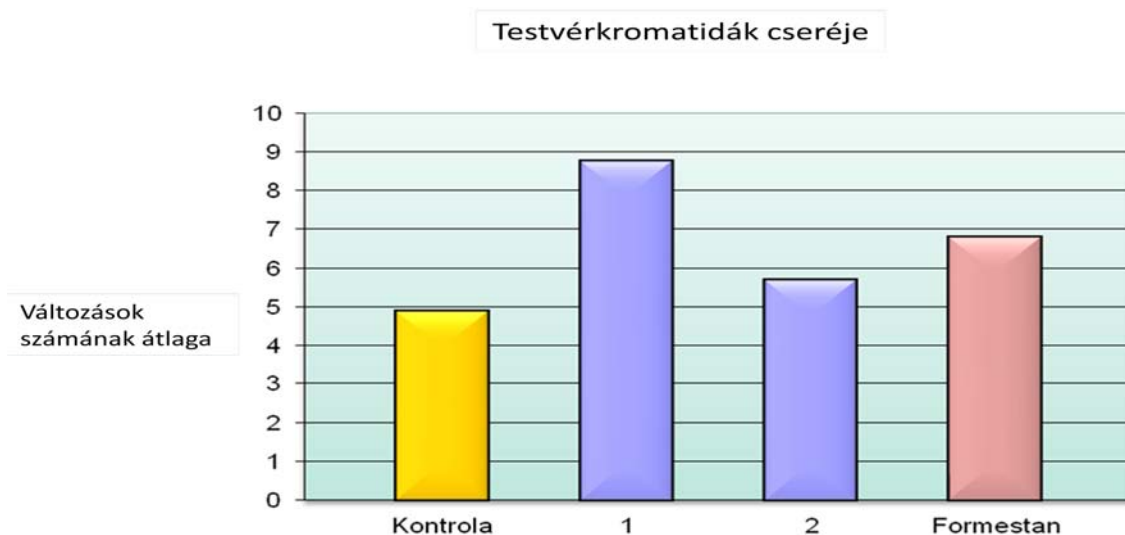
Metafázis	Kontroll			1			2			Formesztán		
Minta	I	II	k.é.	I	II	k.é.	I	II	k.é.	I	II	k.é.
	Testvérkromatidok cseréjének előfordulása											
1	6	4		4	9		5	4		6	5	
2	5	4		5	8		4	5		6	6	
3	3	6		12	7		11	5		8	5	
4	7	4		8	11		2	4		4	6	
5	5	4		9	8		4	5		5	8	
6	3	8		10	9		10	7		10	7	
7	5	4		13	9		5	5		8	10	
8	5	5		9	7		4	3		9	11	
9	6	5		4	10		5	3		5	6	
10	10	6		8	5		2	4		9	8	
11	5	11		5	6		4	5		6	7	
12	3	4		10	9		5	2		5	6	
13	3	8		12	4		11	2		8	9	
14	5	8		4	5		10	7		13	5	
15	7	6		7	8		2	10		4	10	
16	7	7		12	7		4	5		5	4	
17	5	3		9	13		4	6		5	4	
18	2	3		13	10		5	5		4	6	
19	3	3		11	9		10	8		7	8	
20	5	1		7	14		11	9		8	6	
21	5	4		13	12		5	8		8	9	
22	2	3		4	8		4	5		6	4	
23	5	5		14	7		3	5		2	4	
24	6	4		5	13		5	11		11	9	
25	3	3		10	11		12	5		6	8	
Középérték:	4.84	4.92	4.88	8.72	8.76	8.74	5.88	5.52	5.70	6.72	6.84	6.78
Standard deviáció	1.84	2.18		3.31	2.59		3.23	2.29		2.49	2.08	

A testvérkromatidok kicserélődésének átlaga egy metafázison belül a kontroll (kezeletlen) csoportnál 4.84 (± 1.84) és 4.92 (± 2.18) volt, az első illetve a második mintánál. A vizsgálandó vegyületekkel kezelt limfocitakultúránál a következő középértékeket kaptuk a SCE teszt alkalmazásával az 1-es vegyületnél: 8.72 (± 3.31) és 8.76 (± 2.59), a 2-es vegyületnél: 5.88 (± 3.23) és 5.52 (± 2.29) és a formesztánnál 6.72 (± 2.49) és 6.84 (± 2.08).

Kiszámoltuk a SCE teszt középértékeit mindkét mintánál, mind a négy kezelt csoportra. Az SCE teszt középértéke mindkét kontroll mintánál 4.88 volt, az 1-es vegyülettel kezelt mintánál 8.74, a 2-es vegyülettel kezelt mintánál pedig 5.70. Míg a formesztánnal kezelt mintánál 6.78 lett. A SCE teszttel kapott minták és kontrollok középértékeinek összehasonlításával új indexeket kaptunk, melyeket a kontrollhoz viszonyítva százalékban fejeztünk ki (7.táblázat és 6.diagramm).

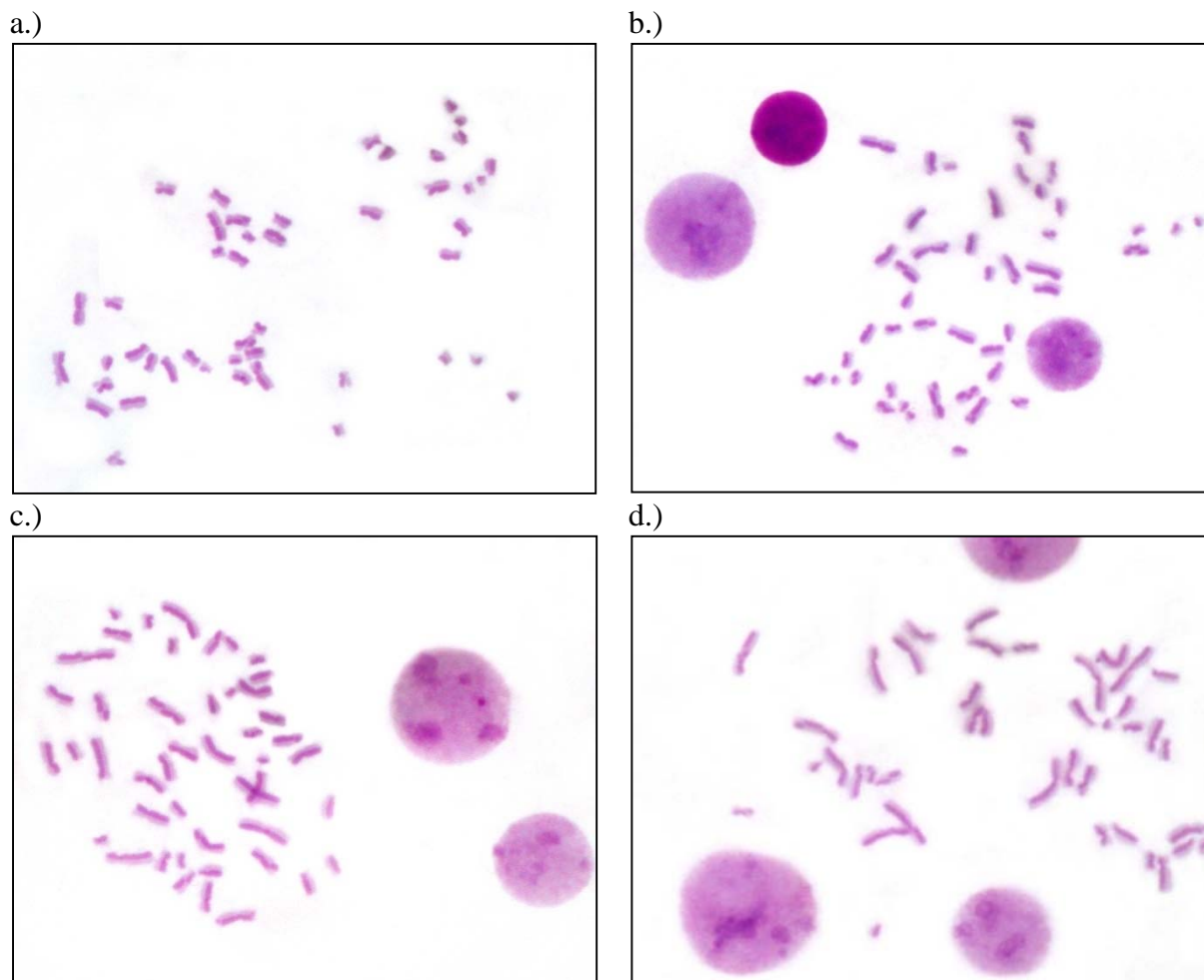
7.táblázat Az 1-es és 2-es vegyülettel kezelt perifériásvér limfocita mintáinak SCE teszttel kapott értékei, melyek a kontrollhoz viszonyítva százalékban vannak kifejezve

Minta	SCE	
	SCE középérték két mintánál	Százalékos ellenőrzés
K	4.88	100%
1	8.74	179.10%
2	5.70	116.80%
Formesztán	6.78	138.93%

6.diagramm Az SCE középértékeinek grafikus ábrázolása a kontrollnál illetve a kezelt mintáknál

Morfológiai különbség a kontroll és a kezelt minták között nem tapasztalható. A kezelt mintáknál nem észlelhető sem számbeli, sem pedig szerkezeti aberráció.

5.kép: SCE teszttel előkészített kromoszóma-garnitúrák különböző színű testvérkromatidokkal: a) az 1-es vegyülettel kezelt sejt; b) a 2-es vegyülettel kezelt sejt; c) formesztánnal kezelt sejt; d) kezeletlen sejt

Az SCE teszt eredményei megmutatták, hogy az 1-es vegyület megnövekedett testvérkromatid- -cserét eredményez a vizsgált alanyánál, azaz genotoxikus hatást fejtett ki ($SCE = 8.74 \pm 2.94$). A 2-es vegyület mindeközben jelentéktelen növekedést fejtett ki a kontroll mintára nézve, mondhatni nem fejtett ki genotoxikus hatást ($SCE = 5.7 \pm 2.78$) egyik minta esetében sem. Mivel az SCE teszt érzékeny eljárásnak számít, az alanyok között individuális különbség észlelhető a genotoxikus hatásokat illetően. Ebből az okból kifolyólag összehasonlítottuk a kezelt és a kezeletlen (kontroll) mintákat, majd az eredményt a kontrollhoz viszonyítva százalékban fejeztük ki. A végső genotoxikus hatás meghatározása érdekében a középértéket vettük alapul mindkét mintánál. Így kaptuk az 1-es vegyületnél eredményként a 79.1%-ot, ami azt jelenti, hogy a vizsgált sejt nagy genotoxikus hatásnak lett kitéve. A vegyületek hosszabb hatástartamú genotoxikus következményeinek pontos meghatározását csak újabb vizsgálatok tennék lehetővé, de az eddigi tanulmányok mindenképpen azt bizonyítják, hogy a 2-es vegyület alkalmasabb potenciális daganatellenes gyógyszer kifejlesztésére, mint az 1-es vegyület.

3.3 Mikronukleusz teszt eredményei

A mikronukleusz eljárást a kromoszómák szerkezeti elváltozásainak vizsgálatára alkalmazzuk, kromoszóma- vagy kromatidtörések alkalmával, illetve utólagos, ismétlődő, nem megfelelő kapcsolódások és más adduktok képződése esetén. Ezek az adduktok

különböző vegyületek közvetlen vagy közvetett hatása alatt keletkezhetnek, oxigén- és más reaktív szabadgyökök által, melyek a vegyületek anyagcseréje során keletkeznek a sejtekben. Az összes ilyen kromoszóma-aberráció rövid távon a kromoszómák sejtosztódás során történő aberrációjához vezet, amit mikronukleusz keletkezésével állapíthatunk meg az analizált binukleáris sejteknél. Standard értékeket a mikronukleusz incidenciát nem definiáltunk. Habár létezik több tanulmány a különböző számú és csoportú populációkat illetően, nem létezik egy egységes vélemény arról, hogy melyek a standard értékek a mikronukleusz incidenciánál. A mikronukleusz előfordulásának középértéke az egészséges donoroknál, illetve a semmilyen hatásnak sem kitett donoroknál^{7,10,11} 9 és 22 között van (vagy akár még több is lehet).

Az 1-es és 2-es vegyületek genotoxikus hatását mikronukleusz teszttel vizsgáltuk, egészséges donorok perifériás vérének limfocita sejtjeinél, melyeket az 1-es, 2-es vegyülettel és formesztánnal kezeltünk 5 µM-os ekvimoláris koncentrációban. Ezzel a teszttel kapott eredményeket előfordulás szerint, mikronukleusz disztribúció, valamint proliferációs index alapján fejeztük ki (8. és 9. táblázat).

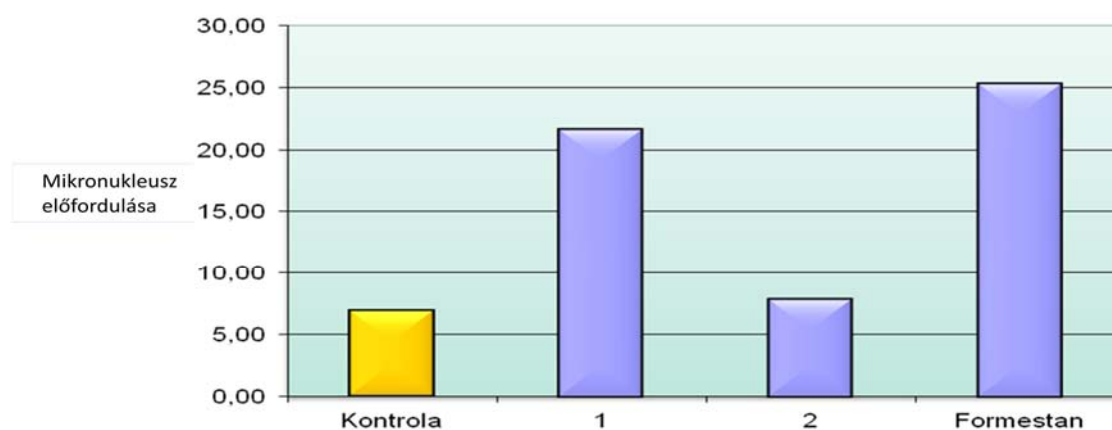
A mikronukleusz incidenciát (mikronukleuszok száma 1000 analizált binukleáris sejt/nél) a kontroll mintánál 6.93 volt, az 1-es vegyülettel kezelt sejteknél 21.57, míg a 2-es vegyülettel kezelt mintánál 7.89, illetve a formesztánnal kezelt mintánál 25.19 volt. A mikronukleusz incidenciát és a vizsgált csoportok proliferációs indexét a 10-es táblázatban jelenítettük meg. A mikronukleusz incidenciák grafikus ábrázolása a 7-es diagrammon látható, a kontroll és kezelt sejtek proliferációs indexe pedig a 8-as diagrammon.

8. táblázat A mikronukleusz tesztek teljes eredményei

Paraméter	K	1	2	Formesztán
Mononukleáris limfociták	2046	2244	1426	2173
Binukleáris limfociták	1010	1020	1014	1032
Polinukleáris limfociták	53	39	30	92
Az össz kivizsgált sejt	3109	3303	2470	3297
A mikronukleuszok eloszlása:				
Binukleáris limfociták 1 MN-szal	7	16	6	20
Binukleáris limfociták 2 MN-szal	0	3	1	3
Binukleáris limfociták 3 MN-szal	0	0	0	0
Binukleáris limfociták 4 MN-szal	0	0	0	0
Binukleáris limfociták 5 MN-szal	0	0	0	0
Az össz mikronukleusz	7	22	8	26
A mikronukleuszok incidenciája	6.93	21.57	7.89	25.19
PI	1.359	1.332	1.435	1.369
A kontrollhoz viszonyított százalékos arány	100.00%	311.20%	113.83%	363.51%

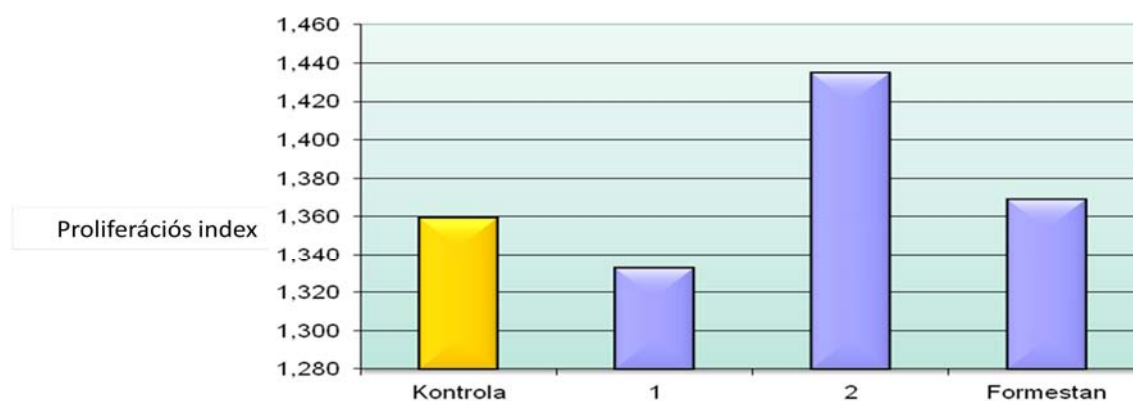
9.táblázat A mikronukleusz tesztek összeadott eredményei

Minta	MN teszt			
	Σ sejt	BN sejt	MN incidencia	PI
K	3109	1010	6.93	1.359
1	3303	1020	21.57	1.332
2	2470	1014	7.89	1.435
Formesztán	3297	1032	25.19	1.369

Minta

7.diagramm A mikronukleusz növekedésének grafikus ábrázolása a próba- és kezelt sejteknél

Minta

8.diagramm A próba- és kezelt sejtek proliferációs indexének grafikus ábrázolása

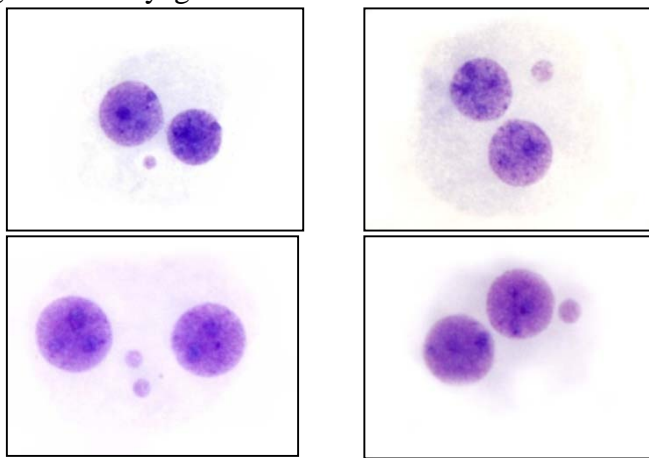
Mint az SCE teszt estében, a mikronukleusz tesztnél sem látható méretbeli és morfológiai különbség a próba- és kezelt sejtek között.

A perifériásvér limfocitáinak binukleáris sejtjei mikronukleusz tartalommal a 6-os képen láthatóak.

A mikronukleuszok előfordulásának megállapításával, az 1-es vegyület esetében bebizonyítottuk, hogy ez a vegyület klasztogén hatással van a sejtre és a gén károsodását eredményezi.

Mikronukleusz teszt alkalmazásával bebizonyosodott, hogy az 1-es vegyület és a formesztán nagy mértékben megnöveli a mikronukleusz incidenciát. A 2-es vegyület nem eredményezett növekedést a mikronukleuszok számában. Ez azt jelenti, hogy ez a vegyület nem okoz szerkezeti elváltozást a kromoszómáknál, mint ahogy az 1-es vegyület és a formesztán esetében.

A proliferációs index nagyobb volt azoknál a sejteknél, melyek az 1-es vegyülettel lettek kezelve mint azoknál, melyek a 2-es vegyülettel. Mindenesetre, a kísérlet során kapott mikronukleuszok előfordulásának értéke azt bizonyítja, hogy az 1-es vegyület klasztogén effektussal bír és a genetikai anyag károsodásához vezet.

6.kép A perifériás vér limfocitáinak binukleáris sejtjei mikronukleusz tartalommal, 1-es, 2-es vegyület és formesztán hozzáadása esetében

Mindkét tesztnél (SCE, MN teszt) bebizonyítottuk, hogy az 1-es vegyület nagyobb genotoxikus hatással bír a 2-es vegyülethez képest, és hogy ez a hatás nem elenyésző, illetve nagy mértékben hasonló a formesztán hatásához, melyről már tudtuk, hogy genotoxikus hatású.

4. Befejezés

A kutatás alatt két újonnan szintetizált vegyület citotoxikus hatását vizsgáltuk négy különböző sejtvonalon: 17 α -pikolil-androsztén-5-en-3 β ,4 α ,17 β -triol (**1**) és 5 α ,6 α -epoxi-17 α -pikolil-androsztén-N-oxid-3 β ,17 β -diol (**2**). A szintetizált vegyületek mellett egy már jól ismert vegyület – a formesztán hatását is vizsgáltuk (ismert aromatáz-gátló).

Mindkét vegyület (1 és 2) jelentős antiproliferatív hatást gyakorolt az MDA-MB-231 sejtvonalra (IC₅₀ 5,61 mM illetve 7,45 mM), míg az MCF-7 sejtvonalnál, a K-562 sejtvonal esetében és az MRC-5 sejtvonalnál kismértékű hatást fejtettek ki (IC₅₀ nagyobb, mint 100 mM).

A genotoxikus tesztek eredményei azt bizonyították, hogy az 1-es vegyület jelentős genotoxikus hatással bír a perifériásvér limfocita sejtjeire, mely a megnövekedett testvérkromatid cserével vagy a mikronukleuszok előfordulásával igazolható.

Testvérkromatid cserék ellenőrzésével megállapítottuk, hogy az 1-es vegyület növeli ezt az elváltozást, vagyis genotoxikus hatással bír. Illetve, hogy ez a hatás elég nagy ahhoz,

hogy látható szerkezeti károsodást hozzon létre a kromoszómáknál, mely a mikronukleuszok előfordulásával bizonyítható.

Mikronukleusz teszttel szintén alátámasztottuk, hogy az 1-es vegyület megnövekedett mikronukleusz előfordulást eredményez, hasonlóképpen mint a formesztán. Ezenkívül még bebizonyítottuk, hogy klasztogén hatással bír, vagyis károsítja a genetikai anyagot. A proliferációs index azoknál a sejteknél volt a legnagyobb, melyeket a 2-es vegyülettel kezeltünk. Az 1-es vegyület teljes genotoxikus hatása nagyobb volt, mint a 2-es vegyületé.

A kapott eredmények azt igazolják, hogy mindkét vizsgált vegyület potenciával bír a biomedicina és a gyógyszerészet terén. Citotoxicitásuk vitathatatlan egyes sejtvonalaknál, míg az egészséges sejtvonalnál kicsi, és ez azt jelenti, hogy olyan tulajdonságokkal bírnak, melyek gyógyszerek készítésénél szükségesek, különösen az onkológiában, tumoros sejtek kezelésénél.

Viszont fontos nyomon követni hosszú távú hatásukat a szervezet minden más sejtjére, illetve genotoxikus hatásukat is, amelyet ebben az esetben az 1-es vegyületnél állapítottunk meg. Ezért a további kutatásoknál figyelembe kell venni az apoptózis lehetőségét, illetve hatásukat a sejtciklusra és a sejtm metabolizmusra. Az általunk kivizsgált vegyületek remek kiindulópontok más, új vegyületek tervezéséhez és fejlesztéséhez.

7. Bibliográfia

Mosmann T.; Journal of Immunological Methods, **65**, 55-63, 1983.

Bogdanović, G.; Raletić-Savić, J.; Marković, N.; Archive of Oncology 2, **4**, 181-184, 1994.

Ajduković J., Sinteza novih 17-pikolil i 17-pikoliniliden derivata 5-androstena i njihova biološka aktivnost, magistarski rad, Univerzitet u Novom Sadu, 2008.

www.google.com

Perry, P.; Wollf, S.; Nature, **261**, 156-8, 1974.

International Atomic Energy Agency. Cytogenetic analysis for radiation dose assessment – a manual. Technical reports series No. 405, 13:122, 2001.

Mrđanović, J., Učestalost mikronukleusa i izmene sestrinskih hromatida u limfocitima periferne krvi kod lica profesionalno izloženih jonizujućem zračenju i hemijskim noksama, Magistarski rad, Biološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2007.

Fenech, M.; Morley, A.; Mutat. Res., **147**, 29–36, 1985.

Mc Gregor, D.B.; Rice, J.M.; Venitt, S.; The use of short- and medium- term tests for carcinogens and data on genetic effects in carcinogenic hazard evaluation. IARC. Scientific Publications No. 146; 1999.

Berces, J.; Otos, M.; Szirmai, S.; Crane-Uruena, C.; Koteles, G.J.; Environmental Health Perspectives Supplements, **101**, 11-13, 1993.

Stanković, M.; Joksić, G.; Guć-Šćekić, M.; Arch Oncol, **12**, 200-2, 2004.

SZANYI SZABOLCS:

NAGYDOBRONY KÖRNYÉKI GYEPTERÜLETEK NAPPALI LEPKE- (*RHOPALOCERA*) ÉS EGYENESSZÁRNYÚ- (*ORTHOPTERA*) KÖZÖSSÉGEINEK ÖSSZETÉTELE

DE TEK TTK

Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék,

Bevezetés

A Nagy-Alföld északkeleti részén helyezkedik el a Beregi-sík, melyet kettészeli a magyar-ukrán államhatár. A Beregi-sík a Nagy-Alföld leghűvösebb, legcsapadékosabb területe, és egyben egyike a leginkább kontinentális éghajlatú területeknek is (Simon, 1953). A Beregi-sík erdőkben és nedves élőhelyekben gazdag, gyepterületei nagy kiterjedésűek. Köszönhető ez annak, hogy a hajdani Bereg vármegye területén helyezkedett el egy nagy kiterjedésű, de mára már elpusztult lápvilág, a helytelenül mocsárnak nevezett Szernye.

A Szernye-láp medencéje vulkánkitörés eredményeként jött létre az Oligocén elején a Pannon-tenger felszíne alatt. A tenger megszűnése után a kráterben kezdetben tó alakult ki, ami idővel elláposodott, amit a Borzsa vize táplált, a legbővizűbb mellékfolyóján a Vértől keresztül (Fodor, 1999). Már 1771-ben megkísérelték a lecsapolását a mezőgazdasági hasznosítás érdekében. A Vérke vízrendszerében kialakított csatornák segítségével a vízfölösleget a Borzsába akarták visszavezetni. A láp lecsapolása csak jóval később valósult meg, ezután a láp talaja kezdett kiszáradni. Ennek eredményeként sajnos már csak néhány hektáros területen figyelhető meg a lápra jellemző kotus feketeföld. Lakóhelyem, Nagydobrony a hajdani Szernye peremén helyezkedik el, és a község környékén még ma is bőven vannak vízjárta és nedves élőhelyek, de sajnos jórészt már csak emlékeit hordozzák a hajdani gazdag lápvilág értékeinek. (Szanyi, 2011)

A hajdani Szernye-láp flórája és vegetációja egyedülállóan értékes volt. A tőzegmoha- (*Sphagnum*) fajok már a láp kialakulásának korai szakaszában megjelentek. Ezt követően sok más növényvel egyetemben megjelent a mohapárnákon a négyszirmú tőzegáfonya (*Oxycoccus quadripetala*), a zsombékos-semlyékes területeken a békatutaj (*Hydrocharis morsus-ranae*), a mocsári kardvirág (*Gladiolus palustris*), valamint a sások (*Carex* spp.) különböző fajai. Még később megjelentek a különböző lombosfák és cserjefajok, melyek közül a fűz (*Salix* spp.), a nyír (*Betula* spp.), az éger (*Alnus glutinosa*) és a kocsányos tölgy (*Quercus robur*) alkotott összefüggő állományokat. A láp lecsapolása után a természetes növényzetet a mezőgazdasági kultúrák váltották fel, amely gyökeres változást okozott a táj növénytakarójában. Egyre gyakrabban tűntek fel a nyílt gyepekre-rétekre jellemző pázsitfűfélék és fészkesvirágzatú növények. Egyidejűleg jelentek meg a zavarástűrő nedvesséigényes és szárazságtűrő növényfajok. A lápréti növénytársulások már csak foltokban maradtak fenn a kráter közelében. A védett fajok közül ma is előfordul itt több kosborfaj (Orchideaceae) és a kereklevelű harmatfű (*Drosera rotundifolia*) is (Fodor I. 1999).

Bár a láp lecsapolása óta a vizsgálati területeimen már nagyrészt a másodlagos társulások dominálnak, még mindig vannak olyan foltok, ahol a hajdani flórára emlékeztető színezőelemek megtalálhatóak. A Latorca árteréhez tartozó terület a tavaszi hónapokban bőséges vízellátású továbbá a réten ma is rendszeresen kaszálnak, ami megakadályozza a visszaerdősülést, így megteremtve a lehetőséget a nedvesséigényes fajok fennmaradásának, illetve elszaporodásának. A láprét egészében véve a természeteshez közeli állapotot mutat. A társulásalkotó fajok közül jelentős egyedszámú a védett nyári tőzike (*Leucojum aestivum*),

valamint a kockásliliom (*Fritillaria meleagris*), állományalkotó a sárga nőszirm (*Iris pseudocorus*), a kaszálóréteken jelentős borítású a kakukkszegfű (*Lychnis flos-cuculi*) és a kúszó boglárka (*Ranunculus repens*) melyek a természetközeli állapotot és a mérsékelt zavarást jelzik. A lombosfák leginkább hagyásfákként vannak jelen, mint pl. a magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* subsp. *pannonica*). Az invázív kőrislevelű juhar (*Acer negundo*) terjedése viszont már a cserjésedés, sőt a gyomosodás következményeként fogható fel. (Kohut et. al 2006.)

Anyag és módszer

Vizsgálati területek és élőhelytípusok

A mintavételezéseket hét gyepterületen végeztem, ahol megkíséreltem felmérni az ott élő nappali lepke- (*Rhopalocera*) és egyenesszárnýú- (*Orthoptera*) együttesek faj-, és egyedszámát. A vizsgálataim célja az volt, hogy a fent említett két rovarcsoport által megkíséreljem jellemezni a gyepek természetességi állapotát.

A mintavételezések az alábbi hét gyepterületen végeztem: (i.) „Szapat” - agrárterületekkel körülvett nagy kiterjedésű, szarvasmarha legeltetésre használt száraz gyepterület. (ii) „Körerdő” - keményfás-liget és agrárterület között lévő gyepterület, melyek mesterségesen kialakított csatorna vesz körül. (iii) „Kismakkos” - keményfás ligettel és erdőszegéllyel teljesen körülvett cserjésedő nedves rét. (iv) „Felső-erdő I.” - keményfás ligeterdővel teljesen körülvett, cserjésedő irtásrét. (v) „Felső-erdő II.” - az előzőhöz hasonlóan ez a terület is körülvett van véve keményfás ligeterdővel. (vi) „Rezervátum I” - keményfás-liget és bokorfűzes lárésszel körülvett nedves gyepterület. (vii) „Rezervátum II” - keményfás-liget és szegélycserjés által körülvett nagy kiterjedésű nedves gyepterület. A vizsgált területeimet különböző élőhelytípusokba soroltam, melyeket a Á-NÉR rendszer újabb kiadása szerint kategorizáltam (Bölöni et al., 2011.):

- Mocsárrét - (Á-NÉR kód: D34) Tavasszal gyakran vízállásos, nyár végére kiszáradó, a vegetációs periódus alatt többnyire üde, nedves. Fő ismertetőjelei az uralkodó fűfajok: fehér tippán (*Agrostis stolonifera*), réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*), réti esőperje (*Poa pratensis*, *P. trivialis*), Mellettük mindig jelentős mennyiségben fordulnak elő különböző réti kétszikű fajok is, pl. réti és kúszó boglárka (*Ranunculus acris*, *R. repens*), réti kakukkszegfű (*Lychnis flos-cuculi*), fekete nádalytő (*Symphytum officinale*). Ezek az állományok általában ártéri erdők irtásrétjein fordulnak elő. Fejlett, egyenletesen magas gyepeket képező fajok alkotják a növényzet felső szintjét. A szárazodó vagy degradálódó állományok esetében az átlagos magasság csökken, emellett nagyobb arányban jelennek meg alacsonyabb füvek. A kiserő fajok többsége más élőhelyeken is előfordulhat. A fajösszetétel erősen függ a vízellátottságtól. Szinte minden típusban megtalálható, jellemző fajok a réti és a kúszó boglárka (*Ranunculus acris*, *R. repens*), a fehér here (*Trifolium repens*), a pénzlevelű lizinka (*Lysimachia nummularia*), a réti peremizs (*Inula britannica*).
- Jellegtelen (fél-természetes- és degradált) üde gyepek - Igen heterogén állományú gyeptípusok tartoznak ide. Jellemzőek, uralkodók a Flóraadatbázisban indifferensnek nevezett, azaz tágabb ökológiai kategóriákhoz is alig kötődő fajok, pl. közönséges tarackbúza (*Elymus repens*), franciaperje (*Arrhenatherum elatius*), siskanád (*Calamagrostis epigeios*), stb. De megtalálhatóak itt a kakaslabfű (*Echinochloa crus-galli*), az angolperje (*Lolium perenne*), a lándzsás utifű (*Plantago lanceolata*), a gyermekláncfű (*Taraxacum officinale* agg.), a vadmurok (*Daucus carota*), a mezei katáng (*Cichorium intybus*), a kúszó boglárka (*Ranunculus repens*), a réti peremizs (*Inula britannica*), az imolák (*Centaurea* spp.), a gilisztaűző varádics (*Tanacetum*

vulgare), de a különféle üde és nedves gyepekben előforduló növények mindegyike – alárendelt szerepben ugyan – de jelen lehet.

- Jellegtelen száraz-félszáraz gyepek - (Á-NÉR kód: OC) Rendkívül heterogén állományösszetételű száraz gyepek. Jellemzőek, uralkodók a Flóraadatbázisban indifferensnek nevezett fajok, pl. közönséges tarackbúza (*Elymus repens*), réti cickafark (*Achillea collina*), fehér mécsvirág (*Silene alba*), mezei szulák (*Convolvulus arvensis*), mezei iringó (*Eryngium campestre*), tövises iglice (*Ononis spinosa*), párlofű (*Agrimonia eupatoria*), sarlófű (*Falcaria vulgaris*), útszéli bogáncs (*Carduus acanthoides*), stb. De alárendelt szerepben vagy egy-egy faj uralkodó mennyiségben is jelen lehet a természetes száraz- vagy félszáraz gyepek fajai közül. Az állományok zöme parlag, kiszáritott rét, degradált legelő és/vagy gyepterületen átesett terület.
- Üde és nedves cserjések - (Á-NÉR kód: P2a) Nedves vagy üde területek gyakran másodlagos cserjéseinek gyűjtőcsoportja. Leggyakrabban nedves réteken, lassan folyó patakok árterén kialakuló rekettyések vagy üde erdők rendszeres sarjztatásával, irtásával létrehozott cserjések. Gyepekkel mozaikos vagy zárt, cserjefajok által uralt élőhelyek. Legtöbbjük a kaszálás vagy legeltetés felhagyása után jön létre, és később erdővé fejlődik. Legjellemzőbb fajai a rekettyefűz (*Salix cinerea*), kutyabenge (*Frangula alnus*), a mogyoró (*Corylus avellana*) és a vörösgyűrűs som (*Cornus sanguinea*). A gyepszint faji összetétele nem jellemző, lehet jellegtelen, illetve csaknem üres, míg az üde erdők sarjztatásával létrehozott mogyorós-somos-galagonyás cserjések sok üde erdei fajt, főleg geofitákat őrizhetnek.
- Száraz-félszáraz erdő- és cserjés szegélyek - (Á-NÉR kód: M8) Valójában egy élőhelykomplex egyik eleme, illetve két élőhelytípus átmenete, a száraz és félszáraz erdők, cserjések széle és az itt található sztyeprétek, félszáraz-gyepek együttese. A gyepterület többszintű, fajgazdag.

Mintavételi módszerek:

Mintavételezéseimet az ilyen irányú vizsgálatok Európában elfogadott protokollja szerint végeztem. A nappali lepkék mintavételezését lineáris transzekt menti számlálással, melynek lényege, hogy egy előre kiválasztott 50 méteres vonalon meghatározott idő alatt végig haladva a vonal jobb és bal oldalán 3-3 méteres sávba berepülő összes nappali lepke fajt és egyedet feljegyezzük.

Az egyenesszárnnyúak mintavételezését fűhálózással végeztem, meghatározott idő alatt, meghatározott csapásszámmal, egyenes vonalban haladva előre. Néhány gyepterület esetében a fűhálózást ún. egyeléses módszerrel egészítettem ki. Az így begyűjtött állatokat 70%-os alkoholban konzerváltam a határozásig.

Eredmények (1): A nappali lepke (Rhopalocera)-együttesek

A transzektvizsgálatok során összesen 57 nappali lepke faj (1. táblázat) több mint 2000 megfigyelt egyede került elő. Mivel a mintavételezések június és szeptember között történtek, ezért a tavaszi fajok nem szerepelnek a listában.

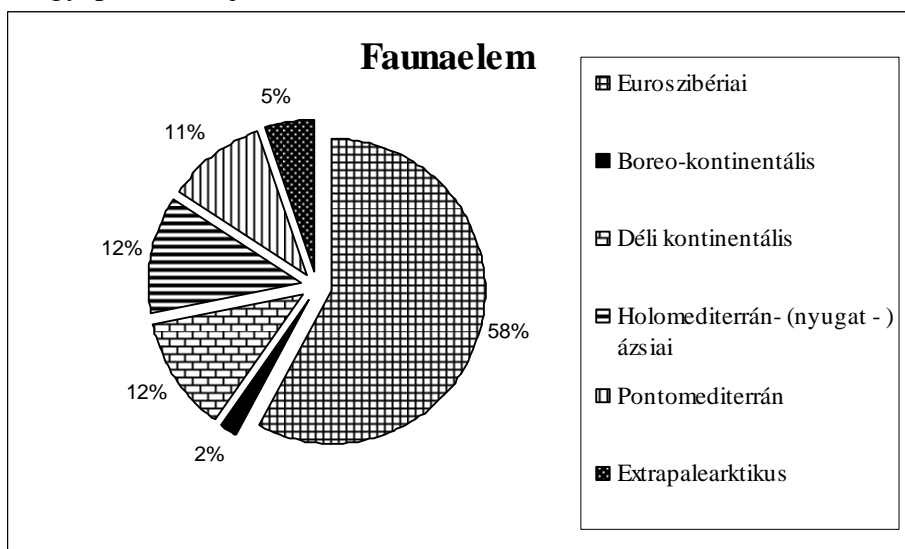
1. Táblázat: A Nagydobrony környéki gyepekből előkerült nappali lepke (Rhopalocera) fajok jegyzéke

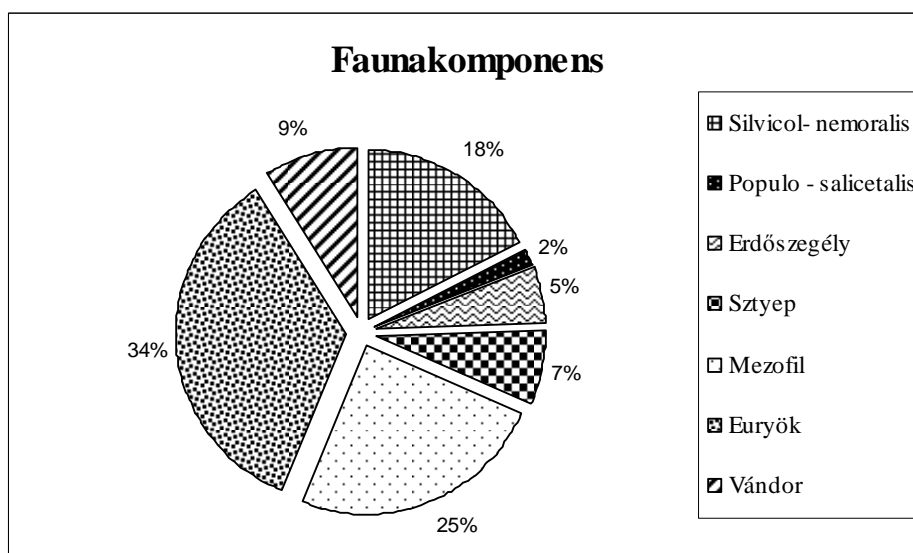
Fajnév	Faunaelem	Faunakomponens
Hesperiidae		
<i>Pyrgus malvae</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	euryök
<i>Pyrgus armoricanus</i> Oberthür, 1910	Holomediterrán	sztyep
<i>Thymelicus lineola</i> Ochsenheimer, 1808	Euroszibériai	euryök
<i>Thymelicus silvestris</i> (Poda, 1761)	Euroszibériai	euryök
<i>Hesperia comma</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	vándor
<i>Erynnis tages</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	euryök
<i>Ochlodes sylvanus faunus</i> (Turati, 1905)	Holopalearktikus	euryök
Papilionidae		
<i>Papilio machaon</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	mezofil
<i>Iphiclides podalirius</i> (Linnaeus, 1758)	Pontomediterrán	erdőszegély
Pieridae		
<i>Leptidea sinapis /juvernica</i> (Linnaeus, 1758)	Mediterrán-nyugat-ázsiai	euryök
<i>Pieris brassicae</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	euryök
<i>Pieris napi</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	euryök
<i>Pieris rapae</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	euryök
<i>Colias crocea</i> (Geoffroy in Fourcroy, 1758)	Paleotrópusi-mediterrán	vándor
<i>Colias hyale</i> (Linnaeus, 1758)	Dél-(nyugat-) szibériai	mezofil
<i>Gonepteryx rhamni</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	üde lomberdei
<i>Pontia daplidice</i> (Linnaeus, 1758)	Pontomediterrán-turk.	euryök
Lycaneidae		
<i>Lycaena phlaeas</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	euryök
<i>Lycaena thersamon</i> (Esper, 1784)	Ponto-kászpi	sztyep
<i>Lycaena dispar rutilus</i> * (Werneberg, 1864)	Euroszibériai	mezo-higrofil
<i>Satyrrium pruni</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	mezofil-silvicol-
<i>Satyrrium spini</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Pontomediterrán	mezofil-silvicol-
<i>Satyrrium w-album</i> (Knoch, 1782)	Euroszibériai	silvicol-erdőszegély
<i>Cupido alcetas</i> (Hoffmannsegg, 1804)	Euroszibériai	mezofil-lápréti
<i>Cupido argiades</i> (Pallas, 1771)	Euroszibériai	euryök
<i>Cupido minimus</i> (Fuessly, 1775)	Euroszibériai	mezofil
<i>Celastrina argiolus</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	euryök
<i>Plebejus argus</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	mezofil-euryök
<i>Polyommatus icarus</i> (Rottemburg, 1775)	Euroszibériai	euryök
<i>Polyommatus bellargus</i> (Rottemburg, 1775)	Holomediterrán	sztyep-mezofil faj
Riodinidae		
<i>Hamearis lucina</i> (Linnaeus, 1758)	Holomediterrán	mezofil-silvicol-
Nymphalidae		
<i>Apatura ilia</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Európai-keletázsiai ↔	populo-salicetális
<i>Neptis sappho</i> (Pallas, 1771)	Dél-(nyugat-) szibériai	erdőszegély
<i>Polygonia c-album</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	nemorális
<i>Nymphalis antiopa</i> (Linnaeus, 1758)	Holarktikus	lomberdei-ligeterdei
<i>Nymphalis polychloros</i> (Linnaeus, 1758)	Pontomediterrán-turk.	üde lomberdei
<i>Inachis io</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	nemorális
<i>Inachis urticae</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	nemorális
<i>Vanessa atalanta</i> (Linnaeus, 1758)	Holomediterrán-Ny-ázsiai	vándor
<i>Vanessa cardui</i> (Linnaeus, 1758)	Kozmopolita	vándor
<i>Araschnia levana</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	nemorális
<i>Issoria lathonia</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	vándor
<i>Argynnis paphia</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	üde lomberdei

<i>Argynnis pandora</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Pontomediterrán-iráni	euryök
<i>Brenthis daphne</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Dél-(nyugat-) szibériai	erdőszegély
<i>Boloria selene</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Boreo-kontinentális	mezofil
<i>Boloria dia</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	euryök
<i>Melitaea phoebe</i> ([Denis et Schiffermüller], 1775)	Dél-(nyugat-) szibériai	mezofil-sztyep
<i>Melitaea athalia</i> (Rottemburg, 1775)	Euroszibériai	mezofil
<i>Coenonympha pamphilus</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	euryök
<i>Coenonympha glicerion</i> (Scopoli, 1763)	Euroszibériai	euryök
<i>Maniola jurtina</i> (Linnaeus, 1758)	Holomediterrán	euryök
<i>Aphantopus hyperantus</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	mezofil
<i>Minois dryas</i> (Scopoli, 1763)	Dél-(nyugat-) szibériai	mezofil
<i>Lasiommata maera</i> (Linnaeus, 1758)	Euroszibériai	mezofil
<i>Parage aegeria</i> (Linnaeus, 1758)	Holomediterrán	lomberdei
<i>Parage megera</i> (Linnaeus, 1758)	Holomediterrán	euryök

A kapott adatok feldolgozása során kitűnt, hogy az alapfaunát a széles ökológiai tűrőképességű, általánosan elterjedt euroszibériai faunaelemek alkotják. Nagy részük bolygatott, másodlagos élőhelyeken is megél. Mivel a vizsgálati területeim nagy részét mezőgazdaságilag művelt területek veszik körül, ezért nem meglepő, hogy az érzékenyebb fajok, amelyek az adott terület színezőelemei, csak csekély mértékben vannak képviselve, mivel nem találják meg létfeltételeiket. Ilyenek pl.: a boreo-kontinentális, a holomediterrán-(nyugat)-ázsiai, stb. faunaelemek.

A faunakomponensek összetételének vizsgálata során kiderült, hogy a több tényezőre nézve is tág tűrésű, euryök fajok képviseltetik a legnagyobb számban magukat. Ez nem számít meglepőnek, ha figyelembe vesszük a területek növényzeti adottságait. Itt meg kell említenem, hogy a növényzet egy jelentős részét elegyes lomberdők és tölgyesek adják, ezért várható volt, hogy a silvicol-nemoralis fajok alig maradnak alul az euryök fajokkal szemben. Jelenlétük az itt található erdőterületek mérsékeltén jó természetességi állapotára utalnak. Viszont meglepő, hogy a sztyep-, mezofil- és higrofil elemek kis számban vannak jelen a faunában, ez a gyepterületek jelentős leromlására utal.

1.-2. ábra: a begyűjtött nappali lepke (Rhopalocera) fajok, faunaelem és faunakomponens megoszlása

Természetvédelmi értékelés:

Ha a Nagydobrony környéki gyepterületeket természetvédelmi szempontból minősítjük a nappali lepkefauna alapján, akkor a természetvédelmi szempontból értékes fajokat kell említenem.

A vizsgálatok során előkerült nappali lepkefajok közül 14 áll Magyarországon természetvédelmi oltalom alatt, közülük egy szerepel az Élőhelyvédelmi Irányelv II-IV. Függelékében (*Lycaena dispar rutilus*).

Eredmények (2): az egyenesszárnyú- (Orthoptera) együttesek

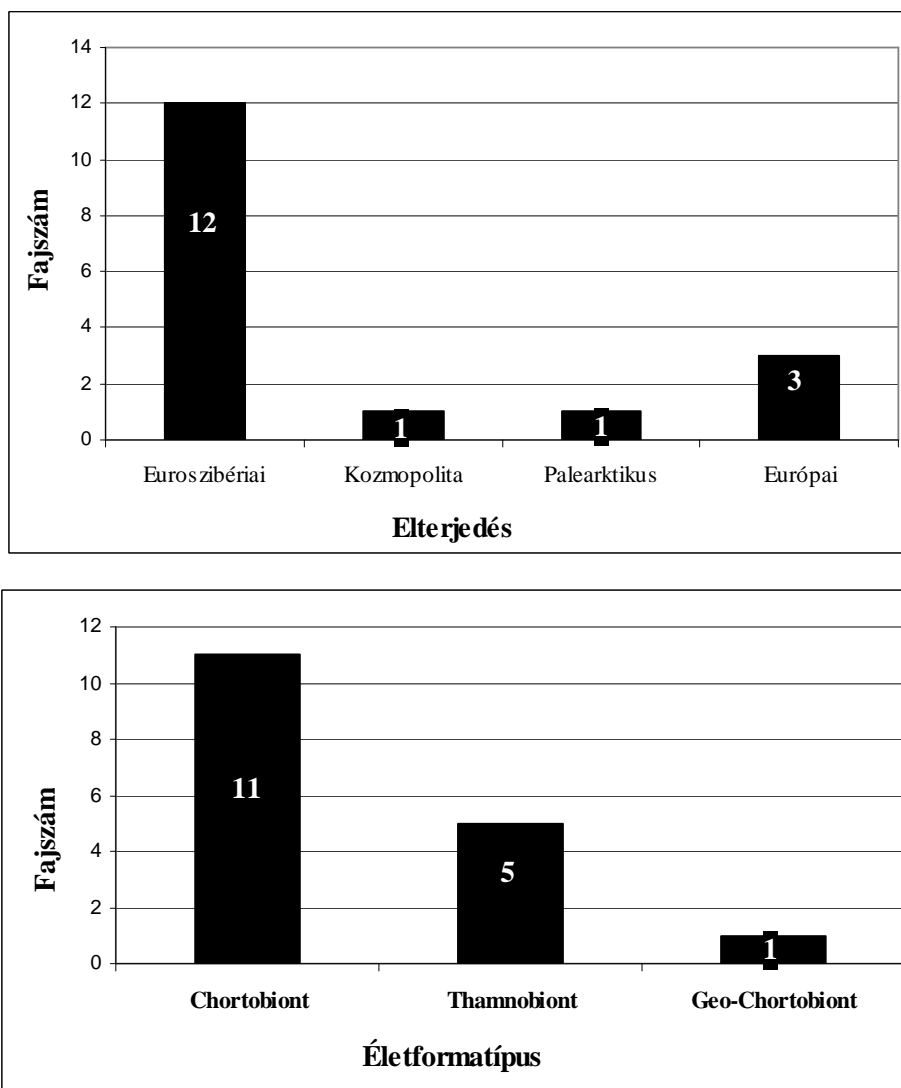
A fűhálózások során 16 egyenesszárnyú faj (2 táblázat) 572 egyede került begyűjtésre. A begyűjtött fajok legnagyobb része általánosan elterjedt euroszibériai faunaelem, melyek döntő hányada a chortobiont életformatípusú. Ezek főleg tágtűrűsű, generalista fajok.

2.Táblázat: a Nagydobrony környéki területek gyepeiben gyűjtött egyenesszárnyú (Orthoptera) fajok jegyzéke

Fajok	Elterjedés	Életformatípus	Faunatípus
<i>Chortippus dorsatus</i>	Euroszibériai	Chortobiont	Szibériai-Policentrikus
<i>Chortippus paralellus</i>	Euroszibériai	Chortobiont	Angarai
<i>Chortippus oschei</i>	Euroszibériai	Chortobiont	
<i>Chortippus biguttulus</i>	Euroszibériai	Chortobiont	
<i>Chortippus brunneus</i>	Euroszibériai	Chortobiont	
<i>Metrioptera roeselii</i>	Európai	Chortobiont	Ponto-Kászpai
<i>Ruspolia nitidula</i>	Afrikai, Euroszibériai	Thamnobiont	Afrikai
<i>Omocestus rufipes</i>	Euroszibériai	Chortobiont	
<i>Conocephalus discolor</i>	Euroszibériai	Thamnobiont	Szibériai-Policentrikus
<i>Phaneroptera falcata</i>	Euroszibériai	Thamnobiont	Szibériai-Policentrikus
<i>Aiolopus thalassinus</i>	Kozmopolita	Geo-Chortobiont	Policentrikus
<i>Chrysocraon dispar</i>	Euroszibériai	Chortobiont	Angarai
<i>Pholidoptera griseoaptera</i>	Európai	Chortobiont	Extramediterrán
<i>Leptophyes albovittata</i>	Európai	Thamnobiont	Pontomediterrán
<i>Euthystria brachyptera</i>	Euroszibériai	Chortobiont	Angarai
<i>Tetrix bipunctata</i>	Palearktikus	Chortobiont	Szibériai-Policentrikus
<i>Tettigonia viridissima</i>	Euroszibériai	Thamnobiont	Szibériai-Policentrikus

Számos hűvös-nedves élőhelyhez kötődő faj került elő, ilyen a Roesel-rétiszöcske (*Metrioptera roeselii*), valamint a nedves réteken és nádasokban gyakori kúpfejű szöcske (*Conocephalus discolor*). A terjedő fajként számon tartott dél-európai elterjedésű nagy kúpfejűszöcske (*Ruspolia nitidula*) szinte mindegyik mintavételi területen előkerült

A fenti faunaelem-megoszlás a kontinentális hatást, míg életforma típus eloszlásuk a magasfűvű, jól strukturált gyepek jellemző arányait tükrözi. A mediterrán, déli fajok részesedése az Alföld más területeihez képest kicsi, míg a nyílt területek jellemző geo-, geo-chortobiont fajai alig fordulnak elő.

3-4. ábra: A begyűjtött egyenesszárnyú (Orthoptera) fajok faunaelem és életformatípus szerinti megoszlása

Az eredmények értékelése

A Nagydobrony környéki gyepterületek mintavételezése során kapott eredményekből kitűnik, hogy számos védett nappali lepke faj él a területen, továbbá sok a hűvös-, nedves élőhelyekhez kötődő faj, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a mintavételi helyek a hajdani Szernye-láp peremterületén helyezkednek el. Adataimból következik, hogy érdemes a további kutatás a Nagydobrony környéki területeken, kiterjesztve a Beregi-sík ukrán oldalán

lévő más területekre is. Adataim, további felmérésekkel kiegészítve, hozzájárulhatnak ahhoz, hogy, megjelöljük a védelemre érdemes területeket.

Természetvédelmi szempontból fontos fajok:

Ezeknek a fajoknak az értékeléséhez és jellemzéséhez főleg a Magyarország védett pillangó alakú lepkéinek katalógusát (Bálint Zs. et. al, 2006) megfelelő fejezeteit, illetve a Natura 2000-es monitorozás kézikönyvét (Ronkay 1997) használtam fel.

Papilionidae

- Fecskefarkú lepké (*Papilio machaon*) - Holarktikus elterjedésű, több alfajra tagolódó politipikus faj, amely a Kárpát-medencében általánosan elterjedt. Állományai az utóbbi években erősen zsugorodnak, jelenleg főleg agrárélőhelyeken , kertvárosokban fordulnak elő.
- Kardoslepké (*Iphiclides podalirius*) - Pontomediterrán elterjedésű, nálunk főleg a síkság és dombvidék lakója. Meleg erdőszéleken, gyümölcsösökben, sövények mentén nem ritka. A Bereg-Szatmári síkon csak helyenként fordul elő.

Lycaneidae

- Nagy tűzlepké (*Lycaena dispar rutilus*) - Euroszibériai elterjedésű faj. A zonális erdősztyeppet kísérő nedves réteken egykor gyakori volt, de nyugaton a nedves területek erős zsugorodása miatt jelentősen megritkult, vagy teljesen ki is pusztult. Magyarországon, valamint a Beregi-síkon még számos élőhelye ismeretes, de ezek többsége folyamatosan degradálódik, területük csökken. A faj territoriális viselkedésű, erőteljes és jól repülő, konkrét szűkebb élőhelyét csak ritkán hagyja el.
- Kis tűzlepké (*Lycaena thersamon*) - hazai állományai erősen ingadozóak. Élőhelyei főleg zárt száraz és félszáraz gyepek, mezsgyék és gátak. Esetenként felhagyott szántókon is megtelepszik. Igazi vándorlepké.
- W-betűs lepké (*Satyrion w-album*) - Főleg üde lomboserdőkben él. Tápnövénye elsősorban a kökény. Állományai ingadozóak. Sehol sem tömeges.

Nymphalidae

- Kis színjátszólepké (*Apatura ilia*) - Európai – kelet ázsiai elterjedésű faj. Az Alföldön szinte csak vízfolyások közelében fordul elő. Állománya csökkenőben van. Ligeterdők mentén azonban helyenként gyakori.
- Zöldes gyöngyházlepké (*Argynnis pandora*) - Holomediterrán-iráni elterjedésű faj, melynek északi határát a Kárpát-medencében éri el. Áréája erősen fluktuál. Igen jól repülő faj, aktív viráglátogató. Gyakorlatilag minden erdőhöz közeli, fákkal nem teljesen bezárt területen megél.
- Fakó gyöngyházlepké (*Boloria selene*) - Nagy areájú szibériai faj. A populációi stabilak és növekvők. Nedvesebb réteken, erdőtisztásokon gyakori.
- Kis fehérsávoslepké (*Neptis sappho*) - Síkvidéki üde lomboserdőkben él. Az utóbbi időben számos élőhelyről eltűnt, de más típusú élőhelyekben kolonizál. Ez a terjedés megfigyelhető a vizsgálati területeimen is.
- Gyászlepké (*Nymphalis antiopa*) - Nálunk elég ritka, szórványos elterjedésű faj. Ligetes erdőkben, ösvények mentén, erdei tisztásokon fordul elő. Holarktikus elterjedésű, Eurázsiaiában a zonális erdősztyep jellemző faja. Área- és állománycsökkenést mutat. Nyár végén a teritoriális viselkedését feladva hosszabb kóborlásokba kezd. Imágóként telel, tavasszal a megmaradt példányok kisebb csoportokat formálva készülődnek a párzáshoz.
- Nappali pávaszem (*Nymphalis io*) - Nagy areájú, eléggé elterjedt faj. Élőhelyei eredetileg liget és láperdők, de erdőszegélyeken, nedves réteken gyakori. Nagyobb

csalán állományok környékén tenyésznek. Igen jól repülő, kóborlásra hajlamos. Védettségét főleg esztétikai értékének köszönheti.

- Nagy rókalepke (*Nymphalis polychloros*) - Vegyes állományú, lombhullató liget és láperdők lakója. Hosszú életű, imágóként telel, kiválóan repül, territoriális viselkedésű. Euroszibériai elterjedésű, de az utóbbi években feltűnő a rohamos állomány és egyedszámcsökkenés.
- Kis rókalepke (*Nymphalis urticae*) - élőhelyei liget és lomberdők. Ott tenyészik, ahol nagy csalán állományok vannak jelen. Igen jól repül, kóborlásra hajlamos faj.

Köszönetnyilvánítás:

A dolgozat elkészítésében nyújtott támogatásért köszönetet mondok Prof. Dr. Varga Zoltánnak. Valamint szeretném megköszönni még dr. Nagy Antalnak, aki az egyenesszárnyúak határozásában nyújtott nélkülözhetetlen segítséget.

Bibliográfia:

- BÁLINT, ZS., Gubányi, A. & Pitter, G. (2006): Magyarország védett Pillangóalakú lepkéinek katalógusa a Magyar Természettudományi Múzeum gyűjteménye alapján. – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 136 pp.
- BÖLÖNI, J., MOLNÁR, Zs., & KUN, A. (Szerk.)(2011): Magyarország élőhelyei: vegetációtípusok leírása és határozója: ÁNÉR, 2011. Vácrátót: MTA ÖBKI.
- FODOR I. (1999): *A Fekete- vagy Szernye-mocsár*. Napút, Budapest
- KOHUT E., HÖHN M., JÁMBORNÉ B. E., (2006): A Masonca mocsárrét botanikai vizsgálata. *Acta Beregsasiensis* 5(2)
- RONKAY L. (1997): *Nemzeti biodiverzitás monitorozó rendszer VII.- Lepkék*; Diaprint Kft., Budapest
- SIMON T.(1953): *Az Északi-Alföld erdői*., Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZANYI Szabolcs (2011): A kárpátaljai Szernye-lápvilág maradványainak ökológiai állapota és megőrzésének esélyei. VII. Kárpát-medencei környezettudományi konferencia (VII. Conference on Environmental Sciences in Carpathian Basin). I. kötet, Ábel Kiadó, Kolozsvár, pp. 351-355

GAZDASÁGTUDOMÁNYOK SEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Rózsa Andrea**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Matematika Épület 1. em. 113. terem

BAKONYI ZOLTÁN:

HÁLÓZATMENEDZSMENT A BIZTOSÍTÁSI ALKUSZ IPARÁGBAN

Budapesti Corvinus Egyetem

dr. Chikán Attila

Bevezető

Nem lehet hosszútávon sikeres egy olyan vállalat, mely értékteremtésében építeni kíván üzleti hálózatra, azonban nem ismeri annak felépítését és dinamikáját.

Tanulmányomban a biztosítási alkusz iparághoz köthető üzleti hálózatot vizsgálom, arra keresve a választ, hogy az iparági hálózat jelentős szerepet játszik-e az alkuszok értékteremtésében. Elemzéseim során a hálózat több tagját is bemutatom, több gazdálkodástudományi elmélet alkalmazása mellett, azonban tanulmányomban mindvégig a következő fókuszpontra összpontosítok:

- A biztosítási alkusz vállalatok. A hálózati szemlélet megköveteli, hogy a lehető legtöbb vertikális és horizontális szereplőt feltérképezzünk. Azonban bármennyire is széles körű a közvetett kapcsolatok bemutatása, a tanulmány fókusza és így főbb megállapításai mindvégig a biztosítási bróker iparág vállalataira vonatkoznak.
- A szervezeti piac. A biztosítási piac szegmentálásánál elkerülhetetlen a biztosítási termékek széles körének bemutatása. Tanulmányomban azonban elsősorban a szervezeti piac biztosításaira fókuszálok. E piac speciális és komplex termékei, valamint a szervezeten belüli (business-to-business; B2B) kapcsolatok lehetővé teszik, hogy a biztosítási alkusz iparág sokszínűségét megismerhessük.
- Felsővezetői nézőpont. A tanulmány egyik központi kérdése a kettős megbízó-ügynök probléma. E kihívást több oldalról is szemlélhetjük, melyek eltérő megoldást indukálnának. Az elméleti konzisztencia miatt mind a problémát, mind annak megoldását az alkusz vállalatok felsővezetői nézőpontjából elemzem.

Vizsgálataim során szakirodalmi tanulmányok mellett, öt iparági szakértővel készített interjút használtam fel.

Tanulmányom első részében általánosságban mutatom be a biztosítási alkusz iparágat, illetve annak üzleti modelljét, illetve a kulcs vevői elvárásokat. Ezeket felhasználva megvizsgálom, hogy a biztosítási alkusz iparág értékteremtése jelentősen támaszkodik-e az üzleti hálózatra. Ehhez három különböző dimenzióban (tranzakciós, tudás és reputációs dimenziók) elemzem a hálózatot, mely tanulmányom központi részét jelenti. A hálózati megközelítés legnagyobb előnye, hogy ez által az iparági működés olyan kapcsolatait, jellemzőit tudjuk feltárni, mely jogi, vagy egyszerű iparági szemléletben nem lehetséges. Továbbá, mivel a biztosítás, bizalmi szolgáltatás, ezért nagy szerepe van az informális kapcsolatoknak is, melynek elemzéséhez a hálózatelmélet megfelelő keretet ad. Az utolsó fejezetben azt vizsgálom, hogy milyen szerepet játszanak az értékesítők az alkuszok hálózati menedzsmentjében.

I. A biztosítási alkuszok értékteremtési folyamata

A biztosítási alkuszok működése

Az alkuszok a biztosítási piac független, „harmadik” szereplői, melyek a biztosítandó fogyasztó számára keresnek megfelelő biztosítást [Coffin – Kallman, 2005], tehát az alkusz a fogyasztót képviseli.

Ebben az esetben pénzügyi-bróker üzleti modellről beszélhetünk [Osterwalder et al., 2005], tehát az alkusz, a biztosító társaságok biztosításait a vevő számára közvetíti, így alakítva ki az alkuszok ellátási láncát. Ezen ellátási láncban a biztosítók a termék előállítói, az alkuszok a közvetítők, vállalatok pedig a fogyasztók a szervezeti piacon.

A vevői elvárások

Ahhoz, hogy valóban belássuk a biztosítási alkuszok hálózati értékteremtését, fontos hogy azonosítsuk a legalapvetőbb vevői elvárásokat, melyeket az iparági szakértőkkel készített interjúk alapján azonosítottam és rendszereztem. A vizsgálat fókuszba is a magyarországi szervezeti biztosítások piaca.

A legfontosabb vevői elvárások:

- a kockázatok alapos felmérése,
- a megfelelő ár/érték arány,
- a tranzakciók leegyszerűsítése, valamint
- a gyors ügykezelés és tájékoztatás.

Kockázatok alapos felmérése. A biztosított vállalatok átlagosan kevés ismerettel rendelkeznek a potenciális kockázatokkal kapcsolatban. „Egy gyárigazgató a gyártáshoz ért és nem a biztosításokhoz” [Uzonyi, 2010]. Egy komplex tevékenységrendszert folytató vállalatnak különféle kockázatokkal kell szembenéznie, melyekhez mind-mind speciális biztosítás csatlakozik. „A bonyolult termékek összehasonlításához speciális szakértelem szükséges az esetek többségében, amit egy üzletkötő tud csak megfelelő minőségben nyújtani” [Vályogos, 2010]. Az alkusz a biztosítási iparági tudását az ügyfél iparági tudásával kell, hogy ötvözze ahhoz, hogy jól felmérje a vevői igényeket, értékelje a lehetséges kockázatokat [Bravik, 2010].

Megfelelő ár/érték arány. Miután az alkusz azonosította a kockázatokat és kiválasztotta a megfelelő termékcsoporthoz, azon belül ki kell tudnia választani a legmegfelelőbb ajánlatokat a vevő számára. Például egy gyógyszergyár esetében a vállalat munkatársai információval rendelkeznek egy adott gépsor koráról, esetleges korábbi meghibásodásáról, egyedi működési rendjéről. Ehhez hasonló adatok birtokában az alkusz például speciális munkáltatói-, termék- és környezeti felelősségbiztosítást valamint üzemszünet-biztosítást ajánlhat. E biztosítások az esetleges személyi sérülés, a hibás termék okozta károk, a környezetterhelést okozó balesetek, illetve a gyártósor leállás bevételkiesésének kockázatát fedezhetik.

Összességében azokon a területeken nagy a verseny, amelyek transzparenssek, könnyen összehasonlíthatók [Vályogos, 2010], ez azonban nem minden termékre igaz, így az alkuszoknak megfelelően kell ismerniük az egyes termékek feltételeit is. A termékek mélyebb ismerete és eme információnak a vevő felé való közvetítése [Uzonyi, 2010] kulcsfontosságú a megfelelő ár/érték arány biztosításában.

Tranzakciók egyszerűsítése. Az alkusz iparág egyik legnagyobb értékteremtő funkciója a tranzakciós költségek csökkentése. Ezt egyik oldalról a biztosítások közötti keresési költségek és a megkötéshez szükséges adminisztráció költség átvállalásán alapszik. A biztosításközvetítő alkalmazásánál a vevő elvárja, hogy a lehető legkevesebb adminisztrációs teher nehezedjen rá. „Természetesen fontos a vevőnek, hogy minden szerződéskötéssel kapcsolatos terhet az alkusz viseljen, mindez lehetőleg díjmentes szolgáltatásként” [Bravik, 2010].

Tájékoztatás és gyors ügykezelés. Miután megkötötték a biztosítást, fontos, hogy annak életciklusa során az alkusz rendszeresen tájékoztassa az ügyfelet a változásokkal kapcsolatban [Beloucif et al., 2006]. Ide sorolhatjuk például a díjhátralékról vagy évfordulókról szóló értesítést is [Bravik, 2010]. Ezáltal egyrészt visszajelzést kap az ügyfél a

biztosítás érvényességéről, másrészt így lehetősége lesz a biztosítás meghosszabbítására vagy a váltásra, amennyiben elvárásai megváltoztak (pl.: új kockázati tényezők, vagy változó elvárások a biztosítással kapcsolatban).

Akármilyen fontosak is a korábban ismertetett biztosításkötés előtti tényezők, a biztosítási szolgáltatás legfontosabb eleme a kárrendezés. Ebben a folyamatban nem csak a térített összeg nagysága, hanem az ügymenet egyszerűsége és gyorsasága is hozzájárul a fogyasztói értékteremtéshez. „Az alkusz feladata a biztosítási szolgáltatás illetve a kárrendezés teljességét és gyorsaságát biztosítsa, amennyire csak lehetőségében áll” [Bravik, 2010].

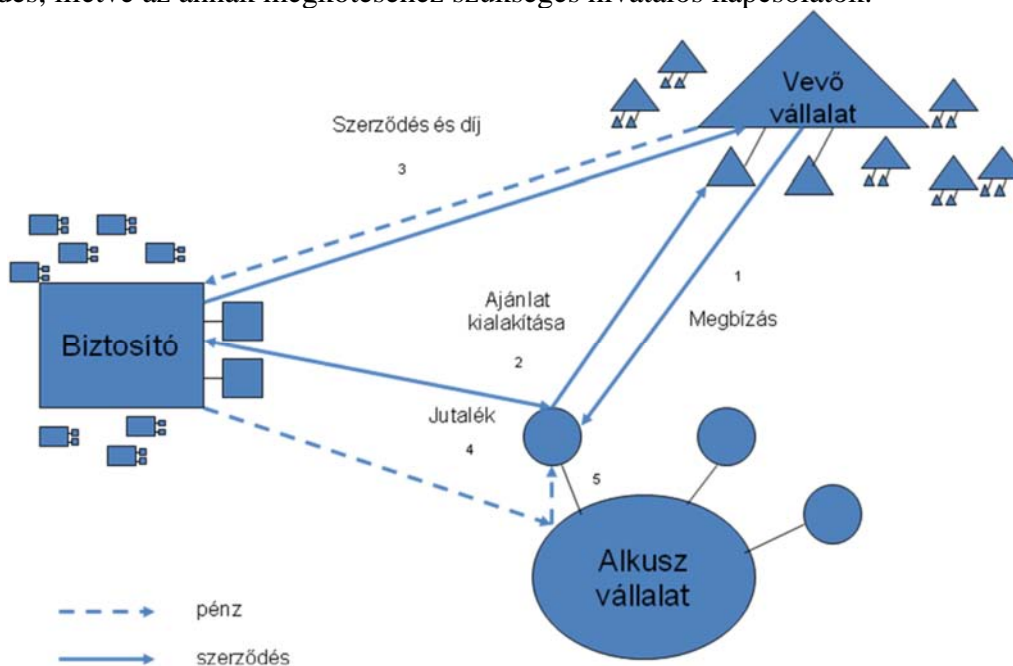
Fontos megemlíteni, hogy a vevői elvárások feloszthatók olyan tényezőkre, melyek a biztosítókra (pl.: ár/érték arány) és melyek az alkuszokra (pl.: tájékoztatás) vonatkozik, azonban mivel tanulmányomban az összetett szolgáltatás-csomag egészét vizsgálom, ezért a továbbiakban ilyen megkülönböztetést nem teszek. Összességében tehát **a legfontosabb vevői elvárások közé tartoznak a kockázatok felmérése, a megfelelő ár/érték arány biztosítása, az egyszerű tranzakciók, valamint a tájékoztatás és gyors ügyintézés.** A következőkben ezek a tényezők szerint vizsgálom a hálózati értékteremtést.

II. Üzleti hálózat a biztosítási alkusz iparágban

A következőkben azt vizsgálom, hogy a hálózati szemlélet miként befolyásolja az alkuszok stratégiai szintű tevékenységeit, az értékteremtés alapjait. A következőkben a tranzakciók, az információ-áramlás és a hálózat szereplői közötti reputáció dimenziójából vizsgálom meg a hálózatot.

A hálózat a tranzakciók dimenziójában

A tranzakció dimenzió fontossága. A biztosítási alkusz iparág egyik legalapvetőbb jellemzője, hogy csökkenti a biztosítók és az ügyfelek közötti adminisztrációs terheket (lásd: bróker üzleti modell). Mint ahogy azt már bemutattam, a szerződések megkötésének fontosságát a tranzakciós költségelmélet emeli ki [Coase, 1988]. Amit és Zott [2001] szerint a vállalati értékteremtés fundamentumát a tranzakciók elemzésén keresztül érthetjük meg, így szükséges elvégezni ezt a hálózat vizsgálatánál is. Ebben a dimenzióban a hálózati kapcsolat alapja a szerződés, illetve az annak megkötéséhez szükséges hivatalos kapcsolatok.

1. ábra A biztosítási alkusz hálózat tranzakciós dimenziója, Forrás: Saját koncepció

Hálózati működés. A hálózat tranzakciós dimenziójában a működés alapja a biztosítás megkötése (1. ábra). Ennek első lépése az, hogy a biztosítást kötni kívánó vállalat megbízza a biztosítási alkusz ügynökét, hogy kössön számára egy megfelelő biztosítást (1). „A vállalkozások eltérő kockázati körülményei, valamint a tevékenységükből fakadó különböző igények és lehetőségek legtöbbször egyedi biztosítási szerződés-rendszerek kialakítását igénylik. Az Eurorisk kidolgozza a kockázatviselési és költség szempontból optimális biztosítási konstrukciót. (...) Ügyfeleinek az Eurorisk teljes körű ügyintézési, képviseleti, valamint kárrendezési szolgáltatást nyújt” [eurorisk.hu, 2013].

Az alkusz a feltárt igények szerint ajánlatot kér a biztosítóktól egy adott kockázatra (2), majd összeállítja a szerződéshez szükséges adminisztrációs háttérrel és azt továbbítja a vevő vállalat biztosításokkal foglalkozó munkavállalója számára. „Természetesen fontos a vevőnek, hogy minden szerződéskötéssel kapcsolatos terhet az alkusz viseljen” [Bravik, 2010]. „Az alkuszoknak is meghatározott tájékoztatást kell nyújtani az ügyfél részére, melyet írásban is dokumentálni kell (pl.: az ügyfél kockázataival kapcsolatban számításokat kell végeznie, amit be kell tudnia mutatni)”, ezt a PSZÁF ellenőrizheti [Somogyváriné, 2010]. A vevő vállalat a biztosítóval köti meg a szerződést (3), így nekik is fizeti a biztosítás díját. A biztosítási díj egy részét a biztosító társaságok átengedik jutalékként az alkusz vállalatoknak (4). Végül a vállalat e jutalék egy részét pedig annak az értékesítőnek továbbítja, aki az üzlet megkötésében részt vett (5). „Természetesen mi is pénzért dolgozunk, (...) viszont az ügyfél szempontjából ingyen végezzük tevékenységünket, hiszen az általunk választott pénzügyi szolgáltatási díjaiból kapjuk közvetítői jutalékunkat. (...) biztosítási és egyéb pénzügyi szolgáltatások díja ettől nem változik, csak (...) egy bróker kapja a termékekbe egyébként is belekalkulált jutalékszeletet” [mpk.hu, 2013].

Az alkuszok értékteremtése. Ebben a dimenzióban az alkuszok alapvető feladata a biztosítók és a vevők közötti közvetítés. Annál nyereségesebb egy alkusz minél nagyobb ügyfélállománnyal rendelkezik, mivel így nagyobb jutalék-bevételt érhet el. A tranzakciós dimenzióban az alkuszok a vevői igényeket tekintve a megfelelő ár/érték arányban és az egyszerű tranzakciókban teremtenek értéket. A megfelelő ár/érték arányt az alkusz a széles biztosítói kapcsolathálójával (széles kínálat egy adott termékcsoporton belül) és jó tárgyalási képességével (ajánlat kialakítása) érheti el. „A hazai biztosítótársaságokkal való állandó kapcsolat garantálja, hogy az Eurorisk ügyfelei bármilyen biztosítási igényükre megfelelő és előnyös megoldást kapjanak” [eurorisk.hu, 2013]. A tranzakciók egyszerűségét az adminisztratív teher enyhítésével végzi el (ajánlatkialakítási szakasz).

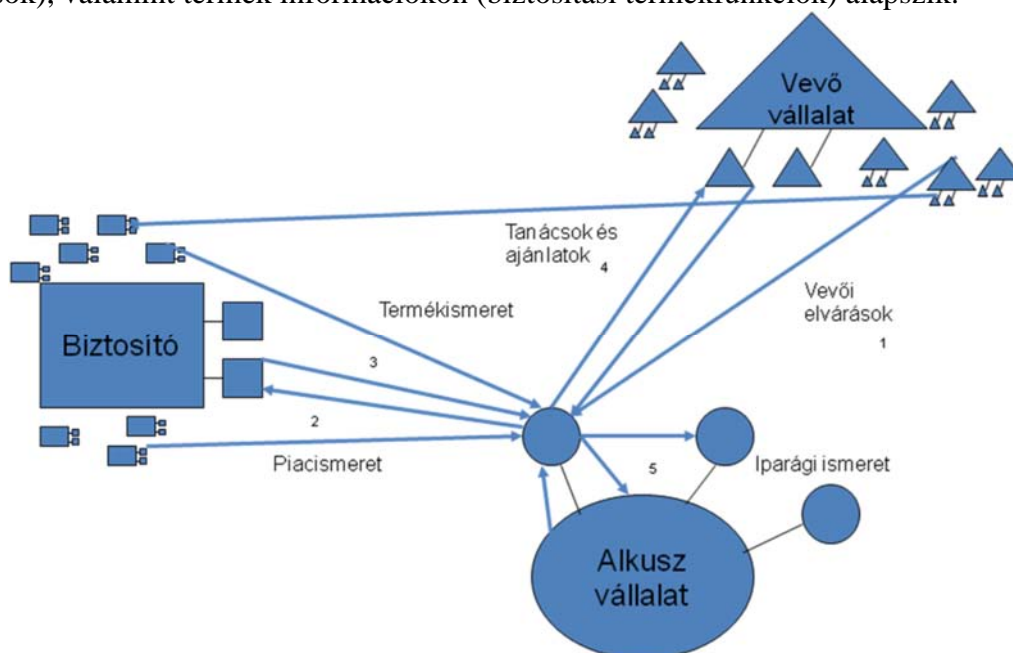
A dimenzió korlátai. Bár a tranzakciók az egyik legalapvetőbb módja a vállalatok interakciók leírására, azonban kapcsolataik csak egy szűk része írható le ez által. Powell [1990] kiemeli, hogy a hálózatok egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy nem csak a piaci szerződéseken alapulnak, hanem komplementer erőforrásokon is. Ezek alapján tehát a tranzakciókon túl egyéb áramlásokat is figyelembe kell venni vizsgálatukban.

A hálózat az információ- és tudástranszfer dimenziójában

Az információs és tudás dimenzió fontossága. A tudás az egyik legfontosabb vállalati erőforrás, mely vállalatonként eltérő, így kialakulhat a vállalatok közötti tudás-specializáció [Grant, 2004]. A speciális tudással rendelkező vállalatoknak azonban gyakran kooperálniuk kell, mivel előfordulhat, hogy olyan tudásra van szükségük az értékteremtés során, mellyel nem rendelkeznek [Gadde – Hakansson, 2006]. A vállalatoknak ezért kiemelkedően fontos lehet a hálózatok elemzése és menedzsmentje a tudás megszerzése szempontjából [Dyer – Nobeoka, 2000]. A külső tudás megszerzéséhez azonban nem elég a vállalat környezetét, de annak belső adottságait is figyelembe kell venni [Takeishi, 2001]. Ezáltal a hálózati kapcsolatok és az onnan megszerzett tudás nagyban növelheti a vállalat innovációs képességét

[Powell, 1998]. A biztosítók és az alkuszok, valamint az alkuszok közötti hálózati kapcsolat növelheti a vállalatok versenyképességét [Sydow, 2004].

E fejezetben tehát a hálózatban létrejövő információ- és tudástranszfer elemzem. A kapcsolat alapja ebben az esetben az iparági tudás, mely piaci információkon (vevői elvárások), valamint termék információkon (biztosítási termékfunkciók) alapszik.

2. ábra a biztosítási alkusz hálózat információ- és tudástranszfer dimenziója, Forrás: Saját koncepció

Hálózati működés. A szereplők közötti hálózati információ-áramlás szerteágazó irányú, azonban egyik legalapvetőbb információja a vevői elvárások (2. ábra). Ezek az egyes vállalati vevőktől áramlanak a biztosítók felé, valamint az alkusz vállalatok felé (1). Ezen információk járulnak hozzá ahhoz, hogy a biztosítók és az alkuszok úgy alakítsák ki szolgáltatási portfóliójukat, hogy a legjobban kielégítsék a vevői elvárásokat. A vevői elvárások aggregált és interpretált változata a piacinformációk (2), melyek az alkuszok és a biztosítók között áramlanak. A biztosítók számára nagyon fontos az alkuszok információszolgáltatása, mivel ők vannak a „legközelebb” a fogyasztókhoz. „Viszonylag sok információt kérnek a biztosítók az alkuszoktól; tulajdonképpen a piaci információik jelentős részét tőlünk szerzik be. Az ilyen információ csere heti gyakorisággal előforduló jelenség” [Döge, 2010]. „Tovább menve néhány terméket kifejezetten az alkuszok „követeltek” ki a biztosítóktól, ilyen például az online munkanélküli biztosítás is vagy a márka-casco programok. De az alkuszok transzparens közvetítése eredményezhette azt is, hogy sok biztosítási terméknel intenzív díjcsökkenés indult el a nyílt verseny következtében, pl. kötelező biztosítás, casco, vagy elmaradt a díjemelkedés, pl. lakásbiztosítás” [Bravik, 2010].

A vevői igényekre adaptált biztosítási termékek speciális ismereteket igényelnek, melyek a biztosítóktól az alkuszok felé áramlanak (3). Ahhoz, hogy az alkuszok megfelelően tudják értékesíteni a termékeket a piacon, a biztosítóknak érdekük, hogy megismertessék az alkuszok értékesítőit az adott termékkel. Az így képzett alkusz közvetlenül tud biztosítási tanácsokat adni a vevő vállalat biztosításért felelős munkavállalójának (4), aki ezáltal biztosabban tud dönteni az ajánlatok közül. „A vevő nem feltétlenül a legolcsóbb biztosítást választja, hanem azt, amelyik a leginkább kielégíti igényeit – megfelelő ár/érték arány mellett. Ezért rendkívül fontos, hogy az alkusz képes legyen ismertetni, bemutatni az adott terméket a lehető legjobban a vevő számára” [Bravik, 2010].

Végül a megszerzett iparági tudás az alkusz vállalat egyes tagjai között is áramlik, naprakészen tartva az értékesítői csapatot (5). „Célunk az, hogy munkatársaink rugalmasan

alkalmazkodhassanak igen sokszínű ügyfélkörünk igényeihez, s a szervezeti keret segítse a mind teljesebb kockázatfelmérést és ennek megfelelő portfólió összeállítását megbízóink érdekeinek szem előtt tartása mellett” [clb.hu, 2013].

Az alkuszok értékteremtése. A tudás- és információáramlás dimenziójában az alkuszok feladata a piaci és termék információk begyűjtése, majd azok elosztása. Céljuk a lehető legnagyobb mennyiségű releváns iparági információ begyűjtése, mivel ez alapján tudják a vevők igényeit kielégíteni. Ebben az esetben a kockázatok alapos felméréseben, valamint a gyors ügykezelésben és tájékoztatásban teremtenek értéket a vevők számára. A vevői elvárások alapos felmérése, kifejtése és a termék információk összevetése segítségével az alkusz megfelelően tudja megfogalmazni a kockázatokat, illetve kiválasztani az azokat fedező biztosítást. Másrészt pedig az alapos termék és iparági ismeret segítségével az alkusz megfelelő tájékoztatást tud nyújtani a vevő számára a biztosítással kapcsolatban. „A biztosítások teljes élettartama alatt vállaljuk a következőket: folyamatosan felügyeljük ügyfelünk biztosítását, figyelemmel kísérjük a díjfizetést, (...) az időközben bekövetkező változások alapján aktualizáljuk a biztosítási szerződést, közreműködünk a kárrendezési folyamatban” [pba.hu, 2013].

A dimenzió korlátai. Az információ- és tudásáramlás kiemelkedően fontos az üzleti kapcsolatokban, azonban nem mindig ragadja meg a vállalatok tevékenységrendszerének alapjait [Foss, 1996]. A hálózati kapcsolatok egyik meghatározó jellemzője az interakciók erőssége [Granovetter, 1973], mely a tudásáramlást is meghatározza. Ehhez fontos, hogy vizsgáljuk a hálózati szereplők közötti bizalmat, mivel annak erőssége erősen befolyásolja a szereplők közötti tudástranszfer hatásosságát és hatékonyságát (pl.: nem szívesen oszt meg információkat a gyártósor kockázatairól a művezető egy olyan alkusszal, akiben nem bízik meg).

A hálózat a reputáció dimenziójában

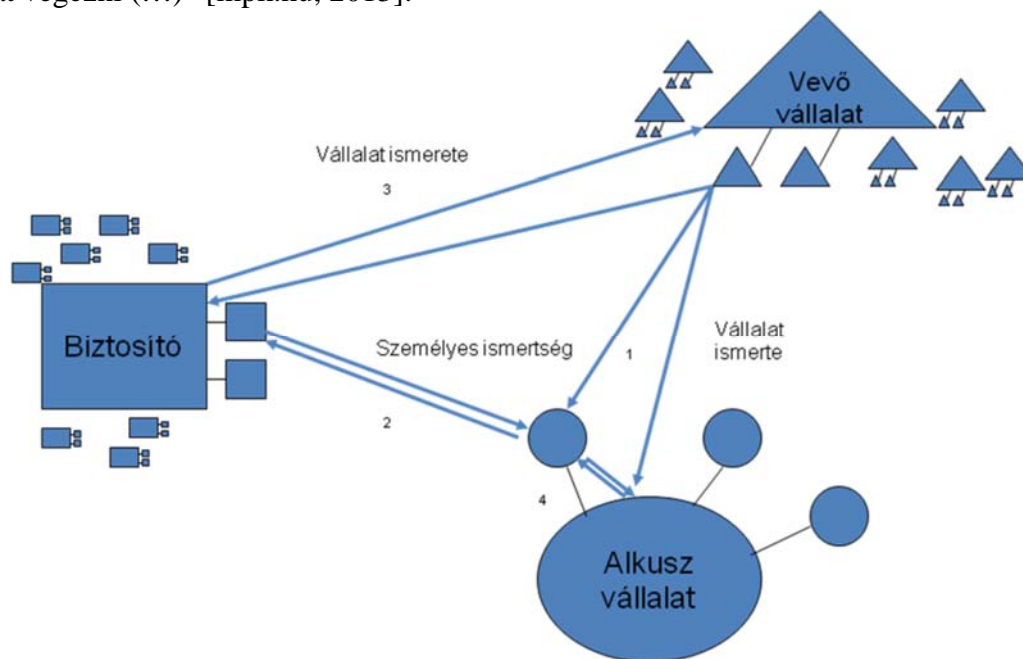
A reputáció dimenzió fontossága. A biztosítási szektor bizalmi iparág. Az alacsony biztosítási ismeretekkel rendelkező fogyasztó olyan szolgáltatásért fizet, melynek a minőségét nagyon nehezen tudja megítélni. Másrészt maga a termék „fogyasztása” a vásárlás után jóval később következik be (ha bekövetkezik egyáltalán), ezért különösen fontos a hálózat reputációs struktúrája.

A vállalatokon belül áramló információkhoz elengedhetetlen a szervezet tagjai közötti megfelelő kapcsolati háló kialakítása [Haarman et al., 2009]. A közvetett kapcsolatok miatt egy hálózatban nem feltétlenül szükséges birtokolni egy adott erőforrást ahhoz, hogy azt a hálózati működés érdekében felhasználjuk azt [Ford, 2003]. Ezzel párhuzamosan egy csoport eredményességét nem csak az egyének tudása befolyásolja, de az is, hogy az egyes tagok mennyire ismerik egymás tudását [Ho – Wong, 2009]. A másik tudásához való hozzáféréshez azonban stabil bizalmi hálóra van szükség [Uzzi, 1997]. A vállalati sikeresség egyik fontos tényezője a vevők bizalmának kiépítése, mely a vállalat egyik legfontosabb feladata [Little – Marandi, 2005].

A biztosítási közvetítői iparágban kiemelkedő fontossága van a vállalatok közötti bizalomnak [Beloucif, 2005]. A vevők vásárlási döntéseit nagyban meghatározza, hogy milyen az alkusz reputációja [Coffin – Kallman, 2005], ez befolyásolja hosszú távú kapcsolataikat is [Kelly, 2006]. Ezért kiemelkedően fontos a hálózat reputációs struktúrájának vizsgálata. E dimenzióban a kapcsolat alapja a bizalom, mely a szereplők megbízhatóságáról szóló információk áramlását takarja.

Hálózati működés. A biztosítás megkötésének első lépése, közvetítő alkalmazása esetén az, hogy a potenciális vevő megbízást ad egy alkusz vállalatnak, hogy nevében járjon el (3. ábra). Eme állomásnál a személyi kapcsolatoknak kiemelkedő szerepe van (1). A vevő vállalat biztosításokért felelős munkavállalója olyan alkusz vállalatot fog választani, melyben megbízik, így vállalati információkat szerez be róla. Ez a folyamat játszódik le az alkusz

értékesítője szintjén is, itt személyes információkat szerez be a vevő. „Az ajánlást pénz helyett két dolog miatt tartjuk nagyon jónak: biztosítja számunkra a folyamatos munkát, és egészen más barátokra, családtagokra hivatkozva új ügyfelekre lelni, mint (...) házról-házra járva ügynökösködni olyan érzékeny dolog kapcsán, mint a személyes pénzügy, (valamint) mivel egymást ismerő emberekből áll az ügyfélkörünk, nincs más választásunk, mint minőségi munkát végezni (...)” [mpk.hu, 2013].

3. ábra A biztosítási alkusz hálózat reputációs dimenziója, Forrás: Saját koncepció

Ezután az alkusz értékesítője a vevő nevében ajánlatot kér a biztosítótól (2). Itt is fontos a személyes ismertség, mert egy-egy stabilabb biztosító-vevői kapcsolatban (pl.: hosszú távú együttműködés, vagy nagy forgalom), a biztosító képviselője és az alkusz hatékonyabban tud eljárni a vevő érdekében (pl.: árkedvezmény, vagy gyorsabb és hatékonyabb kárrendezés). „Fontos elvárás, hogy a szerződés megkötése után az alkusz folyamatosan tájékoztassa az ügyfelet a jelentősebb eseményekről, illetve a kárrendezés teljességét és gyorsaságát biztosítsa, amennyire csak lehetőségében áll” [Bravik, 2010]. A biztosítás megkötésénél (3) ugyancsak fontos, hogy a vevő megbízzon a biztosítóban, hiszen ő fog potenciális jövőbeni fedezetet nyújtani kockázataira. Az alkusz részletesen bemutatja a biztosítót, „hisz fontos meggyőznie a vevőt, hogy a vállalat stabil (gondoljunk csak bele, hogy egy életbiztosítást lehet, hogy 10-15 évig is fizet a vevő)” [Vályogos, 2010]. Hasonló mondható el a másik oldalról is, hiszen a biztosítók számára fontos, hogy ügyfelük a számukra a szerződéskötéshez szükséges információkat biztosítsák, valamint hogy rendszeresen fizessék a biztosítási díjat. Végül fontos bizalmi kapcsolat található az alkusz vállalat és értékesítői között, ugyanis a vállalat elvárja, hogy nevében megfelelően járjanak el, másrészt az ügynökök elvárják, hogy megfelelő kompenzációt és stabil támogató háttérrel kapjanak vállalatuktól.

Az alkuszok értéktéremtése. Ebben a nézőpontban az alkuszok szerepe a megfelelő bizalmi háló kiépítése és fenntartása mind a vevők, mind a biztosítók felé. Céljuk a lehető legerősebb reputáció kiépítése mindkét irányban. A reputációs háló dimenziójában az alkuszok az ár/érték arány, valamint a gyors ügyintézés vevői igényeiben teremtenek értéket. Egyrészt az ár/érték arányban, mivel biztosítják a vevőket abban, hogy nagymértékben ismerik az elvárásaikat, valamint a biztosítási iparág termékeit, tehát megfelelő biztosítást választanak számukra. Másrészt a gyors ügyintézésben, hiszen a vevők bízhatnak abban, hogy

az alkusz jó kapcsolatokat ápol a biztosítótársasággal, tehát egy potenciális káresemény esetén ügyében korrektül fognak eljárni.

A dimenzió korlátai. Bár az üzleti kapcsolatokban kiemelkedő fontosságú a bizalom, azonban nem lehet minden hálózati folyamatot a reputációval magyarázni. Bár a márka is teremthet többlet értéket a fogyasztó számára [Simonson et al., 1994], azonban nem képviselhet csupán önmagában értékteremtő tényezőt, így a hálózati kapcsolatok vizsgálatánál más szempontokat is vizsgálni kell.

A hálózati értékteremtés

A fenti fejezetben a biztosítási alkuszok hálózati értékteremtését vizsgáltam. Ehhez azt vizsgáltam meg, hogy a korábban definiált vevői igények (a megfelelő ár/érték arány, a tranzakciók egyszerűsítése, a kockázatok alapos felmérése, valamint a gyors ügykezelés és tájékoztatás) kielégítésében mennyire alapoz a hálózati működésből eredő adottságokra. A három dimenzió (tranzakciós, tudástranszfer és reputációs dimenziók) alapján bebizonyítottam, hogy **mind a négy fogyasztói elvárás teljesítéséhez szükséges értékteremtésben jelentős szerepet játszanak a hálózatok** (4. ábra).

Dimenzió	Tranzakciós	Információ és tudás	Reputációs
Kapcsolat alapja	szerződés	iparági információk	információk a megbízhatóságról
Alkuszok szerepe	közvetítés	információgyűjtés és -elosztás	a hálózati szereplők megbízhatóságáról szóló információ maximalizálása
Alkuszok célja	ügyfélállomány és biztosítói kapcsolatok maximalizálása	iparági ismeretek maximalizálása	alkusz reputációjának maximalizálása
Kielégített vevői igény	a megfelelő ár/érték arány, valamint a tranzakciók egyszerűsítése	a kockázatok alapos felmérése, valamint a gyors ügykezelés és tájékoztatás	a megfelelő ár/érték arány, valamint a gyors ügykezelés és tájékoztatás

4. ábra A biztosítási alkusz iparág hálózati dimenziói, Forrás: Saját koncepció

Ezek alapján az alkuszi hálózatokban szerződések, iparági- és a megbízhatóságról szóló információk áramlanak, melyeket mind felhasználnak a vevői igények kielégítéséhez. Az alkuszoknak az értékteremtéshez és a versenyelőny megszerzéséhez, ügyfélállományukat, a biztosítói kapcsolataikat, az iparági ismereteiket és a reputációjukat kell növelniük.

Miután beláttam a hálózatok fontosságát, a következőkben azt vizsgálom, hogy melyek a legkritikusabb hálózati menedzsmentet befolyásoló tényezők a biztosítási alkusz iparágban.

III. A kettős megbízó-ügynök probléma

A hálózati értékteremtés megfelelő működéséhez elengedhetetlen, hogy az alkusz vállalat megfelelően menedzselje az értékesítési csapatát. A következő fejezetben azt vizsgálom meg, hogy milyen kihívásokkal néznek szembe ebből a nézőpontból az alkusz vállalatok. Először az értékesítők hálózati szerepét, majd a hozzá köthető kettős megbízó-ügynök problémát elemzem, végül néhány azt kezelő menedzsment módszert mutatok be.

A vállalati biztosítások piacán működő alkusz vállalatok kiemelkedően fontos erőforrása értékesítő csapatuk, illetve ennek tagjai. A hálózat szempontjából ezt információs és reputációs oldalról is beláthatjuk (a tranzakciós dimenzió azaz alaphálózat, mely megteremti a kapcsolatot a szereplők között).

„Általánosnak tekinthetjük, hogy egy vállalat nem tudja felmérni saját biztosítási kockázatait.” [Uzonyi, 2010]. Ahhoz, hogy a megfelelő biztosítási szolgáltatást nyújthassák a vevők számára, fel kell mérni a vállalat kockázati tényezőit. Eme felmérési folyamat minősége az értékesítő munkáján múlik, mivel ő áll közvetlen kapcsolatban a vevővel, így kizárólag ő tudja hatékonyan lefordítani a felmerült elvárásokat a biztosítási piac nyelvére. Biztosítási ismeretei alapján fogja kiválasztani a megfelelő biztosítási termékeket az adott kockázathoz. Ha ezen ismeretei hiányosak és nem találja meg a legmegfelelőbb ajánlatot, a vevői igények csak korlátozottan lesznek kielégítve. Végül, ha a megkötött biztosítást nem követi nyomon megfelelően, nem tud adaptívan reagálni az ügyfél igényeinek esetleges változásaira. Ezáltal tehát *információs szempontból* az értékesítő személyének kiemelkedő szerepe van az alkuszi hálózatok értékteremtésében.

A *reputációs hálózat szempontjából* is központi szerepe van az alkuszok értékesítőinek. A kapcsolatfelvételnél a vevő vállalat megbízója először az ügynökkel érintkezik, így az ő személyes bizalma kiemelkedő már az interakció korai fázisában. „Egy biztosítós mondással élve: az ügynöknek először magát, másodszor a vállalatot, harmadszor a terméket kell eladnia. Először a saját szakértelméről kell biztosítania a vevőt – jelezve, hogy megbízhatnak a tanácsaiban” [Vályogos, 2010]. A biztosítók képviselőivel ápolt személyes kapcsolat segíti az értékesítőket, hogy gyorsan jussanak releváns iparági információkhoz. Az ügyfél elégedettségéhez nagyban hozzájárul az ügynök reputációja, így meghatározza az újrakötés esélyeit is [Beloucif et al., 2005].

Az alkuszi értékteremtő hálózat ilyen mértékű központossága több kihívást rejt magában, melyre az alkusz vállalatoknak reagálniuk kell versenyelőnyük fenntartása érdekében.

A kettős megbízó-ügynök probléma fogalma és kihívásai

A biztosítási alkusz hálózatokban az értékesítők személyénél egy kettős megbízó-ügynök problémával találkozunk. Ebben a fejezetben a jelenség hálózati alapjait vizsgálom, mely középpontjában az alkusz vállalat értékesítője áll.

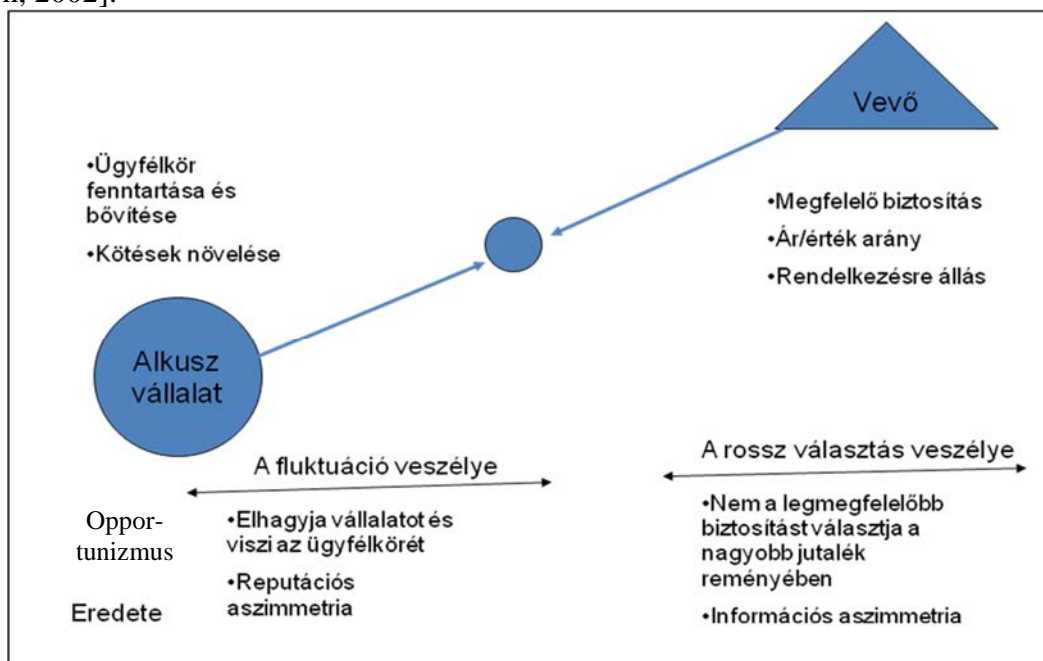
Az ügynökelmélet olyan szituációkat elemez, mely során egy személy más erőforrásait felhasználva, de önérdékét figyelembe véve cselekszik [Bakacsi, 2007]. Ebben az esetben is egy megbízó felhatalmazza az ügynököt, hogy végezzen el egy bizonyos tevékenységet a nevében. Bár elvileg a megbízót kellene képviselnie, az oportunizmus lehetősége mindig megjelenik cselekvéseiben [Jensen, 1994], így előfordulhat, hogy saját érdekét előtérbe helyezve nem teljesíti az elvárásnak megfelelően az adott tevékenységet. A probléma legáltalánosabb példája a nagy szervezeteknél figyelhető meg [Jensen, 1986], ahol a tulajdonosok és a menedzserek elkülönülnek, és a vállalatvezetők irányítják a vállalatot a tulajdonosok nevében.

Az ügynök elmélet kiemelkedő kérdése a kontroll, mivel a megbízó csak korlátozottan tudja ellenőrizni az ügynököt, mert köztük információs aszimmetria áll fent [Jensen, 1986]. A probléma kezelésének módja lehet az információs aszimmetria csökkentése, vagy alapos szerződésekkel való szabályzás [Eisenhardt, 1989]. Ez a kihívás a hálózati kapcsolatokban is megjelenhet, így a hatékony hálózati menedzsment alapja e probléma feloldása, illetve kezelése.

Az alkusz iparágban az értékesítők szempontjából egy kettős megbízó-ügynök problémát azonosíthatunk. Az értékesítők egyrészt a potenciális vevők által tekinthetők megbízottnak, mivel felhatalmazzák őket, hogy a vevők nevében járjanak el biztosítási ügyekben. A másik oldalról az értékesítők az alkusz vállalatok megbízottai, hiszen feladatuk, hogy a vállalat nevében tárgyaljanak a vevőkkel és a biztosítókkal, cserébe támogató tevékenységeket biztosítanak számukra (pl.: informatikai rendszer), illetve a jutalék egy részét átengedik számukra. Bár a megbízó-ügynök probléma kezelése nehéz ez még súlyosabb az

értékesítőknél, hisz esetükben a fenti kihívás megduplázódik és már három szereplő célját kell egyeztetniük (saját – alkusz vállalat – vevő).

Mindkét oldalon jellemző az információs aszimmetria, valamint az ebből fakadó opportunizmus (5. ábra). A vevői oldalon az iparági tudás hiányáról beszélhetünk. „A bonyolult termékek összehasonlításához speciális szakértelem szükséges az esetek többségében, amit egy üzletkötő tud csak megfelelő minőségben nyújtani” [Vályogos, 2010]. Mivel a vevő nem képes olyan mértékben átlátni a termékeket, mint az ügynök, így felléphet annak a kockázata, hogy **nem az elvárásoknak legmegfelelőbb biztosítást ajánlja az értékesítő, hanem azt, amelyikhez a legnagyobb jutalékérdekeltsége kötődik**. „Őszintén szólva, az alkuszok 85%-nál ez a probléma megjelenik valamilyen formában. Egyébként ezt a jelenséget nem úgy kell elképzelni, hogy az alkusz „ráerőltet” valami olyan terméket a vevőre, amire nincs is valójában szüksége, hanem úgy, hogy a szóba jöhető alternatívák közül azt a biztosítót keresik fel áregyeztetés céljából, ahol a legjobb a jutaléklehetőség” [Döge, 2010]. Ez az etikai probléma az alkuszok folyamatos működésében is felmerülhet [Cupach – Carson, 2002].

5. ábra Az alkusz iparág kettős megbízó-ügynök problémája, Forrás: Saját koncepció

Másrészről az alkusz vállalat és az értékesítő között eltérő bizalmi struktúráról beszélhetünk. „A biztosítás személyi kapcsolatra épül. Először mindig a személyben bízik a vevő, aztán a vállalatban” [Uzonyi, 2010]. Mivel a vevő bizalma stabilabb az értékesítői oldalon, mint az alkusz vállalat oldalán, ezért a személyhez jobban is kötődik. „Egyértelműen a személy felé billen a mérleg, a személyes ismertség nagyon fontos, bár nem tudnám megmondani, hogy milyen mértékben. Ha például egy alkusz kilép a cégtől, akkor nagy valószínűséggel át tudja vinni az állományának nagy részét” [Döge, 2010]. Ebből fakadóan ebben a megbízó-ügynök viszonyban felmerül annak a kockázata, hogy **az értékesítő elhagyva vállalatot, reputációs előnyét kihasználva „magával viszi” az állományát, bevételkiesést okozva ezzel az alkusz vállalatnak**. „Az értékesítő otthagyni a vállalatot, mert például máshol magasabb jutalékot kap (ez a legjellemzőbb). A másik lehetséges ok, hogy saját alkusz céget akar alapítani, hiszen néhány nagyobb megrendelés eltarthat egy kis alkuszcéget” [Bravik, 2010]. Bár napjainkban nagyon magas a fluktuáció az alkuszi iparágban [Vályogos, 2010], ez a típusú opportunizmus ritkábban fordul elő, mint a vevői oldali (hiszen a vevői információs aszimmetriával minden üzletkötésnél vissza lehet élni valamilyen mértékben, egy alkusz vállalatot azonban csak egyszer lehet elhagyni).

Mivel az alkuszok értékesítésében kiemelkedő szerepet játszanak a hálózatok, melyek kapcsolódásaiban központi helyet foglalnak el az értékesítők, ezért **ha az alkusz vállalat nem kezeli a kettős megbízó-ügynök problémát, egész hálózati működése és így értékteremtése veszélybe kerülhet.**

Összegzés

Tanulmányomban a magyarországi biztosítási alkusz iparág hálózati értékteremtését mutattam be, az üzleti hálózatok elméletének és gyakorlati példák segítségével. A hálózatelmélet lehetővé tette a közvetett és informális kapcsolatok vizsgálatát. Ezáltal a szereplők közötti reputációs és információs kapcsolatok is elemzés tárgyai lehettek, melyek meghatározó tényezők voltak a megbízó-ügynök probléma új szemléletéhez.

A biztosítási alkusz iparág, pénzügyi-bróker üzleti modellt követve biztosításokat közvetít a biztosító társaságok és a vevők között. E közvetítés során kulcsszerepet játszanak a tranzakciós, információs, valamint a reputációs kapcsolatok, melyeket részletesen elemeztem. Megállapítottam, **hogy a biztosítási alkusz iparágban a hálózatok jelentős szerepet játszanak az értékteremtésben.**

Ezen üzleti hálózatokban kiemelkedő szerepet játszanak az alkusz vállalatok értékesítői, akik működésével kapcsolatban kettős megbízó-ügynök probléma jelentkezik. Egyrészt a vevő oldaláról információs aszimmetrián alapulva, másrészt pedig a vállalattal szembeni reputációs aszimmetria miatt. Bármely oldalon is jelentkezik az értékesítő opportunizmusa, **az alkusz vállalat mindkét esetben versenyhátránnyal nézhet szembe, így a hatékony hálózati értékteremtés érdekében kezelnie kell a kettős megbízó-ügynök probléma mindkét oldalát.**

Bibliográfia

- Amit, R – Zott, R. [2001]. *Value Creation in E-Business*. Strategic Management Journal, Vol. 22, pp. 493–520.
- Bakacsi Gy. [2007]. *Szervezeti magatartás és vezetés*. Aula Kiadó, Budapest, pp. 80-126.
- Beloucif, A. – Donaldson, B. – Waddell, M. [2005]. *A systems view of relationship dissolution*. Journal of Financial Services Marketing, Vol. 11, No. 1, pp. 30-48.
- Bravik Attila [2010]. Interjú. Ügyvezető igazgató helyettes, CLB Független Biztosítási Alkusz Kft. 2010. március 12.
- clb.hu [2013]. Bemutatkozás. <http://www.clb.hu/> Letöltve: 2013. március 25.
- Coase R. [1988]. *The Nature of the Firm*. Journal of Law, Economics, and Organization
- Coffin, B. – Kallman, J. [2005]. *Buying Insurance: A Primer*. Risk Management; Vol. 52, No. 1, pp. 24-29.
- Cupach, W. R. – Carson, J. M. [2002]. *The influence of compensation on product recommendations made by insurance agent*. Journal of Business Ethics, vol. 40. No. 2, pp. 167 – 176.
- Döge Ferenc [2010]. Interjú. Vállalati üzletágvezető, CLB Független Biztosítási Alkusz Kft. 2010. március 12.
- Dyer, J. H. – Nobeoka, K. [2000]. *Creating and Managing a High-Performance Knowledge-Sharing Network: The Toyota Case*. Strategic Management Journal, vol. 21, pp. 354-367.
- Eisenhardt, K. M. [1989]. *Agency Theory: An Assessment and Review*. Academy of Management Review, Vol. 14, No. 1, pp. 57-74.
- eurorisk.hu [2013]. Vállalkozások egyedi biztosítása. <http://www.eurorisk.hu/vallalkozasok-egyedi-biztositasai;jsessionid=7C9320BCA757687A5402E924E1BF763D> Letöltve: 2013. március 25.
- Ford, J. [2003]. *Business marketing: Szervezetközi kapcsolatok menedzsmentje*. Közgazdasági és jogi kiadványok. Budapest

- Foss, N. [1996]. *“Knowledge-Based Approaches to the Theory of the Firm: Some Critical Comments”*. Organization Science, Vol. 7, pp. 470-476.
- Gadde, L E. – Hakansson, H. [2006]. *Teaching in Supplier Networks*. in Gibbert, M., Durand, T., (szerk.) *Strategic Networks*. Learning to Compete, Blackwell.
- Granovetter, M.S. [1973]. *The Strength of Weak Ties*. American Journal of Sociology, pp. 1360-1380.
- Grant, R. M. [2004]. *A Knowledge Accessing Theory of Strategic Alliances*. Journal of Management Studies, Vol. 41. No. 1, pp. 61-84. In: Golubeff Lóránt (szerk.) [2008]. *Robert M. Grant: Tudás és stratégia*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Haarmann, J. – Kahlert, T. – Langenberg, L. – Müller-Prothmann, T. [2009]. *K.exchange: A Systematic Approach to Knowledge Transfer of Aging Workforce*. The Icfai University Journal of Knowledge Management, vol. 7, No. 3-4, pp. 27-40.
- Ho, V. T. – Wong, Sz. [2009]. *Knowing who knows what and who knows whom: Expertise recognition, network recognition, and individual performance*. Journal of Occupational and Organizational Psychology, 82, pp. 147-158.
- Jensen, M. C. [1986]. *Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers*. American Economic Review, Vol. 76, no. 2, pp. 323-329.
- Jensen, M. C. [1994]. *The Nature of Man*. Journal of Applied Corporate Finance, Vol. 7, No. 2, pp. 4-19.
- Kelly, W. J. [2006]. *Whom do you trust? The Selection, Evaluation and Compensation of Insurance Brokers*. Risk Management; vol. 53, No. 1, pp. 47-54.
- Little, E. – Marandi, E. [2005]. *Kapcsolati Marketing*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 1-64.
- mpk.hu [2013]. Pénzpiac. <http://www.mpk.hu/?a=main&aa=szolg> Letöltve: 2013. március 25.
- Osterwalder, A. – Pigneur, Y. – Tucci, C. L. [2005]. *Clarifying Business Models: Origins, Present, and Future of the Concept*. Communications of AIS, Vol. 15, pp. 1-43.
- pba.hu [2013]. Alkusz üzletág – Páratlan szakértelem. <http://www.pba.hu/cikkek/alkusz-uzletag---paratlan-szakertelem> Letöltve: 2013. március 25.
- Powel, W. W. [1990]. *Neither Market Nor Hierarchy: Network Forms of Organization*. Organizational Behavior, Vol. 12, pp 295-336.
- Simonson, I. – Carmon, Z. - O'curry, S. [1994]. *Experimental Evidence on the Negative Effect of Product Features and Sales Promotions on Brand Choice*. Marketing Science, Vol. 13, No. 1 (Winter, 1994), pp. 23-40.
- Somogyvári Sándorné [2010]. Interjú. Biztosításfelügyeleti Osztály, Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete. 2010. március 13.
- Sydow, J. [2004]. *Network development by means of network evaluation? Explorative insights from a case in the financial services industry*. Human Relations, vol. 57, No. 2, pp. 201-220.
- Takeishi, A. [2001]. *Bridging Inter- and Intra-firm Boundaries: Management of Supplier Involvement in Automobile Product Development*. Strategic Management Journal, Vol. 22, pp. 403-433.
- Uzonyi Tamás [2010]. Interjú. Biztosítási tanácsadó. 1990-1996 elnök-vezérigazgató, Allianz Hungária Biztosító. 1986-1990 vezérigazgató, Hungária Biztosító. 1975-1986 ügyvezető igazgató, Állami Biztosító. 2010. március 16.
- Uzzi, B. [1997]. *Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddness*. Administrative Science Quarterly, pp. 211-230.
- Vályogos Győző [2010]. Egyetemi óraadó, Budapesti Corvinus Egyetem. 1994-2009 marketingigazgató, OTP Garancia Biztosító. 2010. március 03.

GÁL MÁRK:

MERRE HALADUNK? AVAGY LEADERSHIP GLOBÁLIS KONTEXTUSBAN.

Budapesti Corvinus Egyetem
Politikatudományi Doktori Iskola,
Államigazgatási alprogram

Témavezető: Dr. Jenei György

*„A vezetés lényege, hogy tartunk valamerre.
Ha a vezető és az emberei nem tudják, merre tartanak, a vezetés értelmét veszti.”
(Stoner J., Blanchard K., Zigarmi D.)*

Kulcsszavak: leadership, jövőkép, globalizáció, globális leadership, kultúra dimenziók

Bevezető

A szakirodalomban a leadership-nek nincs elfogadott, meghonosodott, meggyökeresedett magyar megfelelője. Lefordítható vezetésként, de ez zavaróan keveredne a management értelemben vett vezetésfogalommal. Általában valamilyen jelzős összetételben jelenik meg magyar fordításban: személyes vezetés, csoportvezetés, közvetlen vezetés. Az elkövetkezendőkben vagy a személyes vezetés kifejezést használjuk vagy – jobb híján – megmaradunk az eredeti angol leadership kifejezésnél (Bakacsi Gyula, 2004, p.214).

Egy vezető számára – főleg, hogy ha globális környezetben szükséges működnie – szükséges, majdnem hogy esszenciális, hogy rendelkezzen egy világos jövőképpel ugyanis a vezetés lényege, hogy tartunk valamerre. Ha a vezető és az emberei nem tudják, merre tartanak, a vezetés értelmét veszti.

Amikor a vezetésről, vezetőről hallunk különböző kontextusban a szakirodalmat tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy napjainkig sincs teljes egyetértés abban, hogy milyen elemeket is szükséges tartalmaznia egy esetlegesen univerzálisan elfogadható definíciónak. Különösen a vezetés és irányítás fogalompárosa körül zajlottak még a közelmúltban is heves viták: pl. melyik az átfogóbb, melyik fejezi ki inkább az emberekkel való foglalkozást vagy a nagy rendszerek kézben tartását. Ezt követték a '80-as évek közepétől, amikor is a menedzsment kifejezés megkezdte hódítását. Mire pedig már az az érzés látszott körvonalazódni, hogy sikerül konszenzusra jutni akkor észrevesszük úgy a szakirodalomban, mint a nemzetközi gyakorlatban, hogy egyre inkább különbséget tesznek a menedzsment és az ún. leadership között (Dobák, M.-Antal, Zs., 2010, p.75).

Mindez különösebb fontossággal, jelentőséggel bír, ha a globális szemléletmódot alkalmazunk, ugyanis élesebb különbséget kell tennünk a két szerepkör (menedzser – leader) között.

A globalizációs folyamatokat korlátok közé szorította a két világrendszer rivalizáló egymás mellett élése. Ezen a helyzeten jelentősen változtattak a közép-kelet-európai rendszerváltások, amelyek a globalizáció kiteljesedésének növekedését idézték elő.

A globalizációs folyamatok eredményeként önálló nemzetek különböző csoportosulások, integrációs szervezetek tagjaivá válnak. Ha valamely állam mégis a globalizációval szembeni elszigetelődést választja, azzal saját nemzetgazdaságának fejlődési

lehetőségei elé állít kőfalat. "A globalizáció földrészünkön elsősorban az ún. "európaizáció" formájában jelentkezik. Éppen ezért kulcsfontosságú a kontinens csaknem valamennyi – elsősorban persze a csatlakozás előtt álló – országának az Európai Unióhoz való helyes viszony kialakítása" (Streissler, E., 2001: 1).

Jelen dolgozat arra hivatott, hogy elsősorban felhívja a jelen illetve a jövő vezetői generáció figyelmét arra, hogy az egyre inkább globalizálódó világban milyen tulajdonságokkal kell, rendelkezzenek illetve, kiemeli a jövőképpel való rendelkezés fontosságát is, hiszen a hosszú távú, eredményes fennmaradás titka a szervezeten belül mindenki számára világosan érthető, követhető jövőképpel való azonosulás.

1. A jövőkép jelentősége

Miért nincs minden vezetőnek jövőképe? Alapvető feltételezés a szakirodalomban, hogy ennek az oka a tudás hiánya. Sokan – köztük az Egyesült Államok egyik korábbi elnöke, George W. Bush – azt mondják, egyszerűen nem értik ezt a „jövőkép dolgot”. Azt elismerik, hogy szükség van rá, de nem tudják, hogyan is kell azt megalkotni. A „From Vision to Reality” (A jövőképtől a valósáig) c. írásukban Stoner és Zigarmi a vonzó jövőkép 3 kulcselemét határozta meg (Blanchard K., 2010, p.39):

- Fontos küldetés: Miben utazunk?
- Felvázolt jövő: Milyen lesz a jövő, ha sikeresek vagyunk?
- Világos értékrend: Napi szinten mi irányítja a magatartásunkat és döntéseinket?

A jövőkép mindig visszaszáll a vezetésre. Érthető, hiszen az emberek hivatalos vezetőiktől várják a jövőképet és az iránymutatást. És bár a kidolgozási folyamatába érdemes mindenkit bevonni, a jövőkép megalkotásának és „karbantartásának” felelőssége mindig a vezetők vállát nyomja, és ez nem ruházható át másokra. Ha megszületett a jövőkép, a vezetőn múlik, hogy a dolgozók reagálnak-e rá. A vezető (leader) feladata támogatni az embereit abban, hogy megvalósítsák a jövőképet. Ehhez az szükséges, hogy elhárítsuk az akadályokat, hogy olyan irányelveket, gyakorlati megoldásokat és rendszereket biztosítsunk, amelyek megkönnyítik a jövőkép követését, és hogy mindezt számon lehessen kérni mind önmagunkon és vezetőtársainkon, mind pedig az alkalmazottakon. Mert az emberek így a jövőképet szolgálják, nem a vezetőt.

A jövőkép bizalmat ébreszt, együttműködésre ösztönöz, kölcsönös egymásrautaltságot eredményez, motivál és megérteti az emberekkel, hogy mind felelősek a cég sikeréért. A jövőkép segít okos döntéseket hozni, mert úgy születnek a döntések, hogy közben az emberek szem előtt tartják a végeredményt. Amikor pedig elérték a célt, tudják a választ a „Hogyan tovább?” kérdésre (Blanchard, K., 2010, p.38).

Az is meghatározónak számít, hogy egy vonzó jövőképpel erős szervezeti kultúrát lehet megteremteni, amelyben a dolgozók energiái összeadódnak. Ebből pedig megszületik a bizalom, az ügyfél-elégedettség, az energikus és elkötelezett munkaerő és a nyereségesség (a cégek esetében). Ha a másik végletet vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy ha egy szervezet nem a vallott értékei szerint működik, a munkatársak között és a vevőkben is sérül a bizalom, csökken az elkötelezettség, mindezek pedig negatívan hatnak a végcél valamennyi aspektusára.

Az, hogy hogyan alkotjuk meg a jövőképet, legalább olyan fontos, mint maga a jövőkép. Bár a felső vezetés dolga első körben felvázolni egy szervezeti jövőképet, de a szervezeten belül lehetőséget kell teremteni arra, hogy mások is formálhassák ezt a jövőképet, hogy részesei legyenek a folyamatnak és ezt akár csapatmunkában is meg lehet valósítani. A vezetőnek rendelkeznie kell ugyan elképzeléssel arról, hogy merre tart, viszont az is fontos, hogy bízson az emberei tudásában, képességeiben, és éljen is azokkal, annak érdekében, hogy a lehető legjobb jövőkép születhessen meg. Kulcsfontosságúnak számít a létrehozási,

kidolgozási folyamatban, hogy a véglegesítés előtt azokat is hagyni kell beleszólni, akiket majd ténylegesen érinteni fog a kialakított jövőkép.

2. Globalizáció

A '90-es évek világ gazdaságának meghatározó folyamata volt a globalizáció. A nemzeti gazdaságok a hatékonyság növelése érdekében kitörtek az adminisztratív határok által szabott korlátokból, és ezzel egyidejűleg politikai változások sora is bekövetkezett annak érdekében, hogy ezen nemzetközi piaci mobilitás ne ütközzék elavult törvénykezések által állított akadályokba.

Sokan úgy gondolják, hogy az integráció a globalizációra adott válasz. Ezt az állítást támasztja alá például Jacques Chiracnak a következő gondolata: "Ma egy olyan világban élünk, ahol a szegények és gazdagok közötti szakadék növekszik. A három legnagyobb magánvagyon egyenlő a világ legkevesbé fejlett országainak nemzeti jövedelmével, azaz hatszázmillió ember vagyonával. A globalizáció mindazonáltal el- és kikerülhetetlen. A technikai fejlődés eredménye, amely előnyökkel jár, hiszen favorizálja a kereskedelmet. De veszélyeket is hordoz, nevezetesen az országokon belül az emberek kirekesztettségét okozza. A veszély a nemzetek tekintetében is fennáll. Ezt természetesen nem fogadhatjuk el, csakúgy, mint a globalizációnak az ökoszisztémát fenyegető hatásait. A globalizáció pozitív hozadékát hasznosítani kell, de alapvetően szükséges e folyamat keretben tartása és humanizálása. Ez az Unió legfontosabb válasza" (idézi: Horváth, 2000: 9).

A globalizációt kialakító tényezők sokfélék, ezek közül kiemelendők:

- az informatika fejlődése,
- a műszaki fejlődés felgyorsulása,
- a tőkekoncentráció felgyorsulása,
- a piacok áthelyeződése világméretekbe, stb.

Kétségtelen, hogy az Információs Korszak, a közelmúltban és a folyamatosan végbemenő technológiai változások illetve az információ elosztása, feloldja az országok határait a világ körül. Például ma egy tervező Milánban koordinálhat erőfeszítéseket Kínai termelőkkel és egy hirdetési ügynökséget is Londonban, egy olyan termékkel kapcsolatosan melyet Chicago-ban fognak eladni. A globalizáció, hatással van egy szervezet minden területére, az alap ügyfeleitől kezdve, eladók, elosztók, marketingstratégiára és a partnerségi kapcsolatokra illetve a versenytársakra is (Goldsmith, M. – Greenberg, C.L. et.al., 2003, p.10).

A globalizációs folyamat dinamikájának megsokszorozódását tehát a következő tényezők okozták:

1. Az 1960-as évek óta kibontakozott és folyamatosan erősödik a *technikai-műszaki fejlődés*. A technikai fejlődés csökkentette a szállítási és távközlési költségeket. A tengeri áruszállítás költségei 1921 és 1990 között egyharmadukra apadtak, a légi személyszállítás tarifái hatvan százalékkal csökkentek. A nemzetközi távhívás költségei 1940 és 1970 között több mint nyolcvan százalékkal lettek alacsonyabbak, míg 1970 és 1990 között további kilencven százalékkal estek (World Development Report, 1995 in: Csáki, 1999: 7). Az embereket és a vállalkozásokat a szállítási technológia fejlődése közelebb hozta egymáshoz. Az új szállítási lehetőségek jóvoltából ma már valóban csak egyetlen világpiac van: az államok és a régiók áruforgalmát tökéletesen meghatározza a világpiac, s minden helyi piac csak a világpiac függvényében képes fennmaradni. A leggyorsabb változások az információs technológiában és a távközlési szektorban következtek be. A hírközlés kiemelkedő fejlődése hozzájárul ahhoz, hogy egymástól nagy földrajzi

távolságra élő emberek, illetve vállalkozások létesítsenek egymással gyors, akár nagy tömegű adatátvitelt követelő kapcsolatot. Az új technikai lehetőségek olyan biztonságossá tették az adatok és információk tárolását, feldolgozását és nemzetközi továbbítását, ami teljesen új viszonyokat teremtett a nemzetközi pénz- és tőkepiacok működéséhez és a nemzetközi vállalatirányítás fejlődéséhez egyaránt (Csáki, 1999).

2. A kormányok által követett liberalizációs politikák új piacokat nyitnak és felszámolják a gazdasági tevékenységeket, gátló akadályokat. A fejlett ipari országokban, az államközi viszonyok formálásában olyan erők kerültek többségbe, amelyeknek alapvető érdekei kapcsolódnak a piaci korlátok és a mobilitást akadályozó tényezők lebontásához. A liberalizáció lehetővé tette, hogy világméretben használják ki az új technológiákat a globalizált piacokon. A kereskedelem az elmúlt ötven évben gyorsabban fejlődött, mint a termelés. A világkereskedelem volumene a II. világháború óta tizenkétszeresére bővült. Rohamosan csökkentek a kereskedelmi korlátok. Míg 1947-ben negyvenhét százalék volt a feldolgozóipari termékek átlagos vámtétele, addig 1980-ban alig hat, a GATT Uruguay-fordulója után pedig három százalékra mérséklődött (World Development Report, 1995 in: Csáki, 1999: 7).

A globalizáció tehát egy olyan gazdasági nemzetköziesedési folyamat, amely a vállalati hatékonyságnövelés újabb lehetőségeit nyújtja úgy, hogy a klasszikus termelékenyséjavító és költségcsökkentő tényezők nemzetközi síkra tolódnak (András R. – István R., 2011, p.250). Az új környezet új típusú vezetőket (leadereket) is követel a különböző szervezetek élére, olyanokat, akik most már nemzetközi dimenziókban gondolkodnak, így fogalmazzák meg stratégiáikat, és így is alkalmazzák azokat a kitűzött célok elérésének érdekében. Nincs visszaút: a magánszektor és fokozatosan a közszektor is globalizálódik és a vezetés (leadership) csak az „egyenlet” egy része; más tényezők is jelentős befolyással bírnak a globális szervezetre. A kulturális dimenziók hatással vannak a vezetői stílusra, de a követők személyiségei is, az ők kívánságaik, motivációs szükségseik, értékek, attitűdök, hiedelmek és magatartásuk mind hatással vannak a leader-re és egy rejtett veszélyt jelenthetnek a globális szervezet sikerére (Kets de Vries, M. & E.Florent-Treacy, 1999).

A globalizáció a szervezetekre gyakorolt hatásait vizsgálva azonnal szembetűnik a szervezetnagyság megnövekedése. Az innovációs kényszer hozta óriási beruházások finanszírozásához mind nagyobb volumenű értékesítésre van szükség, ezért az óriásvállalatok gigászi növekedésnek indultak. E növekedésből kialakult konglomerátumokat irányítani kellett, ami a vezetés területén is új utak keresését tette szükségessé. A növekedés azonban nem lehet határtalan, mert akkor oda a rugalmasság, a változásokat követő gyors válaszadás képessége. Ez a probléma csak úgy kezelhető, hogy a multinacionális vállalat arra koncentrálja tevékenységét, amihez a legjobban ért (core competencies), míg az ehhez szorosan nem kapcsolódó tevékenységeket kiszervezi (outsourcing) (Roóz, J., 2006, p.269-270).

A globális szemlélet négy stádiumát különböztethetjük meg, attól függően, hogy az egyén vagy a szervezet értékrendjét mennyire szövi át a nemzetközi dimenzió. Az alábbi táblázat ezen látásmódok előnyeit és hátrányait hivatott összefoglalni:

1.táblázat: A globális látásmódok előnyei és hátrányai (forrás: Robins S.P./Coulter M., 1999; In: András R. – István R., 2011)

Fókuszálás	Etnocentrikus Anyavállalat országa	Policentrikus Leányvállalatok országai	Geocentrikus Világ
Előnyök	<ul style="list-style-type: none"> Egyszerű struktúra Közvetlenebb ellenőrzés 	<ul style="list-style-type: none"> A külföldi piac és munkaerő alapos ismerete Nagyobb támogatottság a helyi kormányzat részéről Elkötelezett helyi vezetők 	<ul style="list-style-type: none"> Kötelező a globális látásmód Egyensúly a helyi és globális célok között A legjobb emberek és módszerek kiválasztása eredetre való tekintet nélkül
Hátrányok	<ul style="list-style-type: none"> Hatékonytalan menedzsment Rugalmatlanság Társadalmi és politikai hátulütők 	<ul style="list-style-type: none"> Dupla munka Alacsonyabb hatékonyság A globális célok háttérbe szorulhatnak 	<ul style="list-style-type: none"> Nehezen elérhető A vezetők helyi és globális tapasztalatokkal kell, hogy rendelkezzenek

Végezetül álljon itt (némileg leegyszerűsített formában) Hoványi Gábor táblázata a globalizáció hatására bekövetkezett változásokról.

2. táblázat: A globalizáció hatására bekövetkezett változások (forrás: Hoványi Gábor, 2001; In: Roóz, J., 2006, p.270)

Jellemzők	Globalizáció előtti XX. század	Globalizáció után (jövőben)
Fejlesztések jellege	lépésekben	ugrásszerűen
A termelés jellege	tömegtermelés	tömegtermelés egyéni igény kielégítéssel
Beszerezési és értékesítési piac	főként hazai	világméretű
Fő erőforrások	materiális eszközök	informatika
A siker kritériuma	stabilitás	változás
A működés jellege	strukturált, állandó	rugalmas, változó
A munkaerő státusza	beosztottak	munkatársak
Minőség	a lehető legjobbat	minőséget 0 hibával
Beszámolás a pénzügyi helyzettől	negyedévenként	valós idejű

3. Globális leadership

Annak érdekében, hogy racionális alapokon meg lehessen fogalmazni, hogy a jövőbeli (globális) vezetőkre (leader-ekre) milyen lehetőségek és kihívások várnak szükséges meghatározni, hogy mit is értünk leadership és leader-ek alatt. Egy leader az akit azért követünk mert akarjuk, nem pedig azért mert kell. A leadership alatt azt értjük, hogy meggyőzni valakit hogy véghez vigye azt amit akarunk, illetve, hogy ne tegye meg azt amit mi mint vezetők nem akarunk, hogy megtegyen. A leadership egy kísérletileg szerzett

készség. Nem egy elvont, mint a tudomány vagy a matematika, ezáltal nem tanítható a klasszikusan vett értelemben (ed. Morse & Buss, 2008, p.50).

A „leadership” Chester Barnard 1948-ban megírta, hogy „rendkívüli mennyiségű dogmatikailag kijelentett ostobaság témája volt” (p.80). Ha 1948-ban ezt tudta állítani, amikor a vezetőkről szóló irodalmat, ha egy halomba rakták volna egybe, még akkor is csak egy kisebb méretű dombnak felelt meg, akkor vajon mit mondanak 2013-ban, amikor a vezetői irodalom megközelíti egy meglehetősen nagy hegy méretét? Egy másik kérdés, ami felmerül, hogy hogyan fejlesszünk jövőbeli vezetőket? Számos dolog változik. „Technikák, legyen az a technológia eszközei vagy a szervezetek szerkezetei változni fognak. Egyszerűen felsorolni a saját szakmai életünk során végbement technológiai változásokat egy egyszerű, de egyben időigénylő feladat lenne. Vegyük például a kommunikációs folyamatot egy menedzser és az ő személyzete között. A menedzser lediktált egy „memót” a titkárnak, aki majd előkészítette a memót melyet a menedzser áttekintett, aláírt, majd kiosztásra kerül a személyzet részére. Ma a menedzser leül a gépe elé, legépeli a kívánt szöveget és pillanatok alatt kézbesítve lesz a szervezet minden tagja számára. Gondoljunk csak a különböző emberi tettekre és kölcsönhatásokra, melyeket egy olyan egyszerű dolog, mint például az e-mail megváltoztatta az irodán belüli rutinokat – a technológia hatása nyilvánvalóvá válik (ed. Morse & Buss, 2008, p.51). Ez ugyancsak érvényes a jövőbeli vezetők fejlesztésére. A jövő technológiája, az intézményes szervezetek és a szociális környezet változni fognak, de az alapelemek viszont nem.

A globális vezetők tudást és tapasztalatot tudnak nyerni hosszú- vagy rövidtávú külföldi kihelyezések keverékén keresztül, gyakori tengerentúli látogatások, multikulturális projekteken való részvétel által, illetve általános nyitottság révén a különböző kulturális háttérrel rendelkező egyének vagy ötletek felé, stb.

Ha összegezzük az idők során feltérképezett leadership modelleket és a kulturális normákat illetve megkülönböztetéseket, azt látjuk, hogy az egyre inkább globális világunkban, számos minta összegyűlt. Az alábbi jellemzők és, képességek hasznosak azon leader-ek számára akik kultúrközi környezetben dolgoznak (Kets de Vries M., 2006, p.184):

- karizmatikus tulajdonságok;
- csapatépítő készségek;
- nyitottság a változásra;
- érdeklődés más országok társadalmi-gazdasági és politikai élete iránt;
- azon képesség, hogy jó kapcsolatot képes kialakítani más kultúrákból származó emberekkel;
- jó nonverbális kommunikációs készségek;
- érdeklődés és annak megértése, hogy a kulturális különbségek hogyan hatnak arra, ahogyan az emberek gondolkodnak, viselkednek;
- viszonylagos folyékonyság egy második nyelvben (illetve érdeklődés a nyelvek iránt általában);
- könnyedség érzet, kulturálisan kétértelmű, sokszínű helyzetekben/környezetben;
- azon képesség, hogy jól dolgozzanak (és élvezzék) a multikulturális csapatokban;
- új helyzetekhez való alkalmazkodás;

Léteznek alapvető vezetői fejlesztési elvek és gyakorlatok, melyek összeegyeztethetőek a hagyományos leadership fejlesztési irodalommal és fontosak illetve szükségesek egy nagy teljesítményű szervezeti kultúra létrehozásához és annak fenntartásához, melyben tehetséges embereket motiválnak arra, hogy elérjék a teljes potenciáljukat, hogy globális vezetőkké válhassanak (ed. Morse & Buss, 2008, p.152). Ezek a következők:

- kezdj a munkaerő elemzéssel;
- létrehozni egy tisztességes és nevelő munkakörnyezetet egy globálisan különböző munkaerő számára;
- támogatást és elkötelezettséget tanúsítani a legfelső vezetés részéről;
- összekötni a globális vezetői fejlesztést a stratégiai tervezéssel;
- összekötni a globális vezetői fejlesztést a következetes tervezéssel;
- összekötni a globális vezetői fejlesztést az egyéni és szervezeti teljesítménnyel;
- visszacsatolás (feedback) intenzív programok;

A globális vezetők fejlesztése nem történhet meg egy vákuumban. A globális vezetői fejlesztésnek egy szervezet rendszereiben és eljárásaiban kellene gyökereznie, olyan formában, hogy az összes alkalmazott legteljesebb potenciáljukra legyenek fejleszthetők, legyenek kezdeményező készek és:

- többször viselkedjenek úgy tulajdonosok és vállalkozók, mint alkalmazottak vagy felvett munkaerők;
- megoldják a problémákat és sürgősség tudatával cselekedjenek;
- felelősségvállalása, hogy meg tud felelni az elkötelezettségeknek és képes megélni a szervezet értékeit;
- megosztanak egy olyan közös, globális leadership filozófiát és nyelvet, amelyek toleranciát tartalmaznak az ellentétes nézetekkel szemben és egy kísérletezés iránti hajlandóságot; és
- létrehoz, fenntart és alkalmazkodik rendszerekhez és eljárásokhoz, amelyeket arra terveztek, hogy mérjék és jutalmazza ezen megosztott leadership magatartásokat; (O'Toole, 2001; In: ed. Morse & Buss, 2008, p.173).

A sikeres globális vezető betartja a helyi szokásokat, tiszteli a helyi hagyományokat. A gazdasági globalizáció, a munkaerőpiac átértékelődése, az Európai integráció és a vele járó szabad munkaerőmozgás előre vetíti annak a lehetőségét, hogy a jól képzett, nyelveket beszélő magyar vezető egy nemzetközi vállalatban belül külföldi megbízást is kaphat. Felmerül a kérdés, hogy melyek azok a fő tényezőcsoportok, amelyekre ilyen esetben a vezetőnek fel kell készülni?

- a) Jogi, politikai környezet
- b) Gazdasági környezet
- c) Kulturális környezet

E három tényező közül, talán a legerőteljesebb, amivel számolni kell a nemzetek közötti alapvető kulturális különbségek halmaza. A nemzeti kultúra és a vállalati kultúra viszonylatában vajon melyiké a domináns szerep? A kutatások azt mutatják, hogy az egyénre mindig nagyobb erővel hat a nemzeti kultúra, mint a vállalati szokásrend. A kultúrával kapcsolatos buktatókat vagy éppen erőforrásokat sokkal bonyolultabb feltérképezni. Geert Hofstede 116 ezer alkalmazottat kérdezett meg 40 országban és kidolgozott egy olyan négytényezős keretet, amely egészen jól magyarázza a vezetők és a vezetettek munkával kapcsolatos attitűdjeit és értékrendjét. Ezek a következők:

- Individualizmus vagy kollektívizmus
- Hatalmi távolságtartás;
- A bizonytalanság kerülése;
- Anyagias vagy minőségi élet;

Egy nemzet karaktere a kultúrájában gyökereztetik. A karakter mélyen beágyazott, következetes és viszonylag tartós viselkedésmintákra utal. Legyünk akár Európában, Amerikában, Afrikában vagy éppen Oroszországban a kulturális értékek „építőkockákként” vannak jelen a magatartás és a cselekvés számára. Ez alapján, befolyásuk van a leadership gyakorlatok és az intézményes intézkedések felett. A kultúra tehát, egy nagyon összetett, komplex téma; a multikulturalizmus még annyira. Emiatt számos szerkezetet fejlesztettek a

kultúra egyszerűsítése végett. Ezek közül jó néhány, olyan dimenziókat mutat, be melyek specifikus kulturális típusokat hangsúlyoznak ki. Ezeket a dimenziókat az alábbiak szerint lehet összegezni (Kets de Vries, 2006, p.175):

- *Környezet.* Egy rendszeresen alkalmazott polaritási dimenzió, amely a különböző utakat hangsúlyozza ki, ahogyan az egyének észlelik úgy a világot körülöttük, mint az emberi társaikat is. Néhányan jól tolerálják a bizonytalanságot, míg mások elkerülik azt; néhányan az embereket jónak tekintik, amíg mások alapvetően gonosznak látják őket.
- *Cselekvésorientáltság.* Néhányan a „létezése” orientációt részesítik előnyben, míg mások egy „cselekvő” orientációt; egyesek rendelkeznek „belső” fókusszal, a saját életük felett rendelkeznek irányítási érzéssel, míg mások „külső” fókusszal, miközben érzik az irányítás hiányát.
- *Érzelem.* Néhányan érzelmileg képesek kifejezni magukat, míg mások képesek magas érzelmi irányításra és annak korlátozására.
- *Nyelv.* Beszédben és írásban egyes emberek a magas kontextussal rendelkező nyelvezetet kedvelik, részesítik előnyben (olyan nyelvezet mely megkerüléseket használ és nehéz értelmezni), míg mások alacsony szintű kontextust használnak (pl. amelyet viszonylag könnyen lehet értelmezni).
- *Tér.* Vannak, akik jobban szeretnek a saját privát szférájukban lenni (és tiszteletben tartják a körülöttük levő társaik magánszféráját), addig mások jobban szeretik a nyilvános környezetet (és kevésbé törődnek mások privát szférájával).
- *Kapcsolatok.* A személyes és üzleti kapcsolatok folyamatában, egyesek az individualizmust és a versenyt követik, míg mások a kollektívizmusra és az együttműködésre számítanak; néhányan hiszik, hogy univerzális szabályok alkalmazhatóak mindenkire, míg mások személyre szabott (particularistic) szabályok mellett vitatkoznak, melyek a konkrét ügy jellemzőitől függenek.
- *Hatalom.* Néhányan abban hisznek, hogy a státusz az megvalósítható, míg mások csak a tulajdonított státuszt becsülik meg; vannak, akik az egyenlőséget részesítik előnyben és a képességek alapján megszerzett pozíció mellett állnak, míg mások a gazdaság szerepét, a születési előjogot és más hasonló tényezőket hangsúlyoznak ki.
- *Gondolkodás.* Vannak, akik deduktív megközelítéssel állnak a dolgokhoz, míg mások inkább induktív megközelítéssel rendelkeznek; néhányan részeikben elemzik a jelenségeket, míg mások meg egy holisztikus orientációval rendelkeznek, példákat és kapcsolatokat látnak egy szélesebb kontextusban.
- *Idő.* Néhányan monokronikus orientációval rendelkeznek (jobban szeretnek egy adott időben egyetlen dologgal foglalkozni), míg mások polikronikus orientációval (jobban szeretnek egyszerre több dologgal foglalkozni); egyesek a múlt irányába orientálódnak, míg mások a jelenre vagy a jövőre.

Ezen dimenziók mindegyikének van valami, amit ajánlani tud abban a keresési folyamatban, melyben a különböző kulturális környezeteket és leadership stílusokat próbáljuk jobban megérteni.

4. Következtetések

A kultúra, a nemzetközi sajátosságok és a kulturális sokszínűségből adódóan kijelenthetjük, hogy egy új típusú környezet, új típusú vezetőket követel meg. Ennek függvényében viszont fontos megállapítani azt is, hogy e új típusú vezetők esetében is, vannak olyan tulajdonságok, melyek az idő során állandóak maradnak, illetve olyan tényezők, melyek az idő során

változást igényelnek annak érdekében, hogy a vezetők megállják helyeiket egy globális kontextusban, környezetben.

3. táblázat: Állandó – Változó tényezők a vezető számára

Állandó tényezők - hatékony leadership jellemzők tulajdonságai	Változó tényezők, melyek fontosabbak a jövőben
Kommunikáció;	Globális gondolkodás(mód);
Megosztott (közös) jövőkép;	Kulturális sokszínűség értékelése;
Eredményekre való fókuszálás;	Technológiai tudás fejlesztése;
Fogyasztó/ügyfél megelégedettségének biztosítása;	Partnerségek és szövetségek kiépítése;
	A vezetés megosztása;

A közép-kelet-európai, illetve hazai vezetők körében elenyésző az összehasonlítások száma a nyugati társaikkal szemben, akár a készségek, akár a munkavégzés konkrét formái, módszerei vizsgálatakor.

4. táblázat: A hazai vezetők erényei (forrás: Világgazdaság, 2004. Május 18)

A hazai vezetők erényei (nemzetközi felső vezetők véleménye alapján)
➤ megbízhatók
➤ igényes a megjelenésük
➤ üzleti felfogásuk, érzékenységük kiváló
➤ találékonyak
➤ kreatívak
➤ jó a problémamegoldási készségük

Fontos hazai jellemzőnek számít, hogy Magyarországon még mindig sok az ún. megélhetési vezető, akinek az ilyen módon elérhető, viszont más módon nem megszerezhető magasabb jövedelem az egyetlen motiváció a vezetővé válásban. A pozitívumok mellett a felmérések olyan tendenciákat is bemutatnak, ahol további fejlődés szükségeltetik. Ilyenek például az egyes eladási módszerekben való jártasság hiánya, a cégek túlságosan termék centrikus internetes fellépése, a versenyképesség és a vezetői képességek túlbecsülése (Roóz, J., 2006, p.36).

Amikor hatásos globális leader-eket kérdeztek meg (Goldsmith, M. et.al., 2003), hogy mi volt számukra a legerősebb erő a globális készségeik fejlesztésében, a legtöbben valamelyik elemet említik meg, az „5 T” - globális leadership közül: hagyomány (tradition), utazás (travel), képzés (training), transzfer (transfer) és csapat tanulás (team learning). Viszont a leggyakoribb válasz az utazás: a megélhetés és a munkavállalás egy külföldi államban jellemzően az egyetlen legbefolyásosabb fejlődési tapasztalat.

Hova vezet mindez bennünket a jelenlegi szervezeti kontextus tekintetében? Ami egyértelműen kijelenthető, hogy a poszt-bürokratikus szervezetek egy új típusú szövetséget követelnek meg a vezető (leader) és a követőik között. Azon vezetők fognak kimagasló szerephez kerülni, akik működőképesek tudnak maradni a kulturális sokszínűségben és tudják, hogy a sokféleség a hosszú távú fennmaradáshoz és a sikerhez vezet.

A globalizáció a számos alakjával mindig velünk voltak, Marco Polo, Colombus, Vasco de Gamma idejétől, egészen a 21-ik századi műholdak használatáig. Egy lehetséges mód arra, hogy megértsük a fogalmat, hogy úgy tekintsünk a globalizációra, mint egy egyidejű, átfedő hatása a „kozmetikai kultúráknak”, vagyis az üzleti, környezeti és társadalmi erők minden olyan személyre hatnak, aki vezetői pozícióban van, és aki hatásos eredményeket próbál létrehozni, gyors, viharos és nemzetközi változások közepette.

A jövő számára egy fő kihívást fog jelenteni, az a mérték, amelyhez a vezetők megegyeznek és megvalósítanak egy kohéziós látásmódot, amikor eltérő kognitív

készletekkel állnak szemben. Ebből sok kérdés felmerül, melyekre csak további kutatások során kaphatunk válaszokat:

- Hogyan támogatják a változás jelentőségteljes magyarázatainak a szerkezetét?
- Hogyan válnak sikeressé abban, hogy versenyző értékeket kell menedzselniük és/vagy eltérő racionalitásokat és értékeket foglalnak bele a keletkező szervezeti stratégiákba?
- Honnan merítik a hatalmukat és a törvényességüket (legitimáció), hogy cselekedjenek?

Bibliográfia

- Bakacsi Gyula (2004): *Szervezeti magatartás és vezetés*. Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- Barnard, Chester I. (1948): *Organizations and management*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blanchard, Ken (2010): *Vezetés magasabb szinten*. HVG Kiadó, Budapest
- Blanchard, Ken – Stoner, Jesse (2003): *Full steam ahead! Unleash the power of vision in your company and your life*. San Francisco, Berrett-Koehler.
- Csáki György (1999): *A nemzetközi gazdaságtan alapjai II*. Távközlési Universitas Alapítvány, Budapest.
- Dobák Miklós – Antal Zsuzsanna (2010): *Vezetés és szervezés*. Aula Kiadó, Budapest.
- Goldsmith, Marshall – Greenberg, Cathy L. – Robertson, Alastair – Hu-Chan, Maya (2003): *Global Leadership. The Next Generation*. Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Horváth Tamás (2000): *Az újjászülető nemzetállam. Az integráció és a globalizáció eltérő tendenciái*. Élet és Irodalom. December 08.
- Kets de Vries, Manfred F.R. (2006): *The Leadership Mystique: Leading behavior in the human enterprise*. Glasgow, Prentice Hall.
- Kets de Vries, Manfred F.R. & Florent-Treacy, Elizabeth (1999): “AuthentiZotic Organizations: Global Leadership from A to Z.” INSEAD
- Morse, S.R. and Buss, F.T. ed. (2008): *Innovations in Public Leadership Development*. Armonk, New York; London, England, M.E.Sharpe.
- Radó András – Réthy István (2011): *Vezetési ismeretek*. Saldo Kiadó, Budapest
- Roóz József (2006): *A menedzsment alapjai*. Perfekt Kiadó, Budapest
- Stoner, Jesse – Zigarmi, Drea (1993): *From Vision to Reality*. Escondido, The Ken Blanchard Companies
- Streissler, Erich W. (2001): *Globalizáció, tőkepiacok és az állam szerepe*. Közgazdasági Szemle, Január, Budapest

NAGY VIKTOR:

A KIBERTÉR TERÜLETI ÉS TÁRSADALMI JELLEMZŐI

Pécsi Tudományegyetem - Közgazdaságtudományi Kar
Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

Témavezető: Dr.Dobay Péter

“építjük házainkat, és a házaink építenek minket”

Winston Churchill, 1943

“építjük hálózatainkat, és a hálózataink építenek minket”

William J. Mitchell, 1995

1. Az alapok

A XX. Században, tömegesen váltak elérhetővé az új telekommunikációs technikák, eszközök, a hétköznapiak szerves részét képezve, a társadalom működését átalakítva. A technológiai fejlődés folyamatos, a *megváltozott kommunikációs tér* hatással van a társadalmi folyamatokra.

A fejlődés folytán a klasszikus terekkel *párhuzamosan* megjelentek a *hypertextes* szerveződésű terek, új közösségeket hozva létre, hatást gyakorolva rájuk, és a kialakulásukra, megváltoztatva a klasszikus társadalmi formációkat, közösségeket. Olyan klasszikus fogalmak jellemzik az új tereket, mint a csomópont, útvonal és hálózat, viszont új fogalmak is megjelennek, vagy meglévő fogalmak kapnak új jelentést, mint amilyen a klikk vagy a link. A *hiperdokumentumok* csoportjai nyitott információs egységek, melyek ma már nem csak szavak és képek, hanem dinamikus, interaktív egységek melyek számtalan kapcsolóelemmel összekötve virtuális tereket – *kibertereket* – definiálnak, mint amilyen a World Wide Web is.

A tér felhasználási lehetőségei bővülnek a kibertér új információs és kommunikációs technikája által létrehozott újfajta tér-idő dimenzióval. A kibertér mesterséges geometriai formációi, téri alakzatai, és azok tulajdonoságiak megismerése, elemzése új kihívások elé állítja az emberiséget.

“A kibertérben nincsenek fizikai akadályok, korlátok, hogy az ábrázolt térre dinamikát vagy térbeli és időbeli előnyös tulajdonságokat kényszerítsenek rá. A kibertérben nem létezik nehézségi erő vagy súrlódás, csak ha előzőleg megtervezték és meg is csinálták. [...] A kibertér nem korlátozódik három dimenzióra, mivel bármely kétdimenziós síkból vagy akár egy pontból is kibontakozhat egy újabb, sokdimenziós térbeli környezet. [...] A virtuális környezetben arra sincsenek szabályok, hogy a különböző nagyságrendek (méretcsoportok) egymáshoz való aránya nem változhat. Sőt a környezetnek a használóhoz viszonyított arányait is tetszés szerint változtatni lehet... A kibertér nem lehet folyamatos, sokdimenziós és önmagába visszatérő. [...] Általában a kibertérben a valóságos tér minden alapelvét meg lehet sérteni, és tulajdonságait és korlátait csak a kifejezetten erre a digitális térre érvényes részletes előírások és szabályozások szabják meg.”¹

K. Memarzia, 1997

¹ Memarzia, K. (1997): Towards the Definition and Applications of Digital Architecture.

2. A kibertér

„A térbeli létezés nemcsak, vagy nem egyszerűen az ember (társadalom) és a természeti-művi környezet egymásra hatása. A jelenségek egyszerre játszódhatnak le a konkrét fizikai, földrajzi és egyéb összefüggéseket feltételező terekben, azaz konkrét és absztrakt terekben. Konkrét tér például a geometriai és a földrajzi tér, még az absztrakt terek az egzisztenciális és imaginárius terek összessége.”

Faragó L., 2003

A kibertér (cyberspace) a görög kyber (hajózni, navigálni) szóból ered, jelentése hajózásra alkalmas tér. A kibertér W. Gibson szerzeménye, aki a Neuromancer (1984) című regényében így definiálja a hálózatba kapcsolt számítógép-terminálokról közvetlenül elérhető digitális, navigálható teret (a mű 1992-ben Neuromanc címen magyarul is megjelent). A kibertér Gibson felfogásában egy olyan mátrix, amely színes, elektronikus, adattájkép - dataspace, amelyben az egyének és a cégek interaktív kapcsolatba lépnek az információval, kereskednek vele.

Az információs és kommunikációs technikák világában létrejött térfogalom és nem magának a technológiának a neve. A Neuromancer megjelenése óta a kibertér kifejezést számos csoport használja saját értelmezésben, ami arra utal, hogy gyors ütemben jelennek meg a virtuális valóság fajtái.

A kibertér tértípusai és alakzatai teljes egészében társadalmi eredetűek, bár ma még gyakran nincsenek megjelenítve. Egyre több informatikai szakember tartja fontosnak, hogy vizuálissá tegye ezeket a téralakzatokat, annak érdekében, hogy jobban megérthesse azokat.²

Manuel Castells (2003.) kifejtette, hogy „...a kibertér nem igazi tér, csak úgy hívjuk. Inkább egy folyosó a valódi terek között. Az ember él a maga terében, aztán kalandozik egy kicsit a Cyberben, ami azt jelenti, hogy másutt élő emberekkel találkozik anélkül, hogy közben kimozdulna otthonról. A kibertér beépíthető az ember szellemi terébe. Mi ketten most ezt tesszük, hiszen e-mailben kommunikálunk. A kibertér tehát olyan hipertér, amely csak a fejünkben található, nap, mint nap bejárhatod, és találkozhatasz benne idegen emberekkel, máshonnan és más időkből származó gondolatokkal”. (Castells, M. 2003. 35. o.).

Az internet, egy párhuzamos világ, digitális dimenzió, egy mindenütt jelenlévő felhő, amelyben a felhasználók egy olyan (való?) világban élnek, ahol léteznek földrajzi határok, jellemzők. Ezek a határok változó módon képződnek le az online világban. A földrajzi határok elhelyezkedése, mérete, intenzitása, nem feltétlenül egyezik meg a virtuális világbeli leképzésével. Ily módon is kapcsolódik a virtuális és fizikai világ, amit nap mint nap észrevétlenül tapasztalhatunk olyan weboldalakra látogatva, amelyek az egyéni felhasználók fizikai helyének meghatározása alapján (geolokációs szolgáltatásokat alkalmazásával) változó tartalmat kínálnak az oda látogatónak.

A geolokációs szolgáltatások révén a felhasználók az internetre csatlakoztatott eszközeik IP címei alapján kapcsolja össze a szolgáltatott tartalmat a felhasználó országával, régiójával, városával, de akár pontos címével is. Meghatározott IP cím-tartománnyal rendelkeznek adott intézmények, egyetemek, cégek, szervezetek, de egyéni felhasználók is, amelyeknek értelemszerűen fizikai címük is van. Demográfiai adatbázisokat hoztak létre, hogy a folyamatosan érkező IP címek és azok földrajzi információit folyamatosan tárolják, pontosítsák, hol és milyen emberek élnek. A geolokáció nyújtotta lehetőségeket számos módon és területen alkalmazzák. A legtöbbször a célzott hirdetésekre gondolnak, de pl. egy többnyelvű weboldalnál a helyes nyelv is így módon határozható meg.

Az e-kereskedelemmel foglalkozók vagy online aukciós házak arra használják ezt a lehetőséget, hogy csak olyan országokban kínálják a termékeket, ahol azok elérhetők és

² Mészáros R. 1997. A kibertér, és ami körülötte van. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

legálisak. Online kaszinók sem kínálják szolgáltatásaikat olyan országokban, ahol tiltott az ilyen jellegű szerencsejáték. Földrajzi piacokon alapulnak a pénzügyi és gyógyszerészeti szolgáltatások, zenei és videó közvetítési jogok is, amelyekre szigorú nemzetközi szabályok vonatkoznak, így a szolgáltatók érdeke, hogy betartsák azokat. A földrajzi távolságok tehát, igen is élnek, és a határok sem halottak. Az online földrajz és az internet úgy tűnik elválaszthatatlanok egymástól.

3. A kibertér területi jellemzői

Folyamatos a törekvés olyan kivetítési eljárások létrehozására, amelyek lehetővé tennék a kibertér feltérképezését, amellyel megismerhetővé válnának a kibertér geometriai, formai és szerkezeti jellemzői.

A kibertér térgeometriáinak meghatározása igen komplex feladat. Egyrészt azért, mert a kibertér sok különböző tartományból áll és mindegyiknek megvan a saját formája és szerkezete, másrészt azért, mert ezek a térgeometriák és térformák mesterséges eredetűek.

Marcos Novak (1991) szerint a digitális térnek "cseppfolyós (rugalmas) architektúrája van": "A cseppfolyós (rugalmas) architektúra lélegzik, lüktet, úgy szökik fel mint egyik forma, és mire földet ér, már egy másik forma lesz belőle. Olyan architektúra ez, aminek a formája függ a néző érdekeitől; olyan architektúra, ami kinyílik, hogy befogadjon, és körénk zárul, hogy megvédjen minket; olyan architektúra, ahol nincsenek ajtók és előcsarnokok, ahol a következő szoba mindig ott van, ahol szükségünk van rá, és olyan, mint amire éppen szükségünk van. A cseppfolyós építészet cseppfolyós városokat hoz létre, olyan városokat, amelyek követik az értékek változását, ahol a különféle környezetből érkező látogatók más és más (egymásától különböző) jellegzetes tájékozódási pontokat fedeznek fel, ahol a környezetek aszerint változnak, hogy a lakóknak milyen közös elképzelése van, és úgy fejlődnek, ahogy az elképzelések megérnek, majd szertefoszlanak."

M. Morse (1997) úgy jellemzi a kibertérteret, mint egy végtelen, anyagtalan tér nélküli teret, "nem-teret", ami egyfajta liminális tér (határtér) formájában jelenik meg.

K. Memarzia (1977) értelmezése szerint a kibertér digitális tájainak csak azért vannak földrajzi tulajdonságai, mert kifejezetten így tervezték és így kiviteleztek. De éppen ez a földrajzi jelleg az, ami lehetővé teszi ebben a virtuális térben a társadalmi kapcsolatokat.

M. Benedickt (1991) szerint a virtuális valóságot nem szükséges alárendelni a fizikai tér és idő alapelveinek, amelyeket egyébként a virtuális tér (és idő) rendre megsért az eltűnésekkel, a fantomokkal, a térgörbületeken át végrehajtott "gyorsutazásokkal", az alternatív világok felé nyíló tükrökkel és ajtókkal, a nulla gravitációval, a nagyságrendek ellentétes előjelűvé változtatásokkal. A kibertér "a gondolatvilágunkban létező közös földrajz" (common mental geography), olyan közeg, amelyben a mitikus és képzeletbeli terek láthatóvá válnak, az euklideszi geometria és a karteziánus térképezés uralma alól felszabadult képzeletvilág elvont terei, olyan terek, ahol "a topológia és geometria alapigazságait, amelyekről eddig kötelező érvénnyel hitték, hogy a természet szerves részei ... és a fizika sok törvényét is meg lehet szegni vagy újra kitalálni".

M. Castells (1996) véleménye szerint a térhez és időhöz hasonlóan a földrajzi távolság is szétfoszlik az áramlások (folyamatok) terében úgy, hogy a kibertér hely nélküli (placeless) tér lesz. A mozgások a kibertérben pillanatnyiak, nem kerülnek semmibe, a jelenlét lehet többszörös (a jelen levő szereplők megtöbbszörözhetik magukat), és a mi fogalmaink szerint a távolságnak nincs értelme. A kibertérben nincsenek fizikai értelemben vett helyek, csak egyes digitális nyomok, amelyek mind egyenlő távolságra vannak egymástól és egyformán elérhetőek.

Nunes, 1991, szerint a tér egy olyan tartály vagy keret, amelyben dolgok vannak. Ez a megfogalmazás a hagyományos értelemben vett dolgok és tér, hely alapján értékelhető,

viszont a modern infokommunikációs világban ezek a kiterjedések elmosódnak. A számítógép fájlrendszere is térnek tekinthető, amennyiben a digitális dokumentumok, valamilyen logikán alapuló bithalmazok dolgoknak tekinthetők. Ha ez igaz, akkor a legkülönbözőbb dokumentumok hipertext reláción, információs csomópontjain navigálni lehet, ami sok esetben keresésnek felel meg. Ezáltal, formális értelemben a hiperdokumentumok virtuális topológiai tereket definiálnak. A hipertext által definiált térben a mozgás nem fizikai jellegű.

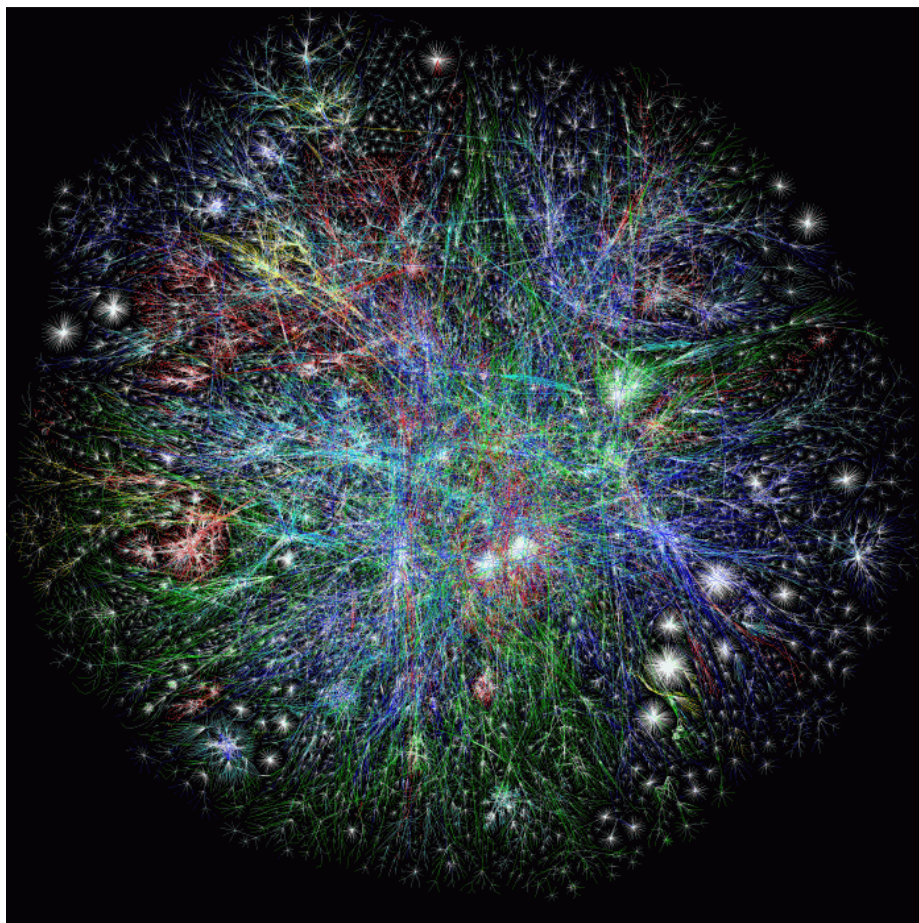
A fizikai és az információs tér között alapvető különbségek lehetnek:

- **tartalmi jellegűek:** míg a geográfiai terek tele vannak ingerekkel, melyek egy időben, integráltan hatnak az összes érzékszervünkre, addig az elektronikus tér – meg kell jegyezni, egyelőre – jellemzően vizuális információt közvetít;

- **struktúra** tekintetében a fizikai tér stabil, az információs tér dinamikus, állandóan, folyamatosan változik;

- az **ember** tényleges, fizikai része a geográfiai tereknek, míg az információs téren ténylegesen, fizikailag kívül marad, de itt is meg kell jegyezni, hogy ez a kapcsolat illetve határvonal is mindinkább elmosódni látszik.

A kibertérben az idő és a tér kapcsolata lazul, az itt és a most, a később és a távol fogalmi átmenetivé válnak. A helyváltoztatás időbeli dimenziója megszűnik, a távolság feloldódik, a hely meghatározatlanná válik, a jelenlét megsokszorozódhat. A tradicionális időbeli és térbeli falak megszűnnek, az információs társadalom újfajta viselkedési normákat hoz létre.

1.ábra: A Cisco³ Internet-térképe

Forrás: <http://entropychaos.wordpress.com/2010/11/29/media-hunt-6-the-fractal-internet/>

³ A Cisco Systems Inc. világszerte élenjár a technológiai újdonságok, valamint a kutatás-fejlesztés támogatásában.

4. A kibertér lakói, avagy az információs társadalom

Az információs társadalom meghatározásához abból a Manuel Castells-i nézetből indulunk ki, amely szerint ennek a társadalmi formációnak a lényege az információ hálózatba szervezett továbbítása, tárolása, kódolása, feldolgozása, stb.

Ennek függvényében változnak meg a múltbéli, klasszikus társadalmi intézmények (közösségek, oktatás, kultúra, foglalkoztatás, szolgáltatások, stb.). Nincs általánosan definiálható függvény, amellyel az információs technológia a társadalmi formákra hat, számos módja lehet annak, ahogyan egy térbeli közösség belép az információs korbba.

„A **technológiai** megközelítés szerint azért élünk információs társadalomban, mert a társadalmi együttélés minden területén elterjedtek és egyre fontosabb szerepet játszanak az információs és kommunikációs technológiák, amelyek alapjaiban alakították át a társadalmak működését, beleértve a politikát, a gazdaságot, a kultúrát és a hétköznapi életet is.

A **foglalkozásszerkezeti** és gazdasági megközelítések szerint azért élünk információs társadalomban, mert a mezőgazdasági és az ipari korszakon túllépve ma már az információs szektor és az információs jellegű munkavégzés dominál a gazdaságban.

A **kulturális** megközelítés szerint azért élünk információs társadalomban, mert globális, egyre inkább digitalizálódó médiakultúra vesz körül minket, ami az értelem- és jelentésadás elsődleges forrásává válik, és meghatározza életünk kereteit.

A **térszerkezeti** megközelítés szerint azért élünk információs társadalomban, mert az információs technológiák használatának és a globalizációnak köszönhetően egyre kevésbé meghatározó a fizikai tér szerepe, ma már hálózatok vesznek körbe minket, amelyek új keretet adnak a társadalmi folyamatoknak, például a termelésnek, az elosztásnak, a politizálásnak stb.” (Pintér, R. 2007. 24.o.)

A kibertér gyengítheti a földrajzi közösségeket azzal, hogy egy olyan dimenziót kínál, amely a földrajzi távolság-közelség helyett a közös érdeklődésen alapul. Ha az egyének visszahúzódnak a kibertérbe, a földrajzi tér tovább fragmentálódik, a társadalom egyre antiszociálisabbá válhat. Az egyének, kisebb csoportok kettős életet élhetnek: egy Földön és egy kibertérben, ami a kibertérben való tartózkodás olykor kényelmesebb vagy izgalmasabb léte következtében egy újfajta mentális függőséghez vezethet, ami ma már cseppet sem utópia.

5. Cyber vs fizikai gazdaság / pénzügyi piacaink

„Az e-gazdaság minden olyan gazdasági tranzakciót magába foglal, amelyet az Internet vagy más hálózat segítségével bonyolítanak a termeléstől, az irányításon keresztül az eladásig.”

(Castells 2001) idézi és fordította: (Pintér 2006)

A kibertéri társadalmi kapcsolatoknak valójában a térbeliség ad keretet. A számítógépes kapcsolatok leírása földrajzi metaforákkal történik. Vagyis a kibertér nagymértékben a fizikai tér, hely fogalomkészletéből épül, és ezeknek a metaforáknak a felhasználása az interaktív számítógépes helyek meghatározásánál számítógépes úton közvetlenül elérhető térbeliséget hoz létre. Ezért helytálló Taylor, J. (1997) érvelése: „a virtuális világban lenni lényegében földrajzi élményt jelent, mivel a virtuális világról szerzett tapasztalatainkat alapvetően úgy éljük át, mint térbeli élményeket”. A kibertér a világon bárhol is lehet élni, ha megvan a megfelelő technikai felszerelés és rendelkezésre áll a szükséges mennyiségű pénz. Ez az a körülmény, amely a Földet, a régiókat, az országokat, de az országokon belüli területeket is információs gazdagokra és szegényekre osztja.

A kibertér használatának a gazdaságra történő vetületei szoros összefüggést mutatnak, de ez nem választható el a városok és a kibertér összefüggésszerűségétől. Az a folyamatos erőfeszítés a munkaadók részéről, hogy bebarangolják az egész világot annak érdekében, hogy a hatékonyságukat növeljék és a költségeiket csökkentsék, nem új jelenség. Az információs és kommunikációs technika alkalmazása azonban olyan földrajzi rugalmasságot biztosít, ami lehetővé teszi, hogy egyre szélesebb körbe tartozó feladatokat és információt

tudjanak más földrajzi helyre áttelepíteni. Az időt és a teret megszabadították az idő és a tér „nyomásától”, és ez lehetővé tett egy olyan nemzetközi munkaerő létrehozását.

Castells, az információs társadalom szakirodalmának egyik legtöbbet hivatkozott klasszikusa a társadalom átalakulása felől magyarázza az infokommunikációs technológiák létrejöttét. Állítja, hogy a hálózat az információs korszak társadalmi struktúrája: a hatalom, a pénz, az összes információ és maga a társadalom is hálózati formában termelődik újjá. Az IKT az az eszközrendszer, melynek köszönhetően a hálózati struktúra kezelhetővé vált, a hálózatok pedig képesek gyakorlatilag mindent magukba foglalni (Castells, 1997).

Az információs társadalom kialakulása párhuzamos a fizikai tér szerepének leértékelődésével. Nicholas Negroponte, az MIT egyetem Media Lab kutatóközpontjának alapítója mérnökként és informatikusként az ipari társadalmat hasonlította össze az információs társadalommal. Negroponte 1993 és 1998 között egy számítástechnikával és digitális kultúrával foglalkozó amerikai újságban, a Wired Magazinban, havonta jelentkező rovatában már a bitek mozgásáról írt. A tudományos körökben is sokat idézett, kifejező példájában az ipari társadalmat az atomok korának, míg az információs társadalmat a bitek korának nevezte. 1995-ben megjelent kötetében (Negroponte, 2002 [1995]) sok tekintetben a magazinban napvilágot látott népszerű írásaira épít, ebben így ír erről a változásról:

„Az ipari korszakot, amelyet legtalálósabban az atomok korának nevezhetnénk, a tömeges termelés, a bárhol és bármikor megismételhető módszerek jellemezték. Az óriási méretek az információ és a számítógépek korában is megmaradtak, a tér és az idő szerepe azonban csökkent. Bitek bárhol és bármikor előállíthatók, s úgy továbbíthatók – példának okáért a New York-i, a londoni és a tokiói tőzsde között, ahogy egy készülő termék három szomszédos munkaasztal egyikéről a másikra” (Negroponte, 2002: 129).

Negroponte a két korszak közötti különbséget a termelés módjának eltéréseiben és az előállított áru jellegében ragadta meg. Nem véletlen, hogy példája a nemzetközi pénzpiacokhoz kapcsolódik, ugyanis ez a szektor vált a leggyorsabban nemzetközivé, működése hálózati alapúvá és teljesen globálissá. Elmondhatjuk, hogy a hálózati társadalom hatása elsőként a gazdasági szektorban jelentkezik, azon belül is a pénzügyi és információgazdálkodáshoz kapcsolódó üzletágakban jelenik meg.

Manuel Castells hasonlóan látja a hálózati modell érvényesülését (Castells, 2006), a hálózati társadalom a technológia és a gazdaság területén jelenik meg elsőként, azonban jóval többről szól annál. A társadalmi, politikai és kulturális hatások mintegy tíz-tizenöt évvel később jelennek meg, azonban az 20. század végére valamennyi társadalmi alrendszer alapjaiban alakul át. Negroponte szerint a hálózati társadalomban a fejlődés teljes egészében túllép a földrajzi határokon. Így a digitális életmód egyre kevésbé függ attól, hogy éppen hol tartózkodunk, vagy óránként hány órát jelez. Negroponte szerint lassan az is elérhető közelségbe kerül, hogy magukat a földrajzi helyeket „tegyük át” máshova.

“A centralizációs és decentralizációs tendenciák egymással versenyezve együttesen befolyásolják a piacok térbeli fejlődésének és működésének dinamikáját.”

Gál Zoltán, 2010.

O'Brien a legnagyobb kihívásnak a térbeli dimenzió jelentőségvesztése szempontjából a derivatívákat jelenti, amelynek szerepe az elektronikus kereskedelem alakulásában úttörő jelentőségű. Szerinte már nincs messze az az idő, amikor a “gazdaságban a földrajzi hely nem számít tényezőnek (...) vagy ha számít, akkor sem úgy és olyan mértékben mint korábban, és a telephelyeket is egyre nehezebb hagyományos földrajzi módszerekkel azonosítani.” (O'Brien, 1992. p. 73). Ebben a folyamatban a klasszikus értelemben vett tőzsdéket felváltja a számítógép, amely segítségével a világ – bátran állíthatom – bármely pontjáról kereskedhetünk az értékpapírokkal.

Az “end of geography” elmélet szerint a tranzakciók lebonyolítása, az informatikai világ alkotta távolságok nélküli virtuális világban, földrajzi helytől és időtől függetlenül

történhet. A globalizációs versenyhelyzetet tovább gerjeszti az információs technológia, a “mit, hogyan, kinek” kérdésekre a válasz: “bárhonnan, bármit, bárhol, bárhová”. A vállalatok földrajzi telephelyének kérdése már nem látszik a vállalat sikertényezőjének. De vajon a virtuális terek tényleg a fizikai terek létjogosultságának a végét jelentik?

O'Brien szerint a decentralizált telephelyválasztás dekoncentrálja a pénzügyi központokat és szerepkörüket. Az info-kommunikációs technológiák lehetővé teszik bizonyos pénzügyi funkciók kiszervezését a klasszikus értelemben vett központoktól távolabbra eső helyekre is.

A krugmani centrifugális erők hatásai (az immobil termelési tényezők, a magas ingatlanbérleti díjak és más negatív externhatások) a nagyobb központok leértékelődésével párhuzamosan felértékelik a kisebb városok telephelyi adottságait, amelyekkel vonzóvá válhatnak bizonyos pénzügyi szolgáltatások ellátására. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a nagy központokat ezernyi, a térben decentralizáltan elhelyezkedő, kisebb központocská váltja fel. (Gál Zoltán 2010.) A földrajzi helyek tehát nem veszítenek értékükből, hanem kihasználtságuk javul. A földrajz tehát nem szűnik meg, annak ellenére, hogy az IT-technológia jelentős hatással van a napi pénzpiaci mozgásokra. A globális pénzügyi piacok nem csak néhány óriási központba koncentrálnak, és nem is decentralizálódnak túlságosan. A pénzügyi szektorban a telephelyválasztás rugalmasabbá válásával párhuzamosan tovább erősödött a hagyományos központok szerepe.

Karvalics László szerint az, hogy az elektronikus pénz megjelenése miképpen rendezi át a gazdaság pénz- és információáramlásának mintázatait, azonnal egy komplexitási fokkal magasabbra „emel”. És könnyűszerrel beleszaladunk a civilizációs problémakörbe is, ha olyan kérdéseket kezdünk feltenni, hogy vajon a történetileg kialakult pénzforma, mint a gazdaság szereplői között mérésművelettel közvetítő információs médium megszűnik-e a közvetítés és a koordináció más, „haladottabb” formáinak köszönhetően, leszámolva egyúttal számos kártékony diszfunkcióval is (bankrablás, hitelkártyacsalás, stb.). S vajon a termelő és a fogyasztó közötti információs értéklánc lerövidülése újrarendezi-e a gazdaság működését több ezer év óta szigorúan szabályozó törvényeket?

Gedeon Péter érdekes megvilágításba helyezi a virtualizálódó mikrogazdaság kapcsolati-bizalmi dimenzióját: A személytelen kapcsolatokra, a pénzbe vetett személytelen bizalomra épülő piac az információs technológia alkalmazásával a piaci tranzakciókban a személytelen kapcsolatokat a személytelen a személyesség viszonyaival váltja fel. A tömeges testreszabás piaci paradigmájában a keresleti oldal szereplői nem egymással helyettesíthető személytelen fogyasztó automaták, hanem olyan -sajátos preferenciákkal rendelkező személyek, akiknek szükségleteit egyéniségükhöz igazodó módon kell kielégíteni. Az elektronikus kereskedelem eszközei mindezt lehetővé teszik. A mobiltelefon -sajátos eszközként illeszkedik a személytelen személyességet megteremtő tömeges testreszabás piaci folyamataiba. A mobiltelefon egyrészt lehetővé teszi az eladó és vevő közötti „személyes” kommunikációt. Másrészt, a mobiltelefon segítségével az eladók a tömegtermelés termékeit a lokalitás dimenziója mentén képesek testreszabni. Az információs technológia a globalitás és lokalitás új viszonyát teremti meg, veszélyeztetve a lokális heterogenitásra épülő kapcsolatrendszeret.

A mobil eszközök ugyanakkor szerepet játszhatnak a lokális és személyes kapcsolatok fenntartásában az új globális érintkezési viszonyok között is. Az elektronikus kereskedelem elősegíti az elektronikus pénz térnyerését. Az elektronikus pénz pedig hozzájárul a globális piacok kifejlődéséhez. A mobiltelefon mint az elektronikus pénz egy lehetséges formája ugyanakkor alapvetően a lokalitáshoz és a mikrotranzakciók világához kötött. A modern piacokon nemcsak az áruk, hanem a pénzek is versenyezhetnek egymással. Az információs technológia hatására a termékek tömeges testreszabása kiegészülhet a pénz testreszabásával.

6. A net mint egy nagyváros, cyberváros-tervezés

„A tervezés nem egyéb, mint szellemi felkészülés a cselekvésre. A gondolat birodalmában kell elképzelni és kipróbálni, mielőtt megvalósulhatna a fizikai világban. A terv nem csak utópikus vázlat, hanem egyszersmind meghatározza a végrehajtás folyamatát is. A céloknak és eszközöknek egymásból kell következniük, egyetlen szerves koncepciót kell alkotniuk. (...) Az ilyen jellegű tervezés a fizikai, társadalmi, gazdasági, szellemi és egyéb tényezők összehangolására törekszik, egy gazdasági, politikai vagy technikai célkitűzés valóra váltása céljából.”

Artur Glikson, 1979

William J. Mitchell könyve, a *City of bits*, 1998-ban íródott, de aktuálisabb, mint valaha. Számomra a közelítésmódja a Mártixot idézi: a mártix, virtuális valóság, hely, helyek, terek halmaza, ajtókkal, folyosókkal. Képzeljük csak el, milyen lehetne a fizikai világ velünk, netezőkkel, ahogyan mindennapjainkat éljük a virtuális világban: nagy piacterekre, bevásárlóközpontokba, könyvtárakba megyünk, mint amilyenek az eBay, Amazon, fórumokon jelenünk meg, képtárakat, múzeumokat, kiállításokat nézegetünk, ismeretlenekkel, ismerősökkel és barátokkal találkozunk csetszobákban.

A privát szféra, jelszavak, kódok, megegyeznek, a reál élet változó magasságú falaival, kerítéseivel, amelyek arra szolgálnak, hogy korlátozzák az ember mozgásterét, kijelölve mettől-meddig terjednek a határai?

A shoppingolásért jár az átlagember valóban bevásárlóközpontokba, plázákba vagy azért, mert ha már egyszer mindenki ott van, neki is ott a helye. Érdekes, de a Facebookról nekem ugyanez jut az eszembe. A nagy kérdés viszont az, hogy vajon a Facebook ugyanolyan emberi léttér-e, mint egy evilági, valódi Pláza?

A digitális forradalom átalakította a tér és a terület fogalmát, újra kell definiálni a hely jelentését, mivel a cyberkor előtti térfogalmak nem minden esetben állják meg a helyüket. A telekommunikációs rendszerek folyamatos fejlődése, a munkahely területi mobilitása és globalizálódása radikális változásokat eredményez: XXI. század építészeinek, területfejlesztőinek virtuális terekben (is) gondolkodniuk kell.

A virtuális tereket atomok helyett bitek építik fel, aszinkron időkben, egymással nem érintkező, inkább linkek által összekapcsolt aliasok, ágensek töltik meg.

"Fritz Lang tévedett: a jövő robotjai nem Metropolisz körül csörtető metál Madonnák, hanem a hálózaton csendben átsomfordáló, rugalmas cyborgok⁴."

William J. Mitchell, 1995

Az emberi test és funkciói is új értelmezést kapnak ebben a megváltozott világban: a test mozgása nem feltétlenül fizikális, két test közötti határok átmenetivé váltak, az időt és a teret telefon-füllel és videó-szemmel érzékeljük, processzor-aggyal tudatosítjuk. A cyborg – a csúcstechnológia nomádja a munkát hálózati környezetben végzi, összemósodik az otthon (@home) és a munkahely, a szabadidő és a munkaidő dimenziója. Olyan fogalmak változnak meg, mint amilyenek a homlokzat=interfész, könyvtár=bittár, raktár=szerver, múzeum=virtuális galéria, színház=szórakoztató infrastruktúra (játékok, stb.), iskola=táv-kampusz, kórház=tele-orvoslás, rendfenntartó erők=elektronikus ellenőrző rendszer, bank=automata, bankó=digitális pénz, áruház=webshop, stb.

A hálózatok összessége a virtuális város utca-pókhálója, melyek a valós, fizikai városok mintáját idézik. A számítógépes hálózatok olyan fontosak lesznek a városi élet, a város működése számára, mint az utcahálózat. A memória- és processzor-kapacitás olyan értékke válik, mint a telek, ingatlan és annak területi adottságai. Újra kell fogalmazni a várostervezési gyakorlatot, mivel a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális tevékenység egy része áttolódik a kibertérbe. Sok régió azáltal próbálja versenyképességét növelni, hogy a

⁴ Mitchell szerint a cyborg az elektronikus eszköztár (telefon, számítógép, stb.) és az ember szimbiózisa.

városi funkciók egyre több területén alkalmaz számítógépes technológiát. A város "bekábelezése" a város működésére hatással van, ami az "információs" vagy "puha" (soft) intelligens városi társadalom kialakulásához vezet amely tanulásra és innovációra ösztönöz. Az információs és kommunikációs technikákat a gazdasági teljesítmény növekedése használják.

“Singapore kormánya a várost hálózatokkal sűrűn átnőtt intelligens szigetté alakította át azzal a céllal, hogy az információs és kommunikációs technikával hasznosítsa a város szellemi tőkéjét és tartósan megőrizze a gazdasági növekedést. Öt stratégiai célt határoztak meg: a város legyen az üzleti világ egyik gócpontja; erősödjön a város gazdasági potenciálja; fokozódjék az egyéni teljesítőképesség; kapcsolódjanak össze a különböző mikro- és városi közösségek; javuljon az élet minősége és színvonala (C. W. Choo, 1995).”

London, mint távközlési világcentrum ambíciói felé is nagy erőfeszítések folynak az információs és kommunikációs technika integrálására a városi infrastruktúrába. Mára a város a pénzügyek, a távközlési műsorszórás, a hirdetés és más információigényes szolgáltatás központja.

A "puha város" koncepció megalapozottságát jelzi, hogy ilyen fejlesztések számos európai nagyvárosban is elkezdődtek.

A kód a törvény, a hatalom pedig a kód ellenőrzését végzi, Nagy Testvér helyett milliónyi kistestvér figyel. A múlt városainak a fejlődését az ipari eszközök hatékonysága biztosította. A cyberváros fejlődéséért a numerikus gazdaság a felelős, viszont nem szabad megfeledkezni annak materiális, helyi jellegéről sem. Terület helyett topológiáról beszélünk, amelyben a közösség nem a nyelv, vallás, ősi kultusz, kollektív emlékezet, hanem a hálózatok köré szerveződik.

A cybertérben sokkal fontosabbak a szavak, szimbólumok, mint a földrajzi távolság a közösségalkotás szempontjából. A (virtuális) technológia fejlődésével egyre jellemzőbbé válik az újfajta térkeresés és helyalkotás. Mindinkább az figyelhető meg, hogy amikor az ember végre test nélkülivé válhat, 3D virtuális testeket ölt magára, amikor pedig a tér nélküli terekből igény szerinti helyeket hozhat létre, a kibertér tradicionális geográfiai terekre kezd hasonlítani.

“Az ember sajátos módon érzékeny a helyekre [...] magukat a funkciókat helyekhez kötik, s az új világ, már az internetezéssel is, elszakít a helyektől... Kérdés, mennyire vagyunk képesek erről leszokni.” (Pléh, 2001)

Az emberiség fejlődése a kétféle tér párhuzamos kölcsönhatása szerint alakul, a technika fejlődésével a kiberközösségek folyamatos hatást gyakorolnak az együtt élő közösségekre, viszont a geográfiai helyek kibertéri helyekkel való helyettesítése egyelőre utópisztikusnak tűnik.

Bibliográfia

- Castells, M. 1996. The Rise of the Network Society. Blackwell, Oxford. A hálózati társadalom kialakulása (2000). Gondolat-Infonia
- Faragó L. 2000: A (terület)fejlesztés irányítási algoritmus a programozás. Pécs: MTA RKK
- Gibson, W. 1984. Neuromancer. Harper Collins, London. Neurománc, 1999. Valhalla Páholy, Budapest.
- Gál Z. 2010. Pénzügyi piacok a globális térben, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy. J. 1998. Tér a társadalomkutatásban. Ember – település – régió. Budapest. p. 261.
- Gedeon P. 2001. A 21. századi kommunikáció új útjai. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. p. 159-171. o.

- Jakobi Á. 2004. Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeinek tartalma és értelmezési lehetőségei. II. Magyar Földrajzi Konferencia Szeged, 2004. szeptember 2–4. SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszéke, Szeged.
- Jakobi, Á. 2007. Az információs társadalom térbelisége. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Macropolis, Budapest.
- Memarzia, K. 1997. Towards Definition and Applications of Digital Architecture. School of Architectural Studies, Univ. of Sheffield.
- Mészáros, R. 1994. A település térbelisége. JATEPress, Szeged.
- Mészáros R. 1997. A kibertér, és ami körülötte van. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Mészáros, R. 2001. A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. Magyar Tudomány, 7. pp. 769-779.
- Mészáros, R. 2003. Kibertér. A földrajzi tudás új dimenziói. Hispánia Kiadó, Szeged.
- Z. Karvalics, L. 2007. Információs társadalom – mi az? In: Pintér, R. (szerk.). Az információs társadalom. Gondolat – Új Mandátum, Budapest.
- Z. Karvalics, L. 2004. Bevezetés az információtörténelembe. Gondolat – Infonia, Budapest.

MULTIDISZCIPLINÁRIS TÁRSADALMI SZEKCIÓ

Szekcióvezető: Dr. Teperics Károly

Helyszín: Debreceni Egyetem – Matematika Épület 1. em. 105. terem

CSÍKOS TÍMEA:

A KISISKOLÁSOK EVÉSI MAGATARTÁSÁT MEGHATÁROZÓ KÜLSŐ TÉNYEZŐK VIZSGÁLATA AZ EGÉSZSÉGES ÉLETMÓD KIALAKÍTÁSÁRA

Pécsi Tudományegyetem
Pszichológia Doktori Iskola
Alkalmazott Pszichológia Program

Témavezető: Dr. habil. Forgács Attila

1. A kisiskolások evési magatartását meghatározó külső tényezők vizsgálata az egészséges életmód kialakítására

A táplálkozás létszükségletünk, zavartalan pszicho-fizikai működésünk alapja. Maslow óta tudjuk, ezen fiziológiai igény kielégülése más biológiai motívumokkal egyetemben feltételezik a biztonság, az érzelmi kötődés, az érvényesülés és önmegvalósítás kiteljesülését. A motívumok kielégületlensége frusztrációt eredményezhet, melynek gyakorisága és mértéke a lelki egyensúly megbomlásához vezet.

A XXI. század iskolája igyekszik leszámolni az úgynevezett hagyományos oktatás hozadékaival és helyüket olyan korszerű tanítási-tanulási módszerekkel helyettesíteni, melyek fókuszában az ismeretszerzés áll. A Long Life Learning, vagyis az élethosszig tartó tanulás a modern társadalom alapkövetelménye, mely a potenciálok életre hívását hivatott biztosítani. A többi motívummal ellentétben az önmegvalósítás nem elégülhet ki, mert folyamatos fejlődésre készítő indítékként, előrehaladásunk zálogaként van jelen.

A mindennapjainkat átható információ és kommunikáció rendszere társadalmunk fejlődésének alapvető eszköze, mely az emberi együttélést módozataiban, szokásaiban változtatta/változtatja meg. Kihívás elé állít, komoly pszichés alkalmazkodást, kritikus szemléletmódot megkövetelve. Az iparban foglalkoztatottakkal szemben a szolgáltatói szektor mind nagyobb szerephez jut, melyet elsősorban a média közvetít. A táv- és hírközlés a tér- és idő fogalmának újradefiniálásán túl új technikai eszközök megjelenését eredményezte, melyek szinte mindenki számára elérhetők. A mobiltelefon, az internet, a kábel televízió és a különféle műholdas csatornák elterjedése rövid időn belül nagy mennyiségű információt közvetítenek, melyek tartalmi sokszor igen manipulatívak, teljes zavartságot képesek előidézni, éppen ezért alapos filtrálást követelnek meg, ami megfelelő szintű előtudás birtokában szinte elképzelhetetlen lenne.

A táplálkozással kapcsolatos információkat is paradoxonok jellemzik:

Félmilliárd éhező gyermekről szólnak a hírek, miközben az egyik legnagyobb népegészségügyi kihívás az elhízás elleni harc. A probléma nagyságát igazolja, hogy az Egészségügyi világszervezet (WHO = World Health Organization) az elhízást 1998-ban népbetegséggé nyilvánította. A kövérség rizikófaktorá lett számos gyermekkorban kialakult kórállapotnak.

A multimetabolikus X-szindróma jellemzői:

- az elhízás,
- a magas vérnyomás,
- a diabetes mellitusz valamint

- a szív és érrendszeri megbetegedések.¹

A média, a reklámok, önellentmondáson alapuló információkat közölnek, amit double-bind kommunikációnak hívunk. Két vagy több szinten érkező, egymást negáló információról beszélünk, melyek dekódolása az üzenetek ellentmondásossága miatt lehetetlen. Amikor az érzelmi színezet is kettős, hasonló 'szizoid' állapot jelentkezik. Míg ez utóbbi esetben az emóciók szintjén áll be kettősség, az elsőnél a gondolatmenet logikájában jelentkezik a dilemma. Hirdetések sokasága kínál gyors és látványos fogyást különféle szerek, üdítők, ételkiegészítők formájában úgy, hogy mellette semmiféle életmódváltást nem követel meg. Ez teljes mértékben ellentmondásos, hiszen mindenki számára ismert a súlyvesztés képlete, történetesen, hogy kevesebb kalória bevitele és több fogyasztása mellett valósulhat meg csupán az eredményes fogyás. Ezen felül nem egy máról-holnapra bekövetkező változásra, hanem egy hosszantartó folyamatra kell gondolnunk, ugyanis csak bizonyos időintervallum eltelte után következhet be a súlyvesztés.

A reklámok mellett a hírek egyre gyakrabban számolnak be valamely, a táplálékra, táplálkozásra vonatkozó botrányról. Az éttermekben, menzákon talált kisebb-nagyobb mennyiségű romlott étel, a bizonytalan eredetű táplálékok, a különféle ételmérgezők, mind-mind hatalmas hírértékhez jutnak és nagyban befolyásolják étkezési szokásainkat. A táplálkozással kapcsolatos deviációk gombamód szaporodnak, egyre gyakrabban írnak le olyan étkezési zavarokat, mint:

- az anorexia nervosa – során a beteg soványsága ellenére kövérnek érzi magát és mindent megtesz annak érdekében, hogy tömege a magasságának és testsúlyának megfelelő optimális érték alatt maradjon. Étvágytalan, diétázik, sportol, étkezéseket ugrik át mindazért, hogy elkerülje a rettegett és undort keltő kövérség állapotát.
- a bulimia nervosa – falási rohammal járó kényszerbetegség. Az egyénre egyik pillanatról a másikra tör rá az evési kényszer, melynek kielégítése során lelkiismeret-furdalás és a plusz kilogrammok lerakódásának félelme jelentkezik. Ezt a beteg önhánytatással oldja meg.
- az ortorexia nervosa – egészséges étel-függőség. Az anorexia nervosával és bulimia nervosával ellentétben a mennyiségről a minőségre terelődik a hangsúly. Az orthorexia nervosás személy csak egészséges vagy egészségesnek hitt ételt hajlandó magához venni, amelyet előre kiporciózott adagokban, szigorúan meghatározott időközönként fogyaszt el.

Gondolhatjuk, ezen evészavarok csak a felnőtt populációt érintik, viszont egyre gyakoribb előfordulásuk a kisiskolás gyerekek körében is. Ennél a korosztálynál főként az elhízás (obesitas) és alultápláltság problematikájáról beszélünk, ami globalizálódó társadalmunk számlájára írható. Az elhízott gyerekek számának rohamos növekedése sem csupán genetikai alapokra vezethető vissza. A technikai-technológiai fejlődés hozadékai azok, melyek a testsúlyban jelentkező elhajlások hátterében állnak.

A szülők munkaidejének növekedése gyermekeik étkezési szokásait is megváltoztatták. A szabadidő csökkenése készételek vásárlására sarkall szülőt és gyereket egyaránt, étkezéseket hagynak ki, emellett a korábbi évekhez képest egyre nagyobb szerephez jutnak a cukros, szénsavas üdítőitalok fogyasztása. Ezek már önmagukban is jelentősen hozzájárulnak a testsúly növekedéséhez vagy a hasznos tápértéket nélkülöző étrend kialakulásához, amihez a csökkent mozgásigény csak ráadásként jön. A szülő gyereket gépjárművel szállítja az iskolába, aki ez idő alatt az autó rádiójában szóló zeneszünetek reklámjait és az útszéli hirdetőtáblák szlogenjeit igyekszik dekódolni. A gyerekek életkori sajátosságainak köszönhetően és az üzenetek komplexitásából adódóan válnak a piacgazdaság

¹ Csíkos, Tímea (2008): A táplálkozási szokások és az oktató-nevelő munka megerősítése és korrigálása, szakdolgozat, MTTK.

kiszolgáltatott áldozataivá. Etalonként tekintenek mindarra, amit a média sugároz és ellenségesen mindazokra, akik másként mernek vélekedni. Káosz, űr keletkezik gondolatmenetükben, melyek képesek életre hívni a teljes zavartság állapotát.

A téves szokások feladásának jelenléte, az új ételek kipróbálásának elutasítása gyermekkorban a legintenzívebb. Ezt gasztrális vagy étel neofóbiának nevezzük. Forgács (2010) szerint az averzió olyan új ételekre és ízekre vonatkozik, „amelyek ehetők, nem károsak, és amelyeket az adott kultúrában egyébként mások fogyasztanak.” Az elhízás és az alultápláltság mellett talán ez az evészavar érinti legnagyobb számban a gyermekpopulációt, ezért a világproblémát jelentő obesitason túl a gasztrális neofóbia meglétének fokára igyekszünk ráirányítani a figyelmet.

Az egészséges életvitel megteremtésében és a megfelelő szokásrendszerek kialakításában nem elég csak a táplálkozást kiemelni, olyan összetevőkkel is számolnunk kell, mint a mozgás, a rendszeres egészségügyi ellenőrzés, az érzelmi krízisek megfelelő kezelése, a közösség, a család és barátok támogató jelenléte, a hozzájuk fűződő szeretet valamint az oktatás és egyéb szociális törekvések. Mindezt, vagyis az optimális egészségi állapot faktorait a Szabadkai Egészségügyi Intézet a következő szegmensek mentén határozza meg:

- pszichikai
- fizikai
- intellektuális
- szociális
- emocionális

N. Kollár és Szabó (2004) szintén meghatározott tényezők összességében látja egy-egy korosztály sajátosságainak teljes körű megértését. Esetükben a kulturális, a társas, a kognitív, a pszichológiai és a biológiai faktorok cirkularitásának egésze a döntő.

2. Szekunder kutatási eredmények bemutatása

2.1 Táplálkozási szokások és azok következményei

Különböző tudományágak képviselői igyekeznek megfogalmazni táplálkozásra vonatkozó nézeteiket, közzétenni kutatási eredményeiket abból a célból, hogy segítsenek eligazodni a hétköznapijainkat érintő, vegyes eredetű információáradatban. Segítségükkel olyan szokásrendszerek és fogyasztói magatartásformák alakíthatók ki, melyek alapjaiban módosíthatják eddigi - sokszor téves - berögződéseinket.

Az iskolás populáció a reggelit, az egyik legfontosabb étkezést, hagyja ki mindennapjai során (Zajkás, 1998). A kényelemből vagy a rohanó életmód hatásaként jelentkező hiány pótlása szükséges lenne, hisz a napindításhoz elengedhetetlen tápanyagokat nélkülözi így a szervezetet. Maslow hierarchiarendszerére visszagondolva az eredményes tanulás sem valósulhat meg ilyen feltételek mellett, hiszen az ismeretszerzés motivált állapotot igényel.

Szignifikáns összefüggés mutatható ki az étkezések száma és a gyermekkor elhízás között (Franco, 2008). Éppen ezért a napi étkezések mennyiségének kontrollálása mellett célszerű a tápanyagok minőségének figyelemmel kísérése. A szülők és pedagógusok pozitív példáján keresztül az ismeretek eredményesen épülhetnek be a felnövekvő generációk szokásrendszerébe.

A FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) 2004-es nyilatkozata szerint milliókra tehető az alultápláltság és annak következményei miatt elhalálozott gyermekek száma, ugyanakkor a WHO az elhízást népbetegséggé nyilvánította. A

világméretű problémát mi sem igazolja jobban, mint hogy 1998-ban az obesitast a betegségek közé sorolták.

„A GYERMEKKORI elhízás sok országban járványszerű méreteket ölt. Az Egészségügyi Világszervezet becslése szerint 22 millió öt évnél fiatalabb túlsúlyos gyermek él a világon.

Spanyolországban egy országos felmérésből kiderült, hogy minden harmadik gyermek túlsúlyos vagy elhízott. Ausztráliában mindössze tíz év alatt (1985 és 1995 között) megháromszorozódott az elhízott gyermekek száma. Az Egyesült Államokban az utóbbi harminc évben a 6 és 11 év közötti elhízott gyermekek száma több mint a háromszorosára nőtt.

A gyermekkori elhízás a fejlődő országokat is érinti. Az Elhízás Elleni Nemzetközi Akciócsoport megállapította, hogy Afrika bizonyos részein több az elhízott, mint az alultáplált gyermek. Az elhízott gyermekek számát tekintve 2007-ben Mexikó állt a második helyen az Egyesült Államok mögött. Úgy vélik, hogy csak Mexikóvárosban a gyermekek és a tizenévesek 70 százaléka túlsúlyos vagy elhízott. Dr. Francisco González gyermeksebész arra figyelmeztet, hogy ez lehet „az első olyan generáció, amely az elhízás következményei miatt hamarabb fog meghalni, mint a szülei”.”²

A szabadkai kisiskolás populáció tápláltsági állapotát a testtömeg-index alapján kísérték figyelemmel a következő időszakokban:

- 1998/90-ben
- 1998-ban
- 2010-ben

1. táblázat: Az iskolás gyerekek tápláltsági állapota a testtömeg-index alapján (BMI = kg/m²)
Szabadkán, 1989/90-ben BMI (kg/m²)³

Kor - osztály	Minta	BMI < P15 alultáplált		BMI = P15 - 85 normálisan táplált		BMI = P85 - 95 mérsékelten elhízott/ túlsúlyos		BMI > P95 elhízott	
Fiúk		n	%	n	%	n	%	n	%
8	708	114	16,1	471	69,5	79	11,8	44	6,2
9	805	115	14,3	586	72,3	75	9,3	29	4,0
10	917	142	15,5	625	68,2	103	11,2	47	5,1
11	890	185	20,8	554	62,3	95	10,7	56	6,3
12	1037	201	19,4	696	67,2	103	9,9	37	3,6
13	1043	218	20,9	704	67,5	93	8,9	28	2,7
14	1005	211	21,0	668	66,5	92	9,2	34	3,4
Σ	6405	1186	18,5	4304	67,2	561	8,6	231	3,6
A BMI > 85 értékkel rendelkezők = 795 (12,4%)									

² <http://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/102009092>

³ Pavlović, Mirjana (1999): Ishranjenost dece u Severnobačkom okrugu. Zavod za zaštitu zdravlja Subotica, Jugoslavija. Studio Bravo, Subotica.

Lányok		n	%	n	%	n	%	n	%
8	685	132	19,3	429	62,6	79	11,5	45	6,6
9	761	140	18,4	538	70,7	50	6,6	33	4,3
10	830	152	18,3	580	69,9	64	7,7	34	4,1
11	851	228	26,8	523	61,5	69	8,1	31	3,6
12	974	234	24,0	643	66,0	67	6,9	30	3,1
13	906	159	17,6	666	73,5	62	6,8	19	2,1
14	968	117	12,1	770	79,5	56	5,8	25	2,6
Σ	5975	1062	17,8	4149	69,4	447	7,5	217	3,6
A BMI > 85 értékkel rendelkezők = 664 (11,1%)									

Az 1. számú táblázat adatai alapján elmondható, hogy a táplálkozási deviációk mindkét pólusa nagy százalékban képviselteti magát. A 8-10 éves lányoknál az alultápláltság, míg fiúk esetében a túlsúly és elhízás a gyakoribb. Az alultápláltság az idő előrehaladásával csökkenő, míg az elhízás fluktuáló tendenciát mutat.

2. táblázat: Az iskolás gyerekek tápláltsági állapota a testtömeg-index BMI (kg/m²) NHANES I. alapján Szabadkán, 1998-ban⁴

BMI (kg/m ²)										
Kor-osztály	Nem	Összesen	BMI ≤ P15		BMI = P15 - 85		BMI = P85 - 95		BMI > P95	
		n	n	%	n	%	n	%	n	%
9	Fiúk	105	13	12,38	68	64,76	15	14,29	9	8,57
	Lányok	97	24	24,74	51	52,58	15	15,46	7	7,22
10	Fiúk	164	34	20,73	104	63,41	12	7,32	14	8,54
	Lányok	121	26	21,49	78	64,46	10	8,26	7	5,79
Összesen	Fiúk	269	47	17,47	172	63,94	27	10,04	23	8,55
	Lányok	218	50	22,94	129	59,17	25	11,47	14	6,42

Az 1998-ban végzett reprezentatív felmérés szerint az alultápláltság és a túlsúly kislányok körében, míg a normál testsúly és elhízás a fiúk esetében gyakoribb.

⁴ Pavlović, Mirjana (1999): Ishranjenost dece u Severnobačkom okrugu. Zavod za zaštitu zdravlja Subotica, Jugoslavija. Studio Bravo, Subotica.

3. táblázat: A 1-4. osztályos tanulók tápláltsági állapota a testtömeg-index BMI (kg/m²) alapján Szabadkán, 2010-ben⁵

BMI (kg/m ²)				
		BMI ≤ P15	BMI = P15 - 85	BMI > P95
Nem	Összesen	%	%	%
Fiúk	249	15,7	57,4	13,6
Lányok	246	12,2	63,4	6,9
Összesen	495	27,9	120,8	20,5

A Szabadkai Egészségügyi Szervezet mérési adatai az alultápláltságot és az elhízást fiúknál nagyobb százalékarányban mutatta ki, mint ellenkező nemű társaiknál.

2.2. A gasztrális neofóbia

A helytelen táplálkozási szokások és az inadekvát életmód a gyerekek egészségügyi fejlődésében súlyos, akár egy életre szóló károkat okozhatnak. Az alultápláltság, a túlsúly vagy elhízás globalizálódó világunk olyan problémái, melyek megoldásért kiáltanak. A gasztrális neofóbia, mint régi-új evészavar, gyermekeknél a leggyakoribb. Közelebbi megismerése módszerül szolgálhat a táplálkozási elhajlások kezelésében és a preventív eljárások megfogalmazásában.

A gasztrális neofóbia vagy „étel neofóbia olyan új ízekre és ételekre vonatkozó averziót jelent, amelyek ehetők, nem károsak, és amelyeket az adott kultúrában egyébként mások fogyasztanak. A neofóbia 2 éves kor környékén aktivizálódik, amikor a gyermek már nem szopik, de már elég mobilis, és kikerül az állandó szülői felügyelet alól. A neofóbia evolúciós védekezés az ismeretlen, potenciálisan ártalmas ételekkel szemben...Paradox tápláltsági állapothoz vezet: egyszerre jelenik meg a súlynövekedés és az esszenciális tápanyagok hiánya...Kialakulása 78%-ban genetikusan, míg 22%-ban környezeti okokra vezethető vissza. A nemi különbségekre vonatkozó kutatások ellentmondásosak. A neofóbia fordítottan korrelál az élménykereséssel, míg pozitív összefüggést mutat a vonássonorongással, neuroticizmussal, valamint a dogmatizmussal.”⁶

3. A kutatás célja és hipotézisei

A kutatás célja:

- a szabadkai kisiskolások táplálkozási szokásainak vizsgálata, állapotuk figyelemmel kísérése antropometriai módszerek és kérdőívek kitöltésének segítségével
- a kapott adatok (2013) összehasonlítása a korábbi évek kutatási eredményeivel (2008 és 2011)
 - o 2008 → n = 94
 - o 2011 → n = 515
 - o 2013 → n = 147
- a gasztrális neofóbia jelenléti fokának kimutatása

A kutatás hipotézisei:

1. A korábbi évekhez viszonyítva javulás figyelhető meg a kisiskolások táplálkozási szokásaiban.
2. A gasztrális neofóbia előfordulási aránya a gyermekpopulációban alacsony.

⁵ <http://www.youtube.com/watch?v=7ay2q60T1D0>

⁶ <http://www.uni-corvinus.hu/index.php>

4. Módszerek és résztvevők

Módszerek:

- antropometriai adatok felvétele, majd a kisiskolás gyerekek tápláltsági állapotának meghatározása a BMI NHANES I. értékei alapján. (A testtömeg (kg) és a testmagasság négyzetének (m²) hányadosa által meghatározott testtömeg-index (BMI = Body Mass Index) segítségével, a vizsgált személy testmagasságához viszonyított többlet vagy hiány testtömegéről kapunk tájékoztatást. Gyermekek esetében korosztályok és nemek szerint meghatározottak az értékek. Ezeket az Egészségügyi Világszervezet ajánlása szerint tudjuk kategóriákba rendezni.)

4. táblázat: Az Egészségügyi Világszervezet ajánlása szerint közzétett testtömegindex (BMI kg/m²) kategóriák⁷

%					
Korosztály (év)	P5	P15	P50	P85	P95
Fiúk					
7	13.30	13.88	15.15	17.31	18.98
8	13.67	14.31	15.70	18.10	20.22
9	14.04	14.75	16.24	18.88	21.25
10	14.42	15.19	16.79	19.67	22.66
Lányok					
7	13.18	13.82	15.00	17.16	18.99
8	13.57	14.27	15.68	18.19	20.39
9	13.96	14.72	16.35	19.21	21.78
10	14.36	15.18	17.02	20.23	23.15

- a táplálkozási magatartást vizsgáló kérdőívek kitölttetése önállóan illetve szülői vagy tanítói segítséggel
- az étel neofóbia értékének meghatározása a Pliner & Hobden (1992) által kifejlesztett étel neofóbia skála (FNS = Food Neophobia Scale) alkalmazásával (A válaszadóknak egyetértésük fokát kell jelölniük állításonként, és az így kapott pontértékek összege alapján történik a besorolás.)

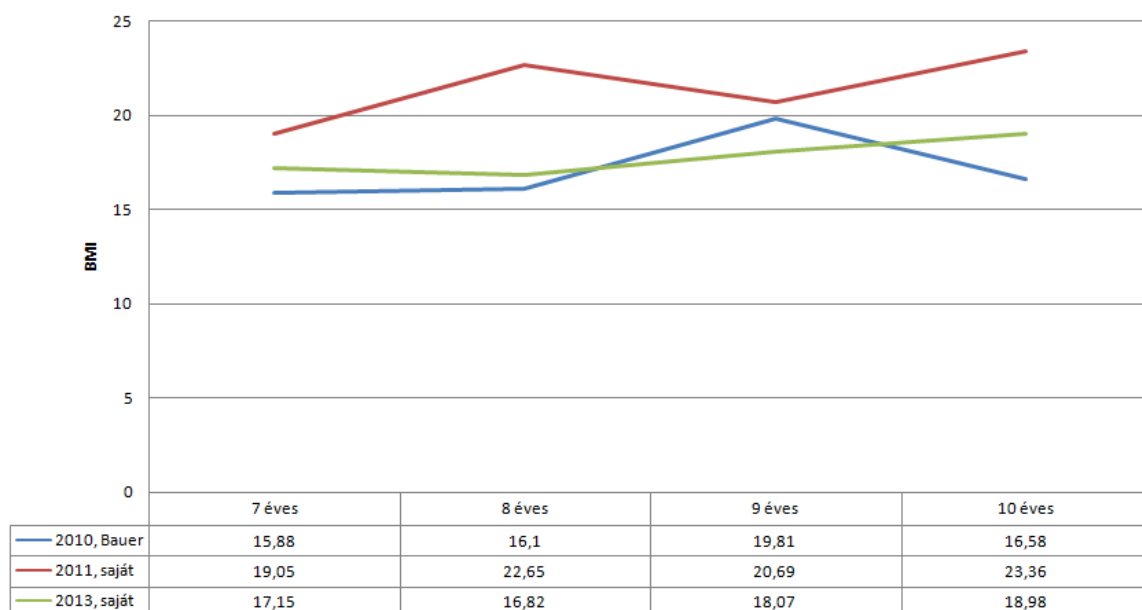
Résztvevők:

- a Széchenyi István Általános Iskola alsó tagozatos diákjai
- n = 147

⁷ Must A., Dallal G.E., Dietz W.H., Reference data for obesity: 85th and 95th percentiles of body mass index (w/ht²), Am J Clin Nutr 1991; 54:773

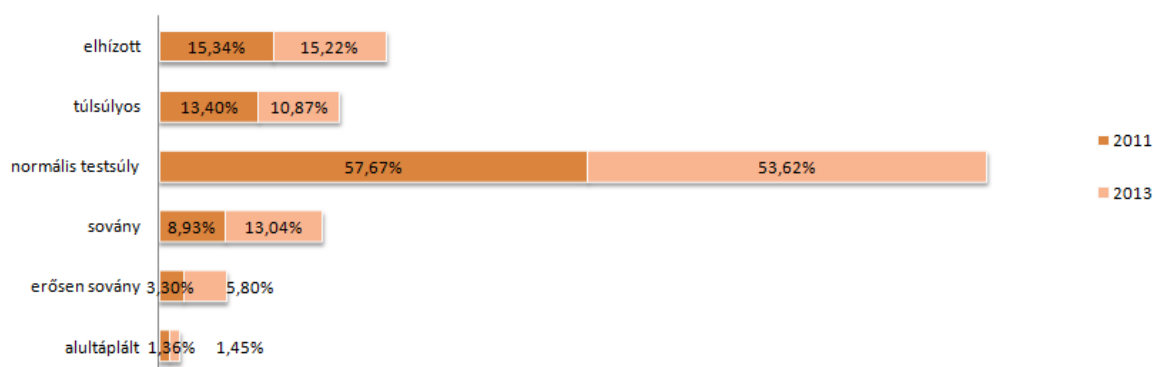
5. Eredmények

5.1. A táplálkozási szokások és azok következményeinek bemutatása, elemzése

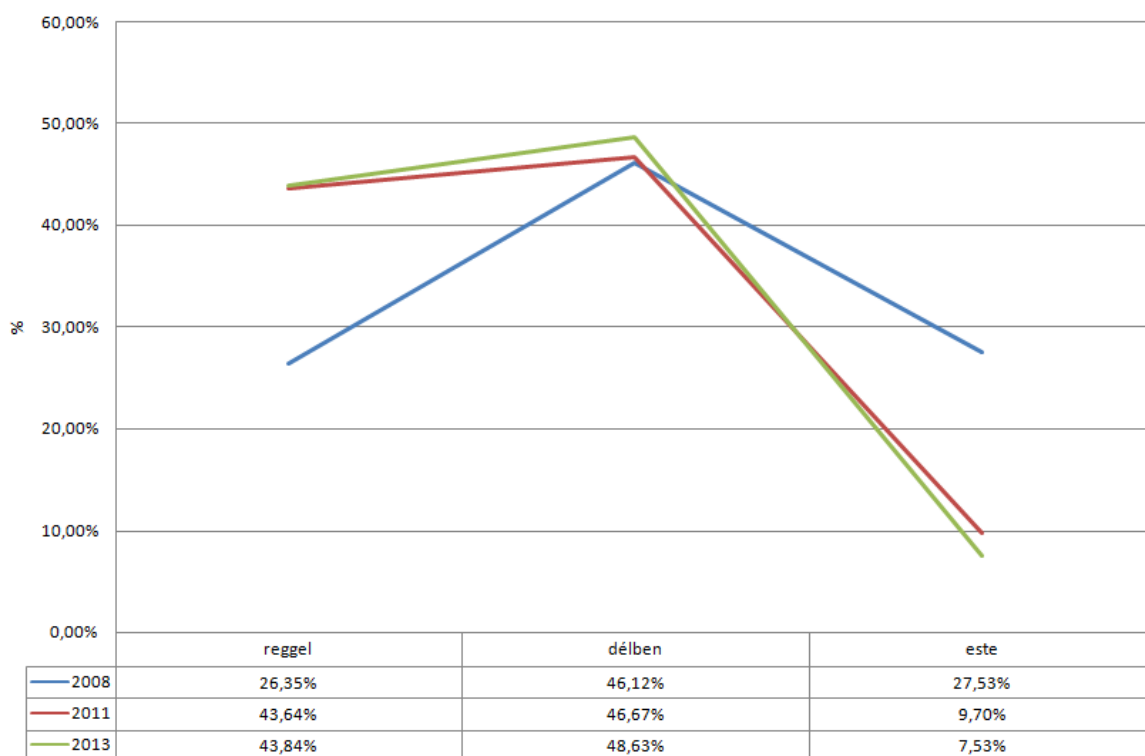
1. grafikon: A kisiskolások BMI értékeinek összehasonlítása

Bauer 2010-es kutatási adatai szignifikáns eltérést mutatnak a 2011-es sajátkutatás eredményeivel. A két görbe szinte tükörképe egymásnak, közös érintkezési pontjuk nincs, ami aggodalomra adna okot, ha nem ismernénk a 2013-as értékeket, melyek a régebbi (2011-es) adatokhoz képest egyértelmű javulást mutatnak. Itt az előző évekhez viszonyítva (egy pont kivételével) fokozatosan növekvő testtömeg-indexet regisztrálhatunk, ami a korábbi adatok ismeretében arra enged következtetni, hogy az életkor, pontosabban a 9. életév előrehaladásával fokozatosan növekszik a BMI. Érdekes és hasznos eredményekkel szolgálhatna az idősebb korosztály testtömeg-indexének nyomon követése. Amennyiben a testmagasság és testsúly olyan szintű emelkedése lenne regisztrálható, mely szélsőséges tápláltsági állapotokat produkálna, olyan radikális lépések meghozatala is megvalósulhatna, mint a testnevelés órák számának növelése és az iskolai bútorzat cseréje.

2. grafikon: A kisiskolás tanulók tápláltsági állapotának alakulása 2011 és 2013 között

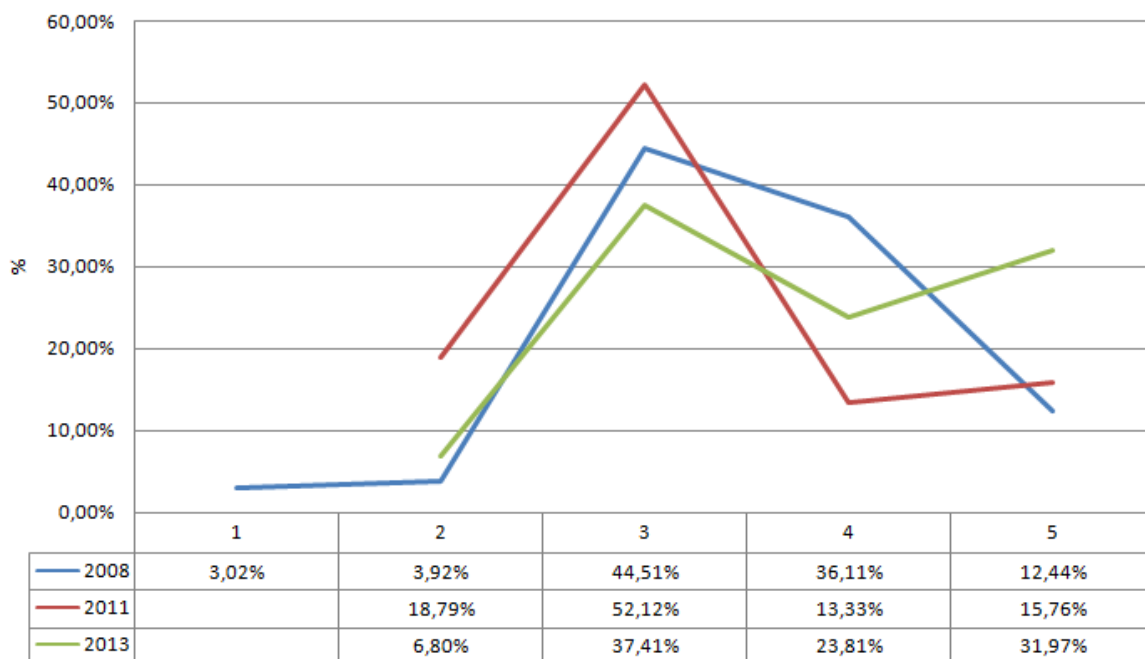
A 2011-es és 2013-as adatok megközelítőleg hasonló eredményeket mutatnak. A normális testsúly körülbelül a populáció felénél figyelhető meg, a fennmaradó rész az ettől való eltérést szemlélteti. A minta több mint egynegyedét a fölös kilogrammokkal élők, a fennmaradt hányadot pedig az ellenpólus képviseli. A régebbi adatokhoz viszonyítva az elhízás és a túlsúly csökkenő, míg a soványság, az erős soványság és az alultápláltság növekvő tendenciát mutat. A Szabadkai Egészségügyi Intézet specialistája, Berényi Karolina nyilatkozata is alátámasztja az elhízott gyerekek jelenlétét és a korábbi időszakhoz viszonyított alultápláltak számarányának növekedését.⁸

3. grafikon: Vélekedések az egyes étkezések mennyiségéről

„Reggelizz úgy, mint egy király, ebédelj úgy, mint egy polgár, és vacsorázz úgy, mint egy koldus” tartja az ismert mondás. A napindító reggelinek kellene a legbőségebbnek lennie, hisz ez hivatott fedezni a délelőtti teljesítőképességhez szükséges energiát. A 2008-as adatokhoz képest 2011-re és 2013-ra jelentős előremozdulás észlelhető, hiszen a válaszadók közel fele gondolja azt, hogy az első étkezésnek kell a legkiadósabbnak lennie. Rangsorolás tekintetében az ebéd az abszolút győztes, ugyanis az idő előrehaladásával fokozatosan nőtt az ezt előnyben részesítők aránya. A vacsora fontosságának tekintetében szintén előremozdulás érzékelhető, egyre kevesebben preferálják a bőséges esti étkezést. Bár az utóbbi két vizsgálati időpont eredményei közel azonosak, a reggeli és vacsora mennyiségének kérdésében (alig észrevehető) fejlődés mutatható ki, aminek három főétkezés (reggeli, ebéd, vacsora) és két köztes étkezés (tízórai, uzsonna) formájában lenne jó megvalósulnia.

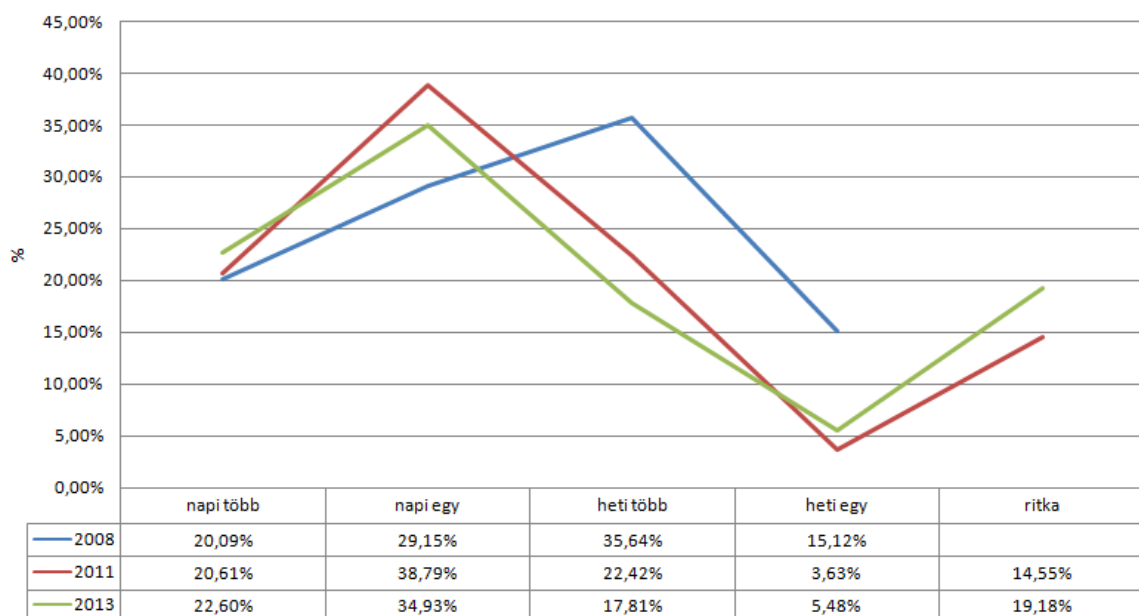
⁸ <http://www.yueco.rs/vest/dru-tvo/pove-procenat-pothranjene-dece-u-kolama>

4. grafikon: A napi étkezések számának alakulása

A körültekintően összeválogatott és meghatározott időközönként adagolt élelmiszerek által olyan értékes tápanyagokhoz juthat a szervezet, melyek az egészséges fejlődéshez nélkülözhetetlenek. Az idei év adatai a korábbiak viszonylatában ilyen téren kielégítőnek mondhatók, hisz a 12,44%-os 2008-as vagy a 15,76%-os 2011-es érték helyett 31,97%-ban beszélhetünk mennyiségileg kielégítő étkezésről. Aggodalomra ad viszont okot az a 29,51%, akik mindössze kétszer vagy ettől kevesebbszer (3,02%) étkeznek. Ennek következményei a következők lehetnek:

- alultápláltság vagy (olykor)
- a kalóriák lerakódása, ugyanis az utolsó, legtöbbször esti időpontra tolódó étkezést általában a túlevés jellemzi

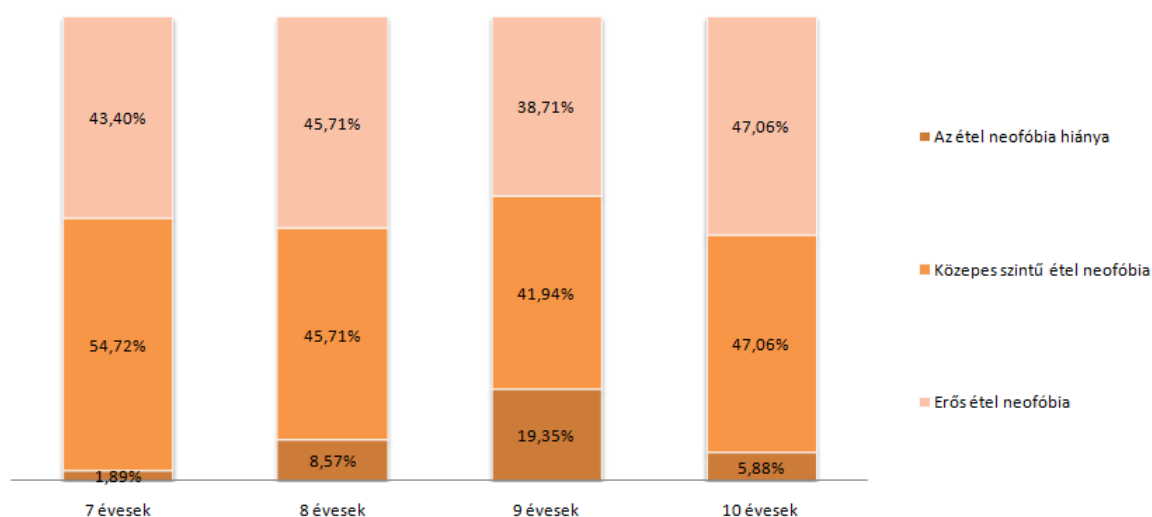

5. grafikon: Az édességek és rágcsálnivalók fogyasztási gyakorisága

A kisiskolás tanulók tápláltsági állapotának kimutatása során láthattuk, hogy csökkenő tendenciát mutat a normális testsúlyúak száma és növekvőt az ettől eltérőeké. Ennek okai az étkezések rendszertelensége mellett a gyorsételek, rágsálnivalók, édességek és különféle cukrozott üdítőitalok elterjedésének rovására írhatók. Mégsem lenne helyes egészségtelen ételkategóriákról beszélni (hiszen a szervezetnek minden tápanyagra szüksége van), sokkal inkább mértéktelen felhasználásról. A vizsgálatokban az édességek és rágsálnivalók féktelen fogyasztása mutatható ki, hiszen az optimális heti helyett napi többszöri illetve egyszeri a jellemző. Egy ilyen hozzáállás egyértelmű következménye a luxuskilogrammok megjelenése.

A magas élvezeti értékű ételek fogyasztása esetében (Dennis et al.) paradox tápláltsági állapot jöhet létre (Carruth, 1998), amit a gasztrális neofóbia lehetséges veszélyeként tart(hat)unk számon.

5.2.A gasztrális neofóbia előfordulási arányának bemutatása és elemzése

6. grafikon: A gasztrális neofóbia korosztályonkénti előfordulási aránya

A szekunder és primer kutatási eredmények rávilágítottak a kisiskolások szélsőséges testtömeg-index értékeinek növekvő arányára. Ez arra sarkallt bennünket, hogy lehetséges válaszokat keressünk a problémára, így esett választásunk a gyermekpopuláció körében talán leggyakrabban előforduló evészavar vizsgálatára, arra a lehetséges útirányra, amit gasztrális neofóbia néven ismer a szakirodalom. Legnagyobb meglepetésünkre a vizsgálati minta minden korosztályánál az új ételek elutasításának jelenléte figyelhető meg. A közepes (40,60%) vagy erős szintű neofóbia (50,38%) értékei között szignifikáns eltérés nem regisztrálható és egyértelmű szabályosság sem fogalmazható meg. Nem gondolhatjuk viszont azt, hogy a mintában szereplő gyerekek 90,98%-a nem hajlandó új ételeket megkóstolni. Elképzelhető, hogy a kérdőívben szereplő állítások téves dekódolásából eredeztethetők a magas értékek, hisz azokban olyan fogalom is előfordul (pl. kultúra), mely jelentése nem biztos, hogy minden gyermek számára egyértelmű és ugyanazt jelenti. Ennek felderítése a további kutatások eredményessége és hitele céljából nélkülözhetetlen.

1. ábra: Gasztrális neofóbia piramis

Amikor a gasztrális neofóbiáról, mint táplálkozási zavarról beszélünk, akarva-akaratlanul felmerül a kérdés, melyek azok a táplálékfeleségek, melyek elutasítást váltanak ki az egyénnél. Az erre vonatkozó kérdés tükrében a zöldségfélék kimagasló értékét figyelhetjük meg, ami egyezik azzal a pszichológiai elképzeléssel, miszerint a neofóbia eredetileg a mérgező ételek elkerülését szolgálja (méreganyag pedig a növényekben fordul elő a legnagyobb valószínűséggel). A táplálkozási piramis felépítésének ötletéből kiindulva határoztuk meg azokat az ételfeleségeket, melyek a legnagyobb elutasítást váltják ki. Ezek főleg olyan, vidékünkre jellemző ételek, melyek a mindennapi étkezés szerves részét képezik. A húsfélék kategóriájának elemzésénél más kultúrák ételei is előfordulnak (pl. csiga).

6. Következtetések

A korábban megfogalmazott hipotéziseinket elvethetjük, ugyanis a szabadkai kisiskolás tanulók táplálkozási szokásaira vonatkozó mérési adatok az idő függvényében nem mutatnak számottevő javulást. A gasztrális neofóbia alacsony előfordulási arányára vonatkozó feltevésünk is téves, hiszen ez a táplálkozási zavar rendkívül magas értékeket képvisel a vizsgálati személyeknél.

Jelen tanulmány eredményei a minta nagysága miatt nem mondhatók reprezentatívnak, viszont jó célt szolgálnak további elemzések lebonyolításához és bizonyos tendenciák felvázolására.

A XXI. századi társadalom megváltozott fogyasztói magatartása kedvez a táplálkozási deviációk megjelenésének. Az anorexia nervosa és bulimia nervosa mellett egyre rövidebb

időintervallumban jelennek meg újabb evészavarok, melyek mindinkább érintik a népesség fiatal rétegét. A szekunder és primer kutatások rámutattak a gasztrális neofóbia gyermekpopulációban való jelenlétére, amely új irányt adhat az alultápláltság és elhízás elleni harcban. Az idegenektől való tartózkodás neofóbia mértékével való összefüggése, illetve az ételek uniformizálódása és az ételutasítás kapcsolata csak néhány a lehetséges kutatási irányok közül melyek mentén érdemes lenne további vizsgálatokat folytatni.

Bibliográfia

- Ballentine, Rudolf (2006): Úton az egészséges táplálkozás felé. Mandala-Veda Kiadó, Budapest.
- Bíró, György (1987): Az éhezéstől az elhízásig. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Božidar, Simić (2002): Medicinska dijetetika. Nauka, Beograd.
- Branca Francesco, Nikogosian Haik, Lobstein Tim (2007). The challenge of obesity in the WHO European region and strategies for response. WHO Regional Office for Europe, Copenhagen. In: <http://books.google.com/books>
- Carruth B.R., Skinner J.D., Houck K., Moran J., Coletta F. & Ott D. (1998): The phenomenon of „picky/fussy” eater: A behavioral marker in eating patterns of toddlers. Journal of the American College of Nutrition, 17, 180-186.p.
- Csíkos, Tímea (2008): A táplálkozási szokások és az oktató-nevelő munka megerősítése és korrigálása, szakdolgozat, MTTK.
- Daniels-Beirness, T. (1989): Measuring peer status in boys and girls: A problem of apples and oranges. In B.H. Schneider, G. Attili, J. Nadel, and R.P. Weissberg (eds.), Social competence in developmental perspective. Boston: Kluwer Academic Publishers. In: Michael Cole – Sheila R. Cole (2003): Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dennis B.A. Rockwell H.L. & Baker S.L. (1998): Fruit and vegetable intake in young children. Journal of the American College of Nutrition, 17, 121-125.p.
- Dželebdžić, B. S. (1997): Savremeni pristupi ishrani. Grafički atelje, Beograd.
- Elsa Addessi, Amy T. Galloway, Elisabetta Visalberghi, Leann L. Birch (2005): Specific social influences on the acceptance of novel foods in 2-5-year-old children. Appetite, 45, 264-271.
- Forgács Attila (2004): Az evés lélektana. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Attila: A gasztrális neofóbia, kézirat
- Forgács Attila, Forgács Dalma és Németh Marietta (2008): Potenciális evészavar kreátor, Az evészavarok kontingencia-elmélete, írásos kivonat, Budapest.
- Jakovljević, Đ., Đokić, D., Pavlović, M., Zelen, B. Sente, R. (1999): Zdravstveno stanje stanovništva, zdravstvene potrebe i korišćenje zdravstvene zaštite. Institut za zaštitu zdravlja Srbije dr Milan Jovanović Batut“ – Beograd, Zavod za zaštitu zdravlja – Subotica.
- Farmosi, István. (1999): Mozgásfejlődés, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Franko D.L., Striegel-Moore R.H., Thompson D., Affenito S.G., Schreiber G.B., Daniels S.R., Crawford P.B. The relationship between meal frequency and body mass index in black and white adolescent girls: more is less. Int J Obes (Lond). 2008; 32: 23-9.
- Gerbner, George (2000): A média rejtett üzenete. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kozma, Tamás (2001): Bevezetés a nevelésszociológiába. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.
- Markus, Hazel Rose, Kitayama, Shinobu (1991): Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. Psychological Review, 98, 224-253. In: Michael Cole – Sheila R. Cole (2003): Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest.
- Michael Cole – Sheila R. Cole (2003): Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó, Budapest.

- Moreno, L.A., Ochoa, M.C., Wörnberg, J., Marti, A., Martínez, J.A., Marcos, A. Treatment of obesity in children and adolescents. How nutrition can work? *Int J Pediatr Obes.* 2008; 3: 72-7. In: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18278636>
- Must, A., Dallal, G.E., Dietz, W.H., Reference data for obesity: 85th and 95th percentiles of body mass index (w/ht²), *Am J Clin Nutr* 1991; 54:773. In: <http://www.scielo.br/pdf>
- N. Kollár Katalin, Szabó, Éva (2004): *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pavlović, Mirjana (1999): *Ishranjenost dece u Severnobačkom okrugu*. Zavod za zaštitu zdravlja Subotica, Jugoslavija. Studio Bravo, Subotica.
- Pavlović, Mirjana (1997): *Ishrana dece predškolskog uzrasta*. DD "Grafosrem", Šid.
- Ranschburg, Jenő (2006): *Áldás vagy átok? Gyerekek a képernyő előtt*. Saxum Kiadó Bt., Kaposvár.
- Rubin, K. H., Lynch, D., Coplan, R., Rose-Krasnor, L., and Booth, C.L. (1994): „Birds of a feather...”: Behavioral concordance and preferential personal attraction in children. *Child Development*, 64, 1778-1785. In: Michael Cole – Sheila R. Cole (2003): *Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szendei, Ádám (1984): *Orvos a családban*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Solymosi Katalin (2003): *Fejlődés és szocializáció*. In: N. Kollár Katalin, Szabó, Éva (2004): *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vajda Zsuzsanna, Kósa Éva (2005): *Neveléslélektan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Zajkás, Gábor (1998): *Iskolás gyermekek táplálkozása Magyarországon*. In: Aszmann. A. (szerk).. *Iskolaegészségügy*. Anonymus Kiadó, Budapest, 373-381.
- Zoltán, Zsófia (1976): *Mit egyen a gyerek?*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- <http://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/102009092> (Letöltés dátuma: 2013. január 29.)
- <http://www.uni-corvinus.hu/index.php> (Letöltés dátuma: 2013. január 7.)
- <http://www.yueco.rs/vest/dru-tvo/pove-procenat-pothranjene-dece-u-kolama><http://www.youtube.com/watch?v=7ay2q60T1D0> (2012. október 3.)
- <http://www.youtube.com/watch?v=7ay2q60T1D0> (Letöltés dátuma: 2012. október 3.)

MÁRKUS ZSUZSANNA:

**MI A SZAKKOLLÉGIUM? KIK A SZAKKOLLÉGISTÁK?
SZAKKOLLÉGIUMOK A DEBRECENI EGYETEMEN**

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Humán Tudományok Doktori Iskola
Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program

Témavezetők: Prof. Dr. Szabó Ildikó és Prof. Dr. Pusztai Gabriella

Bevezetés¹

A Campus-lét kutatás² keretében a Debrecenben működő szakkollégiumok működésének vizsgálatával és a szakkollégisták jellemzésével foglalkoztam³. A kutatás a debreceni egyetemisták kortársi szocializációjának vizsgálatát tűzte ki célul. Abból indult ki, *„hogyan az egyetemi státusz egy sajátos életforma, amelyet a tanulmányok mellett a „campuslét”, a későbbi életpályát is befolyásoló csoport-hovatartozások kialakulása és a kortárs csoportok intenzív jelenléte határoz meg. A kortárs csoportok ezekben a folyamatokban meghatározó szerepet játszanak”* (campuslet.unideb.hu). A kutatásban a csoportok szerveződésének, a csoportkultúrák mikrovilágának és szocializációs szerepét vizsgáljuk⁴. Ennél fogva elengedhetetlen a szakkollégiumok és a szakkollégista csoportok elemzése, ugyanis az egyetemekhez kötődő szakkollégiumok a hallgatók szakmai képzésén túl olyan értékteremtő és értékközvetítő tényezőként is jelen vannak, melyek az egyetem intézményével párhuzamosan (néha épp azt pótolva) alakítják a hallgatók életútját. A szakmai értékek átadásán túl a szakkollégiumok az állampolgári értékek és az egyéb értékek közvetítésében is meghatározó szerepet játszanak.

Dolgozatom első részében áttekintem a szakkollégiumok, valamint a szakkollégium elődeinek nevezhető kollégiumok és népi kollégiumok megalakulásának körülményeit, azokat a társadalmi és oktatáspolitikai szükségleteket, melyek életre hívták az intézményeket, majd áttekintem a modern szakkollégiumok működésének alapjait, valamint napjaink szakkollégiumi mozgalmáról is szót ejtek. Mindezek után áttekintem a debreceni intézményeket, végül pedig bemutatom saját empirikus kutatásaim eredményeit.

Mi a szakkollégium?

A Szakkollégiumi Charta határozza meg azokat a jellemzőket, melyek a szakkollégiummá válás alapját jelentik. A szakkollégium a felsőoktatási képzés mellett, ezt kiegészítve folytatja munkáját. A Chartát általánosan elfogadják a szakkollégiumok. A Charta alapján

¹ Jelen tanulmány bővített változata megjelenés alatt áll a Szabó Ildikó, Fényes Hajnalka (szerk.): A Campus világa. Csoportok, csoportkultúrák a Debreceni Egyetemen.

² Ezúton is szeretném megköszönni témavezetőmnek Prof. Dr. Szabó Ildikónak dolgozatom megírásában nyújtott segítségét.

³ A Campus-lét kutatás keretében végzett szakkollégiumi kutatásaim korábbi eredményei a Márkus Zsuzsanna (2012): Szakkollégiumok a Debreceni Egyetemen In: Dusa Ágnes, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett (szerk.): Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó kötetben olvashatók, valamint a Márkus Zsuzsanna (2012): Szakkollégiumok a Debreceni Egyetemen című szakdolgozatban.

⁴ A kutatásról bővebb információk találhatóak a kutatás honlapján: <http://campuslet.unideb.hu/>

az intézmények működésének legfontosabb alappillérei a magas szintű szakmai munka, a „széles körű autonómia” és a „kiterjedt önkormányzatiság”. Az intézmény a szakmai tevékenységén kívül arra törekszik, hogy a „társadalmi problémákra érzékeny értelmiségi réteget” neveljen ki. A szakkollégiumnak biztosítani kell tagjai számára az együttlakást is. Amennyiben ennek a feltételnek a szakkollégiumok nem tudnak teljes mértékben eleget tenni, törekedniük a teljes együttlakás elérésére (Szakkollégiumi Charta 2011). Az intézmény a tagok számára megteremti az ideális feltételeket a magasabb szintű szakmai munkához, hozzásegíti őket tudományterületük mélyebb megismeréséhez. A Chartában is rögzített érték a közösségi élet kialakítása: „A szakkollégiumi élet mozgatója a közösség”, „lényegi részét képezi a közösségi élet” (Szakkollégiumi Charta 2011). Összességében tehát a szakkollégium intézményének lényege a tagok emberi és szakmai fejlődése (Szakkollégiumi Charta 2011).

A szakkollégiumok (elő)története

A magyar kollégiumi mozgalom több évszázados múltra tekint vissza. Kezdetektől fogva „tehetséggondozó” és „értékorientáló” intézményként funkcionált. Múltjának két meghatározó állomása a francia mintájú Eötvös-kollégium megalakulása és működése, valamint a népi kollégiumi mozgalom aktivitása volt (Micheller 1991).

Francia minta magyarra hangolva

Az Eötvös-kollégiumot (1895–1950) a francia École Normale Supérieure mintájára alapították meg 1895-ben. A francia intézmény ekkor már épp száz évvel volt idősebb a magyar kollégiumnál. Az Eötvös-kollégium megalapítása oktatáspolitikai válasz volt a 19. század oktatási rendszerének hiányosságaira – célja az elitképzés minőségének javítása volt. Olyan speciális, hatékony tanulási környezet létrehozására volt szükség, melyben a leendő középiskolai tanárok és egyetemi oktatók minőségileg magasabb szintű oktatásban részesülhettek. Ezt felismerve az akkori közoktatási miniszter, Trefort Ágoston indítványozására megalakult az Eötvös-kollégium. Nevét Eötvös Józsefről kapta, aki minisztersége idején támogatta az intézményt. A kollégium az egyetem részét képezte, de autonóm irányítás alatt működhetett. Emiatt volt képes indirekt módon beékelődni a magyar tudományos életbe, az akkor csupán két tudományegyetem, egy műegyetem, szakmai főiskolák és jogi akadémiák mellé (Karády 1992).

Innovatív intézmény volt a „francia oltvány” (Karády 1992:71). A École Normale Supérieure-höz hasonlóan elitképző helyként működött. Ehhez elengedhetetlen volt beépíteni különböző minőségbiztosítási tényezőket. Az École Normale-nak hármas szelekciós mechanizmusa volt: az érettségi, a felvételi és az előkészítő osztályok jelentették a kiválasztás alapját. Ehhez képest a magyar kollégiumban a felvételt a korábbi kiváló iskolai teljesítmény, valamint egy szóbeli elbeszélgetés jelentette, ahol kiemelten figyeltek a leendő kollégisták erkölcsi magatartására, idegen nyelv tudására, valamint intellektuális képességeire. Mindezek ellenére a valóságban kevésbé volt szelektáló a rendszere, ugyanis a felvettek aránya általában meghaladta az elutasítottak arányát (a francia kollégiumban a helyzet épp fordítva alakult). Ennek oka, hogy az Eötvös Kollégium kevésbé volt ismert a magyar hallgatók előtt, valamint, hogy a tanári pálya akkor – sem – volt vonzó a társadalom széles rétegei számára. Ezzel szemben a Normale-ban valódi szelektálás és elitképzés folyt.

Tanulmányi rendje (is) némileg különbözött a két intézménynek. Az Eötvös hallgatói számára sajátos szakmai szocializációs közeget jelentett – tutori rendszer működött. Oktatói és kutatói munka egymás mellett folyt a kollégiumban, ezen kívül külföldi tanulmányutakat is szerveztek hallgatóik számára.

Ezzel szemben a francia iskolában személytelen, feszes viszony alakult ki a hallgatók és oktatóik között, emiatt nem alakulhatott ki személyes mentori kapcsolat. Külföldi tanulmányokat a francia diákok is végeztek, azonban ezeknek a magyartól eltérő funkciójuk volt.

A végzést követően az elhelyezkedési lehetőségek is különbözőek voltak. A franciák sokkal kedvezőbb helyzetben találták magukat, mint magyar társaik. Nagyobb eséllyel kaptak számukra ideális állást, ugyanis a francia heterogén oktatási rendszer inkább volt képes befogadni a kollégiumot végzetteket, mint a magyar. Noha a magyar diákok is magasabban kvalifikáltak voltak egyetemet végzett társaiknál, de emiatt nem rendelkeztek előjogokkal, többlet tőkére sajnos nem voltak képesek szert tenni (Karády 1992).

A két intézmény folyamatos kapcsolatot tartott egymással, a magyar a francia „*leányintézményének*” tekintette magát. Viszonyukat a történelmi események ugyan befolyásolták,⁵ de az egymáshoz fűződő kapcsolatuk sosem volt kétséges (Nemes 2011: 4).

Napjaink modern szakkollégiumainak működése sok tekintetben hasonlít a Normale-éhoz és az Eötvöséhez. Akkor is, most is az intézmények küldetése az adott kor értelmiségi rétegének magasabb szintű szakmai képzése és az elitképzés. Ennek érdekében sokféle, többlépcsős minőségbiztosítási rendszert építettek be működésükbe, ilyen például a felvételi szelektálása vagy a belső értékelés. Az intézmények törekedtek hallgatóik számára magasabb és minőségében is másféle képzést nyújtani. Ehhez járultak hozzá a régi kollégiumok esetében a külföldi tanulmányutak, ma pedig például a kutatási, publikálási lehetőségek.

Népi tehetséggondozás

Magyarország oktatási rendszerének másik példaértékű tehetséggondozási formáját a népi kollégiumok kínálták. A mozgalom első kezdeményezései az 1930-as években születtek. Korabeli szociográfiai elemzések kimutatták, hogy ebben az időben a magyar paraszti és munkásrétegek csupán 3%-ának volt középfokú végzettsége, felsőfokú tanulmányokat pedig alig több mint 1%-uk végzett. Emiatt a felfelé történő mobilitási lehetőségeik igen korlátozottak voltak. A népi kollégiumok megalakulásának legfontosabb célja a paraszti és ipari munkás rétegekből származó diákok hátrányainak kompenzálása volt, ezáltal segítve a felfelé történő társadalmi mobilitási törekvéseiket (Micheller 1991).

A népi írók kezdeményezték az intézmények létrehozását: Móricz Zsigmond, Németh László, Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre és társaik szerepelnek az alapítók között. A magyar kollégiumokat szervezésekor a dán népfőiskolák mintáját vették át. A népi írók külföldi tanulmányaik révén ismerkedtek meg ezekkel az intézményekkel. A társadalomfejlődés, a haladás zálogaként tekintettek a paraszti- és a munkás származásúak oktatására. (Micheller 1991: 9).

A népi írók kezdeményezésére 1939-ben Budapesten megalakult a Parasztfőiskolások Közössége, majd nem sokkal ezután 1940-ben létrejött a Bolyai-kollégium akkor még a Turul Szövetséggel⁶ karöltve. A Közösség majd két évvel később, szakítva a Turullal vált igazán autonóm intézménnyé. Ezután vette fel legfőbb támogatójának és mentorának, Györffy István néprajzprofesszornak nevét – 1942-ben Györffy István Kollégium néven kezdte meg működését.

⁵ Már az Osztrák-Magyar Monarchia idején is különös gondolatnak számított egy francia modell átvétele és megőrzése, de az I. és II. világháború idén még inkább abszurd vállalkozásnak tűnt (Nemes 2011).

⁶ A Turul Szövetség a két világháború közötti időben az egyetemista és a főiskolások ifjúsági szervezete volt. Működésének alapelveit az antiliberalizmus, az antidemokratizmus és az antiszemitizmus jellemezte.

A Györffy-kollégium működésének ideológiai alapját a baloldali, népi elkötelezettségű eszmék jelentették. Tevékenységükre a tanulás és a szakmai képzés mellett az aktív politikai szerepvállalás is jellemző volt, de elsődlegesen szellemi műhelyként működtek. Költségeiket alapítványi támogatások, ösztöndíjak finanszírozták. Demokratikus keretek között működtek, maguk választották önkormányzatukat és tisztségviselőiket. Tanulmányi rendszerükben találunk vitaesteket, népdalesteket, balladaesteket, szemináriumokat és nyelvi kurzusokat is (Micheller 1991). Az 1944-es német megszállás idején abbamaradt a kollégium működése, tagjai földosztó biztosok lettek (Laurenszky 2005).

A földreform után a kollégisták folytatták egyetemi tanulmányaikat, újabb kollégiumot szerveztek, például a Petőfi Sándor Kollégiumot. Újabb lendületet vett működésük, amikor 1946-ban országos kollégiumi hálózat létrehozásába kezdtek, és még ebben az évben megalakult a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ). A koalíciós kormány üdvözölte a kezdeményezéseket, a NÉKOSZ számára nem használt kormányzati épületeket, laktanyákat, romos épületeket adományozott annak ellenére, hogy NÉKOSZ kifejezetten elzárkózott a politikai aktivitástól (Micheller 1991). A NÉKOSZ összetettebb tanulmányi rendszert működtetett, tevékenységi köre nagyobb volt: előadássorozatokot, esti tanfolyamokat szervezett, emellett tagjainak lehetőségük volt kiadványokat megjelentetni, publikálni. Működése alapját az autonómia és a közösségben mint a személyiségfejlesztés alapján lévő potenciál jelentette.

A NÉKOSZ működése és eredményes munkáját látva a többi pártban is megszületett az igény egy saját kollégium beindítására. Ilyen volt például a Magyar Kollégiumi Egyesület (MÁKÉ), valamint a Kiszármazás és a Dolgozók Kollégiumi Szövetsége (DOKOSZ) is (Laurenszky 2005). A népi kollégiumok száma egyre nőtt, 1946-ban 44 kollégium 1927 diákkal, 1947 szeptemberében már 100 intézmény 6000 diákkal működött (Micheller 1991), 1948-ban pedig már 160 kollégiumot jegyeztek. Ezek több mint 10000 diáknak kínáltak képzési lehetőséget (Laurenszky 2005). A kollégisták többsége paraszt-, kisebb részük munkásszármazású volt, de előfordult, hogy polgári és értelmiségi közegekből is jelentkeztek a kollégiumokba (Micheller 1991).

A NÉKOSZ történetében törést az 1948-49-es tanév hozott. A Magyar Dolgozók Pártja 1948-as megalakulásával megvalósult az egypártrendszerre épülő diktatórikus államberendezkedés Magyarországon. A népi kollégiumi mozgalom a maga demokratikus működésével, saját önkormányzatával és választott testületével nem kívánatos lett. 1949-ben a MDP feloszlatta a NÉKOSZ-t, a kollégiumokat az állami kollégiumokba olvasztották. Feloszlásával azonban nem szűnt meg a NÉKOSZ eszméje, a tagok életvilágában ugyanolyan erővel továbbélt (Laurenszky 2005).

A népi kollégiumi mozgalom egyike volt a huszadik század legismertebb magyar pedagógiai programjának (Laurenszky 2005). Legfontosabb küldetése az alsóbb társadalmi rétegek mobilitási esélyeinek növelése volt, mindezt az oktatási rendszeren keresztül képzelte el és valósította meg. A mozgalom intézményei kultúrákövetítő és értékorientáló tényezőként hatottak a kor paraszt- és munkásszármazású fiataljaira. Olyan szocializációs közeget volt képes felépíteni, melyben a diákok a szakmai előmenetelükön kívül saját paraszti- és munkásidentitásuk megerősítésével képesek voltak a társadalmi változások cselekvő alanyaivá válni (Micheller 1991).

Mai modern szakkollégiumok

A mai szakkollégiumok kétségtelenül a korábbi elitképző kollégiumok és a népi kollégiumok hagyományaira épülve alakultak meg és működnek napjainkban is. Az

Eötvös-kollégium és a NÉKOSZ után a Rajk László Szakkollégium volt az az intézmény, amely napjaink intézményeinek alapításakor etalonként szolgált, szolgál (Erős 2010).

A Rajk László Szakkollégiumot 1970-ben alapította meg a Marx Károly Közgazdasági Egyetem néhány fiatal oktatója és hallgatója Budapesten. Az alapítók is az Eötvös Kollégium, valamint a népi kollégiumok jellemzőit vették alapul. A szakkollégium alapját az együttlakás, a kiscsoportos képzés, a tehetségek segítése, valamint az elitképzés jelentette. Kezdetben a szakkollégiumi munka a paraszt- és a munkásszármazású első generációs értelmiség kinevelését tűzte ki célul. A Rajk László Szakkollégium munkájának alapját a közös értékrend adta. A kollégium vezetői a színvonalas szakmai munka követelményét tartották a legfontosabbnak. Ebből adódóan a tagok minél magasabb teljesítmény elérésére törekedtek. A kollégium működésére jellemző volt az aktív, ellenzéki politizálás. Az akkori elnyomó politikai berendezkedés „előhívta” az értelmiség ellenállását (Chikán 1995). Ma a demokratikus politikai berendezkedés viszonyai között a szakkollégiumokra már egyáltalán nem jellemző a politizálás, sőt kodifikált elvárás, hogy a szakkollégium politikai pártoktól független legyen. A Rajk László Szakkollégium kiemelt figyelmet szentelt a tagjai közösségi életére, a belső demokráciára is. Az egyik legfontosabb értéke volt a demokrácia és az aktív belső közélet (Chikán 1995).

A '80-as években a fővárosi szakkollégiumokon kívül más városokban is megkezdte működését néhány. Ezek egy része azonban képtelen volt fennmaradni, Erős Péter szerint azért, mert az egyetem nem támogatta működésüket (2010).

A rendszerváltás több változást is hozott a szakkollégiumok életében. A fordulat után a politika, a hatalommal való szembefordulás kikerült a szakkollégium falain kívülre, valamint az oktatási expanzió miatt egyre több felsőoktatási intézmény kezdte meg működését, egyre több diák jelentkezett az újonnan nyíló karokra és szakokra, ez pedig az új szakkollégiumok alapításának is kedvezett. Később, az 1990-es években jelentek meg a felsőoktatási intézményektől független szakkollégiumok, melyek elsősorban egyházi vagy alapítványi fenntartásúak voltak (Erős 2010).

Napjaink szakkollégiumi mozgalmára intenzív működés és aktív érdekérvényesítés jellemző. Az intézmények gyarapodásán kívül bizonyítja ezt az is, hogy a szakkollégiumok nemrég megalapították saját döntéshozó szervüket és vitafórumukat, az Interkollt, a Szakkollégiumok Egyeztető Fórumát⁷. Az Interkoll legfontosabb célja a minőségbiztosítás és a szakkollégiumok hatékony együttműködésének biztosítása. A Fórumnak minden olyan szakkollégium tagja lehet, amelyik teljesíti az Interkoll akkreditációs feltételeit. Az akkreditációs eljárás során pedig az erre a célra felállított a Szakkollégiumi Chartában deklarált kritériumok teljesülését vizsgálja. Az Interkoll demokratikus módon szerveződő szerv: szervezetit – az Akkreditációs Bizottságot és a Kuratóriumot – a tagok szavazással választják, valamint döntései is ilyen formában születnek. Az Interkoll első minősítő eljárását⁸ 2011-ben folytatta.

⁷ Az Interkoll teljes működési rendje itt olvasható:

[http://szakkoli.hu/sites/default/files/Interkoll_MR_2012_12_14.pdf?_utma=1.1322113086.1351457272.1358790277.1358878872.11&_utmb=1.1.10.1358878872&_utmc=1&_utmx=-&_utmz=1.1351457272.1.1.utmcsr=\(direct\)|utmccn=\(direct\)|utmcmd=\(none\)&_utmv=1.1|1=Role=anonymous%20user=1&_utmk=156948923](http://szakkoli.hu/sites/default/files/Interkoll_MR_2012_12_14.pdf?_utma=1.1322113086.1351457272.1358790277.1358878872.11&_utmb=1.1.10.1358878872&_utmc=1&_utmx=-&_utmz=1.1351457272.1.1.utmcsr=(direct)|utmccn=(direct)|utmcmd=(none)&_utmv=1.1|1=Role=anonymous%20user=1&_utmk=156948923)

⁸ Az akkreditációs és a minősítési eljárás ugyanazt a folyamatot jelenti. 2011-ben az első eljárást akkreditációnak nevezte az Interkoll, 2012-től a Nemzeti Erőforrás Minisztérium kérésére nevezik minősítési eljárásnak, ugyanis az akkreditáció inkább az intézmények minisztériumi minősítését jelenti. Forrás <http://www.szakkoli.hu/tartalom/palyazat-minositett-szakkollegiumi-cim-elnyeresere>

Szakkollégiumok a Debreceni Egyetemen

A Debreceni Egyetem mellett 9 szakkollégium működik. Ezek az alábbiak:
2012-ben az Interkoll által akkreditált szakkollégiumok⁹:

- 1.) *Hatvani István Szakkollégium,*
- 2.) *Boldog Terézia Katolikus Egyetemi Feminine Studies Szakkollégium,*
- 3.) *Sántha Kálmán Szakkollégium,*
- 4.) *Tormay Béla Szakkollégium,*

Az Interkoll által nem akkreditált szakkollégiumok:

- 5.) *Kerpely Kálmán Szakkollégium,*
- 6.) *Gulyás György Szakkollégium,*
- 7.) *Pálffy István Színháztudományi Szakkollégium,*
- 8.) *Márton Áron Szakkollégium,*
- 9.) *Wáli István Református Cigány Szakkollégium.*

Kutatási eredmények

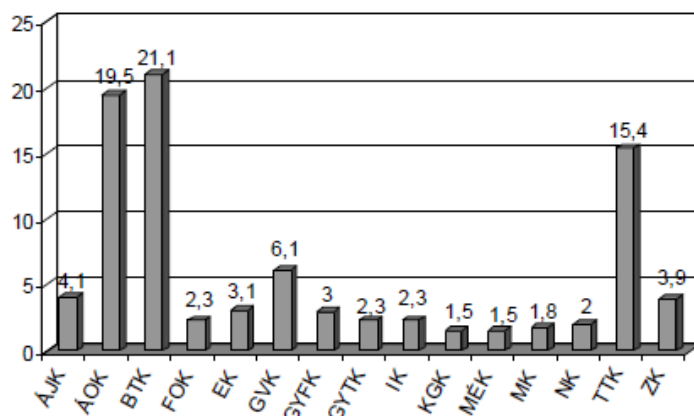
A továbbiakban a debreceni szakkollégiumokra vonatkozó kutatási eredményeimet mutatom be. A Campus-lét kutatásban készült egy online adatfelvétel a Debreceni Egyetem nappali tagozatos BA/BSc, MA/MSc és PhD hallgatói körében 2010 októberében. A kérdőívet 4193 fő töltötte ki. A kérdőív a szakkollégiumokkal kapcsolatban is tartalmazott kérdéseket.

Kik a szakkollégisták?

Egyetemi képzési jellemzők

A megkérdezett egyetemisták közül 132 fő (3,4 százalék) volt tagja valamelyik szakkollégiumnak, de az intézményekben folyó szakmai munkába a válaszadók több mint 14 százaléka szeretne a jövőben bekapcsolódni. Ez a viszonylag magas arány a szakkollégiumi munka elismertségét, pozitív megítélését bizonyítja. A szakkollégisták leginkább a Bölcsészettudományi, valamint a Természettudományi és Technológiai Kar hallgatói közül kerülnek ki, de az Általános Orvostudományi Kar és a Mezőgazdasági, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar diákjai is viszonylag magas arányban vesznek részt szakkollégiumi képzésben (1. ábra). Ez nem meglepő, ugyanis a szakkollégiumok ezekhez a karokhoz kötődnek, tehát a kínálati oldal (is) meghatározza a hallgatók szakmai ambícióit.

⁹ <http://www.szakkoli.hu/szakkoli-lista>

1. ábra A szakkollégisták karok szerinti megoszlása (százalékban) N=132

A szakkollégisták közel fele (46 százalék) alapképzésben folytatja egyetemi tanulmányait, egyharmaduk (30,5 százalék) az osztatlan képzési formában, míg 15,3 százalékuk a mesterképzésben. A szakkollégisták közül néhány fő (6,1 százalék) doktori képzésben vesz részt. Összehasonlítva az arányokat a teljes egyetemi populációval azt mondhatjuk, hogy az alapképzésben alulreprezentáltak a szakkollégiumok tagjai, ugyanis a minta 72 százalékát az ebben a képzésben részt vevő hallgatók alkotják. A mesterképzést, az osztatlan és a doktori képzést illetően már más a helyzet, ezekben a képzési formákban a szakkollégiumi hallgatók a felülreprezentáltak – a teljes mintán belül ugyanis csupán 7 százalék mester-, 16 százalék osztatlan és 1 százalék doktori képzéses hallgató. Képzésüket nagyobb részt az állam finanszírozza, csupán 6,1 százalék közöttük a költségterítéssel rendelkező hallgató. A teljes egyetemi hallgatóssággal összehasonlítva szintén azt lehet kiemelni, hogy bár kisebb arányban (a diákok 87 százalékát), de az állam támogatja képzésüket. Ebben a tekintetben nincs számottevő eltérés a hallgatók között.

A továbbiakban azt néztem meg, hogy hol élnek egyetemi éveik alatt a szakkollégista hallgatók. Ahogy fentebb írtam, egy szakkollégiumnak biztosítania kell tagjai számára az együttlakást, vagy legalábbis törekednie kell rá a Szakkollégiumi Charta egyik alapelve szerint. Az adatokból jól látszik, hogy ez a gyakorlatban is megvalósul, ugyanis a szakkollégisták jóval nagyobb hányada (60 százalék) él kollégiumban, mint a többi hallgató. A szakkollégisták további 18,6 százaléka helyi lakos, 5,9 százalékuk pedig bejárós diák, vagyis nincs szüksége kollégiumi férőhelyre. Tehát a szakkollégisták mindegy 15,5 százaléka él csak valamilyen más lakhatási formában.

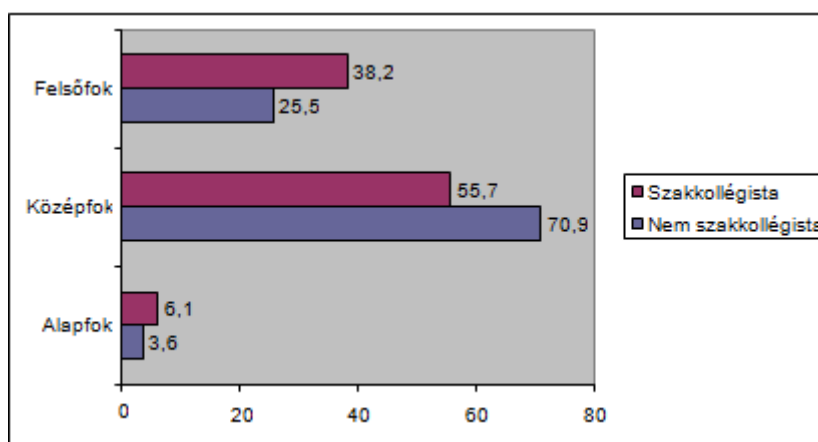
Társadalmi státusz

Az egyén társadalmi státuszát meghatározó egyik dimenzió a **lakóhely**. A Debreceni Egyetem szakkollégistái elsősorban közel azonos – egyharmad-egyharmad – arányban élnek faluban, városban és megyeszékhelyen, szinte ugyanilyen arányú az egyetem teljes hallgatóinak lakóhely szerinti megoszlása. Nem meglepő az sem, hogy a szakkollégisták elsősorban Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből érkeznek, ebben a tekintetben is szinte ugyanilyen arányokat tapasztalhatunk a teljes egyetemi populációra vonatkozóan.

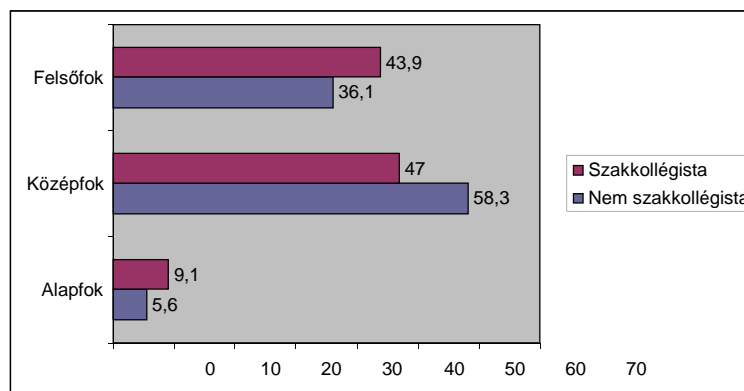
Az első szakkollégiumok célja a népi tehetségek felkarolása és segítése volt – az elsőgenerációs értelmiség kinevelése (Erős 2010). A kutatások (Erős 2010; Janky, Nagy 1995) adatai azonban azt mutatják, hogy mára a szakkollégiumoknak ez a funkciója

változóban van. A szakkollégisták több mint egyharmadának (38,2 százalék, 43 százalék) szülei felsőfokú végzettségűek, és mindössze 6,1 százalék és 9,1 százalék szülei végeztek 8 általánost vagy annál kevesebbet. A felsőfokú végzettségnél az anyák száma magasabb, arányuk 43,9 százalék, míg az apáké 38,2 százalék. A megkérdezett szakkollégisták 31,3 százalékának azonban mindkét szülője főiskolát, egyetemet vagy doktori képzést végzett.

A debreceni szakkollégisták és a nem szakkollégisták **szüleinek iskolai végzettségét** vizsgálva kiderül, hogy a szakkollégista hallgatók apáinak iskolai végzettsége szignifikánsan magasabb, mint a nem szakkollégista diákoké – a szakkollégista hallgatók almintájában jóval magasabb a főiskolát, egyetemet vagy doktori tanulmányokat folytatott apák aránya (25,5 százalék és 38,2 százalék). A további különbségeket a 2. és a 3. ábra szemlélteti. Tehát az adatok alapján elmondható, hogy a szakkollégista és nem szakkollégista hallgatókra is középosztályosodási tendencia jellemző, valamint, hogy a szakkollégiumok tagjai jóval kedvezőbb környezetből érkeznek.

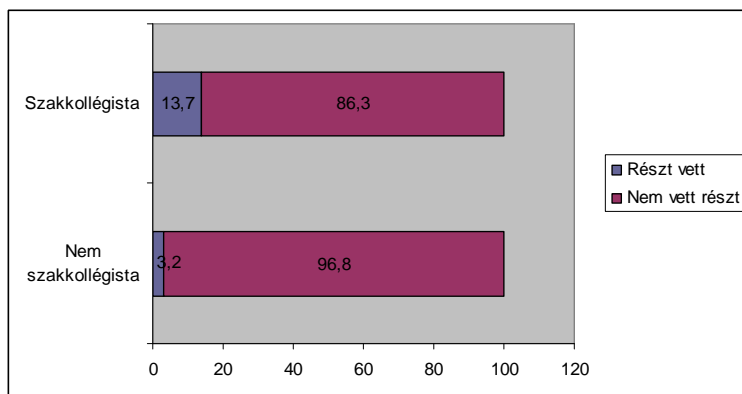
2. ábra A szakkollégista és a nem szakkollégista édesapjának/nevelőapjának iskolai végzettsége (százalékban) N= 4018, n=132

3. ábra A szakkollégista és a nem szakkollégista édesanyjának/nevelőanyjának iskolai végzettsége (százalékban) N= 4018, n=132

Az online kérdőívben további változók is szerepeltek, melyek az egyén társadalmi státuszával függenek össze. A kérdőív rákérdezett a hallgatók külföldi tanulmányaikra és az egyetemi képzésen kívüli nyelvi és informatikai képzésekre. A külföldi tanulmányút feltételezi egy nyelv magas szintű ismeretét. Egy huzamosabb idejű külföldi tanulmányút

során a diáknak lehetősége nyílik az adott ország kultúrájának mélyebb megismerésére. A motivációk között állhat még a magasabb szintű tudományos munka ambíciója is (Erős 2010). Az adatok azt mutatják, hogy külföldi tanulmányokat szignifikánsan több szakkollégium hallgató folytatott legalább 3 hónapig, mint a nem szakkollégista hallgatók. Az online kérdőív sajnos nem adott módot arra, hogy a külföldi tanulmányok motivációját is megtudjuk, azt azonban sejteni lehet, hogy ezek a hallgatók ambiciózusabbak, mint társaik. Az adatokat részletes a 4. ábra szemlélteti.

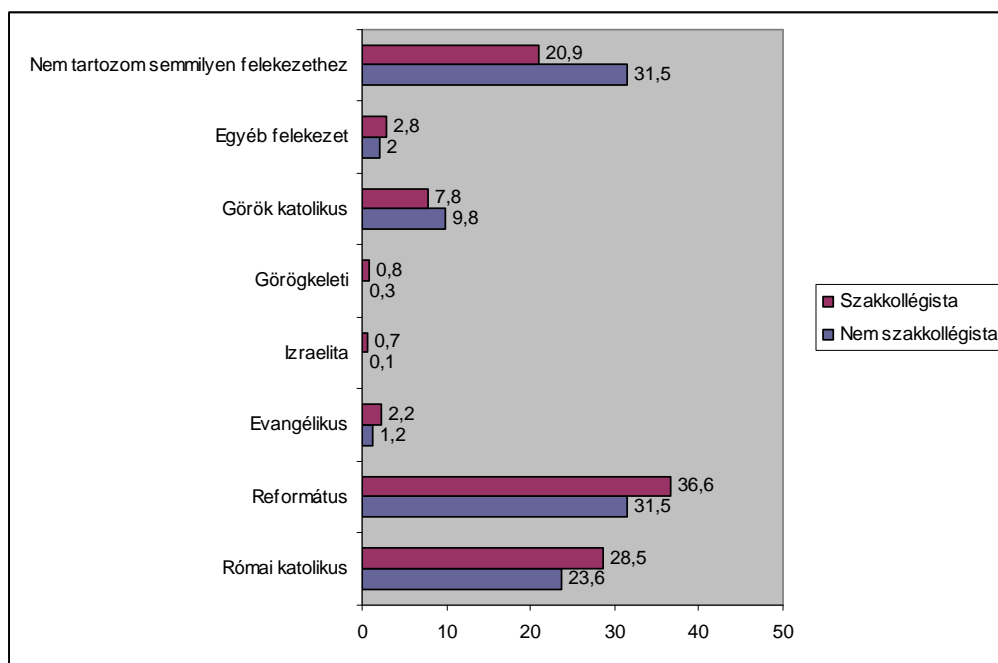
4. ábra Külföldi tanulmányokat folytató szakkollégiumi és nem szakkollégiumi hallgatók (százalékban) N=4006, n=131

Elemzésem további részében az egyetemi hallgatók **vallásosságával** foglalkozom, a továbbiakban is különbséget téve a szakkollégiumi és a nem szakkollégiumi hallgatók között. Napjainkban az egyetemisták vallásosságára azért (is) érdemes figyelni, mert az utóbbi évek vallásszociológiai kutatásai arról számolnak be, hogy az iskolai végzettség emelkedésével növekszik a vallásosság mértéke is (Rosta 2010, Hámori, Rosta 2011)– ez azonban a korábbi évtizedek tapasztalatainak mond ellent. A vallásszociológusok között vita tárgya, hogy minek köszönhető a változás. Egyes kutatók a modernizációs és a szekularizációs folyamatokkal magyarázzák a jelenséget, míg mások a szocialista modernizációs törekvésekkel érvelnek. A térség vallásszociológiai kutatásai arról számolnak be, hogy az elmúlt évtizedekben az oktatási rendszer többek között a vallásos nézetek értelmezésében is központi szerepet játszott, vagyis az oktatási rendszer a szocialista ideológia „kiszolgálója” volt. Következésképp a vallásosság és az iskolai végzettség közötti kapcsolat nem magyarázható a modernizációs folyamatokkal (Pusztai et al 2012). A legutóbbi kutatások eredményei azt mutatják, hogy a vallásos fiatalok előnyösebb társadalmi környezetből származnak – szüleik magasan iskolázottak és jobb módúak, különösen a városokban (Rosta 2010; Hámori, Rosta 2011).

Az oktatásszociológia és a vallásszociológia további kérdésfeltevése, hogy milyen kapcsolat van a vallásosság és a hallgatói eredményesség között. Arról is egyre több kutatás számol be, hogy a vallásosság és a tanulmányi siker és a tanulási a motivációk között pozitív kapcsolat áll fent. Több kutató szerint a vallásosság a kulturális tőkehiányt is képes kompenzálni, ennek révén pedig pozitív hatást gyakorol a későbbi magasabb társadalmi státusz elérésére (Pusztai et al 2012). Pusztai ezzel kapcsolatban azt a magyarázatot adja, hogy a vallásosság pozitív hatása a vallás kognitív tartalmai miatt érhető tetten – vagyis az értékpreferenciák és a normák közvetlenül befolyásolják az egyén tanulmányi teljesítményét (Pusztai et al 2012).

A fentiek tükrében a szakkollégista hallgatók vallásosságát elengedhetetlen vizsgálni. A társadalmi háttérváltozók alapján elmondható, hogy a szakkollégista hallgatók

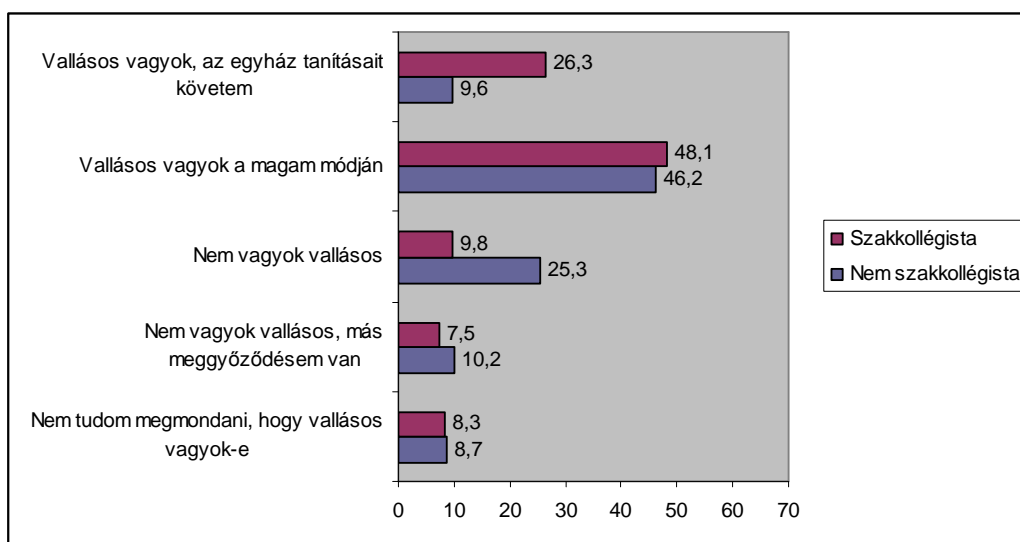
előnyösebb környezetből érkeznek az egyetemre. Tehát a vallásosság szempontjából is kedvezőbb képet kell(ene) mutatniuk. Valóban így van? A szakkollégista hallgatók vallásosabbak társaiknál? A kutatás kvantitatív adatai lehetőséget adnak a kérdés megválaszolására. A szakkollégiumi hallgatók közül – a regionális felekezeti sajátosságok miatt – a legtöbben reformátusok (36,6 százalék), de viszonylag magas a római katolikusok aránya is (28,5 százalék). Azonban a szakkollégisták egyötöde semmilyen felekezethez nem tartozik. Hasonló arányok tapasztalhatók a nem szakkollégista hallgatók körében, közöttük 31,5 százalék a reformátusok, 23,6 százalék a római katolikusok és 9,8 százalék a görög katolikusok aránya. Emellett azok aránya, akik nem tartoznak semmilyen felekezethez, vallási csoporthoz több mint 10 százalékponttal magasabb a szakkollégistáknál, arányuk 31,5 százalék, azonban a két hallgatói csoport közötti eltérések nem szignifikánsak.

5. ábra A szakkollégiumi és a nem szakkollégiumi hallgatók felekezetei szerinti megoszlása (százalékban) N=4006, n=131

Az adatok elemzéséből azonban az derült ki, hogy habár a felekezethez való tartozás nem mutat meghatározó különbséget a szakkollégisták és a nem szakkollégisták között, a vallásosság jellege alapján már különbséget lehet tenni a két csoport vizsgálata között.

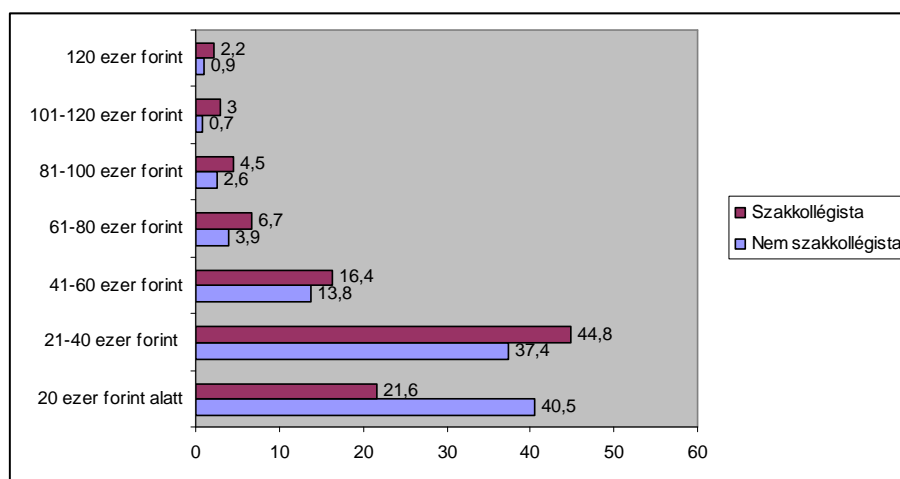
Az adatokból jól kitűnik, hogy a szakkollégista és a nem szakkollégista hallgatók között a két legmarkánsabb különbség az önbevallásos vallásosság és az egyházas vallásosság tekintetében van. A szignifikáns eltéréseket a 6. ábra szemlélteti.

6. ábra A szakkollégisták és a nem szakkollégista hallgatók vallásosság szerinti megoszlása (százalékban) N=4006, n=131

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a szakkollégiumi hallgatók vallásosabbak társaiknál, vagyis a korábbi kutatási eredményekkel összhangban születtek meg a debreceni hallgatókra vonatkozó eredmények is. Hogy az egyházas vallásosságnak milyen hatása van a szakkollégiumi tagságra, azt a tanulmány későbbi elemzései tárgyalják.

A továbbiakban a hallgatók **anyagi helyzetét** mint egy további társadalmi státuszmutatót vizsgálom, szintén a szakkollégista és a nem szakkollégista hallgatók különbségeire koncentrálna. A hallgatók az anyagi helyzetének meghatározására a havi zsebpénz mennyisége és a bevételi források aránya adott lehetőséget. Az adatokat elemezve azt tapasztaltam, hogy a szakkollégista hallgatók az anyagi tőke birtoklásában is kedvezőbb helyzetben vannak társaiknál. A két hallgatói csoport közötti különbség ezekben az esetekben is szignifikáns.

7. ábra A szakkollégiumi és a nem szakkollégiumi hallgatók megoszlása a havi zsebpénz alapján (százalékban) N=4006, n=131

A szakkollégisták anyagi kondíciójának vizsgálatára az online kérdőív további lehetőségeket is biztosított. Alkalmam volt azt is megvizsgálni, honnan származik

jövedelmük. Az egyetemi tanulmányok mellett dolgoznak-e, és már saját keresetből tartják fent magukat, vagy még mindig szüleik finanszírozzák mindennapi költségeiket? Netán jobb tanulmányi eredményeik miatt magasabb tanulmányi ösztöndíjban részesülnek, vagy esetleg hátrányos helyzetük miatt szociális támogatást kapnak? Vagy talán kihasználják a diákhitel lehetőségeit? A különböző bevételi forrásokban a szakkollégista és a nem szakkollégista hallgatók között csupán két esetben volt szignifikáns különbség – a *tanulmányi ösztöndíj* és a *munkáltatóval kötött tanulmányi szerződés* esetében. Mindkét esetben a szakkollégisták kerültek kedvezőbb helyzetbe. A szakkollégisták egyharmada (32,3 százalék) anyagi kiadásait legalább felét tanulmányi ösztöndíjból finanszírozzák, a nem szakkollégista hallgatók esetében ez az arány csupán 14,2 százalék. Érdemes megemlíteni, hogy a szakkollégisták szintén egyharmada (30 százalék) nem ösztöndíjból él, de a nem szakkollégisták több mint felére (55,7 százalék) igaz ez az állítás.

A munkáltatóval kötött szerződés révén folytatott munka és az ez alapján kapott fizetés szintén szignifikáns különbségeket mutat a két csoport között, noha ez a pénzforrás átlagosan kevesebb hallgatót érint, a szakkollégisták közül csupán 12 főt, a nem szakkollégisták közül pedig 111 főt. Tehát a következtetéseket is csupán jelzésértékűnek kell tekintenünk, de a csoportok közötti szignifikáns eltérés miatt érdemes róla szót ejteni. A részletesebb elemzés, amely az egyes kategóriák arányaira is kitérne az alacsony elemszámok miatt elhanyagolható. Azonban annyi elmondható, hogy arányosan a szakkollégista hallgatókra inkább jellemző ez a bevételi forrás. Mindkét bevételi forrás változója esetén az a következtetés fogalmazható meg, hogy a jobb tanulmányi előmenetelük, a magasabb szakmai kvalifikáltságuk kerül előtérbe.

A szakkollégisták anyagiakban mérhető hátrányos helyzete statisztikailag nem mutatható ki – sem a szociális ösztöndíj, sem a diákhitel nem meghatározó a debreceni szakkollégisták egyetemi tanulmányaik finanszírozásakor. Tehát az anyagiak vonatkozásában (is) inkább elitképző intézményekként tekinthetünk a szakkollégiumokra, mintsem felzárkóztató intézményekre.

A tagságot meghatározó társadalmi, kulturális és gazdasági szempontok

Elemzésem további részében a fenti kutatási eredmények alapján azt vizsgálom, hogy milyen társadalmi háttérváltozók határozzák meg az egyetemi hallgatók **szakkollégiumi tagságát** a Debreceni Egyetemen. Vajon a kulturális tőkének vagy inkább a gazdasági tőkének van nagyobb szerepe? Valóban elitképző intézmények a szakkollégiumok vagy inkább hátránykompenzáló intézmények?

Logisztikus regresszióval megvizsgálom, hogy a fent bemutatott társadalmi háttérváltozók közül melyek befolyásolják a hallgatók szakkollégiumi tagságát.

Mind a négy regressziós modellben megmaradt az apa iskolai végzettségének és az anyagi helyzet pozitív hatása. Tehát az adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a debreceni szakkollégiumok inkább elitképző intézmények, mint hátránykompenzáló helyek.

Az anya iskolai végzettsége már az első modellben sem mutatott szignifikáns hatást, ez a helyzet a későbbi modellek felállításában is megmaradt. A hallgatók gazdasági kondíciójának meghatározását a tartós fogyasztási cikkek birtoklása, valamint a havonta elkölthető pénzmennyiség alapján tettük. Az első regressziós modellben a tartós fogyasztási cikkek megléte negatívan hatott a szakkollégiumi tagságra, azonban ez a későbbi modellek felállításakor már nem érvényesült. Feltehetően ennek oka az lehet, hogy a tartós fogyasztási cikkek birtoklása inkább a család anyagi helyzetét méri, nem pedig a hallgatóét. A havonta szabadon elkölthető pénzmennyiség alkalmasabb a hallgatók valódi anyagi helyzetének mérésére.

A következő regressziós modellben szerepeltettük a hallgatók lakóhelyének településtípusát is, azonban ekkor már sem ez a változó, sem pedig a tartós fogyasztási cikkek birtoklása nem hatott semmilyen irányban a tagsági viszonyra. A többi változó pozitív hatása azonban megmaradt.

A harmadik regressziós modellben további változókat szerepeltettem az elemzés során. Bevontam a hallgató saját kulturális tőkéjét is, amit az art mozi, a színház, a hangverseny, a kiállítás és a koncertek látogatása alapján konceptualizáltam. Ezek közül csak a hangverseny látogatása mutatott pozitív hatást. Az apa iskolai végzettsége és a havonta elkölthető pénzmennyiség továbbra is erős pozitív hatást gyakorolt.

A negyedik regressziós modellbe vontam be a külföldi tanulás változóját, valamint a vallásossággal kapcsolatos változókat. A várakozásoknak megfelelően mindhárom új bevont változó pozitív hatást gyakorol a szakkollégiumi tagságra.

A regressziós elemzése eredményei szerint a debreceni szakkollégisták kulturális és anyagi tőke viszonylatában is egyrészt előnyösebb helyzetben vannak, másrészt pedig ezek azok a mutatók, amelyek hatással vannak szakkollégiumi tagságura. A vallásosság változóinak hatására több oknál fogva is érdemes kitérni. Egyrészt, mert a fentebb bemutatott elemzések során (is) azt láttuk, hogy a vallásos hallgatók eredményesebb szakmai munkát is folytatnak nem vallásos társaiknál. Tehát saját debreceni eredményeink is alátámasztják az utóbbi évek vallásszociológiai vizsgálatának eredményeit, miszerint a magasan iskolázott fiatalok körében egyre nagyobb arányban vannak vallásosak. Másrészt a debreceni szakkollégiumok vonatkozásában azért szükséges kitérni a vallásosság kérdésére, mert a város egyik szakkollégiuma katolikus. Emiatt az adatok értelmezésekor megfogalmazódhat az a gondolat is, hogy előfordulhat, hogy ezen szakkollégium hallgatói torzítják az adatokat és a regressziós modellt. Azonban hozzá kell tennünk, hogy a szóban forgó katolikus intézmény csak a lányok szakkollégiumi képzését folytatja, a tagok között nincsenek fiúk. Vagyis ha ez az intézmény valóban torzítja a modellt, akkor a nemnek is pozitív hatását kellett volna tapasztalnunk a regressziós modellben, azonban ez nem így történt, a nemnek semmilyen hatása nem volt a szakkollégiumi tagságra.

Összegzés

A Campus-lét kutatás on-line adatbázisa lehetővé tette, hogy közelebbről megismerjük a szakkollégiumi hallgatók különböző jellemzőit, valamint biztosította a nem szakkollégista hallgatókkal való összehasonlítást is. Az elemzés első részében azt mutattam ki, hogy tapasztalható némi helyzeti előny a szakkollégisták körében mind a szülők iskolai végzettségére, mind pedig anyagi helyzetükre vonatkozóan. Számottevő különbség van a két csoport között a lakóhelyüket illetően is, a szakkollégisták nagyobb arányban élnek kollégiumokban, mint a többiek. Ez a kimagasló arány a szakkollégiumok jellegéből adódik, ugyanis ezek az intézmények biztosítják hallgatóik számára az együttlakást is. A hallgatók felekezetei hovatartozása tekintetében sincs nagyarányú különbség a hallgatók között, inkább a vallásosságuk megélésében tapasztalhatók eltérések. Az eredmények azt mutatják, hogy a szakkollégista és a nem szakkollégista hallgatók között a legmarkánsabb különbség az egyházas vallásosság tekintetében van – a szakkollégiumi hallgatók vallásosabbak társaiknál, vagyis a korábbi kutatási eredményekkel összhangban születtek meg a debreceni hallgatókra vonatkozó eredmények is.

A tagságukat meghatározó jellemzők közül pedig a minél magasabb apai iskolázottság, a minél kedvezőbb anyagi helyzet, a hallgató minél magasabb saját kulturális tőkéje, valamint egyházas vallásosságuk hatása bizonyítható empirikusan. Természetesen előfordulhatnak más befolyásoló tényezők is.

Az empirikus adatok alapján összességében azt mondhatjuk, hogy debreceni szakkollégiumok inkább elitképző intézmények, a már eleve kedvezőbb helyzetben lévő hallgatók szakmai képzését végzi.

Bibliográfia

- Bordás Andrea – Ceglédi Tímea (2012): A debreceni szakkollégiumok mint a tudásmegosztó és a tudástermelő tanulóközösségek színterei In: Dusa Ágnes Réka, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett (szerk.): Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó
- Ceglédi Tímea – Kardos Katalin – Tözsér Zoltán (2010): A szakkollégium mint érték alapon szerveződő közösség. Campus-lét Műhelykonferencia, Debrecen, 2010. 12. 03.
- Chikán Attila (1995): Mi a Rajk László Szakkollégium? 25 éves a Rajk László Szakkollégium. Jubileumi Kiadvány. Budapest, Rajk László Szakkollégium
- Demeter Endre – Gerő Márton – Horzs Gergely (2011): Szakkollégiumi kutatások eredményei. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet
- Erős Péter (2010): A magyarországi szakkollégiumok 2007-ben – egy kvantitatív kutatás néhány eredménye In: Juhász Erika (szerk.): *Harmadfokú képzés, felnőtt képzés, regionalizmus*. Debrecen, CHERD 2010-2015.
- Hámori Ádám – Rosta Gergely (2011): Vallás és ifjúság In Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest, NCSSZI.
- Janky Béla – Nagy Ildikó (1995): Felvételizők és újoncok In: 25 éves a Rajk László Szakkollégium, Jubileumi Kiadvány, Budapest, Rajk László Szakkollégium
- Karády Viktor (1992): Az Eötvös-kollégium és az École Normale Supérieure 1900 táján. *Új pedagógiai Szemle* 42. 70-84.)
- Kardos Katalin (2011). *Egyetemi hallgatók egy felekezeti fenntartású szakkollégiumban*. [Students in a confessions special college] Szakdolgozat (kézirat). Debrecen. Debreceni Egyetem – Neveléstudományok Intézete.
- Laurenszky Ernő (2005): A magyar népi kollégiumok és Makarenkó pedagógiája. In: *Neveléstörténet* 1-2.
- Micheller Magdolna (1991): A népi kollégiumi mozgalom történetének mai tanulságai. In: Majzik Katalin (szerk.): *Kollégium – szakkollégium. Egy kis történelem*. OFKB Füzetel 1. Budapest
- Nemes Tibor (2011): Az Eötvös Collegium és az École Normale Supérieure közötti közvetlen kapcsolatok újraélesztése a 80-as években In: Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly (szerk.): *Lustrum. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Budapest, Typotex Kiadó – Eötvös Collegium
- Pusztai Gabriella – Bacska Katalin – Kardos Katalin (2012): Vallásos közösségekhez tartozó hallgatók In: Dusa Ágnes Réka, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó
- Rosta Gergely (2010): Vallásosság és politikai attitűdök az Európai Értékrend Vizsgálatban In: Tomka Miklós – Rosta Gergely (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest, Faludi Ferenc Akadémia

Hivatkozott dokumentumok

2011. évi Szakkollégiumi Charta
- A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény
- Az Interkoll működési rendje

Hivatkozott honlapok

<http://campuslet.unideb.hu/>

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV

http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=31&rid=2&id=222

[http://szakkoli.hu/sites/default/files/Interkoll MR 2012 12 14.pdf? _utma=1.1322113086.1351457272.1358790277.1358878872.11& _utmb=1.1.10.1358878872& _utmc=1& _utmx=-& _utmz=1.1351457272.1.1.utmcsr=\(direct\)|utmccn=\(direct\)|utmcmd=\(none\)& _utmv=1.1=Role=anonymous%20user=1& _utmk=156948923](http://szakkoli.hu/sites/default/files/Interkoll_MR_2012_12_14.pdf?_utma=1.1322113086.1351457272.1358790277.1358878872.11&_utmb=1.1.10.1358878872&_utmc=1&_utmx=-&_utmz=1.1351457272.1.1.utmcsr=(direct)|utmccn=(direct)|utmcmd=(none)&_utmv=1.1=Role=anonymous%20user=1&_utmk=156948923)

<http://www.szakkoli.hu/tartalom/palyazat-minositett-szakkollegiumi-cim-elnyeresere>

http://femip.hu/web/guest/home/-/asset_publisher/V2Ny/content/szakkollegiumok-es-minoseg?redirect=%2Fweb%2Fguest%2Fhome

<http://www.szakkoli.hu/szakkoli-lista>

<http://hatvani.unideb.hu/>

<http://boldogterezia.hu/>

<http://www.szakkoli.dote.hu/>

http://portal.agr.unideb.hu/karkozi/tormay_szakkollegium/index.html

http://portal.agr.unideb.hu/karkozi/kerpely_szakkollegium/index.html

<http://www.zene.unideb.hu>

<http://www.piszzs.unideb.hu/>

<http://www.martonaron.hu/index.php/hu/debreceeni-masz>

http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1712:wali-istvanreformatus-cigany-szakkollegium&catid=3:hirek-roviden&Itemid=91

http://mandiner.hu/cikk/20111209_atadtak_az_orszag_elso_cigany_szakkollegiumat

<http://dexmuhely.uw.hu/index.php?menu=dex>

NÉPRAJZTUDOMÁNYOK SEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Vajda Mária**

Helyszín: Debreceni Egyetem – 4. em. 406 terem

BAJKÓ ÁRPÁD-ISTVÁN:

A KISIRATOSI KURTUCZ ISTVÁN PARASZTKÁNTOR TEMETÉSI BÚCSÚZTATÓI

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola
Magyar Néprajz és Antropológia Intézet

Témavezető: dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár

Előadásom első részében a kisiratosi Kurtucz István parasztkántor „látható” és „láthatatlan” szövegeihez/hagyatékához kapcsolódó attitűdök természetére, a szövegek által létrejövő reprezentációkra, jelentésekre szeretnék rávilágítani: arra keresem a választ, mi állhat annak hátterében, hogy a negyven esztendei kántori szolgálata során összegyűlt kb. 1000 temetési búcsúztatóból mindössze 91 szöveg került elő, amelyek jelenleg hozzáférhetőek, nyilvánosak.¹ Azt szeretném megvizsgálni, hogyan értékelődik fel ez a szöveghagyaték a szerző életében, valamint a halálát követően. Az írott szövegekkel kapcsolatba hozható személyek milyen stratégiákat működtetnek, milyen motivációkra, szövegekkel szembeni elvárásokra bukkanunk, ha egy nyomtatásban megjelenő tudósítás² elejtett utalásaiból, információiból kiindulva megpróbáljuk feltérképezni a szövegek mozgását és életpályáját?³

A kölcsönadás révén később forgalomba kerülő és mintaként funkcionáló búcsúztató szövegek egyedüli szerzőjeként Kurtucz Istvánt jelölik meg – a jelenlegi kántorok, rokonok és leszármazottak értelmezésében fel sem merül annak gondolata, hogy ő is inspirálódott volna kántortanító elődeinek szövegeiből, vagy a kezébe kerülő nyomtatott búcsúztatási mintakönyvekből. A Kurtucz István nevéhez kötődő behatárolhatatlan kézírathagyatékhoz nemcsak az 1980-ban bekövetkező halála után, hanem azt megelőzően is egymástól eltérő kapcsolódási pontok regisztrálhatóak: valójában a gyűjtés során elhangzó szöveg-történetek és a szövegek sorsához kötődő narratívumok hálójából lehetne kibontani a búcsúztatókról való gondolkodást, a hozzájuk rendelődő attitűdök jelentését.

Kántori szolgálata idejéből nem őrződtek meg mintakönyvek a leszármazottak tulajdonában lévő családi irattárban. Pontos információink nincsenek arra vonatkozóan, hogy milyen közkézen forgó mintakönyvekből meríthetett, milyen előzményei voltak a szövegszerkesztésnek; ilyenformán nem sikerül beazonosítani, rekonstruálni a szövegek létrejöttének *filológiai* menetét, az építkezés elvét, az esetleges kompiláció mértékét. Bizonyára nem elhanyagolható szempont a szövegek ilyenfajta vizsgálatának/összevetésének gyakorlata, és az értelmezés során hasznos támpontokat jelentene, árnyaltabb képet nyújtana az írásgyakorlat megértésében.

Mindezeket túl úgy tekintek a Kurtucz István kézírattárából kikerülő kántori búcsúztató szövegekre, mint a közösségi (család, rokonság, egyház, tájház), és a közösségen kívüli (kutatók, gyűjtők, archívumok) kapcsolatrendszer felfedő alkotásokra,

¹ A kolozsvári székhelyű Kriza János Néprajzi Társaság adattára.

² Sarusi Mihály: *Fő, hogy mög vagyunk. Öten Iratosról*. - A Kis iratosi falurajz VI. kötet – Szépirod. Kiadó, Felsőmagyarország Kiadó, Szolnok, Miskolc 2007. A kötetben szereplő adatok szolgáltatottak kiindulópontot a 2012 tavaszán, Kisiratoson végzett terepkutatáshoz.

³ „Az írott szövegek megírásuk és elhangzásuk elsődleges kontextusából kikerülve utóéletet élnek. Egy újabb kontextusban újabb, másodlagos felhasználásra válnak alkalmassá.” (Keszeg 2008. 164.)

amelyek tágabb kontextusban értelmezve sajátos viszonyulásmódokat hoznak létre, és a kántor halála után is meghatározzák a róla való beszélést. Olyan kapcsolatokat modelleznek, amelyekből kiolvashatóvá válik a „lappangó” szövegekről, ezek családtörténeti/genealógiai vagy helytörténeti/kultúrtörténeti értékéről való gondolkodás. A szövegekhez való viszonyulásmódok időben, történetiségükben rétegződnek: már szerzőjük életében elindul egy kölcsönadási folyamat, majd halálát követően a kézírataihoz fűződő attitűdök újabb dimenziói válnak láthatóvá.

Egy korábbi vizsgálat során a halotti búcsúztatásra vonatkozó tiltások példáján hivatkoztam Sarusi Mihály írására, amelyből kitűnik, hogy a temetési szertartás rituális szövegtípusának létjogosultságát megkérdőjelező hivatalos egyházi állásponttal szembe is lehet helyezkedni; szépíróként, publicistaként véleményt lehet formálni a szokás kiszorítását szorgalmazó intézményes egyházzal szemben. A nagybátyja kántori tevékenységét, írásszokásait felelevenítő biografikus írásában Sarusi Mihály több olyan információt is közlétesz, amelyek a Kurtucz István kéziratából származó halotti búcsúztatók sorsára, kölcsönzésére, elajándékozására, másodlagos kontextusára vonatkoznak.

A kutatás első fázisát – a Sarusi Mihállyal való levelezés hatására, majd a fokozatosan kibontakozó mellékszálak alapján – a nagy számok bővületében elindított nyomozási kísérletek képezik. A temetési búcsúztatók szétterjedése, egy lappangó szövegtípus felkutatása elterelte a figyelmet a búcsúztatás gyakorlatának folytonosságáról,⁴ ugyanis a kiindulópontként kezelt Sarusi-szöveg alapján egyértelműnek tűnt, hogy az illető szövegtípus napjainkban már kiszorult a kisíratosi közösség temetési szertartásának forgatókönyvéből. Ennek ellenkezőjéről győző meg a 2012 tavaszán Kisíratoson⁵ végzett terepmunka, amely tulajdonképpen az 1980-ban elhunyt Kurtucz István parasztkántor biográfiájának rekonstrukcióját, írásgyakorlata különböző aspektusainak megismerését célozta. A leszármazottakkal, rokonokkal, a kántort ismerő idősebb személyekkel készített interjúkból a biografikus elemek mellett kirajzolódik szövegeinek, hagyatékának aktualitása, a mai búcsúztatási gyakorlatra történő közvetlen vagy közvetett hatása.

A gyűjtött anyag megközelítése során az írott szövegek életpályájára vonatkozó megállapításokat tekintettem kiindulópontnak. Keszeg Vilmos szerint az írott szövegek újabb kontextusba kerülve másodlagos felhasználásra válnak alkalmassá, genealógiai funkciót tölthetnek be, múzeumba, tájházba bekerülve a népi kultúra dokumentumává válnak. Ugyanakkor emlékeztető szereppel rendelkeznek, a leszármazottak számára a biografikus események emlékeztetőt őrzik, de a lokális történelem dokumentumai is egyben.⁶

Fejős Zoltán értelmezésében a tárgyak – jelen esetben szövegtárgyak – „kulturális biográfiája” és az ember életrajza sok szempontból hasonlatos egymáshoz. A tárgyak életrajza társadalmi, az emberi közösségek használatából származik, és élettörténete „létezésük változó körülményeiről vall, mivel sokszorosan beágyazódnak a társadalmi viszonyok és kontrollmechanizmusok rendszerébe.” Ugyanakkor hozzátézi, hogy más időminőséget hordoznak a generációkat átélő/összekapcsoló tárgyak, ugyanis az emlékezés, az emlékeztetés segédeszközeivé válhatnak.⁷

4 Jelenleg Falkus Margit segédkántor, valamint Almási László kántor írja és adja elő a temetéseken elhangzó búcsúztatókat.

5 Dorobanți (Arad m. Románia)

6 Vö. Keszeg 2008. 164–165.

7 Vö. Fejős 2003. 87–90.

Lene Otto és Lykke L. Pedersen szerzőpáros tanulmánya⁸ az emberek és tárgyak közötti kapcsolat elméleti megértéséhez az életrajzi nézőpontot igyekszik felkínálni. A Koppenhágai Nemzeti Múzeumban szervezett kiállítást megelőző gyűjtőmunka tanúsága szerint nem annyira a tárgyak érdekeseek, hanem ahogyan tulajdonosaik megőrzik őket, valamint történeteket és emlékeket kötnek hozzájuk. Az emlékezet tárgyai között megkülönböztetik az életrajzi reliktumokat – a tulajdonos életéből fennmaradó tárgyak –, és életrajzi relikviákat, amelyeket éppen azért tartottak meg, mert intenzív pillanatokat, illetve az elhunytat szimbolizálják. Az általuk három típusba sorolt megőrző, dokumentáló és nosztalgizáló személyek konkrét tárgyakból kiindulva narratívákat hoznak létre, amelyek önmaguk értelmezésének stratégiájává válnak.

A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy a felvázolt szempontok alapján megközelített hagyaték milyen jelentésekkel, reprezentációkkal gazdagodik. A hagyaték fogalmát itt tágabb értelemben használok, és nemcsak a különféle csatornákon tovább funkcionáló kézirat-hagyatékra vonatkoztatom, hanem mindazon megnyilvánulásokra, gesztusokra, amelyek a parasztkántor személyére, tevékenységére való emlékezésben, élettörténetének rekonstrukciója során felszínre kerülnek, családi és közösségi szinten viselkedésmódokat szabályoznak, rejtőzködő módon hatással vannak a leszármazottakra, a tágabb környezetre (pl. vallásos viselkedés, életvitel, laikus szférához való kötődés, nemzeti identitás). Az assmanni értelemben felfogott rituális koherencia hogyan minősül át, és milyen attitűdök olvashatóak ki a textuális koherencia⁹ terében a szövegek rítuson kívüli élettörténetéből? Újabb és újabb kontextusokban milyen jelentések, képzetek, narratívák társulnak a mindennapi írás/oralitás teréből kikerülő szövegekhez?

Sarusi Mihály - az unokaöcs narratívája

Sarusi Mihály írása, Bartha Elek dél-gömöri kutatásaihoz hasonlóan,¹⁰ a specialista szerepkör megértésére vállalkozik.¹¹ Szövege egy lírai monológ, mely az 1939 és 1979 között a kisiratosi közösségben szolgáló Kurtucz István tevékenységére oly módon reflektál, hogy a tiltások felvillantásával a műfaj prózai búcsúztatójaként is olvasható. Kurtucz István Temesváron tanult, elődei kántortanítók voltak. Nemcsak Kisiratoson, hanem a környékbeli településeken is igénybe vették ezt a tudását. Sarusi Mihály szerint olyasmit vállalt fel, amire a közösségnek szüksége volt. Nem sokkal halála előtt kéziratának egy tizedét unokaöccsének, a jelenleg Balatonalmádiban élő írónak adta át. Valamennyi szöveg külön füzetlapon olvasható, a megszámozott kéziratok egységes korpuszt alkotnak.¹²

Sarusi Mihály nagybátyjáról írott tudósítása, az irodalmi szociográfia eszköztárából építkező szöveg, a veszprémi *Új Horizont* című kulturális folyóirat hasábjain jelenik meg első ízben, 2006-ban.¹³ Közel egy évre rá, változatlan formában ugyanezt az írást közzéteszi az 1987-ben elindított monográfia-sorozat, a „kisiratosi falurajz hatodik

⁸ Vö. Lene Otto és Lykke L. Pedersen 2004. 28–40.

⁹ Assmann 1999. 87.

¹⁰ Vö. Bartha 2005. 28–29.

¹¹ Vö. Sarusi 2006. 28–35).

¹² Kurtucz István beszkenelt kéziratának (91 búcsúztató) terjedelme kb. 400 oldal, A5-ös méretű füzetlapokra íródtak. Az eredeti szövegek utólagos bejegyzéseket, javításokat tartalmaznak. A kéziratok Sarusi Mihály beleegyezésével (adományozás) jelenleg a kolozsvári székhelyű Kriza János Néprajzi Társaság archívumában találhatóak. Leltári azonosító száma: 2493.

¹³ Kántorének – A „Kisiratosi falurajzból”. In: *Új Horizont*. 2006/2. 24–35.

kötetében”,¹⁴ amelynek címlapjára a második világháborúban megsérült nagybátyja fényképét helyezi.¹⁵

Érdeemes közelebbről megvizsgálni, hogy Kurtucz István milyen kontextusban jelenik meg a Sarusi-féle értelmezésben. Ha áttekintjük, hogy milyen logika alapján körvonalazódnak a kötetben való megjelenés kritériumai, láthatóvá válik, hogy az értelmiségi életpálya megjelenítései mellett egy parasztkántor írásgyakorlata, kiváló énektudása alapján kerül egy pap, egy orvos, egy jezsuita szerzetes és egy néprajzkutató társaságába. A közösség életében betöltött sajátos szerepének köszönhetően válik emlékezetessé, megörökítésre méltóvá, de a kiadó külön kategóriaként tekint a sorba beillesztett *parasztkántorra*, a kötet hátsó borítóján a következő ajánlás olvasható: „[Sarusi Mihály] Új könyve a készülő kisiratosi falurajz hatodik köteteként, s a csanádi falu jeles értelmiségijeinek, valamint a színmagyar és színgkatolikus község minapi parasztkántorának az életútját ábrázolja az otthon- és szeretetirodalom legfrissebb példájaként.”

8. Kurtucz István - a kisiratosi temetőben (jobb oldalt, füzetetl kezében)

A kötetben szereplő öt személy közül mindössze ketten születtek Kisiratoson. Hodács Ágoston főesperes („*Hodács pap kálváriája*”) Szegeden született, és 1912-től 1951-ig volt kisiratosi plébános; Kovács Ferenc regényíró, néprajzkutató („*Az aradi végek kutatója*”) temesvári származású; Godó Mihály jezsuita szerzetes („*Fő, hogy mögvagyunk*”) Kisiratoson született; Kurtucz István parasztkántor („*Kántorének - Pista bátya halottbúcsúztatói*”) a Dombegyházához tartozó Szvidrán-tanyán született; Almási Béla orvos, a Máltai Ház és tájház alapítója („*Almási Iratosról: a szeretet orvosa*”) Kisiratos szülőtte.

„*Legkedvesebb nagybátyáim egyike*” – állítja Sarusi Mihály írása bevezetőjében. A vallomások hangnemből megfogalmazott emlékezésben hangsúlyozottan jelen van személyes kötődése; a tágabb genealógiai kontextus megteremtésével – szülők, 6 testvér felsorolása – a nagycsaládhoz fűződő bensőséges viszonya körvonalazódik, majd fokozatosan szűkül a kör egészen a *kántor* és az *író* személyes kapcsolatáig: „*Csak hogy*

¹⁴ Fő, hogy mögvagyunk. Öten Iratosról. - A Kis iratosi falurajz VI. kötet – Szépirás Kiadó, Felsőmagyarország Kiadó, Szolnok, Miskolc 2007.

¹⁵ Részlet a gyűjtőnek postán elküldött példány dedikációjából: „A címlapon elől, fölötött karra! nagybátyám, Kurtucz István parasztkántor a II. vh. idején (tán Herkulesfürdő román katonakórházában)... a keleti frontról jövet!” (Sarusi M.)

tudja a Tisztelt Olvasó, honnan jött (mely családból) – s hová távozott: (belénk, lelkünkbe, meg hát egyébként is:) örökké valóan -, s hogy mi köze e sorok rovójának Hozzá, Pista bátyához.”¹⁶ „A Pista bátya regényét papírra rovó ismeretlen (elkövető) személynek” titulálja magát, megállapítva, hogy „az efféle írásért nem hogy köszönet, fizetség sem jár.”¹⁷

A parasztkántor biográfiájának megalkotása egy sajátos nézőpontból történik, amelyben az elbeszélő én többszólamú. Néhol egyes szám első személyben nyilatkozik, majd átvált egy közvetített párbeszédre, ahol a hozzá intézett szavakon van a hangsúly, úgy is mondhatnánk, hogy maga helyett másokkal beszéltet el helyzeteket, kívülről láttatva ezt a viszonyt.

A 91 búcsúztatót verstanilag elemzi, a metrikai szabályokat, a rímképletet vizsgálja, majd összeállít egy statisztikát a rendelkezésére álló szövegek alapján (férfiak/nők aránya, átlagéletkor, családi állapot, nevek, rokonsági fokok részletezése). A szövegek szerzőjét népköltőnek nevezi, és az 51-es számú búcsúztató részletes elemzésekor arra a következtetésre jut, hogy „olyanok, mint általában a hazai parasztkántor művek – költői műként elég gyöngék.”¹⁸ Nagybátyja szövegeihez kapcsolódó műfaji elvárások kerülnek felszínre a költői és népköltői regiszter összehasonlításának kontextusában.

A kiindulópontként felhasznált biografikus szövegnek egy korábban publikált változatát is mellékelem. A két idézet közötti eltérés gyakorlatilag elhanyagolható, néhány különbségre azonban felfigyelhetünk: a *majdnem száz* búcsúztató a Kisiratos monografikus családregegyében *száztizenhárom* lesz; a tulajdonnév, településnév megváltoztatása is feltűnő, és ha ennek alapján valaki az *elvitt* szövegek felkutatására indulna, zsákutcába jut.

Fő, hogy möggyagunk (1997)	Magyar Krisztus (1986)
„- Sok hiányzik, mert van, aki elkéri. Odaadom. Ez (amit nekem ad, majdnem száz Kurtucz-vers) az utóbbi négy-öt évből való. Kovács Ferenc (Iratosi kertek alatt című itteni – ötvenes évekbeli – népköltési kötet gyűjtője) elvitt százötven darabot; azt mondta, hogy majd honorálja. Meg Godó Mihály vagy három éve, Nagybánán pap, idevaló, elvitt tőlem egy csomót. Temettem a testvérít.”	”Sok hiányzik, mert van, aki elkéri, odaadom. Ez a száztizenhárom az utóbbi négy-öt évből való. A tanító elvitt százötven darabot, azt mondta, hogy majd honorálja. Meg Gulyás Mihály vagy három éve, Új-Aradon pap, idevaló, elvitt tőlem egy csomót. Temettem a testvérét.”

Természetesen a megbízható forrásként elfogadott későbbi 1997-es szövegrész információi sem jelentenek biztosítékot arra, hogy ezek a kéziratok előkerülhetnek.¹⁹

A búcsúztató szövegek kontextusa

„Az Plébánia Eredeti Története”²⁰ címmel ellátott, és állítólag a temesvári püspökség levéltárába került kisiratosi Historia Domusban a kántorok tevékenységével, valamint a temetési búcsúztatással kapcsolatos bejegyzésekről Túry László elbeszéléséből

16 Sarusi 2007. 65.

17 uo.

18 Sarusi 2007. 78.

19 A többszörösen meghurcolt, a román kommunizmus börtöneit megjárt Godó Mihály jezsuita szerzetes hagyatékát három helyen őrzik (Arad, Bécs, Csíkszereda). A hagyaték őrzői egyik helyen sem tudnak az említett kéziratokról. Godó Mihály kéziratárának legnagyobb részét a házkutatások során valószínűleg megsemmisítette a kommunista titkosrendőrség.

20 Sarusi Mihály hivatkozása alapján, aki az 1980-as években még olvashatta a plébánián meglévő Historia Domus bejegyzéseit. Vö. Paraszt észjárás. Részlet a Csanád megyei Kisiratos írói falurajzának népmeseteri fejezetéből. In. ARACS. 2010/4. X. évf. 4. szám, 61.

van tudomásunk. Eszerint az 1995-ben megnyitott Temesvári Római Katolikus Püspökség Egyházmegyei Múzeumának egyházművészeti gyűjteménye számára a jelenlegi Martin Roos püspök, vizitációs látogatásai alkalmával begyűjtötte a csanádi egyházközségek plébániáiról a „régí dolgokat” (kegytárgyak, festmények, háztörténetek, nyomtatványok, régi anyakönyvek). Túry László ebben a tekintetben szűkszavú volt, és nem szívesen beszélt az önkényes gyűjtésekről, amelyek sok esetben a helyi lakosság ellenkezését is kiváltották. Ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a település fontosabb eseményeit regisztráló, a mindenkori lelkipásztor által vezetett háztörténet a „kántorok és papok viszálykodásán” kívül olyan információkat is tartalmazhatott, amelyek a közeljövőben nem hozhatóak nyilvánosságra. A megkérdezett levéltárosok hivatalos közleménye igazolja, hogy „Az Plébánia Eredeti Történetei” című kéziratot a Temesvári Egyházmegyei Levéltárban nem regisztrálták. Túry László „bizonyíték-eltüntetés” vél felfedezni az események mögött.

A levéltár hivatalos diskurzusában a következő leírással találkozunk: „1995-ben végre sikerült a püspöki palotát ismét az egyházmegye szolgálatába állítani, és rendbe hozni. (...) Ugyanakkor hozzáfogtak az elárvult plébániai levéltárak megmentéséhez is, amelynek az lett a következménye, hogy az iratanyag mennyisége ugrásszerűen megnőtt.”²¹ A Magyar Katolikus Lexikon tudósítása szerint is a levéltárba csak az „elneptelenedett valamikori plébániák” irattárából került be anyag. A kisiratosi temetési búcsúztatás kutatása szempontjából hasznosítható hivatalos egyházi álláspontot közvetett formában, a szóbeli megnyilatkozások alapján rekonstruálhatjuk.

Túry László Óbébáról kerül 1980-ban az Arad megyei Kisiratosra, ahol az esperesi kinevezés is ott várja az asztalon. Mindezzel a jogkörrel együtt járt húsz plébánia ügyeinek intézése, felügyelete. Római katolikus esperesként 14 évig volt Kisiratos lelkipásztora, és elmondása szerint „soha nem bántotta” a kántori szolgálatot teljesítő személyt, sőt Almási László jelenlegi kántort az 1990-es évek végén ő vezette be a mesterségbe. Előző állomáshelyén is megtanított egy asszonyt kántorizálni, harmóniumon, orgonán játszani, ugyanis fontosnak tartotta az egyházi énekszolgálat megfelelő ellátását. Ehhez kellő adottsággal rendelkezett, és hozzáállásával átjárást biztosított a gyakran egyoldalúan láttatott klerikus és laikus határvonalak között, emiatt személyére, tevékenységére jelenleg is szívesen emlékeznek a kisiratosiak.

Túry László 1980-tól 1994-ig volt Kisiratos katolikus papja, és lelkipásztori szolgálata idején többször is terítékre került a búcsúztatás ügye, emiatt Sebastian Kräuter akkori temesvári püspökkel egyeztetett a felmerülő kérdésben. A püspök válasza a következő volt: ha a hívek ragaszkodnak hozzá, és ez egy régi szokás, akkor hivatalos egyházi törvénnyel nem kötelező megszakítani. Szóbeli engedélyt kapott az illetékes püspöktől arra, hogy a meglévő temetési szokást továbbra is gyakorolni lehessen. Ugyanakkor kiderül az is, hogy a püspök álláspontja végső soron a búcsúztatás fokozatos kiiktatása: érvelése szerint a mai világban, főleg a városi emberek számára nem „imponál”, hogy „jelszóra kell sírjon, akinek a nevét megemlítik” a koporsó mellett. Az esperes az egyháztanácsban kezdeményezte, hogy egy következő lelkész érkezésekor, azaz „papváltás” alkalmával, ki lehetne hagyni ezt a szokást. Utódjának, Zilahi András jelenlegi plébánosnak ugyanezt javasolta. 1994-ben, az új pap érkezésekor újra felmerült a búcsúztatás megszüntetése, de az egyháztanács javaslata alapján a következő döntés született: „*lehetőleg maradjon meg, ne bosszantsuk az embereket.*” (Túry László közlése)

A búcsúztatás miatt kialakult kompromisszumos helyzet feljogosította Túry Lászlót, hogy az elhangzó szöveg terjedelmi korlátairól rendelkezzen. Kinevezése

²¹ Franz von Klimstein – Koltai András: *A levéltár története*. 2009. Forrás: <http://levehtar.katolikus.hu/index.htm?http&&levehtar.katolikus.hu/temesvar.htm> Letöltés időpontja: 2012. július 30.

kezdetén megszabja, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően 19–20 strófánál nem lehet hosszabb egy búcsúztató, és magabiztosan nyugtázza, hogy mindez meg is valósult. De a jelenlegi specialisták kéziratára ezt nem igazolja egyértelműen, ugyanis Almási László, valamint az őt alkalmanként helyettesítő Falkus Margit repertoárja között találunk 35–40 strófából álló szövegeket is.²²

Túry esperes sosem ellenőrizte, hogy mennyi fizetség járt a temetési szertartás fókuszpontjaként emlegetett búcsúztatási szolgáltatásért. Elmondása szerint a kántor nem volt az egyházközség alkalmazottja, emiatt méltánytalan lett volna, ha a mindenkor pap felülbírálja, megkérdőjelezi a püspök által jóváhagyott mellékjövedelmet. Az általa felidézett események fonalán visszafele haladva megtudhatjuk, hogy a kántori szolgálatban Kurtucz Istvánt követő Faragó János miatt „lett a baj”. Túry László elődje, Kovács István plébános „beavatkozott a kántor munkájába”, de a faluközség Faragó János oldalán állott, az anyagi érdekek miatt kialakult vitában őt támogatta. *„Egy pap sose veszekedjen a kántorral; a nép ment a kollektívbe dolgozni, és folyton az volt a téma, a pap és a kántor konfliktusa.”* (Túry László közlése)

Faragó János nem volt szakképzett kántor, és emiatt a pap elégedetlenkedett tevékenységével, kántori szolgálatainak színvonalát kifogásolta. A halotti búcsúztatás körüli konfliktusok vezetnek végül oda, hogy egy alulról jövő kezdeményezésre 1980-ban elhelyezik Kovács István kisiratosi plébánost, aki nem tudott kiegyezni Faragó Jánossal: a közöttük lévő nézeteltérés abból adódott, hogy „a kántor a zsebébe rakta a pénzt”. A lakosság kiállott a helyi kántor mellett: „a papok jönnek-mennek, de a kántor ott marad. (Túry László közlése) Bár megvolt róla a hivatalos álláspontja, a temesvári püspökség a bevett búcsúztatási gyakorlatot tiszteletben tartotta. A kialakult lokális hagyományhoz való ragaszkodást szemlélteti, hogy a község kezdeményezését követően, felsőbb egyházmegyei utasításra a plébánost mozdítják el szolgálati helyéről.

„Nem jó beleavatkozni a régi dolgokba” – mondja Túry László, aki jelenleg 84 éves, és a csáki²³ öregotthonban tölti nyugdíjas éveit. Utólag így értékeli az eseményeket: számtalan nézeteltérés lehetett volna az ő idejében is, de belátta, hogy ez a forrás a kántorok mellékkeresetét biztosítja, és családosoak lévén, szükségük van a búcsúztatásból származó jövedelemre. Túry László a hivatalos egyházi szemlélet és a népi vallásosság összebékítésére törekedett: *„nem nagyon volt kedvemre, de nem voltam ellene.”* Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a temetés egyéb kiadásai mellett a búcsúztató megírásáért és elénekléséért is jelentős összeget kellett fizetnie a családnak, *„szép jövedelem”* volt a kántornak.

Kovács Anna, Kurtucz István legkisebbik lánya a szülői háztól elkerülve, férjhezmenetele után a Kisiratosztól 25 kilométernyire lévő Aradra költözött, de hétvégeként hazajárt, részt vett a közös gazdasági munkákban, figyelemmel kísérte édesapja versírói tevékenységét. Jelenleg a kisiratosi Máltai Szociális Központban ápolóként dolgozik. A vele készített interjúból kiderül, hogy *„[Kurtucz István] amíg élt, ő adogatott oda. Jöttek hozzá, és ő segített be...”*; ugyanakkor tudomása van arról, hogy édesapja más személyek mellett Falkus Margit és Almási László jelenlegi kántoroknak is adott búcsúztatókat, hogy majd az ő halálát követően mintaként használhassák. További szövegek hollétéről, a családi háznál megőrzött kéziratanyag sorsáról nincsen tudomása, de 2011 őszén unokatestvérétől, Sarusi Mihálytól közvetett módon megkapja a 91 beszkenelt búcsúztató CD-re másolt, elektronikus változatát. Utólag sajnálkozva veszi tudomásul, hogy ezeken kívül nem került elő több halotti búcsúztató, de legfőképpen az édesapja temetésén elhangzó szöveg elkallódását fájlatja.

22 Kurtucz István legterjedelmesebb szövege – a rendelkezésre álló 91 kéziratból – 54 strófából állt.

23 Csák, rég. Csákova, (rom. Ciacova, Temes m.)

2012 tavaszán, a gyűjtés időpontjában, még nem teljesedett a Kisiratosra visszakerült szövegekkel kapcsolatos kívánsága: a gyerekének átadott CD-lemezről mindeztidáig nem sikerült kinyomtatni az édesapja kántori tevékenységét reprezentáló szövegeket. Ezekkel kapcsolatos határozott szándéka, hogy nyomtatás után biztos helyre kerüljenek, összefűzve és gondosan archiválva a családi kéziratár kiemelt darabjaivá váljanak.

A Kurtucz István halálától eltelt harminc év alatt felértékelődik kántori tevékenységének írásbeli lenyomata, a keresett és a visszakerült szövegek láthatóvá teszik a generációk közötti kapcsolódást. A búcsúztatókat megőrző, feldolgozó és értelmező Sarusi Mihály a kisiratosi tájház néprajzi gyűjteménye számára is elérhetővé teszi a birtokában lévő kéziratokat. A tájházba bekerülő, adathordozón tárolt, szkennelt szövegek eljutnak a közvetlen leszármazottakhoz, így Kurtucz Annához is, akinek elbeszéléséből kitűnik, hogy fontosnak tartja a családi hagyomány megismertetését, továbbadását. Értelmezésében az elődöktől származó tudás szimbolikus értékkel telítődik, amely a nagycsalád folytonosságát biztosítaná, genealógiai kötelekeit erősítené. A szövegek révén felidézhető múlt nemcsak az unokákat, dédunokákat, hanem a specialista közvetlen leszármazottait is emlékezésre serkenti: *„Nem tudom, valahogy úgy visszavágyok, visszagondolok azokra az időkre, amikor gyerek voltam, és felcseperedtem. És elgondolkodtam rajta, és akkor mikor már annyira el tudtam gondolkodni azon, hogy tulajdonképpen mi is az egész, akkor kezdtek el úgy jobban érdekelni. Nem tudom így szóba elmondani, nem tudom. De most is nagyon, de nagyon szeretném, ezeket a régi dolgokat, hogy mindet tudnám a kezembe. A legszebb ajándék nekem. Ezt átadni a fiamnak, a lányomnak, és akkor ezt ők is ugyanígy adják. Vagy az unokámnak, mert van unokám is. Már neki is szeretném.”* (Kovács A., 2012. ápr. 14.)

Az írott szövegek ebben a kontextusban emlékeztető szereppel rendelkeznek, felidézik a kántor biografikus eseményeit, a megrendelés, a megírás, az elhangzás és értékelés körülményeit; a leszármazottak narratív identitásának szerves részévé válnak/válhatnak.

Fodor Rozália, Kurtucz István harmadik lánya, aki édesapja halálát követően Aradról visszaköltözik férjével a kisiratosi szülői házba, hogy idős, gyengélkedő édesanyját gondozza. Jelenleg ő is a helyi Máltai Ház szociális ápolójaként dolgozik. Az édesapja kántori tevékenységét, írásszokásait, a temetési búcsúztatók életterét rekonstruálni szándékozó, részben irányított interjú során elsősorban gyermekkorai történetei elevenednek fel emlékezetében. Elbeszélésének keretét, a biografikus motívumokat meghatározó, magyarázó kontextusát a család vallásossága szolgáltatja: Fodor Rozália részletesen beszámol az egyházi ünnepekre való közös készülődésről, az ünnepnapok megüléséről, a család étkezési és böjtölési szokásairól, a női munkatilalmi napokról; továbbá a különféle alkalmakhoz kötődő rituális viselkedés forgatókönyvét részletezi (pl. a fokhagyma, az ostya, a méz, a dió és az alma rituális elfogyasztása húsvétkor). Mindezek mellett jelentős hangsúlyt kap édesapja egészségi állapotának részletezése: hadirokekantsága, *„gránát-szilánkok a bal karjában és combjában”*, kényszermunkára való többszöri elvitele, a fűtetlen templomban való éneklés következményei, tüdőtágulása, egyéb betegségei.

Az édesapja tevékenységének, életpályájának rekonstruálása céljából rögzített beszélgetés eredményét eleve biográfiaként értelmezi: *„És szeretném, hogyha ez maradna édesapámról egy emlék... És ha egy kis emlék maradhat a szüleim után, akkor elmesélném, hogy apukámnak milyen volt az élete.”* (Fodor R., 2012. ápr. 15.) Ebből a biografikus történetekkel átszőtt szövegből fokozatosan láthatóvá válik a vallásos és a profán dimenzió összefonódása, édesapja személyisége, meghatározó szerepe gyermekei, családja életében:

„....úgy vette, hogy tényleg, az ami a vallásban van, az az életbe is minden úgy beteljesedik.” (Fodor R. 2012. ápr. 15.) Az elbeszélésekből főként a családfő által képviselt vallási hagyomány normatív szerepe rajzolódik ki: édesapjuk az 1950–60-as években, a fennálló kommunista rendszer ideológiájával dacolva, gyerekeit tudatosan vallásosságra nevelte, a törvényszerűen bekövetkező iskolai büntetések és megbélyegzettség ellenére templomba, hittanórákra küldte. Nemzeti identitáshoz való ragaszkodása is a családfőre való emlékezés egyik fontos motívuma: a kényszerítő körülmények ellenére sem akarta nevét románosítva írni, tulajdonképpen a *Kurtucz* családnév használata miatt küldik ismételten kényszermunkára.

Fodor Rozália összekapcsolja édesapja írásgyakorlatát a Magyarországon élő családtag/ rokon szépírói tevékenységével, a két személy közötti folytonosságot hangsúlyozva: „*És mikor Misinek [Sarusi Mihály] kijött az első könyve, akkor mondtam neki, hogy na, a családból mégiscsak van egyvalaki, akinek, aki olyan, mint az én apám vót.*” (Fodor R. 2012. ápr. 15.) Elbeszéléséből egy olyan személy alakja körvonalazódik, aki jól ismerte a település lakóit, házszentelések alkalmával, a plébánossal házról házra járva, évente felkeresett minden családot; megfelelő képzettsége és tehetsége volt ahhoz, hogy versben megszerkessze és egy temetési ének dallamára előadja az elhunyt személy biográfiáját. Ugyanakkor búcsúztató szövegeinek, ének- és hangszertudásának átadása révén gondoskodott utódai kineveléséről. A versírói státus tekintélyt biztosított számára, a környékbeli településeken is ismerték. Személyisége, kántori tevékenységének lenyomata meghatározó tényező a jelenben is: gyerekei identitásának szerves komponensévé vált ez a genealógiai kötelék: „*Mind nagyon örültünk neki, meg hát olyan öröm mai napig is, mikor mondják, hogy ugye, te vagy a kántor lánya. Mert nem mondják, hogy a Kurtucz Pista bácsi lánya, hanem a kántor úrnak a lánya. Lehet az iratosi, vagy lehet a Curtici-i, vagy akik ismerték, ő úgy maradt, hogy a kántor úr. A kántor bácsi, vagy a kántor úr.*” (Fodor R. 2012. ápr. 15.)

Kántorok és szövegek

A terepen való tájékozódás megkönnyítését szolgálni hivatott információk olykor homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. A gyűjtőmunka során bebizonyosodik, hogy mindezekkel párhuzamosan egy olyan láthatatlan hálózat lendül működésbe, amely betekintést enged a szövegek használatának világába, és a helyi közösség kapcsolatrendszerébe. Némi túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy a szövegek sorsának feltérképezésére irányuló tájékozódásban fokozatosan felsejlik, kinek milyen érdeke fűződik a gyűjtő által keresett szöveghagyatékhöz. Láthatóvá válik, hogy a temetési szertartás keretében elhangzó, egyházi ének dallamára előadott szövegek írott formában hogyan minősülnek át az emlékezési gyakorlat objektumaivá.

A „zenészből” lett kántor: Almási László

Az alábbiakban a jelenlegi kántor példáján azt tekintem át, hogy a kisiratosi közösség értelmezésében milyen attribútumokból tevődik össze a kántori szerep. Mikor nevezhető valaki kántornak vagy parasztkántornak?²⁴ Ez utóbbi fogalom mennyire írható a külső

²⁴ Bartha Elek dél-gömöri búcsúztatókról szóló munkájában írja: „a II. világháborút követően a képzett kántorok helyét jó hanggal rendelkező helyi specialisták vették át, akik előénekesként vagy más minőségben falujuk vallási életében is fontos szerepet játszottak. Őket a közösségben parasztkántorként tartottak számon. Az ötvenes évektől a hivatásos kántorkodás gyakorlatilag szünetel, így a kántor korábbi feladatköre bizonyos fókig decentralizálódott: megoszlott több helyi specialista között.” (Bartha 1995. 28.) A fenti megállapítást a kisiratosi búcsúztatási gyakorlatra is érvényesként fogadhatjuk el, azzal a különbséggel, hogy a parasztkántor megnevezés nem használatos émikus, interiorizált fogalomként.

kategorizálás számlájára, és egy adott közösségben mennyire válhat elfogadottá a látszólag minősítő mellékjelentéssel megterhelt definíció? A továbbiakban Falkus Margit esetében külön kitérek erre a kérdésre, ebben az alfejezetben kizárólag az Almási-féle kántorság aspektusait tekintem át.

Egyházzszolgálati szerepének megítélése/megnevezése nem egyértelmű. Kisiratoson általánosan kántornak tekintik azt a személyt, aki a templomi orgonálást végzi, de vannak olyan személyek is, akik árnyaltabban fogalmaznak ebben a kérdésben. A legtömörebb válasz alapján azt a személyt lehet kántornak tekinteni, aki elvégezte a kántorképzőt, erről szóló oklevéllel rendelkezik, egyszerre orgonál és énekel. „Ő csak a templomba, de most már a temetéseken is próbálgatja. Almási Lacinak híjják, de beteg embör, és most a múlt hetön megint én búcsúztattam. [De ő kántor akkor?] Nem. Ő se kántor, csak ilyen, tud orgonálni. Zenész vót.” (Falkus M. 2012. ápr. 14.) „Tehát ő [Kurtucz István] meghalt, és akkor Margit lépett a nyomdokaiba. És akkor utána jött ez az Almási Laci, aki fiatalabb, meg kántor is. Margit most, ő is volt egy darabig kántor, amíg ez a Laci, aki most van jelenleg, kórházban volt. És helyette volt ő. (Kovács A. 2012. ápr. 14.)

9. Almási László – archivált halottbúcsúztatóinak kötege

Kurtucz István leszármazottai az édesapjuk éneklői és verselői tehetségének folytatójaként tekintenek Almási Lászlóra, és tevékenységét mind a templomi, mind a temetési szolgálat tekintetében édesapjuk gyakorlatának hűséges továbbviteleként értelmezik. Meglátásuk szerint a kántori feladatok elvégzésére inkább a férfiak alkalmasak, ebben a tekintetben kimondatlanul is Almásit részesítik előnyben, őhöz iránnyítanak, hogy a jelenlegi búcsúztatás gyakorlata felől tudakozódjak. A templomi és templomon kívüli énekszolgálat feltétele egyes vélekedések alapján tehát az orgona megszólaltatásához köthető. Aki szépen tud énekelni (Falkus Margit esete), de nem sikerült megtanulnia orgonálni, az nem nevezhető kántornak. Más esetben nem jelentkezik a szerep ilyenfajta differenciáltsága. A két specialista esetében kitűnik, hogy mindketten fel tudják mérni és elismerni a maguk korlátait, sikerül behatárolniuk azt a terepet, amelyen otthonosan mozoghatnak. A két személy közötti együttműködés (helyettesítések, egymás munkájának segítése) mellett arra szeretnék rávilágítani, hogy a búcsúztatásról, kántori tevékenységről szóló narratívumokból kirajzolódik a Kurtucz István hagyatékához való viszonyulás, láthatatlan kötődés, pontosabban azok a szálak, amelyek akár a tőle

származó szövegek, akár a személyes ismeretség/tanítás révén alakultak ki. Ebben a kapcsolódási pontban van súlypontja az emlékezésnek, a témáról való beszélésnek.

Almási László 1950-ben született Kisiratoson, és megszakításokkal 1989 februárjától végez kántori szolgálatot a helyi közösségben. Hivatalosan nem alkalmazottja az egyházközségnek, munkáját részben önkéntesen végzi, a temetéseken végzett búcsúztatásból származó jövedelem jelenti az egyedüli ellenszolgáltatást. Fiatalkorától kezdve *zenészkedik*²⁵. Zenei érdeklődése révén bekerül a helyi fúvószenekarba, 19 évesen klarinéton játszik, majd 1974-ben Temesváron vásárol egy szaxofont, amelyen autodidakta módon tanul meg zenélni. Több társával együtt lakodalmakban muzsikál Kisiratoson és a környékbeli településeken. Az aradi vagongyárban elvégzett szakiskola után 1968-tól katonai szolgálatot teljesít, majd 1989-ig alkalmazottja a román vasúttársaságnak. Innen 1990-ben hazajön szülőfalujába, és a helyi faiskolánál (csemetekert) dolgozik. Ekkor kéri fel Túry László esperes, hogy zenei tehetségét az egyházközség javára is kamatoztassa: „*A templomi tanulást én a Túry pap bácsitól, az esperes úrtól kezdtem. Az, aki akkor behívatott, hogy hát legyek én kántor. (...) A Túry pap bácsihoz jártam orgonálni, jártam hozzá órákra. Még akkor énneköm így az orgonáláshoz, a templomi énekekhez halvány gőzöm se vót, mer jártam dógozni. De most már, mikor idejöttem, akkor beavatott a Túry pap bácsi, akkor osztán kezdtem megszeretni. Most már nagyon szeretem.*” (Almási L. 2012. ápr. 15.) Valójában nem idegen tőle ez a világ, már gyerekkorában besegített az akkor még levegővel működő templomi orgona fújtatásába. Ez a legelső emlékezetes helyzet, amikor kapcsolatba kerül az orgonát megszólaltató Kurtucz István kántorral.

Almási kántori tevékenységének első periódusa 1989-től 2002-ig tart. Ezután az aradi mentőszolgálatnál öt évig dolgozott sofőrként, innen vonult betegnyugdíjba. 2003-tól egészen 2008-ig Falkus Margit írta helyette a temetési búcsúztatókat. 2008-ban súlyos műtéten esett át, de felépülését követően 2009-től újra kántori szolgálatot vállalt, temetéseken búcsúztatott.

Almási esete azt példázza, hogy a búcsúztató megírása elválaszthatatlan a hagyományos kántori szerepkörtől. A frissen kinevezett kántor helyett legelső alkalommal az esperes írja meg a búcsúztatót. Ebben az esetben láthatjuk, mennyire fontos megfelelni a helyi gyakorlatnak/elvárásnak, hogy biztosított legyen a szokás kontinuitása: „*Hát neköm nagyon nehéz vót. A legelsőt ő csinálta meg, az első temetést, szóval a búcsúztatást. Egy öreg néni vót, hát halvány gőzöm se vót. No, oszt akkor azt megcsinálta ő. Még azt hiszem, meg is van.*” (Almási L. 2012. ápr. 15.)

Ez tehát a legelső, mindössze 13 strófából álló szöveg Almási repertóriumában, amelyet az esperes írógéppel tisztázott le, és az 1989. március 18-án elhunyt 69 esztendőes Korpa Katalin sírja mellett énekelt az újonnan kinevezett kántor. Ez az egyetlen búcsúztató, amelynek gombostűvel hozzáfűzött mellékleteként megőrződött a hozzátartozók által leadott, neveket és rokonsági fokokat tartalmazó megrendelőlap.

A szokáshoz való ambivalens viszonyulást erősítik az alábbi interjúrészletek: „*És no, hát ő mondta akkoriba, hogy me mán úgy, mit tudom én, úgy furcsállotta, hogy mán csak itt van. És beszédtema lött ez, hogy lehet, abba kéne... mi is alkalmazkodjunk a modernebb..., és azt mondta, hogy hát ő nem nyúl a darázsfaszekbe. Ezt biztos így, emlékszek rá. Csak maradjon ez. És azóta csak így van. (...) Hát, hogy mondjam, a Túry pap bácsi, mikor mán jó ideje, mán akkor pár éve kántorkodtam, feljött ez, szóba jött, hogy meg kéne szüntetni ezt a búcsúztatást. És azt mondta neköm, hogy ő nem akar a darázsfaszekbe nyúlni. Az, hogy vót nagyon sokan, és úgy mondták régön, hogy minél fájdalmasabb lögyön az a búcsúztatás. Úgy szedjem össze, komponáljam össze, hogy az*

²⁵ Almási László szóhasználata

fájdalmas legyen. Hát most, már most változtak, mondjuk az idők, de a szokás megmaradt.” (Almási L. 2012. ápr. 15.)

A darázsfészek metafora ebben az esetben azt a lehetséges helyzetet szemlélteti, hogy milyen következményekkel járna a halotti búcsúztatás önkényes megszüntetésére irányuló egyházi kezdeményezés. Korábban már szó volt arról, hogy esperesként Túry László milyen álláspontot képviselt a temetéseken elhangzó búcsúztatás ügyében. Almási feletteseként többször is szorgalmazza a fokozatos kiiktatást, de végül mindennél fontosabbnak tartja az egyházközség békéjét, és a közösséget képviselő egyháztanács javaslatára nem feszegeti többé ezt a kérdést.

Későbbi szövegeinek elsődleges forrásaként Almási László az esperes segítségével megszerkesztett mintát tekinti: *„Ő megcsinálta, és aztán annak az alapján, meg ugye kaptam a vót kántortól, aki vót aztán, ez a Faragó János bácsi, annak a búcsúztatójaiból kaptam. És aztán én kezdtem megcsinálni.”*, de ugyanakkor feltűnik a Kurtucz István utódaiként kántorkodó Faragó János neve is, akinek – a leszármazottak elmondása alapján – birtokába kerültek a Kurtucz-kéziratok. Ezt a folytonosságot a háttérben meghúzódó szövegek biztosíthatják, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy sajátos szerkesztési logikát követő, rugalmas, képlékeny szövegtípusról van szó, amelynek bevett szövegformulái, a megszerkesztésére és elhangzására vonatkozó szabályok, egyszóval a továbbviteli módozatai adott közösségben nyilvánosak és egyértelműek, könnyen elsajátíthatóak. A több esetben mintaként számon tartott Kurtucz-hagyaték közvetlen lenyomatára itt nem hivatkozhatunk, de sokkal beszédesebbek az Almási és Kurtucz összehasonlításáról szóló narratívumok.

Jelenleg az évek során megírt szövegeket a kisiratosi portáján lévő nyári konyhában őrzi, évek szerint csoportosítva, összekötözve külön mappákban.²⁶ Mindenik mappából két-két szöveget bocsát rendelkezésemre, amelyeket nem kell visszaadnom. Az általa létrehozott kéziratanyag számottevő része bekerült ebbe a családi archívumba, de emlékszik több olyan alkalomra is, amikor az elhangzást követően főleg a Magyarországról érkező rokonok elkérték a búcsúztató szövegét.

Amellett, hogy minden búcsúztató elején feltünteti a nevet, a halál pontos dátumát, esetleg körülményeit – főleg öngyilkosság esetében – 2009-től külön ebből a célból indított új füzetben regisztrálja az elhunytak névsorát (a korábbi hasonló céllal indított füzetek elvesztett). 2009-ben 36, 2010-ben 27, 2011-ben 26, 2012 tavaszáig 17 temetési búcsúztatót írt. A megírás szabályaival kapcsolatban megtudhatjuk: a legutóbbi periódusban sűríteni kell, hogy 20–21 versszakba beleférjen a búcsúzás. Eleinte minden névre külön strófa jutott, de véleménye szerint ez terjedelmileg sok volt, ezzel is magyarázható, hogy bizonyos mértékben már beleuntak az emberek. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a gyászoló rokonoknak egyáltalán nem hosszú, de a temetésen résztvevők nem mindig hallgatják figyelemmel.

Kántori tevékenysége mellett a közelmúltban aktívan részt vett a helyi hagyományápoló kulturális csoportokban is. Tagja volt a gazdakórusnak, de a közel egy éve jelentkező újabb betegsége miatt már nem jár a Kisiratosi Magyar Gazdák Egyesületének férfikórusába. A helyi *Rónasági citerazenekar* citerásaként belföldi és magyarországi rendezvényeken is fellépett.

A helyi gyakorlattól több szempontból is eltérő, egyedi esetként említi Almási Béla orvos temetését: a kisiratosi Máltai Szociális Központ, valamint a Falumúzeum és a Tájház létrehozójának 2009-ben bekövetkezett halálakor a hozzátartozók nem igényelnek halotti búcsúztatót. Almási Béla síremlékét egy temesvári képzőművész készíti téglából, cserépből, és felesége kívánságára holttestét a családi ház és a Tájház közös udvarán

²⁶ Bartha Elek értelmezése szerint a szövegek megőrzésének gyakorlati céljai vannak, a kántorok mintául használhatják őket az újabb búcsúztatók megírásához. (Bartha 1995. 12)

helyezik végső nyugalomra. A bevett temetési gyakorlattól való látványos eltérés a helyi közösségben megrökönyödést váltott ki. A temető tere helyett saját udvarán felravatalozott „szeretet orvosa”²⁷ mellett nem a helyi specialista éneklő a búcsúztatót, hanem a máltai lovagrend idegenből érkező tagjai, a hivatalos egyház és a világi szervezetek képviselői mondanak nekrológokat. Szemmel láthatóan a mindenkire vonatkozó norma nem érvényesült ebben a helyzetben, a belső közösségi igényből napjainkig fenntartott, külsőleg is szorgalmazott búcsúztatási gyakorlat alól lehetnek kivételek.

Az előbbihez képest nem annyira emlékeztető, de Almásinál a kivételes esetek listáján szerepel Demeter Julianna református vallású óvónő személyes kívánsága is. A 2012. január 26-án elbúcsúztatott személynek életében az volt a kívánsága, hogy koporsója mellett ne énekeljék, csak egyszerűen olvassák fel a szöveget. Almási a döntést azzal indokolta, hogy a református vidékről származó óvónő feltehetően ragaszkodott a saját szülőfalujában gyakorolt előadásmódhoz.

Kurtucz Istvánról szóló történeteiben az egyházi éneklés mellett a *világi* énekekben is remekelő *nótafa* alakja kerül előtérbe. A lakodalmakban zenélő Almási saját énekreptóriumának gazdagítási stratégiáját eleveníti fel az 1970–80-as évekből: „*Persze, így lakodalmakba nagyon sokat, sok szép nótát is tudott Pista bácsi. Ó, hát olyan Orgonavirág, ó nagyon sokat. Szép hangja is vót, no hát kántor vót. Én szerettem, tényleg őtet is, mindég jártam, ha így hallottam, hogy énekel valahol, ahol muzsikáltunk, akkor én is odamentem, hogy tanuljak tőle valami szöveget, vagy valami nótát tőle, na. Úgyhogy a világi nótákat, népdalokat is ismerte.*” (Almási L. 2012. ápr. 15.)

A közösség hogyan értékeli ezt a beszédhelyzetet? A gyászoló család, a rokonság, a lokális társadalom értelmező közösséggé válik. A temetésen elhangzó szövegre, amelynek elsődleges funkciója egy társadalmi struktúrába való beágyazottsága révén érvényesül,²⁸ egyesek már a megalkotás előtt rákérdeznek (milyen lesz a búcsúztató?), az eléneklés során különféle viszonyulásmódra ad alkalmat (közelebbi és távolabbi rokonok, gyászolók, résztvevők), ugyanakkor utólag is reflektálnak rá (ha valaki kimarad, sértésnek számít; felróható mind a rokonság, mind az előadó mulasztása), a hétköznapi beszédtemává válhat (a felolvasás vagy az éneklés az igazi? közösségi reflexiók a kuriózumnak számító szokásról), a település narratív hagyományának láncolatában össze lehet hasonlítani az egyes kántorok szövegírói és előadói tevékenységét (Kurtucz István mint viszonyítási alap, Faragó János, Almási László, Falkus Margit).

Falkus Margit segédkántori szerepei

Jóllehet a temetéseken napjainkban is elhangzik a halotti búcsúztató, a terepen való tájékozódás során többen is azzal az indoklással irányítanak Falkus Margithoz, hogy ő „*nagyon sokat tud mesélni ezekről a régi dolgokról*”. A megkérdezettek közül néhányan a Kurtucz István özvegye által „szétoosztogatott” szövegek megőrzőjeként, egyedüli birtokosaként tartják számon: „*[...] de Margit, hogy foglalkozott nagyon a kántor, hogy szeretett énekelni a templomba, az mind magához vőtte, hogy még neki szüksége lehet rá. [...] Hát nem tudom, hova tették? Hogy elhánták? De tudom, hogy Margit sokat elvitt, még adott oda, a kántornál is van belőle.*” (Árvai A. 2012. ápr. 14.) „*Há Margit, ő még fordít*

²⁷ Sarusi 2007. 83.

²⁸ Jelen helyzetben a szövegekkel szembeni attitűdökről, a szövegek társadalmi beágyazottságáról beszélhetünk. A történetmondás, s ezt követően maga a történet is társadalmi szférába integrálja az egyént. „*A történetmondás során a mesélő magára irányítja a figyelmet, történeti mesélői kompetenciáját, repertoárját, értékrendjét, attitűdjeit teszki láthatóvá. A mesélés által az egyén emlékezet-, beszélő- és interpretív közösségbe ágyazódik. A történetek a maguk rendjén szintén a társadalmi beágyazás eszközei. Az egyéneket társadalmi kapcsolathálóba helyezik, a történetek szereplőiként viszonyrendszerben válnak láthatóvá.*” (Keszeg 2011. 65.)

valamiket, de ő is, ő azután csinálja, mert ő arról tanulta meg, hogy elolvasta, hogy tatának [Kurtucz I.] hogy vótak a búcsúztatók.” (Fodor R. 2012. ápr. 15.)

Falkus Margit idős szüleinek második házasságából született Kisiratoson 1940-ben.²⁹ Édesanyja férje és édesapja felesége halálát követően szülei összeházasodnak, így tizenhárom féltestvére lett egyetlen közös gyermeküknek. Rozália nevű lánytestvére révén közeli rokonságba/sógorságba kerül Kurtucz István kántorral, és ez a kapcsolat későbbi életpályája során meghatározó erejű lesz. Sógora irányításával fokozatosan beletanul az egyházi éneklés hagyományába, elsajátítja a templomi és a templomon kívüli énekszolgálathoz szükséges tudást, a rituális cselekvések forgatókönyvét.

„Én kicsi koromtól mindég mellette vótam ott a kóruson, ott éneköltem, és valahogy úgy belegyűttem, úgy tudok minden éneköt. Talán belémgyűtt az a mindönség, amit köllött ottan tudni. (...) Azt nem tudom elfelejteni, azt az éneköket, amit őtűle tanultam, azt nem tudom elfelejteni. (...) Az nagyon szeretett, mert mindönt csináltam a templomban, az égvilágon. Még a papot is helyettesítöttem. A kántort helyettesítöttem, ministránst helyettesítöttem. Én mindent tudtam. És mikor elhelyezték innen, idegyűtt ez a pap bácsi (Túry László), akkor azt mondta neki, – tegözte ezt a pap bácsit –, hogy András, erre az asszonyra nagyon vigyázz, mer ez mindönt tud. Én végezöm a litániát – ha tudja, mi az a litánia, vöcsörnye, akkor a májusi ájtatosság, az októberi ájtatosság, ezeket mind én végezöm el. Harangoztam is, mert a harangozót is helyettesítöttem. Mindent segítőtem.” (Falkus M. 2012. ápr. 14.)

10. Falkus Margit - búcsúztató éneklése a kisiratosi temetőben

Kisegítőként Almási László jelenlegi kántort 2000 és 2008 közötti időszakban helyettesítette, de az évek során többször elhívták búcsúztatni a környékbeli településekre is (Nagyiratos³⁰, Varjas³¹, Kürtös³², Mácsa³³). Egyikük sem alkalmazottja az

29 Meglepő módon külön kiemeli, hogy születésének időpontja virágvasárnapra esett: a Jeruzsálembé való bevonulás emlékünnepe, a húsvét nagyhetét megelőző ünnepnap szimbolikus tartalommal telítődik világnézetében. A család történetei között emlékezetes lehetett ez a nap, szülei később elmesélik neki. Életpályájának meghatározó eseményei, mindennapjai a vallásos életforma kontextusában szerveződnek. Egyház körüli szolgálata, az éneklés, az ünneplés identitásának lényeges attribútuma.

³⁰ Iratoșu (Arad m., Románia)

³¹ Variaș (Temes m., Románia)

³² Curtici (Arad m., Románia)

³³ Macea (Arad m., Románia)

egyházközségnek, munkájukban egymást segítik, konfliktusmentes munkatársi viszonyban vannak. Jóllehet egyfajta hiányosságként éli meg és szomorúan beszél arról, hogy sógora, Kurtucz István tanítványaként nem sikerült megtanulnia orgonán játszani, Falkus Margit önmagáról mégis kántorként beszél. Énekhangja, egyházas dolgokban való jártassága, Kurtucz Istvánhoz fűződő rokoni és tanítványi kapcsolata révén erős vallási identitással rendelkező egyéniségként értelmezi közösségi szerepeit, vállalt közösségsszervező tevékenységét. Ugyanakkor a faluban hivatalosan kántorként számon tartott, orgonálni tudó Almási Lászlót nem nevezi kántornak, érvelésében arra hivatkozva, hogy ő korábban zenész volt. A legutóbbi években betegeskedő Almásit többször is helyettesíti, nemcsak a templomi éneklésben, hanem a temetéseken is. *„Ugye, ő mindig ott vót a kántorok mellett, még a Pista bácsi idejibe is, ahogy ő mondja. Mondjuk, én mondom, hogy a gyerekkori emléköket, azokat nem tudom fölvázolni, de aztán ő vót, mán Pista bácsi után, Faragó János bácsinál is, ő mindig ott, mellettem is, ott van az orgonánál fönt. És na, hát ő tudta az egészet, meg most is ő jár, így vannak a virrasztók. És ő éneköl ottan, énekölnek, vagy imádkoznak ottan a virrasztóba is, úgyhogy tudja ezeket a dógokat. (...) Ő is mindig ott van, persze, ott van a temetésen is, mert a temetés előtt is éneköl az az énekös asszony. És ő az énekös asszony. Aztán megyünk mi a pap bácsival, akkor aztán kezdődik a temetési szertartás. Akkor mán ő, de ő ott van mindig a temetéseken is. Hát azt én szerintem megtanulta, szerintem csak Pista bácsitól. (...) Hát ő mindig, Margit néni jár így a, vannak ezek az októberi ájtatosság, májusi ájtatosság. Margit néni mindig ott van azokon is. Ő ezeket szokta csinálni.”* (Almási L. 2012. ápr. 15.)

Első találkozásunkkor meglepődik, hogy tevékenységéről egy idegen érdeklődik és kölcsönkéri az aktualitásukat veszített búcsúztatókat, de megígéri, hogy az általa papírra vetett mintegy háromszáz szövegből másnapra kiválogat néhányat. Lakásában vallásos szövegeket tartalmazó falvédők, szentek képei és szobrai, ima- és énekeskönyvek sokasága található.³⁴

Működése során körülbelül 300 temetési búcsúztatót írt, és a Kurtucz-leszármazottak úgy tudják, nála található a kéziratok bizonyos része is, a teljességre törekvés bővületében a gyűjtés során nyomozott Kurtucz-hagyaték töredéke. Első rákérdezésre hangsúlyozottan állítja, hogy nincsen tudomása a feltételezett szövegek hollétéről, és elhárító módon a környékbeli kántorokra utal, akikről biztosan tudja, hogy Kurtucz István kölcsönadott számukra írásából, de *„azok már mind kimúltak.”* Láthatóan nem kíván tovább beszélni a keresett szövegekről, de gondosan megőrzött szövegrepertóriumából kiválogat 47 saját szerzeményű búcsúztatót, és azokat kölcsönadja. Itt bezárul ez a kör, a kutató tovább nem követelőzhet. A korábbi történetekből, elbeszélésekből kiollózható, a Kurtucz-szövegek élettörténetére utaló adatokat nem használhatja nyílt szembesítésre. Amennyiben első lépésben valós információként fogadja el a korábban elhangzó állításokat (Kurtucz I. lányai, lánytestvére), és valószínűnek is tartja a kéziratok birtoklásának lehetőségét, ebben a stádiumban óhatatlanul megtorpan. Ha a visszaemlékezések alapján nyilvánvaló tényként kezeli, hogy Kurtucz István halála után özvegye adott át kéziratot halotti búcsúztatókat, nyomtatott énekeskönyveket, ez a külső bizonyosság és az összehasonlítások révén levonható következtetések nem tennék világosabbá a folytonosságot, a búcsúztatási gyakorlatról és a szövegek létrehozásáról kialakított képet, nem vinnék előbbre a jelenlegi kérdésfelvetést. Összehasonlítva a kétféle szövegrepertóriumából rendelkezésre álló példákat, elmondható, hogy a szövegek strukturális és képi rendszere sok hasonlóságot mutat, a szintaktikai elemek és a sztereotip fordulatok egyezései szembeötlőek. Terjedelmi szempontból ugyan a Falkus Margit

³⁴ Tárgykészletének felmérése egy további kutatás tárgya lehetne.

búcsúztatói rövidebbek, de ez vélhetően a Túry László esperes által bevezetett szabályozásnak is köszönhető.

A keresett szövegtörzs mennyiségi mutatói alapján levonható következtetések helyett az elhárító/elterelő gesztusok értelmezése kerül előtérbe.

Később burkoltan kiderül, hogy birtokában van ajándékba kapott egyházi énekeskönyv, amelyet csak helybeni megtekintésre, esetleg olvasásra tudna kölcsönadni. Ebben a helyzetben ismételt felkínálkozna az általa írott búcsúztatók megalkotási folyamatának értelmezése, a nyomtatott mintaszövegek és saját írott szövegeinek összevetése, az inspirálódás és egyéni szövegalkotás határvonalainak feltérképezése. De akár csak a Kurtucz-féle szövegmaradványok esetében, ez a próbálkozás itt is látszólag zsákutcába vezet. A használatban lévő nyomtatott énekeskönyvhöz való ragaszkodása természetes magatartás: feltételezhetjük, hogy olyan kiadványról lehet szó, amely az Almási Lászlóval megosztott munkában, azaz a jelenlegi búcsúztatási gyakorlatban nélkülözhetetlen, így bármelyik pillanatban kéznél kell lennie.

A *láthatatlan*, féltve őrzött énekeskönyvhöz való kötődését annak gyakorlati funkciója indokolja, de ugyanakkor emlékezési mechanizmusként is értelmezhető: a segédkántorként definiált egyén számára olyan szövegbázisként funkcionál, amely egyházi énekszolgáltatásnak külső elismerését jelenti a vele kapcsolatba kerülő *képzett, orgonálni tudó* kántorok részéről, egyszóval egyéni identitásának, sajátos szerepének megerősítését szolgálja.

„Engem a faluba ismernek Kántor Margitnak, Falkus Margitnak, koszorút csináltam, Koszorús Margitnak, pittorolni jártam, – tudja, mi az a pittorolás? –, festés a falra, Pittor Margitnak, énnekem annyi nevem vót. Engem mindenki ismer a faluba.” (Falkus M. 2012. ápr. 14.) *„A kalapot mindig én viseltem”* – summázza a vele készített interjú végén, majd ennek alátámasztására konkrét eseteket említ: édesapjától saját házat örökölt, amelynek felújítási munkálatait, – betegeskedő férje helyett – egyedül bonyolította, téglát, gerendát, építkezési anyagokat rendelt, szállításukról intézkedett.

A Kurtucz-féle kéziratos szövegekről való tudását az alábbi idézetekben megfogalmazódó motívumok keretezik: *„Hát ő is [Faragó János] így írt a sógoroméról. Neki megvót, még odaadta neki, de én mán arra nem vélekszök, hogy az hova tőtte a szövegeket. Nem tudom, hogy hova tőtte a szövegeket.”* (Falkus M. 2012. ápr. 14.) Számon tartotta, hogy a Kurtucz Istvánt követő Faragó János forrásként használta az átadott szövegeket, így a mintaként alkalmazott kéziratok említésével egy olyan kapcsolat természetét tárja fel, amit ő – a közösségi konszenzus egybehangzó története dacára – nyíltan nem vállal fel. Tudatában van a forrásként funkcionáló írott szövegek működési mechanizmusának, de ő maga elhatárolódik ettől a gondolattól: *„[És kezdetben ezeket a búcsúztatókat az István bácsi mintái alapján írta?] Körülbelül, körülbelül. Ahogy eszembe jut neköm. Igen, mintha most is hallanám a fülemben, ahogy ő énekelt. Nagyon sok szép éneköt énekelt.”* (Falkus M. 2012. ápr. 14.) Az írott szövegek helyett az esemény keretében elhangzó, rituális szöveget tekintve követendő mintának: a leszűkítő kérdésre váratlan feleletet ad, amelyből nyilvánvalóvá válik, hogy nemcsak az írásban rögzített maradvány szolgálhat mintaként, útmutatóként, hanem az emlékezetben megőrzött éneklés, az előadásmód és az előadóhoz fűződő személyes emlékek is szövegszervező elvvé válhatnak.

Falkus Margitnál a Kurtucz-szövegekről való beszélés során, a *hiányzó* kéziratok történeteinek kontextusában a megőrkítés technikájára történő hivatkozással is találkozunk, amely egy korábbi szöveg ismeretében továbbgondolásra készített. *„Kézzel írta le, és az akkori pap bácsi így legépelte. Amit leírt az István, azt a pap bácsi legépelte. Úgyhogy az is vitt el, a pap bácsi is magával. [Melyik pap bácsi?] Hát a Hodács pap bácsi. Az nagyon rég volt.”* (Falkus M. 2012. ápr. 14.) Miért lehetett fontos Hodács

Ágoston számára a parasztkántor által összeállított halotti búcsúztatók letisztázása, archiválása, birtoklása? A helyi temetőben található sírkő tanúsága szerint Hodács főesperes 1912 és 1951 között Kisiratos plébánosa, tehát tíz évig közvetlen munkatársi viszonyban van a kántorral. Amikor 1940-ben Kurtucz István kántor lesz, latin nyelvet tanul a nagy műveltségű³⁵ plébánosnál, hogy az egyházi szertartások szövegét hibátlanul mondhassa, énekelhesse.

A Sarusi Mihály által megszólaltatott *Pista bátya* így emlékezik halála előtt néhány nappal: „*Legelőször, néhány temetésnél a plébános úr, Hodács Ágoston csinálta, aztán beletanultam.*”³⁶ Az idézett kijelentésben a Túry-Almási legelső búcsúztatás-történetének analógiájára ismerhetünk, de itt fontosabb kitérnünk a kétirányú elbeszélés között feszülő, látszólagos ellentmondásra.

Ha a Falkus Margit által mondottakat vesszük alapul, a Hodács Ágostonról szóló narratívum egyszerűen beilleszthető abba a kategóriába, amelyben megkísérletem rekonstruálni a keresett szövegek és egyéni magatartásformák metszéspontjait, a búcsúztatás folytonossága, mindennapi gyakorlata mögött meghúzódó reprezentációkat és attitűdöket. Ez a megközelítés a kialakult beszédhelyzetből adódóan a szövegek *elvitelére* fekteti a hangsúlyt: itt a szerző (Kurtucz) és szöveg-használó (Hodács) viszonya egyértelmű, logikus. Ha ezek az írások gépelt vagy eredeti formájukban be is kerültek a plébánia archívumába, *elvitelről* nem beszélhetünk, hiszen Hodács Ágoston 1951-ben Kisiratoson hunyt el.

Ha azonban a búcsúztató megírásának legelső impulzusait, technikáját az újonnan kinevezett kántor számára a hivatalos egyház képviselője szolgáltatja, akkor az előbbieken láthatóvá tett egyoldalú viszony meg is fordítható: a szerző (Hodács) és a szöveg-használó (Kurtucz) legelső búcsúztatás-története arra világítanak rá, hogy az 1940-es években³⁷ a kisiratosi egyházközség plébánosa fontosnak tartotta a szokás továbbvitelét, ezért az új kántor betanulásáig, átmeneti jelleggel felvállalta a temetéseken énekelt verses szövegtípus megszerkesztését. Végző soron a két történet-variáns nem zárja ki egymást: egy lépéssel továbbhaladva arra is gondolhatunk, hogy a *begépelés* a koporsó mellett elénekelt búcsúztatók szövegének (pl. teológiai tartalom) egyfajta kontrollja, cenzúrája is lehetett. Ugyanakkor az sem kizárható szempont, hogy a szöveg-használó (itt Hodács) ráértett a búcsúztatók szövegének dokumentum-értékére, és biztosítani akarta fennmaradásukat, elérésüket az egyházközség archívumában.

Ha a Falkus Margit szerteágazó tevékenységére, a hagyományhoz fűződő szerepeire figyelve továbbgondoljuk ezt a vélt vagy valós mellékszálát, a Kurtucz-szövegekhez való ragaszkodása a helyi reprezentatív szokások felértékelődésének, nyilvánossá válásának kontextusában is értelmezhető. A kisiratosi szokásvilág emlékezetével/ismeretével rendelkező idős asszony kultúraszervező egyéniséggé válik: például a csorvási búzafesztiválon „*igazi, régi kisiratosi viseletbe öltöztette fel a fiatalasszonyokat, a férfiaknak is kijárt a kultúrházban már múzeumi darabnak számító bő gatyá, bő ingujj, csizma és kalap.*”³⁸ Értelmezésében a hagyományok, a bevett közösségi alkalmak ellehetetlenítésére a szocializmus időszaka szolgált magyarázatot, ezért a közösségben főleg a fiatalok számára újra kell tanítani a saját kultúrát, a közösséget

³⁵ A szegedi származású Hodács Ágoston író, műfordító német, francia és görög nyelvből fordít, a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon a vallásos irodalom műfordítói közé sorolja. Szócikk szerzőjének neve: D. Gy. Műfordítás, Forrás: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/2983/> (Megtekintés időpontja: 2012.07.20.)

³⁶ Vö. Sarusi 2007. 68. A Kurtucz Istvánnal készített legutolsó interjú részletei a Kántorének c. szövegben olvashatóak.

³⁷ Akárcsak az 1990-es évek elején. Vö. Túry László esperes és Almási László kántor példája.

³⁸ Balta János: *Csorvási búzafesztivál*. Nyugati Jelen 2011. július 11.

Forrás: http://www.nyugati jelen.com/jelenido/csorvason_aratott_buzat_es_sikert_a_ronasagi.php (utolsó megtekintés: 2012. 10. 11.)

reprezentáló szokásokat, viselkedésmódokat: „*Tavaly például én mentem, én tanítottam be őket, hogy hogy vót régön, hogy hogy locsolkodtak. Beengedtek egy házhun bennünket, oda közel a templomhun, vagy kultúrházhun, és ottan lejátsszódott minden, hogy hogy locsol, hogy gyűttek a fiatalok, már mind gyerekek vótak inkább, iskolások. És hogy gyűttek, danolva, összefogódzkodva, üveggel, a kútnál hogy locsolkodtak. Ilyenöket. Ezt mind tülem kérdezik, hogy hogy vót, mint vót. Hát a mi időnkbe nagyon szép vót. Mert fiatalok vótunk.*” (Falkus M. 2012. ápr. 14.)

Segédkántori tevékenysége (templomi éneklés a kántor mellett, októberi és májusi ájtatosságok, halottvirrasztókon és temetéseken való éneklés, búcsúztatás) mellett Falkus Margit a helyi *Rónaság Citerazenekar* kórusának tagja, gazdag népdal-repertórium, táncismeret birtokosa. Az elmúlt évtizedekben többször is felkeresték, énektudását elsősorban magyarországi népdalgyűjtők regisztrálták. Folklórtudásából következő adatközlői magatartásának helyességét többen megkérdőjelezték, de meggyőződése szerint ez nem rejtegetnivaló tudás, bármikor nyilvánosságra hozható: „*Sok nótákat, magyar nótákat elvittek Magyarországra tülem. Fölvették, és elvitték Magyarországra. Hát mit mondjak, sokan azt mondták, magyarországi rokonok, hogy nem köllött vóna kiadjam. Nem köllött vóna kiadjam. Én büszke vagyok rá, hogy kiadhattam. Nem vagyok én olyan, hogy énnéköm fizessenek. Nem köll neköm az. Nekem a jó Isten adjon erőt, egészséget. Rengeteg nótát vittek tõlem, rengeteg nótát. Ebbe segíték a fiataloknak.*” (Falkus M. 2012. ápr. 14.)

Magatartását úgy is értékelhetjük, mint akinek kultúraszervezői szerepe, sajátos tudása, a közösségben vállalt tevékenysége révén rálátása nyílt a népi kultúrához való viszonyulásmódok természetére, a kulturális tudással kapcsolatos folyamatokra, habitusokra. A külső érdeklődés hatására felértékelődnek ezek a régi szövegek, presztízs-jellegük felerősödik, és a hajdani kántor írásbeli hagyatéka a búcsúztatókba sűrített nevek, a rokonsági rendszer, a biografikus utalások alapján a település lokális történelmének lenyomatává válik. Ennek a helyi történelemnek a birtoklása érthető módon felelősséggel jár, ezt az örökölt és megőrzött kézírathagyatékot nem lehet könnyelműen kiadni, elherdálni. Ebben a kontextusban akaratlanul is megmutatkozik a szóbeli tudás továbbadásáról (pl. népdalok, helyi szokások, életrajzi narratívumok) és a rögzített (örökölt, megőrzött), szimbolikus tartalommal rendelkező írott szövegek átad(hatóság)áról tanúskodó kétféle magatartás.

Következtetések

Az idézett szövegrészletekből, szóbeli megnyilatkozásokból kirajzolódik, hogy a napjainkban is szokásban lévő temetési búcsúztatás egyfelől a kisíratosiak közösségi identitásának szerves komponense – a környező települések viszonylatában az egyediség tudatát erősíti, a temetési szertartás fontos mozzanata, a népi vallásosság természetes velejárója. A környékbeli településekhez viszonyítva létezik egy sarkalatos pont, amiben ők különböznek a többiektől, úgy is fogalmazhatunk, hogy vallásgyakorlatuk megőrizte ezt a rituális funkcióval rendelkező szövegtípust, amelynek szerepe – a örnékbeli településeken már megszűnt gyakorlat kontextusában – felértékelődik. Szem előtt kell tartanunk ugyanakkor a szóbeli megnyilatkozások során elhangzott értékeléseket, hiszen a lokális közösségben a gyakorolt búcsúztatás funkciójával kapcsolatos elképzelések nem egybehangzóak. Másként értékelik az idősebbek, másként a fiatalok, és a generációk ambivalens viszonyulása következtében ez a közösségi tudat megerősítésre is szorul: a szöveget létrehozó/éneklő specialistákat a település polgármestere figyelmezteti a szokás megtartására, a napjainkig meglévő folytonosság megőrzésére.³⁹ Ezek a szerzők (Almási

³⁹ „(...) hogy ne múljon ki ez a szép szokás. A polgármestör (...) azt mondta, hogy ezt a szokást ne hagyjuk ki: Margit néni, úgy kérnek, hogy ne hagyjam el, hogy ne hagyjam el.” (Falkus M. 2012. ápr. 14.) A téma

László, Falkus Margit) a búcsúztatás értékelése során a fel-felbukkanó közömbösségről is panaszkodnak, kihangsúlyozzák a fiatalok érdektelenségét, a szöveg megrendelésekor leadandó nevek/rokonsági fokok kifejejtését, kapcsolatok elhanyagolását⁴⁰, felszínessé válását. Értékelésükből az is kiviláglik, hogy az elhangzó rituális szöveget néha egykedvűen hallgatják végig a temetésre egybegyűltek.

1. Ittam végőhöz írtam én öltöm hátam köröm
Tölire áll hogy öltök leucra öltök paradtam én
Egész napemet kerestem de már lóttam hiabau
A halált el nem írhattam itt jött sarkam nyomaiban
2. Megnyugorom itten végzős én férjem után elmegyek
Megtalálom ömelet valahol a nyugh helyet
De előt ide szoltalak südvőrelek te feket
akiket már megöltök zivern a legjobban szeretek
3. Horpa Maria kedves jönném én már elmegyek
Sallai József szegényem hugadat elme feled
Életpont hajacskaját ott almaraz meg itten
Minden nemű dolgozóban kegyelemmel segítsen
4. Horpa József kedves bátyám orjau tégedet ittem
Egész életed folyamán kegyelemmel segítsen
Férfi itten ek felelmesben orjau örengy alod
Akor avolt boldogságot bészasan meg találad
5. Sallai Mihály szegényem és veled jö családod
Örömelek hogy öltök teket mindig boldognak látnak
Életek munkas éleket és egymást szeresetek
Szeresetek szívetekben kegyelemmel
6. Sallai Endrét hugam családod és hitvesed
Mielőttinen távozam áldó szavamak veszed
Tátsz te hajlékakat az itten kegyelem
Távoztasan minden lelki és testi veszedelmet
7. Bali János kereszt lányom és távász László Párod
Ez utolsó perceimben búcsúszavamat várod
Áldásomeltem kezem aréleggen veletek
Minden nemű munkotokban sok kegyelemet nyerjétek
8. Tárol és közelben lévő rokanak és romsordak
Ez utolsó perceimben hívótokis gaudalok
Beau köppen Romsordain és megittok több vendég
Itten maradjon veletek és kívánom am ténylek

11. Kurtucz István kézirata (halottbúcsúztató)

szakirodalmához: Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezései és alkalmazási szintjei. Regio 11(4). 2000. 45–66.; Uő: A kulturális identitás új kerete: a kulturális örökség. In Bárdi Nándor – Lagzi Gábor: Politika és nemzeti identitás Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Bp. 2001. 9–25. [Elektronikus elérhetőségük: <http://www.szellemiorkseg.hu/files/letoltesek/15.pdf> ill. <http://mek.oszk.hu/05900/05972/05972.pdf> (utolsó megtekintés: 2012. 10. 11.)]

⁴⁰ Ennek társadalom-néprajzi (családszerkezeti) vonatkozásai is kutatásra érdemesek.

Bibliográfia

- ASSMANN, Jan 1999 *A kulturális emlékezés. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó. Budapest.
- BALTA János 2011 *Csorvási búzafesztivál*. In: Nyugati Jelen 2011. július 11. Forrás: <http://www.nyugati jelen.com/jelenido/csorvason-aratott-buzat-es-sikert-a-ronasagi.php> (utolsó megtekintés: 2012. 10. 11.)
- BARTHA Elek 1995 *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában. I–II*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- FEJŐS Zoltán 2003 *Tárgyak az időben*. In: Üő. *Tárgyfordítások*. Néprajzi múzeumi tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 83–92.
- Franz von KLIMSTEIN – KOLTAI András 2009 *A levéltár története*. Forrás: <http://leveltar.katolikus.hu/index.htm?http&&&leveltar.katolikus.hu/temesvar.htm> (Letöltés időpontja: 2012.07.30.)
- KESZEG Vilmos 2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. (Néprajz Egyetemi Jegyzetek 3.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KESZEG Vilmos 2011 *A történetmondás antropológiája*. (Néprajz Egyetemi Jegyzetek 7.) Kriza János Néprajzi Társaság - BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- LENE Otto – Lykke L. PEDERSEN 2004 "Összegyűjteni" önmagunkat. Élettörténetek és az emlékezés tárgyai. In: Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *MaDok-füzetek* 2. 28–40.
- SARUSI Mihály 2006 Kántorének – A „Kisiratosi falurajzból”. In: *Új Horizont* 2. 24–35.
- SARUSI Mihály 2007 *Fő, hogy mög vagyunk. Öten Iratosról*. - A Kis iratosi falurajz VI. kötet Szépirás Kiadó, Felsőmagyarország Kiadó, Szolnok, Miskolc.
- SARUSI Mihály 2010 *Paraszt észjárás. Részlet a Csanád megyei Kisiratos írói falurajzának népismereti fejezetéből*. In: *ARACS* 4. X. évf. 4. szám, 61.

KONCZ KLAUDIA:

**ADALÉKOK A HALÁLLAL KAPCSOLATOS HIEDELMEK ÉS
SZOKÁSOK ISMERETÉHEZ LÉLEKHIT (KELENYEI PÉLDA)**

Selye János Egyetem, Komárom, Református Teológiai Kar
Témavezető: doc. PhDr. József Liszka, PhD.

Tanulmányomban a 2010/2011-es évi kutatásom eredményeit mutatom be, aminek keretén belül a temetkezési szokásokkal és a temetőkultúra változásaival foglalkoztam, ezt a témát jártam körül, s mindezt kelenyei példákön keresztül mutattam be (Koncz 2012). A temetőkultúra változásait nagyjából egy évszázad tükrében vizsgáltam. Ebből a terjedelmesebb munkából emeltem ki és dolgoztam tovább egy fejezetet, amelyen belül a lélekhít kérdéseivel foglalkozom. Előtte röviden ismertetem a települést, majd a gyűjtés és anyagközlés módjáról írom le a tudnivalókat, végül egy rövid kutatástörténeti áttekintés után következik a halállal, lélekhittel kapcsolatos rész. Ezen belül az alábbi pontokra térek ki, vetem azt össze a szakirodalmakból ismert adatokkal, megvizsgálva, hogy miként érvényesül, vagy tér el az a kelenyei lakosság felfogásában:

- Az óra megállítása, ablak bezárása, tükör letakarása
- Mellékletek a koporsóban
- Meszelés
- A halott siratása
- További tilalmak
- Hazajáró halott
- A karácsonykor visszajáró halott
- A halott etetése, engesztelése

Majd közlöm az adatközlőim által a halállal, és halottakkal kapcsolatosan elmondott hiedelemtörténeteket is.

Kelenye (Kleňany) a mai Közép-Szlovákia déli részén terül el a Nagykürtösi járásban (okres Veľký Krtíš). A település a szlovák–magyar nyelvhatáron fekszik, a tőle északra fekvő Magasmajtény (Hrušov) már szlovák, míg a tőle nyugatra fekvő Ipolyfödemes és a délre fekvő Szécsénke már magyar többségű. Területét északon és nyugaton a Korponai hegység érinti. A korábbi népszámlálási adatokat összevetve a 2001-es adatokkal a lassú, de biztos fogyás veszélye fenyeget, ugyanis 2001-ben a falunak már csak 336 lakosa volt. Ebből 310 magyar anyanyelvű, a többi szlovák. Napjainkban Kelenyét kizárólag római katolikus vallású emberek lakják. Ám az 1900-as népszámlálási adatok alapján a vallást tekintve a következőképpen oszlott el a lakosság: 397 római katolikus, 6 evangélikus, 20 zsidó.

A gyűjtés és anyagközlés módjáról

Adatközlőimet az szerint válogattam, hogy arányosan megoszoljanak, tehát minden korosztályból legyen több adatközlőm is. Nagyrészt kelenyei lakosokkal beszélgettem, mind magyar nyelvű és vallási hovatartozásukat tekintve római katolikusok. Három adatközlőm pedig ipolynagyfalusi lakos, akik a Requiem temetkezési vállalat munkatársai (szintén magyarok és római katolikusok).

Az adatközlőket három csoportba soroltam, mégpedig a fiatal generáció tagjaira (húsz és harminc év körüliek: 1. korosztály), a középső generáció tagjaira (negyven és ötven év körüliek: 2. korosztály) és az idősebb generáció tagjaira (hatvan éven felüliek: 3. korosztály).

Ez alapján tüntetem fel az adatközlőim neve nélkül csupán azt, hogy nő, illetve férfi illetőről van-e szó, valamint azt, hogy melyik korosztály tagjai közé tartoznak. A munkám végén betűrendben közlöm az adatközlőim névsorát. Az adatközlőimmel készült interjút többnyire diktafonra vettem, de volt, hogy jegyzeteket is készítettem közben. Fontosnak tartottam, arra törekedtem, hogy a történeteket úgy írjam le, ahogy azok elhangzottak az egyes adatközlők szájából. Az adatközlőim által elmondottakat dőlt betűvel kiemelve közlöm minden esetben.

Halállal kapcsolatos néprajzi kutatások rövid áttekintése

„Bármely társadalomnak, így a magyar parasztságnak is szükségszerűen rendelkeznie kellett olyan alkalmilag pontosan adaptálható utasításokkal, amelyek az elhunytak az élők közösségéből való eltávolítására és testi maradványainak fenntartási, tárolási módjára, valamint a halál nyomán a közösségben beállott változások zökkenőmentes levezetésére vonatkoznak. Ezeket az utasításokat a néprajz temetkezési szokásoknak nevezi, s érti rajta azon események együttesét, amelyek egy paraszti közösségben rendszeresen bekövetkeznek, amikor egy tagjuk vagy tagjaik meghalnak. E szokásnak számos változata alakult ki az idők folyamán a különböző etnikai csoportoknál.” – olvashatjuk a megfogalmazást a *Magyar Néprajz* hetedik kötetében (Dömötör 1990, 69).

A temetkezési szokások magyar kutatásának legutóbbi összefoglalása ugyanebben olvasható. A továbbiakban csak azokról a munkákról szólok néhány szót, amelyek nagy segítségemre voltak a munkám megírása során. Először Csáky Károly munkáját említeném, hisz „*Nem halt, meg csak alszik*” című könyvében igaz csak kis mértékben, de Kelenye temetkezési szokásait is megemlíti. Csáky Károly rendszeresen végez néprajzi gyűjtőmunkákat szűkebb és tágabb szülőföldjén: Kelenyén, Ipolyság környékén, az Ipoly mentén és a történelmi Hont, illetve Nógrád megyében. E munkában részletesen foglalkozik a halálelőjelekkel, de a halálokokkal is, végig jellemzi a haldoklástól a temetésig eltelt időszak alatti teendőket, szokásokat, hiedelmeket. Hosszasan ír a temetés utáni teendőkről és ezek mellé bőséges mennyiségű szövegmellékletet is csatol, amelyekben virrasztó, búcsúztató és siratóénekeket, sírverseket közöl. (Csáky 1999, 149–193). Liszka József kísérettanulmánya, amely Csáky Károly kötetében jelent meg, és néhány kiemelt jelenség európai párhuzamaival foglalkozik, szintén tanulságos volt számomra (Liszka 1999). A következő rendkívül érdekes könyv Liszka József: *Állítatott keresztényi buzgóságból* című kötete, amely ugyan alapvetően a szakrális kisemlékek problematikáját tárgyalja, de bőven van szó benne a tágabb térség temetkezési szokásairól is (Liszka 2000, 149–168. Lásd még: Liszka 1988; Liszka 1990; Liszka 1992). Munkám során továbbá nagy segítségemre volt továbbá Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás* című könyve, amelyben az író hiteles néprajzi megközelítést nyújt a halálkép és a halálhoz kapcsolódó nézetekről és szokásokról (Kunt 1981).

Továbbá Virt István: *Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján* című tanulmánya is nagyban segített a kutatásomnál, mivel ez által betekintést nyertem e térség szokásvilágába is. (In *Új Mindenes Gyűjtemény* 8. 1989, 9–48). Szintén Virt István: *Változások a zoboralji falvak halottas szokásaiban* című tanulmányából szintén a Nyitra környéki magyar falvak sajátos arculatát ismerhettem meg. (In *A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban* 1987, 115–122). Ezt az tette teljessé, hogy elolvastam Virt Istvánnak azt az anyagát, amit 1981-től 1985-ig gyűjtött a zoboralji falvakban, ezeket

diktafonra vette és hűen az adott nyelvjáráshoz adta közre a *Folklór Archívum* 17. kötetében. (Folklór Archívum 17. 1987). Majd Gömör néprajzába nyertem betekintést, pontosabban, hogy hogyan van jelen a halottkultusz Medvesalja falvaiban. Mindezt Bartha Elek: Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban című munkájából. (In Gömör néprajza I. 1985, 149–162). Végül, de nem utolsó sorban arról a könyvről szeretnék írni, amire teljes mértékben támaszkodtam a munkám során, ami talán legnagyobb segítségemre volt. L. Juhász Ilona *Rudna I.* című kötetében a temetkezési szokások és a temetőkultúra változásait mutatja be a 20. században. Dokumentálta szülőfaluja, Rudna temetőjének sírfeliratait, részletesen jellemezve az egyes sírokat. A szerző mindehhez összegyűjtötte a faluja temetkezési szokásait, a halállal kapcsolatos hiedelmeket és rekonstruálta a temetőkultúra változásait a 20. század elejétől napjainkig. Ez a rendkívül adatgazdag kötet az olvasó elé tárja nemcsak a szokásvilág régi, hanem az egészen modern elemeit is (L. Juhász 2002).

A halállal kapcsolatos hiedelmek, valamint szokások

„A halál ténye megváltoztathatatlan, de a viszonyunk hozzá megváltoztatható!”

Írja a fenti mondatot, Kunt Ernő, aki szerint az emberek feladata az, hogy ennek megértésében segítség egymást. A múlandóság és a társadalmi fejlődés, a halál és az ember kapcsolata ugyanis összefügg egymással. Az ember halandósága tulajdonképpen a humán civilizáció fejlődésének a feltétele. (Kunt 2003, 9–15) Jellegzetes halálképe van a magyar embernek, a magyar népnek. A magyar parasztság arra törekedett ennek révén, hogy felszabadítsa az egyes embert a halálnak a bénító tudata alól. (Kunt 2003, 35)

Az összehasonlítás során a zoboralji és rudnai adatokkal dolgoztam, de csak az alábbiakban csak az eltéréseket jelzem.

A halál beállta utáni teendők

Kunt Ernő írja a következőket a téma kapcsán: „a halál beálltakor a környezet által végzett cselekedetek lényegében mind arra irányulnak, hogy alkalmazkodjanak ahhoz a pillanathoz, amelynek révén az előbb még élő személy élettelennek alakul át.” Általánosságba véve az ember addig él, míg lélegzik. A lélek az utolsó lélegzettel távozik és megkezdődnek a halál beállta utáni teendők. Aki elvérzik, annak a vérében folyt ki a lelke. A távozó lélek láthatatlan, de előfordulhat, hogy formát is ölthet. Ilyenkor pára formájában lebeg el a testtől. (Kunt 2003, 122–124) A Zoboraljai magyarok szerint is az ember halálát a testből véglegesen eltávozó vagy kiszakadó lélek okozza. Ezt követően elvégzik a teendőket: óra megállítása, ablak bezárása, tükör letakarása. Egy nyitraegerszegi elbeszélésből megtudjuk a tükör letakarása kapcsán, hogy a lélek látható alakja a halott arcának a tükröképe, ami bajt okoz annak, aki meglátja (Virt 1987b, 116). Szintén Zoboralján a beteg halála után előfordul, hogy pénzérmét helyeznek a lezárt szemre, hogy biztosan zárva maradjon az. Úgy vélik, ha kinyitódik a halott szeme, az hamarosan bekövetkező halálesetre utal. A pénzérme gyakran mellékletként a koporsóba is belekerül. Az órát azért állítják meg, hogy tudják, melyik percben halt meg a beteg. A tükröt Zoboralján letakarják akkor is, ha a halott már nem a házban, hanem a temetőben van felravatalozva. (Virt 1989, 22)

A halál beállta utáni teendőknek megvan a maga rítusa: a testet megmosdatják, fésülik, borotválják, felöltöztetik, mindig ünneplőbe. Ezt a nők végzik, ez alatt a férfiak felállítják a ravatalt, amire ráhelyezik a halottat, még az a házban van. (Kunt 2003, 132–133)

Az óra megállítása, ablak bezárása, tükör letakarása

Ha meghalt valaki egy családban, akkor az emberek mindig elvégezték a következő teendőket: megállították az órát, becsukták az ablakot a szobában és letakarták a tükröt is. Az ablak becsukásáról szóló szokást nem minden adatközlőm ismerte. Adatközlőim elmondták, hogy mindegyik azért volt szükség, hogy ne zavarja a halottat semmi. A tükör letakarására azért került sor, hogy a halott ne járjon vissza a túlvilágról. Mivel az a hiedelem él, hogy a tükör, az átjáró út a halottak számára a túlvilág és az e világ között. Az óra leállításának is meg volt a maga oka, hiszen szimbolikus értelemben véve, lejárt a halott órája, véget ért az élete. A halott körüli teendőket legtöbbször az asszonyok végezték el.

Ha valaki meghalt otthon az vót a szokás, hogy letakartuk a tükröket, fekete kendővel, vagy a nagyobb tükröt törülközővel. Az ablakokat is becsuktuk, hogy ne jöjjön be a zaj odakintről. Az órát is le köllött állítani, mer lejárt a halottnak az órája. A nagy kakukkos órákat állítottuk le, olyanok vótak régen, nem ilyek, mint most. (nő: 3)

Mi is, ahogy meghalt apósom, letakartuk a tükröt, de az ablakot nem csuktuk be. De tudok olyanról is, aki csak elfordítja a tükröt, nem takarja le. (nő: 2)

Ismertem olyat is, hogy még a tévét is letakarták valahol, nem csak a tükröt. (férfi: 3)

Mi azé csuktuk be az ablakot, hogy a macska be ne gyűjjön, oszt meg ne kezgye a halottat. (nő: 3)

Gömörben is hasonlóképpen zajlanak a halál beállta utáni teendők, mint az Ipolymente falvaiban. A mosdatást, öltöztetést egy idősebb nőrokon végzi el, vagy pedig a temetkezési vállalat alkalmazottai teszik ezt. (In Gömör néprajza I. 1985, 150)

Ha kórházban halt meg az illető, vagy tragikusan hunyt el, abban az esetben adatközlőim többsége szerint nem került sor ezekre a teendőkre, hanem gyertyát gyújtottak otthon és így emlékeztek meg. Ma már nem szokás ezeket elvégezni haláleset után. Igaz, a fiatalabb korosztály még tud ezekről a teendőkről, de azt, hogy miért volt szokás nem igazán tudják már megmondani.

Tehát elmondhatjuk, hogy 1983 óta a ravatalozóban, halottasházban van felravatalozva az elhunyt, tehát az óta már nem takarják le a tükröt, nem állítják le az órát, és nem zárják be az ablakot sem. De ez a szokás nem pontosan abban az időben szűnt meg, amikor megépült a ravatalozó, hanem lassan, fokozatosan tűnt el. Ha a kórházban hunyt el az illető, akkor a család kérésére előfordul, hogy a halottat nem rögtön a ravatalozóba, hanem még utoljára hazaviszik egy rövidke időre.

Ha kórházba hal meg valaki, van, hogy hazahozza a halottasautó. Apát is hazahozták még utoljára. Betolattak vele az udvarba, ide a garázs elé, aztán vitték le a ravatalozóba. (nő: 3)

Dédit is hazavitte a halottasautó, felvitte a házához megfordulni, már életében is sokat kíváncszott fel, hogy újra haza mehessen, megnézni minden rendben e van odafönt, aztán halála után hazavitték őt, és csak az után a ravatalozóba. (nő:1)

Ha a ravatalozóban halott van, akkor azt jelzi az, hogy a ravatalozón ég a lámpa egész éjjel. Régen is és ma is érvényes az, hogy az elhunyt hozzátartozóinak legalább a temetés napjáig, de még utána sem illik zenét hallgatni, bállokba, mulatságba menni. Ha

fiatalon hunyt el valaki a faluban, olyan esetben nem rendeztek mulatságot. A kocsmá és a ravatalozó Kelenyében szinte egymásra néz. A kocsmában, ha halott volt a faluban, nem szólt a zene. Temetés ideje alatt nem is volt nyitva a helyi vendéglő, csak a temetés után nyitott ki a kocsmárosné. Ha valakinek elhunyt a hozzátartozója, de közben lakodalomba hivatalos, az elmehet, de nem táncolhat és fekete ruhába illik mennie.

Én vótam ugy lagziba, mikor meghalt az ember, aztán végig űtem, nem táncótam én. De még menyecskét se forgattam ki, oda tettek nekem egy széket, arra leűtem, oszt úgy fogtam a kezét ő meg pördűt hármát, négyet mellettem. (nő: 3)

Mellékletek a koporsóban

A koporsóba mellékleteket helyeztek már őseink is. Ez egy nagyon régi hagyomány. Gondoljunk csak a fáraók, longobárdok, honfoglalóink temetkezésére, akik mind mellékleteket helyeztek az elhunytjaik mellé. A koporsókban a legkülönbözőbb dolgok kerültek: tárgyak, edények, fegyverek, étel- és italmellékletek és sorolhatnám. Néha még egészen meglepő dolgokra is bukkannak a régészek a különböző ásatások során. (Csáky 1999, 92) Zorboralján is helyeznek mellékleteket a koporsóba csak úgy, mint Kelenyén is. Így biztosítják a halott számára azokat a használati tárgyakat, amire az elhunytnak a túlvilágon szüksége lesz. A belehelyezendő tárgyak sora igen hosszú és változó. Napjainkban egészen modern elemek is kerülnek bele már, példának okáért: villanyborotva, mobiltelefon stb. Zoboralján a század elején nem volt az sem ritka este, amikor ételt tettek a koporsóba. (Virt 1987b, 117) Kelenyén ételt nem helyeztek bele, adatközlőim nem tudtak ilyen szokásról.

Adatközlőim elmondása alapján voltak olyan emberek, akik még életükben kikötötték azt, hogy milyen ruhában temessék el őket, valamint azt is meghagyták, hogy mit tegyenek be mellé a koporsóba. Ha azonban ezt nem kötötte ki még életében az elhunyt személy, akkor hozzátartozói olyan ruhába öltöztették fel őt, amilyenben szokás volt eltemetni az elhunytat nemétől és korától függően. A koporsóba pedig olyan mellékletek kerültek, amelyek az élete során is fontosak voltak az elhunyt személynek. Azon asszonyok nyakába, akik a skapuláris csoport tagjai voltak, nekik a koporsóba is betették a skapulárisjukat.

Még anyósom is viselte, neki is betettük a koporsóba ezt. Ezt életükben is viselték ezek az asszonyok, így ők ezzel is lettek eltemetve. Rongy zsinóron volt a kép, amin Máriácska van a kis Jézussal, stórával. Valamikor csak rongyból volt, az újabbak már ezüst, arany vagy bizsu láncon vannak és rendesen a láncon érmében van a kép. (nő: 3)

Ha az elhunyt szemüveget viselt életében, akkor azt is betették melléje. Imakönyvet minden esetben adtak a kezébe, valamint zsebkendőt is. A koporsóba szokás volt virágokat helyezni mellékletként. A kisgyerekkorban elhalálozottakat egészen körülrakták virággal a koporsóban. Melléklet még a rózsafüzér, ami az elhunyt kezére van ráhajtva, rácsavarva. Az idősebb korban elhalálozottak mellé sok esetben bekerült a botjuk is. Férfiak mellé a kalapot is betették. Pénzt azért tettek a koporsóba, hogy azzal váltsa ki magát az elhunyt a túlvilágon.

Apró pénzérméket szoknak a halott mellé tenni, férfiak mellé is, nők mellé is. Azért helyezik bele, hogy beengedjék őket a túlvilágra. Szent Péter fizetsége ez. (nő: 2)

Ha a megholt életében dohányzott, akkor gyakran a pipáját vagy egy doboz cigarettát is melléje tettek. Adatközlőim elmondása szerint az ő édesapja mellé a falábat tettek be a sírba. Aki szerette az alkoholt, az mellé kis üvegben bort, pálinkát tettek be. Ha iskolás halt meg, sok esetben mellé tették a könyveit, füzetét, játékát.

Egy 1987-ben elhunyt kisfiú mellé a plüssjátékai kerültek a koporsójába. Egy fiatalon elhunyt nőnek adatközlőim szerint a koporsójába belekerültek a családi fényképek is gyerekeiről, férjéről és a lakodalmukról is. Csáky József bányász volt, szeretett kártyázni az életében, ezért ő neki mivel hamvasztva van, a síremlékén egy kő alatt van elhelyezve egy hetes nyolcas kártyapakli. Több esetben előfordult, hogy levél is került a koporsóba az elhunyt mellé.

Egy nemrégiben elhunyt családapa mellé a kedvenc sültes sapkáját tették be, amit életében gyakran hordott. Ugyanennek az elhunytak a koporsójába került a lánya levele, valamint a tízes számú focimeze, amelyben focizott a helyi futballcsapatban. Egy másik, szintén fiatalon elhunyt családapa és férj mellé az egyes számú kapusmezt helyezték. Tudok olyan esetről is, amikor szintén egy nemrégiben elhunyt férfi mellé egy kis üveg borókapálinkát tettek a koporsóba, azért, mert életében is szerette a borókapálinkát. Úgy tartják, hogy ha valami olyasmit kifelejtene a koporsóból, ami az elhunytak nagyon fontos volt, és szerette volna magával vinni azt, akkor azért mindaddig visszajár, míg ki nem viszik azt hozzátartozói a temetőbe.

Csáky Lajosnak nem tették be a koporsójába a kalapját. A felesége mindig azt álmodta, hogy az ura fázó fejjel jön haza munkából. Egyszer felnézett a falra, hát meglátta, hogy ott az ura kalapja, gyorsan elvitte a temetőbe, oszt beásta. Többet már nem álmodta azt, hogy az urának fázik a feje.(nő: 2)

Adatközlőim szerint, ha valamit kifelejtettek a koporsóba tenni, azt utólag kellett a sírba beleásni, vagy egy másik elhunyt koporsójába beletenni és csak ezután tudott nyugodtan pihenni a halott. Így van ez Medveseljén is, ahol szintén úgy vélik, hogy ha a halottnak hiányzik valami a túlvilágon, akkor az visszajár onnan. Ezt a tárgyat, dolgot bele kell ásni utólag a sírba, vagy elküldeni azt a legközelebbi elhunyttól. Érdekesség, hogy a lélek az ottani hiedelem szerint koponya alakjában jár vissza, ekkor kéri, hogy imádkozzanak érte, majd elszáll. (In Gömör néprajza I. 1985, 157) A koponya alakjában visszaszálló lélek Kelenyében nem ismert. Kutatásom során egy adatközlőim sem említette ezt meg.

Meszelés

A meszelésnek a kelenyei szokásvilágban csupán az álomban tulajdonítottak jelentőséget. Idősebb adatközlőim szerint a meszeléssel való álmodás halált jelent. L. Juhász Ilona a rudnai temetkezési szokásokkal foglalkozó könyvében leírja, hogy a vizsgált település lakossága hiedelemvilágában az a szokás élt, hogy a temetés után egy évig tilos volt az elhunyt házában a meszelés, mivel akkor ismét haláleset következhet be abban a házban (L. Juhász 2002, 134).

A kelenyei lakosság körében a meszelés tilalma ilyen formában nem volt ismert. Szintén nem volt ismeretes ez a zoroboralji lakosság körében sem.

Hát, ha meszel valaki álmába, oszt ha a saját házába, akkor a bizony asztat jelenti, hogy valaki el fog menni a házbó. Úgy mondták az öregebbek is mán, hogy az halált hoz a házho. (nő: 3)

A halott siratása

A siratás a nők feladata, férfiak csak ritkán siratnak. A siratás nappal történt, a virrasztást pedig éjszaka végezték, sötétedés után. Az alábbiakban erről fogok írni. A hiedelem úgy tartja, hogy nem szabad a halottat sokáig és túlzottan sem siratni, mert akkor ő nem tud nyugodni. Nem így volt ez a siratásokon. Kelenyén az 1950-es évekig szokásban volt, hogy az elhunyt személynek egy nőrokona a ravatal mellett éneklő hangon beszélve, jajgatások közepette siratta az elhunytat.

Halott siratások mentek régen, mindig egy rokonya siratta, asszony rokona. Jajgatott a halott mellett, elsoróta jó meg rossz tetteit, hogy milen vót életibe az ember. Elsiratta asztat is, hogy hugyan halt meg, mibe. Rossz vót hallgatni, olyan hangon mondta ezeket, mint ha a kutyát nyúzták vóna. (nő: 3)

Vótak valamikor siratók. Én emlékszem rájuk. Jól megfizették őket ezért. Egy ismerősömnek nem vót kedve menni, siratni, oszt az annya csak mondogatta neki, hogy jányom mennyé siratnyi, jó pénzt kapsz érte. Ságra mentek akkoriba siratni, egy nagyurat. A gazdagok fogadtak siratókat fel. Oszt el ment a jánya siratni, tett be a zsebibe két félbe vágott hagymát, időnkint megdörzsölte vele szemeit, oszt csak úgy könnyeztet, siratott amikor köllött. (nő: 3)

A halottat általában már akkor kezdték el siratni, mikor az kitéve feküdt a ravatalon. Adatközlőim elmondták, hogy tudomásuk szerint siratóasszony nem volt a faluban, de mindig volt egy olyan nő rokona az elhunytaknak, aki ezt megtette. A férfiak nem szokták siratni ilyen formában az elhunytat. Idősebb adatközlőim körében ismert az a hiedelem, hogy ha sokat sírnak elhunyt hozzátartozójuk után a családtagok, akkor annak a föld alatt a koporsójában víz van a sok sírás miatt. Valamint arról is beszámoltak adatközlőim, hogy ha az elhunytat nagyon siratja a hozzátartozója, akkor álmában is megjelenhet, még pedig abban a formában, hogy vízen lebeg a koporsó. Ezzel üzenve meg azt, hogy ne sirassák már őt, mert így nem tud nyugodni békében.

Nem szabad soká siratni a halottat, eccer nagyon soká siratta egy falubeli asszony a gyerekét, oszt álmába megjelent a fia, oszt mondta neki, hogy anya ne sirasson má engemet, mer, megtelek má teljesen a vízzel a koporsócskám. (nő: 3)

Medvesalja falvaiban is általánosan elterjedt az a nézet, hogy a haldokló közelében nem szabad hangosan sírni és jajgatni, mert az megnehezíti az elhalálózás folyamatát. Több esetben előfordult, hogy vissza is hozta a siratás rövid időre a halálból a haldoklót. (In Gömör néprajza I.1985, 150) Zoboralján siratások alkalmával is üzentek az elhunytaknak. Tehát kihasználták ezt arra is, hogy a régebben elhunyt hozzátartozójuknak üzenjenek az épp akkor elhunytól. Ez úgy történt, hogy belefoglalták az átadandó üzenetet a siratás szövegébe. (Virt 1989b, 45)

További tilalmak

Azt a hiedelmet ismerték idősebb adatközlőim, hogy a **temetés után rögtön nem lehetett levenni a sírról egy koszorút sem**, csupán egy vagy két hét elteltével. Idősebb adatközlőim ezt a szokást azzal magyarázták, mivel hogy ez újra halottat hoz a házhoz. Az élő virágokból viszont le lehetett venni, és elvihették azt a templomi oltárra díszítésképpen. Ma már ez a hiedelem nem él, amint vége a temetésnek, az emberek átrendezik a koszorúkat a síron, és amint elhervadnak a koszorúkon a virágok, leszedik azokat. Az a

hiedelem ma is él a kelenyei lakosság tudatában, hogy **a temetőből nem szabad semmit hazavinni**. A más sírjáról pedig főként nem lehet, hiszen akkor az eljár kísértetni. Más sírjáról virágot sem lehet letépni, sem egyéb dolgot elvinni arról. Kelenyén él egy történet az ellopott temetői keresztről, aminek változataira is bukkantam. Az alábbiakban közlöm a három változatát a történetnek.

1. *A kocsmába összegyűltek a fiatal emberek. Osz aznap temettek valakit. Osz fogattak, hogy el köll menni az egyikőjüknek a temetőbe, oszt hozza el a friss sírró a keresztet, amire a elhunyt neve meg a életkora vót rá írva. Osz el ment érte, be is vitte a kocsmába, ott meg mondták neki, hogy nem gondolták ők asztat valóba úgy, hiszen a temetőrő semmit nem lehet elvinni, főleg nem a halott fejiné levő fakeresztet. Osz az visszavitte a temetőbe gyorsan. Csak oszt amikor szúrta be a földbe, a kötényt is beszúrta a keresztel, oszt úgy megijedt, mer aszitte a halott húzza be őtet. Csak úgy szalatt ki a temetőből. Osz ennek az embernek a szülei engeszteléseképen lobogókat vettek a templomba, azért mer, hogy a fiuk milyen nagy bünt követett el, oszt, hogy bocsásson meg neki a jó isten. (nő: 3)*

2. *A ivóba összeűtek az emberek, oszt kártyáztak meg ittak. Osz az egyik fogadásból bement a nemrégibe eltemetett sírjához a keresztjeér. Osztan kivitte a kocsmába, megmutatni, hogy ő hojjan bátor ember. No, csak oszt ahugy vitte vissza, a szakácskáját beszúrta a földbe a keresztel együtt, oszt aszitte, hogy a halott húzza őtet le a földbe, hogy az nem engedi. Úgy megihedet, hogy infartot kapott ottan, oszt meghalt azon nyomba. El is temették. Az öregek így meséték, de hugy ki vót, az mán nem tunnyi. (nő: 3)*

3. *Fogadásból törtint ez. De a kocsmából a külső temetőbe köllött kimennie a leginynek a keresztér. A régi temető a falun kívül vót, oda ment ki a kocsmából. Osz ahugy vitte vissza, mer bátor leginy vót, behozta a kocsmába megmutatni a keresztet, de ahugy vitte vissza, nyomta be a földbe, akkor a szakácskáját is beszúrta, oszt azt hitte, húzza le a halott őtet. Ott nyomban meghalt. A többiek mentek keresni a kocsmából, mer sokallották, hogy hol van már addig, oszt ott tanáták meghalva a siron. (nő: 3)*

Hazajáró halott

A megkérdezett adatközlőim erősen hisznek a túlvilági életben. Valamint abban is, hogy a halott lelke, szelleme hazalátogathat. Ezt számos hiedelemmel, megtörtént esettel is alátámasztották adatközlőim. Úgy tartják, hogy amíg a halott nincs eltemetve, addig a lelke abban a házban van, ahol, amelyben élt. Ilyenkor jelt ad arról a szeretteinek, hogy ő otthon tartózkodik. Mielőtt eltemetik a halottat, az elmegy elbúcsúzni a szeretteitől. Van, aki ezt érzékeli, van, aki nem.

Mikor nagypapa meghalt, levittük a ravatalozóba. Ezen az éjjelen eljött hozzánk elbúcsúzni. Testvéreimmel aludtam a nagy ágyban, és éjjel arra ébredtünk, hogy nyílik az ajtó. A kilincs rendesen mozgott, nyikorgott. És belépett valaki az ajtón. Féltünk nagyon, de aztán mintha megsimogatott volna engem valaki, jó érzés volt és elmúlt a félelem, aztán vége lett az egésznek. Az ajtó becsukódott. Kérdeztem a testvéreimet, ők is ezt érezték. Szóltunk anyunknak. Hiába nem láttuk, de éreztük, hogy nagypapa eljött elbúcsúzni tőlünk a temetés előtt. (nő: 2)

A falubéliek szerint, és a hiedelem szerint a temetés után előfordult már többször is, hogy haza látogatott a halott. Legtöbbször a fiatalon, vagy tragikusan elhunyt halottak térnek haza szeretteikhez. De azok a halottak is hazajárnak, akiknek a koporsójukba elfelejtettek valamit behelyezni, valami olyan tárgyat, ami fontos volt az elhunytak az élete során. Egy asszony mindig azt álmodta, hogy az elhunyt urának fázik a feje, és felnézett a fogásra, ott volt az ura kalapja. Kimaradt a koporsóból. Ezt hiányolta az elhunyt, ezért tért vissza felesége álmában. Másik esetben a szekrény recsegett mindig, mint kiderült azért, mert ott volt az elhunyt pálinkája, ami hiányzott neki. Aztán utólag ezt is behelyezte a családja a sírba.

Úgy mongyák hogy amikor mán eltelik jó hosszú idő, tíz-húsz év, akkor mán nem gyün többet vissza, mer akkor mán messzire kerüt nagyon a lelke a földtő. Álomba vissza tud gyünnyi ezutann is még. (nő: 3)

Hozzám mindig eljön, minden éjjel ott ül az ágyam mellett, átsuhan a szobán. Beszélgetek vele, aztán mondja, menjek le a temetőbe, látogassam meg őt. Oszd mondom neki, hogy holnap lemegyek, éjjel nem mehetek. És már reggel megint jön, hogy mikor megyek már le, már vár. Mondom neki, hogy elvégzem a dolgom és megyek. De mindennap lemegyek hozzá, és beszélgetek vele a sírnál is, nemcsak otthon. A múltkor is, sütöttem és egyszer csak szólt, hogy mit sütsz, gyere majd le a temetőbe. Én meg mondtam, hogy megyek, ne félj. Úgy vár mindig. Van, amikor nem egyedül jön, volt, hogy többen is eljöttek egy éjjel, de azokat nem ismertem, csak őt. Őt ezer közül is megismerem, megérezem, hogy ő az. Nem, nem hangosan szolit meg, csak gondolatban és én is így felelek neki. (nő: 2)

Ha folyamatosan visszajár egy szellem kísérteni, amit már nem szeretnénk és félünk tőle, akkor adatközlőim szerint el kell menni a temetőbe a sírjához és jól el kell magunkat káromkodni annál. A továbbiakban néhány, a hazajáró halottról szóló történetet mutatok be.

A karácsonykor visszajáró halott

Adatközlőim úgy tudják, hogy a hiedelem szerint az elhunyt karácsonykor hazalátogat szeretteihez. Ilyenkor a hozzátartozók észlelik is őt, azt mondják más a szag a szobába, olyan mintha ott lenne valaki, vagy valami érdekes esemény történik, amivel a szerettei tudtára adja a halott, hogy jelen van a karácsonyi vacsoránál ő is. Ezért karácsonykor sok háznál meg szoktak teríteni az elhunyt számára is. Legtöbbször azon a helyen terítettek, ahol élete során ülni szokott. A tányérra minden ételből, minden fogásból tettek egy keveset, amit ott szoktak hagyni éjjelre és másnap figyelték, hogy nem tűnt-e el valami róla, nem hagyott-e benne jelet.

Zoboralján és Gömörben is terítettek ilyenkor a halott részére. Mindenből egy keveset, hiszen hisznek abban, hogy a halott lelke ilyenkor hazajár. (Virt 1987b, 120)

Adatközlőim szájából hangzanak el a következő történetek:

Mi mindig megterítünk apánk részére is, annál a széknél, ahol ülni szokott. Karácsonykor mindig eljön, érezzük, hogy velünk van. Legalábbis én érzem mindig, volt, hogy nem vettem észre, hogy ott van, erre megcsörrent a pohár a kredenche, ebből rájöttem, hogy velünk van. (nő: 2)

Teritünk neki is mi is, mindenbő egy keveset: keves halat, krumplit, cipót meg foghagymát meg egy daribka mákos gubát. Osztt ott haggyuk soká, hogy ha hazagyün lássa, hogy nem feletkezti el róla. (férfi: 2)

Nekünk nem csak a vacsoráná vót ott idesapám, hanem a karácsonyfa alatt is, mikor átattuk a ajándékokot. Leesett a kereszt a karácsonyfárá. Ezzel jelezte, hogy ott van, pedig az jó oda vót erősítve. Azt a keresztet ő vette a fára még. (nő: 2)

Karácsonykor egyre gyakrabban látni az elhunyt sírján feldíszített kisméretű, mű vagy élő karácsonyfát is. Sok esetben feldíszített fenyőgallyakat helyeznek a sírra az emberek. Kelenyén karácsonykor gyertyát, mécsest gyújtanak a hozzátartozók megemlékezéséppen.

A halott etetése, engesztelése

Az előbbieken már írtam arról, amikor azért tér haza a halott, mert valamit kifelejtettek a koporsójába bele tenni. Ilyenkor ezt szokás szerint a hozzátartozók beássák a sírjába, és aztán már nem jön többet. Adatközlőim elmondták, hogy olyan esetre is sor került, amikor nem beásták az elhunyt sírjába a személyes tárgyát, hanem egy másik halott koporsójába tették bele.

Zörgött a állatokná az ól. Osztt az a ól, amibe nem vót semilyen állat. Hát oszt mán kimentünk megnézni mi az többször is, de semmit nem láttunk. Osztt egyszer az ólba a két forsnyi köszt megláttam a uram pipáját, hát hogy kerűt az oda, bisztosan halála előtt ottan hagyta kint. Osztt nem ástuk be neki, hanem gondókoztunk mitévők legyünk, oszt másnap meghalt egy rokonember, hát annak a koporsójába tettük bele, oszt ő tőle küttiük el a másvilágba. Osztt megkaphatta, mer mán nem zörgött az ól többet az állatokná. (nő: 3)

A halott temetése után, szoktak kihelyezni egy kis tányérra sót, kenyeret. Ez a szokás ma is él. Nemrég elhunyt fiatalember édesanyja is helyezett ki, és reggelre a kenyérdarabból eltűnt egy kevés. Több esetben azt is halottam, hogy a sóban hagyta ujjlenyomatát a halott, azzal is jelezve, hogy itt járt az éjjel.

Zoboralján úgy gondolják, hogy a halotti tor után a halott részére félre kell tenni ételt és italt, mert az elhunyt azt a túlvilágon megkapja, elfogyasztja. (In A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban 1987, 117)

HIEDELEMTÖRTÉNETEK

Hiedelemtörténetek minden településen élnek. A zoboralji és a rudnai lakosság körében is élnek a visszajáró halottakkal, kísértetekkel és különböző természetfeletti képességű emberekkel kapcsolatos történetek. A „Melléklet” című részben azokból az általam gyűjtött hiedelemtörténetekből teszek közzé néhányat, amelyek a halállal, halottakkal kapcsolatosak. A faluban sok ilyen történet él, adatközlőim sokat maguk éltek át, vagy hallották szüleiktől, nagyszüleiktől. Sok ilyen történet a fosztáskor meséltek el egymásnak az asszonyok. De rémtörténetekkel szórakoztatták egymást a fiatalok is a májusi tábortűz alkalmával, a Csapás nevű dűlőben. Vannak olyan történetek, amelyek mind a mai napig élnek az emberek tudatában, de vannak olyanok is, amelyek már feledésbe merültek. Idősebb adatközlőim elmondták, hogy valamikor nagyon sok történetet halottak ezzel kapcsolatban, csak már elfelejtették ezeket. Az emberek többségét érdeklik ezek a történetek, annak ellenére, ha fél is a történetek hallatán. Általában el is hiszik ezeket

a történeteket, de akik nem hiszik el, azok is szívesen meghallgatják és jót szórakoznak rajtuk.

Összegzés

Munkám egy hosszabb kutatási folyamat első szakasza: egy adott település (Kelenye) viszonylatában kíséreltem meg a lélekhíthez kapcsolódó hiedelmek 20. századi változásait megvizsgálni. Először a halál bekövetkezte utáni teendőkkel foglalkoztam. A tükör letakarására, az óra megállítására és az ablak bezárására kérdeztem rá adatközlőimtől. A kelenyei lakosság körében kiderült, ma már nem szokás ezeket elvégezni a haláleset után. Igaz, a fiatalabb korosztály még hallásból ismeri ezeket a teendőket, de azt, hogy melyik miért volt szokás, nem tudják már elmondani. Új jelenségre is bukkantam, ami más térségekben nem igazán van jelen, Kelenyén, ha a ravatalozóban halott van, akkor azt jelzi az, hogy a ravatalozón ég a lámpa egész éjjel, egészen a temetés napjáig. Majd azokkal a mellékletekkel foglalkoztam, amelyek az elhunyt mellé kerültek vagy kerülnek a koporsóba. A lakosság hűen ragaszkodik ezekhez, máig kerül az elhunyt mellé: imakönyv, rózsafüzér, aprópénz. Idős korban elhunytak mellé bekerül a botjuk, szemüvegük, nők nyakába skapuláréjukat helyezik, férfiak mellé kalapjukat. Ám a legkülönbözőbb dolgok is kerülnek a koporsóba mindmáig, ez tükröződik a felsorolt példákban is. A meszelés kapcsán kiderült, Kelenyén nem ismerik azt a szokást, hogy egy évig tilos lenne meszelni az elhunyt házában, mert az halálesetet hoz ismét. (L. Juhász 2002, 134). Kelenyén az 1950-es évekig szokásban volt az elhunyt siratása, tehát hogy az elhunyt személynek egy nőrokona a ravatal mellett éneklő hangon beszélve, jajgatások közepette siratta az elhunytat. Ma már ez csak az idősebbek emlékeiben él. A fiatalabb generáció tagjai nem ismerik sem a siratás, sem pedig a virrasztás szokását. Idősebb adatközlőim körében ismert az a hiedelem, hogy ha sokat sírnak elhunyt hozzátartozójuk után a családtagok, akkor annak a föld alatt a koporsójában víz van a sok sírás miatt. Fiatalabbak körében ez sem ismert már ma. Az a hiedelem ma is él a kelenyei lakosság tudatában, hogy a temetőből nem szabad semmit hazavinni. A más sírjáról pedig főként nem lehet, hiszen akkor az eljár kísértetni. A megkérdezett adatközlőim erősen hisznek a túlvilági életben. Karácsony alkalmával ezért is terítenek meg sok háznál mindmáig az elhunyt szerettük részére, mert hisznek abban, hogy a halott lelke ilyenkor hazalátogathat. Ezt számos hiedelemmel alátámasztották adatközlőim. A első és a harmadik generáció tagjai is egyaránt ismernek ilyen történeteket.

Megállapítható az, hogy a Medvesalja falvainak temetkezési hagyományai, halottkultusza nem különbözik alapvetően az általam kutatott térség szokásanyagától, csak apró eltérések mutatkoznak. Ám Zoboralja temetkezési szokásait összevetvén a kelenyei hagyományokkal, már több eltérés mutatkozik. Összességében megállapítható, hogy Kelenye lakossága ragaszkodik a hagyományokhoz, erősen hisznek a túlvilági létben, ám az első generáció tagjai már több régi szokáscelekvést nem is ismernek, ezt az idősebbek őrzik emlékeikben.

Bibliográfia

- Bartha Elek 1985 Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban. In *Gömör néprajza* I. Ujváry Zoltán szerk. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék, 149–162. p.
- Csáky Károly 1999 „Nem halt meg, csak alszik” A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások, hiedelmek a Középső-Ipoly mentén.
- Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Dömötör Tekla szerk. 1990 *Magyar Néprajz* 7. kötet: Népszokás- néphit- népi vallásosság. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Koncz Klaudia 2012 *Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. század második felében.*
- Kelenyei példa. Szakdolgozat. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar (kézirat)
- Kunt Ernő 1981 *A halál tükrében.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Kunt Ernő 2003 *Az utolsó átváltozás, a magyar parasztság halálképe* Budapest: Hamvas Könyvek.
- L. Juhász Ilona 2002 *Rudna I: Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom–Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- L. Juhász Ilona 2011 *Rítusok, jelek, szimbólumok. Tanulmányok az összehasonlító folklorisztika köréből.* Somorja–Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Liszka József 1988 Halál és temetés Kéménden. In „*Kurtaszoknyás hatfalu*”. *Dolgozatok Kéménd község néprajzából.* Szerk. Liszka József. Bratislava: Madách Könyv- és Lapkiadó, 118–125. p.
- Liszka József 1990 A halál és temetés Felsővályon. In *Gömör Néprajza XXIV.* Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen: Kossuth Lajos Egyetem Néprajzi Tanszék, 151–165. p.
- Liszka József 1992 Az emberi élethez fűződő szokások a volt Esztergom–Komárom vármegye mai szlovákiai részén. In *Paraszi élet a Duna két partján.* Szerk. Körmendi Géza. Tatabánya: Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat, 109–121. p.
- Liszka József 1999 „Palóc” halottas hiedelmek és szokások közép-európai összefüggésekben. In Csáky Károly: „*Nem halt meg, csak alszik...*” Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó, 7–15. p.
- Liszka József 2000 *Állított keresztényi buzgóságból. Tanulmányok a szlovákiai Kisalföld szakrális kisémlékeiről.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Virt István 1987a *Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport /Folklór Archívum 17./
- Virt István 1987b Változások a zoboralji falvak halottas szokásaiban. In *A hagyományos kultúra a szocialista társadalomban.* Szerk. Tátrai Zsuzsanna. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 115–122. p. /Folklór és Tradíció IV./
- Virt István 1989 Halállal kapcsolatos szokások és hiedelmek Zoboralján. In *Új Minden* Gyűjtemény 8. Bratislava: Madách Kiadó, 9–48. p.

ADATKÖZLŐK NÉVSORA

1. Andréka László szül. 1959
2. Bodzsár Mária szül. 1943
3. Forgács Ilona szül. 1936
4. Huszár András szül. Ipolynagyfalu 1968
5. Csáky Teréz szül. 1927
6. Csáky József szül. 1929
7. Csáky Ilona szül. 1939
8. Kántor József szül. Ipolynagyfalu 1992
9. Klacso Mária szül. 1931
10. Klacso Mária szül. 1975
11. Koncz Éva szül. 1970
12. Koncz László szül. 1967
13. Koncz Karina szül. 1992
14. Koncz Rozália szül. 1927
15. Kovács József szül. 1933
16. Kovács Mária szül. 1934

17. Id. Kósa Mihály szül. Ipolynagymfalva 1946
18. Kurjan Margit szül. 1945
19. Laczkovsky Kijowská Edina szül. 1988
20. Nagy Mária szül. 1921 elh. 2012. 02.26
21. Nemcsok Margit szül. 1950
22. Vajda Tibor szül. 1986
23. Vajda Margaréta szül. 1964
24. Vajda Teréz szül. 1940
25. Vajda Valéria szül. 1964
26. Velebny Lajos szül. 1948
27. Velebny Mária szül. 1951
28. Velebny Mária szül. 1943
29. Velebny Ildikó szül. 1968
30. Velebny Rozália szül. 1932
31. Velebny Bernadett szül. 1995
32. Velebny Tibor szül. 1966
33. Trencsényi Zoltán szül. 1963
34. Zólyomi Ilona szül. 1941
35. Zólyomi Sándor szül. 1965
36. Zsigmond Mária szül. 1963

Melléklet

Hajnali rorátéra ment egy asszony. Oszt egy órával korábban ment el véletlenül, de nem vette észre. Szépen fölőrzött, oszt elindút. Oszt a templom is világított, oszt ment a hajnali mise. Bement, leült hátra, mer nem akart zörögni előre, oszt leült. Körűnézett, hát oszt mindenki tiszta feketébe üt, oszt az arcokat nem látta. Mellette lévő asszonynak meg mondta, hogy jaj, elkéstem mán megy a mise. Az meg monta neki, hogy nem késté te el, egy órával korábban is gyütté, mennyé is haza, mer most nem értetek szó a mise, hanem, miértünk, halottakért. Oszt megihedett az asszony, haza is ment, oszt elmeséte mi történt vele. Oszt egy ór múva visszament a rolétéra, ami akkor kezdődött. (nő: 3)

Anyám meséte mentek kifelé földemesre, oda jártunk ki régen misére karácsonykor, mer kelenyibe nem tartott a pap külön. Ott meg pont éffélkor kezdődött el mindég. Oszt nagyanyámék elmentek, én velük mentem, anyámék meg később mentek indútak utannuk. Oszt mentek kifele, mán harangoztak éffélre. A nagylejten meg gyütt szembe egy ember, oszt monta anyáméknak siessenek, megy mán a mise. Oszt kiétrek, oszt az a ember meg ott vót, akivel ők találkoztak, de mán meghótan. Mise előtt meghalt isten nyugosztalja. Anyámék meg annak a szellemivel találkoztak a nagylejten. (nő: 3)

Pistink apósa meghalt, oszt én az időtájt egy fekete alakot láttam átsuhanni a hídon. Fekete ruhába vót, ijesztő vót az egisz. Lehet, hogy ő vót a halál, oszt gyütt érte el. (nő: 2)

Bacsikám egy kiránduláson fehér asszonyt látott éjjel, rendesen beszélt vele, és mondták neki másnap a faluba, hogy volt régen egy asszony, aki mindig fehér ruhába járt. Aztán az jelent meg neki éjjel. (nő: 1)

Talpas Fero bátya katona vót, oszt ahugy meghalt a testvire, akkor se gyühetett haza a katonaságbó. Oszť mikor mán letelt a szolgálati ideje, hazagyűtt. Ijjel meg fölébredť arra, hogy előtte állť a testvire, aki meghalt mialatt ő katona vót. Föľriatt álmábó, oszt beszélgetett a testvirivel hosszasan, oszt monta neki, hogy tuggya, hogy nem gyűhetett haza a temetisre. Oszť másnap mindent pontosan elmondott a rokonának, aki őtöztette a testvirít, oszt még pont abba a halottas ruhájába is gyűtt vissza hozzája, mit rája attak. (férfi: 3)

A szomszédba két öreg lakott. Oszť mindig csoszogtak az udvaron a cipőjűkbe. Oszť haláluk utann én bizony soká halottam a csoszogást meg, mindkettőjűkét. Oszť akkor mán rég nem ét egyik sem. De hazajártak gyakran. Láťni nem láťtam, csak halottam őķőť. (nő: 3)

Engem nyomni szoktak éjjelente. Három alakalom is volt, amikor már nagyon rossz volt, nyomtak, nem tudtam mozdulni, kiabálni akartam, de nem tudtam, még szólni sem. Mozdulatlanul fekűdtem és vártam, hogy elműljon. Féltem, rossz volt nagyon. Hogy mi volt az, nem tudom. Most már hál istennek régtől nem volt ilyen. (férfi: 2)

Fejetlen embert látott dédapám az erdőbe, a fejít soha nem láťta neki, csak a fekete ruháját. Mindig ahugy gombásznyi jáťt, gyakran láťta, de ő báťor ember vót, soha nem fét semmitő. Oszť a fejetlen ember mindig az erdőszilin kaszát. Oszť ahányszor láťta őťet, mindig meghót valaki. Az jáťt a halottakért talány. (férfi: 3)

Ahogy meghalt a nagyapja neki, bessűpedť az ágy. Rendesen mintha lefekűdť volna valaki az ágyra. Oszť a nagyanyja mondta neki, hogy rázza ki a pokrócot rajta, és úgy nem jön többet vissza a nagyapja. Kirázta, többet nem jött. (férfi: 1)

Nem akartak elindulni a tehenek a csontokkal az erdőből, amikor megtanáták a meggyilkolt szerető csontjait. A szerető asszonya gyilkolta meg az embert, oszt csontjait elásta. De ennek az embernek is sok bűne lehetett, ha a tehenek nem bírtak huznnyi befele az erdőbő a szekeret, amin a csontok vótak csak. (férfi: 3)

TEKEI ERIKA:

**FOLKLÓRKUTATÁS ÉS NÉPRAJZI KIADVÁNYOK ERDÉLYBEN
A 21. SZÁZAD KEZDETÉN – KUTATÁS, KÖZLÉS ÉS RECEPCIÓ
VISZONYA**

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Doktori Iskola
Magyar Néprajz és Antropológia Intézet

Témavezető: Dr. Keszeg Vilmos

Dolgozatom egy nagyobb kutatás kis szelete. Készülő doktori disszertációm egyrészt a romániai magyar néprajzi/antropológiai kiadványok, könyvek és a tudományos folyóiratokban megjelent néprajzi/antropológiai tanulmányok története az 1980-as évektől napjainkig terjedő időszakban; másrészt recepciótörténet, e kiadványok, publikációk tudományos és helyi recepciójának története és elemzése. Ebben a dolgozatban folklórgyűjtemények helyi recepcióját követem nyomon, a könyvek „karrierjét” egy-egy faluközösségben. A változó társadalom textuális reprezentációjának változó stratégiáira és a tudományos könyvkiadás néhány aktuális problémájára reflektálok. Kérdésem az, hogy a múlt és a jelen megértésére, az aktualitásra való törekvés, a változás nyomon követésének igénye, a legújabb tudományos paradigmákba való illeszkedés, a legújabb módszerek és elméletek ismerete és alkalmazása, a tudományos kiadványokra vonatkozó szabályzatok és kézikönyvek előírásai, az adatok gazdagságával alátámasztott hitelességre való törekvés és az „eladhatóság” kritériuma hogyan függenek össze? Hogyan befolyásolják egy néprajzi kiadvány összeállítását, adott közösség kultúrájának textuális és vizuális reprezentációját? Szerzők és olvasók, kutatók és adatközlők, könyvkiadók és könyvterjesztők, az intézményes keretek változó érdekei és elvárásai egymással hogyan egyeztethetők össze?

Négy néprajzi kiadvány recepciótörténetét követem nyomon, mely könyvek 2007-ben, 2008-ban, 2009-ben és 2012-ben jelentek meg, Kolozsváron és Marosvásárhelyen. A kutatási régiók: Maros megye (Bekecsalja), Kalotaszeg (Magyarvista), Szilágyság és Mezőség (Mezőköbölkút). Két eset konfliktushelyzetekről, a folklórgyűjtés és -kutatás veszélyeiről, a tudományos reprezentáció és a helyi recepció közötti ellentmondásokról, feszültségekről tudósít. A másik két kötettel való első találkozása a helyi közösségnek viszont egyértelműen pozitív volt. Ünnepeles könyvbemutató(k)ra került sor, adatok olvashatók, fényképek láthatók a könyvről, a szerző(k)ről, adatközlőkről a település hivatalos honlapján, a közösség vállalja, magáénak érzi a történeteket és mesélőiket.

Boszorkánysággal vádolni valakit, vagy szerelmi botrány hőségé tenni, tudományos céllal is kockázatos vállalkozás, mondhatnánk az első két bemutatásra kerülő eset kapcsán. A saját, rendszer jellegű kontextusából kiszakított folklórelem, az éppen ott, akkor és úgy, valaki által valakinek elmondott szöveg zárt entitásként tudományos és/vagy reprezentációs folklorizmus¹ lesz. E miatt kialakult közvetlen és közvetett konfliktusokra

¹ A folklorizmus egy olyan kommunikációs folyamat – „amelynek révén a népi kultúra egy eleme, elemcsoportja az eredetitől eltérő, idegen környezetbe kerül, és maga a folyamat önmagán túlmutató, másodlagos (társadalmi, esztétikai, politikai stb.) jelentéssel bír”. (Bíró 1987: 31.) Az új kontextusban a folklórelem jelentése megváltozik tehát. Bíró Zoltán a folklorizmusjelenségeket illetően négy alaptípust különböztet meg: a tudományos, a reprezentációs, a mindennapi és a művészi folklorizmust. (Bíró 1987: 33–43.) Mondanivalóm szempontjából az első két típust tartom relevánsnak. A tudományos folklorizmus

hívnám fel a figyelmet, a kutatás és publikálás etikai kérdéseire, kommunikációs aktusok és folyamatok, interakciós helyzetek bemutatása és elemzése révén. Botrányos történetekről lévén szó, az első két recepciótörténet kapcsán a tényeket, eseményeket ismertetem és elemzem, ám etikai megfontolásból, az érintettekre való tekintettel, neveket nem említek. Nem írom le az egyes szereplők (szerzők, adatközlők stb.) és az érintett települések nevét, a konfliktusok sorozatát kiváltó könyvek címét, és nem nevezem meg a könyvkiadót sem. Forrásaim a folklórgyűjtemények – egy népmondákat és egy tréfás népi elbeszéléseket tartalmazó kötet –, magándokumentumok, levelek, interjúszövegek – ezekre az egyes esetek bemutatása, elemzése során részletesebben kitérek. A néprajzi kötetek recepciótörténetét a kvalitatív tartalomelemző² és a diskurzuselemző³ módszert követve vizsgálom.

Fehér szerencsébékák – egy hiedelemtörténet tudományos reprezentációja és helyi recepciója

Az első kötet 2007-ben jelent meg. Kiadói szerkesztőként, a néprajzi kiadványok felelős szerkesztőjeként, a készülő könyv szinopszisát, majd a kéziratot értékelő szaklektori véleményeket, ezután pedig magát a kéziratot olvashattam. A kézirat tartalmi és szerkezeti szempontból megfelelt a tudományos előírásoknak, a magyar néprajzi könyvkiadásban e tekintetben alapműnek számító, Voigt Vilmos és Balogh Lajos nevéhez fűződő *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* előírásainak⁴ – bevezető tanulmánnyal kezdődött, az adattárban olvashattam a megfelelően csoportosított, rendszerezett folklórszövegeket, a kézirat zárórésze pedig a főszöveget követő járulékos részeket, az apparátust tartalmazta (jegyzetek, függelék, a szövegek gyűjtési helyei, adatközlők és tájszavak jegyzéke, helynévtár, bibliográfia, legvégül pedig a képmelléklet). Következhetek tehát az újabb munkafázisok, szerző, szerkesztő, korrektor, műszaki szerkesztő, tördelő, borítótervező együttes munkájának eredményeként, majd folytatva útját a nyomdai munkafázisok szakértőihez elkészült a könyv, minden eddig érintett és említett személy – szerző és könyves szakemberek – örömére és megelégedésére. Kilenc

arra a folyamatra utal, melynek során, a kutatómunka eredményeként, az adatrögzítés, a feldolgozás és tudományos kiadványban való publikálás révén a folklórelemet kiemeljük saját kontextusából, áthelyezzük egy, a tudományos diszciplína elvárásainak, módszereinek, ismeretelméleti és tudománytörténeti előfeltevéseinek megfelelő környezetbe. A reprezentációs folklorizmus fogalmát Bíró Zoltán abban az értelemben használja, annak a folyamatnak a megnevezésére, amikor a népi kultúra kiválasztott és előtérbe helyezett elemei mintegy kiállítási tárgyként vagy áruként, a piac, az eladhatóság, a különböző ízlésszférák kritériumainak megfelelően kerülnek új, idegen környezetbe.

- 2 Klaus Krippendorff véleménye szerint „A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amelynek segítségével adatokból a kontextusaikra vonatkozóan megismételhető és érvényes következtetéseket vonhatunk le.” (Krippendorff 1995: 22.) Lényegében a ki nem mondottat/le nem írtat próbáljuk kideríteni a kimondott/leírt alapján. A tartalomelemzést hét, egymástól jól elkülöníthető munkafázisra osztja: adatkészítés, egységmeghatározás, mintavétel, adatrögzítés, adatredukció, következtetés és elemzés. (Krippendorff 1995: 57.) A munkafázisok mind a kvantitatív, mind a kvalitatív, illetve a mindkettőt ötvöző tartalomelemzésre érvényesek, így adott esetben szükségtelen valamennyi lépést betartani, figyelembe venni.

- 3 Michel Foucault szerint minden társadalomban ellenőrzik a diskurzusok termelését, egyfajta szintkülönbség van a különböző diskurzusok között. A diskurzusokat kizáró elvek, eljárások, rendszerek szabályozzák (tilalmak, tabuk, történelmileg létrehozott megosztás stb.) melyek intézményes alapokon nyugszanak. „... nincs jogunk mindent kimondani, nem lehet bárhol bármiről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről.” (Foucault 1991: 868–889.)

- 4 Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Textológiai Munkabizottságának megbízásából készítette Voigt Vilmos.

A dialektológiai szöveggondozás szabályzatát készítette Balogh Lajos.

Megtárgyalta és elfogadta az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Textológiai Munkabizottsága.

nyomdai ív terjedelemben jelent meg, 122 oldalnyi szöveg és 16 oldalnyi színes képmelléklet. Sikeres könyvbemutatóra került sor, volt dedikálás, reklám és recenzió... úgy tűnt, minden rendben. Csakhogy a könyvek bármely társadalmi miliőbe eljuthatnak, és el is jutnak, olyan olvasókhoz, akiknek társadalmi helyzete és kultúrája meglehetősen eltér egymástól. Roger Chartier a „népi” olvasókról, „népszerű” olvasmányokról szólva emeli ki, hogy figyelmünknek két dologra kell irányulnia: az írott tárgyak anyagi mivoltára és az olvasók gesztusaira (Chartier 2000: 311.). Amikor egy könyv megjelenik, író és kiadó szeme előtt valamilyen célközönség, egyfajta ideális olvasó lebeg. Kiszámíthatatlan, hogy a könyv hová kerül, és hogyan fogják olvasni, örömet vagy bosszúságot okoz-e majd olvasójának. Amikor a könyv „hazakerült”, olvasmánnyá lett a helyi közösségben, a folklórszövegeket azok olvasták, akik a gyűjtőnek mesélték őket, vagy azok, akikről vagy akiknek rokonairól, barátairól, szeretteiről vagy éppen ellenségeiről, haragosairól valaki mesélt valamit. Mint Keszeg Vilmos írja, az etnográfiai irodalom csak elvétve reflektált a néprajzi munkák helyi recepciójára (Keszeg 2005: 315–340.), arra, hogy hogyan lesz olvasmánnyá egy lokális-regionális közösségről készült reprezentáció az illető közösségben, hogyan szembesül a személyes narratívumok keretébe foglalt helyi hagyományokkal, saját hagyományaival.

2008 januárjában telefonon tudtam meg, hogy gond van a 2007-ben megjelent folklórkiadvány miatt a faluban – a helybéli lelkész értesített. „Terepmunkára” jó darabig nem nyílt lehetőségem, nagy volt a felháborodás, a sértettek ügyvédhez fordultak, néprajzkutató a faluba csak saját felelősségére tehetette be a lábát. Hónapok múlva jutottam el végül a helyszínre, ekkor tudhattam meg, hogy mi volt irritáló, kompromittáló és könyvszerkezeti szempontból félreérthető. Beszélgetőtársaim a félig strukturált interjúk rögzítését nem engedélyezték, az eset rekonstruálásához, a közvetlen és közvetett konfliktusok, konfliktusláncok bemutatásához és elemzéséhez forrásként terepjegyzeteim és személyes dokumentumok, elektronikus levelezésem szolgálnak.

A folklórgyűjtemény egyik szövege szerint valaki a faluban fehér békákat tartott a pincéjében, tejjel etette, tejben fürdette őket, s emiatt boszorkánynak tartották. (Melléklet 1.) Az egyik cigányné kereste egyszer [...] nénit, s mivel nem találta, benyitott a pincébe is. Ekkor látta, hogy fehér békáit tejjel eteti. Nagyon megijedt, de [...] néni megnyugtatta, hogy azok szerencsebékák, nem kell félni tőlük.

A kipontozott szövegrészek helyén a könyvben egy keresztnevet olvashatunk, és bár a boszorkánysággal vádolt asszony már nem él, a leszármazottai nagyon felháborodtak. A folklórszöveg alatt zárójelben a gyűjtés helye, a település⁵ neve is olvasható. A sértettek becsületsértési pert kezdeményeztek volna, ügyvédhez fordultak, be szeretnék volna perelni a könyv szerzőjét, a könyvkiadót és az adatközlőt. A szerző és a kiadó nevét könnyen azonosítani tudták, az adatközlő kilétét illetően viszont meglepő dolog történt. A könyv képmelléklete, tizenhat oldalnyi, dokumentatív értékű színes fénykép, a környező tájnak, a gyűjtés helyszíneinek, a néprajzi kistáj településeinek és a folklórszövegek adatközlőinek vizuális reprezentációja. Az egyik képen idős házaspár, a képaláírásból megtudhatjuk a nevüket, és azt is, hogy melyik faluban élnek. Bár az adott településen élők közül többen is vállalták az adatközlő szerepét, és név szerint fel is vannak sorolva az adatközlők jegyzékében, nyomdatechnikai vagy egyéb tudományos megfontolásokból csak erről a két személyről készült fénykép, vagy legalábbis csak őket ábrázoló fotográfia került a könyvbe. A boszorkány fehér békáiról a faluközösség szerint a fényképen látható idős férfi mesélt tehát.

5 Aprócska településről van szó. 2002-ben összesen 111 lakója volt, közülük 105 magyar, 6 pedig cigány nemzetiségű. Felekezeti megoszlásukat illetően: 98 református, 6 római katolikus és 7 egyéb vallású. Forrás: Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>)

„Ez a könyv összezándorította ezt a kicsi szikra falut!” – mondta az egyik beszélgetőtársam, a boszorkánysággal vádolt asszony egyik rokona. „Nem is kettőbe, hanem négybe vágta a falut” – így egy másik sértett személy. A bűnbaknak nyilvánított férfi nem értette, miért haragszanak rá, hiszen nem ő mondta a folklórkutának azt a történetet. A faluközösség ízekre szedte a kötetben közzétett folklórszövegeket, konfliktusok sorozata került felszínre, feledésbe merült viták, régi sérelmek, hierarchikus viszonyok miatti, erőforrásokért, földterületért, információk megszerzéséért folytatott kompetíció, különböző érdekcsoportok összecsapása, egykori és aktuális, közvetett és közvetlen konfliktusok egész láncolata.

A jegyzetapparátusban fel volt pedig tüntetve minden adat – a könyv szerzője a Néprajzi Múzeum kéziratárában talált rá a hiedelemtörténetre.⁶ Nem ő gyűjtötte, és nem a fényképen látható férfi volt az adatközlő. Csakhogy a tudományos kiadványnak ez a számunkra természetes olvasata, a könyvszerkezet logikája – a megszámozott folklórszöveg adatközlőjének a könyvvégi, ugyancsak megszámozott jegyzetek alapján való azonosítása – a faluközösség egyetlen tagjának sem volt természetes. A néprajzkutató sem ismerte a fehér békákról szóló történet szereplőit, a kontextusából kiemelt hiedelemtörténet alapján nem rekonstruálhatta a szöveg jelentését a rendszerben, és nem ismerhette a jó néhány évvel korábbi gyűjtés körülményeit sem. A történetnek eredetileg címe sincs, és a boszorkányvád sem szerepel tulajdonképpen benne. A fehér békák, az őket tejjel etető, tejben fürdető [...] néni és az ő sértett hozzátartozói, a cigányasszony, a folklórgyűjtemény név szerint említett adatközlői, az egész faluközösség, sőt a folklórkutató, a szaklektorok és én magam is kiadói szerkesztőként, valamennyien a tudományos és reprezentációs folklorizmus áldozatai lettünk. Senki sem tudta már, hogy eredetileg ki mondta, kinek mondta, mikor, hogyan és miért ezt a szöveget, milyen előzményei voltak, és milyen hatása ott és akkor, eredeti kontextusában.

Az eset után minden szerző figyelmét felhívtam az adatrögzítés és feldolgozás, a textuális és vizuális reprezentáció veszélyeire, olvasási szokásaink különbözőségére. 2009 nyarán mégis újabb botrány tört ki.

Tréfás igaztörténet, csattanóval

2009-ben jelent meg egy tréfás népi elbeszéléseket tartalmazó kötet,⁷ melynek egyik története (Melléklet 2.) és a kötetben szereplő vulgáris szavak a helyi közösség felháborodását váltották ki. A történet egy régen volt szerelem története. A név szerint – családnév és keresztnév – említett fiú és leány szerették egymást, de a család(ok?) ellenezte a házasságot. Más udvarlója került a leánynak, aki – állítólag – teherbe ejtette, majd feleségül vette. Ám a régi szerelem nem múlt el, az egykori szerelmesek titokban még évek múltán is találkoztak. A történet a tréfás csattanója miatt került a folklórgyűjteménybe, a leány apjának tréfás megjegyzése miatt, amikor arról értesült, hogy nemsokára nagyapa lesz.

2009 nyarán, miközben a könyvbemutatókat szerveztük, hirtelen kitört a botrány. Augusztus 25-én felhívott telefonon az egyik sértett család képviselője,⁸ aki közvetve érezte érintve magát az ügyben – nagyszülei voltak név szerint említve a szerelmi történetben. Újabb per fenyegetett, becsületsértéssel, rágalmazással vádolták volna a szerzőt, a kiadót, és persze szerkesztőként engem, hiszen az volt az első kérdés, hogy ki olvasta a kiadónál ezt a könyvet, ki a felelős azért, hogy mindez megjelenhetett. 2009.

⁶ Az Adatközlők jegyzéke szerint a történetet K. M., 62 éves asszony mondta, 1992-ben, jelzete: EA 25010/7-8. – S. Á. gyűjtése.

⁷ A kötet 15,25 nyomdai ív terjedelemben jelent meg – 220 oldalnyi szöveg és 43 színes fénykép.

⁸ A sértett család képviselője egyetemet végzett, értelmiségi.

július 21. és október 28. között közvetlen és közvetett interakciók sorozata vette kezdetét – levelek, személyes beszélgetések, hangfelvevő segítségével rögzített interjúk formájában⁹ –, melynek szereplői a szerző/kutató, a sértett család képviselője, a tréfás igaztörténet adatközlője, a faluhoz közeli városokban élő értelmiségiek, akik különböző kulturális rendezvények keretében segítettek (volna) nekem a könyvbemutatók szervezésében és egy Titokzatos Ismeretlen – én nevezem őt így –, aki a szerző nevében az adatközlőt gyalázó történetet tartalmazó leveleket (Melléklet 3.) küldözgetett a falu lakóinak. A könyvbemutatókról lemondtunk végül. A beszélgetések, egyezkedések eredményeként a sértettek nem pereltek be senkit, bocsánatkérő cikket kértek a szerzőtől, annak a helyi sajtóban, a faluhoz közeli nagyváros napilapjában való publikálását. A szerző a bocsánatkérő cikket megírta, ám a sértettek annak tartalmával nem voltak megelégedve, így ez a szöveg nem jelent meg. Ugyanarról a könyvről, ugyanarról a történetről az egyes szereplő típusoknak eltérő volt a véleménye, ami az egyiknek kedves, tréfás történet, az a másinak botrányos, felháborító, sértő, ami az egyik szerint igaz, az a másik szerint nem igaz. A befogadótól függően eltérőek a könyv, a botrányt kiváltó történet keltette érzelmek. Ez azt jelzi, hogy a közösség strukturált, összetett entitás, melyben eltérő nézőpontok érvényesülnek. Pierre Bourdieu szerint az azonos térbe zárt személyek – pl. iskola, lakónegyed, iroda – más nézőpontból látják a világot, de mivel a helyzet miatt változtatni rajta nem tudnak („misère de position”), konfliktus nem áll elő. (Bourdieu 1993: 13–17.) Az általam bemutatott szereplő típusok konfliktusa is elhalkult végül, egyvalamiben azonban valamennyien egyetértettek: nem kellett volna kiírni a könyvben a neveket, a történet szereplőinek nevét leírni hiba volt.

Kedvemre való, hogy meséljek

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen az 1990-es évek óta folynak a Magyar Nyelv és Kultúra, illetve a 2002-ben önállósult Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken (jelenleg Intézet) belül olyan kutatások, amelyek az emberi életpályákat, élettörténeteket vizsgálják, ezeken keresztül pedig tulajdonképpen az erdélyi társadalmat. A doktori iskola oktatói és hallgatói 2007-ben indították az *Emberök és kontextusok* című sorozatot, amely forrásközlésre is vállalkozik. A sorozatban eddig nyolc kötet¹⁰ jelent meg,

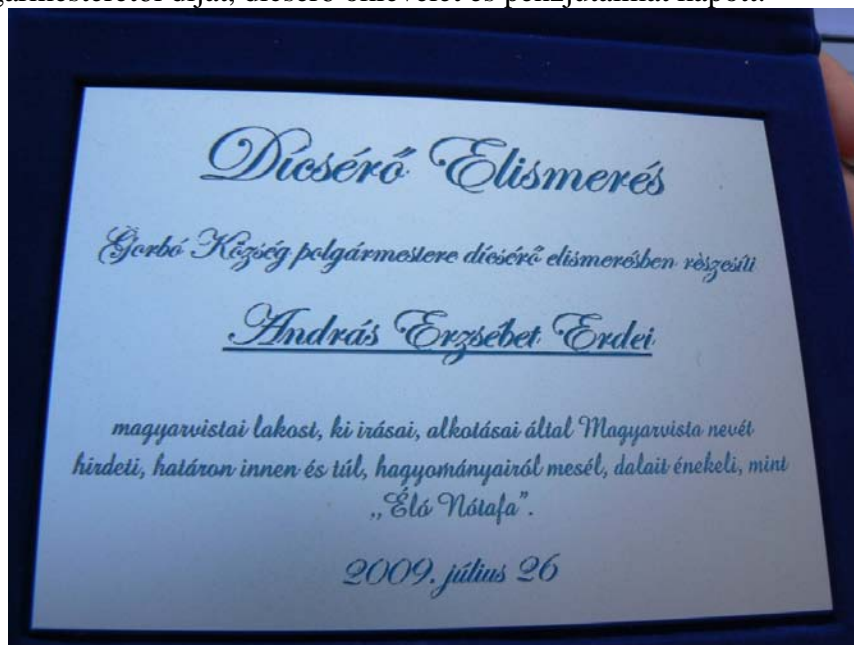
⁹ Tulajdonképpen a 2009. július 21. és október 28. között elhangzott vagy leírott szövegek képezik az elemzés alapjául szolgáló szövegtörzset – mintegy 120 gépelt oldalnyi rögzített adat, 59 elektronikus levél – az eset kapcsán a sértett család képviselőjével, a szerzővel, a könyvbemutatók miatt a történet szereplőivé váló értelmiségiekkel folytatott levelezésem – és 7 lejegyzett interjú szövege. Adatrögzítési egységként az egyes levelek és az interjúk szövegei szolgálnak. Ezeket nagyobb referenciális egységekbe rendeztem, a szerint, hogy mely személyekhez kapcsolódnak. A teljes szövegtörzs egyes részeit azonos fogalmi síkok szerint csoportosított kategóriákba soroltam, kódoltam. Az előre megállapított kategóriákon kívül az elemzés folyamatában, a szöveg olvasása közben kialakuló kategóriák szerint is alakult a mintavétel. Ebben az esetben a *szereplő típusokat* (szerző/kutató, sértettek képviselője, adatközlő, értelmiségiek, szerkesztő, Titokzatos Ismeretlen(ek?) – mindazok, akiket a könyv kapcsán kialakult botrány aktivizált) és a *pszichológiai folyamatokat* (a szerelmi történet közzététele által kiváltott érzelmek, a könyv igaztörténeteinek minősítése) határoztam meg kezdetben olyan kategóriákként, amelyek figyelembe vételével ugyanannak a szövegnek különböző olvasatait szemléltethetem. A szövegtörzs olvasása közben újabb kategóriáknak tartottam magát a könyvet (mit várnak el a különböző szereplők egy folklórgyűjteménytől) és a végül nem publikált bocsánatkérő cikket (az egyes szereplők szerint mit kell/kellett volna tartalmaznia).

¹⁰ 2008 András Erzsi Erdei: *Kedvemre való, hogy meséljek*. Sajtó alá rendezte: Ambrus Judit. (Emberök és kontextusok 1.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó; 2008 Berekméri István Andrásé: *Minden poklokban keresztil*. Sajtó alá rendezte Vajda András. (Emberök és kontextusok 2.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó; 2009 Bálint Dezső – Kovács Piroska – Balázs Dénes: *Lámpások voltunk...* Sajtó alá rendezte Ozsváth Imola. (Emberök és kontextusok 3.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó; 2010 Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos: *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. (Emberök és kontextusok 4.) Marosvásárhely,

a sorozatszerkesztők Keszeg Vilmos és Szikszai Mária. A kötetek a forrásközlő résszel kezdődnek, ezt követi a szaktanulmány, majd a mellékletek. Az adatközlők kézírását, kézzel írott szövegeik szkennelt változatát, hanganyagokat, képmellékleteket stb. tartalmazó CD- vagy DVD-melléklet egészíti ki a nyomtatott szövegeket.

A forrásközlő kiadványsorozat első kötete egy magyarvistai autodidakta népi specialista, András Erzsi Erdei önéletrajzát és költeményeit tartalmazza. A sajtó alá rendező Ambrus Judit az írásnak a mindennapi életben betöltött szerepét vizsgálta. A néprajzkutató célja az autobiográfiai szöveg társadalmi, kulturális kontextusainak feltárása volt, és az elsősorban rituális kontextusban felhasznált egyéb szövegek – menyasszonyi búcsúztatók, halotti búcsúztatók, rendelésre, különböző alkalmakra írott versek – funkciói, társadalmi hatásmechanizmusuk.

A különleges készségekkel és képességekkel rendelkező asszonyt az íráshoz, fogalmazáshoz való érzéke, szerepszerűen végzett írói tevékenysége és énekhangja korábban is szűkebb közösségének specialistájává avatták, ám az újabb kommunikációs technológiák (verseinek, dalainak könyvben és DVD-n való megjelenése, az elektronikus kommunikáció, az internet) és a különböző intézmények (egyetem, könyvkiadó, táncműhelyek stb.), társadalmilag pozicionált egyének (néprajzkutató, polgármester stb.) segítségével tovább erősítették kiváltságos helyzetét. A könyv megjelenését követően gorbó község polgármesterétől díjat, dicséret oklevelet és pénzjutalmat kapott.

1. A polgármestertől kapott elismerés (Fénykép: Tekei Erika)

A kalotaszegi agroturizmus interneten is elérhető programajánlatában „műsorszámként” szerepel: „Népdaléneklés, -hallgatás, -oktatás, régi történetek hallgatása Erdei Erzsi nénivel”. Amit a Magyarvistára látogatóknak látni/hallani kell – részletek a programból: a magyarvistai templom meglátogatása és 700 éves történetének meghallgatása, falunézés gyalog vagy szekérrel, a vistai kőbánya és a kőfaragó műhely

Mentor Kiadó; 2010 Kiss Dániel: *Minden gyümölcse életnek...* Sajtó alá rendezte: Bajkó Árpád. (Emberek és kontextusok 5.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó; 2012 Keszeg Vilmos: *Történetek és történetmondás Detrehegytelepen*. (Emberek és kontextusok 6.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület; 2012 Nagy Julianna: *Miért nem lehettem költő?* Sajtó alá rendezte: Ozsváth Imola. (Emberek és kontextusok 7.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület; 2012 *Rontók, gyógyítók, áldozatok. Történetek és élettörténetek*. Sajtó alá rendezte: Keszeg Vilmos. (Emberek és kontextusok 8.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

meglátogatása, gyöngyfüzés és tisztaszoba megtekintése, népviseletbe öltözés, fényképezés, pajtálátogatás bivalytej-kóstolással és közös vacsora – a vendégeket Erdei Erzsi néni szórakoztatja eredeti vistai népdalok éneklésével, régi történetekkel.¹¹

2. András Erzsi Erdei (Fénykép: Tekei Erika)

Miért nem lehettem költő?

Ez a kérdés a címe az *Emberék és kontextusok* sorozat 7. kötetének, mely egy mezőségi parasztasszony, Nagy Julianna narratívumait tartalmazza. A mezőköbölküti népi specialista különleges figuratív szövegeket sző, és a kalotaszegi autodidakta íróasszonyhoz hasonlóan ő is megírta élettörténetét, rendelésre köszöntőket és búcsúztatókat is, valamint a falu történetét és regényeket. A sajtó alá rendező néprajzkutató, Ozsváth Imola az életpálya rekonstruálására, tartalmi elemzésére, valamint az íráshasználati szokások vizsgálatára vállalkozik a biografikus szövegek, a kézzel írott élettörténet és az általa rögzített interjúk során kibontakozó önreprezentáció alapján.

A kötet megjelenése alkalmából ünnepélyes könyvbemutatóra került sor, melynek helyszíne Mezőköbölkút református temploma volt. A könyvvásár és a falubeliek süteménnyel, üdítővel való kínálása a bemutató után már a templom előtt, a szent téren kívül zajlott. Istentisztelet és a lelkész bevezető gondolatai után mutattuk be Ozsváth Imolával közösen a néprajzi kötetet, és beszélgettünk Nagy Juliannával a megjelent könyvről. Ezt követően meglepetés köszöntő következett. Nagy Julianna néhány családtagja, rokona a lelkész feleségének segítségével és irányításával a könyv megjelenése és a faluban való bemutatása tiszteletére titokban zenés-verses műsorral készült. Ennek keretében Nagy Julianna *Ha keresztet látsz*¹² című versét is felolvasták, és vers formájában megírt köszöntőszöveggel üdvözölték a könyv megjelenését.

¹¹ Lásd: http://www.vistatur.ro/foto/img_600/3napos.jpg Letöltés ideje: 2013. március 31.

¹² Nagy Juliannának ez a verse megjelent a *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája* című kötetben. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Keszeg Vilmos. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1999. 145–146.

3. Könyvköszöntés a mezőköbölkúti református templomban (Fénykép: Tekei Erika)

4. Nagy Julianna dedikál (Fénykép: Tekei Erika)

5. Könyvvásár a templom előtt (Fénykép: Tekei Erika)

Összegzés

A két első folklórgyűjtemény helyi recepciója kapcsán elmondható, hogy a társadalomtudósok körében köztudott, hogy a feltáró és megőrző munka, az adatrögzítés és a feldolgozás, a tudományos reprezentáció során nem hagyhatóak figyelmen kívül az etikai megfontolások. Erre vonatkozóan az etikai kódexek javaslatai állnak rendelkezésre, a néprajzkutató/antropológus mindig maga dönti el, hogy mihez kezd a rendelkezésére álló információkkal. Arról viszont nem feledkezhet meg, hogy a kontextusából kiemelt, idegen környezetbe juttatott folklóradat(ok) révén könyve nem csupán tudományos és reprezentációs folklorizmussá lesz, hanem a polgári jog, a büntető törvénykönyv területére is átkerülhet.

1998-ban jelent meg magyarul a Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor által szerkesztett tanulmánykötet: *Szóbeliség és írásbeliség. A Kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, mely válogatást nyújt a szóbeliség–írásbeliség paradigma kialakulását meghatározó írásokból, Friedrich Nietzsche, Walter J. Ong, Eric A. Havelock, Jack Goody, Brian Stock és Michael Heim tanulmányai olvashatóak a kötetben. A könyv egy olyan kutatási program eredményeként született, mely új filozófiatörténeti paradigma kidolgozására tesz kísérletet, mely paradigma – Nyíri Kristóf bevezetője szerint – a filozófia fogalmi feszültségeit „a történetileg egymásra torlódó kommunikációs technológiák – szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, elektronikus kommunikáció – között fellépő diszharmóniákból eredezteti” (Nyíri – Szécsi 1998: 16.). Véleményem szerint a kommunikációs technológiák egyidejűségének ugyanúgy vannak pozitívumai is, mint negatívumai, az identitás megőrzésében adott esetben segítséget jelenthet ez a szimultaneizmus, és nem csak konfliktusok forrása lehet – ezt bizonyítja az utóbbi két recepciótörténet is.

Erdélyben egyes olvasói és kiadói közegekben egy-egy folklórgyűjteménytől ma is elvárják, hogy segítséget nyújtson az erdélyi magyarság identitásának megőrzésében. Melyek azok a szövegek, amelyeket az idősebb generáció képviselői szerint a szóbeli hagyományból írásban is meg szabad, sőt meg kell őrizni, át kell adni a következő

generációknak, mert közösségformáló és megtartó erejük van, és melyek azok a történetek, amelyek a megbékélés, a harmonikusabb jövő érdekében szóbeliségben maradhatnak, majd akár feledésbe is merülhetnek? Olyan erdélyi falvakban, ahol nem is olyan rég még a Biblia volt az egyetlen könyv egy-egy házban, mi az, amit a szóbeli hagyományból védett örökséggé szeretnének nyilvánítani egy adott közösség tagjai, és miért? Egyrészt, mert félnek, hogy a hagyomány folytonossága megszakad, a fiatalabb generáció már nem hajlandó önként átvenni, és globalizálódó világunkban társadalmilag pozicionált egyének segítségével, tekintélyére van hozzá szükség – akik Erdélyben leggyakrabban szintén ismerői és használói még e hagyománynak. Másrészt a még organikus hagyományt örökségesítenék ily módon – gyakran kényszerből –, anyagi erőforrások (pályázatok, agroturizmus stb.) megszerzése érdekében.

Az 1980-as évek második felében Nyugat-Európában megjelent két könyv gondolatait tartom még e témához kapcsolódóan nagyon fontosnak. Az egyik Wolf Lepenies könyve – *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft* (Munich, 1985)¹³, a másik pedig az egy évvel később, 1986-ban megjelent *Writing Culture* című tanulmánykötet, melyet James Clifford és George E. Marcus szerkesztett. Lepenies könyvében éles határt von az irodalmi és a tudományos szövegek között, melyek közé „harmadik kultúra”-ként ékelődnek be a társadalomtudósok szövegei. E különböző értelmiségi csoportok egyformán jogot formálnának a 19. század közepétől kezdve a modern civilizáció haladási irányának befolyásolására és saját társadalmi pozícióik megerősítésére. Ideológiai értelemben a „hüvös racionalitás” és „az érzelmek kultúrája” konfrontálódik. Amikor a társadalomtudományi szöveg – Lepenies a szociológiáról és a szociográfiáról ír – az irodalmi szövegek felé közeledett, irodalom és szociológia képviselői a »viszonyok szembenálló prózája«-nak pontosabb reprodukciója” miatt versengtek. (Lepenies 1990: 1–13.)

A James Clifford és George E. Marcus által szerkesztett *Writing Culture* című tanulmánykötetet sokan vízváltóként tartják számon az etnográfiai/antropológiai gondolkodást és a társadalomtudomány e területén született szövegek megformálását illetően (Zenker – Kumoll 2010: 1–39.). James Clifford szerint az etnográfiai szöveg legalább hatféle módon meghatározott: kontextuálisan, retorikailag, intézményileg, műfajilag, politikailag és történetileg (Clifford – Marcus 1986: 6.). A kötet tanulmányait néhány éve továbbgondoló, a reprezentáció kortárs problémáival foglalkozó írások, az Olaf Zenker és Karsten Kumoll által szerkesztett *Beyond Writing Culture. Current Intersections of Epistemologies and Representational Practices* tanulmányai episztemológiai problémákra hívják fel a figyelmet.

Visszatérve Erdélyre, a néprajzi könyvkiadás nem semleges médium, érzékeny szociális recepciója van. Különböző kutatói szemléletek élnek egymással párhuzamosan, a néprajzi/antropológiai szövegek „kontextuálisan, retorikailag, intézményileg, műfajilag, politikailag és történetileg” meghatározottak. Olvasói igények és identitások sokszorozódnak meg, így egy-egy könyv recepciótörténete ezeket, ezek különbözőségét és konfliktusát teszi láthatóvá. A könyvkiadás, a textuális és vizuális reprezentáció alakítja, szervezi a hagyomány szerkezetét, jelentéseit, a hagyományhoz való viszonyulást, a hagyományt használó, őrző, kutató és áruba bocsátó személyek és csoportok viszonyát.

¹³ *Les Trois Cultures*. 1990 [1985], *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*)

Bibliográfia

- ANDRÁS Erzs Erdi 2008 *Kedvemre való, hogy meséljek*. Sajtó alá rendezte: AMBRUS Judit. (Emberk és kontextusok 1.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- BÁLINT Dezső – KOVÁCS Piroska – BALÁZSI Dénes *Lámpások voltunk...* Sajtó alá rendezte OZSVÁTH Imola. (Emberk és kontextusok 3.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- BEREKMÉRI István Andrásé 2008 *Minden poklokon keresztül*. Sajtó alá rendezte VAJDA András. (Emberk és kontextusok 2.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- BÍRÓ Zoltán 1987 Egy új szempont esélyei. In: BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTEK János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 26–48.
- BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTEK János (szerk.) 1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó
- BOURDIEU, Pierre 1993 L'espace des points de vue. In: Uő: et alii: *La misère du monde*. Paris, Édition du Seuil. 13–17.
- CHARTIER, Roger 2000 „Népi olvasók”, „népszerű olvasmányok” a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest, Balassi Kiadó, 305–321.
- CLIFFORD, James – MARCUS, George E. (ed.) 1986 *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, University of California Press
- CZÉGÉNYI Dóra – KESZEG Vilmos 2010 *A beteg ember. Betegségek, betegek és gyógyítók*. (Emberk és kontextusok 4.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- FOUCAULT, Michel 1991 A diskurzus rendje. In: *Holmi*, 1991/7. 868–889.
- KESZEG Vilmos 2012 *Történetek és történetmondás Detrehemtelepen*. (Emberk és kontextusok 6.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület
- 2005 Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 315–340.
- KESZEG Vilmos (s.a.r.) 2012 *Rontók, gyógyítók, áldozatok. Történetek és élettörténetek*. (Emberk és kontextusok 8.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület
- KESZEG Vilmos (szerk.) 1999 *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó
- KISS Dániel 2010 *Minden gyümölcse életemnek...* Sajtó alá rendezte: BAJKÓ Árpád. (Emberk és kontextusok 5.) Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- KRIPPENDORFF, Klaus 1995 *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest, Balassi Kiadó
- LEPENIES, Wolf 1990 *Les Trois Cultures*. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme
- NAGY Julianna 2012 *Miért nem lehettem költő?* Sajtó alá rendezte: OZSVÁTH Imola. (Emberk és kontextusok 7.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület
- NYÍRI Kristóf – SZÉCSI Gábor 1998 *Szóbeliség és írásbeliség. A Kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest, Áron Kiadó
- VARGA E. Árpád *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>)
- VOIGT Vilmos – BALOGH Lajos 1974 *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- ZENKER, Olaf – KUMOLL, Karsten 2010 *Beyond Writing Culture. Current Intersections of Epistemologies and Representational Practices*. Berghahn Books

Mellékletek

1. Fehér szerencsebékák – 2007 (a folklórkiadványban megjelent szöveg)

(A mondák gyűjteménye – Hiedelemmondák – Boszorkány)

Például a [település neve] cigánné ment oda. Kereste Mariska nénit, s há' nincs sehol. Hallja, hogy füttyöl valahol. Bényitott a pincéjébe, s há' öt nagy fehér békát etetett tejjel. Úgy megijedett a cigánné, hogy kifutott. S aszonta:

– Maga mit csinál?

Ő aszonta:

– Te kicsi buta, sze' szerencsebékák. Enni adtam nekik.

2. Tréfás igaztörténet, csattanóval – 2009 (a folklórkiadványban megjelent szöveg)

Ez a lány menyecskésen pesel...

E., K.-nak a húga magasabb vót, mint K., szép leány is vót. Sz. B. nagyon-nagyon szívesen elvette vóna, de akkor abba a helyzetbe vótak K.-ék, hogy az apja nem bírta a beszolgáltatást, és olyan helyzetbe vótak, hogy sokszor majdnem meg kellett gondolni, hogy máról holnapra lesz mit enni. Aztán akkor B.-t lebeszéltek. Aztán akkor ott vót a szomszédba egy másik, a mostani ura, és az udvarolgatott, hát módos ember, a G.-ék, akiket mondtam, hogy annak idején Wesselényi hozta ide. Aztán hát közbe a G.-t behívták katonának, hát má ne hagyja itt a szép lányt, ugye, elment, hát magasabb is vót, mint a K., meg szép is vót, hát hogy-hogynem, felcsinálta E.-t. Hát, ugye, a leány legelőször az anyjának mondja meg az ilyen dógot, legalábbis akkor a' vót a szokás. Hát megmondja az anyjának, hát az anyja se mondja még egy darabig senkinek, de azér lassan mán pettegtetik, na aztán mán kiderül, az emberek pettegtetik a hegyen, a pincés emberek, meg s a többi. Hát egyszer osztán ott van az apja is, L. M. is, osztán hát hallja, hogy mondják, hogy biza, L. E. vastag. Osztán humoros ember vót, aszongya L. M., mikor hazamenen:

– A., te, mi van aval a mi lányunkkal?

– Há miért, M.?

– Én nem tudom – aszongya –, de ez a leány nagyon menyecskésen peselik.

Így mondta. Jól állott neki, ki tudta forgatni.

[De akkor nem haragudott érte?]

Nem haragudott, mert végeredménybe tisztába vót vélle, hogy odajár a fiú.

[De elvette a fiú.]

Elvette természetesen.

[Akkor nem lett belőle botrány.]

Botrány nem lett. De hogy osztán azután tíz év múlva is még találkozott a B.-al itt-ott, erre-arra, ez tény. Ezt G. is tudta jól, hogy annak idején a felesége jobban szerette vóna sokkal, de B.-t nem hagyták a szülei.

3. [A Titokzatos Ismeretlen(ek?) levele – a benne szereplő nevek említése nélkül]

[...] leányok, avagy ami [a könyvből] kimaradt

Két szép, szemrevaló leánya volt az öreg [...]nak, [az egyik leánya neve] különösen szerette a legényeket. [Egy legény neve] már régóta járt hozzá, de a fonókban, a bálokban bárki részesülhetett a kegyeiből. Egy öreg bácsi még ma is csillogó szemekkel meséli, hogyan vette le a csecsméretét. „Nézd meg, fiam! Nem kicsik a tenyereim, de 60 évvel ezelőtt jóval nagyobbak voltak. Amikor a két kezemmel megmarkoltam [a leány neve] csecseit, csak úgy kitüremkedtek az ujjaim körül.” (Mit szólt hozzá [a leány]? Hagyta magát? Hisz udvarlója volt!) „Hát hogyne hagyta volna, jól esett az neki is, pláne ilyen nyimnyám legény mellett, mint a [az udvarlója neve]. Hamarosan el is vette, de az ifjú férjet a házasság után is jobban érdekelte a pincézés, nótázgatás, mint a fehérnép. [Az asszony neve] boldogtalan volt, aztán rövidesen iszogatni kezdett. [A faluban – a falu

neve] azt tartják, a kurvaság jobb, mint a részegség, mert az előbbi idővel elmúlik, az utóbbi meg egyre fokozódik. Így járt ezzel a szép [az asszony neve] is, nem nézett az már egy férfira sem, csak a pohár fenekét keresgette. Elege is lett belőle [a férjének – a férj neve], hogy, hogy nem, de elpusztította a szegény asszonyt. Így vót, nem így vót, ki tudja, nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. Valami alapja csak lehetett, mert [az asszony neve] halála óta [a férj és a település neve] templomban nem kántorizálhat.”

A következő példányok [a könyv újabb példányai, újabb kiadása] a stb. [számú] történetekkel kiegészülve fognak megjelenni.

[A folklórkutató neve, aláírása,
munkahelyi elérhetősége,
telefonszáma]

TÓTH ZSUZSANNA NAPSUGÁR:

**A TOLEDÓ FEHÉR HÍMZÉS SZEREPE A DÉL-SZLOVÁKIAI
KOMÁROMI JÁRÁSBAN**

Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola,

Témavezető: Dr. Selmeczi Kovács Attila

A 2011-ben készült néprajzi kutatás korpuszában a járásbeli Hetény, Izsa, Madar, Szentpéter és Perbete nevű településeken megtalálható egy évszázadon át hagyományozódó aszúros fehér hímzett textíliák lokális kulturális vonatkozásainak és polgári eredetének feltárása állt¹. Az interjú módszerrel kapott válaszok a települések kézműves szaktudással, és reprezentatív emlékekkel rendelkező hímző-asszonyoktól származtak. Visszautaltak a szüleikre, akik a háború idejében eladásra hímeztek. A tanulmány értékét a szocializmus korszakában továbbélő hímző-kultúráról, a népművészeti ág jelenbeli² betöltött szerepéről szóló narratívák adják. A feltárás további eredménye az a vizuális sablonminta anyag, amely a 20. század elejéből származik, valamint a toledó szocializmus idejében keletkezett változatainak fotografikus rögzítése. A vizsgálat szakirodalmi alapjául az 1970-es években Ida Gaálová által végzett hetényi toledó hímzés történeti kutatása szolgált.³

A tanulmány célja a toledó hímzés elkészítésének magyarázata, rövid történetének bemutatása, valamint a kutatópontok helységeiben gyűjtött kulturális vonatkozások ismertetése a vizsgált területek folklorizmus⁴ törekvéseinek érték-orientál távlatából.

1.kép: Perbetei kombinét az 1920-as évekből.

A hímzés technikája:

Az alapanyag szerkezetéhez alkalmazkodva technikailag kötött eljárás legkisebb mintaelemei geometrikus látványt nyújtanak. Gyakori motívumai az almarózsás, búzaszemes, rozsmaringágas, tearózsás, csillagos koszorús, szőlős, tulipános, borsószemes, kiskosaras, szíves, körtés, csigavonalas, keresztes díszítőelemek.

Az „elődrukkolt”⁵ alapanyagon szálhúzással- aszúrozással alakították ki a díszítést. Az így keletkezett lyukak képezték a 2 vagy akár 20 centiméter szélességű mintákat. Az

11 Kósa L. 1991, 235.

2 2012-ben.

3 A révkomáromi Dunamenti Múzeum etnográfusa. Tanulmányait az irodalom listában tüntetem fel. Stastná Ida nevű szerző publikációi is az ő saját írásai.

4 Ortutay Gy. 1979.: Magyar Néprajzi Lexikon címszava: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-393.html> (2013. 03.17.)

alapanyag vászonkötése miatt a szálvonás szerkezetileg kötött technikát szab meg. A gazdag megmunkálás a szabadrajzú hímzésekhez hasonló látványt nyújt. Az aszúros, toledós eljárás együtt jár a száröltéses díszítő hímzéssel is. Egyes esetekben külön-külön, máshol a vászon egymást kiegészítve szerepelnek.

Az alapanyag vékony fehér helyi nevén gyolcs bolti vászon, melynek a simább oldalára került a hím. További elnevezései: sifon, rumbúr vászon, későbbi időkben batisztra és selyemre is hímezték. A házi készítésű vásznakat nem használták a toledó hímzéshez. DMC gyapotfonallal hímezték, melyet a Bratislava-i MEZ cérnagyár gyártott.⁶

„A mi falunkra a fehér jellemző. Ha már színes, akkor a cérna is olyan színű, mind az anyag. Színre színnel van. Van, aki kivarrja a fehéret lilával, meg feketével, de az már nem az igazi. Még az úrasztalán a gyásszertartás alkalmával se raktak mintát toledót feketével a templomba.” (szentpéteri adatközlő)

Az alapanyag és a hímző cérna is hófehér volt a hagyomány szerint az összes teleülésen. A szocializmus idején színeződött át: Szentpéteren a böjti fehér terítőt lilával hímezték ki, valamint a blúzok esetében az alapszínhez alkalmazkodott a hím színe is.

A hímzés eszközigénye a szita: dob, a rádli mellyel a mintapapírokat lyukasztgatták, hogy a drukkolásra alkalmas legyen, a rövid hímzőtüket, hegyes és éles kisolló, melyekkel a vászon széleit metszették el, Mintanyomó dúcok, mellyel a terítő széleit jelölték ki⁷.

Az elődrukkolt alapanyagot férfiövvel nagyméretű szitára feszítették, amelynek népi elnevezése dob volt. Ha kicsi volt az anyag a dobhoz képest, akkor ideiglenesen segédanyagokat férceltek hozzá, és úgy feszítették föl.

Kiválasztották a főszálat: ezt a szálat a sablon jelölte ki, tehát az adott helyen a leghosszabb kihúzott szála volt a vászonnak. A kiválasztás után rá illesztve került a minta rajza. A díszítmény egy sorát négy szomszédos egymással párhuzamos kihúzott szál adta, amelyre merőleges 4 szál hiánya tette lyukká. A kivágott és kihúzott négy szál mellett a következő négyet a helyén hagyták, majd további négy hiányzott a minta függvényében. A lyukak között a helyén hagyott hálós szerkezet rajzolta ki a kontúrokat. Ezeket a szomszédos szálakat egy külső rövid tübe fűzött cérnával körbetekerték, hogy egymáshoz szoruljanak. Ezt lábazásnak nevezték, és vékony szállal végezték. A varrógéphez használt általános gépselyem nem alkalmas rá, mert használatkor elkopik, és szakad. Azonban vastagságában ehhez hasonló fonal szükséges, jelenleg a horgoló cérnát használják hozzá. A lábazással kialakult négyzeteket határoló széleket⁸, szegő öltésekkel rögzítették. Ezt sodrásnak hívták. Alapanyaga horgoló cérna, vagy gyöngyfonal. A külső szegést molinóvak készítették. Az itt leírt cérnaválasztást az izsai készítő közölte. A szocializmus alatt a felsorolt cérnákat tudták elérni, és találták legalkalmasabbnak a feladatra. Az aszúrozás után a vászonra drukolták a szabadrajzú száröltéssel hímzett virágokat, monogramokat. Az elkészült tárgy szélét horgolták, vagy bolti csipkével díszítették.

„Nígyet vágtunk, nígyet hagyunk. Először kiszállólom körbe, aztán teszem a sarkaiba a mintát, úgy, hogy megmírem. No most itten fővágtam nígy szálat, kihúztam. Innen megin négyet meghagytam, nígyet fővágtam. Húzkátam, s úgy metétem föl. Ha rosszú szállólom, vágom, akkor kihúzódik egy egész szál. És akkor vissza kell stoppolni. Meg lehet csinálni, csak sok munka. Először besodortam a lábakat. Mikor ez megvót, akkor körűszegnyi. Van olyan minta, mint a borsószemes, ahol annyi szemet köll hagyni, hogy osztható legyen: hatot. Egyik felibe így, a másikba is hármát. Rövid tüvel varrtuk. Naggyal nem tudod ezt a víkony két szálat, vagy hármát befogni. Az összes mintát ezzel a tüvel jó varrni. Ha az egész megvan, akkor így szípen kinyírni az anyagtú.” (izsai adatközlő)

A -cipóst- madaron varrták. Kis kockákat kívágnak. Egy szálat szabályos kockákra kihúznak. Ebbe a kockába hátulról belevarrják a kis kockát aszúróltéssel. Amikor már kész, akkor ők a cipósat nem drukkoják, hanem körülötte így a csillagot kívágnak. Akkor körülötte így van 5 kocka, kettő, vagy csak egy kocka a

5 A motívumokat sablon alapján a vászonra dörzsölték.

6 Danglová O.: 1982, 33.

7 A kékfestős nyomódúcokhoz hasonló eszköz, mely hullámvonalakat, hármás hullámot, cakkos vonalat pecsétel. A helyi népviselet szoknyáinak, blúzainak, kötényeinek a széleit is ezekkel az eszközökkel alakították ki.

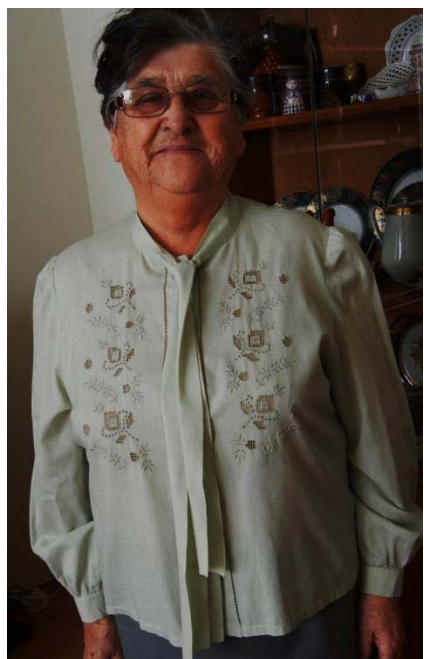
8 A mintaelemek külső kontúrjai.

hárombul. És akkor az lesz a cipő, amit alá varrtak. Ezt a két háború között varrták. Ha nagyobb csillagot csináltak, akkor beleszőtték. Vót olyan, hogy a közepén lyuk, és ezek a cipők egymás mellé vótak rakva. A szálát vissza köll tüzni, és akkor elvágni, hogy ne lógjon belülre.” (szentpéteri adatközlő)

Por állagú keményítő szerrel adták meg az anyag tartását, majd egy napig vizes anyagban tárolták hengerbe csavarva. Vizes állapotában húzó mozdulatokkal vasalták az összehúzódtott textíliát.

„Be van karapóva. Vízzel beszentőjük. Vizes pelenkába csavarjuk. Ezután másnap vizesen megvasajuk. Fél nap után még meg lehet szípen. Teszek az asztalra pokrócot. Arra régi lepedőt. Mindig a viszájárú, mer a keményítőtű megsárgul, megíg egy kicsit. A vasallóval nyomom, a másik kezemmel meg igazítom, húzom. Nem jó a ritka anyag. A legjobb a gyolcs. Úgy is mondták, hogy sifon. Nagyon be kell keményíteni a keményítővel. Azelőtt nem vótak ezek a gőzőlős vasalók. Akkor egy kicsit nedvessen hagyták. Amikor kimosták, ez összeugrik. Ki köllött szípen húzkálni, és akkor úgy vasalni. A színéről is meg köllött vasalni. De annak olyannak köll lenni, mind a kártya. Az nem lehet csak akárhugyan. Nem lehet utána feltekerni, összehajtani. Fél napot kell várni.” (izsai adatközlő)

A toledó a 12 személyes úri asztalok terítékének dísze volt. A terítő, az asztal közepén lévő futó és a hozzá tartozó szalvétákat is kihímezték. Az egyházi textilek oltárterítőit, miseruháit gazdagon díszítették. Az öltözkénnél a kombinét felső részére, a jegykendők átlós két sarkába is helyeztek mintát. A háborúk után a szocializmus idején főként futókat, pólyavánkost, miliőket⁹ készítettek. A szocializmus végén a varrónők által készített blúzok mell és nyaki részére került a hím. A blúzok esetében eltávolodtak a fehér színtől. Azonban a mintaelemeket nem módosították, szerkesztésben is hűek maradtak a több évtizedes arányrendszerhez.

10

2. kép: Szabó Terézia toledós blúzban, Szentpéter Szentpéter 1970-es években készült a blúz, de 1950-es években már hordták ezt az öltözkénn típust.

A toledó terítők szabadrajzú mintadíszei rokonságban vannak a török korból hagyományozódó úri hímzéssel, amely 16-17. század jellegzetes hímzésfajtája volt. A reneszánsz és török eredetű motívumkincs az úri egyházi textilek kapcsán hagyományozódtak tovább a népi kultúrába. A Magyar Nemzeti Múzeum egyes 17. századi műtárgyain metéléses technikával készített „áttört” mintázatú halottas lepedőin az úri hímzés klasszikus virágmintái, rózsái és csillagai jelennek meg. A múzeumban található korabeli törölközők, kéz-, fej- és

⁹ Családi képek alatti 20x20cm-es terítőt nevezik miliőnek.

¹⁰ A tanulmányban megjelenített képeket a szerző készítette.

orcatörő kendők legtöbbje is vagdalásos fehérhímzés technikájával készültek,¹¹ melyekhez nagyon hasonló a vizsgált toledó hímzésfajta.

A hímzés kivitelezésben és színben is hasonul a földrajzi tájbéli rokonaihoz: a palóc, Galga-menti, Balaton-felvidéki, Rábaközi fehér hímzésekhez, technikailag pedig a kalotaszegi hímzésekhez is rokonítható.

A toledó történeti vonatkozásai

A hímzés keletkezésének körülménye feltehetőleg a hetényi¹² szerveződésnek volt köszönhető, melyet a Baranyai házaspár segített elő az első világháború előtt. Legkorábbi említése a madeira és az aszúrozás kapcsán a 19. századból származik.¹³ A fehér hímzés a korban a Kárpát-medence egész területén jelen volt. Az arisztokrata családok megrendeléseinek soráról a helyi divatlapok tanúskodnak.¹⁴ A nemzeti érzéssel átszellemült polgárok körében felemelkedik a népművészet tisztelete. A különböző tájegységek saját otthonukban kivitelezett termékei standokat kaptak a budapesti piacokon. A polgári vevők a készterméket kapták kézhez, és nem szóltak bele a kivitelezésbe. A hetényi hímzés is rendelkezett az árusítás lehetőségével, amely a Komáromi Járás további településeinek is alapvető megélhetési forrást jelentett a háborús években. Hímző tanfolyamok szerveződtek, valamint a toledó készítésének tudása a családokban hagyományozódott. Ida Gaálová tanulmányai, valamint az adatközlőim elbeszélései részletesen kitérnek a hímzés korai történetének vonatkozásaira az első világháborút övező időszakban¹⁵. A második világháború után a toledó továbbra is alapvető fontossággal bírt a vizsgált települések kultúrájában. A közösségek mintanyomói és tervezői nagy tiszteletnek örvendtek. Munkát adtak a frontról hazatérő sebesült katonáknak, összetartó hímző közösségeket, valamint közös munkaalkalmakat teremtettek. A megrendelői kör kibővülését az aktív zsidó terjesztést felváltotta az üzletházak megrendelő és eladó tevékenységi köre. A környező fővárosok: Prága, Bécs, Budapest, Bratislava, valamint Amerika és Izrael polgárai is vásárolták a toledó fehér hímzéseket. A széles megrendelői kör igényeinek teljesítése szakszerű mintatervezést igényelt. Erről tanúskodnak a 20. század elejéből származó papír sablonok sarkán a budapesti és prágai tervezők pecsétjei.

3077 Kálmán József rajzoló V. Szent István-tér 11.III.11.	Gottlieb Gyula Iparművész Budapest Régiposta utca 719	Mózes Kellner Moderné Vordruck ? ? Komárno 247
Kispárnán varrástól 6 c-re Nagypárnán varrástól 10c-re Paplanlepedőn 10c-re	Inž. A. Krofta Praha II. Václavské nám. 55. Telefony 3164-3	Gúndai Ignác úr Komárom Fő u. 139
CLARISS MŰVÉSZI KÉZIMUNKA Rajzterem ? utca 9.	Gasché és Szabó Kézimunka ipar Rajzműtermi sablonkészítők Budapest IV. Sándor u. 14 Félemelet	MAGYAR NŐK LAPJA KÉZIMUNKA SABLON MELLÉKLETE Bálint Ignác

¹¹ V. Ember M.: 1980, 27-31.

¹² Chotín (Szlovákia)

¹³ Darányi I.: 1907.

¹⁴ Bazár: 1910-es évfolyam. Háztartás: 1896-os évfolyam. Magyar Lányok: 1909-es. évfolyam. Magyar Úriasszonyok Közlönye: 1925-ös évfolyam. Magyar úriasszonyok Lapja: 1926-os évfolyam. Muskátli. Magyar Kézimunkaujság: 1936-os és 1937-es évfolyam. Pesti Hölgy-Divatlap: 1864-es évfolyam.

¹⁵ Tóth Zs.N.: 2011, 42-95.

Mivel a toledót pénz ellenében és nem saját szükségletre készítették az asszonyok, ezzel is túllépték a népművészetet meghatározó háziipar fogalmát.¹⁶ Ebből következően a toledót nem tekinthetjük népi hímzésnek. A toledó polgári eredetének bizonyossága nem zárja ki azt, hogy jelentősége a kulturális vonatkozásokban a népi hímzésekhez hasonuljon, hiszen egy földrajzilag körülhatárolható térségben, a dél-szlovákiai Komáromi Járásban készítették. Esztétikai és technikai megkülönböztető jellegzetességekkel bír. Az adott településeken dörzsölték a mintán a vászonra. Rétegművészetként¹⁷ működött. A helyi közösségek hímezték ki a mintákat. Az ehhez szükséges tudás családban öröklődött. A termékeket eladták, de a helyi templomokba is varrták, és kiállították. Az elbeszélések alapján a saját szellemi kincsüknek tekintették. Amikor a szocializmus ideológiája miatt eltűntek az arisztokrata megrendelők, a toledó hímzés olyan tárgyakra került, melyek alkalmazkodtak az adott középréteg ízléséhez, és tárgykultúrájához. Ezután a legnagyobb becsben tartott ünnepi textíliákon¹⁸ fedezhető fel. Amint a hímzés a családban marad, és öröklődik, családi relikviává szentelődik.

A hímzés újrafelfedezése és folklorizmusként való felértékelődése a térség tájházmozgalmának és lokális identitáskereső mozzanataként értelmezhető a rendszerváltást követő időszakban.

Településenkénti kutatási eredmények

A kutatók átmeneti jellegű zónának tekintik a Mátyusföld, és palóc területek között elhelyezkedő földrajzilag a folyók segítségével jól körülhatárolható területet. A török háborúk, a világháborús seregmozgások, a szlovák és a német etnikum további alakító tényezőként hatott a lakosság kultúrájára.¹⁹

A vizsgált települések textíliái nem különülnek el egymástól. Egyedül Madar nevű település válik ki „cipós” nevű technikájával, melyet sajátjának tulajdonít: A csillag mintaelemnél a közepét 1x1 cm-es domború négyzet képezi, melyet a fonák oldalról felvarrt textil rátét segítségével emelnek ki.

3. kép: Cipós terítő, XX. század végén készült Hetényen.

Perbete:

A kutatás kezdő helyszíne volt. A hímzésre a falu 2010-ben létrehozott helyi néprajzi gyűjtemény toledós terítői hívták fel a figyelmet. A gyűjtemény a környéken megerősödő tájház-mozgalom következő állomásának tekinthető, amely a település történeti anyagát

¹⁶ Szolnoky 1979: 505.

¹⁷ Fél E.-Hoffer T.-K.Csilléry K.:1980, 743.

¹⁸ Kocsis A. 1994, 10.

¹⁹ Liszka 1992: 17.

hivatott gyűjteni és bemutatni. Az archív gyűjteményben előkerült egy Újvárba²⁰ írt levél melyben a helyi kivitelező számos megrendelése miatt a templom gondozójának türelmét kéri, hiszen csak később tudja teljesíteni a munkát, valamint az oltárhoz illő méretekre és motívumokra is kitér benne. A levél igazolja, hogy a településen biztosan hímeztek az adott technikával.

„Kedves Mária!

Ön bevitt Érsekújvárba a plébániára 2 m fehér selymet, amely 90 cm széles. Megjegyzés az, hogy lurdi és lilom, kehely, szőlő és buzakalász. A sekrestyés nővér átadta nekem. Én azonban csak akkor fogadom el, ha a régi rendelőimnek elkészítem azt, ami nálam van már régen. Semmi szűn alatt nem tudom megcsinálni februárra, ahogy Ön akarta. Bizony jó néhány hónap beletelik, mire meg tudom csinálni. Az anyag itt van nálam, ha nem akar várni, akkor írja meg és visszaküldöm. De postaköltségre küldjön 20 ?? . Ha pedig azt akarja, hogy csináljam meg, akkor írja meg, hogy mennyi az oltár eleje saroktól sarokig, a két oldalára én 20-20 cm-t szoktam ráhagyni. Miután varrjam-e meg azt is írja meg és mi legyen rajta. Ha lurdi oltárhoz kell, akkor oda virág illik, nem szőlő és buzakalász.

Szíves üdvözléssel: Czuczor Ilona Plandia(?)

Címem: Králová M/o.

Okr. Sala. É. 68. (1920-as években írt levél, mely a perbetei néprajzi gyűjteményben található.)

Perbete lakóinak korabeli fő bevételi forrása feltehetően nem az eladott terítőkből származott. A település előkelőségét a tívrdája, malma és számos hentesboltja igazolja. Korán polgárosult település volt az Esztergom-Pozsony vasútvonalnak köszönhetően.²¹ Ennek köszönhetően sokan ingáztak a munkalehetőségek miatt. Egyes perbetei adatközlőim azt állítják, hogy csak a legszegényebb családok varrtak, hogy betereptsék a megélhetésükhöz szükséges anyagiakat az első világháború idején. Viszont olyan a második világháború környékén született adatközlő is akadt, aki nem emlékezett a hímzés létezésére. A település idősebb generációjának családi örökségében egyre több toledós terítő kerül elő a 20. század elejéből. A szocializmus idején működő hímző szakkör tagjai a tájidegen riseliőt alkalmazták, valamint a kézimunka újságokból választották ki a motívumokat. A településen lakik M. R. monogramú adatközlő, aki a nagy tiszteletnek örvendő madari mintadrukkoló asszony leszármazottja. Számos kivarrott terítőt őriz az édesanyja örökéből, aki a szocializmus végén készült utolsó termékeit már nem tudta eladni. Jelenleg ezek a tárgyak családi relikviaként²² léteznek, és többé nem áruba bocsájtás tárgyai.

4. kép: Lakodalmas kötény, az 1970-es években készült Perbetén.

²⁰ Nové Zámky, Szlovákia

²¹ „A 19. század folyamán Perbete fokozatosan Komárom Vármegye legjelentősebb községei közé küzdötte fel magát. Postahivatal, postatakarékpénztár, tárvirda, saját vasútállomás létesült, valamint ide helyezik az udvardi járás székhelyét, amely azzal jár, hogy hosszú ideig Perbetén működik a királyi járásbíróság.”
Perbete község hivatalos honlapjáról.

²² Közeli elhunytat szimbolizáló tárgy. Lene- Lyke 2004: 33.

Izsa:²³

„Nem vót vímző iskola. Mindenki a maga szüleitől tanulta meg. Azt mondták: firú fira szát. Itt a falun elvárták a lányoktú, hogy tudjanak varrni. Hát bizony leghamarabb 12 évesen biztos, hogy tudtak ilyet varrni. Hamar be vótak a lányok fogva. Ha mást nem, kombinétokat varrtak.” (izsai adatközlő)

A település lakói úgy tartják, hogy a toledó izsai eredetű, és a családi tudás anyáról lányára hagyományozódott a községben. A településen és a szomszédos Paton²⁴ élő mintadrukkoló asszonytól származtak a mintáik. A 20. század egészében árusították a terítőiket. A településen Hetényhez hasonlóan szinte minden házban voltak varrók. Általában a nagyobb méretű textíliákat hímezték, a fiatalabbak pedig a kombinétot, melyre tenyérszerű toledó került. Máig közös kincsként kezelik, amellyel a lokális identitás-tudatuk erősödik. A helyi hímező szakkörben az idősebb generáció új és új toledós terítőket hímez ki. Az asszonyok versenyeken, kiállításokon szerepeltetik munkáikat. A jelenben családjuk számára készítik alkotásaikat, valamint a nagyobb ünnepeken az otthonaikat díszítik ki velük.

Szentpéter:²⁵

„A köztudatban úgy él, hogy Mária Terézia terjesztette el a toledót Hetényen, azért, hogy a halászfelségeknek legyen keresetük.”²⁶ (szentpéteri adatközlő)

A településről származik az a hímezőasszony: Sz.T., aki perbetén szakkört vezetett. Egész életében a toledót hímezte, holott lehetősége lett volna más tájegységek technikáit is elsajátítani. Megörökölte egy hímező 20. század elejéről származó mintagyűjteményét: katonabőrönd zsúfolásig tartalmazza a papír sablonokat. Jó része 2x2 méter hosszú és 40 cm széles mintacsíkokból áll, ugyanakkor megtalálhatóak benne a legkisebb mintaelemek is. A korabeli drukkoló festéket az eredeti dobozában is magába rejti.²⁷

5. kép:Hímező iskola Szentpéter: Az 1920-as években aktívan működő intézmény.

Szentpéteren a helyi bolt vásárolta fel a toledót, majd széles körben terjesztette azt. A bolt zsidó tulajdonban állt, akik a holokauszt áldozataként estek. Házukat a templom gondozója örökölte meg. Bútorai közül sok az eredeti berendezés részeit képezték, és a 20. század elejéről származnak. Az új lakosok megőrizték a boltosok terítőit is. Így alkalom nyílt lefényképezni egy 12 személyes asztal terítőjét. Ezt a tárgytípust jelenleg csak az emlékezés és a szakirodalmi forrás említi. A település további történeti kincse az 1910-es években a faluban működő hímező iskola. Vezetője a súlyosan beteg Adél volt, aki drukkolással foglalkozott. Teremnyi mintagyűjteményéből gazdálkodott. Segítségül maga mellé vette Ignác nevű tanítványát, akinek egészsége szintén nem engedte, hogy a földműveléssel és állattartással foglalkozzon. Mindkét személy széles körű tiszteletnek örvendtek, és életre szóló hivatásuk és megélhetésük forrása volt a toledóval való foglalkozás. Tevékenységük megalapozta a szocializmus hímező-kultúráját Szentpéteren és környékén.

²³ Iža, Szlovákia

²⁴ Patince, Szlovákia

²⁵ Svätý Peter, Szlovákia

²⁶ A Komáromi Járásban számos legenda is kötődik a királynő nevéhez.

²⁷ A kutatás egyik eredménye ezeknek a sablonoknak a másolása volt.

Hetény:

A szakirodalmi források szerint Hetényről származik a toledó hímzés, a helyi szervezés kapcsán terjedt el, és adott munkát a környező települések hímzőinek is. A hetényi lakosok tudatában él leginkább a toledó, mint lokális jellegzetesség ismerete és szeretete, őrzésének szándéka. A település honlapján²⁸ adatok találhatóak a toledóról. A helyi általános iskolában kiállításokat szerveznek a gyerekeknek, valamint a versenyeken résztvevő tanulók kutatásokat is végeznek a reprezentálása érdekében.²⁹ A településen olyan alkotó tevékenykedik, aki a térségben egyedülállóan jelenleg is árusítja termékeit.

6. kép: Hetényi terítő.

Révkomárom:³⁰

A Dunamenti Múzeum állandó kiállításában és műtárgygyűjteményében fontos szereppel bírnak a toledó textiljei. Muzeológusuk Gál Ida végezte az első felderítést az 1970-es években. Legutóbb a szecesszió témájú kiállításban kaptak kitüntetett figyelmet. A római katolikus egyház is birtokolja a fehér hímzéseket. A környék templomai és a szomszédos járásbeliek is őrzik és használják a toledó termékeit. A Csemadok szervezetének rendezvényin szintén felfedezhetőek. További, a rendszerváltást megelőzően hímző munkában aktív települések voltak: Ógyalla, Bátorkeszi, Gúta, Madar, Pat Újvár és Komárom.

A hímzés jelene és elérhetősége:

A kitelepítésnek és az elvándorlásnak köszönhetően a toledó terítők bejárták a Kárpát-medencét. A szolnoki múzeum gyűjteményében is megtalálható. Az antik kereskedők webbolt³¹ felületein is láthatóak a 20. század elejéből származó technika monumentális méretű alkotásai.

„Varrtam nagy terítőt is ebídlő asztalra valót is. De má most nem. Kírták tőlem: „majd varrsz magadnak” de nem. Má most jó lesz az unokáknak.” (izsai adatközlő)

„Nem adtam el a mintákat, mer Ági unokám ügyesen varr. Neki még jó lesz. Vótak itt a múzeumtól. Ezer eurót adtak vóna írte.” (szentpéteri adatközlő)

A legkorábbi tárgyakat, amelyek az első világháború környékéről származnak, jelenleg olyan erős tisztelet övezi, hogy nem bocsájtják áruba. Azt mondják a tulajdonosaik, hogy nem azért kapták örökségbe, hogy pénzzé tegyék. Ugyanakkor erősen bíznak benne, hogy az ő leszármazottaik is a tárgyak gondját viselik, valamint elsajátítják a készítés technikáit. A kötődés akkor lazul fel, amikor a tárgyak elnémulnak, keletkezésük története homályba vész, valamint a talált tárgyak némelyike pusztulásnak indult. Kitisztíthatatlan penészfolt, vagy lyuk keletkezett rajtuk. A kutatás során kiderült, hogy a templomokból is sokat dobtak ki azért, mert *„az oltárra már úgysem terítik ki foltosan”*. Továbbá a toledó tárgyai eszmei tiszteletének növekedésével párhuzamosan, tárgyi anyagként pusztulnak és háttérbe kerülnek. Ezért hipotetikus véleményem szerint a szakemberek által végzett lokális

²⁸ Tarczy Lajos Alapiskola, Hetény hivatalos honlapja: <http://zstarczy.edupage.org/text56/?> (2013. 03. 02)

²⁹ Rancsó Dorottya, Androvics Franciska, 2011/2012, 7 helytörténeti dolgozat.

³⁰ Komárno, Szlovákia

³¹ Például a Szavaria webbolt.

folklór gyűjtésekre, és további feltárásokra van szükség. Ezután a tárgyak történetének részletes dokumentálása a következő néprajzi szempontból tanácsos feladat. Az eredeti származási helyén való: „in situ” megőrzés javasolt. A közeli múzeumok restaurátor műhelyei segítséget nyújthatnak a fellelt tárgyak szakszerű védelmével kapcsolatban.

Az alkotó folyamat tanulási része a tárgyak rekonstruálása - újraalkotása az eredeti pontos lemásolásával. A következő lépésben pedig a megfelelő szaktudást birtokló alkotó olyan toledós textilt készíthet el, ahol az eredeti minták újra szerkesztésére kerül a sor. Fontos, hogy az alapanyag, a színvilág és a minták arányai megőrződjenek. Azonban létre jöhetnek olyan tárgyak, amelyek a történeti anyaghoz képest új használati funkcióval rendelkeznek.³²

2012-ben a Békéscsabai Kézműves Szakiskola és Alapfokú Művészeti Iskola, Békéscsaba Népi hímző szakirány oktatója Dr. Illés Károlyné – hímző (tervező)³³ által oktatott szerkesztési módszer lényege az, hogy az adott tárgytípus méretéhez harmonikusan alkalmazkodik a hozzá választott mintaelem nagysága. A szocializmus idején a már terméknek számító kézimunkák arányai megváltoztak a korábbi arisztokratikus monumentális kastélybútorokhoz tartozó megrendelésekhez képest. Tehát kisebb méretben és mintaelemekkel varrták az asszonyok a terítőket. A rendszerváltás után ismét nagy változás következett a trendekben, hiszen Még inkább jellemző a minimál stílus. Háttérbe szorul a futó terítőtípus, és egyáltalán az olyan terítők alkalmazása, amelyekre vigyázni kell, az étkezés során. Sok esetben a legfőbb cél a kényelmes otthon tudata.³⁴ Ehhez alkalmazkodó lakástextilek tervezésében is helyet kaphat az a díszítési eljárás, melyet a dolgozat részletez.

A kutatás célja az volt, hogy bebizonyosodjon, hogy a toledó hímzés a megőrzése, valamint kulturális továbbélésre érdemes. Története közösségi hagyományokról tanúskodik. A családi történetek szimbóluma és az emlékezés tárgya³⁵. A felkeresett emberek szeretettel kötődnek hozzá, és büszkén örökítik unokaikra. Ővják, védik a tárgyaikat, és jeles napokon használat alkalmából gyönyörködnek benne. Lelkesen beszélnek róla, és terjesztik hírét. Ezek a személyek a toledó hímzések segítségével beszélnek el és értelmezik múltjukat, és közvetítenek a jövőbe egy csodálatos esztétikai lehetőséget.

Bibliográfia:

- DANGLOVÁ Olga 1981 Estetika farby v západoslovenskej vysivke. *Umení a remesla* I. 32-36.
- DARÁNYI Ignác 1907 *Komárom Vármegye és szabad királyi város*. A Magyarország Vármegyéi és városai. Budapest: Országos Monografia Társaság
- V. EMBER Mária 1980 *Régi textíliák. A Magyar Nemzeti Múzeum Kincsei*. Békéscsaba: Magyar Helikon, Corvina Kiadó
- FÉL Edit– HOFFER Tamás–K. CSILLÉRY Klára 1980 *Népművészet*. In Andrásfalvy Bertalan, Balassa M. Iván, Bálint Sándor, Balogh István (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. 742-749. 3. Budapest: Akadémiai Kiadó
- GAÁLOVÁ Ida 2009 *Vysivkárstvo v Chotíne v 1. polovici 20. storocia*. In Ida Gaálová (szerk.): *Ludovy textil a sposoby jeho vyzdoby*. 121-128. Komárno: Podunajské Múzeum v Komárne, Komárno: Západoslovenské tlaciarne
- GRANASZTÓI Péter 2002 A tárgyak életrajza nyomában. (áttekintés és fordítás a következő szetzőtől és művéből: Therry Bonnot: La vie des objects. D’ustensiles banals á objects de

³² A következő tanácsok a néprajzi muzeológiai megőrzés alapelvei, valamint a népi kézműves szakiskolák tananyagának részei.

³³ Több alkalommal díjazták Gránátalma díjjal.

³⁴ Simányi L.: 2009, 197-227.

³⁵ Lene O.-Lykke L. P.:2004, 28-38.

- collection. Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme. 2002.246 p.) In (szerk.) Fejős Zoltán (szerk.) *Tabula 5/2. Néprajzi Közlemények*. Budapest: Néprajzi Múzeum
- KOCSIS Aranka 1994 Zoboralji hímzések. Budapest: Néprajzi Múzeum
- KÓSA László 1991 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, Debrecen: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke
- LENE Otto–LYKKE L. Pedersen 2004 „Összegejteni” önmagunkat., *Élettörténetek és az emlékezés tárgyai*. Fordította: Árendás Zsuzsa, In *MaDok-füzetek 2.* (szerk.) Krasznai Kata, 28-39. Budapest: Néprajzi Múzeum
- PELLANDINI-SIMÁNYI Léna 2009 „Jaj, mama, minek őrzöd ezt a sok kacatot?” A berendezési tárgyakhoz kötődő értékrezsimek változásai. *Replika*. 62, 197-227.
- STASTNÁ Ida 1982 *Vysivkárstvo v okolí Komárna*. In Stastná Ida (szerk.): *Spravodaj Oblasného podunajského múzea v Komárne 2*. Komárno: Západoslovenské tlaciarne é. n. *Ludovy odev a textil v okolí Komárna*. In *Kiállítási Katalógus*. Podunajské múzeum Komárno: Západoslovenské tlaciarne
- SZOLNOKY Lajos 1979 Háziipar. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 505. Budapest: Akadémiai Kiadó
- ORTUTAY Gyula 1979 Folklorizmus. In Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 505. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TÓTH Zsuzsanna Napsugár 2011 Hetény vonzáskörébe tartozó toledó fehér hímzés történeti és kulturális vizsgálata a XX. századot érintő polgárosulás korszakában. In Keményfi Róbert (szerk.): *Néprajzi Látóhatár 2011/2*. 42-95.
- Perbete község hivatalos honlapja: <http://www.pribeta.ocu.sk/historia.php> (2013. március 28.)
- Szavaria webbolt honlapja: <http://galeriasavaria.hu/termek/szonyeg-textil/> (2013. március 28.)

NYELVTUDOMÁNYOK SEKCIÓ

Szekcióvezető: **Dr. Kis Tamás**

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület – 3. em. 340/1. Nyelvészeti könyvtár

LŐRINCZ GÁBOR:

A NYELVI VARIATIVITÁS ÉS A KONTAKTUSVÁLTOZÓK

A szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzőivel sok nyelvészeti munka foglalkozik¹, s ezen munkák mindegyikében kiemelt szerep jut a kontaktusváltozóknak. A kontaktusváltozók alaki változatosságának kérdését azonban csak néhány szerző érinti², de ők sem helyeznek kellő hangsúlyt ennek a nyelvi jelenségnek a jelentéstani aspektusaira. Ezért úgy döntöttem, hogy jelen dolgozatban a nyelvi variativitás és a szlovákiai magyar lexikai kontaktusváltozók néhány jelentéstani szempontú összefüggésével foglalkozom. Azért a nyelvi variativitás tárgykörébe tartozó nyelvi jelenségekre koncentrálok, mert bár ismeretesebbek a nyelvészek körében, mégis mind magyarországi, mind szlovákiai magyar viszonylatban kevés figyelmet kapnak a kutatásokban. A szakemberek többsége, ha foglalkozik is a variativitás kérdéskörével, pontatlanul alkalmazza a hozzá kapcsolódó szakterminológiát, így sok esetben átfedések keletkeznek a variativitás és a vele szoros kapcsolatban álló nyelvi jelenségek között. Ennek oka a kérdés más szempontú és célú megközelítése, ezért dolgozatomban néhány variativitással kapcsolatos és tőle elhatárolandó fogalmat, nyelvi jelenséget is tisztázni fogok. A dolgozatban a nyelvi variativitás és a kontaktusváltozók összefüggéseit egy kérdőíves felmérés tükrében vizsgálom.

Elméleti alapvetés

Kiindulásképpen tisztáznom kell a variabilitás és a variativitás fogalmi közötti különbséget, mivel a szakirodalomban sokszor egymás kváziszinonimáiként szerepelnek. A variabilitás változékonyságot, a nyelvi elemek egy alapvető nyelvi minőség határain belül való variálhatóságát jelenti. A variabilitást váltakozó realizációnak is nevezhetjük³, ami egymással szoros kapcsolatban álló nyelvi változatokat eredményez, a variativitás ezzel szemben az egyes variánsok szinkrón nyelvi síkon való létezésének és működésének módja⁴. A variánsok jellemzői:⁵ az alapvető alaki azonosság (részleges alaki eltérés), a denotatív lexikai és grammatikai jelentéseik teljes azonossága, de a pragmatikai jelentéseik eltérése. Például: *veder* – *vödör*, *kapsz* – *kapol*. A nyelvi variativitás tehát olyan nyelvi változásokat jelent, melyek során a nyelvi jelenségek egyes tulajdonságai változatlanok maradnak, azaz állandó és változó tényezők egyszerre vannak jelen bennük⁶. A variabilitás és a variativitás fogalmak a köztük lévő eltérések ellenére szorosan összefüggnek egymással, mert bizonyos jegyekben (pl. individuális és csoportos változás) megegyeznek. Az individuális változás eredménye az egy adott nyelvhasználóra jellemző változat kialakulása, míg a csoportos változás a nyelvhasználók egész csoportjára, osztályára jellemző változatokat eredményez⁷. A nyelvi variativitás az összes nyelvi szint létezésének és működésének módjaként leírható, azaz elkülöníthetünk fonéma-, morféma-, lexéma-, szintaktikai, valamint szövegvariánsokat is. A variativitást a magyar nyelvi sztenderd és területi változatainak viszonyában is érdemes vizsgálni, hiszen a különböző idegen nyelvi környezetben élő és különbözőképpen fejlődő anyanyelv-változatokat egymás variánsainak tekinthetjük. Így vizsgálható a magyarországi magyar nyelvi sztenderdnek például a szlovákiai területi változata⁸. Az egyes nyelvváltozatok kapcsán meg kell említenem az egy nyelvváltozatban belül élő variánsokat (*veder* – *vödör*), a

¹ pl. Lanstyák, 2000; Lanstyák – Simon – Szabó Mihály, 1998; Menyhárt, 2006; Péntek, 2010; Pintér, 2008.

² Lanstyák 2006a, 2006b; Péntek, 2010.

³ vö. Borbély–Vargha, 2010: 455.

⁴ vö. Lőrincz J., 2009: 96.

⁵ vö. Lőrincz J., 2009: 110.

⁶ vö. Szolncev, 1984: 32., idézi Lőrincz J., 2009: 96.

⁷ vö. Gak, 1998: 367., idézi Lőrincz J., 2009: 96.

⁸ vö. Lőrincz J., 2011: 144.

különböző nyelvváltozatokban élő variánsokat (*őt – itet*), a szlovákiai magyar beszélők fergussoni értelemben vett kettősnyelvűsége⁹, valamint kétnyelvűsége kapcsán pedig a két nyelv egymásra hatásából létrejövő variánsokat (*internátus – internát*) is.

Felvetődhet a kérdés, hogy hogyan kapcsolódnak a nyelvi variativitás kérdésköréhez a kontaktusváltozók? A nyelvi változók (így a kontaktusváltozók is) „olyan nyelvi jelenségek, amelyek használata során ugyanazt a jelentést két vagy több nyelvi formában (változatban) fogalmazzuk meg”¹⁰. „A nyelvi változó alternatív nyelvi lehetőségek – legalább kétagú – együttese egyazon dolog, jelenség, funkció kifejezésére, azaz „olyan nyelvi egység, amelynek azonosítható változatai vannak”¹¹. A nyelvi változatok egyformán működőképesek, felcserélhetők egymással, társadalmi megítélésük azonban különbözik. A változatok egyike általában megfelel a kodifikált sztenderdnek, a többi eltér tőle. Az eltérés lehet stigmatizált vagy semleges¹². A nyelvi változók tagjai kapcsán tehát a szemantikai ekvivalencia mérvadó, hiszen azok felcserélése esetén a referenciális jelentésnek változatlanul kell maradnia¹³. A szlovákiai magyar nyelvváltozatokban vannak olyan nyelvi változósorok, amelyeknek egyik tagja a sztenderdben használatos/elfogadott, a másik azonban szlovák mintára keletkezett alakváltozat. Ezeket a változókat kontaktusváltozóknak nevezzük. A kontaktusváltozók kapcsán nem kerülhető meg a kölcsönszavak fogalmának tisztázása, illetve néhány fajtájuk jellemzőinek ismertetése sem. A kölcsönszó terminus a szakirodalomban többféle jelentésben használatos, közülük a legáltalánosabb a következő: „A kölcsönszó fogalmi köre egyaránt magába foglalja a jövevényszavakat, az idegen szavakat és az egyszeri előfordulását, hapax elemeket”¹⁴. Ahhoz, hogy a variativitás és a kontaktusváltozók kapcsolatát pontosan megértsük, jellemeznünk kell az alaki kölcsönszókat, valamint a túlhelyesbítéses alakokat is. A kölcsönszók rendszerezését és jellemzőiket Lanstyák István¹⁵ ide vonatkozó tanulmánya alapján ismertetem.

Az alaki kölcsönszók az elsődleges kölcsönszók csoportjába tartoznak. Egy lexéma akkor minősül alaki kölcsönszónak a szlovákiai magyar nyelvben, ha hasonló hangalakban és jelentésben megtalálható mind a szlovák, mind a magyarországi sztenderd nyelvváltozat szókincsében, de a szlovákiai magyar szó alakilag jobban hasonlít a szlovák nyelvi elemre. Az *internátus* (sztenderd alak) és az *internát* (alaki kölcsönszó) alakváltozatok tehát egymás variánsai, mivel denotatív (referenciális) jelentéseikben megegyeznek, de pragmatikai jelentéseikben (ezzel együtt pedig társadalmi megítélésükben is) különböznek egymástól. A variativitás és az alaki kölcsönszók kapcsán meg kell említenem a részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatokat is. Ezek a variánsoknak olyan csoportját alkotják, amelyek esetében nehezen dönthető el, hogy már két önálló lexémáról, vagy még egy lexéma alakváltozatairól van-e szó: *átnyúl – átnyúlik, áldoz – áldozik*¹⁶. A legjellemzőbb részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban a következők: *kurz – kurzus, diplom – diploma, desszert – dezert, dupláz – duplázik*. Ezek részletes szemantikai elemzésével a kérdőív feladatainak kapcsán foglalkozom.

A továbbiakban a hiperkorrekt alakok jellemzőiről szólok. A hiperkorrekt szavak a helyzeti kontaktusjelenségek és önálló szóalkotások közé sorolandók. Egy szlovákiai magyar lexémáról akkor feltételezhető, hogy túlhelyesbítéses (hiperkorrekt) alak, ha sem a szlovák nyelvben, sem a magyar nyelvváltozatokban nincs vele azonos hangalakú szó, de a

⁹ vö. Wardhaugh, 2002: 79.

¹⁰ Göncz, 2001: 158.

¹¹ Wardhaugh, 2002: 122.

¹² vö. Göncz, 2001: 152.

¹³ vö. Wolfram, 2006.

¹⁴ Benő, 2004: 7.

¹⁵ vö. Lanstyák, 2006c.

¹⁶ vö. Lőrincz J., 2004 és Lőrincz J., 2009: 103–108.

magyarországi nyelvváltozatokban (több esetben a szlovák nyelvben is) található egy hozzá nagyon hasonló hangalakú lexéma (*konkurenció – konkurencia, prófécia – prófécia*). A túlhelyesbítéses alakok a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban legtöbbször a görög-latin eredetű műveltségzsók használata során alakulnak ki, mivel a beszélők úgy gondolják, hogy az eredeti változatok „szlovákos” hangzásúak, így azokat a „magyarosság” érdekében módosítaniuk kell.

A fent leírtak alapján úgy tűnhet, hogy a nyelvi variativitás kérdéskörével csak azok a kontaktusváltozók hozhatók összefüggésbe, amelyek változatai közül a szlovák nyelv hatására keletkezett alakok nagyfokú alaki hasonlóságot mutatnak a magyar nyelvváltozatokban használt alakokkal. A nyelvi variativitásnak azonban van egy olyan szlovákiai magyar változata is, amelyik nem az alaki és a hiperkorrekt kölcsönszókhoz köthető. Ennek a nyelvi jelenségnek a megértéséhez be kell vezetnünk a közvetlen kölcsönszó¹⁷ fogalmát. A közvetlen kölcsönszók az elsődleges kölcsönszók közé tartoznak. Egy lexéma akkor minősül közvetlen kölcsönszónak a szlovákiai magyar nyelvben, ha hasonló hangalakban és jelentésben megtalálható a szlovákiai magyarban és a szlovákban egyaránt, a magyarországi nyelvhasználatban azonban nincs alaki (esetleg jelentésbeli) megfelelője (*ofina ~ frufru*). Jól látható, hogy míg azoknak a kontaktusváltozóknak az esetében, amelyek változatai között alaki vagy hiperkorrekt kölcsönszók szerepelnek, a változatok nagyfokú alaki azonossága figyelhető meg, addig a közvetlen kölcsönszók és sztenderdbeli megfelelőik esetében teljes alaki eltérés áll fenn. Felvetődhet a kérdés, hogy akkor mégis hogyan kapcsolódnak a közvetlen kölcsönszók a nyelvi variativitás kérdésköréhez? A szlovákiai magyar előnyelvi kutatásokból kiderül¹⁸, hogy a közvetlen kölcsönszók közül több is rendelkezik alakváltozatokkal. Ezek az alakváltozatok a szlovák beszélők körében nem (vagy csak kis mértékben) használatosak, a szlovákiai magyar beszélők körében azonban gyakoriak (*chripka – kripka – ripka*). Mivel ezek a változatok nagyfokú alaki azonosságot mutatnak, és csak pragmatikai jelentéseikben különböznek, egymás variánsainak tekintendők. Hangsúlyoznom kell azonban: annak ellenére, hogy a szóban forgó variánsok a szlovák nyelv hatására jöttek létre, csak a szlovákiai magyar beszélők nyelvhasználatában alkotnak variánspárokat/variációs sorokat.

Ha jelentéstani szempontból közelítünk a kérdéshez, akkor azt kell mondanunk, hogy a közvetlen kölcsönszók és sztenderd megfelelőik egymás szinonimái. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a szakirodalomban¹⁹ sokszor találkozunk terminológiai átfedésekkel a variativitás és a szinonímia kapcsán annak ellenére, hogy a két lexikológiai jelentésviszony jól elhatárolható egymástól²⁰. Így van ez a közvetlen kölcsönszók szlovákiai magyar vonatkozásai kapcsán is: a közvetlen kölcsönszók és sztenderd megfelelőik egymás szinonimái (*chripka – influenza*), a közvetlen kölcsönszók különböző alakváltozatai pedig egymás variánsai (*chata – hata*).

A felmérés

Elvégeztem egy kérdőíves felmérést, melynek keretében „értelmiségi” adatközlőkkel dolgoztam. Értelmiségi adatközlőkön jelen esetben a gyakorló pedagógusokat és az egyetemi tanulmányaikat folytató leendő pedagógusokat értem. A felsőoktatási intézményt látogató adatközlők száma 73, ebből 53 a nő, 20 a férfi. A pedagógus adatközlők száma 27, ebből 19 a nő, 8 a férfi. Jelen dolgozatban tehát 100 kérdőív (N=100) kerül kiértékelésre (a részleges

¹⁷ vö. Lanstyák, 2006c: 39.

¹⁸ vö. Lanstyák, 2006a, 2006b.

¹⁹ vö. Benkő, 1988: 68; Gombocz, 1997: 60; Hadrovics, 1992: 93.

²⁰ vö. Lőrincz J., 2010: 157.

alak- és jelentéshasadást mutató kontaktusváltozók esetében csak 73, ugyanis a pedagógus adatközlők ide vonatkozó eredményeit már másutt közöltem²¹).

Az egyetemi hallgatók kizárólag 20 és 30 év közöttiek. Vannak köztük közép- és kelet-szlovákiai adatközlők is, de kétharmaduk (51) nyugat-szlovákiai. A kiértékelésnél a közép- és kelet-szlovákiai adatközlőket egy csoportként kezelem, mert számuk a minta egészének tekintetében külön-külön elenyésző lenne (10 és 12).

1. táblázat Az egyetemista adatközlők számbeli megoszlása

nem	nő			férfi		
életkor	kelet	nyugat	közép	kelet	nyugat	közép
az adatközlők száma lakhely szerint	7	39	7	3	12	5
az adatközlők száma nemek szerint	53			20		
összesen	73					

A pedagógus adatközlők mindegyike nyugat-szlovákiai, ők viszont életkor szempontjából nem egységesek. Az életkor szerinti megoszlásnak a férfi pedagógusok esetében nem tulajdonítottam jelentőséget, ugyanis nyolcuk közül öten a 20–30 év közötti korcsoportba tartoznak. A maradék három férfiből ketten 30–40 év közöttiek, egy pedig 60 év feletti. Ha a felmérés összes férfi adatközlőjét (28) vesszük alapul, akkor is csupán hárman nem ugyanannak a korosztálynak a tagjai. Ez a megállapítás a női pedagógus adatközlők esetében már nem állja meg a helyét, annak ellenére, hogy közülük is öten a 20–30 év közötti korosztályba tartoznak. Az ő esetükben három csoportot alakítottam ki: a 20–30 év közöttiekét, a 30–40 év közöttiekét, valamint a 40–50 év közöttiekét (ide soroltam egy 50–60 év közti adatközlőt is, mivel életkor tekintetében ehhez a csoporthoz áll a legközelebb).

2. táblázat A pedagógus adatközlők számbeli megoszlása

nem	nő			férfi
életkor	20–30 közötti	30–40 közötti	40–50 közötti	20–30 közötti
az adatközlők száma életkor szerint	6	5	8	8
az adatközlők száma nemek szerint	19			8
összesen	27			

A kérdőív feladatainak kiértékelése közben arra voltam kíváncsi, hogy az adatközlők önbevallásuk szerint milyen gyakorisággal használnak alaki kölcsönszókat és hiperkorrekt alakokat az egyes kontaktusváltozók sztenderdbeli változatainak variánsaiként, valamint arra

²¹ Lőrincz G., 2013.

is, hogy mi a véleményük a lexikai kontaktusváltozatok használati gyakoriságáról. Azért kell hangsúlyoznom, hogy adataim az adatközlők önbevallásából származnak, mert a tudatosan közölt szubjektív nyelvi adatok általában nem tükrözik pontosan az adatközlők valódi nyelvhasználatát²². Azt is szerettem volna megtudni, hogy a részleges alak- és jelentéshasadást mutató variánsok (*diplom* – *diploma*) esetében eldönthető-e egyértelműen, hogy milyen jelentés kapcsolódik a lexikai kontaktusváltozathoz. Két hipotézist állítottam fel:

H1: Mivel értelmiségi adatközlőkkel dolgoztam, feltételeztem, hogy körükben a sztenderd változatok használata gyakoribb, mint a kontaktusváltozatoké (alaki kölcsönszók, hiperkorrekt alakok), de ezzel együtt úgy gondolják, hogy a kontaktusváltozatok is széles körben használatosak.

H2: A részleges alak- és jelentéshasadást mutató variánsok esetében a lexikai kontaktusváltozatok jelentésterjedelme az adatközlők szerint szűkebb, mint a sztenderdbeli alaki megfelelőiké, a *kurzus* – *kurz* lexémák esetében pedig a jelentések egyértelműen differenciálódnak.

A kérdőív hat kérdésből állt, az első zárt, a többi nyitott volt. Közülük most az első és a hatodik kontaktusváltozóit elemzem. Az első feladat kapcsán az adatközlőknek a következő műveleteket kellett elvégezniük különböző lexikai kontaktusváltozókkal:

1. Alá kellett húzniuk a változó általuk ismert, de nem használt változatát.
2. Az általuk használt alakváltozatokat gyakorisági sorrend alapján rendezniük kellett.
3. A változó általuk nem ismert változatát be kellett karikázniuk.
4. Az általuk ritkán használatosnak ítélt változat(ok) mellé felkiáltójelet kellett tenniük.
5. A kérdőíven nem szereplő, de általuk ismert további változato(kat)t fel kellett tüntetniük.

A hatodik feladatban az adatközlőknek több variáns pár tagjairól kellett eldönteniük, hogy minden jelentésükben azonosak-e.

Összesen hat kontaktusváltozót vizsgálok, melyek közül egy háromtagú, azaz változatai nem variáns párt, hanem variációs sort alkotnak. A hat változó közül három változatai a funkcionális elkülönülést mutató variánsok közé tartoznak (*evidencia* – *evidenció*, *infarktus* – *infarkt* – *infart*, *sonka* – *sunka*) háromé pedig a részleges alak- és jelentéshasadást mutató variánsok közé (*diploma* – *diplom*, *kurzus* – *kurz*, *desszert* – *dezert*). A kiértékelésnél az egyes változókat mindig a sztenderdben használatos változat alapján nevezem meg, tehát pl. az *evidencia* – *evidenció* változót *ecidenciaként* említem. Az egyes változókkal kapcsolatos eredményeket a fentiekben ismertetett csoportok alapján táblázatokba foglalom.

Az elemzést a funkcionális elkülönülést mutató variáns párokkal kezdem, melyek közül az egyik mindig a magyar sztenderdben használatos alakváltozat, a másik pedig valamilyen kölcsönszó. Az *evidencia* változónál az *evidencia* alak a sztenderdben használt műveltség szó, az *evidenció* ennek hiperkorrekt alakja. A túlhelyesbítéses alak mindig az adatközlők nyelvi bizonytalanságának következménye, és úgy jön létre, hogy a beszélők egy csoportja meg akarja haladni a legmagasabb státuszú csoport presztízsmódeljét²³. Meg kell jegyezni, hogy bár az *evidencia* szó jelentése 'nyilvántartás' és 'egyértelműség' is lehet, a szlovákiai magyar adatközlők a legtöbb esetben kizárólag nyilvántartást értenek rajta²⁴. Az *evidencia* a sztenderd nyelvváltozatban is használatos kifejezés, a beszélők mégis szlovakizmusként tekintenek rá, más hasonló szlovák kifejezések (pl. *injekció* – *injekcia*) analógiájára, ezért használatkor igyekeznek azt „magyarosítani”. Az adatközlők tehát nincsenek tisztában azzal, hogy a szlovákban és a magyarban használatos alakok megegyeznek.

²² vö. Kiss, 2003: 158.

²³ vö. Labov, 1975: 282.

²⁴ vö. Lanstyák, 2011: 70.

Az egyetemista férfiak saját bevallásuk szerint az *evidencia* alakot használják leggyakrabban (a nem nyugat-szlovákiai adatközlők körében azonos arányú az *evidencia* és az *evidenció* használata), ám húszból nyolcan a hiperkorrekt *evidenció* használatát részesítik előnyben. Egy adatközlő nem ismeri az *evidenció* alakot.

3. táblázat Az *evidencia* változó az egyetemista férfiak körében

<i>mindkét alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
16	4	–	<i>evidencia</i>

Mind a nyugat-szlovákiai, mind a nem nyugat-szlovákiai női egyetemista adatközlők körében az *evidencia* alak használata elsődleges, két adatközlő nem is ismeri az *evidenció* változatot. Kettő gondolják úgy, hogy az *evidenció* alak ritkán használatos. Tíz adatközlő válasza értékelhetetlen.

4. táblázat Az *evidencia* változó az egyetemista nők körében

<i>mindkét alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
41	10	<i>evidenció</i>	<i>evidencia</i>
		2	

A férfi pedagógusok saját bevallásuk szerint az *evidencia* változó mindkét változatát szinte ugyanolyan gyakran használják: hárman a hiperkorrekt alakot, négyen a sztenderd alakot részesítik előnyben. Egy adatközlő ismeri mindkét változatot, de egyiket sem használja (helyettük a sztenderd megfelelővel él), egyikük pedig nem ismeri az *evidencia* változatot. Egy adatközlő véli úgy, hogy az *evidenció* alak ritkán használatos.

5. táblázat Az *evidencia* változó a férfi pedagógusok körében

<i>mindkét alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
7	–	<i>evidenció</i>	<i>evidencia</i> (<i>evidenció</i>)
		1	

A 20–30 év közötti női pedagógusok körében az *evidenció* változat a leggyakrabban használt. Az adatközlők mind a két alakot ismerik, de csak a túlhelyesbítéseset használják, egy valaki pedig ismeri mindkét változatot, de egyiket sem használja. A csoport tagjai szerint a szlovákiai magyarok körében mindkét változat használata gyakori.

A 30–40 közötti adatközlők is az *evidenció* alakot használják a leggyakrabban, de az *evidencia* változatot is ismerik. Ők is úgy gondolják, hogy mindkét változat használata gyakori a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban. Egy adatközlő válasza értékelhetetlen.

A 40–50 közötti adatközlőknél szintén az *evidenció* változat használata elsődleges, bár a másik alakot is sokan ismerik. Egy adatközlő gondolja úgy, hogy az *evidenció* változat ritkán használatos. Három adatközlő válasza értékelhetetlen.

A három korcsoportban született hasonló válaszok alapján az adatokat egy táblázatban szemléltetem.

6. táblázat Az *evidencia* változó a női pedagógusok körében

<i>mindkét alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
16	3	<i>evidenció</i>	<i>evidenció</i>
		1	

Az alábbiakban ismertetett háromtagú változó két tagja kontaktusváltozat, a harmadik pedig a magyarországi nyelvhasználatban is élő műveltségszó. Az *infarktus* – *infarkt* – *infart* alakok közül az egyetemista férfi adatközlők négyen nem ismerik az *infart* változatot. A többiek az összes variánst ismerik, a legtöbben önbevallásuk szerint használják is mindegyiket. Húszból tizenötön valamelyik kontaktusváltozatot használják a leggyakrabban, közülük nyolcan nyugat-szlovákiaiak, heten nem nyugat-szlovákiaiak. A leggyakrabban használt változat mind a nyugat-, mind a nem nyugat-szlovákiai adatközlők körében az *infarkt*.

7. táblázat Az *infarktus* változó az egyetemista férfiak körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
20	–	–	<i>infarkt</i>

Az *infarktus* változó esetében a női egyetemista adatközlőkből csupán egy nem ismerte a változó mindhárom tagját. A nyugat-szlovákiai adatközlők által leggyakrabban használt változat az *infarkt*, mögötte alig marad el az *infart*, ami a nem nyugat-szlovákiai adatközlők esetében megelőzi az *infarkt* változatot. Az utolsó helyen az *infarktus* alak áll. Az adatközlők közül négyen gondolták úgy, hogy az *infarktus*, hárman, hogy az *infarkt*, ketten pedig, hogy az *infart* alak ritkán használatos. Hat válasz értékelhetetlen volt.

8. táblázat Az *infarktus* változó az egyetemista nők körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>			<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
38	6	<i>infarktus</i>	<i>infarkt</i>	<i>infart</i>	<i>infarkt</i> (<i>infart</i>)
		4	3	2	

A férfi pedagógus adatközlők körében az *infarktus* változó *infarkt* változata a leggyakrabban használatos. Három adatközlő nem ismeri az *infart* alakot, egyikük pedig úgy gondolja, hogy ez a variáns már kevesek által használatos.

9. táblázat Az *infarktus* változó a férfi pedagógusok körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
7	–	<i>infart</i>	<i>infarkt</i>
		1	

Az *infarktus* változó esetében a 20–30 év közötti női pedagógusok közül hárman az *infart*, hárman pedig az *infarkt* változatot használják a leggyakrabban. A többi változatot az

adatközlők vagy ritkábban használják, vagy ismerik, de nem használják. Egyik alakról sem gondolják, hogy kiszorulóban lenne a nyelvhasználatból.

A 30–40 közötti adatközlők körében az *infarkt* a leggyakrabban használt változat, a többi is ismert, de nem használatos. Ez a csoport is úgy véli, hogy a változó mindhárom változata gyakran használatos a beszélt nyelvben.

A 40–50 közötti adatközlők is ismerik az összes változatot, de leggyakrabban az *infarktus* alakot használják. Egy adatközlő véli úgy, hogy az *infarktus* változat kiveszőben van a nyelvhasználatból. Két adatközlő válasza ebben az esetben is értékelhetetlen.

Látható, hogy ennek a változónak az esetében eltérés mutatkozik az egyes korcsoportok válaszaik között, a kapott eredményeket ezért három táblázatban közlöm.

10. táblázat Az *infarktus* változó a 20–30 közötti női pedagógusok körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
6	–	–	<i>infart, infarkt</i>

11. táblázat Az *infarktus* változó a 30–40 közötti női pedagógusok körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
5	–	–	<i>infarkt</i>

12. táblázat Az *infarktus* változó a 40–50 közötti női pedagógusok körében

<i>mindegyik alak gyakran használatos</i>	<i>értékelhetetlen válasz</i>	<i>ritkán használatos</i>	<i>az adatközlők önbevallása szerint leggyakrabban használatos alak</i>
5	2	<i>infarktus</i>	<i>infarktus</i>
		<i>1</i>	

A fenti kontaktusváltozók elemzésének eredményeképpen elmondható, hogy a lexikai szintű kontaktusváltozatok használati aránya az értelmiségi adatközlők beszédében önbevallásuk alapján nagyon magas: az *evidencia* változónál két esetben (a női és férfi pedagógusok körében), az *infarktus* változónál pedig öt esetben (csak az 40–50 év közötti női pedagógusok körében nem) elsődleges a szlovák nyelvi hatás következtében kialakult variáns használata. Csak a *sonka* változó esetében használják az összes vizsgált csoport tagjai elsődlegesen a sztenderd alakot. Ebből az a következtetés vonható le, hogy azokban az esetekben, amikor az adatközlők nem teljesen biztosak a sztenderdben használatos alakok mibenlétével kapcsolatban (nyelvi bizonytalanság²⁵), inkább az alaki kontaktusváltozatokat használják, mivel környezetükben is azok a gyakoribbak, illetve, mert azokat gondolják „magyarosabbaknak”. Az adatközlők válaszaik alapján az is elmondható, hogy a vizsgált kontaktusváltozatokat mások által is gyakran használatosnak tartják. Az első hipotézisem egyik fele tehát igazolódott, a másik azonban nem.

A továbbiakban következzenek a hatodik feladat azon részleges alak- és jelentéshasadást mutató variánsai, amelyek közül az egyik alaki kölcsönszó, a másik a sztenderdben használatos változat (*desszert* – *dezert*, *diploma* – *diplom*, *kurzus* – *kurz*). Fentebb már említettem, hogy a részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok esetében csak az egyetemista adatközlők válaszeit ismertetem. A kapott eredményeket a jobb

²⁵ vö. *Lanstyák*, 2011: 61.

áttekinthetőség érdekében összesített táblázatokba foglalom. Mielőtt azonban a szóban forgó variáns párok elemzése során kapott eredményeket ismertetném, tisztáznom kell az egyes szópárok tagjainak jelentéseit.

Az értelmező kéziszótár²⁶ szerint a *desszert* 'csemege, édesség' jelentésű, de emellett rendelkezik 'töltött csokoládé' jelentéssel is. A szlovákiai magyar beszélők által használt *dezert* szóalak azonban csak 'egy doboz kis méretű változatos alakú töltött csokoládé' jelentésű, ezért önálló szócikkben szerepel²⁷. Jól látszik, hogy a *dezert* alakváltozat jelentéstartománya szűkebb, mint az 'összmagyar'²⁸ *desszerté*. A két szó jelentésbeli különbségére már Jakab István²⁹ is fölhívta a figyelmet, megállapítva, hogy a szlovákiai magyarok szlovák mintára a *dezert* alakkal jelölik a bonbont. A szópár jelentésbeli különbségét egy közös tanulmány keretében Szabó Mihály Gizella, Lanstyák István, Vančóné Kremmer Ildikó és Simon Szabolcs is igazolta³⁰.

A *diplom* – *diploma* alakpár egyik tagja szintén összmagyar szócikként jelenik meg a szótárban, a másik pedig szlovákiai magyarként. A *diplom* jelentése 'oklevél', a *diplomáé* 'szakképzettséget igazoló oklevél'. Látható, hogy a két jelentés szorosan kapcsolódik egymáshoz, de a szlovákiai magyar szócikkfejen található lexéma jelentéstartománya ebben az esetben (az előző esethez hasonlóan) is szűkebb. Jakab István ennek a szópárnak az esetében is megállapítja, hogy: „Vannak, akik az egyetemi, főiskolai oklevelet *diploma* alakban ismerik és használják, ellenben a tömegszervezetektől valamilyen tevékenységért – vagy versenyben elért eredményért – kapott oklevelet következetesen *diplom*-nak mondják; így különböztetik meg egymástól a kétfajta okiratot”³¹.

A *kurz* – *kurzus* alakváltozatokat az értelmező kéziszótár önálló szócikkben tárgyalja, annak ellenére, hogy mindkettő jelentései között szerepel a 'tanfolyam' és az 'árfolyam' is. Az egyik címszó (*kurzus*) „összmagyar”, a másik (*kurz*) szlovákiai magyar, azonban mind a szlovákiai magyar, mind az „összmagyar” változathoz kapcsolódhat mindkét jelentés, azaz a szóban forgó lexémák egyenként is poliszémek. A két szócikk nagyon szépen példázza azt a nyelvi jelenséget, amikor a poliszém jelentések már több alakváltozathoz kapcsolódnak, de még nem ment végbe teljesen az alakok és a jelentések szétválása. Gombocz Zoltán szerint³² vannak olyan alakváltozatok, amelyek más-más nyelvi rendszerből (nyelvváltozatból) kerülnek egymás mellé, például nyelvjárási keveredéssel. A *kurz* – *kurzus* lexémák esetében nem nyelvváltozatok, hanem különböző nyelvek elemei keveredtek egymással. Gombocz azt is hangsúlyozza, hogy az így kialakult változatok között minden esetben kell lennie valamilyen jelentésbeli eltérésnek, ami a vizsgált lexémák esetében is igaz.

A nem nyugat-szlovákiai egyetemista férfi adatközlőkből hatan gondolták úgy, hogy a *desszert* és a *dezert* lexémák jelentése nem azonos. Véleményük szerint a *desszert* 'édesség', a *dezert* 'töltött csokoládé' jelentésű. Ketten azt is megjegyezték, hogy a *dezert* szlovák eredetű szó. Két adatközlő válasza értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai egyetemista férfi adatközlők hárman gondolták úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű: két esetben mindkettő édességet jelentett, egyben pedig nem derült ki, hogy melyik jelentés kapcsolódik hozzájuk. Heten az egyes alakokat a szótárban megadott jelentésükben használták, két válasz pedig értékelhetetlen volt.

²⁶ ÉKsz.² = Pustai (főszerk.), 2003.

²⁷ Az ÉKsz.²-ba a határtalanítás folytán bekerültek szlovákiai magyar kifejezések is, melyek esetenként önálló szócikkben jelennek meg.

²⁸ A szlovákiai magyar szócikkek szerzői „összmagyarnak” nevezik azokat a szócikkeket, amelyek az egész magyar nyelvterületen használatosak (vö. Lanstyák, 2005: 180).

²⁹ vö. Jakab, 1987: 167.

³⁰ vö. Szabó Mihály – Lanstyák – Vančóné Kremmer – Simon, 2011: 251.

³¹ vö. Jakab, 1987: 162.

³² vö. Gombocz, 1997: 61.

A nem nyugat-szlovákiai női egyetemista adatközlőkből hárman gondolták úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű: egy esetben nem derült ki, hogy milyen jelentés kapcsolódik hozzájuk, két esetben pedig mindkettőhöz édesség jelentést kapcsoltak. Tízen az értelmező kéziszótárnak megfelelő jelentésben használták a lexémákat, egy adatközlő válasza pedig értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai női egyetemisták közül huszonhárman gondolták, hogy a két lexéma eltérő jelentésű: huszonegyen a *desszert* édesség, a *dezert* bonbon jelentésben használták, két esetben viszont nem volt eldönthető, melyik alakhoz milyen jelentés kapcsolódik. Tizenkét esetben az adatközlők úgy gondolták, hogy a két lexéma azonos jelentésű: kilenc esetben édesség jelentést kapcsoltak hozzájuk, kettőben pedig nem volt eldönthető, mit is jelentenek pontosan. Öt adatközlő válasza értékelhetetlen volt.

13. táblázat A *desszert* – *dezert* alakok jelentései

	azonos jelentés			eltérő jelentés			nincs válasz
	mindkettő 'édesség'	mindkettő 'bonbon'	mindkettő ?	<i>dezert</i> = 'bonbon' <i>desszert</i> = 'édesség'	<i>desszert</i> = 'bonbon' <i>dezert</i> = 'édesség'	?	
férfi/nem nyugat	–	–	–	6	–	–	2
férfi/nyugat	2	–	1	7	–	–	2
nő/nem nyugat	2	–	1	10	–	–	1
nő/nyugat	9	–	2	21	–	2	5

A nem nyugat-szlovákiai egyetemista férfi adatközlőkből egy gondolta úgy, hogy a *diploma* és a *diplom* lexémák azonos jelentésűek, de válaszából nem derült ki, hogy milyen jelentést kapcsol hozzájuk. Öt adatközlő a *diplomát* szakképzettséget igazoló oklevél, a *diplomot* oklevél jelentésben használta, két adatközlő válasza ebben az esetben is értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai adatközlőkből hatan használták az egyes alakváltozatokat a szótár által megadott jelentésben, négyen azonos jelentésűnek tartották őket. A négy adatközlőből kettő esetében nem derült ki, hogy milyen azonos jelentést kapcsolnak a lexémákhoz, két esetben pedig mindkét lexéma jelentése egyetemi szakképzettséget igazoló oklevél volt. Két adatközlő válasza értékelhetetlenek voltak.

A nem nyugat-szlovákiai női egyetemisták közül kilencen gondolták úgy, hogy a két lexéma nem azonos jelentésű. Nyolcuk szerint *diplomot* a versenyen való részvételért szokás kapni, a *diploma* pedig az egyetem sikeres befejezésének a jutalma, egy adatközlő válaszából viszont nem derült ki, hogy melyik változathoz melyik jelentést kapcsolja. Három adatközlő szerint a lexémák jelentése ugyanaz: két esetben szakképzettséget igazoló oklevelet jelentenek, a harmadikban pedig nem derült ki, milyen jelentésük van. Két adatközlő válasza értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai egyetemista nőkből hatan értékelhetetlen választ adtak. Tizenegyen úgy gondolták, hogy a lexémák azonos jelentésűek: négyen mindkettőt oklevél jelentésben használták, hatan szakképzettséget igazoló oklevél jelentésben, egy adatközlő válaszából pedig nem derült ki, hogy milyen azonos jelentést kapcsol a lexémákhoz. Huszonketten úgy gondolták, hogy a lexémák nem azonos jelentésűek: a *diplom* alakhoz mindegyikük oklevél jelentést, a *diplomához* pedig szakképzettséget igazoló oklevél jelentést kapcsol.

14. táblázat A *diploma* – *diplom* alakok jelentései

	azonos jelentés			eltérő jelentés			nincs válasz
	mindkettő 'oklevél'	mindkettő 'sz. oklevél'	mindkettő ?	<i>diplom</i> = 'oklevél' <i>diploma</i> = 'sz. oklevél'	<i>diploma</i> = 'oklevél' <i>diplom</i> = 'sz. oklevél'	?	
férfi/nem nyugat	–	–	1	–	5	–	2
férfi/nyugat	–	2	2	6	–	–	2
nő/nem nyugat	–	2	1	8	–	1	2
nő/nyugat	4	6	1	22	–	–	6

A *kurzus* – *kurz* lexémák egy nem nyugat-szlovákiai egyetemista férfi adatközlő szerint azonos jelentésűek (tanfolyam), öten a *kurzust* 'tanfolyam', a *kurzot* 'árfolyam' jelentésben használták. Két adatközlő válasza értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai adatközlőkből négyen gondolták úgy, hogy a két lexéma azonos jelentésű: három esetben tanfolyam jelentésűnek ítélték őket, egyben azonban nem derült ki, hogy milyen a közös jelentésük. Hat esetben a két lexémát eltérő jelentésűnek ítélték az adatközlők: öten a *kurzushoz* 'tanfolyam', a *kurzhoz* 'árfolyam' jelentést kapcsoltak, egy adatközlőnél pedig nem derült ki, hogy melyik alakhoz milyen jelentést kapcsol. Két adatközlő válasza értékelhetetlen volt.

A nem nyugat-szlovákiai női adatközlők fele (7) szerint a két lexéma ugyanazt jelenti: öt esetben 'tanfolyam' jelentésben használták a lexémákat, kettőben viszont nem derült ki, hogy mit is jelentenek pontosan a szavak. Hatan a két lexémát eltérő jelentésűnek vélték. Közülük öten a *kurzushoz* tanfolyam, a *kurzhoz* az 'árfolyam' jelentést kapcsoltak, egy esetben azonban nem derült ki, melyik alak mit jelent. Egy adatközlő válasza értékelhetetlen volt. A nyugat-szlovákiai női egyetemista adatközlők válaszaiból kilencet nem tudtam értékelni. Tizenegyük szerint a *kurzus* tanfolyamot, a *kurz* árfolyamot jelent. Tizenhatan gondolták úgy, mindkét lexéma tanfolyamot jelent, egyvalaki szerint mindkettő árfolyam jelentésű, két esetben pedig nem derült ki, hogy mi a két lexéma azonos jelentése.

15. táblázat A *kurzus* – *kurz* alakok jelentései

	azonos jelentés			eltérő jelentés			nincs válasz
	mindkettő 'árfolyam'	mindkettő 'tanfolyam'	mindkettő ?	<i>kurz</i> = 'tanfolyam' <i>kurzus</i> = 'árfolyam'	<i>kurzus</i> = 'tanfolyam' <i>kurz</i> = 'árfolyam'	?	
férfi/nem nyugat	–	1	–	–	5	–	2
férfi/nyugat	–	3	1	–	5	1	2
nő/nem nyugat	–	5	2	–	5	1	1
nő/nyugat	1	16	2	–	11	–	9

Összegzésként elmondható, hogy a második hipotézisemnek is csak az egyik fele igazolódott: igaz, hogy a vizsgált részleges alak- és jelentéshasadási mutató variáns párok tagjai közül a kontaktusváltozatok jelentéstartománya az adatközlők szerint (összhangban az

ÉKsz². adataival) minden esetben szűkebb volt, mint a sztenderdben használatos alakjaiké, de a *kurzus* – *kurz* lexémák jelentései 73-ból csak 26 adatközlőnél differenciálódtak (a *kurzus* csak tanfolyamot, a *kurz* csak árfolyamot jelentett).

Összegzés

Dolgozatomban néhány a nyelvi variativitás tárgykörébe tartozó szlovákiai magyar kontaktusváltozó jelentéstani jellemzőjét mutattam be. Ahhoz azonban, hogy a kérdéskörrel átfogó képet adhassak, további kontaktusváltozókat is meg kell vizsgálnom, illetve a kutatásokat tovább kell folytatnom más életkori és foglalkozásbeli csoportokban, valamint olyan objektív nyelvi adatokhoz kell jutnom, amelyek igazolhatják vagy cáfolhatják az adatközlők önbevallásából származó szubjektív adatokat. Az eddigi eredmények alapján elmondható, hogy a megkérdezett adatközlők nyelvhasználatában (önbevallásuk szerint) a sztenderd alakok mellett gyakoriak a kontaktusváltozatok (alaki kölcsönszók és túlhelyesbítéses alakok), amelyekről úgy gondolják, hogy azokat más szlovákiai magyarok is előszeretettel használják. A további vizsgálatok során a nyelvi variativitás és a kontaktusváltozókat olyan összefüggéseit is szeretném leírni (például a közvetlen kölcsönszók és alakváltozataik viszonyát), amelyekre jelen dolgozat keretében nem volt módom.

Bibliográfia

- Borbély – Vargha, 2010 *Az l variabilitása öt foglalkozási csoportban. Kutatások a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban.* In: *Magyar Nyelv*, 106. évf. 4. szám, 2010, 455–470.
- Benkő, 1988 Benkő Loránd: *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
- Benő, 2004 Benő Attila: *A kölcsönszók jelentésvilága.* Erdélyi Tudományos Füzetek 246. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2004.
- ÉKsz.², 2003 Pusztai Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Gak, 1998 Gak, V. G.: Гак В.Г. Языковые преобразования (Nyelvi változások). – М.: Школа «Языки русской культуры».
- Gombocz, 1997 Gombocz Zoltán: *Jelentéstan és nyelvtörténet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- Göncz, 2001 Göncz Lajos: *Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben.* In: *Magyar Nyelv XCVII. évf. 2.szám* http://epa.oszk.hu/00000/00032/00009/EPA_00032_magyar_nyelv_2001_02_goncz.htm (letöltve 2011. 11. 11.)
- Hadrovics, 1992 Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Jakab, 1987 Jakab István: *Nyelvi vétségek és kétségek.* Madách Kiadó, Bratislava, 1987.
- Kiss, 2003 Kiss Jenő: *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Lanstyák, 2000 Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában.* Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony, 2000.
- Lanstyák, 2005 Lanstyák István: *Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. Kiadása után, 3. kiadása előtt).* In: Mártonfi Attila– Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2005, 179–186.
- Lanstyák, 2006a Lanstyák István: *Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben.* In: *Kisebbségkutatás* 2006/1 szám.
- Lanstyák, 2006b Lanstyák István: *A nyelvi változatosság mint szótártani probléma (Adalékok a határtalanítás módszertanához).* In: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzsról, kódváltásról és fordításról.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006, 57–104.

- Lanstyák, 2006c Lanstyák István: *A kölcsönszavak rendszerezéséről*. In: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006, 15–56.
- Lanstyák, 2011 Lanstyák István: *A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői*. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutatási Intézet, Somorja, 2011, 55–83.
- Lanstyák – Simon – Szabó Mihály, 1998 Lanstyák István – Simon Szabolcs – Szabó Mihály Gizella: *A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről*. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Kalligram Könyvkiadó – A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony – Budapest, 1998, 67–77.
- Lőrincz G., 2013 Megjelenés alatt az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Programja által szervezett 8. Félúton konferencia kötetében.
- Lőrincz J., 2004 Lőrincz Julianna: *A magyar igevariánsok grammatikai és szemantikai jellemzői*. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest, 2004. www.nytud.hu/MMNyK/eloadas/ (letöltve: 2011. 1. 15.)
- Lőrincz J., 2009 Lőrincz Julianna: *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Selye János Egyetem, Komárom, 2009.
- Lőrincz J., 2010 Lőrincz Julianna: *A nyelvi aszimmetria: a variativitás és néhány lexikológiai jelentésviszony összefüggései*. In: Hári Gyula (szerk.): *„Végetlen a tér, mely munkára hív” Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára*. Pannon Egyetem, Veszprém, 2010, 154–159.
- Lőrincz J., 2011 Lőrincz Julianna: *A variativitás elméleti és gyakorlati kérdései a magyarországi és szlovákiai magyar általános és középiskolai magyar nyelvtan könyvekben*. In: *Kommunikáció – Stílus – Variativitás és anyanyelvoktatás*. Pandora Könyvek 24, Líceum Kiadó, Eger, 2011, 142–156.
- Menyhárt, 2006 Menyhárt József: *Nyékvárkony nyelve*. PhD-értekezés, ELTE, Budapest, kézirat, 2006.
- Péntek, 2010 Péntek János: *Változatok és változások a mai magyar nyelvben*. In: Benő – Péntek (szerk.): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely – Kolozsvár, 2010, 140–151.
- Pintér, 2008 Pintér Tibor: *Dunaszerdahely nyelvi helyzete*. PhD-értekezés, ELTE, Budapest, kézirat, 2008.
- Szabó Mihály – Lanstyák – Vančóné Kremmer – Simon, 2011 Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István – Vančóné Kremmer Ildikó – Simon Szabolcs: *Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban*. In: Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. A nyelv*. Fórum Kisebbségkutatási Intézet, Somorja, 2011, 243–253.
- Szolncev, 1997 Solncev, V. M.: Солнцев, В. М. Вариативность, вариативность (Variativitás, variabilitás). In: *Русский язык – энциклопедия*. Главный редактор Ю. Н. Караулов, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа», Москва, 1997, 60.
- Wardhaugh, 2002 Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Osiris, Budapest, 2002.
- Wolfram, 2006 Wolfram, Walt: *Variation and Language, an Overview*. In K. Brown (ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd edition*. Oxford, Elsevier, 2006. http://www.ncsu.edu/linguistics/docs/pdfs/walt/Language_variation-sgl.pdf (letöltve 2010. 5. 17.)

SERES KRISTÓF:

**KOVÁCS VILMOS SZÍNVILÁGA A KÉK SZÍN ÉS AZ ÉGSZÍN
ÁRNYALAT TÜKRÉBEN**

Ungvári Nemzeti Egyetem
Magyar Filológiai Tanszék
Aspirantúra

Témavezető: Lizanec Péter professzor

A nyelvi stílusok között a gondolatoknak és érzéseknek nyelvi eszközökkel történő kifejezési módja a szépirodalmi stílus. A szépirodalmi alkotásokban a nyelvi eszközök változatosabb funkciót töltenek be, mint más stílusokban. Különösen nagy hatást vált ki az az irodalmi mű, mely nyelvi elemek segítségével biztosítja stílusszínezetét. Kovács Vilmos költői stílusában ilyen a színnévhasználat. Az általános értelemben felfogott nyelvi stílusnál szélesebb körben, kognitív módszerrel elemzem Kovács Vilmos kifejezési rendszerét színneveinek tükrében.

Ha a stilisztikusok jelenlegi szakmai közérzetét kívánnánk jellemezni, arra minden bizonnyal a diplomáciai nyelv „óvatos derűlátás” fordulata volna a legalkalmasabb.[Fehér 1996: 48] A stilisztika ugyanis az utóbbi két évtizedben – az ezt megelőző időszak perifériára szoríttósága után – fellendülő szakaszát éli; ez nem csupán a szakmunkák mennyiségi növekedésén, de ami ennél fontosabb: új irányok, új tárgykörök megjelenésén mérhető le. Fajsúlyos elméleti tanulmányok, rég hiányzó, modern szemléletű tankönyvek és kézikönyvek, stílusmonográfiák, rendszerezések, módszertanilag megalapozott elemzések jelentek meg e rövid idő alatt.

Tanulmányomban a színneveket vizsgálom kognitív nyelvészeti szempontból. A nyelvészet alapvető feladata a kognitivisták szerint, a természetes nyelv metaforikájának leírása, mert ezek igen fontos szerepet játszanak nemcsak a mindennapi nyelvhasználatban, hanem az emberek világlátásában és konceptualizációjában egyaránt. A kognitív nyelvészet a világ nyelvi képének rekonstrukciójával foglalkozik, figyelembe véve a szövegben szereplő frazeologizmusokat, kollokációt és konnotációkat is. Ezen nyelvelmélet szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, mely összhangban áll a valósággal. Szerintük a nyelvhasználó ismeri az adott nyelv grammatikáját és azt a módot is, ahogyan magasabb szervezetszerű konstrukciókat kell szerveznie. [Bańcerowski 1999:84] Szólnom kell a szín, a színnév fogalmáról és a színnevek lexikalizációjának módjáról. Ezekről szakirodalmat főleg Kicsi Sándor András, Nagy L. János és Pósn László cikkeiben találtam [Kicsi Sándor 1991: 456-7.; Kövári, 2001: web; Nagy L. 1994: 454-5.; Pósn 1999: 184.].

A kognitív nyelvészet nagy hangsúlyt fektet a befogadó nyelvi képének vizsgálatára. Emiatt válik egyszerre egyszerűvé és bonyolulttá. Egyszerű lesz, mert egyéni látás- és befogadásmódokat tükröz. Ugyanakkor bonyolult is, mert nincs két egyforma ember, nincs két egyforma látásmód.

Nem hagyható figyelmen kívül a környezet sem a kognitív vizsgálat lefolytatásakor. Az idő múlásával megváltozik a szövegek jelentéstartalma, sőt, bizonyos háttér-információk ismerete nélkül akár érthetlenné, értelmezhetetlenné is válhatnak adott művek. Megváltozhat a vers üzenete azáltal, hogy olyan emberek olvassák, akik nem ismerik a korszak eseményeit, emberi magatartását, a hatalom emberhez való viszonyát. Vagyis nemcsak a konkrét művet, és nemcsak a befogadót, hanem a korszakot, sőt a közlés módját, magát a kommunikációt is vizsgálnunk kell.

Színnek nevezzük a tárgyak, testek, jelenségek azon tulajdonságát, milyenségét, amelyet a szemünkbe jutó fénysugarak hullámhossza és rezgésszáma szerint alakuló látási érzetként észlelünk [ÉKsz. 1984: 1280]. A színnév pedig ezen érzet nyelvi realizálódása.

A színnevek estében csak azokat a fényhullámokat látjuk, amelyek hullámhossza 400 és 700 nm között van. A magyar nyelv naiv beszélői úgy vélik, hogy a kék, zöld, sárga stb. színek a természet jellegéből adódóan mint különböző színek léteznek. A tudományokban jártas emberek viszont tudják, hogy minden egyes nyelv sajátos módon tagolja a színek kontinuumát, mégpedig úgy, hogy egyes szakaszait elhatárolja a többitől és önálló (szín)nevekkel látja el.

Általános hasonlóság van abban, ahogy az emberek a színeket kategorizálják. Többnyire emberi, nyelvi és nem-nyelvi képességet kell itt elválasztani: a különböző színárnyalatok közül az ember kb. 3 milliót képes megkülönböztetni (ez nem nyelvi), a kontinuum szavakkal való tagolásánál rengeteg színárnyalatot körül tudunk írni (ez már nyelvi), és nyelvenként változóan néhány színnév lexikalizált. Ezen képességeket egyre erősebb korlátozó mechanizmusok szabályozzák, a legerőteljesebben a színnevek lexikalizálását. [Kicsi Sándor 1991: 456-7.]

Az évezredek során kialakult kultúrák közt az óegyiptomi volt az első, ahol megjelentek és írásban is fennmaradtak a színnevek. Amikor – a memphis-i teológia tanítása szerint – Ptah isten megteremtette a világot, az univerzumot, a világmindenséget, az élőlényeket, megalkotta velük a színeket is, melyek túlmutattak vizuális funkciójukon. A színek a vallásban és a művészetben, rituálékban szimbolikus értelmet nyertek, és a szövegekben gyakran jelentek meg színnevek, melyek az óegyiptomi nyelvben nem elvont fogalmak voltak, hanem tárgyakkal, anyagokkal társították őket. A leggyakrabban alkalmazott színek voltak: a fekete (km), a fehér (HD), a vörös (sDr), és a zöld (wAD). De nagyon gyakori a kék (HsbD), a sárga (stj, qnj), a barna, a rózsaszín, a szürke és ezek árnyalatai. A színek a túlvilági életben is megmaradtak, változatosabbá teendő a túlvilágot és megőrizve még ott is a vallási és szimbolikus tartalmakat. [Kővári, 2001: web]

Az ókori Görögország nagy gondolkodói – Empedoklész, Arisztotelész – azt az eljárást követték, hogy megfeleltettek a 4 arkhénak, a 4 őselemnek 4 összint: a vöröst, a sárgát, a kéket és a zöldet.

Érdemi újítást Leonardo da Vinci hozott. Részben kibővíti az antik színfelfogást a fekete és a fehér szín költői értelmezésének bekapcsolásával. Leonardo rendszere a tarka színek felosztásában 6 egyszerű színre épül, melyek nem összetettek és más színek útján nem állíthatók elő. Ilyenek a fekete, fehér után a kék, sárga, zöld, oroszlánsárga vagyis cserszín (okker), szederszín (morello) és a vörös. A színkeverés a fekete, fehér, majd a többi szín egymással való keverése a végtelenig folytatható. [Nagy L. 1994: 454-5.]

A színszimbolika kora újkori értelmezése és tartalmi magyarázata a XVII. századi magyar barokk kultúrában is megjelent. Beniczky Péter *Az különböző szín festékeknek értelme és magyarázata* című versében megjelenő jelképes színtartalom egyértelműen szemlélteti a barokk kor színeinek bizonytalan jelentését és ellentmondásosságát. [Pósán 1999: 181.]

A kék világos árnyalatát a középkortól az égi bölcsességgel, az örök isteni igazsággal hozták összefüggésbe. A barokk korra ez a jelentéstartalom érezhetően kiszélesedett és szekuralizálódott is, hiszen Beniczky Péter szerint „Ég szín józan elmét” szimbolizál. A középkori jelentéstartalomhoz viszonyítva a kék szín esetében történt a legjelentősebb jelentésváltozás. A középkori világi kultúrában a kék az állhatatosság és a hűség színe volt. A XV-XVI. század folyamán ezen jelentéstartalma elhalványult, s helyette a kétkedés, képmutatás, hűtlenség jelentéstartalom erősödött fel. [Pósán 1999, 184.]

Az 1945 utáni kárpátaljai magyar irodalmi próbálkozásokról, a kárpátaljai nemzetiségi irodalom helyzetéről több tanulmányban is beszámoltak. A magyarországi írók,

irodalomtörténészek, irodalomkritikusok közül többen is jó ismerői a kárpátaljai magyar irodalmi életnek. Ugyanakkor Kárpátalja közelmúltja irodalmának teljesebb és hitelesebb feldolgozásával még adós az irodalomtörténet.[Gál 1998: 78.o.]

A két világháború közt kialakult regionális intézményrendszer újraszervezése lehetetlenné vált, 1951-ig nem beszélhetünk kárpátaljai magyar irodalomról. Magyar szerkesztésű lap 1965-ig nem volt, ekkor lett azzá a Kárpáti Igaz Szó.[S. Benedek 1993: 93-4.o.]

A kárpátaljai magyar irodalom második világháború utáni legjelentősebb lírikusa Kovács Vilmos. A magyar irodalom legjobb hagyományaitól ösztönözve, de a szovjet „új hullám” költőinek magatartására is figyelve, tudatos esztétikai-etikai koncepciót képviselt. Négy verseskötete jelent meg, egy regénye, valamint egy a kárpátaljai irodalom helyzetéről szóló kiadvány, melyet S. Benedek Andrással közösen írt. Ebben leírta a kárpátaljai magyar irodalom valós helyzetét. Ezért vált helyzete végleg lehetetlenné, emiatt rekesztették ki végleg mindenhonnan.

Első kötete 1957-ben jelent meg Vallani kell címmel. Zömmel tájleíró verseket tartalmaz, és néhány olyat, mely még dicséri a rendszert, bár már itt-ott ki-kivillan egy-egy hiba a tökéletesség látszata mögül [Kovács 1957].

A Tavaszi viharok című kötet 1959-ben látta meg a napvilágot. Ebben is domináns a tájlíra, de már előtérbe kerül az emberi sorsok bemutatása is. Reális, de még nem kritikus képeket rajzol meg a falusi életről, a városi rohanásról, az emberek mindennapjairól [Kovács 1959].

Lázás a Föld című kötete 1962-ben jelent meg. Igazi áttörés volt ez költészetében. Ebben jelent meg először a bíráló Kovács Vilmos. A kötet hangvétele, stílusa, egész tartalma lázadt. Lázadt minden ellen, ami akkor szent volt: a képmutatás, a szépítés, az elsimítás, az idealizálás, a gigantománia ellen. Látta és láttatni merte a hibákat, s ez sokaknak nem tetszett [Kovács 1962].

1968-ban jelent meg a Csillagfénynél című kötet. Ez volt az utolsó, ami még a költő életében látott napvilágot. Egy csalódott ember tekintetén át látjuk a világot a versek olvasása közben. A költő csalódott mindenben és mindenkinben, akiben és amiben csak hitt [Kovács 1968].

A melléknév (nomen adjectivum) jelzői, állítmányi vagy mód- és állapotátározói szerepet játszó..., személyek, tárgyak, dolgok tulajdonságát kifejező szótári szó. A főnévhez képest járulékos fogalom megnevezője. Lengyel Klára három csoportra osztja a melléktneveket jelentésük alapján: a) minősítő melléktnevek: szép, tiszta, barna; b) viszonyító melléktnevek: házi, anyai; c) mennyiségjelölő melléktnevek: két, tizenharmad, rengeteg stb. [Lengyel 2000: 142. A színnevek a minősítő melléktnevek csoportjába tartoznak, ezért különösen alkalmasak a valóságábrázolás tanulmányozására.

A szófaj jelentéstartalmánál fogva különösen alkalmas egy-egy költő, író világlátásának megismerésére, belső világának mélyebb meglátására. A melléktnevek gazdag tárából elsősorban a színek használatát vettem górcső alá Kovács Vilmos négy verseskötetében, a Vallani kell, a Tavaszi viharok, a Lázás a Föld és a Csillagfénynél című kötetekben, mivel ezek elősegítik a teljesebb valóságábrázolást, szemléletesebbé, kifejezőbbé teszik a stílust. Tanulmányozom a színek jelentéstartalmát, alaki sajátosságait és mondattani szerepét.

Kék. Megterheltségi sorrendben haladva a kék az első helyen áll. A kék a tarka színek közé tartozik, a derült ég színéhez hasonló színű [ÉKSz. 1982: 664].

Szemiotikailag a magasság, a depresszió, a kétség színe. Elsősorban a béke jelképe, asszociálható a tisztasággal, az őszinteséggel, de lehet jelképe a felsőbbrendűségnek és a jámborságnak is.

Az ókori Egyiptomban az igazság színe volt, 1348 óta a széles sötétkék szalag az angol király egyik jelképe. A kékharisnya kifejezés a XV. századi Velencéből ered, Párizsban az 1590-es, Angliában az 1750-es évekre vált közkeletűvé. A keresztény szimbolikában eleinte Isten szolgájának színe, mára ez a jelentése csak Spanyolországban maradt meg. A kék angyal a főangyal, a kerub volt. Amerikában a blues, mint zenei irányzat, egyfajta édesbús stílus, szintén a kék, blue szóból ered. A kék irodalom, a kék mozi Európában és Amerikában pornográf tartalmú irodalmat jelent. [Шейнина 2003: 360-361]

A heraldikában fontos szerepe van, az ukrán címer és zászló egyik színe.

Sejnyina a kék 6 jelentését tünteti fel enciklopédiájában: a) ragyogás, b) magasság, c) mélység, d) állandóság, e) igazságosság, f) szomorúság. Megfigyelhető még a kék a g) keménység és a h) tisztaság jelentés is.

a) ragyogás

Szemedben arannyá olvadt az acél

*hideg **kékje**, s melegedni odajár*

álmos csillagfény és fázós holdsugár. (Kovács 1957: 22.)

A fiatalság mindent megszépítő, megfinomító érzékelteti a költő. A **kékje** a mondatban az alany szerepét tölti be. Ezáltal fokozódik stiláris ereje, s segít az emberi természet változásának és állandóságának bemutatásában. A versben követhetők az öregedéssel járó változások, ugyanakkor láthatjuk, hogy az emberi alaptermészet változatlan, s ez leginkább a tekintet ragyogásában mérhető le.

*Szavalnak a **kékruhás** fellegek*

villám-betűkkel írt

mennydörgő verseket... [Kovács 1959: 14.]

A természet hatalmassága tárul elénk a versből. A vihar előtt látható hatalmas, élénk kék felhők ragyogása előrevetíti a közelgő tomboló fergeteg erejét. A **kékruhás** melléknév metaforikus szerepben jelenik meg, az erő, a megférkezhetetlenség, a hatalom szemléletes képben való kifejezése.

...arcának havát mosta friss zápor,

*szemében küzdés **kék** tüze lángolt...* [Kovács 1962: 66.]

Az emberi kitartás tükröződése a kék szín a versben. A **küzdés kék tüze** szószerkezettel mutatja meg Kovács Vilmos, hogy mennyire is tehet kitartóvá egy embert az, ha hű marad elveihez, önmagához, s nem fordul mindig úgy, ahogyan a szél fúj.

Hegyek: erdők tarka bodra,

*Egy patak **kék** üveg-fodra...* [Kovács 1968: 59.]

A tiszta természetnek hódol a költő. A szépség meglátására tanít, arra, hogyan kell örülni annak, ami van. Rávilágít, hogy az ember csak akkor és ott képes feltöltődni és pihenni, ahol és amikor el tudja felejtetni gondjait. Ráébreszti olvasóját arra, hogy keresni és védeni kell azokat a helyeket, ahol pihenhet és feltöltődhet.

b) magasság

S én nézek egy darab eget,

*ahol **kék** hegyeid sejtem*

földig erő felhők megett. [Kovács 1957: 20.]

A monumentalitás érzékelhető a versben. Kovács Vilmos szűkebb pátriájában találja meg a magasságot, mely a lélek magasztossá válását segíti. A sejtetés csak erősíti azt a képzetet, hogy valami hatalmas és ismeretlen erő rejtőzik a távolban, a magasban, mely segíthet és árthat is, attól függően, hogy használják.

Vakkantsd bele ezt a zilált verset

*a háborgó, **kék** tajtékos űrbe:...* [Kovács 1959: 20.]

A költő az úrkutatás kezdeti szükséges állati áldozatainak állít emléket a versben. A **kék tajtékos úr** végtelen magassága egyszerre grandiózus és gyilkos, mert bár hőst alkot, el is pusztítja azt. A költemény a határmezsgyére világít rá a hősies és a halálos között.

...melytől két fecske a **kékké** szépiült,
nyíló nap-rózsás tavaszba szédül,... [Kovács 1962: 65.]

A magasság ebben az esetben szimbolikus. A fecskék röpte, szabad cikázása a magas égen az emberi szabadság szimbóluma. A **kékké szépiült tavasz** a változásra utal, mely szabadabbá teszi az embert. Ugyanakkor láthatóvá válik, hogy a szabadság relatív fogalom, mert ami a múlthoz képest szabad, az akár a jelenhez, akár a jövőhöz képest is lehet korlátozott vagy korlátolt.

Csillag voltál, **kék** fényű csillag,
s hazudnak, akik mondják,
hogy tüzedet tíz ujjal mérték. [Kovács 1968: 30.]

A versben Kovács Vilmos egy kivételes ismeretlen embert emel a magasba. Emberi mivolta háttérbe szorul, s előtérbe kerül egyénisége, életmódja. Emiatt különül el, magaslik ki az átlagosból, s válik életmódja példaértékűvé. Önmagunk vállalására buzdít, mert csak ezáltal válhatunk különlegessé.

c) mélység
Mesét mondok... Hogy sokáig?... Estig-e?
Míg kinyitja **kék** szemét az estike,
míg az éj kipettyezi a **kék** eget,... [Kovács 1957: 22.]

A mélység a versben szimbolikus. Az idő végtelenségének a jelképe az éjszaka mélysége. A költő még nem tudja, hogy meddig ténykedhet, s önmagának is ad egyszerre konkrét és mégis pontatlan határidőt. Ez a határidő akkor jár majd le, amikor megtalálta saját hangját és elmondta minden mondanivalóját.

Óbuda, **kék** Duna, őszülő vén Dnyeper! [Kovács 1959: 35.]

Kovács Vilmos hajóúton vesz részt, a vízbe révedve gondolkodik. Észreveszi a közös vonásokat a Duna és a Dnyeper között, s hogy hajója Óbudán készült.

Nézed alján a lángoló pontot,
s két szemednek gondtalan **kék** fényét
az estébe bontod. [Kovács 1962: 62.]

A költő a nő lélek mélységeit fürkészi: mikor mit és miért üzen egy nő *gondtalan kék* tekintete. A vers arra tanít, hogyan mérjük fel az alkalmi párkapcsolatok kockázatát, s hogyan kerüljük el a felesleges csalódást.

Könyökölünk majd a híd vaskorlátján,
Neonlámpák **kék** szirma hull a vállunkra,... [Kovács 1968: 13.]

Kovács Vilmos a víz mélységét kutatva élete mélységeibe merül alá. A helyes viselkedés fontosságát hangsúlyozza. Kiemeli, hogy a múlt tévedései a jelenben is kísértének, s hogy a tudatlanság nem mentség a hibákra.

d) állandóság
Egy **kék** szempár rebben... Nem köszöntem,
de mosolyát megosztja tizenharc
év szemérme között és közöttem. [Kovács 1957: 21.]

Az élet állandó dolgainak szépségéről ír a költő. A fiatalok ártatlansága, őszintesége gyönyörködteti a költőt. A **kék szempár** szemérmesen tekint a világra, visszaadja az olvasó emberekbe vetett hitét.

Akácfaék ölelik egymást holtrészezen,
nászútra indul száz felhő a **kék** egen,
és mindenki szeret valakit... [Kovács 1959: 8.]

A kék ég, a felhők, az akácfa – mind-mind feledtetik a múltat, a jelen felé irányítják a figyelmet. A szeretet fontossága mellett tesz hitet. A szeretet képes mindent legyőzni, mindenkit megvigasztalni.

*A megszépült határt szemeidbe zárva
levett kalappal köszönj még
a messzi hegyekre rogyó **kék** égnek,
s békélj meg.* [Kovács 1962: 17.]

Kovács Vilmos hisz az ember azon képességében, hogy tud felejteni és megbocsátani. A felejtéshez segítséget nyújt a tevékenység és annak eredménye. Ennek révén az emberek képessé válnak a megbocsátásra.

*Idegen voltál, mint a **kék** fényű csillagok,
miket nem vehet birtokba,
csak a mindenható képzelet.* [Kovács 1968: 30.]

Az állandóság és az ember újdonság utáni vágya a vers ihletője. A költő figyelmeztet, hogy a túlzott állandóság okozhat fásultságot, unottságot, monotonitást. Viszont arról is szól, hogy bele lehet fásulni az újdonságok túlzott hajszolásába is, az is okozhat monotonitást, sőt képes elfeledtetni az emberrel az újdonság felett érzett öröm érzését.

e) igazságosság
*Szükszavú kis papírlap kidagadt
kék erekkel szántott nagy kezében,...* [Kovács 1957: 18.]

Az emberi sors igazságossága vagy igazságtalansága jelenik meg a versben. Az ember többnyire csak adatok halmaza, melyek általában hiányosak, pontatlanok, rossz forrásból valók. Fontos, hogy az ember nemcsak adatok halmaza, hanem személyisége is van, ami megkülönbözteti, egyedivé, egyénivé teszi.

*... titkos hangok szállnak feléd, zúgják
a törvényt, hogy ott fenn, a **kékes**
végtelenben minden élet véges.* [Kovács 1959: 19.]

A költő az élet múlandóságáról ír. Ezt kettősség jellemzi. Egyrészt az életnek kötelező érvénnyel véget kell érnie előbb vagy utóbb, másrészt senki nem tudja, mikor hal meg, s többnyire nem annak megfelelően halnak meg az emberek, ahogyan éltek.

*Ne félj. Itt már nincs bűn és nincs véték,
csak zöld fű van, meg virágok, **kékek**,
s ölelésre tárt karú keresztek.* [Kovács 1962: 39.]

Kovács Vilmos a bizalom és az őszinteség fontosságát hangsúlyozza a szerelemben. Élő és holt szerelem szembeállításával figyelmezteti olvasóját arra, hogy milyen fontos a bizalom, a kétségek teljes hiánya, az igazság, az igazságosság biztos tudata.

*Csillag ég **kék** szemem sarkában.
Merre mutat?* [Kovács 1968: 32.]

Az egyén és a rendszer közötti viszony igazságosságának hiányát, egyoldalúságát hangoztatja a költő. Az állandó kétségek, a vádak folytonos cáfolata, az igazság bizonyítása nemcsak elfárasztja a polgárt, hanem az igazságosságba és az egyenlőségbe vetett hitét is meggyengíti.

f) szomorúság
*Tán még akkor se volt **kékebb**,
amikor egy nyári hajnal
véresen kelt,...* [Kovács 1957: 51.]

Kovács Vilmos hangot ad a háború okozta fölösleges pusztítás miatt érzett csalódásának. Szomorú az áldozatok miatt, és azért is, mert olyan embereknek kell helyrehozniuk, újjáépíteniük, ami tönkrement, akiknek a feje fölött születtek a döntések, akik akkor csak végrehajtók voltak, és most is azok, önálló gondolatok nélkül.

*Szeme **kékje** már szürkébe tört és
éjfél felé már elvéti az öltést.* [Kovács 1959: 6.]

A fásultság köszön ránk a versből. A tekintet elszürkülése a fáradtság és a csalódottság jele. A tehetetlenség, az álmok elvesztése, a valóság nyomasztó volta megnyomorítja mindazokat, akiknek nincs sem esélyük, sem lehetőségük a pihenésre, a változtatásra. A monotonitás lélekromboló tevékenységéről szól a vers.

*Ürömszag... A Nap, mint cigarettaparázs,
mit ügyetlen kéz egy **kék** abroszra ejtett,
kialudt...* [Kovács 1962: 35.]

Az elmúlás miatt érzett szomorúság a vers ihletője. Ahogyan minden nap elmúlnak a napszakok, ahogyan minden nap kompromisszumok tömegét kötjük meg mind önmagunkkal, mind másokkal, úgy fogy a lelkesedés a megalkuvás miatt. A költő, bár látja a kompromisszumok szükségességét, mégis tiltakozik az azokkal járó szomorúság miatt.

*Ötvenmillió halottra vigyázok.
Zsenge zöld fű lett belőlük
és borzas **kék** fellegek.* [Kovács 1968: 9.]

Kovács Vilmos a gyász okozta szomorúságnak ad hangot a költeményben. A háború és az azt követő terror áldozataira emlékezik, akik többségükben vétketlenek voltak, csak a hatalom megőrzésének, vagy a túlzott gyanakvásnak lettek a mártírjai.

g) keménység
*Estelenként, ha a nap elszaladt,
s Göncöl a nagy **kék** utakra hajtott –
kiment ő is.* [Kovács 1957: 42.]

A költő a megújulás csodás képességét tanítja, hogy hogyan lehet a szép dolgokat látványától lelkileg feltöltődni, s ezáltal fizikailag is pihentebbé és keményebbé válni. A kitartás, a küzdés dicsérete a vers.

*Élnem kell, mert láttam az ördögöt.
Emberarca volt és szelíd **kék** szeme...* [Kovács 1959: 29.]

Kovács Vilmos megmutatja olvasójának a bosszúvágy erejét. A bosszú keserűvé teszi az embert, ugyanakkor hatványozza terhelhetőségét. Egyetlen pozitívumát ismerhetjük fel csupán: konkrét, meghatározható célt vetít a bosszúálló egyén elé, s megtanítja a negatív dolgokban a észrevenni a pozitívumokat.

*...méregzöld kakastoll virult a csendőrkalapon,
s a hátadon piros volt a fakó-**kék** ing.* [Kovács 1962: 15.]

A kemény hatalom és a kemény ember találkozásáról szól a vers. Az ember, aki kitart elvei és szabadsága mellett, automatikusan kerül szembe a gondolkodást gátolni akaró, látszatszabadságot sem mindig engedő rendszerrel. Rövid távon az egyén van vesztesre ítélve, azonban hosszú távon a hatalom is belerokkanhat a látszat megóvásába.

*Megszámoltam, mert elindult felém az Idő.
Duzzadt ágyékát zsenge zöld fű takarja,
S vállán borzas **kék** fellegek ülnek.* [Kovács 1968:10.]

A tények ridegsége, keménysége az embereket is képes megváltoztatni. A békést lázadóvá, a nyugodtat idegessé, a szeretőt gyűlölködővé teheti. A titkolt, aztán később mégis napvilágot látó tények ereje pedig még nagyobb..

h) tisztaság
*... s engem két **kék**, meleg lány szem kérdez:
ugye, ugye, hogy a tavasz szebb?* [Kovács 1957: 35.]

Az emberi tekintet kifejező erejét csodálhatjuk meg a versben. A szem a lélek tükre, mely ha tiszta, biztosan tudható, hogy csak őszinte, igaz dolgok érkezhetnek tulajdonosától. A

kék, meleg lányszem jelzős szerkezet az emberi megbízhatóságba, tisztaságba vetett hitet erősíti.

...és mint akit roppant nagy öröm ért –

Fehér arca kipirult és két kék

szeme lopta a nyári ég kékjét,... [Kovács 1959: 6.]

A szem és az ég kéksége közt vont párhuzamból érdekes ellentét bontakozik ki: az őszinte kék tekintet (sokszor túlzott) jóhiszeműséget mutat, a nyári ég kékje viszont az állandó veszélyforrás szimbóluma. Óvatosságra sarkallja olvasóját, figyelmezteti, hogy az árnyalatok közt kevés a különbség.

Ugye szép e világ? Fent a kék ég,

rajta napok, csillagok és holdak. [Kovács 1962: 31.]

A költő a világ tisztaságába vetett hitét hangoztatja. A **kék ég** tisztasága a kezdetek kezdetétől meglévő és állandó, s ezt a mesterséges viharok mételyezik meg.

Kékre dermedt didergő testtel

meleg ágyadba bújik a reggel,... [Kovács 1968: 22.]

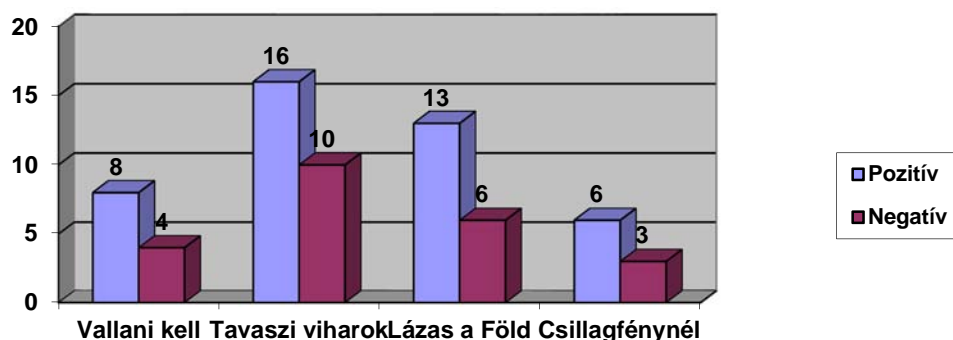
A megújulásba vetett hit, a megújulás fontossága és tisztasága jelenik meg a versben. A múlt szennye semmivé válik, amikor elérkezik egy új nap, egy új kezdet. Szükséges a megújulás, a megtisztulás folyamata, hogy a világ képes legyen a továbblépésre, a fejlődésre.

Tanulságos a kék szín szimbolikus jelentéseinek előfordulása a kötetekben. A XX. század folyamán a kéknek különlegessé vált a jelentése. Hordozott pátoszt, ünnepélyességet, tiszteletet, ugyanakkor sugárzott békét és háborút, kegyetlenséget és naivitást. Nagy tisztelettel kezelték színeként, többnyire csak magasztos jelentést hordozott. A kárpátaljai magyar irodalomban Kovács Vilmos ábrázolt vele jót és rosszat, békét és viszályt, helyest és helytelent. Erőteljes költészetében a szín negatív hatású szerepeltetése, s ezt a szerepet tökéletesen töltötte be. Bár mennyiségileg a pozitív hatásúakból van több, minőségi tekintetben kompenzálódik a különbség.

Az Vallani kell című kötetben a kék előfordulási száma 12, a Tavaszi viharok címűben 26, a Lázás a Föld címűben 19, a Csillagfénynél címűben 9. A pozitív emberi érzéseket asszociáló melléknevek kötetenként így oszlanak meg: Vallani kell – 8; Tavaszi viharok – 16; Lázás a Föld – 13; Csillagfénynél – 6.

A negatív emberi érzéseket asszociáló melléknevek kötetenként így oszlanak meg: Vallani kell – 4; Tavaszi viharok – 10; Lázás a Föld – 6; Csillagfénynél – 3.

Diagramon szemléltetve:

Az a következtetés vonható le, hogy Kovács Vilmos művészi módon alkalmazza a kék általános szemiotikai asszociációit, a szín jelentéstartalma így erőteljessé, szemléletessé válik. A költő egyéni látásmódja metaforákban, ritkábban metonimikus képekben jelenítik meg, sőt nemritkán szimbolikus jelentést is hordoz a szín.

Égszín. A megterheltségi sorrendben első helyen álló kék egyetlen előforduló árnyalata az égszín, az ÉKSz. szerint a derült ég színéhez hasonló színű világoskék. [ÉKSz. 1982: 256]

Szemiotikailag a levegő, az ég, a békesség színe. Asszociálható a jámborsággal, a halhatatlansággal, a szentlélekkel.

A lojalitás szimbóluma. А голубая кровь kifejezés az arisztokrata származást jelenti. Az újszülött fiúgyermek ruházatának és környezetének meghatározó színe, ezzel erősítve a gyermek nemét. A kék szalag díjat azon utasszállító járművek kapták, melyek az adott távolságot a leggyorsabban teljesítették. Goethe szerint a teljes zűrzavar színe, mindig magával hordozza a sötétséget. Napjainkban a homoszexuálisok megkülönböztetője a szivárványszínű zászló mellett. [Шейнина 2003: 361-362]

A Sejnyina által feltüntetett jelentések közül Kovács Vilmos költészetében 3 fordul elő: a) békesség; b) zűrzavar; c) lojalitás.

a) békesség

... piros tetők mosolygása,

égszín falak: bennük szűkre

szabott ablakszemek tükre,

s fáradt arcom szépiült mása. (Kovács 1968: 59.)

A természet színei megnyugtatták a költőt. A táj, melynek szerves része a falu, minden alkotóelemével, a világoskék falú házzal, lelki feltöltődést nyújtanak a fáradt embernek. Az **égszín** falak a kemény, határozott rendszerű világot finomítják, elviselhetőbbé teszik az ember számára.

b) zűrzavar

Egyenes sorok. A tintád **égszín**. (Kovács 1962: 22.)

Ironikus tartalmat hordoz a vers. A világos tintával írt egyenes sorok tartalma kelti a zűrzavart. A sorok célja az, hogy az rossz fényt vessenek Kovács Vilmosra. Ő ez ellen emeli fel hangját, s tiltakozik a mocskolódás ellen, ezzel védve alapvető emberi jogait és magánéletét.

c) lojalitás

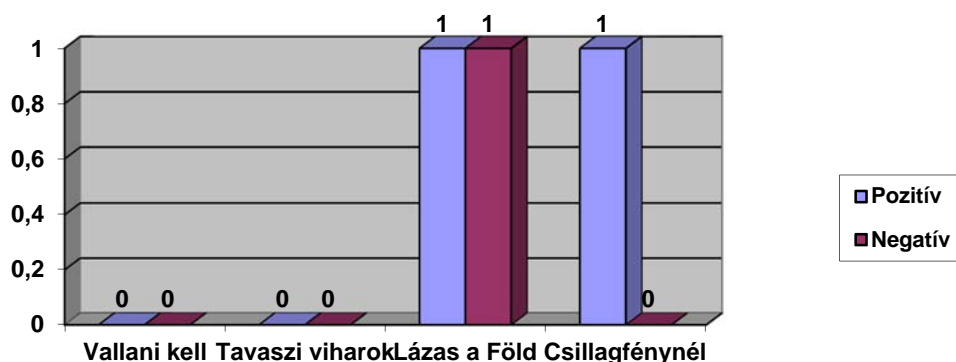
Levelek. Sorok: kuszák és kékek.

Hány lázas színbe borul a lélek,

ha néha **égszín** mosolyotok felég! (Kovács 1962:34.)

A költő mindenkori lojalitásának kifejezője a vers. Ez a lojalitás, hűség több irányú: lojális barátaihoz, hű önmagához és elveihez. Fontos, hogy a lojalitás állandó, hogy nem jellemzi haszonelvűség vagy köpönyegforgatás.

Az elemzés ideje alatt érdekes volt látni, hogy a világoskék, mely a versekben égszínként fordul elő, Kovács Vilmos korai költészetére nem jellemző. Csak a harmadik és a negyedik kötetben fordul elő, előbbiben kétszer, utóbbiban egyszer. Az előfordulások közül a Lázás a Föld című kötetben egy pozitív és egy negatív töltetű, a Csillagfénynél című kötetben pedig pozitív töltetet hordoz az egy előfordulás.

Következtetésként levonható, hogy a költő nem látta vidámnak a világot, és nem ismert megalkuvást. Ezt a vidám színt is csak ritkán alkalmazta, s egy esetben ironizált is vele. Költői nagyságának bizonyítéka, hogy képes volt negatív tartalom kifejezésére pozitív kifejezőeszközökkel is.

Kovács Vilmos költői nagysága vitathatatlan. Versei mind formai, mind tartalmi szempontból eltérőek. Mindegyikben használt azonban színneveket, s mindegyikben más hatást ért el velük. Ugyanaz a színnév gúnyol, fokoz, izgat és nyugtat, lelkesít és visszafog, bírál és dicsér, gyakran egyazon versben.

Kovács Vilmos színvilága egyedülálló a maga nemében. Színnevei minden esetben mögöttes jelentést hordoznak. Asszociációi párjukat ritkítják: nemcsak a színt generálják tudatunkban, hanem egyúttal érzeteket is keltenek, így erősítve a vers hatását, elősegítve a költő által kívánt hatás létrejöttét. A költő színvilága gazdag és szegényes egyszerre. Gazdag, mert sok színnevet használ, s meglepő, meghökkentő, megdöbbentő hatást képes velük elérni. Ugyanakkor szegényes is, mert sok színnevet használ ugyan, de nem árnyal. Minden színhez kapcsolható egy jelentés, melyet a leggyakrabban hordoz.

Bibliográfia

- Bañcerowski 1999 – Bañcerowski Janus. A kognitív nyelvészet alapelvei. // Magyar Nyelvőr. 123. évfolyam 1999. január-március 1. szám
- ÉKSz. 1982 – Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerk.: Juhász–Kovalovszky–O. Nagy–Szőke. Budapest, Akadémiai kiadó 1982.
- Fehér 1996 – Fehér Erzsébet Hasonlat és versszerkezet a 30-as évek lírájában. In (V. Raisz Rózsa szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. MNyTK. 207. sz. 250–7.
- Gál 1998 – Gál József. Kovács Vilmos költői világa. In: *Acta Hungarica*, VII. évfolyam. Szerk: Lizanec Péter
- Kicsi Sándor 1991 – Kicsi Sándor András. Az alapszínnevek lexikalizációjáról. In: *NyR.* CXII/4: 456-7.o.
- Kovács 1957 – Kovács Vilmos. *Vallani kell*. Uzshorod, Kárpátontúli Területi Könyvkiadó.
- Kovács 1959 – Kovács Vilmos. *Tavaszi Viharok*. Uzshorod, Kárpátontúli Területi Könyvkiadó.
- Kovács 1962 – Kovács Vilmos. *Lázás a Föld*. Uzshorod, Kárpátontúli Területi Könyvkiadó.
- Kovács 1968 – Kovács Vilmos. *Csillagfénynél*. Uzshorod, Kárpáti Könyvkiadó.
- Kővári 2001 – Kővári Melinda. Az óegyiptomi színszimbolika. In.: www.ibisz.freeweb.hu/hun/hazai/aktualis/aktualis.html
- Lengyel 2000 – Keszler Borbála szerk. *Magyar Grammatika*. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000)
- Nagy L. 1998 Nagy L. János. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó.

- Pósán 1999 – Pósán László. Beniczky Péter és a barokk színszimbolika. // Poliszémia, homonímia. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete. Szerk.: Gecső Tamás. Bp.: Tinta könyvkiadó, 1999.
- S. Benedek 1993 – S. Benedek András. A tettenérhető történelem. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó
- Шейнина 2003: 360-361 – Шейнина Е. А. Энциклопедия символов. – Москва: Издательство «Тюрсинг»

SZÉKELY ZSUZSA:

AZ ÖNKÉNYES MOTIVÁLT NYELVI JELEKRŐL

BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
HUNGAROLÓGIA DOKTORI ISKOLA

témavezető: dr. Szilágyi N. Sándor

Kulcsszavak: hangalaki motiváció, önkényesség, hangutánzás, hangulatfestés, szinesztézia

A címben szereplő szavak egy látszólagos ellentmondást tükröznek: Saussure (1916/1997) óta szinte axiómaként fogadjuk el a nyelvészetben, hogy a nyelvi jel önkényes, azaz a jelölő és a jelölt között nincs semmiféle természetes kapcsolat. Ellenben a nyelvi rendszeren belül számos olyan jelenséggel is számolnunk kell, amelyek megfelelő leírásához nem elég csupán a konvencionalitást és az ebből adódó erős analitikusságot alapul venni: elképzelhető, hogy a beszélő nem a leíró nyelvtanok morfoszintaktikai szabályai szerint jár el akkor, amikor beszél (nem szótöveket, képzőket, jeleket és ragokat kombinál), hanem egy sokkal rugalmasabb, kevesebb formális szabályt alkalmazó és az analógia elvén alapuló nyelvi rendszer van a fejében. A beszéd közben használt szavakat a beszélő nem önálló hangokból, illetve morfémaiból rakja össze, hanem egy sokkal egészelesebb, a teljes szó hangalakjára kiterjedő mentális lexikonnal operál. Egy ilyen holisztikus mentális nyelvi rendszer meglétére engednek következtetni a pszicholingvisztikai kísérletek eredményei is: pl. a nyelvtanulás kezdeti szakaszában a kisbabák a hangzó beszédet egészelesen érzékelik (*Ittafinomebéd.*), majd a statisztikai tanulás¹ eredményeképpen fokozatosan tanulják meg az egyes szavakat elkülöníteni. Más kutatások arról számolnak be, hogy a kísérleti eredmények fényében a hangokra épülő, alulról építkező nyelvfelfogás sem állja meg a helyét: a hangokra tagolás képessége gyerekeknél csak az iskolai oktatás elkezdése után jelentkezik, és mivel a hallási mintázatok elsajátításában az intonációnak, a hallott nyelv prozódiai jellegzetességeinek kiemelt szerepe van, ezért a beszédhangokkal szemben a szótag egy sokkal természetesebb alapegységként kínálkozik, hiszen azt már lehet hangsúlyozni, van dallama, és ennél fogva a beszélt nyelv természetes ritmusának az alapegységét képezi (erről bővebben l. Fehér 2008: 33–36, Szilágyi 2013). Látható tehát, hogy egy így elképzelt rendszernek az alapját a mintakövetés (analógia) és a statisztikai tanulás képezi, a (nyelvi) rendszer elemei közötti kapcsolatok erősségét pedig a gyakoriság határozza meg.

Kutatásomban a hagyományos szemlélet szerint a nyelvi rendszerből úgymond *kilógó* területtel, a hangutánzó és hangulatfestő szavakkal foglalkozom. Ezeket a szavakat ugyan még a hagyományos grammatikák is motivált nyelvi jeleknek tekintik: van valamiféle, nehezen meghatározható kapcsolat hangalakjuk és jelentésük között², viszont úgy vélik, hogy

¹A statisztikai tanulás szándékos erőfeszítés nélkül megy végbe szemben a formális, intenzív koncentrációt igénylő tanulással: az elsajátítandó anyaggal együtt a gyakoriságra vonatkozó információk is tárolódnak. A kutatók elképzelése szerint nyelvtanulás során a szóhatárokat is így sajátítják el a gyerekek, vagyis az egyes hangkombinációk bizonyos pozícióban való előfordulásának gyakorisága mentén tanulják meg az élő beszédet szavakra szegmentálni (erről bővebben lásd Saffran és Mtsai 1996).

²A szavak jelentésén itt elsősorban nem a szótári meghatározásban rögzített jelentést kell érteni (ezt a következőkben fogalmi jelentésnek fogom hívni), hanem a szavak által jelölt események, tulajdonságok

elenyésző számuknál fogva a konvencionalitás elvén mit sem változtatnak. Véleményem szerint a konvencionalitás elve részgazsággként fogadható el: hiszen ezek a szavak is konvencionálisak, egy-egy nyelvközösség megegyezésén vagy még találóbban beleegyezésén múlik létük, ezt pedig a beszélők a szavak használatával fejezik ki. Ugyanakkor még a hangutánzó szavak sem egyeznek meg az egyes nyelvekben (például a *kattog* hangutánzó ige angol megfelelője a *crackle*, német megfelelője a *rattern*, román megfelelője az *a țăcăni*, olasz megfelelője a *ticchettare* vagy *picchiettare* stb.), pedig a hangalaki motiváltság ezek esetében a legerősebb. Az egyes szavak hangalakját az egyes nyelvek hangkészlete, fonotaxisa, hangilleszkedési szokásai határozzák meg. Ilyen tekintetben igenis konvencionálisaknak kell őket tekinteni.

A konvencionalitás viszont nem zárja ki a motiváltságot: a nyelvtanulási folyamat vizsgálata egyértelműen azt az elképzelést erősíti meg, miszerint a nyelvelsajátítás a társas interakciók során statisztikai tanulás útján történik, és ilyen értelemben a nyelvi rendszer elemeit (pl. a szavakat) az egyes beszélők nyelvi tapasztalatai során folyton alakuló motivált jeleknek kell tekintenünk. Egy ilyen megközelítésben a konvencionalitás mint elv teljes mértékben irrelevánssá válik, hiszen a jelentés nem abszolút jellegű.³ A hangalak és fogalmi reprezentáció közötti kapcsolatot mindig az egyén társas-kognitív tapasztalatai határozzák meg, tehát a jelentés mindig motivált lesz (erről bővebben l. Fehér 2011).

A jelen kutatás szempontjából a motivációt még ennél is tovább lehet gondolni: a hangutánzó és hangulatfestő szavak vizsgálata a társas-kognitív kontextusokból kiindulva a hangalak alapján szerveződő nyelvi rendszer létezését indokolhatja, ahol az egyes hangalakok jól korrelálnak bizonyos jelentéstartományokkal.⁴ Minden olyan esetben, amikor egy hangalakot valamilyen nehezen megmagyarázható oknál fogva találónak érzünk, a szavak hangalakja és tartalma között hangalakilag motivált viszonyt kapunk. A hangalaki motiváltságot nem a szavak fogalmi jelentésének a szintjén kell keresni, hanem a hasonló hangulatiság, mozgásmintázatok, eseménialakzatok, intenzitás stb. fogják a hangalaki motiváció alapját képezni. Amint már említettem, megfigyelhető, hogy a hasonló hangulatú szavak hasonló hangszerkezettel rendelkeznek. Ott vannak például a háromtagú *-gál/-gél* végű igék: *álldogál*, *csordogál*, *eddegél*, *fájdogál*, *folydogál*, *hajigál*, *taszigál* stb. Ezek az igék egy nagy analógiás csoportot képeznek, ami produktív is tud lenni: ha megvan a szó egészes hangképe, akkor könnyen lehet új, hasonló eseménialakzatú igéket gyártani. Az interneten, ami a spontán beszéd legkézenfekvőbb fóruma, számos hasonló új szóval lehet találkozni (ennek a példának a részletes leírásához lásd Szilágyi 2013). Észrevehető, hogy a csoport tagjai tartalmazznak valami közös jelentésárnyalatot, amit elég nehéz megfogalmazni, hiszen inkább érezzük, de a szavak jelentése a „huzamosabb ideig tartó vagy többször ismétlődő nem túl intenzív esemény” hangulatot is tartalmazza, ezt pedig éppen a hangalak hordozza. Az ilyen hasonló hangszerkezeteket fogom Szilágyi N. Sándor terminusával *hangzássémáknak* nevezni. A *hangzásséma* megnevezés az egyes szavak általános mintázatának sematikusságát (tehát nem pontosan kidolgozott jellegét) hozza előtérbe: itt a szó egészes (Gestalt) formájának, bizonyos kiugró hangalaki jegyek (pl. szókezdet vagy szóvég, a szóban előforduló beszédhangok jellege, szótagszám stb.) mentén létrejövő hangalakszerkezetére gondolok (erről lásd Szilágyi 2004: 80–82, illetve 2011, 2013). Az egyes hangzássémák tulajdonképpen bizonyos hangulati tartományokat határoznak meg: egy másik példa egy

hangulatára, alakzatára vonatkozó, a különböző modalitásokban keletkező érzékletek útján szerzett információkat, hiszen ezek szintén szerves részét képezik a jelentésnek.

³Ha a jelölő (szó) és jelölt (fogalom) viszonya abszolút lenne, és az egyes beszélők semmilyen befolyással nem lennének a nyelvi rendszerre, hanem azt úgymond készen kapnák, akkor többek között sem a jelentésváltozás jelenségére, sem az egyes nyelvváltozatok létezésére nem lehetne adekvát magyarázatot adni.

⁴Itt a jelentést nem a hagyományos értelemben, pusztán a disztinktív jegyek mentén kell elgondolni, hanem úgy, mint ami a szó fogalmi jelentése mellett a használati kontextusra, a hangulati dimenzióra is vonatkozik.

közös hangulati jelentéssel rendelkező csoportra az *-atag/-eteg*-ben végződő háromtagú mellénevek csoportja: *balgatag, bomlatag, ingatag, korhatag, lagymatag, gyermeteg, sápatag, réveteg, téveteg* stb. – az ÉKsz.-ben összesen 36. Érezzük ezekben a szavakban, hogy valamilyen hasonló alakzat fejeződik ki bennük: passzivitás, alacsony intenzitás, és mindez inkább a negatív jelentéstartományban. Ezt pedig a hangalak teljes szerkezete hozza, nem pedig az egyes hangok. Ebben a rendszerben a szótagnak van kiemelt szerepe.⁵ A fenti példákon is látjuk, hogy a szavak szótagszáma megegyezik, mert a hangulat, az alakzat kifejezése szempontjából ez lesz nagyon fontos.

Az elméleti keret teljes bemutatásához most egy nagyobb kitérőt kell tennünk, és a nyelvészet területétől egy kicsit el kell távolodnunk. Erre azonban, véleményem szerint, többször kellene példát találnunk nyelvészeti kutatásokban, hiszen a pszichológia, az etológia, az agykutatás stb. eredményei nélkülözhetetlenek, ha a nyelvi rendszert a maga társas-kognitív keretében szeretnénk értelmezni és leírni, nem pedig úgy, mint egy önmagába zárt autonóm rendszert. A hangalaki motivációnak mint szervezőelvnek a vizsgálatához a szinesztézia-kutatás eredményei is hasznos támpontot nyújtanak. Ezt a jelenséget az idegtudományban többen is vizsgálták: a fiziológiai szinesztézia vagy szinesztézis olyan állapot, amikor egy bizonyos modalitáshoz tartozó érzet felidéz egy másik modalitáshoz tartozó érzetet. Ennek leggyakoribb fajtája az, amikor a hallott szó idéz elő, vagy az olvasott betűk látványára lép fel színészlelés. A jelenségre többféle lehetséges magyarázatot is felvázolnak a kutatók (egy bizonyos feldolgozásért felelős agyi terület aktivál egy másikat, a születéskor meglévő neuronok közti kapcsolatok visszanyesése nem olyan mértékű, mint a nem szinesztéziás egyéneknél, stb.), de akármi is idézze elő, olyan agyműködésbeli sajátosságnak tekintik, ami számot adhat többek között a nyelv kialakulásáról, és, ami minket a jelen esetben közelebbről érdekel, a nyelvi jelek motiváltságáról is, vagyis arról, hogy nem mindig mindegy, hogy minek mi a neve. A következőkben Ramachandran és Hubbard (2001) elméletét ismertetem röviden e kérdésben. A *bouba/kiki* teszt (kétféle – egy amőbaszerű és egy hegyes szögeket tartalmazó – alakzat megnevezésére melyik név találóbb) eredményei (95%-os egyezés) azt igazolják, hogy a beszélők az egyes formák alakjában és nevének hangzásában észlel valami közöset: az alakzatok kontúrjai találnak a szavak kiejtésük végzett száj- és nyelvmozgással, tehát a hegyes szögű ábra a *kiki*, a foltyszerű, hullámzó körvonallal rendelkező pedig a *bouba* lesz, noha ezek kitalált szavak (logatomok), tehát a beszélőknek nincsenek korábbi tapasztalatai róluk. A szerzők szerint ez a megfelelés a szinesztéziához hasonló, és azt állítják, hogy bizonyos mértékig mindannyian szinesztéták vagyunk, vagyis minden beszélő számára eltérő modalitáshoz tartozó ingerek (hallás-látás) felidézhetik egymást. Egy lépéssel továbbmenve a jelen példa esetében valamilyen érzéklet és mozgás között fedezünk fel hasonlóságot, ez a szinkinézia jelensége. A nyelv kialakulására irányuló kutatásokban több ízben is megfogalmazták a nyelv és finommotoros mozgás (tárgyak manipulálásához szükséges kézmozgás, hangképző szervek mozgatása) képességének a fejlődése közötti szoros kapcsolatot (erről a kérdéssel lásd többek között Donald 2001a, 2001b, Lieberman 2000), és ezt látjuk a szinkinézia jelenségének az esetében is. A szerzők azt az elképzelést fogalmazzák meg, miszerint a száj- és nyelvmozgásért felelős agyi területek és a hangok reprezentációjáért felelős területek közötti kapcsolatok nem önkényesek, ekképpen a fiziológiai szinesztézia magyarázatul szolgálhat a keresztemódalis (a különböző érzékterületekről származó érzetek kereszteződése) szintézisre is, hiszen a dolog alakjában és a szó hangzássémájában van valami közös. Látszik itt is, hogy a közös alakzat mennyire fontos. Ezen elmélet szerint az ember veleszületett tendenciája, hogy bizonyos

⁵Amint már fentebb kitértem rá, a gyerekek nyelvsajátítását célzó kutatások eredményei is arról számolnak be, hogy a nyelvtanulás során először az anyanyelv prozódiai jellegzetességeinek, az intonációnak, majd később pedig a szótagnak van kiemelt szerepe: a szavak ritmikusságát legtermészetesebben a szótagok tagolják (ehhez bővebben lásd MacWhinney 2003).

formákat bizonyos hangalakkal kapcsoljon össze, a tárgyak, jelenségek, események vizuális, tapintási, hangzási stb. jegyeit és a szavak akusztikai tulajdonságait, hangzássémáit feldolgozó agyi területek kölcsönösen aktiválhatják egymást, és ebben érhető tetten a motiváció. Ez is magyarázatul szolgálhat arra, hogy mitől érzünk egy-egy szót olyan *találónak*. Azt viszont már nehéz megmondani, hogy mivel is talál.

Hangalaki motivációra vonatkozó kutatásokat ugyan találunk elszórtan a nyelvészetben belül (a jelenséget általánosan *hangszimbolikának* nevezik), viszont soha nem került be az uralkodó paradigma kutatási területei közé, sőt legtöbbször a stilisztika tárgykörén belül vizsgálták a jelenséget. Ennek egyik oka a 20. századi nyelvészeti paradigmák (strukturizmus, generatív grammatika) erős analitikus szemléletében keresendő, hiszen egy ilyen nyelvészlelet logikájába nem férhet bele egy hangzássémákon alapuló, kevés formális szabályt alkalmazó és analógiásan szerveződő nyelvi rendszer modellje. Az itt vizsgált rendszerben viszont a teljes szó egészes alakzata számít, az hozza a hangulati jelentést. Itt nem a szinonímia jelenségével van dolgunk, hanem a hasonló alakzat, a hasonló intenzitás (ez itt egy nagyon fontos tényező), a különböző modalitások nyújtotta benyomások egyezése képezi a motiváció alapját.⁶

A következőkben egy példán szeretném bemutatni, hogy a hangzásséma alapú nyelvi rendszer hogyan vizsgálható, és hogy milyen tanulságokat vonhatunk le egy ilyen jellegű kutatás eredményeiből. Ez a rövid elemzés egy nagyobb terjedelmű kutatás része, de már ebből a töredékből is látható, hogy egy így elképzelt nyelvi modell sokkal könnyebben összeegyeztethető az emberi természetről és viselkedésről szóló egyéb kutatásokkal. Választott példánk az -og/-eg/-ög végű két szótagú igék csoportja. A kérdés az, hogy a hangalakszerkezet hasonlósága motiválja-e a hasonlóságot a hangulati jelentés szintjén is. A két szótagú -og/-eg/-ög végű igékből összesen 187 van az ÉKsz-ben.⁷ Ezeknek zöme hangutánzó szó (összesen 142 ige – 76%): például

barcog, brummog, bugyog, buzog, cincog, cuppog, csacsog/csácsog, csámcsog, csicsog, csipog, dünnög/dunnyog, gágog, huhog, kuncog, makog, mormog, morog, motyog, nyafog, nyávog, nyihog, porcog, pumog, rohog, susmog, susog, suttog, szipog, szortyog, tocsog, vacog, varcog, vartyog, vihog, vinnyog, zajog, zokog, zubog, zuhog, zsibog stb.

berreg, brekeg, csepeg/csöpög, fecseg, hebeg, herseg, ketyeg, lepeg, nyekeg, piheg, sepeg, sípeg stb.

cöcög, dönög, dörmög, füttyög, göcög, gügyög, hörög, hümmög, hüppög, köhög, pöfög, prüsszög, röhög, röttyög, szöröcsög, tüsszög, zümmög

Ezeket az igéket az ÉKsz. nem jelöli minden esetben hangutánzóként, például a *buzog, locsog, sáporog* (ezekre csak szűrőpróbaszerűen kerestem rá) szavakat nem minősíti azoknak, de nyilvánvaló, hogy jelentésükben a jellegzetes mozgást kísérő hangjelenség is ott van.

Hangulatfestő szóból (ide soroltam be a következőkben bemutatásra kerülő átmeneti példákat is) pedig összesen 45 van (14%), például:

battyog, cammog, csillog, duzzog, kullog, laffog, lobog, pislog, pizmog, poszog, sajog, slattyog, sunnyog, tátog, topog, totyog, villog

biceg, billeg, bizseg, fityeg, hemzseg, lebeg, pezseg, remeg, rezege, tipeg

döcög, lötyög, pörög, pötyög, sürög, tötyög

Az hangulatfestő igék jelentését megnézve, legtöbbszörben valamilyen jellegzetes mozgás alakzata fejeződik ki, ez a közös jelentéskomponens: például *battyog, cammog, forog,*

⁶T. Molnár István (1993) említi Grammont megállapítását, miszerint az természetes folyamat, hogy a hangok bizonyos képzeteket keltenek bennünk. A hangzás keltette hatást viszont csak akkor vesszük észre, amikor az összhangban van a konvencionális jelentéstartalommal, vagyis valamilyen módon talál vele.

⁷Kutatásomat a *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz) első, 1972-es kiadásának a szóanyagán végzem, az itt ismertetett adatok is onnan származnak.

kullog, lobog, pillog, tátog, topog; fénymozgás: *csillog, ragyog, sajog*⁸, *villog*. Találunk közöttük nem mozgásra, hanem más jellegzetes emberi viselkedésre vonatkozó szavakat is: *duzzog, nyámmog, pizmog, sunnyog*.

Hogyha az egész csoportot egyben nézzük, látszik, hogy habár a fogalmi jelentés szintjén nagyon távol is eshetnek egymástól ezek az igék (pl. a *hápog* és a *porcog* között semmiféle kapcsolat nincs a fogalmi jelentés szintjén), mégis van bennük valami közös hangulat, eseményalakzat. Nehéz pontosan meghatározni, hogy mi is ez a közös bennük, de valami olyan alakzat rajzolódik ki, hogy sok egymás után ismétlődő, rövid ideig tartó és nem túl intenzív esemény. Ez az ismétlődő esemény lehet valamilyen hangjelenség – és éppen ezzel magyarázható, hogy a legtöbb ebbe a hangzássémába tartozó ige hangutánzó szó –, valamilyen ismétlődő mozgásmintázat vagy fénymozgás.

Hogyha most a konvencionalitás felől nézzük ezt a csoportot, nem érthető miért van ilyen nagyfokú egyezés a szavak hangalakja és hangulati jelentése között. Először is, hogyan lehetne azt megmagyarázni, hogy az *-og/-eg/-ög* végű két szótagú igék nagy része hangutánzó és hangulatfestő szó (nagyon kevés kivétellel - pl. a *mozog*, én ennél többet nem találtam)?⁹ Hiszen, hogyha semmiféle motiváció nem lenne a szó hangalakja és jelentéstartalma között, akkor arra kellene számítanunk, hogy a magyar igék jelentésbeli disztribúciója az *-og/-eg/-ög* végű két szótagú igék esetében is megfigyelhető. Itt viszont éppen azt látjuk, hogy egy nagyon sajátos jelentéstartományt határoz meg ez a hangzásséma.

A hagyományos morfológiában bevett szegmentálásnak sem lenne nagy értelme ennek a csoportnak az esetében: hogyha leválasztjuk a szóvéget, ami a hagyományos morfológiában az *-og/-eg/-ög* deverbális igeképző, egy rakás passzív tövet kapunk: pl. *varty-, vih-, moty-, göc-, pöf-, toty-, bic-* stb. Ezeket igazából a morfológus végtermékei, elképzelhető, hogy a beszélő fejében nincs is éles határ a szótő és a toldalék között: az egyes szavakat nem úgy hozza létre, hogy vesz egy szótövet és hozzáilleszti a kívánt toldalékot (ehhez bővebben lásd Szilágyi 2004: 79–82, 2013). Egy ilyen merev rendszerből a szavak nagy része kilógna. A beszélők mentális szótára elképzelhetően az egyes hangzássémák köré szerveződik: a mi csoportunk esetében a két legfontosabb elv a két szótag és az *-og/-eg/-ög* végződés.¹⁰

A csoport összetételét illetően azt vehetjük észre, amint már korábban is említettem, hogy a csoport igéinek nagy része hangutánzó szó (76%), a hangalaki motiváció ennek az alcsoportnak az esetében a legerősebb: a környezet észlelt jellegzetes hangjai (valamely eseményt, mozgást kísérő jellegzetes hang, állati, emberi hangok stb.) mintául szolgálnak a szavak megalkotásához. A különböző modalitások (ennek a csoportnak az esetében elsősorban a hallás, de mellett a látás és tapintás) és a szájmozgás közötti kapcsolat elsőre bár nem tűnik annyira egyértelműnek, de már számos kutatás számolt be ilyen típusú megfelelésekről: pl. Sapir (1929) *mil, mal* kísérlete, ahol a résztvevőknek két ugyanolyan, egy nagyobb és egy kisebb méretű tárgyhoz kellett a *mil* vagy a *mal* nevet társítaniuk, és zömükben a kisebb méretűhöz a *mil* hangalakot társították, illetve fordítva. (Vagy a fentebb említett *bouba/kiki* teszt). Már Darwin (1872) is megfigyelte, hogy bizonyos mozgásokat a szánkka imitálunk: pl. miközben valaki ollóval papírt vág, a kéz nyitó-záró mozdulataival párhuzamosan az álkapcsával is hasonló mozgást végez. Amint már korábban vázoltam, ez a szinkinézia jelensége. Visszatérve az ilyen jellegű kutatásokra, Lieberman (2002) véleménye

⁸A *sajog* igének van egy “csillog, ragyog” jelentése is.

⁹De ha a teljes csoportot együtt nézzük, akkor még a *mozog* sem lóg ki innen: ugyanaz az eseményalakzat (több egymás után ismétlődő, nem nagy intenzitás) itt is érezhető, főleg hogyha ezt a másik hangzássémával (erre a továbbiakban fogok kitérni) való kapcsolat felől nézzük: olyan szavunk, hogy *mozzan* ugyan nincsen, de olyan, hogy *mozzanat* igen.

¹⁰Nem minden esetben a szóvégződésnek van kiemelt szerepe a hangulati jelentés szempontjából. Számos kutatás számol be arról, hogy bizonyos hangkombinációk (Firth terminusával fonesztémák) bizonyos jelentéstartományokat határoznak meg: pl. az angol *gl-* kezdő hangkombináció leggyakrabban a ‘látással’ és ‘fényvel’ kapcsolatos igék esetében fordul elő (l. Bergen 2004).

szerint a nyelv kialakulásának előfeltétele különösen a kézmozgás finomodása volt. A finommotoros képességek megalapozták a hangképző szervek ellenőrzését is, ami a beszéd kialakulásához elengedhetetlen volt, és mindkettőért ugyanazok az agyi területek felelősek, tehát könnyen tudunk kapcsolatokat teremteni közöttük. Visszatérve a nyelvészethez Fónagy Iván (1963) is sokat foglalkozott a hangszimbolikával, kutatási eredményeiből azt a következtetést vonta le, hogy a hangszimbolika létrehozásában a tapintási és mozgásélményeknek nagy szerepe van. Gombocz Zoltán is a következőket mondja *Jelentéstanában* (1926/1997): „Ami mindenekelőtt a hangelemek esztétikai hatását illeti, a kérdést a hangérzetek és az izomérzetek szempontjából kell vizsgálat alá venni.” (140.) Azt is megjegyzi, hogy minden nyelv története világosan megmutatja, hogy milyen „rendkívül fontos szerep jut a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának, a komplikációnak egész lelki életünk kialakulásában”. (178.)

Az *-og/-eg/-ög* végű két szótagú igék között több olyant is találunk, ami átmenetet képez a hangutánzás és hangfestés között. Például a *sajog* igének két jelentése van: 1. tompán, bizseregve fáj, 2. csillog, ragyog, vagy a *lepeg* igének is: 1. vontatottan, a szótagokat megnyomva beszél, 2. cammog. Az első esetében egy érzés (a fájdalom) és egy látási élmény alakzata között, az utóbbi esetében a beszédbeli mozgásmintázat és a cammogó járás alakzata között figyelhető meg hasonlóság. Más hasonló átmeneti példák: *buzog*: 1. bugyborékolva kavarg, 2. zubogva tör elő

bugyog: 1. szűk nyíláson át lüktetve és bugyborékolva folyik, 2. bőségesen árad,

csoszog: nehézkesen, talpával a földet súrolva jár,

potyog: 1. (némi) zajjal, egymás után pottyán, 2. folyékony anyag nagy cseppekben, sűrűn hull,

surrog: gyors forgás közben halk, zúgó hangot ad,

zuhog: sűrűn (zúgó hangot keltve) esik, bőven (és zúgva) ömlik,

tátog: száját többször szélesre nyitja, száját nyitogatja, de nem tud szólni.,

poszog: 1. lassan, matatva végzi a munkáját, 2. többször halkan szellent,

seppeg: fogatlan szájjal motyog, így mond vmit.,

bizseg: 1. nyüzsgő, hemzseg, 2. sustorog, sistereg,

pezseg: 1. apró buborékokat fejleszt, 2. élénk, tettekes, 3. nyüzsgő, hemzseg,

remeg: 1. apró és gyors rezgésekkel rázkódik, 2. hang vagy fény erősségét, színezetét tekintve gyorsan változik, folytonossága megszakad,

pörög: tengelye körül gyorsan forog, 2. kerék forgásával, rendszeres berregő vagy surrogó zajjal működik.,

totyog/tötyög: apró, ügyetlen léptekkel lassan, himbálózva jár.

A hangzássémák közötti kölcsönhatást is megfigyelhetjük az *-og/-eg/-ög* végű két szótagú igék csoportjánál, és ebből is jól látszik, hogy a nyelvi rendszer elemei között a hangalak alapján szerveződő kapcsolatok egy koherens rendszert alkotnak. Itt vannak az ilyen szavak, mint például:

csobog, csorog/csurog, csoszog, durrog, fortyog, harsog, hortyog, csattog, dobog, kotyog, locsog, lotyog, pattog, potyog, puffog, robog ropog, roszog, suhog, surrog, szuszog, csetteg, recseg, serceg, sziszeg, zizeg, csepeg/csöpög, csörög, dörög, fröcsög, röfög, zökög, zörög, zötyög

Hogyha a kevésbé intenzív egymás után többször ismétlődő alakzat helyett azt az eseményalakzatot akarjuk kifejezni, hogy hirtelen, egyszeri, nagy intenzitású valami történik, akkor ezeket az igéket a két szótagú *-an/-en* végű hangzássémába alakíthatjuk át:

csobban, csurran, csosszan, durran, (fel)fortyan, harsan, csattan, dobban, kortyan, loccsan, lottyan, pattan, pottyán, puffan, robban, rosszan, suhan, surran, szusszan, csetten, reccsen, sercen, szisszen, zizzen, cseppen, csörren, dörren, fröccsen, röffen, zökken, zörren, zöttyen

A nagyobb intenzitást a szóbelseji mássalhangzó gyakori megkettőzése is hozza: így a szó hangalakja is utánozza az esemény alakzatát: a legnagyobb nyomatékot a kettős mássalhangzó kapja, ami után az *-an/-en* szóvég már nem hangsúlyos – így a szó hangzása újra leképezi magát az eseményalakzatot. A példánkból szépen körvonalazódik, hogy mennyire szoros viszonyt feltételezhetünk az egyes hangzássémák és a hangulati jelentés, illetve az események és történések alakzatai között. Ilyen hangzássémák közötti kapcsolatokból minden bizonnyal rengeteg van a (magyar) nyelvben, és ezek a kapcsolatok is rámutatnak arra, hogy egy hangzásséma alapú morfológia kidolgozása egy mennyivel egyszerűbb és rugalmasabb rendszert – mert ebben is van rendszerszerűség – eredményezne, úgy, hogy közben a *kivételeket* is felszámolná.

Következtetések:

Amint már fentebb is említettem, a hangalaki motivációnak a kérdésével a nyelvészetben mindezidáig csak szórványosan foglalkoztak, nem került be a fő kutatási területek közé, sőt azt is elmondhatjuk, hogy a nyelvi motiváció kérdésével foglalkozó kutatásoknak egy jelentős része a nyelvészetten kívülről (pszichológia, biológia, etológia, idegtudomány stb.) származik. Az itt bemutatott példa is azt hivatott szemléltetni, hogy a hangalaki motiváció és az analógia hogyan képezhetik egy könnyen kezelhető, gyors, és kevés formális szabályt érvényesítő lexikon alapelveit: diszkrét részek (hangok és morféma) kombinálását leíró szabályok helyett – amik valójában a morfológus elemzésének eredményei – egy holista, szótagokon alapuló nyelvi modell alapján kellene a nyelvi rendszer működését leírni. A szavak és jelöltek közötti viszony motiváltsága éppen a nyelvi képesség kialakulására nyújt plauzibilis magyarázatot, tehát akkor elképzelhetően magának a beszédtevékenységnek az alapelveit is valamilyen módon befolyásolja. Amint már utaltam rá, az itt elemzett hangzásséma csoport egy nagyobb terjedelmű kutatás része, amelynek célja elsősorban egy ilyen holisztikus nyelvi modell alapján a magyar nyelv szókincsének hangutánzó és hangulatfestő szavaiból kiindulva a hangzássémák szerint szerveződő nyelvi rendszert leírni és működésének alapelveit megvizsgálni. Az elemzett példánkból is kitűnik a hangzássémák előnye. Ezek egy nagyon rugalmas keretet biztosítanak a mentális lexikon értelmezésére: a nagyon merev, analitikus szabályok helyett az analógia elvén alapuló mintakövetés szervezi a teljes rendszert. Ekképpen a szókincsnek a hangzássémák alapján történő vizsgálata valószínűleg egy egyszerűbb és koherensebb nyelvi rendszert képes feltárni, ahol nem kell számot adni passzív tövekről, kérdéses morfémahatárokról vagy az egyes szótövek és toldalékok kategorizálásáról sem, és ugyanakkor sokkal többet tudhatunk meg a beszélő fejében ténylegesen létező nyelvi rendszerről és annak működéséről is.

Bibliográfia:

- Bergen, Benjamin (2004): The psychological reality of phonaesthemes. *Language* 80(2): 290–311.
- Darwin, Charles (1872): *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. J. Murray, London.
- Donald, Merlin (2001a): *A Mind So Rare. The Evolution of Human Consciousness*. W.W Norton & Company, New York/London.
- Donald, Merlin (2001b): *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÉKsz – Juhász–Szőke–O. Nagy (szerk.) (1972) *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehér Krisztina (2008): Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- Fehér Krisztina (2011): A szó(jelentés) ontogenezise. *Argumentum* 7 (2011). 48–58.

- Fónagy Iván (1963): *A metafora a költői műnyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 37. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1926/1997): Jelentéstan. In: Kicsi Sándor András (szerk.) *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 129–94.
- Lieberman, Philip (2000): *Human language and our reptilian brain : the subcortical bases of speech, syntax, and thought*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England.
- MacWhinney, Brian (2003): A nyelvfejlődés epigenézise. In: Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány*. Osiris Kiadó, Budapest. 505–527.
- Saffran, Jenny – Aslin, Richard – Newport, Elissa (1996): Statistical learning by 8-month-old infants. *Science*, 274, 1926–1928.
- Ramachandran, V. S. – Hubbard, E. M. (2001): Synaesthesia – A Window Into Perception, Thought and Language. *Journal of Consciousness Studies* 8 (12). 3–34.
- Sapir, Edward (1929): A study in phonetic symbolism. *Journal of Experimental Psychology* 12. 225–239.
- Saussure, Ferdinand de (1916/1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor (2004): *Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor (2011): Szinkronia és diakronia – de miről is beszélünk? In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvtan és diakronia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 9–30.
- Szilágyi N. Sándor (2013): A mi szabálytalan nyelvünk. Egy analógiás nyelvtan vázlata. Kézirat, megjelenik a *Magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei III. Analógia és modern nyelvtan* című műhelykonferencia kötetében.
- T. Molnár István (1993): *A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

UJVÁRI TÓTH ANITA:

A VERBÁSZI MAGYAR AJKÚ DIÁKOK KÓDVÁLTÁSA

ÚJVIDÉKI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
HUNGAROLÓGIAI SZAK
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉK
DOKTORI ISKOLA
ÚJVIDÉK

TÉMAVEZETŐ: Dr. Láncz Irén

Bevezető

A dolgozat a verbászi Svetozar Miletić és az Október 20. Általános Iskolák magyar ajkú tanulóinak a kódváltását vizsgálja. Célunk az volt, hogy megtudjuk, hogy a gyerekek milyen szituációkban váltanak kódot, és milyen mértékű a kódváltás. A kutatást az interjú módszerével végeztük el. A két iskolában összesen 77 diák tanulja a magyar nyelvet választott tantárgyként. Mivel Verbászon nincs magyar tagozat, ezért a gyerekek kénytelenek szerb nyelven tanulni. Összesen 10 diákkal sikerült interjút készíteni, mert ennyien beszélnek a magyar nyelvet különböző szinten. A 10 diák közül öt magyar házasságból származnak, öt pedig vegyes házasságból. A vegyes házasságból származó gyerekeknél mindenhol az anyuka a magyar, az apuka pedig szerb. Továbbá a vegyes házasságoknál megfigyelhető, hogy ahol az anyuka a magyar, ott a gyerek valamilyen szinten beszél a magyar nyelvet, de ott, ahol az apuka a magyar, a gyerek esetleg csak ért magyarul, de nem beszél, vagy se nem érti, se nem beszél a magyar nyelvet. A helyzet eléggé szomorú, mert a 77 diáknak csak a 13%-a beszél a magyar nyelvet valamilyen szinten.

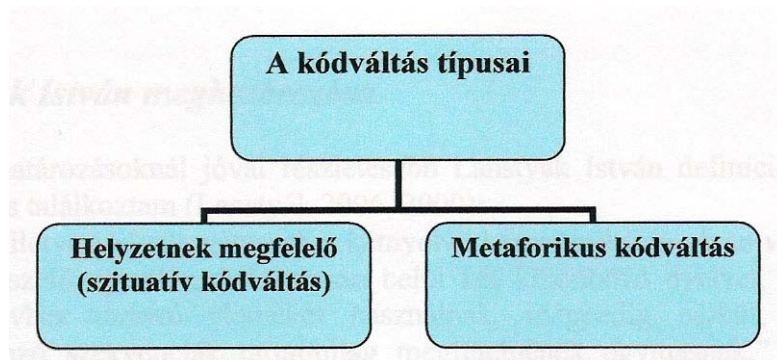
Most pedig nézzünk egy kis elméleti áttekintést a kódváltásról.

A kódváltás meghatározásai

A kódváltásról szóló szakirodalom többféleképpen határozza meg a kódváltás fogalmát. Bartha Csilla definíciója szerint a „kódváltás két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (BARTHA 1999, 119.). A kódváltásokkal kapcsolatos kutatásokban fontos megállapítani, hogy egynyelvű vagy kétnyelvű közösségek nyelvhasználatában fordul-e elő. Az egynyelvű közösségek (homogén közösségek) esetében a kódváltás egy nyelv különböző nyelvváltozatain belül történik, míg a kétnyelvű közösségekben (heterogén közösségek) a beszélő nemcsak nyelvváltozatot vált, hanem nyelvet is.

Ronald Wardhaugh (WARDHAUGH 1995, 92.) kétfajta kódváltást különböztet meg: az egyik a helyzetnek megfelelő, a másik a metaforikus kódváltás. Helyzetnek megfelelő kódváltás az, amikor a nyelveket a beszélők a szituáció szerint váltogatják: bizonyos helyzetben az egyik nyelvet, egy másikban a másikat használják. A téma által meghatározott nyelvi váltást metaforikus kódváltásnak nevezi Wardhaugh. Vannak olyan témák, melyek mindkét nyelvi kód használatát lehetővé teszik.

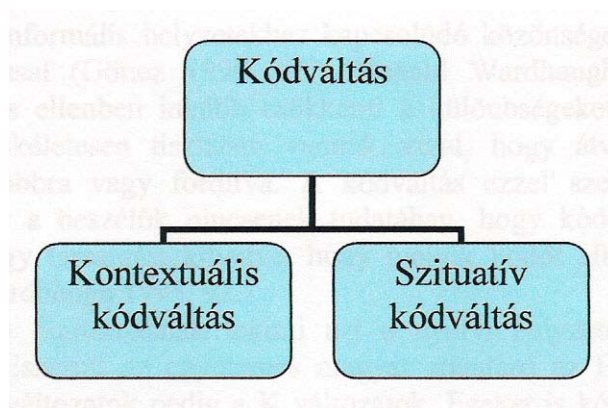
Az, hogy milyen kódot választunk, milyen kódra térünk át egy bizonyos alkalommal, azt jelzi, hogy milyennek szeretnénk látszani mások szemében. Minél több kódot ismerünk, annál nagyobb az előnyünk az egy kódot használó, ismerő emberekkel szemben.

(Wardhaugh nyomán)

Kiss Jenő (1995) a nyelvek közötti váltást, illetőleg változtatást nevezi kódváltásnak. Pontosabb meghatározása szerint: „A kódváltás két nyelvnek vagy nyelvváltozatnak a változó használata egy megnyilatkozáson belül vagy egyazon beszédaktusban.” (KISS 1995, 210.)

Wardhaugh-hoz hasonlóan Kiss is kétfajta kódváltásról beszél. Az egyik a kontextuális a másik a szituatív kódváltás.

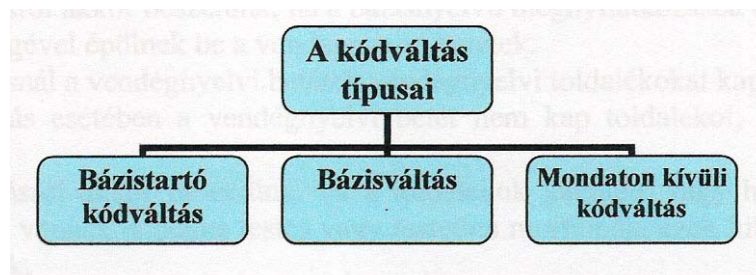

(Kiss Jenő nyomán)

Lanstyák István definíciója az eddigi meghatározásoknál jóval részletesebb. „Kódváltásnak, illetve kódváltogatásnak a kétnyelvű kommunikáció olyan válfajait nevezzük, melyekben a beszélő egyetlen diskurzuson belül két különböző nyelvet, pontosabban: két különböző nyelvhez tartozó elemeket használ, mégpedig anélkül, hogy az eltérő nyelvekhez tartozó szekvenciák tartalmilag megfelelneek egymásnak.” (LANSTYÁK 2006, 107.)

Egy kétnyelvű diskurzus *bázisnyelve* vagy másképpen *mátrixnyelve* a diskurzus elsődleges nyelve, vagyis az a nyelv, amelyiken a beszélgetés elvileg folyik. A mátrixnyelv elnevezés Myers-Scotton nevéhez köthető. Felállított egy modellt, a Mátrixnyelv Keret Modelljét. A model a mátrixnyelv és a vendégnyelv nyelvтанából indul ki, és kétnyelvűek kódváltásokat tartalmazó beszélt nyelvi diskurzusaiban írja le a két nyelv viszonyát. A kétnyelvű diskurzus *vendégnyelve* vagy *beékelte nyelve* pedig az a nyelv, amelyikből a bázisnyelven folyó diskurzusban megjelennek elemek. A vendégnyelvi elemet vagy elemek sorozatát vendégnyelvi betétnek nevezzük.

Lanstyák (2006, 108.) aszerint, hogy a kódváltás mekkora, milyen nyelvi egységet érint, három csoportot különböztet meg:

(Lanstyák, 2006 alapján)

A bázistartó kódváltásnál a kódváltás egy megnyilatkozásnál kisebb nyelvi egységet (egy vagy több szószerkezetet, szószerkezettagot, nem mondatrész értékű szót vagy kötött morfémát) érint. Ez a bázisnyelv a diskurzus folyamán változatlan marad, a vendégnyelvből csak betétek (szavak vagy szószerkezetek) kerülnek át a megnyilatkozásba.

Bázisváltás történik, ha a kódváltás egy megnyilatkozásnyi vagy annál nagyobb nyelvi egységet (egyszerű mondat, összetett mondat egy vagy több tagmondata, egy egész összetett mondat vagy több önálló mondat, de nem mondatzó) érint. Ekkor a bázisnyelv megváltozik.

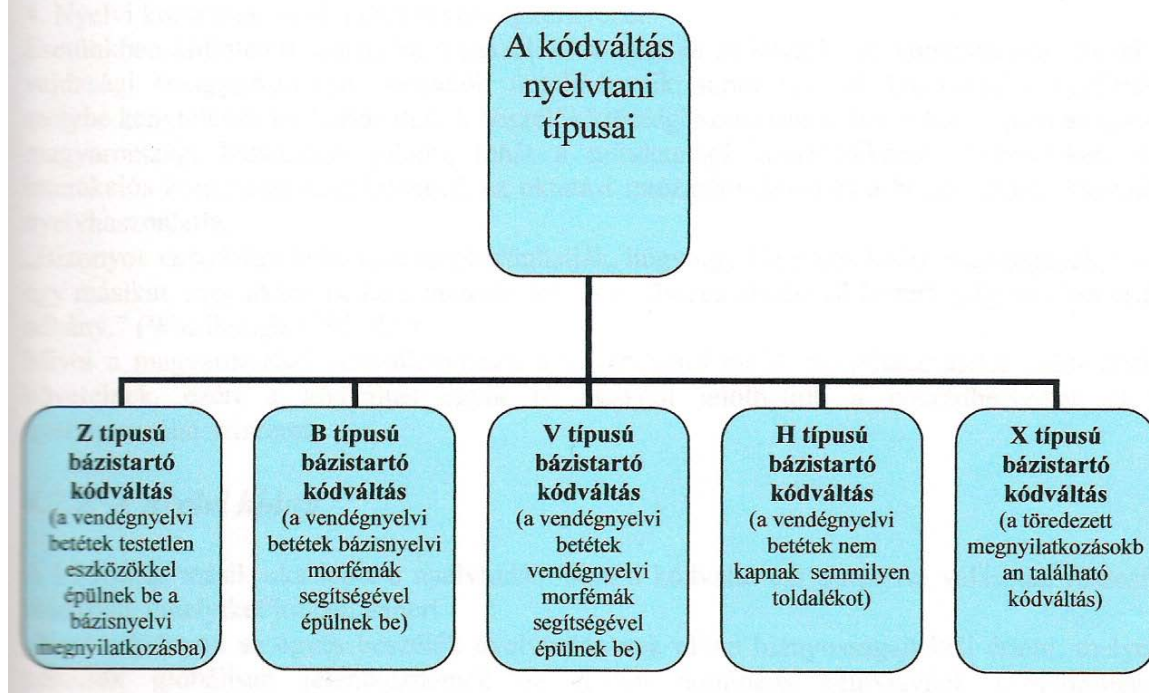
Bázisváltogatóról akkor beszélünk, ha sorozatos bázisváltással van dolgunk.

Mondaton kívüli kódváltás az, amikor a kódváltott szekvencia mondatzó, megszólítás vagy más hasonló elem.

A kódváltás egy nyelven belül is történhet pl. köznyelv-nyelvjárás között. A dolgozatban a két nyelv közötti kódváltásra helyezzük a hangsúlyt, mert a verbászi nyelvhasználat kapcsán ez a domináns.

A kódváltás nyelvtani típusai

Lanstyák szerint a beszélő ötféleképpen építheti be a vendégnyelvi betéteket a megnyilatkozásba. Ezek:

(Lanstyák, 2006 alapján)

- *Z típusú* a vendégnyelvi betét nem kap toldalékot.
- *B típusú* kódváltásról akkor beszélünk, ha a bázisnyelvű megnyilatkozásba bázisnyelvi morféimák segítségével épülnek be a vendégnyelvi betétek.
- *V típusú* kódváltásnál a vendégnyelvi betétek vendégnyelvi toldalékokat kapnak.
- *H típusú* kódváltás esetében a vendégnyelvi betét nem kap toldalékot, holott arra szükség volna.
- *X típusú* kódváltásról akkor beszélünk, ha a toldalékok jelenléte vagy hiánya nem releváns, azaz, ha vannak is benne testes vagy testetlen morféimák, ezek hibásak vagy hibásak is lehetnek.

A kódváltás oka lehet a nyelvtudás foka: a kódváltó azt a nyelvet választja, részesíti előnyben, amelyiket jobban ismeri. Elmondható, hogy nyelvhasználatunkkal, megnyilatkozásunkkal mások szemében képet alkotunk magunkról, mert „a szerint a kód szerint ítélnék meg bennünket, amelyet egy adott alkalommal használunk. Az emberek különböző érzésekkel viseltetnek a különböző kódok iránt: bizonyos akcentusokat „kellemetlennek”, másokat „gyönyörűnek” tartanak; bizonyos regisztereket „unalmasnak”, bizonyos stílusokat „pedánsnak” tekintenek; bizonyos nyelvek vagy nyelvfajták „elfogadhatatlanok”, illetve beszélőik „kevésbé kíváncsiak” és így tovább.” (WARDHAUGH 1995, 100.)

Fishman kidolgozta a nyelvcsere visszafordítására irányuló nyelvi tervezési elméletét. Fishman a földrengések intenzitását mérő Richter-skála mintájára alakította ki a korosztályok közötti kommunikációs töréspontok minősített skáláját. Ez a skála a beszélőközösségek nyelvének veszélyeztetettségi fokozatait jeleníti meg. Minél nagyobb érték rendelhető egy-egy közösség nyelvészociológiai helyzetéhez, annál nagyobb mértékű a közösségi nyelvváltozat kihalásának veszélye. (A táblázatban X nyelv a visszaszoruló változatot, Y pedig a terjedő nyelvet jelöli.)

A nyelvcsere visszafordításának Fishman-i modellje:

*„A nyelvcsere megfordításának fokozatai:
a korosztályok közötti kommunikációs töréspontok minősített skálája*

A nyelvcsere megfordítása a diglossia elérése által

8. fokozat:	A nyelv rekonstrukciója és/vagy individuális elsajátítása a felnőttkorban.
7. fokozat:	Kulturális interakció az X nyelven, elsősorban a közösség X-et beszélő idősebb korosztályának bevonásával.
6. fokozat:	Az X-et beszélő, intergenerációsan folytonos közösség létrehozása a családi élet, területi koncentráció és a környező intézmények közötti kapcsolat kiépítése és hangsúlyozása által: az anyanyelv átadásának alapja.
5. fokozat:	Írásbeliség a közösségi iskolák révén, amelyek a kötelező oktatás követelményeinek való megfelelést nem tekintik céljuknak.

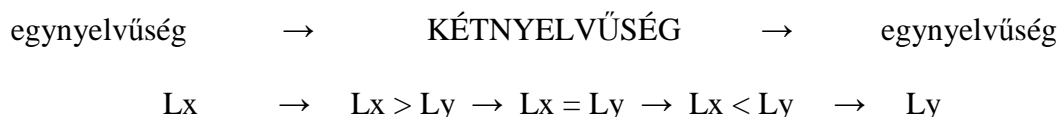
A nyelvcsere megfordítása a diglossia meghaladása által (annak elérését követően)

- 4.a fokozat:** Iskolák, amelyek az X csoport ellenőrzése alatt állnak, és amelyek a kötelező oktatás helyett látogathatók.
- 4.b fokozat:** Az Y csoport ellenőrzése alatt álló iskolák az X csoporthoz tartozó tanulók számára.
- 3. fokozat:** Helyi/regionális munkahely mind az X-et, mind az Y-t beszélők körében.
- 2. fokozat:** Helyi/regionális tömegtájékoztató és közigazgatási szolgáltatások.
- 1. fokozat:** Munkahely, tömegtájékoztató, oktatás és közigazgatás magasabb és nemzeti szinten.”

(FISHMAN 1991, 395.)

Fishman szerint nem lehetséges a terjedő nyelven folyó családi szocializáció gyakorlatának megváltoztatása nélkül. Ez a változás pedig csak akkor valósul meg, ha a törekvés a helyi közösségek szándékaival és céljaival legalább részlegesen egybeesik. Ha az utóbbi feltétel fennáll, a 6. fokozatot akár kormányzati intézmények támogatása nélkül is el lehet érni. A 6. fokozat célja a visszaszoruló nyelv funkcióinak és beszélői létszámának együttes kiterjesztése, és ennek megvalósítása csak az elsődleges nyelvi szocializáció alakításán keresztül valósulhat meg. A modell azt is hangsúlyozza, hogy a formális szociolingvisztikai színterek nyelvhasználatának alakítása – például a visszaszoruló nyelv bevezetése az iskolai oktatásban – önmagában nem elegendő a nyelvcseré folyamatának megszakításához. Verbáson is ez a helyzet figyelhető meg. A magyar nyelv használata kizárólag a familiáris szférára szorul vissza, vagy még onnan is kiszorul (6. fokozat). A kisebbségi nyelvnek az állami oktatáson kívül szervezett oktatása van meghatározott programok segítségével, de ez csak választható tantárgyként szerepel, tehát nem kötelező (5. fokozat). A kisebbségi nyelvet a munkahelyeken nem lehet alkalmazni, mert mindenféle ügyintézés többségi nyelven történik. Verbáson a kisebbség nyelvét a helyi közigazgatásban, lokális médiában nem használják. Olyan nyelvstratégiára van szükség, amely a Fishmani modellben résztvevő változatosságokat figyelembe veszi.

Hamers és Blanc (1989, 176.) a nyelvcseré folyamatának linearitását egydimenziós modelljükben a következő módon szemléltetik. Az ábra olyan kontinuumot jelenít meg, amely diakrón folyamatként a beszélők egymást követő korosztályainak nyelvi kompetenciáját a visszaszoruló nyelv (L_x) és a terjedő nyelv (L_y) ismeretének egymáshoz viszonyított arányával jellemzi. A beszélőközösségre kezdetben jellemző egynyelvűséget (L_x) a más nyelvű többségi csoportokkal érintkezésbe lépve kialakuló kétnyelvűség váltja fel, amelyben a beszélők kisebbségi nyelvi dominanciájú kezdeti szakaszát ($L_x > L_y$) a következő korosztály kiegyenlített kétnyelvűsége követi ($L_x = L_y$), majd a sorban a többségi nyelven domináns kétnyelvű beszélők csoportja következik ($L_x < L_y$). A folyamat utolsó állomásaként kialakul a beszélőknek a többségi nyelven egynyelvű korosztálya (L_y).

(HAMERS ÉS BLANC 1989, 176.)

A kapcsolatba kerülő nyelvek kölcsönösen hatnak egymásra, s ez fokozottabban érvényes a heterogén nemzeti közösségekre, ahol az államnyelv nagyobb mértékben hat a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatára, mint fordítva. Így van ez a Vajdaságban is. Szerbia tartománya, Vajdaság, többnemzetiségű közösség, ahol a magyarok aránya – az évszázadok

során – a történelmi és politikai viszonyok miatt nagymértékű változást mutat. A szerb nyelv hatása a magyar nyelvrendszer minden szintjén észlelhető, s már a korai gyermekkorban kezdődik. Minél idősebb az egyén, annál jobban rá van utalva, hogy a többségi környezet nyelvét használja. Míg az óvodáskor előtti gyermek leginkább a családban mozog, a családtagokkal kommunikál, addig az óvodás- és iskoláskorban már szükségszerűen kapcsolatba kerül a szerb nyelvvel, valamely idegen nyelvvel, s ez rendjén is van, mert ebben a korban sajátítja el legkönnyebben a második, harmadik nyelvet. A korai gyermekkorban tehát a családnak van döntő szerepe a gyerekek anyanyelvi fejlődésére (vagy a kétnyelvűség kialakítására, ha vegyes házasságban született). Ez később is nagymértékben befolyásolja az egyén nyelvhasználatát, de a tapasztalatok alapján, a szocializálódás folyamata során az óvoda, az iskola, az utca, a média hatása átveszi ezt a domináns pozíciót a családtól. Az óvodában, iskolában az anyanyelvápolásra fektetett fokozottabb hangsúly elodázhathatja, csökkentheti a szerb nyelv negatív befolyását, de ugyanakkor annak gyorsabb és könnyebb elsajátítását is lehetővé teszi. Ha azonban a tanulók anyanyelvi tudása és kifejezőképessége nincs kellőképpen megalapozva, később már nagyon nehéz kivédeni a környezeti nyelv hatását, sőt szinte lehetetlen.

A verbászi diákok esetében a szerb nyelv hatása a magyar nyelv minden szintjén tapasztalható, kezdve a beszédhangok magyartalan ejtésétől a magyar nyelv szellemétől idegen mondatalkotásig, de leginkább mégis a szóhasználat terén érhető tetten.

Verbász területi elhelyezkedése és a lakosság számaránya

Dél-bácskai körzet

(www.vojvodinaportal.com/hu/vajdasag/korzetek)

A lakosság számának áttekintésekor a 2002-es népszámlálás adatait vettük alapul. Mindebből kiderül, hogy a magyar lakosság Verbászon számarányát tekintve kisebbségben van.

Sok esetben a magyar nyelv ismerete inkább passzív, és az elődök nyelve már nem a kommunikáció elsődleges eszköze. Mivel a verbászi magyarság harmadik generációjába tartozó személyek nagyobb része vegyes házasságból származik, így nekik kétféle származásuk és feltehetően két(féle) vagy kettős identitásuk van, illetve felnőttként azzal fognak rendelkezni. A származás adott, az egyén identitása azonban változó. Egy magyar szülőktől származó, Szerbiában született egyén szerb nemzetiségűnek is vallhatja magát, és tarthatja a szerb nyelvet anyanyelvének. Ez például akkor fordulhat elő, amikor a (sokszor

szerb gyökerekkel is rendelkező) szülők tudatosan nem használják otthon a magyar nyelvet, a magyarsághoz érzelmi kötődésük nincsen. Vegyes családokból származóknál az identitásérzés szintén könnyen átbillenhet a szerb javára. A szülők és az iskolák feladata, hogy a kettős (nyelvi) identitást tudatosítsák, rögzítsék.

A Verbászon élő többedik generációs magyarság esetében az egyén nyelvi életében a magyar nyelv a második helyre kerül. Mivel Verbászon nincs magyar tannyelvű iskola sem magyar tagozat, így az első nyelv az iskola nyelve, vagyis a szerb nyelv. Ez a nyelv a szerb nemzetiségű tanulók anyanyelve. A szerb iskolarendszer a más nemzetiségű családok gyermekei számára a legtöbb településen támogatja az anyanyelvi (származási nyelvi) oktatást. Első nyelvként ekkor az anyanyelv szerepel, a szerb nem anyanyelv, hanem környezetnyelv.

A magyar mint származási nyelv nem csak abban tér el a magyar mint idegen nyelvtől, hogy tanulója magyar(párú) házasságból származik. A magyar származási nyelvet tanulóknak nem kell kiegyensúlyozott kétnyelvűeknek vagy két anyanyelvűnek lenniük. A kétnyelvűség azonban feltétel kellene, hogy legyen. A magyar nyelvet a gyermekeknek mikrokörnyezetükben, illetve kisebb, időszakos makrokörnyezetükben (pl. magyarországi nyaralás) rendszeresen és biztosan kellene használniuk ahhoz, hogy az iskoláskor kezdetével már legyen olyan magyar nyelvi kompetenciájuk, amelyet fejleszteni lehet.

„A magyar származási nyelvként történő oktatása nem csak nyelvoktatás. A magyar nyelvi kompetencia kialakításához mint elsődleges feladathoz rendeljük a magyar (vonatkozású) kulturális ismereteket. Más oldalról megközelítve: a kulturális ismeretek átadásával egyidejűleg, azok segítségével támasztjuk alá, erősítjük meg a nyelvi kompetenciát. A kulturált nyelvi magatartásra való felkészítés tehát a magyar nyelvi és irodalmi nevelés mellett a történelmi, a földrajzi, a művelődéstörténeti stb. ismeretek átadásával jár együtt. A fokozatosan bővülő szóhasználat, a szövegértési képesség fejlődése a tantárgyi integráció során támogatja a tanulók magyar nyelvi kompetenciáját. A tárgyi tudás alapvető eszköze a magyar nyelvi és kulturális kompetencia fejlesztésének. A tanterv megvalósítása során a magyar származási nyelvként történő oktatásban törekedni kell a tanulócsoporthoz, azon belül is az egyes diákok szükségleteinek megfelelő módszertani változatosságra és differenciálásra.” (ILLÉS-MOLNÁR)

Bokor József tanulmánya oktatási, kutatási és személyes tapasztalatokból kiindulva írja le a muravidéki magyar anyanyelv használatának legfontosabb jellemzőit. Ugyanezek a jellemzők érvényesek a verbászi magyarság anyanyelv használatára:

- „kevés és csökkenő tendenciájú a magyar nyelv beszélőinek a száma;
- erősen szórványosodik a magyarság (sok a vegyes házasság, erős a migráció, az asszimiláció és az előregedés);
- nem működik egyformán a három szint: a családi-mindennapi, a közéleti-szakmai és a tudományos-publicisztikai-szépirodalmi szint;
- korlátozódnak a funkciói, csökken az életképessége, és szűkül a használati köre.” (BOKOR 2009, 19–20.)

Kódváltás és szituációi

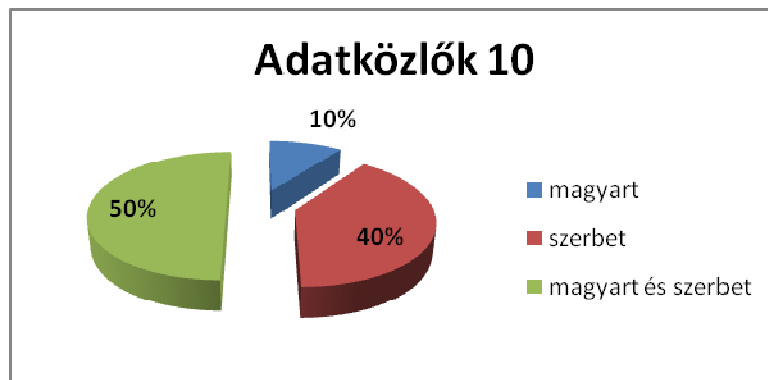
A verbászi felmérés interjúja a következő kérdéseket tartalmazza:

1. Milyen nyelvű tévéműsorokat szoktál nézni?
2. Milyen nyelven beszélsz: anyukáddal, apukáddal, nagymamáddal, nagyapáddal, barátaiddal, rokonaiddal? (Miért?)

3. Milyen gyakran használod a magyar nyelvet? (Miért?)
 Ritkán
 Mindig
 Gyakran
4. Mi történt veled a nyári szünidőben?
5. Meséld el, mi történt veled tegnap!

Az általános adatokból kiderül, hogy a gyerekek közül 6 lány és 4 fiú adott interjút, 5 magyar családból származik, a másik 5 pedig vegyes házasságból. Három gyerek a Svetozar Miletić Általános Iskolába jár, míg 7 az Október 20. Általános Iskolába.

A kérdések kidolgozásával a következő eredményeket kaptuk.

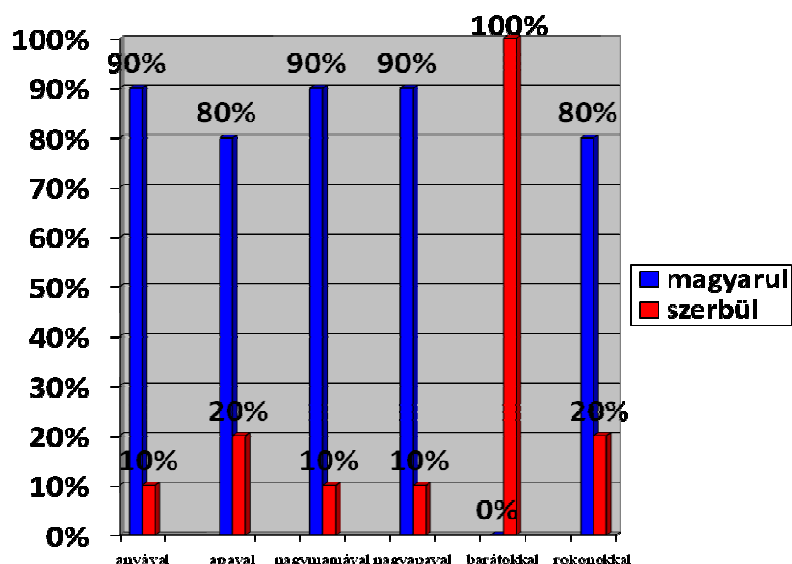

A tévéműsorok tannyelve

Az adatközlők fele, 50%-a (5 gyerek) magyar és szerb nyelvű tévéműsorokat szokott nézni, 40%-uk (4 gyerek) csak szerb nyelvű tévéműsorokat néz, és csak 10%-uk (1 gyerek) néz magyar nyelvűeket. Ezekből az eredményekből láthatjuk, hogy a média is nagy mértékben befolyásolja a gyerekeket abban, hogy melyik nyelvet használják intenzívebben. Tehát a média egyfajta követendő példát jelent a számukra, ez látszik is az eredményekből.

A kommunikáció nyelve a szituációk függvényében

A következő kérdésre, Milyen nyelven beszélsz: anyukáddal, apukáddal, nagymamáddal, nagyapáddal, barátaiddal, rokonaiddal? – a következő eredményeket kaptuk:

A gyerekek 90%-a (9 gyerek) magyarul beszél az anyjával, a nagymamájával és a nagyapjával, 80%-uk (8 gyerek) pedig az apjával és a rokonokkal, míg 0%-uk a barátokkal. A szerb nyelvet 100% (10 gyerek) használja a barátokkal, mivel azok nem tudnak magyarul 20%-uk (2 gyerek) az apjukkal és a rokonokkal, míg 10%-uk (1 gyerek) használja az anyjával, a nagymamájával és a nagyapjával.

A magyar nyelv használatának gyakorisága

A magyar nyelv használatának a gyakoriságát vizsgáló kérdésre a következő válaszokat kaptuk.

Az adatközlők 50%-a (5 gyerek), vagyis azok a gyerekek, akik magyar házasságból származnak mindig használják a magyar nyelvet, 30%-uk (3 gyerek) gyakran, és 20%-uk (2 gyerek) ritkán, ez utóbbiak vegyes házasságból származnak.

A két kérdés válaszainak eredményét (A kommunikáció nyelve a szituációk függvényében és A magyar nyelv használatának gyakorisága) összehasonlítva ellentmondás figyelhető meg, mivel mind a 10 gyerek a barátaival csak szerb nyelven kommunikál viszont öten azt állítják, hogy mindig használják a magyar nyelvet. Ez annak tudható be, hogy adatközlőim a válaszaikkal pozitív képet szerettek volna alkotni magukról, és így a kérdésre nem reálisan válaszoltak.

A gyerekek kódváltása spontán beszédben

A következő adatok összegyűjtésére úgy került sor, hogy az interjú két utolsó kérdésében a gyerekeknek mesélniük kellett a megadott témáról. Ezzel az volt a célunk, hogy konkrét példákkal támasszuk alá a kódváltást.

A vendégnyelvi betétek beépülése az általunk készített megnyilatkozásokba Lanstyák meghatározása szerint.

Z típusú kódváltás figyelhető meg a következő mondatokban:

Ništa više.

A nagyapám onako bio sretan és akkor elenged kint játszani.

Ottan van nagy ljudi koji beszél magyarul.

Én ujutru sam ustala, és kicsit kimentem napolje.

B típusú kódváltás van a következő mondatokban:

Voltam/voltunk a bazenon.

Voltam banjaba.

Mentünk a salaba.

A bazenon voltunk fürdeni.

Voltam takmičenjen itt Verbászon és kaptam medaljokat.

Crtanikat néztem a tévében.

H típusú kódváltásra példák:

Ottan a Vrbas ljudi mind beszél szerbül.

X típusú kódváltás figyelhető meg a következőkben:

Voltunk rokonoknál Budimpeštalon.

Játszottunk kompjuterba.

Mentem dógozni a földön.

Az enyém barátai nem tud magyar.

Lanstyák meghatározását követve ezek a gyerekek a bázistartó kódváltást alkalmazzák.

Összegzés

Ebben a környezetben a szerb nyelv hatása magától értetődő és elkerülhetetlen. A tanulás és tanítás nyelve kizárólag a szerb. A magyar már csak választható tantárgyként szerepel. Sokszor a szülők a gyerekek helyett döntenek el, hogy kell-e a magyar nyelv vagy nem. A szülők nagyon sok esetben úgy gondolják, hogy a gyerekek ebben az országban könnyebb lesz a jövőben boldogulnia, ha a szerb nyelvet használja és azon a nyelven tanul. Vegyes házasságban a szülők inkább a többség nyelvét használják, hogy mindenki megértse őket, és nem nagy gondot fordítanak arra, hogy a gyerek elsajátítsa a magyar nyelvet, valamilyen ezt nem tartják fontosnak. A magyar nyelv helyzete Verbászon elég szomorú. Sajnos kihalóban van, tehát a nyelvcserre példájával állunk szemben. Általában a magyar házasságból származó gyerekek választják a magyart, mint választható tantárgyat és az olyan vegyes házasságból származó gyerekek, ahol az anya magyar anyanyelvű. A helyzet súlyosságát és a szabad aktivitások hiányát figyelembe véve nagyon nagy szükség lenne magyar színjátszócsoporthoz, énekcsoport, versmondó műhely és kézműves műhely létrehozására, mivel a gyerekek, így iskolán kívül is kapcsolatba kerülnének a magyar nyelvvel és kultúrával.

Mivel a szerb társadalom egy masculam társadalom, tehát a másságot nem fogadja el, vagy beolvaszt vagy kiteszt, így az emberek egyszerűbbnek látják az asszimilálódást, minthogy ápolják és megtartsák saját gyökereiket. Ezzel szemben a magyar társadalom és ezzel együtt a vajdasági magyarság feminim jellegű, tehát toleráns és befogad.

Reméljük, hogy a tudatos tervezésnek, a nyelvpolitikának és a kutatók munkájának köszönhetően megakadályozhatjuk a magyar nyelv elsorvadását, valamint elősegíthetjük az anyanyelvként történő oktatását is.

Melléklet

A lakosság számaránya a nemzeti vagy etnikai hovatartozás szerint

A település megnevezése és típusa összesen	Verbász község 45852	városi lakosság 25907	vidéki lakosság 19945	Verbász 25907
szerbek	21907	10670	11237	10670
montenegróiak	11371	7785	3586	7785
jugoszlávok	675	529	146	529
albánok	45	13	32	13
bosnyákok	23	10	13	10
bolgárok	14	14	-	14
bunjevácok	23	16	7	16
vlahok	1	-	1	-
magyarok	2885	2003	882	2003
macedónok	155	84	71	84
muzulmánok	100	40	60	40
németek	127	106	21	106
romák	136	40	96	40
románok	7	7	-	7
oroszok	47	44	3	44
ruszinok	3765	1478	2287	1478
szlovákok	312	89	223	89
szlovénok	57	46	11	46
ukrajnaiak	975	745	230	745
horvátok	659	427	232	427
csehek	18	17	1	17
többiek	60	46	14	46
nem nyilatkozottak és meghatározhatatlanok	1326	904	422	904
regionális hovatartozás	149	111	38	111
ismeretlen	1014	682	332	682

(STANOVNIŠTVO. Nacionalna ili etnička pripadnost. Podaci po naseljima 1. Beograd, februar 2003. Republika Srbija, Republički zavod za statistik)

Bibliográfia

- BARTHA Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOKOR József (2009): A nyelvpolitika és a muravidéki kétnyelvűség. In: Bokor József (2009): Nyelviség és magyarság a Muravidéken. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.
- FISHMAN, Joshua A. (1991): Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters, Clevedon. In: Bodó Csanád: Nyelvi szocializáció és nyelvi tervezés a moldvai magyar – román kétnyelvű beszélőközösségekben.
- HAMERS, Josiane F. és Michel H. A. Blanc (1989): Bilinguality and Bilingualism. Cambridge University Press, Cambridge.
- KISS Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LANSTYÁK István (2006): A kódváltás nyelvtani típusai a szlovákdomináns kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában. In: Lanstyák István: Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- STANOVNIŠTVO. Nacionalna ili etnička pripadnost. Podaci po naseljima 1. Beograd, februar 2003. Republika Srbija, Republički zavod za statistiku
- WARDHAUGH, Ronald (1995): Szociolingvisztika. Osiris – Századvég, Budapest.

Internet

- www.vojvodinaportal.com/hu/vajdasag/korzetek
- Illés-Molnár Márta: Minden anyanyelv származási nyelv, de nem minden származási nyelv anyanyelv
- www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=191

PAEDDR. VAS KINGA OLVASSUK VAGY NÉZZÜK?

ÁLLAPOTJELENTÉS A XXI. SZÁZADI GYEREKEK OLVASÁSKULTÚRÁJÁRÓL

Selye János Egyetem, Komárom
Magyar Nyelv és Irodalom Doktori Iskola
Témavezető: Prof. PhDr. Erdélyi Margit, CSc.

Bevezetés

A könyvekben található kiterjedt és magvas gondolatok milliányi apró igazságból épülnek fel. A jó könyv nem csupán annyi, amennyit az író beleépített, az is benne van, amit az olvasó fantáziája felfedez benne. Aki sokat és értőn olvas, az a könyvekben talált kincseket adaptálja, és mint kulturális tőkét használja egy életen át. Ahhoz, hogy önállóan tudjon gondolkodni és következtetni, az embernek meg kell ismernie mások gondolkodását, gondolatait és következtetéseit.

Tévedés azt hinni, hogy az olvasóvá nevelés az iskolában vagy az óvodában kezdődik. Aki mese- és beszélgetéshiánnyal érkezik az óvodába, abból majdnem bizonyosan nem-olvasó gyerek, nem-olvasó felnőtt lesz. Az olvasóvá nevelés első számú felelőse maga a szülő, aki elsősorban azzal serkentheti olvasásra gyermekét, azzal segítheti a nevelés folyamatát, hogy példát mutat az olvasás és a könyvek szeretetében, tiszteletében, valamint azzal, hogy már nagyon korán mesél és felébreszti a gyermeki fantáziát, majd sokáig ébren tartja a könyvek által.

A szülő képes megszerettetni a gyermekkel a könyvet. Az együtt olvasás, a könyv tartalmának megbeszélése vagy családi programként a könyvtár meglátogatása elősegíti az olvasóvá válást. A könyvek tudatos kiválasztása, a helyes szelektálás fontos az igényes és esztétikus olvasáskultúra elterjesztéséhez. Ha otthon ellenőrizetlenül a tévé vagy a számítógép előtt felejtjük a gyereket, könnyen rabjává válik, elfásul, és elveszíti érdeklődését a való világ iránt. A részletekbe menően pontos digitális valóság elnyomja a fantáziát, amit csak a könyv képes igazán fejleszteni, mivel csak a szöveg tartalmát kapja belőle az olvasó, minden mást neki kell elképzelni, kiszínezni és értelmezni, főként a tanult minták révén.

A XX. század közepétől Magyarországon Nagy Attila, Gereben Ferenc, Katsányi Sándor, Vidra Szabó Ferenc, Kamarás István, Lőrincz Judit és még sokan mások kutatásai bizonyítják, hogy egyre kevesebb időt fordítunk olvasásra, és többet nézünk tévét, számítógépezünk. Ez a probléma felkeltette az érdeklődésemet, ezért 2012 őszén elvégeztem egy kutatást a dunaszerdahelyi Vámbéry Ármin Alapiskola 10–14 éves korú tanulói körében. A vizsgálathoz a kérdőíves módszert alkalmaztam. A felmérésnek köszönhetően képet kaptam a fiatalok olvasási szokásairól, szabadidős tevékenységéről, kedvelt olvasmányairól.

Jelen dolgozatomban igyekszem bemutatni a mesék szerepét a gyermeki lélek és érzelmi intelligencia fejlesztésében, továbbá ismertetem az olvasott, illetve felolvasott mesék, valamint a rajzfilmek által kiváltott hatást. Ezt követően az általam végzett felmérés eredményeinek egy részét ismertetem. A vizsgálat eredményeinek részletes bemutatását e tanulmányom terjedelmi határai nem teszik lehetővé, ezért csak a témában releváns kérdéseket érintem, konkrétan a gyerekek és szüleik tévénezési és olvasási szokásait, illetve e tevékenységek végzésének gyakoriságát ismertetem.

A mesék fontossága a gyermekek életében

A mesék fontos tartalmakat hordozva felkínálják az azonosulás lehetőségét, kitágítják a valóságot, de felhasználhatóak a problémamegoldás és alkalmazkodás fejlesztésére is, és segítenek a szorongásoldásban. A mesének jelentős szerepe van a gyermekek értelmi és érzelmi fejlődésében azért is, mert viselkedési mintákat nyújt számukra.¹

Azok a gyerekek, akik rendszeresen hallgatnak mesét, iskolás korukra a szövegértés, a szókincs és általában a nyelvi fejlettség szintjén jóval megelőzhetik azokat a társaikat, akiknek nem volt ebben részük. Ráadásul a jó mesehallgatókból lesznek a lelkesen és örömmel olvasó gyerekek. Anyanyelvből és matematikából azok a gyerekek, akiknek olvastak, akár 0,4 jeggyel magasabb eredményt érnek el.² Az a gyerek, aki minden nap hall mesét az iskolába lépés idején, 1,5 évvel előzheti meg anyanyelvi szinten azt a kortársát, aki nem rendszeres mesehallgató.³ Megdöbbentő eredmények ezek, pedig a mesék fontossága nem modern felismerés.

Már az ősi kultúrákban is közösségformáló szerepük volt a meséknek. Napjainkban ez a közösség a faluról a családra szűkült, de szerepe ugyanúgy megmaradt. A mesemondás továbbra is tökéletes alkalom arra, hogy szülő és gyerek jobban megismerje egymást. A szabadidő eltöltésének ez remek módja, mely közelebb hozza egymáshoz a család tagjait, nem beszélve arról, hogy milyen fontos szerepe van a mesének a gyermek személyiségfejlődésében.

A kisgyermekkor lényeges történése a szülők valamelyikével történő esti mesehallgatás. A mesélés testi jóllét állapotában, vacsora és fürdés utáni, ellazult állapotban, nyugalmas környezetben, csendben, elalvás előtti, „módosult tudatállapotban” zajlik. Ha ez nem lenne elég, ott van még a gyakori testi kontaktus: ölben ülés, érintés, szemkontaktus, esti puszi, a meghitt együttlét a szülővel. A rajzfilmnézés egyik problémája éppen az, hogy hiányzik belőle az a meghitt, intim kapcsolat, ami a mesélés alkalmával a mesélő és a gyerek között létrejön. A meseolvasás, szabad mesemondás közben a szülő folyamatos kontaktusban van a gyermekkel, észreveszi, ha nem ért valamit, rá tud kérdezni a homályosnak tűnő részletekre. Erre a tévénézés során legfeljebb utólag van lehetőség. Éppen ezért jó, ha a gyerek és szülő közösen ül a képernyő elé, hogy meglegyen a lehetőség a látottak megbeszélésére és feldolgozására. „Két-három éves kortól a szülővel közösen már meg lehet nézni egy tíz-tizenöt perces mesefilmet, de fontos, hogy folyamatosan figyeljünk arra, hogy a gyerek miként reagál a látottakra. Iskoláskor előtt semmiképpen sem szabadna a napi maximum fél órát átlépni, mivel a gyerek megrekedhet az infantilis befogadási szinten, és megszokja, hogy feldolgozás nélkül habzsolja a sok külső képet.”⁴

A szülői esti mese a gyermek fantáziáját, képzelőerejét is fejleszti. Nem látja el sablonokkal, előre gyártott képi, vizuális élménnyel, mint a tömegkommunikációs eszközök közül a tévé, videó, mozi, stb. A meseélményben a gyerek tudja, hogy ami a mesetörténetben van, az irreális, mégsem kételkedik. Az olvasás valójában egy belső képteremtés, folyamatos utazás a képzelet birodalmában. Az olvasott történet saját történetünk lesz, és saját történetünkön keresztül leszünk olvasók, belső képteremtők. A könyvekben önmagunkról olvasunk, hiszen saját emlékeink, tapasztalataink mentén értelmezzük a szöveget. Éppen ezért ugyanannak a szövegnek annyi olvasata van, ahány

¹ Éger Veronika in <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00072/pdf/05konferenciak.pdf>

² http://eduline.hu/kozoktatasi/2011/11/3/Ezert_erdemes_minel_tobb_meset_olvasni_Y0YMXC

³ <http://www.weeg.hu/konyvtar/main.php?page=36>

⁴ Kádár Annamária: Mesepszichológia, Kulcslyuk Kiadó, Szekszárd, 2012, 61.

olvasója.⁵ Emiatt jelent nagy csalódást, ha a könyv elolvasása után megnézzük a könyv alapján készült filmet, mert saját belső képeink ütköznek a külső képekkel.

A mesehallgató viselkedésmód kialakulása rendkívül fontos a jó olvasóvá válás szempontjából. Ez négy-öt éves korban alakul ki, amikor a gyermek szimultán, kettős tudattal fogadja be a mesét. Bár nem téveszti össze önmagát a mesehőssel, és tudja, hogy ő nem fog varázsszóra tünderré változni, mégis mélyen átéli a történeteket. Ekkor válik a történet befogadása örömforrássá, feszültség-hordozóvá és feszültség-levezetővé egyben. A gyerek egyszerre résztvevője és hallgatója a történetnek, miközben lehetősége van a belső képek létrehozására. A későbbi befogadói attitűd, a jó olvasói készség ebben a korban alapozódik meg. „A belső kép fiziológiai változásokat idéz elő a gyerekekben. Az tud jól olvasni, aki spontán tud belső képeket létrehozni. A változások, melyek a szervezetünkben zajlanak olvasás közben elmélyítik az érzelmi azonosulást. Belső kép nélkül az olvasás unalmas, érdektelen.”⁶

Ha a gyereket a televízió elé ültetjük, egyrészt megfosztjuk attól a lehetőségtől, hogy a mozgás segítségével dolgozza fel a szerzett élményeket, másrészt a tévé képernyőjén látott külső képek azonnal leállítják a belső képkészítés folyamatát, amit a gyerek mesehallgatáskor vagy meseolvasáskor él át. Ilyenkor a fantázia nem működik, és a gyermek kreativitása sem fejlődik. „A tévézés legfőbb veszélye az, hogy a gyermek nem tud különbséget tenni a külső és belső kép között, nem tudja függetleníteni magát attól, amit látott.”⁷ Kádár Annamária felhívja a figyelmet arra is, hogy külső képnek nem csak a mesék rajzfilmes adaptációi számítanak, hanem a leporellóval, bábbal illusztrált mesék is.

A tévézés veszélyeit fokozza, hogy a tévé képernyőjén felfoghatatlanul gyors tempóban pergő képekkel szembesül a gyerek, ami nagyon megterhelő az idegrendszere számára. Ezeket a vibráló képeket jobb esetben az álmai során dolgozhatja fel, amennyiben ez nem sikerül, megjelenik a szorongás.

A képernyőt figyelve agyunk elektromos hullámszerkezete megváltozik. Míg az alvás vagy meditációs állapotokban megfigyelhető folyamatok során agyunk elfordul a külvilágtól és nyitva áll a belső világ hatásainak feldolgozására (hasonlóképp a képzelet, belső képek áramlásakor), s így az alvásból, meditációból pihenten, én-azonosság-érzésünkben megerősödve térünk magunkhoz, addig a képernyő figyelése én-idegen, külső hatásoknak nyit meg bennünket.⁸ A tévé mesecsatornáin sugárzott rajzfilmfolyam túl azon, hogy tartalmilag legtöbbször kusza, agresszív és igénytelen, formailag sem igazán alkalmazkodik a kicsik igényeihez. A gyorsan változó, villódzó képek nem hagynak időt és teret a gyerekeknek arra, hogy fantáziája, érzelmi feldolgozó munkája révén belső képeket készítsen. A megszakítás nélkül, órákon át ömlő, újabb és újabb mesék emésztetlenül haladnak át a kicsi elméjén. Nincs mód visszakérdezni, az izgalmas részeket újra és újra átélve, fokozatosan uralni a mesebeli bonyodalmak keltette szorongást.

A kisgyerekeknek nagyon nagy a kép-éhsége, mert sok feldolgoznivalója van. De a picik még nem tudnak különbséget tenni belső és külső kép között. A külső kép nem járul hozzá a feldolgozáshoz, sőt, feldolgozhatatlan információkkal árasztja el és blokkolja a belső képkészítést. A feszültségek, indulatok így felhalmozódnak, feldolgozatlanul maradnak.⁹

⁵ Uo. 2012, 58-59.

⁶ <http://www.weeg.hu/konyvtar/main.php?page=36>

⁷ Uo. 2012, 59.

⁸ Vö. Vekerdy Tamás: A képernyők varázsa In *Fordulópont* (1999): Tévé előtt védtelenül?, Pont Kiadó, Budapest

⁹ Vö. „A gyerek nem tud különbséget tenni a külső és belső kép között. Űl a televízió előtt, és nem tud elszakadni tőle. A külső kép nemcsak testileg bénítja le a gyerek mozgását, hanem lelkileg is, mert a külső kép megjelenése blokkolja a belső kép készítését. A tévézés miatt agresszívbabbak lesznek a

A virtuális valóságban, a tévéműsorokban többnyire nem a dolgok természetes menetével találkozunk, hanem egy felpörgetett, irreális életritmussal. Egyik pillanatban még az orángutánok életét figyelhetjük meg, a következőben defibrillálunk életveszélyes helyzetben vagy éppen egy csillag felé száguldunk. E látott képek megmaradnak bennünk és tovább dolgoznak. Ezek a benyomások sokkal tartósabbak, mint az olvasott vagy csak hallott szöveg. Leginkább akkor, ha a részletek jól kidolgozottak, valóságshűek, a gyermekekben, serdülőkben mélyebb nyomokat hagynak, akik jobban ki vannak e hatásoknak szolgáltatva. A nagy mennyiségű agresszió napjainkban nemcsak az akciófilmeket, hanem a kifejezetten gyerekeknek szánt rajzfilmeket is elárasztja. A képernyőn látottak hatást gyakorolnak érzelmeinkre, a tragédiák részletezése traumatikus hatású is lehet és a valóság téves értelmezéséhez vezet: az erőszak az egyetlen konfliktusmegoldó eszköz.¹⁰ „A gyermeknek hétéves koráig jellemző tevékenysége az utánzás, nem is tud mást tenni, emiatt kiszolgáltatott a közvetlen környezetében levő személyeknek, akik azonosulási mintát nyújtanak számára. A meseszereplőkkel való azonosulás is ezt az utánzási, azonosulási lehetőséget teremti meg. Emiatt veszélyesek az agresszív tartalmú rajzfilmek, amelyekben a főhős kártékony viselkedésének nincs semmilyen negatív következménye.”¹¹

Természetesen a mesék is tele vannak véres jelenetekkel, harcokkal, csak hogy ebben az esetben szelektíven alkalmazott erőszakról van szó, míg a televízióban ezt felváltotta a futószalagon gyártott, bármely esetben elfogadható erőszak. Első ránézésre valóban gondolhatnánk azt, hogy a tündérmesékben megjelenő boszorkányok, sárkányok és farkasok rendkívül félelmet keltőek egy gyermek számára. Ugyanakkor éppen az ellenkezőjéről van szó: a kicsikben eleve vannak szorongások, hiszen ki vannak szolgáltatva a felnőtteknek egy számukra még kevésbé érthető világban, így a mesék lehetőséget adnak nekik, hogy nehezen meghatározható érzéseiket formába öntsék, kiélhessék. A kisgyermek szoronghat szülei elvesztésétől, saját tehetetlenségétől a felnőtt világban, testvére iránti irigységétől, vagy épp haragjától, amit tiltanak. A Hófehérekére féltékenykedő gonosz mostoha, az erdőben eltévedő Jancsi és Juliska, a királylányt fogva tartó hétfejű sárkány ezeket a fejlődéssel járó szorongásokat jeleníti meg nagy erejű, szimbolikus képekben. Bármilyen hajmeresztőek is legyenek a kalandok, a hős a mese végére mindig felülemelkedik a nehézségeken. Ha a gyermek ki tudja várni a szorongás fantáziaképein áthaladva a vigasztalás és megszabadulás képeit, a történet végét, akkor a hátborzongató mese nagyon is jótékony hatású. Arról szól, hogy az élet tele van ismeretlen, félelmetes dolgokkal, de ezeken bátorsággal, hűséges barátok segítségével még a legkisebb is túljuthat. A tündérmese olyan jelenségekről beszél a gyerekek életéről, halálról, emésztő haragról és féltékenységről, amelyekről máshogy, elvont fogalmak szintjén nem tudnánk beszélni vele. A tündérmesékkel tehát nem megijesztjük, épp ellenkezőleg, sajátos formában éppen hogy megnyugtatjuk az apróságokat, amikor a mese szimbólumai révén eszközt adunk a kezükbe félelmeik megjelenítéséhez és a fantázia révén történő felülkerekedéshez.¹²

„Gyakran a tévénézési szokások és a képernyőn látott erőszakos magatartásminták számlájára írják a gyermekkori agresszív magatartásminták kialakulását. Bizonyos, hogy van kapcsolat a kettő között, ugyanakkor a televízió önmagában nem tehető felelőssé ezért.

gyerekek, mert nincs feldolgozás, nincs belső képkészítés. A belső képben az én-azonosságok dolgozódnak fel, míg a külső kép nem én-azonos, átmossa az agyat (...) A hallott mese semmivel sem helyettesíthető. Ha a gyerekek megfelelő gyakorlata van a belső kép készítésében, akkor válhat olvasóvá.” (<http://www.weeg.hu/konyvtar/main.php?page=36>)

¹⁰ Vö. Ilona János: Négyszögletes látszatvilág. In: *Fordulópont* (1999): Tévé előtt védtelenül?, Pont Kiadó, Budapest

¹¹ Kádár Annamária: *Mesepszichológia*, Kulcslyuk Kiadó, Szekszárd, 2012, 147.

¹² Vö. Bettelheim: *A mese bővölete*, Korvina Kiadó, Budapest, 2011

Mint ahogy a sok gyermek életében már kisiskoláskor előtt megjelenő virtuális tér, az internet és a videójátékok világa sem, melyben otthonosan és követheetlen sebességgel mozognak. Ezen a téren is érdemes megfelelő kompromisszumokat kialakítani. A felnőtt szerepe meghatározni, hogy a gyermek életkori sajátosságainak megfelelően mire használhatja a televíziót és az internetet, de az első néhány évben mindenképpen érdemes korlátozni az ehhez való hozzáférést, mivel lényegesen fontosabb, hogy a kisgyermek a szabad levegőn minél többet mozogjon, mesét hallgasson és szabadon játsszon.¹³

Igaz, hogy a tévé nézéssel a gyerekek elsősorban befogadni képesek a hatásokat, nem pedig újat teremteni, alkotni, mégsem kellene, hogy a tévé az ellenségünké váljon, hiszen a hangot és látványt közvetítő média, nagy erejű hatórendszer, amellyel sok mindent elérhetünk: újszerű műveltséget, a kulturális hátrány csökkentését, a tanulás megkönnyítését. A tévének megvan a lehetősége arra, hogy a kultúrát gazdagítsa és vannak is ilyen műsorok, csatornák, ám azzal, hogy egyfajta valóságot teremt, a világot hozza el otthonunkba. S mint minden nagy hatású eszköz esetében a veszélyek száma is jelentős.

Mivel a gyerekek még nem elég érettek a műsorok megválasztására, ez a felelősség a szülőket terheli. A teljes tilalom ugyanakkor csak megnöveli a kíváncsiságot, így különbséget kell tegyünk az értékes és akár káros műsorok közt. A televízió sajnos túlnyomórészt olyan világképet közvetít, mely egy tapasztalattal és ítélőképességgel még nem rendelkező gyermek számára torz támpontot nyújthat. Annak a gyerekek azonban, „aki lelkileg-érzelmileg rendben van, nem jelent veszélyt egy rajzfilm megnézése, amennyiben az nem túl hosszú, és a szülővel közösen megbeszélik a látottakat. A probléma ott kezdődik, amikor a tévé nézéssel a meséket szeretnénk helyettesíteni – hiszen a mesében a történet a gyerek elméjében kel életre, megmozgatva a fantáziáját, érzelmeit, félelmeit, vágyait. A mesehallgatás olyan belső igény és tevékenység, ami semmivel nem helyettesíthető!”¹⁴

Gyermekek – olvasás – televízió

Az alábbiakban általános iskolások körében végzett vizsgálatom eredményei következnek, melyek további kutatásokra ösztönözhetnek. A vizsgálatot a dunaszerdahelyi Vámbéry Ármán Alapiskola felső tagozatos tanulói körében zajlott kérdőíves felmérés formájában. A kérdőívet minden évfolyam tanulói kitöltötték, jelen tanulmányomban azonban csak az ötödikesek eredményeit ismertetem. Azért tartottam fontosnak a vizsgálati csoport redukálását, mert ebbe a csoportba tartozó gyerekek érdeklődése még a mesék felé irányul. Az ötödik évfolyamba járó adatközlők jelentős számban tüntették fel a meséket, mint kedvenc olvasmányt, míg ez az idősebbeknél már nem volt jellemző.

Összesen 67 célcsoportomba tartozó adatközlőtől kaptam vissza értékelhető kérdőívet. Az adatközlők között 36 lány és 31 fiú volt. A kérdőívben több jelenséget mértem. Információhoz jutottam a gyerekek kedvelt szabadidős tevékenységéről, a tévé nézés, a számítógépezés, az olvasás, a könyv iránti attitűdjükről. Képet kaptam arról, hogy mely emberi értékeket tartják fontosnak a gyerekek, és milyen tulajdonságokat ítélnek fontosnak az életben való boldogulásban, továbbá megismertem, hogy milyen példával járnak a szülők az említett tevékenységek végzésében. Jelen tanulmány azonban nem biztosít teret arra, hogy az összes eredményről beszámoljak, így mindössze a tévé nézés és az olvasás gyakoriságára vonatkozó eredményeim bemutatására szorítkozom.

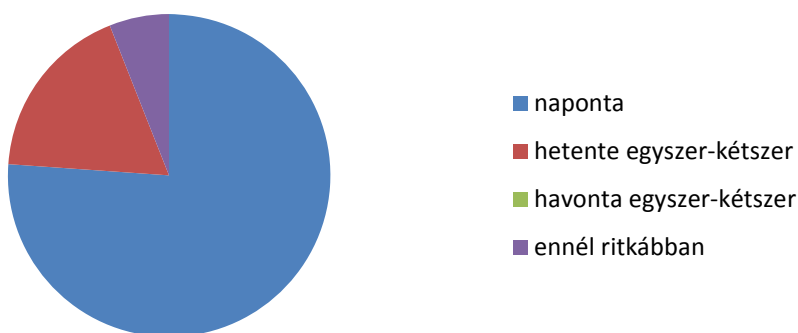
Számítottam rá, hogy az eredmények kiábrándítóak lesznek, de még így is meglepődtem, amikor kiértékeltem a kérdőíveket. Egy adatközlő sem volt, aki azt válaszolta volna, hogy nem néz tévét, sőt döntő többségük (76,1 %) a válaszlehetőségek

¹³ Kádár Annamária: Mesepszichológia, Kulcslyuk Kiadó, Szekszárd, 2012, 61.

¹⁴ Kádár, 2012, 62.

közül azt jelölte be, hogy naponta végzi ezt a tevékenységet. Az 1. ábra szemlélteti, hogy az adatközlők milyen rendszerességgel néznek tévét. A jelenség fiúknál és lányoknál egyaránt megfigyelhető. Ha nemek szerint csoportosítva értékeljük az eredményeket, akkor azt láthatjuk, hogy több fiú nézi naponta a tévét, mint lány, az eltérés azonban olyan csekély, hogy abból nem következtethetünk nemek szerinti különbségekre a kérdést illetően.

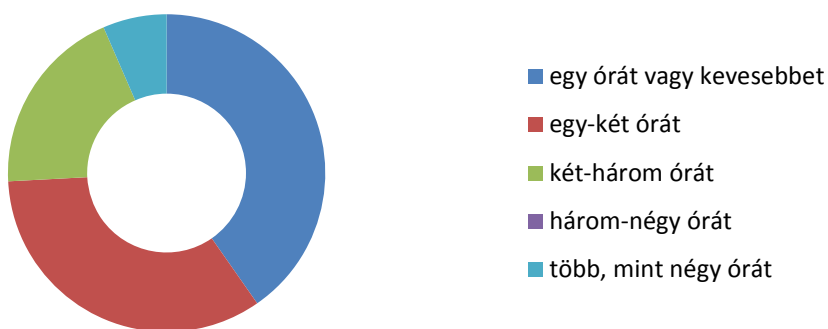
Milyen gyakran szoktál televíziót nézni?

1. ábra

A következő kérdés arra vonatkozott, hogy egy-egy alkalommal mennyi időt néz az adatközlő tévét. Erre a kérdésre kapott választ szemlélteti a 2. ábra. Láthatjuk, hogy a probléma súlyosabb, mint gondoltuk. Nem csak az a baj, hogy a tíz éves gyerekek naponta nézik a tévét, hanem hogy naponta több órát töltenek a tévé képernyője előtt. Az adatközlők 62,2 %-a válaszolt így, közülük 10,4 % napi rendszerességgel több, mint négy órát tévézik. Felmerül a kérdés, hogy milyen felnőttek lesznek ezekből a gyerekekből.

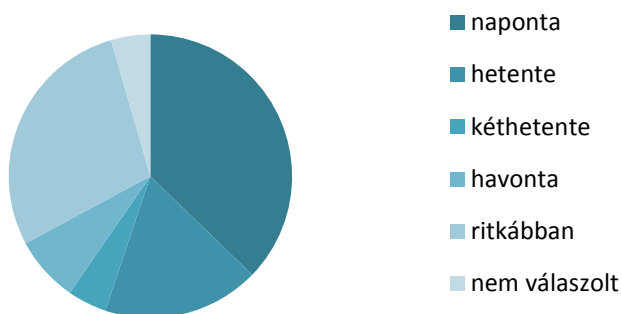
Egy-egy alkalommal hány órát nézed a televíziót?

2. ábra

Kíváncsivá tett, hogy mindezek után mennyi idejük marad a gyerekeknek az olvasásra. Két kérdés volt hívatott ezt felmérni. Elsőként érdekelt, hogy milyen gyakran olvassák a megkérdezett gyerekek a tankönyveket, ami magában foglalja a tanulást is. Másodsorban arra kérdeztem rá, hogy milyen gyakran olvasnak a tankönyvön kívül egyéb könyvet. Erre a kérdésre adott válaszokból már az olvasásra, mint a szabadidő eltöltésének egy módjára vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket. Ezeket az eredményeket a 3. ábra és a 4. szemlélteti.

Milyen gyakran szoktál tankönyvet olvasni?

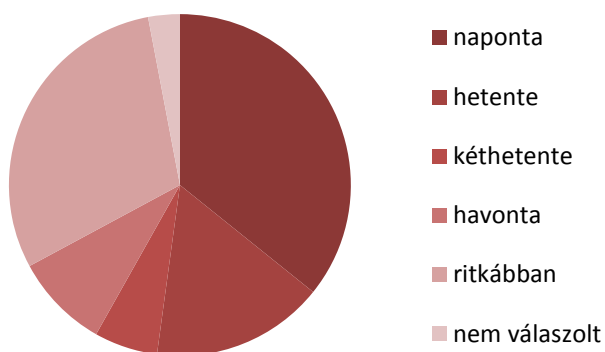

2. ábra

A 3. ábra szépen szemlélteti, hogy a tanulásban nem tapasztalható olyan mértékű rendszeresség, mint a tévézés esetében. Naponta mindössze az adatközlők 37,3 % olvassa a tankönyveket, és készül ilyen módon a tanítási órákra. Nincs nagy eltérés a másik végletet képviselő válaszlehetőség százalékszámában. Az adatközlők 28,4 %-a ritkábban, mint havonta lapoz bele a tankönyvbe. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez az eredmény nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a tanulók nem készülnek a tanórákra. Tanulhatnak a jegyzeteikből, vagy hagyatkozhatnak arra a tudásra, amit már a magyarázat során elsajátítottak.

Számunkra érdekesebb az a kérdés, mely az olvasásra, mint öncélú tevékenységre, nem pedig mint a tanulás egy formájára kérdezett rá. Ezeket az eredményeket a 4. ábra tartalmazza. Az eltérések az előző kérdéshez képest minimálisak. Naponta olvas az adatközlők 35,8 %-a, kisebb-nagyobb gyakorisággal végzi ezt a tevékenységet 31,4 %-uk, nem vonzza az olvasás 29,9 %-ukat, és voltak, akik tartózkodtak a válaszadástól.

Milyen gyakran szoktál tankönyvön kívül egyéb könyvet olvasni?

3. ábra

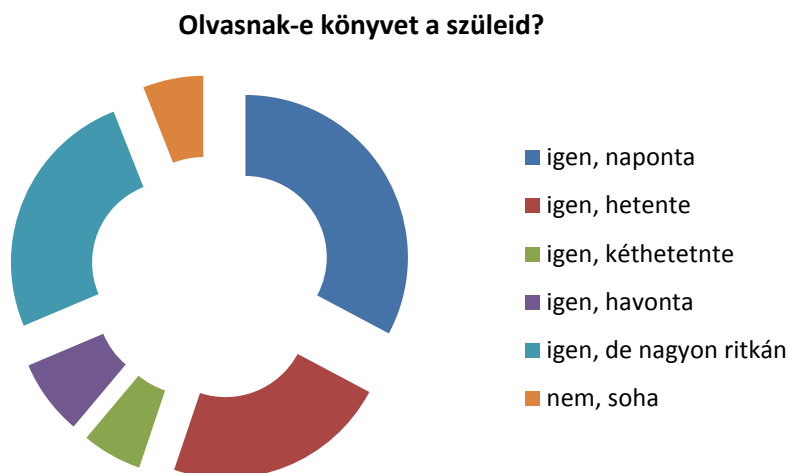
Ha összevetjük a tanulásra és az olvasásra vonatkozó kérdések eredményeit azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a gyerekek több, mint egyharmada alapvetően szeret olvasni, szereti a könyvet, szívesen végzi ezt a tevékenységet. Figyelemre méltó rendszerességgel választja az olvasást, ha kikapcsolódni vágyik az ötödikes tanulók több mint fele. Ezek az eredmények biztatóak. De mi a helyzet a többiekkel? Mit tehetünk, hogy

megszeretessük velük az olvasást? Vagy még fontosabb kérdés, hogy milyen okból nem szerették meg az alsó tagozaton?

A szülők felelősségét az olvasóvá nevelésben nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az olvasás a normális élet része, de csak akkor adaptálódik az egyén életvitelébe, ha már a családban megkapja azt a mintát és indíttatást, ami természetes életszükségletként és nem kényszerként a szórakozás és a kikapcsolódás eszközévé emeli az olvasást. Ennek ismeretében fontos megvizsgálni a szülők olvasási szokásait.

A tanulókat kérdeztem, hogy nyilatkozzanak arról, mennyit olvasnak a szüleik. Ez nagyon kedvező a hiteles eredmények szempontjából. Ha a szülőket kérdeztem volna, nem biztos, hogy ugyanezeket az eredményeket kaptam volna, hisz a felnőtt felelősségének tudatában hajlamos szépíteni a helyzetén. Ugyanakkor szerencsés az is, hogy ilyen módon következtethetünk arra, hogy mit lát, mit tapasztal otthon a gyerek, tehát megtudjuk, hogy milyen példát mutatnak a szülők csemetéiknek.

A szülők olvasási szokásaira vonatkozó kérdés eredményeit az 5. ábra szemlélteti. Ha ezt az ábrát összevetjük a 4. ábrával, mely a gyerekek olvasási szokásait mutatja, akkor láthatjuk, hogy a két diagram között kísérteties a hasonlóság.

4. ábra

Következtethetünk-e ebből arra, hogy a gyerek utánozza a szülőt a szabadidő eltöltésének módjában (is)? Vajon a gyerek „örökli” a szüleitől az olvasás szeretetét, és az a szülő, aki örömet lel a könyvben, gyermekét is az olvasás irányába tereli, akár tudatosan, akár nem? Véleményem szerint igen. Akik már gyermekkorban felfedezik az olvasás örömet, a könyvre, mint jó baráttra fognak tekinteni. Ráébrednek arra, hogy a tudás elmélyítéséhez sokat kell olvasni, de ez nem egy elrettentő dolog, hanem egy örömteli tevékenység. Így lassacskán egy sajátos szenvedély alakul ki, az információ- és könyvéhség, ami jótékonyan hat az egyén fejlődésére. A tévé ezzel szemben akadályozza a családtagok közti kommunikációt, csökkenti a gyermek kreativitását, és sokszor a család számára idegen életszemléletet közvetít.

Ha mégis arra kerülne a sor, hogy a gyereket a képernyő elé ültetjük, van pár dolog, amit figyelembe kell vennünk. A gondosan kiválasztott, elejétől végéig lejátszott, lehetőleg visszapörgethető és újra levetíthető video/DVD filmek jóval kevésbé károsak, mint a válogatás nélküli tévézés. Ilyen formán, ha a gyermek valamit nem értett meg, a túl gyors tempójú szöveg visszatekerhető, könnyebben megérthető. Hét-nyolc éves korig a szülő feladata kiválasztani az alkalmasat, de később is érdemes közösen megtervezni azokat a műsorokat, melyeket a gyerek megnézhet.

Fontos tudnunk, mit néz a gyermek, hogy megbeszélhessük, és értékelhessük azt. Végezetül pedig nagyon fontos, hogy ne legyen központi helyen a tévé, evés közben ne menjen a készülék, és ne szakítsunk félbe együttes tevékenységet. Ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy élvezettel olvasni mindenkinek nagyon fontos volna.

Összefoglalás

Röviden összefoglalva elmondhatjuk, hogy a gyermek meséléssel, olvasással bepillantást nyerhet a számára ismeretlen világba, belső feszültségeitől szabadul meg, így válik fokozatosan olvasást élvező felnőtté. A gyermek fejlődésének előmozdítása az ismeretekkel és élményekkel való gazdagítása nagyrészt az olvasás révén valósítható meg. Beszédkészségének, szókészletének fejlesztése, az olvasás iránti érdeklődés felkeltése, életben tartása, fejlesztése a rendszeres olvasásra való rászoktatással és az iskolára való felkészítéssel vagy akár saját könyvtár létrehozásával a gyerek számára, motivációt, indítást jelenthet az egész életére. A szülői minta, a szülők olvasottsága, kulturális státusa vagy a család viszonyulása általában véve az olvasáshoz, meghatározó.

Bibliográfia:

- Honti János: A mese világa, Magvető Kiadó, Budapest, 1962
Bruno Bettelheim: A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek, Corvina Kiadó, Budapest, 2011
Kádár Annamária: Mesepszichológia, Kulcslyuk Kiadó, Szekszárd, 2012
Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan, Medicina Könyvkiadó, Budapest, 2006
Vlagyimir Jakovlevics Propp: A mese morfológiája, Gondolat Kiadó, Budapest, 1975
Éger Veronika in <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00072/pdf/05konferenciak.pdf>
http://eduline.hu/kozoktat/2011/11/3/Ezert_erdemes_minel_tobb_meset_olvasni_YOYM_XC
<http://www.weeg.hu/konyvtar/main.php?page=36>
Vekerdy Tamás: A képernyők varázsa In: *Fordulópont* (1999): Tévé előtt védtelenül?, Pont Kiadó, Budapest
Ilona János: Négyszögletes látszatvilág. In: *Fordulópont* (1999): Tévé előtt védtelenül?, Pont Kiadó, Budapest

SZOCIOLÓGIATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: Dr. Murányi István

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, Szociológia Tanszék, földszint 44. terem

DACIAN BUT-CĂPUȘAN:

**CHURCH AND SOCIETY. SOCIAL MISSION OF THE CHURCH
– AN ORTHODOX POINT OF VIEW**

Christianity has an indisputable social horizon, for the salvation of believers is done according to our neighbors who make up society. Church is a divine-human institution, human communion with God which is founded by the redemptive work of Christ, as His Mystical Body which has its historical beginning with Pentecost, in order human salvation. In its efforts to transform the world, the Church has the first aid incarnate Christ, sacrificed on the cross and rose again for the salvation of men, Eucharistic offering to all who are ready to communion with Him. Descent of Christ to us is a redemptive entrench of His presence on earth and at the same time, "an exaltation of the Church in heaven, the altar of glory"¹.

Church has its beginning in the public work of Christ, in choosing of first disciples and establishing Sacraments. So the Church, working with spiritual weapons or means, is seen as outside the Kingdom of God on earth². Even on earth, the Church lives not an earthly, human life, but a divine one, because it is the sacrament of God's kingdom. Church was founded not on a human idea, but it was born of the word and work of Jesus Christ (Mt 16: 18). Church is for believers, for the people, for the world, "is also the human response of divine gift, the acceptance and closeness of the man and humanity"³, but it has its roots in people's needs and strengths. In the apostolic catechesis Church is defined, inter alia, that the building of God (1 Cor 3: 9), a "building" made up of all believers as "living stones" (1 Pet 2: 5) of the same sacramental structure. Through the fact that He assumed human nature in its entirety, Christ Himself is included in the "structure". He shall, however, that "the chief corner stone" (cf. Ps 117:22, Is 28: 16, Mt 21: 42, Acts 4; 10-12, Eph 2:20-22, 1 Pet 2: 4) or "stone arch" that supports the whole edifice. Church is Christ extension in social (Eph 1:23), "Christ is in you" (Gal 1:27). The concept of Church is most closely linked with the saving work of the Son of God Incarnate, and faith in the Church is but corollary to faith in Christ as true God and true man. Being in Christ is not a individual reality. Those who believe in Christ are not isolated, but all together constitute a whole ecclesial His body (the Church).

Church is heir to the promises made to God's chosen people, Israel, "You who once were not a people, but now you are the people of God, you who once were you not mercy, but now you have mercy" (1 Pet 2: 5-10), "The Church takes the dignity of chosen people of God. However, the Church is more than a people in a social sense, is composed of all people invited to communion in God, through Christ"⁴.

With even the creation God has ordained that men constitute society "is not well să man should be alone ..." (Gen 2: 18). "One God and father of all" (Eph 4:6) "has made it from one blood every nation of men" (Acts 17:26). God does not want individualism of monads. Spiritual life is the interiority of the human person, but not exclusively subjective and individualistic. Man created on the model of Trinity is in a relationship of mutual interdependence with others, his actions with consequences not only to himself, but also to others. He is called to reach full communion with them, because their face is hidden in Christ, as He told us: "For I was hungry and you gave me to eat, I was thirsty and I have given to drink, I was a stranger and you welcomed me; naked, and ye clothed me, sick and

¹ Alexander Schmemmann, *Euharistia, Taina împărăției*, Bonifaciu, București, 1998, p. 169.

² Serghei Bulgakov, *Ortodoxia, Paideia*, București, 1997, p. 13.

³ Alexander Schmemmann, *Biserică, lume, misiune*, Reîntregirea, Alba Iulia, 2006, p. 305.

⁴ Alexandru Buzalic, *Ekklesia. Din problematica eclesilogiei contemporane*, Buna Vestire, Blaj, 2005, p. 166.

in prison and I have looked." (Mt 25: 42-43). But true communion grows by overcoming selfishness, love of neighbor and attention directed towards other people, without which it can not achieve the main goal of human life: salvation⁵. Man can reach deification only in communion, in communion with the divine Persons, and in communion with others. The particular environment of manifestation of communion with the divine Persons is Holy Church.

Church and the world do not exclude each other, as two opposing entities, ontologically speaking. "Human society is the natural frame in which Church operates... history shows that there was never a time when the Church breaks its links with human society in which and for which there is⁶. Church and the world mutually interfere. It is a relationship in which the Church belongs to this world, but that does not mean replacing ecclesiology with a Christian sociology. Church is not a supra-community, pure eschatological, that is only in a vertical relationship with God, the Holy Trinity. Relationship with the world is still given by God, from the beginning, as a place of existence and its missionary activity. Christian vocation is not denying this world, but healing, transfiguration, spiritualizing it. At the same time, Christianity is not an ideology that aims to improve the fallen world and establish a utopian paradise on earth, but its vocation is to find the kingdom of God, which shows itself not only in the external elements of the world, but the inner horizon of human beings (Lk 17:21).

Therefore the Church's life can not be separated from the world. World to which the Church is sent is the gift of God's love, for her salvation and deification by grace in God's Kingdom. Through its integration principle - say Paul Evdokimov - ontological bond which is Christ and the power of working this unit, the Holy Spirit, the Church is in this world, but it is not of this world. It is a divine society, life of now, the "Aeon coming". Therefore the Church's life brings a new dimension and a new qualification essential - an axiological values metanoia. Theandric unity of the Body - Christology - postulates Pneumatology: building human hypostasis, to gather in them to turn the created nature, the created grace of the Holy Spirit and become "two natures" to glorify in this Christological structure God One and threefold⁷.

Church can not be circumscribed institutional framework of an earthly organization, although it presents itself in relation to other active people of the social scene. Manifesting itself in society, the Church is forced to wear a worldly institutional coat. Institutional character of the Church is a necessary means to the world, but it should not become an end in itself. Church dress institution's coat, but it is necessary that through this coat transpires the of the grace. Invisible life of the Church, the life of faith is inextricably linked to concrete forms of life on earth⁸. The Church assumes the institutional character of one of its face, but it should not thwarted its eschatological identity, but to facilitate communication and help the Church to be understood by the world. Church has as an essential element the dimension of communion and not the institution. But the last becomes increasingly visible in the previous and is required by historical necessity of this phase they go through the Church of Comforter⁹.

Church "can not be understood as a club of friends or a leisure association within which found people with similar interests or common inclinations. God's call is addressed

⁵ Mihail Stanciu, *Sensul creației Actualitatea cosmologiei Sfântului Maxim Mărturisitorul*, Slobozia, 2000, p. 22.

⁶ Ștefan Pomian, *Biserica și probleme ale lumii contemporane*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2009, p. 71.

⁷ Paul Evdokimov, *Ortodoxia*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1996, p. 138.

⁸ Serghei Bulgakov, *Ortodoxia*, p. 9.

⁹ Nikos A. Matsoukas, *Teologia Dogmatică și Simbolică*, II, Ed. Bizantină, București, 2006, p. 312.

to all. Church is public through its nature. From the beginning it refused to lie in the plane of private religious meetings or private groups¹⁰. It "is born not through autonomous decision, is not the product of human will, but creation of the Holy Spirit"¹¹.

Serving in the Church owes the world, following the example of its Head, Christ, who "came not to be served but to serve Himself and to give His life a ransom for many" (Mk 10: 45). Its serving is also a "consecration". Service is not only the relationship of the Church with the world, as usually accredited, but it expresses very being and life of the Church as the Body of Christ in the world.

In its relationship with the world, the Church has not adopted any triumphant attitude, ie to dominate the world, nor the denial of the world, but nowhere backup or resignation and the less capitulation on the world. Rather Church has a positive attitude, genuine service employment and the world, a realistic attitude appropriate to each stage of the evolution of complex society in the context of which it operates¹².

One of the allegations against the Church often done by certain circles hostile to it, it was that demonstrates stagnation and can not upgrade, but there can be no modernization of the Church, but its transformation into the image fleeting world, a secular world, where the role of the Church is to pretend and to transform the world and man in the image and likeness of God¹³. In a consumer society, religion - religious life and teaching - becomes a commodity among others, a leisure activity that belongs to a passion of the moment, an issue that contributes to spiritual, moral, individual comfort, or to help self-control. Religion has become this secular social context a matter of choice, something optional. However forms change, but the religious problem remains ... religion is a human and as well as a social constant, so a perennial dimension. People could change, indeed, their religious conscience, might even pay attempt to what is religious in them, but can never ignore or leave religious issues which are fundamental to their existence¹⁴. Church renewal and change can not mean in any way "giving up teaching and practice of religious life or change or replace them with others ... renewal in the Orthodox Church is the inner transformation of man, and improving him to holiness by means that Church means has at any time¹⁵. Without ever losing its soteriological mission, "the Church has a position open to the social, cultural, technical and even political changes, adapting to new changes in the world, neither giving up the truth of faith and morals, contained in Scripture and Holy Tradition, nor abdicate from its divine message given by the Son of God, through the Apostles for the salvation of who believe in Christ¹⁶.

Scripture never advocate for separation of creation and its Creator, Holy Fathers fought constantly against the Gnostics who despised the world and earthly life. It is a grave error to confuse God transcendence with His absence of creation. God has been removed by human mind, from the reality of the visible, physical or material world, to be stationed in the area of human subjectivity. The specific worldview of Orthodox theology with deep roots in the Bible soil states paradoxically, the transcendence of God to the world and His

¹⁰ Joseph Ratzinger, *Biserica. Chemare spre comunitate*, Aridia, Blaj, 2005, p. 53.

¹¹ Joseph Ratzinger, *Biserica. Chemare...*, p. 26.

¹² Antonie Plămădeală, *Biserica slujitoare în Sfânta Scriptură, Sfânta Tradiție și în teologia contemporană*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1972, p. 272.

¹³ Dumitru Popescu, *Hristos, Biserică, Societate*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1998, p. 62.

¹⁴ L. Schreiner, M. Mildenerberger, *Christus und die Gurus-Asiatische religiöse Gruppen in Westen. Information und Orientierung*, Stuttgart, 1980, p. 23.

¹⁵ Nicolae D. Necula, *Tradiție și înnoire în slujirea liturgică*, IV, Cuvântul vieții, București, 2010, p. 29, 32.

¹⁶ Șt. Pomian, *Biserica și probleme ale lumii contemporane*, p. 26-27.

immanent presence in the world. God is transcendent to the world after His uncreated being, but He is present in the world through His uncreated energies.

In the New Testament is founded philanthropy, through the incarnation and ministry of our Lord Jesus Christ, both in word and deed. He remained a model for philanthropy of the Christian Church.

Our Savior identifies Himself primarily with the suffering, oppressed and in default "because you did one of these brothers of mine preamble, you did for Me" (Mt 25). Church deacon activity is nothing but the continuation of what the Savior did. All these basically means Christianity. Savior is not limited only to preach the Gospel to every creature, and "cure all disease and all manner". He healed the sick, fed the hungry. Jesus Christ did not come with a program to solve social and economic problems specific to his time, but He has brought a religious Revelation, to be inexhaustible source of inspiration for social and moral behavior of believers of all time. So did the disciples. Pentecost is the birthday of the Church and birthday which is inseparable from it: mercy¹⁷.

In this regard philanthropy is part of the mission and ministry of the Church. It is more than a simple ethical issue is a way through which we encounter Christ. Believers are not only witnesses when they show love to their neighbors, but they are themselves light of divine light to illuminate. Every believer must realize his calling, calling made by Savior Himself, which assures each of us that only in the Church there is salvation, as a result of true confessions in the spirit of Gospel.

The world was given to man to master it, to use it and the reasons that has been endowed by their Creator, that by these reasons to come to Him. Often man forgets what the world was created and uses it for selfish reasons, thus reaching the tyrant ruler of them. We can see nowadays one counter-spiritualization matter and transforming it into a commodity. God looking man "love upon material things (knowing their meaning, which makes it the self), and choose only an illusion of infinity, or rather with nothing¹⁸

The Church is sent into the world that is her activity arena. Our calling as followers of Jesus Christ and servants of the world is a unity, we can fulfill this calling only in this world, just as Jesus had fulfilled His mission in this world. Therefore, if the Church would give up to activate in the world, would mean giving up his mission to fulfill its purpose. Consequently, Church's solidarity with the world, making its services for the people of today no means secularization, on the contrary means committing the will of God among men by asserting its own life and the fulfillment of its joint¹⁹.

Concerned about the social condition of human existence, Church has always been present through its works to provide material support for human in need, promoting the dignity of the person. Philanthropic and social work of the Church is to get the dimension of "neighbor service". It is one of the main aspects of contemporary Christian theology invaluable and profound implications in the various aspects of the Church. For early Christians, and for the great Fathers of the Church, "social assistance was not tied so much to achieve a clever economic system, allowing material support to the poor by contributing to several factors, but especially the victory over selfishness and avarice, that is contrary to the spirit of Christ's teaching. "In this context "a charity which aims only help without love, it would be not in the spirit of the Gospel of Christ. People love according to the model of Christ is unified, not discriminatory. Charity itself is not so important in

¹⁷ Constantin Coman, *Prin fereastra Bisericii*, Ed. Bizantină, București, 2007, p. 252

¹⁸ Dumitru Stăniloae, *Ascetica și Mistica*, Deisis, Alba-Iulia, 1993, p. 66.

¹⁹ Corneliu Sârbu, "Slujirea lumii-mijloc de apropiere pentru Bisericile creștine" in rev. Ortodoxia, nr. 1/1966, p. 153.

principle, but that one who does sit on the same level at which it is received. Therefore he does not expect a reward for it, because love it rewards itself, it lives by itself²⁰

However we have not understood the Church as an institution and social charity, a foundation, a charitable society, losing its identity of the communion of people with God through Christ in the Holy Spirit. This is the proper dimension of the Church. It is a divine-human institution of divine origin, aiming to save believers. Church is not an agency to solve many problems inherent in this world, but it rather can help solve them only to the extent that it remains committed itself its essential nature and vocation, which is to reveal the world which is not of this world, is thus only absolute context to see, understand and solve all human problems²¹. The mystical-sacramental character, and the eschatological Christian witness is permanently highlighted. Charitable work can not take the place of sanctification which is fundamental for Orthodoxy²².

The Church is autonomous from the state, is not a government institution, but the largest institution of civil society. Church and civil society are not fundamentally radically separate entities, operating one over the other, with conflicting goals. Both structures are acting with individual person under a system of human relations in certain geo-political conditions. It is true that the Church seeks first, through its message, to prepare a man for the kingdom of God and then to its presence on the social scene, while civil society structures define their purposes earthly nature, especially the types of human organization suitable a social, political and economic system, the human individual and the group to which it belongs, is possibly, the most distinct voice. Christian, as a member of the Church, is a member of the society and its influences are felt and the spiritual life²³.

Between Church and state should be a natural relationship: separation, but collaboration and partnership. Church involvement in social dilemmas and difficulties is not a simple form to substitution of state's role, it can not compete with the state, not intended to provide a parallelism Church and state. The Church encourages, promotes volunteerism requiring collaboration of all people. In its social, charitable, educational and other major projects, the Church can rely on the support and assistance of the state.

We present some excerpts from a document adopted by the Holy Synod of the Russian Orthodox Church on the relationship between Church and State, Church and Society: In the modern world, the state has usually secular, unbound by any religious commitments. State's cooperation with the Church is limited to a few areas and based on mutual noninterference in the affairs of their respective. However, the state is aware of the principle that earthly property is unimaginable in the absence of moral rules - rules which are also necessary for eternal salvation of man. Therefore the asks and actions of the Church and State may coincide not only in achieving a purely earthly use, but also saving the mission of the Church. The secular principle should not be understood as implying radical removal of religion from all spheres of people, religious unions excluded from participation in important decisions of social issues, and deprivation of the right to evaluate the actions of the authorities. This principle requires only a certain division of the spheres of Church and government and non-interference in each other's affairs. Church should not assume functions reserved to the State, such as opposition to sin by means of force, use of coercive worldly powers assuming some functions of state power involving constraint and limitation. At the same time, the Church may require or urge state power to exercise power in some cases, but the decision on this issue remains to the state. Religious and ideological

²⁰ A. Plămădeală, *Biserica slujitoare*, p. 122.

²¹ Al. Schmemmann, *Biserică, lume, misiune*, p. 118.

²² N. Necula, *Tradiție și înnoire...*, p. 31.

²³ Ștefan Iloaie, *Responsabilitatea morală personală și comunitară. O perspectivă teologică*, *Renașterea*, Cluj-Napoca, 2009, p. 324-325.

neutrality of the state do not contradict the Christian idea of vocation of the Church in society²⁴.

Christ developed through Church a destructive work against sin and reconstructive in relation to man, even this work is not convenient for the world, for some parts of society. Being dependent only on Christ and His teachings, Church must call the public authority to carry out its own vocation, which is to do justice to all. The Church can not remain indifferent in the face of major scandals, human rights violations, arming, social injustice, political and racial burden, xenophobia or fanatic chauvinism, weighing on humanity today²⁵. Church has no final answers and solutions in all areas of life. Avoided the risk of Christianity dictating solutions or impose Christian social systems, ignoring personal freedom²⁶. Church is not an institution that limits freedom, not democracy or self-determination. Faith is not a choosing of a program that meets, not an ideology, it is born through discussions, agreements or decisions. A Church that is based on a majority decision becomes a purely human Church. It is reduced to the idea that only what is tangible is real, that is the result of its own actions and its own insights and opinions. Opinions substitute faith²⁷. Social discourse of the Church is founded on revelation, not on human philosophy. The core of Christian social teaching is the human person that Church develops a free and responsible relationship. Church emphasizes unmistakable and imperishable value of the human person against socialist collectivism and selfish individualism. Christianity is supra, but not extra-historical. Church is the only historical body that is supernatural, the only body of persons related to a Person²⁸.

Church has no proposed a model. Genuine models and really efficiently can arise only in different historical situations, through the efforts of all those responsible for addressing specific problems in all its social, economic, political and cultural issues, that are intertwined with each other. Church recognizes the positive character of the market and entrepreneurship, but at the same time emphasizes the need for their orientation to the common good ... Being not an ideology, the Christian faith does not seek in any way to close in a rigid model the volatile socio-political reality and admit that human life is carried out in history under various and imperfect conditions That is why the Church constantly reaffirming the transcendent dignity of the person, and the principle of action is the freedom²⁹.

Church must exercise its critical function, specific of Gospel to expose, combat and defeat injustice. Church must promote solidarity and fraternity between its "members" and between all people. The power of the Church that moves and drives throughout its work is God as supreme reality of love eternal and infinite communion of the Trinity. Church remains always on theonomic vision of the world, namely the transcendence of God by His ineffable essence and His real presence in the world and in history through its work. From this perspective, the Church must consider the realities of human society in which it lives and to advocate for a social order of justice, freedom and love, that reconciles the personal

²⁴ "Fundamentele concepției sociale a Bisericii Ortodoxe Ruse" III, 3; III,6 in Ioan I. Ică jr., Germano Marani, Gândirea socială a Bisericii. Fundamente – documente – analize – perspective, Deisis, Sibiu, 2002, p. 194; 199.

²⁵ Alain Corbin, *Istoria Creștinismului*, Rosetti Educational, București, 2010, p. 293.

²⁶ Ion Bria, *Destinul Ortodoxiei*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1989, p. 111.

²⁷ J. Ratzinger, *Biserica. Chemare spre comunitate...*, p. 98.

²⁸ Miguel de Salis Amaral, *Două viziuni ortodoxe despre Biserică: Bulgakov și Florovsky*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009, p. 243.

²⁹ "Enciclica "Centesimus annus" a Sfântului Părinte Ioan Paul II adresată venerabililor frați întru episcopat, clerului, familiilor călugărești, credincioșilor Bisericii Catolice și tuturor oamenilor de bunăvoință cu ocazia centenarului enciclicei *Rerum novarum*" 43; 46, in I. Ică jr., G. Marani, Gândirea socială a Bisericii, p. 169;172

and the communitar aspect, tending towards perfection personal communion Trinity model³⁰.

Many Christian theologians emphasized the need for today's Christian Churches to help solve general problems of mankind, in conjunction with states, with great international organizations because only so can be removed effectively universal shortcomings causes that push individuals. They noted that today do not get that Churches and Christians repair through small charitable actions, in case, one of the consequences of an unjust statutes and general actions. For these consequences will occur if they are not removed continuously through the joint efforts of their general causes.

It is a responsibility to humanity, but also a responsibility to God. Faith in God must give greater responsibility for reporting this double responsibility. The Church does not depend on its social usefulness nor its public audience. Even if people claim it does not need the divine message or refuse this message, its mission remains as to proclaim His name Who so loved the world "that He gave His only begotten Son, that whosoever believeth in him should not die, but have eternal life "(Jn 3: 16). It heave to avoid isolating the Church in a contemplative area which forget the Christian responsibility toward people and the world and slipping into a secularism that separates God and the world dissolves. Christians responsibility to God requires and based their co-responsibility towards the others and all of creation.

Social mission belongs to the integrity of Christian life. Polarization between personal piety and social ethics is counterproductive. Can not be separated from the spiritual life of the faithful and their presence in society. Church's mission to implement the profound connection between prayer life as the highest expression of communion with God and source of true love and serve our neighbor as completely unselfish prayer.

The Church exists in this world as a pillar of fire and, foundation of truth" (1 Tim 3:15), and Christians are called by God to be the soul, the light and salt of the earth and the world. Church with moral authority can not be excluded from the work of building and organizing society. If Jesus Christ has broken down the dividing wall between God and man (Eph 2:14) then how can the Church do not contribute to human relationships, to build a healthy society (in all points of view) and finally the development of a world to strive for the perfection of the Creator.

Church can contribute to the healing of social life by forming God-fearing people in all walks of life, faithful people and loving one another. The fact that most impressed the ancient world in which Christianity arose and at the same time determined to convert the world, was the quality of the Christian life, spirituality exemplary Christians. According to a famous early Christian text, which is general portrait of the late Christian life in the second century, which says, Christians living on earth, but as in heaven inhabit. They live in the flesh, but according to the flesh. They are the world what the soul is to the body³¹.

The world was created by God not to be defiled by man, but to become new heaven and new earth into the eternal kingdom of God. Church must live in the midst of these struggles, exercising its prophetic mission which is its own. That is to say "yes" to everything that is in accordance with the Kingdom of God, as God revealed in Jesus Christ's life and say "no" to everything that degrades human beings and creation³².

Church maintains as a community by confessing the same faith, sacramental-eucharistic communion, solidarity and mutual serve. Preaching and ministry of the word,

³⁰ D. Popescu, Hristos, Biserică, societate, p. 53.

³¹ *Epistola către Diognet I*, in *Scrierile Părinților Apostolici*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1979, p. 337.

³² Valer Bel, *Misiunea Bisericii în lumea contemporană. Exigențe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002, p. 94.

ministry of liturgical, sacramental and guidance must be accompanied by diaconal ministry (philanthropy) as a concrete expression of love of God and neighbor, faith and service must be seen and exercised as a whole, not separate.

In the contemporary context, the Church can make an important contribution to overcoming the utilitarian character of human concerns, not only because it takes into account the reality in which it lives, but the ultimate reality of the new world in Christ. In this perspective the Eastern Church believes that man's role is not to secularize the world, that is to materialize the spirit and transform man into a prisoner of material values, but to transform the world in Christ, to spiritualize matter, during a spiritual journey. Religious sectorial will contribute effectively to the achievement of social and moral attitudes can be seen as a paradigm of living together towards achieving unity which results in taking charge of all fellow citizen needs.

We conclude with the words of Hristodoulos, formel Archbishop of Athen: Church is to the world what the soul is to the body: the breath of life³³.

³³ Hristodoulos, *Misiunea socială a Bisericii*, Trinitas, Iași, 2000, p.

FRIGY SZABOLCS-ISTVÁN:

A FELEKEZETI ISKOLÁK HOZZÁADOTT ÉRTÉKÉNEK VIZSGÁLATA ROMÁNIÁBAN

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Szociológia és Szociális Munka Kar,
Szociológia doktori program

Témavezető: prof. dr. Albert-Lőrincz Enikő

Bevezető

Az iskolák vizsgálata mindig aktuális probléma, hiszen a társadalom, ami körülveszi állandó változásban van. A romániai felekezeti intézmények közel húsz éves története kevésnek mondható egy oktatási intézmény „élettörténetéhez” mérten, ahol a több száz éves múlt sem ritka. Fiatal, fejlődésben lévő intézményekről van tehát szó, amelyek keresik a saját identitásukat, amelyek megpróbálnak hozzákapcsolódni az Európa történetében mélyen beágyazott és jó hírnévű felekezeti iskolarendszerhez. Érezhető a tudatos törekvés, hogy megfeleljenek ennek a kihívásnak, ezért a tanulmány nem a felekezeti és nem felekezeti intézmények összehasonlítására vállalkozik, arra kerestük a választ, hogy mennyire jellemző rájuk, hogy minőséget kínálnak, miközben társadalmi integráción dolgoznak.

Az integráció Romániában különösen aktuális kérdés, és így válik a téma fontossá nem csak a romániai felekezeti iskolák számára, hanem általánosan a hazai oktatási rendszer számára is. A kérdést úgy lehet feltenni, hogy mit lehet tanulni a felekezeti intézményektől az esélyegyenlőség megteremtésének érdekében. Hogyan lehet a hátrányos helyzetben lévő családok diákjait segíteni, hogyan lehet kiegyenlíteni a különbségeket, mindezt úgy, hogy egy intézményen belül találkozzanak a különböző társadalmi csoportok a vallás égisze alatt.

Az oktatási rendszer

Durkheim (1980) szerint az oktatás rendszer nem olyanná formálja az embert, amilyen amúgy természetesen lenne vagy amilyen szeretne lenni, hanem olyanná, amilyenre a mindenkor társadalomnak szüksége van.

Az iskola jelenségvilágát nem lehet leszűkíteni pusztán csak didaktikai problematikává. Az iskola működése révén a társadalomban domináló értékeket is meghatározza és továbbadja. A fenti kijelentések természetesen a modern és általános oktatási rendszerre érvényesek. Bár minden korban létezet a tapasztalat-átadásnak valamilyen formája, hiszen a megszerzett tudás átadásától generációk és embercsoportok továbbélése függött.

Ferge Zsuzsa (1999) kiemeli, hogy az iskola révén megvalósuló társadalmi mobilitás szoros összefüggésben van a gazdaság állapotával, sőt a jól működő gazdaság előfeltétele a társadalmi mobilitásnak. Ellenkező esetben az iskola csak a meglévő keretek között mozoghat. Mert bár a társadalomnak szüksége van magasan képzett emberekre, de komoly anyagi befektetést igényel, hogy a mindenkiben kibontakoztassa a meglévő potenciált. Az iskola szűkös gazdasági helyzetben annyit tesz, hogy kiválasztja azokat az egyéneket, akiket a lehető legkisebb ráfordítással lehet a társadalom szolgálatába állítani. Ferge két ilyen csoportot jelöl meg: az egyik azok gyerekei, akikre az otthoni környezet

serkentő hatással van, és az iskola kis ráfordítása mellett is kifejlődnek az adottságai; a másik csoportba azok a gyerekek tartoznak, akiknek bár nem áll rendelkezésre a fenn említett serkentő környezet, de olyan individuális adottságokkal rendelkeznek, akik az átlagnál könnyebben fejleszthetőek. Ebben a kontextusban fontos kérdéssé válik, hogy melyek azok az iskolák, amelyek ki tudnak lépni a családi háttér determinizmusából. A nagy hozzáadott értékű iskola azt jelenti az egyén szintjén, hogy jobb tanulmányi eredményeket ér el, mint ahogyan azt a szocio-kulturális háttére indokolná (Neuwirth, 2005). A nemzetközi kutatások arra engednek következtetni, hogy a felekezeti iskolák nagyobb hozzáadott értéket produkálnak, mint az állami intézmények, ezáltal hatékonyabb csatornái a társadalmi mobilitásnak.

Sajátos ugyanakkor az is, hogy bár a modern, demokratikus rendszerekben az iskola mindig a társadalmi mobilitás legitimizált csatornájaként jelenik meg, ahol mindenki a teljesítménye alapján ér el iskolai sikert. Az iskolára úgy tekintünk, mint ami független a családi származástól, meritokratikus, tehát mindenki egyéni érdem alapján lesz elismerve. Ez az alapja a munkaerőpiaci elhelyezkedésnek, és a későbbi társadalmi státusznak. Bármennyire is próbál az iskola ebben a szellemben működni, számos kutatás bizonyítja, hogy nem működik adekvát módon.

Ferge Zsuzsa (1999) általánosságban összefoglalja azokat a kutatási eredményeket, amelyek ezeket a problémákat vizsgálja:

- A tanulmányi eredmények szorosan összefüggnek az egyén (család) társadalmi helyzetével
- A tanulmányok előrehaladtával a meglévő különbségek folyamatosan nőnek
- Az oktatási rendszerben másodlagos szelekció mutatható ki, ami abban áll, hogy a az iskolákban tanulmányi teljesítmények alapján szerveznek meg osztályokat, ezekben differenciáltan tanítanak, de ez által eltérőek a fejlődési lehetőségek.
- Az iskola intézménye (nyelvezete, kultúrája) sokkal közelebb áll az értelmiségi családokhoz, mint a szakképzetlen családokhoz. Emiatt az első csoport gyerekei sikeresebbek az iskolában.
- A társadalmi mobilitás szempontjából előnyösebb a heterogén társadalmi csoportokból összeálló osztályok/iskolák. Ennek gátat szab, hogy az iskolák meghatározott lakókörnyezetben és vonzáskörzettel rendelkeznek. Iskolán belül a párhuzamos osztályok esetében a nagyobb tanulmányi átlaggal rendelkező osztályokban nagyobb az értelmiségiek és szellemi dolgozók aránya.
- Ellentét figyelhető meg az iskola pedagógiai és kultúrát adó és társadalmi feladatai között. A kulturális különbségeket nem lehet lefelé nivellálással megoldani, ahol az erőseket gyengítjük, hogy ezáltal csökkenjenek a különbségek.

Másik fontos tapasztalata az oktatásszociológiai kutatásoknak, hogy az oktatásba fektetett erőforrások a gazdasági életben nyereséggé, haszonná alakíthatóak. Természetesen az oktatásba történő befektetés bár hosszú távon, de biztosan megtérül.

Ferge (1999) kiemeli, hogy az iskola révén megvalósuló társadalmi mobilitás szoros összefüggésben van a gazdaság állapotával, sőt a jól működő gazdaság előfeltétele a társadalmi mobilitásnak. Ellenkező esetben az iskola csak a meglévő keretek között mozoghat. Mert bár a társadalomnak szüksége van magasan képzett emberekre, de komoly anyagi befektetést igényel, hogy mindenki kibontakoztassa a meglévő potenciált. Az iskola szűkös gazdasági helyzetben annyit tesz, hogy kiválasztja azokat az egyéneket, akiket a lehető legkisebb ráfordítással lehet a társadalom szolgálatába állítani. Ferge két ilyen csoportot jelöl meg: az egyik azok gyerekei, akikre az otthoni környezet serkentő hatással van, és az iskola kis ráfordítása mellett is kifejlődnek az adottságai; a másik csoportba azok a gyerekek tartoznak, akiknek bár nem áll rendelkezésre a fenn említett serkentő környezet, de olyan individuális adottságokkal rendelkeznek, akik az átlagnál

könnyebben fejleszthetőek. Ők az úgynevezett tehetséges gyerekek. Így a gazdasági tényezők inhibálják a társadalmi mobilitást. Ahhoz, hogy az iskola differenciáltan odafigyeljen minden gyerekre, sokkal több ráfordításra van szükség (pl. alacsony gyerekek/pedagógus arány)

A 19. században liberalizmus a társadalom minden területén meggyökerezik, és elterjed a társadalmi igazságosság eszméje, mely a jogok és kötelességek egyenlőségét fogalmazza meg. Az iskolarendszere ez oly módon hat, hogy a származás helyett az egyéni teljesítmények kerülnek előtérbe ennek a megnyilvánulása a verseny, ahol a legjobb teljesítmény mérhetővé tehető. Az iskolára ezért úgy tekintettek, mint az igazságosabb társadalom megvalósulásának eszközére, ahol elvileg mindenkinek egyenlő esélyei vannak a tanulásra, a tudásra, a munkába állásra és ennek megfelelő státusz elfoglalására. Így terjed el meritokrácia eszméje és vált az iskola a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornájává.

Az elmúlt több mint száz év oktatás-szociológiai kutatásai egyértelműen rámutattak, hogy az elmélet egyáltalán nem mutatkozik meg a gyakorlatban, az iskola nem alkalmas a meglévő társadalmi különbségek eltüntetésére.

Az empirikus kutatások rámutattak, hogy az iskolaválasztás és más (deklarált vagy latens) működési mechanizmusok révén megfigyelhető egy társadalmi szelekció, amely úgy mutatkozik meg, hogy bizonyos iskolatípusokban (amelyek a leginkább előrejelzik az életben való sikerességet) mindig felülreprezentáltak a magas státuszú szülők gyerekei.

Annak ellenére, hogy az iskolarendszer deklarálta (törvényi szinten is) az esélyegyenlőséget támogatja, úgy tűnik, hogy az iskola működési mechanizmusa a társadalmi különbségeket képességbeli különbségekké tudja konvertálni, ami jobb tanulmányi eredményekben nyilvánul meg, ami miatt előnyben vannak az iskolaválasztásnál, amelynek alapja rendszerint az elért teljesítmény. A külső szemlélő számára így az iskola demokratikusnak tűnik, amely megvalósítja a meritokrácia eszméjét.

Az iskola beleágyazott egy társadalmi környezetbe. A mobilitás sokkal könnyebb egy olyan környezetben, ahol a különböző társadalmi csoportok között kisebb a különbség. Ebben jelentős előrelépés volt az egyre magasabb kötelező oktatás bevezetése.

Az iskola, mint szervezet egyfelől sajátos „mikrovilág” (a maga szervezeti kultúrájával) másfelől része az oktatásügy egészének.

Az oktatás napjainkban egy hatalmas alrendszerre vált, amely szorosan kapcsolódik más alrendszerekhez (például a gazdasághoz, egyrészt finanszírozási szempontból, másrészt a munkaerőpiac elvárásaira figyel, hiszen az oktatási rendszer egyik finalitása a növendékek elhelyezkedések.) (Halász, 1980)

Az oktatási rendszer kapcsán több elméletet különíthetünk el:

- Kibernetikai paradigma: Az oktatási rendszer egy fekete dobozként működik, amelynek működéséről csak úgy szerezhetünk ismereteket, ha a bemenő és kijövő tényezőket összehasonlítjuk (Coombs, 1971).
- „Stop-go” paradigma, amely szerint a működési zavarok a rendszeren belül addig halmozódnak, ameddig az irányítás engedélyezi a változást, majd a változás hosszú időre leáll, mindaddig, míg újra fel nem halmozódnak a problémák (Archer, 1988)
- A filozófiai megközelítés szerint bármilyen decentralizált rendszerben megfigyelhető egy alapvető összetartozás, aminek alapja az, hogy az egyik intézményben szerzett pontok és vizsgák átválthatóak kell legyenek más, hasonló szintű intézményben

Minden rendszer fontos jellemzője a kontroll. Az oktatási rendszer kapcsán a szakirodalomban elkülönít bemeneti és kimeneti kontrollt. A bemeneti kontroll előre meghatározott és általános tantervet, tankönyvet ír elő, mindenkire érvényes előírásokkal. Rendszerint a centralizált vezetési stílus kapcsolódik hozzá. A kimeneti kontroll az oktatási

folyamatok eredményességét vizsgálja, igényes, objektív, többszintű vizsgarendszerrel. (Kozma, 1994)

Mitől más a felekezeti oktatás

Pusztai Gabriella röviden összegzi azokat az eredményeket, amelyek a felekezeti iskolákra általánosan jellemzőek: magas teszteredmények, alacsony lemorzsolódás, sikeres egyetemre jutás és nagyobb esély a diplomaszerzésre, nagyobb várható munkahelyi jövedelem, stabil munkamorál (Pusztai, 2009, 65o). Hasonló eredményekre jutott a Notredami Egyetem kutatói, akik tételesen összegzik a katolikus iskolák előnyeit, amelyek az eddigi szakirodalomból következtetésként levonhatóak (forrás: <http://ace.nd.edu/catholic-school-advantage>)

- Az katolikus iskolákban kisebb a teljesítménykülönbségek figyelhetőek meg a diákok között
- A katolikus és más magán iskolák diákjai magasabb felsőoktatási teljesítményeket érnek el, mint ugyanolyan családi háttérrel rendelkező, de állami iskolába járó diákok.
- A katolikus iskolák csökkentik a társadalmi különbségekre visszavezethető teljesítménykülönbségeket
- A katolikus középiskolát végzett diákok gyakrabban szavaznak, mint az állami iskolába járó társaik
- A katolikus iskolából kikerülők elkötelezettebbek a közösségükért, toleránsabbak a különböző nézetekkel szemben

Az okokat és magyarázatokat kutatva a következő tényezőket említi a szakirodalom (Pusztai, 2009):

A szelektálás

A felekezeti iskolákat választó családok társadalmi státusza az állami (public) iskolák felett van egy kicsivel és nagyobb mértékben a magán iskolák alatt. A főként amerikai kutatások mindegyike az alacsony státuszú, kisebbségi családokat felülreprezentálnak találja a felekezeti iskolákban. A modern társadalmi szemléletben a hátrányos helyzethez új értelmezés társul, amely nem a szülők iskolázatlanságára és anyagi helyzetére koncentrál, hanem a családi struktúra és a család működésének diszfunkciójára fókuszál. A kutatások azt találták, hogy a katolikus iskolák családjai nagyobb integritással rendelkeznek, kevesebb a válás, és a generációk közötti kapcsolat minősége is jobb. Az egyszülős családok gyerekeinek a lemorzsolódásának aránya kétszer kisebb, mint egy állami iskolában. A gyereklétszámok tekintetében szintén a magániskolák alacsony száma felett helyezkedik el valamivel, de alatta marad az állami iskolák gyereklétszámának.

Otthon az iskolában

A 80-as évektől a kutatások rámutatnak, hogy a felekezeti iskolákban az extrakurrikuláris tevékenységekre nagyobb hangsúlyt fektetnek, több gyereket bevonnak be. Ezek egy része szakmai, tudományos szakkör, ahol kis létszámú csoportban szoros tanár-diák kapcsolat alakul ki, másik részük viszont a szülők, tanárok, diákok informális érintkezésére teremt lehetőséget (pl. sportnapok, iskolanapok, lelki napok, stb.)

Szülői aktivitás

Más szektorok iskoláihoz képest számottevően több a szülők részvétele az iskolai munkában. A felekezethez való tartozás és vallásgyakorlás segíti a szülők részvételét a vallásos iskolai programokban. A szülőegyesület önálló programokat szervez, és valós beleszólása van az iskola ügyeibe.

Felzárkóztatás

A szektor-specifikus teljesítménymérésekből kitűnt, hogy a felekezeti iskolák jobb eredményt produkálnak, mindezt úgy, hogy a tanulók családi háttérének negatív hatásait

csökkenteni tudják. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a teljesítmény nem egyenletes a magas státuszú és az alacsony státuszú családok között, az utóbbiak javára, ezért ezek az iskolák inkább felzárkóztató jellegűek.

Kontroll

A fegyelem és a kontroll az egyik olyan terület, ahol markánsan kitűnnek a felekezeti iskolák. Mérhetően kisebb a lemorzsolódás, főleg a diszfunkcionális családok esetében. Az állami és a magán iskolák esetében az iskolák túlságosan teljesítményorientáltak, hogy megtartsák ezeket a gyerekeket. A tanárok eltérően értelmezik a szerepüket a felekezeti iskolákban, gyakoriak az interakciók a tanterven kívül is, megszólíthatóak a tanórán kívül is.

Funkcionális közösség

A teljesítmény és a közösségi háló szempontjából fontos, hogy mennyire érzi a gyerek és szülő, hogy része a közösségnek, mennyire érezhető és formálja identitásukat. A hagyományos iskolák kevésbé képesek funkcionális közösséget alkotni, az iskolaválasztás mögött individuális motívumok vannak. Az iskolai közösség és a lakóhelyhez kötődő iskolai kapcsolatok sok esetben gyengítik egymást. Arra is felhívják a kutatók a figyelmet, hogy az iskolai közösségtől való elszigetelődés az egyik legnagyobb erőforrásvesztés. A felekezeti iskolák közösségei közös értékek alapján szerveződnek, az egyházközséghez való tartozás biztosítja a gyakori és személyes interakciót, ami életben tartja ezeket a funkcionális közösségeket. Az egyházközség olyan hálózat, amely révén már az iskolába lépés előtt vannak kapcsolati már oda járó diákokkal, és az iskola befejezése után is hasznosíthatók a közösségben az iskolai kapcsolatok, tehát ez a közösség megelőzi és túl is mutat az iskolán, amely ezt megerősíti. Továbbá az egyes egyházközségek hálózatai is összekapcsolódnak és komoly társadalmi tőkét képeznek. Ahhoz, hogy ez valóban így legyen fontos a rendszeres vallásgyakorlás.

Szelekció

A kutatások adatait vizsgálva visszatérő kérdés, hogy kik és milyen módon választják az felekezeti iskolát, és fordítva, milyen tudatos és önkéntelen szelekciós mechanizmusok működnek. A szakemberek egy része szerint az iskola eleve távol tartja magától a problémás gyerekeket, ezért kisebb a lemorzsolódási arány. Számos kutatás rámutat ugyanakkor, hogy nem lehet szelekcióról beszélni társadalmi státusz alapján, ebből a szempontból meglehetősen heterogén az iskola. A legfontosabb deklarált szelekciós szempont a felekezethez való tartozás, de ennek mérése, vizsgálata különböző formákat ölthet, egészen a teológiai tárgyakból meghirdetett felvételig, mint például Romániában a felekezeti iskolák specifikus osztályaiba.

Az iskola klímája

A kutatások egyik leghomályosabb és legnehezebben operacionalizálható tényezője az iskolai klíma. Az eredmények szerint különbség van ebben a tekintetben is az állami iskolákhoz képest, de ez nehezen megfogható. Fontosan tűnik az tanár-diák közeli kapcsolata, erre negatívan hat a tanárok fluktuációja. A diákok a felekezeti iskolában a tanárokkal szembeni viszonyukat átlagosan jobbnak értékelik mint más iskolákban.

A felekezeti oktatás Romániában

A felekezeti oktatás működését a 2011/1 számú Oktatási Törvény szabályozza. A törvény megkülönböztet vokacionális és konfesszionális oktatást, ám a közöttük lévő tartalmi különbség nem tisztázott. A felekezeti (teológiai) iskolák vokacionális (elhivatottsági) rendszerben működnek, ezzel egy kategóriába tartoznak a katonai, sport, művészeti és tanítóképző iskolákkal. Ezek célja tulajdonképpen a hivatás és tehetséggondozás. Az 1989-es fordulat után a felekezeti iskolák létjogosultságát megalapozva olyan képzésként indultak, amelyek kifejezetten az egyházak számára képez ki munkatársakat. Ezt a „hagyományt” viszi tovább ez a törvény is. Ez a megközelítés merőben eltér a nyugaton

működő felekezeti oktatástól. A nyugati mintához közelít a koncesszionális fogalomhasználat (Art.49), amely a magániskolákkal került egy kategóriába, mint olyan iskolatípus, amelyet bármilyen nonprofit szervezet létrehozhat és működtethet, ha a Minőségbiztosító Hatóság jóváhagyja.

Így tehát a Romániában működő felekezeti oktatás felemás helyzetben van, hiszen egyrészt állami fennhatóság alatt, állami finanszírozásból működnek, központilag meghatározott tantervvel, másrészt az intézmények a lehetőségekhez képest igyekeznek sajátos intézményi kultúrát megvalósítani. Az iskolákat az ez egyházak is felügyelik, erkölcsi és anyagi támogatást nyújtanak, illetve az utóbbi években a visszaszolgáltatások révén sikerült egyházi épületekbe átköltöztetni az intézményeket, rendszerint oda, ahol az államosítás előtt is felekezeti iskola működött. Minden intézmény esetében elmondható, hogy bár a rendszerváltás után alakultak újjá, történelmük sokkal nagyobb, és igyekeznek visszakapcsolódni a múlt szellemi örökségéhez, a jelen lehetőségeihez képest. Az államosítás és kommunizmus előtt az egyházi iskolákban jelentős egyházi személy dolgozott (tanárként, lelki vezetőként), ám a kommunizmus száműzi a tanító rendeket és megszünteti a felekezeti oktatást. Az újjáalakuláskor az egyházak sürgetik az iskolák elindítását, de a megfelelő tanárok és személyzet megtalálása mindenhol komoly akadályokba ütközik. A törvény értelmében azok taníthatnak ezekben az iskolákban, akik teljesítik egyrészt az állami előírást (elismert oklevéllel rendelkeznek), másrészt az egyház ajánlása szükséges. Itt van az a pont, ahol befolyásolni tudja a tanári kar összetételét, ami a hozzáadott érték szempontjából jelentős.

A diákok kiválasztásában is korlátozott lehetőségei vannak a felekezeti iskoláknak. Azokba az osztályokba, amelynek profilja az egyházi személyzet képzése, saját maga szervezhet felvételt. Minden más profilú osztályba azonban jelen felvételi rendszerben a központosított számítógépes leosztás érvényes.

Minden kutatás, amely arra vonatkozik, hogy iskolatípusokra vonatkozó sajátosságokra mutasson rá, beleütközik az országonként eltérő fogalmi értelmezésekbe. A fenntartó (finanszírozó) és a működtető nem minden esetben esik egybe, különösen igaz ez a román oktatási rendszerben a felekezeti oktatásban. Az iskolához kapcsolódó alapítványok, szülő-egyesületek, amelyek bekapcsolódnak az iskola működtetésébe, az iskolát olyan intézményé alakítja, ahol a köz- és magánszféra, állami, közösségi (akár egyházi), családi és egyéni „érdekek erőterének metszéspontjába helyezi” (Pusztai, 2009, 47.o)

Fontos azonban megjegyezni, hogy a finanszírozó sokkal kevesebbet jelent mint az iskolafenntartás vagy iskolaműködtetés, ami a román oktatási rendszerben is fontos szempont. Bár finanszírozási szempontból árnyalatnyi a különbség az állami és a felekezeti iskolák között, viszont működésükben, belső légkörében, nevelési koncepcióiban markáns különbségek lehetnek. Megkülönböztető tényező az iskola alapítása, hogy milyen szervezet, egyház, jogi vagy magánszemély kezdeményezte az iskola beindítását.

A felekezeti iskolák hatása a kulturális tőkére és a kapcsolati hálóra

Az összehasonlító vizsgálatok nem foglalkoznak mélyrehatóan a különböző iskolatípusok közötti –nem feltétlenül teljesítményi- különbségekkel. Pusztai Gabriella (2009) Társadalmi tőke és az iskola című könyvében összegzi a társadalmi tőkére vonatkozó kutatásokat, és kiemeli, hogy a felekezeti iskolák mindenhol relatív magas eredményességet produkálnak. Ennek magyarázatára számos tényezőt megemlíthetünk. Egyrészt a felekezeti iskolák nevelési koncepciója segíti a szoros osztály és iskolai hálózatok kialakulását (pl. egyéni módon kezelik a versenyszellemet, etikai szempontokat is figyelembe vesznek). Coleman adatait vizsgálva Burt azt találta, hogy a zárt kapcsolati

háló, ahol a csoportok nem csak intézményi kényszer hatására vannak együtt, hanem magas a személyes bevonódás és az információáramlás zárt körben van, hatékonyan befolyásolja a gyerekek teljesítményét. A társadalmi státuszuk szerint, a magas státuszú egyéneknek kedvez a gyengébb háló, a leszakadás ellen küzdők valamint a felzárkózás elérése érdekében viszont a szoros és zárt hálózat a társadalmi tőke forrása. Burt a teljesítmény növelésének kulcsát abban látja, hogy magas legyen a csoporton belüli zártság és legyen sok csoporton kívüli, „nemredundáns kapcsolat” szükséges (Pusztai, 2009, 25.o). A bourdieui elméletet próbálták levetíteni a kapcsolati hálókra is, és azt találták, hogy a forrásban gazdag és nagy tőkével rendelkező hálózatok a valóban a magasabb státuszú egyénekre jellemzőek, ebből következően az alacsonyabb státuszú egyéneknek hasznosabbak a heterogén hálózatokban való részvétel. Ez heterogenitás adódhat abból is, hogy a tág családban van egy jól szituált rokon vagy egy olyan iskolába járnak, amely heterogén társadalmi réteget integrál. A diákok nem társadalmi státusból eredeztethető motívumok miatt kerülne az iskolába (mint például a lakhely) hanem ettől független tényező (mint például a felekezethez való hovatartozás) Ha a felekezeti iskola képes jó eredményt produkálni akkor mind a magas státuszú családok, mind a az alacsonyabb réteg gyerekei választják az iskolát, és mindezt az iskola kellő integráló képességgel tudja kezelni. Ezt a jelenséget Coleman úgy fogalmazza meg, hogy ha normák szerint szekventálódnak az iskolák (például iskola által képviselt nevelési elvek szerint), akkor az csökkenti a társadalmi státusz szerinti eloszlást.

Az iskolai teljesítmény és a heterogén osztályok kapcsolatát vizsgálva Radó Péter (2013), aki a hátrányos helyzetű gyerekek számát is vizsgálja az egyes osztályokban, azt hangsúlyozza, hogy három csoportot lehet körülírni:

- Homogén osztályok, ahol nincsenek hátrányos helyzetű diákok – itt a legkisebb a hozzáadott érték. A PISA szövegértés eredményeit alapul véve nyolc ponttal kisebb az átlaguk a családi háttérrel figyelembe véve.
- Ahol vannak ugyan hátrányos helyzetű diákok, de nem haladja meg számuk osztályonként a 25%-ot. Egyedül ezekben az osztályokban hat pozitívan a hozzáadott érték a szövegértési teljesítményre
- Ahol 25% felett van a hátrányos helyzetű tanulók aránya, ott szintén csökken a hozzáadott érték, hasonló mértékben, mint a homogén osztályokban.

Tehát elmondható, hogy olyan osztályok, iskolákban magasabb a hozzáadott érték, amelyek felvállalják a hátrányos helyzetű diákokat, de arányuk nem haladja meg a 25%-ot. Miden szempontból előnyösebb a heterogén osztályok működtetése a hozzáadott érték szempontjából.

Az iskolai társas kapcsolatokkal kapcsolatos vizsgálatok szoros kapcsolatot mutatnak a társadalmi tőke és mobilitás témájával. Ebben központi fogalom az aspiráció, amely a fiatalok saját sikeréről és életesélyeiről való elgondolásait. A vizsgálatok azt mutatják, hogy egyre nagyobb szerepe van a mikro-társadalmi tényezőknek (pl. a baráti közösségnek) és a társadalmi státusz nem kizárólagos és nem determinisztikus. Putmannt idézve Pusztai (2009) kiemeli, hogy meg el kell különíteni az iskola falain belüli és azon kívül ható társadalmi tőkét. Az iskola falain belül ható tényezők között megemlíti a diáktársaktól való informális tanulást, az iskolavezetés és a tanárok közötti bizalmon és együttműködésen alapuló kapcsolatot a szülők iskolai tevékenységeibe és döntéshozásba való bekapcsolását.

Többen kísérletet tettek arra, hogy a vallásosság hatását beépítsék a különböző tőkeelméletekbe. Ennek egyik kiinduló pontja Adam Smith, aki szerint a vallásosság növeli az egyéni megbecsültségi tőkéjét, mert morális információt nyújt róla embertársainak. Ehhez kapcsolódva Azzi és Ehrenberg elmélete szerint a vallási szertartások ismerete és gyakorlása olyan tapasztalatot jelent, amely közösséget alkot,

amelyben az egyén mentálisan egészségesebb, jobban tanul, jobban teljesít, és kevésbé hajlamos a devianciákra. Ezt vallási humántőkének nevezik a kutatók. Coleman ugyanakkor külön választja az egyéni vallásosságot és a közösségi vallásgyakorlást. Az egyéni vallásgyakorlat szerinte nem jelent nagyobb társadalmi tőkét, mert nem jelent közösségi kapcsolathálót. Az újabb elméletek figyelembe veszik, hogy a vallás fokozatosan individualista jelleget ölt, különösen felnőtt korban, és már nincs akkora mértékben közösségformáló ereje (Pusztai, 2009). Ez az individualizációs törekvés a vallásgyakorlatban viszont serdülő kor után jelenik meg, így az iskolás korban még erőteljesen közösségi jellegű.

Következtetés

A tanulmány egyik célja volt, hogy a törvényi keretet vizsgálva elhelyezte a felekezeti iskolákat a román oktatási rendszerben. Állami finanszírozással működő intézményeként működnek, ám a helyi egyházaknak tanárokat és a humán teológia osztályok esetében a diákokat maguk választhatják. A törvény a vokacionális –elhivatottsági iskolaként tekint az iskolákra, hasonlóan a sport és művészeti intézményekhez. A nemzetközi irodalmat vizsgálva ajánlatos lenne a felekezeti oktatásnak a törvényi újra-definiálása, amely nagyobb autonómiát biztosítana a helyi vallási közösségeknek, erre több külföldi példát is találhatunk.

Összefoglalva elmondható, hogy a felekezeti iskoláknak fontos társadalmi szerepe van Romániában is, mert hozzájárulnak esélyegyenlőség megteremtéséhez és segítik a társadalmi mobilitást. Ez egy olyan társadalmi küldetés, amely nem csak egy zárt, vallásos rétegnek szól, mindenkit igyekszik megszólítani. Ebben a társadalmi munkában még vannak ugyan gyenge pontok, de jól körülhatárolt az az út, amin haladniuk kell.

Bibliográfia

Felhasznált irodalom

- Archer, M.S. *Az oktatási rendszerek expanziója*. Iskolamester 4. Oktatókutató intézetek, 1988
- Coombs, P. *Az oktatás világválsága*. Tankönyvkiadó, 1971
- Ferge Zsuzsa: *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés*. In: Meleg Cs. (szerk.) *Iskola és társadalom II*. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke Pécs, 1999.
- Halász G.: *Az iskolai szervezet elemzése*. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest, 1980
- Kozma T. *Bevezetés a nevelesszociológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1994.
- Neuwirth G. *A középiskolai munka néhány mutatója* 2004. Országos Közoktatási Intézet Budapest, 2005.
- Pusztai, G.: *Társadalmi tőke és az oktatás*, Új Mandátum Kiadó, 2009

Internet források:

<http://ace.nd.edu/catholic-school-advantage>

2013.01.14. 11:33

Radó P. *A hozzáadott értékről- (Miért is kell integrálni?)*

<http://oktpolcafe.hu/a-hozzaadott-ertekrol-miert-is-kell-integralni-1831/>

2013.01.14. 10:40

MORAUSZKI ANDRÁS:

AZ ILLYÉS KÖZALAPÍTVÁNY HELYE A SZLOVÁKIAI MAGYAR KULTURÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZER TÁMOGATÁSÁBAN

Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola
Szociológia PhD Program

Témavezető: Dr. Örkény Antal

Bevezetés

Az Illyés Közalapítványt 1990-ben alapította a magyar kormány a külföldi magyarok támogatásának céljával. 2006-ig tartó működése során a rendelkezésünkre álló kutatási eredmények alapján (Nagy-Tóth, 2006) a szlovákiai – és valószínűsíthetően általában a külföldi – magyar intézményrendszer egyik legfontosabb támogatójának számított. Tanulmányunkban a szlovákiai és azon belül a szlovákiai magyar intézményrendszer, valamint a magyarságpolitika rövid bemutatását követően a pályázati adatlapok, pályázati kiírások, alkutatórumi döntési jegyzőkönyvek és pályázó szervezetek vezetőivel készített interjúk alapján részletesen foglalkozunk az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkutatóruma keretében működő Kultúra és Művelődés, valamint a Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsához pályázó szervezetek megoszlásával és a szakmai tanácsok támogatáspolitikájával. Kísérletet teszünk arra, hogy a rendelkezésünkre álló adatokból következtetéseket vonjunk le a szervezetek részéről támasztott kereslet jellegéről, a vizsgált szakmai tanácsok forráselosztásának fő prioritásairól, valamint arról, hogy milyen szerepet töltött be az Illyés Közalapítvány a szlovákiai magyar kulturális intézményrendszer működésében. A vizsgálat az 1996–2006 közötti időszakra terjed ki, tehát a Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsának létrejöttétől az Illyés Közalapítvány megszűnéséig vizsgálja a támogatások elosztását.

A civil/nonprofit szektor Szlovákiában

A rendszerváltást követően Csehszlovákiában is megteremtődtek a civil önszerveződés keretei. Megszülettek a gyülekezési- és egyesülési jogot garantáló jogszabályok, az elkövetkező években pedig sorra jöttek létre az alapítványokat, jótékonyági alapokat és más jogi formákat szabályozó törvények. A szektor ezt követő történetét a szakirodalom (Kuvíková – Hullová, 2004; Tóth, 2006) több korszakra osztja. Az első szakaszban (1989–1992) alakult ki a szektor jogi háttere. Ez a nonprofit szektor extenzív növekedésének időszaka volt. A szektor a növekedés következtében egyre differenciáltabbá is vált. A következő szakasz (1993–1994) a szervezetek professzionalizációjával jellemezhető, amelyben a beinduló különböző képzések játszottak meghatározó szerepet. A harmadik szakasz (1994–1997) a szektor öntudatra ébredéseként írható le a harmadik Mečiar-kormánynak a nonprofit szektor szigorúbb állami felügyeletét célzó politikájával szemben. Ezen időszaknak a nonprofit szektor szemontjából legfontosabb eseménye az ún. Harmadik Szektor SOS kampány (Tretí szektor SOS) volt a kormány által javasolt alapítványi törvénnyel szemben. Negyedik szakaszként tartják számon a szektor mozgósításának időszakát (1997–1998), amely az 1998. évi nemzeti tanácsai választásokat

előzte meg. Az ún. Polgári Kampány '98 (Občianska kampaň '98) célja az állampolgárok informálása, a fiatal választók mozgósítása és a választások törvényességének felügyelete volt. 1998-tól kezdődően pedig a szektor a kormányzat partnereként képes volt stabilizálódni, képviselői számos testületben helyet kaptak, létrejött a nonprofit szektorral foglalkozó kormánytanács, az adótörvények módosításával és az Európai Unió csatlakozással pedig új források is megnyíltak előtte. A magyar intézményrendszer részben ezzel párhuzamosan fejlődött, ugyanakkor összetételében és működésében több ponton eltér a többségi nonprofit szektortól.

A kisebbségi intézményrendszer az elméletben

A rendszerváltás óta eltelt időszakban több vizsgálat foglalkozott a szlovákiai, és azon belül a szlovákiai magyar nonprofit szektorral, ezek azonban nem léptek túl a szervezetek számbavételén, a szektor növekedésének dokumentálásán, összetételének és bevételeinek ismertetésén. Ennek oka, hasonlóan Erdélyhez, elsősorban az, hogy a kutatások megrendelői nagyrészt „a demokrácia építői és a kisebbségi civil szféra szervezésére, koordinálására törekvők közül kerültek ki.” (Kiss, 2006: 139.) Az ő céljuk mindenekelőtt egy leltár készítése volt, így az általuk finanszírozott kutatások csak a szervezetek számának és fő jellemzőinek számbavételére terjedtek ki, nem törekedtek az intézményrendszer elméleti megragadására.

Kiss Dénes ezen túl megemlíti azonban a téma általános elmélet-szegénységét is, amely fokozottan igaz a kisebbségi intézményrendszer esetében (Kiss, 2006). Utóbbival foglalkozók ugyanis elsősorban szintén a civil társadalom és nonprofit szektor többségi társadalmakra kidolgozott elméleteire építhetnek. Ezeknek központi eleme a civil társadalom és a politika közötti viszony. Ez alapján a civil szféra két korszakát különböztetik meg. A „klasszikus” korszakban a civil szervezetek, mint az állam figyelmét elkerülő reziduális igények kielégítését célzó autonóm állampolgári kezdeményezések jelennek meg (lásd pl. Tocqueville, 1995; Weisbrod, 1991). A civil szféra ebben az értelmezésben érdekellentétben áll az állammal. Ez a viszony azonban a jóléti állam válságának következtében fokozatosan partneri kapcsolattá vált (lásd pl. Salamon, 1991). Az állam ebben a modellben a közfeladatokat is ellátó civil szervezetek támogatójaként jelenik meg. Ez egyrészt a civil szféra számbeli növekedését eredményezi, másrészt a szektor sajátos szolgáltatói szférává is válik. Emellett az államnak a nonprofit szervezetek finanszírozásában betöltött szerepének a felértékelődésével a szektor politikai függőségbe kerül. Ezek a modellek azonban nem alkalmasak a posztkommunista országok civil szféráinak elemzésére, és fokozottan igaz ez a kisebbségi civil szféra leírására (Kiss, 2000). Ennek oka többes. Ezek az elméletek ugyanis eltekintenek a kisebbségi nonprofit szektor etnikai dimenziójától, aminek következtében az államhoz és a nonprofit szektorhoz sajátos jelentések is társulnak: az állami szektorhoz a többségi, a nonprofit szektorhoz pedig a kisebbségi jelleg. Ezen túl ezek az elméletek nem számolnak a kisebbségi intézményrendszeren belüli hatalmi dimenzióval sem. (Kiss, 2006: 139–142). A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a kisebbségi magyar civil szféra működése során egyaránt kapcsolódik az anyaországi politikai mezőhöz, az adott ország politikai mezőjéhez, valamint a kisebbségi magyar politikai mezőhöz is (Kiss, 2000).

Kiss Dénes tanulmányában kísérletet tesz egy kisebbségi intézményrendszer-modell kidolgozására, és meghatározza az ehhez releváns szempontokat (Kiss, 2006). Az első szempont, amelyet megemlít a lehatárolás. Kiss modelljében minden olyan intézményt magyarnak tekint, amelyet döntően magyarok működtetnek, magyar nyelven, és elsősorban a magyar kisebbséghez tartozó egyének és csoportok céljainak elérésére szerveződik, akkor is, ha ezek a célok nem etnikai jellegűek. Ez alapján az állami és gazdasági

intézmények nem elhanyagolható része is a kisebbségi intézményrendszerhez tartozik. Az így lehatárolt intézmény-halmazt alrendszerekre osztja a követett célok szerint, és hat alrendszert javasol: közigazgatási, politikai, gazdasági, vallási, oktatási-tudományos és művelődési. Ezek a többségi intézményrendszerhez képest sokkal nagyobb arányban működnek nonprofit szervezeti keretek között, ami fokozottan igaz lokális kisebbségi helyzetben, ahol az állami intézmények kevésbé használhatók a kisebbségi közösség céljainak elérésére. A művelődési alrendszerhez tartozik Kiss modelljében egy kiterjedt költségvetési szektor (színházak, könyvtárak, művelődési házak, stb.), a zömét azonban nonprofit szervezetek alkotják (művelődési intézmények és költségvetési intézmények háttérintézményei), valamint a jogilag nem bejegyzett egyesületek. A szervezetek működésének elemzéséhez az alrendszer fogalma helyett inkább a mező fogalmát javasolja, amit a működés során ténylegesen összekapcsolódó szervezetek képeznek. A kisebbségi intézményrendszer sajátossága, hogy a kisebbségi mezők két többségi mezőhöz is kapcsolódnak, ami egyrészt kihasználható a források megkettőződéseként, másrészt azonban nehezíti a mező működését meghatározó közös szabályok létrejöttét. Végezetül megállapítja, hogy a civil jellegű nonprofit szektor lényegesen kisebb a formális értelemben vett nonprofit szektornál, amely egy része költségvetési típusú vagy politikai jellegű intézmény.

A szlovákiai magyar intézményrendszer az empirikus adatok tükrében

A szlovákiai magyar intézményrendszerrel kapcsolatban rendelkezésünkre álló empirikus adatok összhangban vannak Kiss Dénes fent bemutatott modelljével. A szlovákiai magyar kulturális intézményrendszer összetételéről elsősorban Tóth Károly munkáiból rendelkezünk információkkal (Tóth, 2005; Tóth, 2006). A szlovákiai magyar intézményrendszerre vonatkozó első adattár 1999–2001 között jött létre, amely 651 szervezetet tartalmazott. Ez alapján valóban látszik a nem bejegyzett szervezetek túlsúlya. Az összes magyar intézménynek mindössze 1/3-a volt bejegyzett. 2004-ben a Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbázisa már 1115 szervezetet tartalmazott. Ezek között egyértelműen többségében voltak a civil szervezetek (841 szervezet), a költségvetési és piaci szervezetek aránya együttesen 25%. Sajnos ez az adatbázis sem teljes körű, ugyanakkor véleményünk szerint képes érzékeltetni a szlovákiai intézményrendszer megoszlását. Tevékenység szerint egyértelműen látszik a kulturális intézmények dominanciája. A szervezetek 68,5%-a elsődleges, további 22,4%-uk másodlagos tevékenységi területként a kultúrát jelölte meg. Emellett jelentősnek mondható az oktatás (6,5+14,5%), média (6,5+6,4%) és az ifjúsági szervezetek (4,3+19%) súlya. A másodlagosan felvállalt tevékenységi kör vizsgálatából látszik az is, hogy a szervezetek jelentős része sok feladatot magára vállal.

A szlovákiai magyar intézményrendszer bevételszerkezetéről ugyancsak rendelkezünk némi információval. Ezt célszerű a szlovákiai nonprofit szektorhoz viszonyítani. Utóbbi bevételszerkezetében körülbelül 1998-ig meghatározó szerepet játszottak a nyugati alapítványok (Open Society Foundation, Fund for Civil Society, Charles Stewart Mott Foundation, German Marshall Fund és mások) támogatásai (Tóth, 2006). 1998-at követően előtérbe kerültek a szervezetek ár- és díjbevételei (1996–2001 között 53,5–66%-ot tettek ki), de jelentős a költségvetési támogatás (15–22,7%) és az adományok (19–23,8%) aránya is (Svitková, 2004; Marček, 2006). Figyelemre méltó a személyi jövedelemadó 1, illetve később 2%-ának felajánlása is, amelyből például 2012-ben összesen körülbelül 44,7 millió euró (1,3 milliárd Sk) került a nonprofit szervezetekhez.¹ A magyar szervezetek azonban ezekből a forrásokból lényegesen kisebb

¹ <http://rozhodni.sk/prijimatel/vysledky-2-za-rok-2012/>, Letöltve: 2013. 03. 29.

mértékben részesültek. A vonatkozó kutatások (Nagy, 2005; Nagy, 2009; Nagy–Tóth, 2006; Szarka, 2005; Székely, 2009) elsősorban a szektor alulfinanszírozottságára mutatnak rá. A legjelentősebb támogatóként a magyarországi alapítványokat és költségvetési intézményeket nevezik meg. Emellett kiemelik még a számokban nehezen kifejezhető önkéntes munkát, valamint a helyi önkormányzatok, magánadományok és a szponzorok szerepét. 1998-tól pedig a magyar szervezetek a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumának a kisebbségek számára fenntartott keretéből is részesülhetnek.

A magyar kormányzatok támogatáspolitikája

A magyar kormányzatok magyarságpolitikáját az 1989. évi alkotmány ún. „felelősségklauzulája” alapozta meg, amely kimondta, hogy „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”² Ez azonban számos értelmezési lehetőséget tett lehetővé. A témával több munkájában is részletesen foglalkozik Bárdi Nándor (Bárdi, 2004; Bárdi-Misovicz, 2010), amelyekben bemutatják a magyarságpolitikának a politikai intézményrendszeren belüli helyének, illetve fő szempontjainak és hangsúlyainak változását. Terjedelmi okokból a magyarságpolitika és támogatáspolitikai változásainak ismertetésétől itt eltekintünk, fontos azonban megemlíteni, hogy a magyarországi pártok között a magyarságpolitika néhány kérdésében a 2000-es évek elejére mégis létrejött egy elvi konszenzus. A közös pontokat Bárdi Nándor öt tételben foglalta össze (Bárdi, 2004):

1. Nem a határok helyét, hanem azok minőségét kell megváltoztatni.
2. A külföldi magyar közösségek önálló kulturális intézményrendszerre jogosultak, amelynek kerete valamilyen formájú kulturális autonómia lehetne. Ezen autonómia megvalósításának útjáról azonban nincs egyetértés.
3. A határon túli magyar politikai szereplők a magyarországi politikusok egyenrangú partnerei. A gyakorlatban azonban inkább aszimmetrikus helyzetéről beszélhetünk.
4. A mindenkor magyar kormány feladata a külföldi magyarság érdekeinek nemzetközi fórumokon való képviselése.
5. A külföldi magyarság támogatása a magyarországi állami költségvetés állandó része.

Az Illyés Közalapítvány

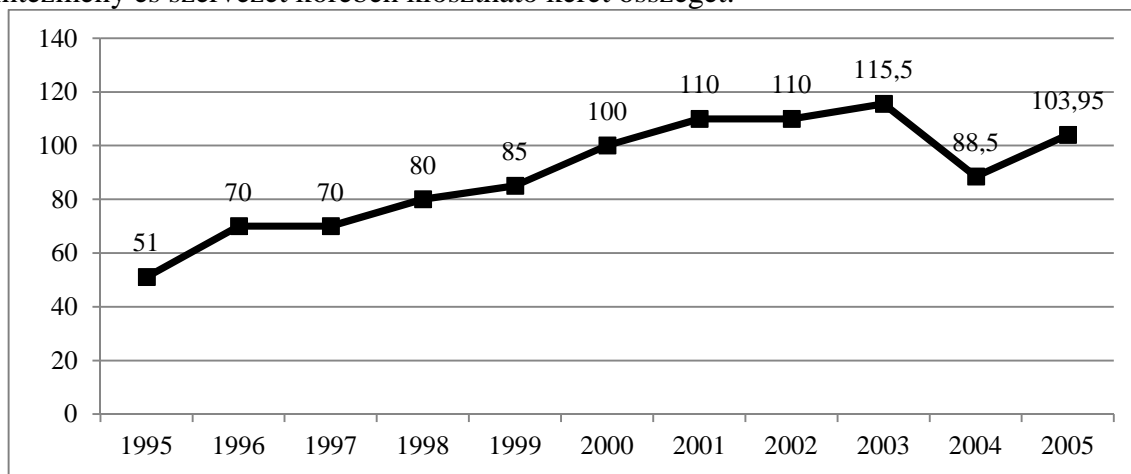
Mint fent bemutatam, a magyar politikai eliten belül lényegében konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a magyar állam felelőssége a külföldi magyarság támogatása. Ennek egyik megnyilvánulási formája volt az 1990-ben Illyés Gyula Alapítvány néven létrejött későbbi Illyés Közalapítvány (továbbiakban: IKA). Az IKA azzal a céllal jött létre, hogy támogassa a külföldi magyarok önazonosságának őrzését, anyanyelvük ápolását és fejlesztését, az őket érintő tudományos munkát, az anyanyelvi hitéletet, valamint kulturális rendezvényeiket.³ Az IKA az említett szemléletmódbeli változások ellenére 2006-ig folyamatosan működött, 1993-tól közalapítványi jogi formában, 1995-től pedig alkuratóriumi rendszerben. Az alkuratóriumok a döntés „társadalmiasítása” céljából jöttek létre, az IKA döntéseinek szakmai és politikai legitimációja érdekében. Ezekben a helyi kisebbségi elit képviselői kaptak helyet, akik ezáltal aktívan részt vettek a források elosztásában. A döntéshozatal alsó szintjét a többé-kevésbé szakmai alapon szerveződő testületek jelentették. Szlovákiában ezeket szakmai tanácsoknak nevezték. Ezekben az egyes területeken működő legfontosabb szervezetek és intézmények képviselői kaptak

² 1949. évi XX. törvény A Magyar Köztársaság Alkotmánya 6. § (3)

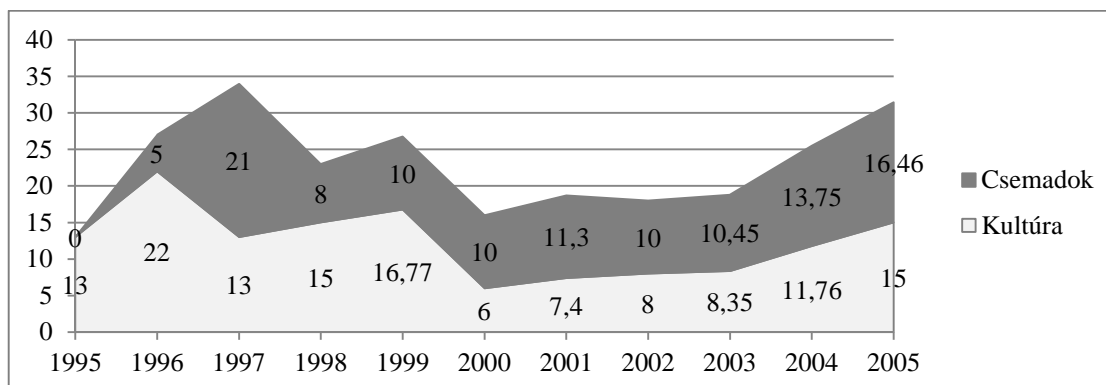
³ ld. az Illyés Közalapítvány alapítási okirata

helyet. A vizsgált időszakban összesen hét szakmai tanács működött az IKA Szlovákiai Alkuratóriuma (továbbiakban: SZA) mellett: oktatásügyi, kulturális és művelődési, Csemadok, helyi és regionális projektek, lapkiadási, tudományos, egyházi és hitéleti. Ezekbe az adott területen működő fontosabb intézmények és szervezetek automatikusan bekerültek, a kisebbek pedig területi alapokon szerveződtek, és képviselők útján vettek részt a döntéshozatalban. A Csemadok szakmai tanácsban a területi választmányok és az Országos Tanács képviselői kaptak helyet. A szakmai tanácsok által hozott döntéseket továbbították az alkuratóriumnak, amely ezeket csak ritkán módosította, döntött a vitás kérdésekben, majd a végleges döntést továbbította az IKA Kuratóriumának, amely rendszerint jóváhagyta ezt.⁴

Az IKA SZA rendelkezésére álló források változását szemlélteti az 1. ábra. Látható, hogy a kiosztható keret 2003-ig folyamatosan bővült. Az egyes szakmai tanácsok keretének változása azonban ettől jelentősen eltért. A 2. ábra a Kultúra és Művelődés, illetve a Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsa keretének változását mutatja. Ebből látható, hogy a teljes keret növekedése nem jelentette automatikusan a kultúrára költendő források növekedését. Emellett megállapíthatjuk, hogy a Csemadok szervezetek számára fenntartott keret jelentős, 2000-től kezdődően minden évben meghaladja a többi kulturális intézmény és szervezet körében kiosztható keret összegét.

1. ábra: Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriuma rendelkezésére álló források változása (1995–2005, millió Ft)

2. ábra: Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriuma Csemadok Szervezetek és Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácsa által kiosztható keret változása (1995–2005, millió Ft)

⁴ Id. Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának szervezeti és működési szabályzata

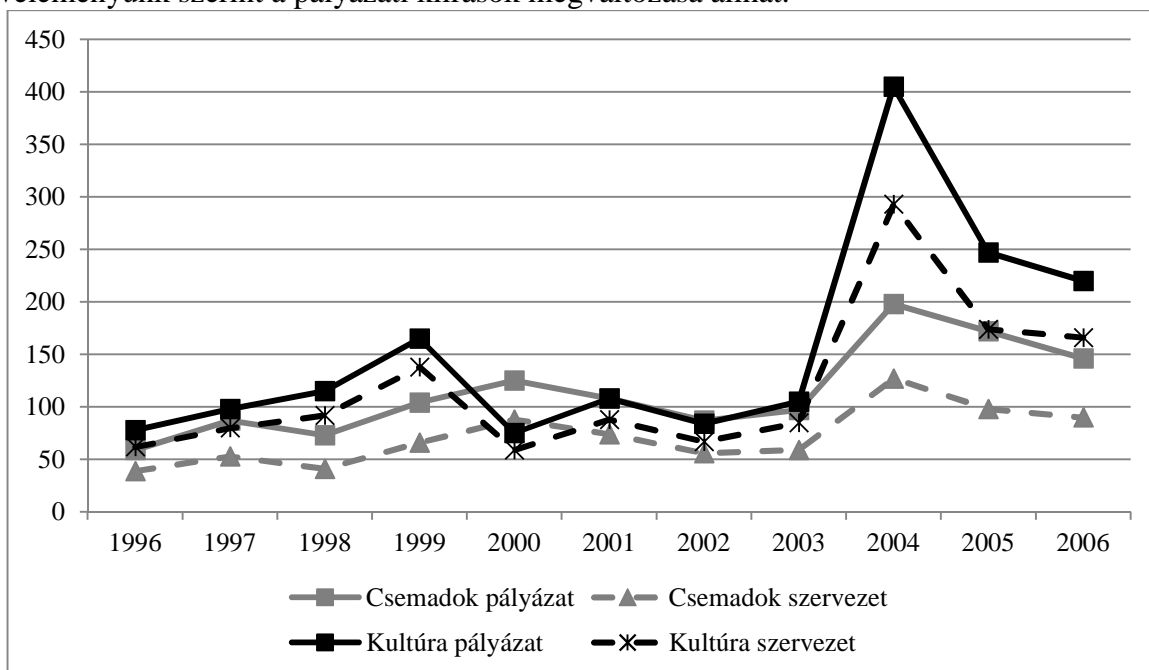
Az IKA jegyzőkönyveinek és a beérkezett pályázatok elemzése

Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy az IKA SZA két kultúrával foglalkozó szakmai tanácsához beérkezett pályázatok, valamint az IKA SZA jegyzőkönyvei és pályázati kiírásai alapján megállapításokat tegyünk egyrészt a pályázó szervezetek aktivitásáról, az általuk megfogalmazott igényekről, valamint a kínálati oldalról, azaz az IKA SZA prioritásairól a pályázatok kiírása, valamint a támogatások megítélése során. Elemzésünk az 1996–2006 közötti időszakra terjed ki.

A beérkezett pályázatok száma és a pályázók aktivitása

Az 1996–2006 közötti évtizedben a két szakmai tanácshoz összesen 2956 pályázat érkezett be: 1700 a kulturális, 1256 pedig a Csemadok szakmai tanácshoz. A Csemadok szakmai tanácshoz összesen 264 szervezet pályázott, a vizsgált 11 év folyamán átlagosan 4,75 pályázattal. A kulturális szakmai tanácshoz 663-an pályáztak, átlagosan 2,56 pályázattal. Látható tehát, hogy a Csemadok szervezetek részére elkülönített magasabb keretösszeg nem áll összefüggésben a szervezetek pályázati aktivitásával, amely csak 2000-ben haladta meg a többi kulturális szervezet aktivitását. A Csemadok szervezetek által kért összeg pedig csak három évben, 2000–2002 között haladta meg a többi kulturális szervezet által igényelt támogatás összegét.

A beérkezett pályázatok számában kimagaslik az IKA működésének utolsó három éve (2004–2006). A Csemadok szakmai tanácshoz ekkor érkezett be a pályázatok 41%-a, a kulturális szakmai tanácshoz pedig 51%-a. A 2004. évi emelkedés a pályázatok és pályázók számában egyaránt jelentkezett. A Csemadok szakmai tanácshoz pályázók száma 2,15-szörösére, a kulturális tanácshoz pályázóké pedig 3,45-szörösére nőtt. Számos szervezet ebben az évben pályázott először. A pályázati aktivitás megugrásának hátterében véleményünk szerint a pályázati kiírások megváltozása állhat.

3. ábra: A Csemadok Szervezetek és a Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácshoz pályázók és a pályázatok számának változása (1996–2006)

A pályázati kiírások évente január és március között jelentek meg az országos terjesztésű szlovákiai magyar napi- és hetilapokban (Új Szó, Szabad Újság, Vasárnap). A kiírás és a beadási határidő között a szervezeteknek 13–39 naptári napjuk állt

rendelkezésükre a pályázatok elkészítésére. Az IKA támogatásaira természetes személyek és szervezetek egyaránt pályázhattak. 2000-től a pályázati kiírások megkövetelték, hogy a szervezetek jogalanyisággal rendelkezzenek, a pályázatok elbírálásánál azonban végül mégse zárták ki a nem bejegyzett szervezeteket. A vizsgált két szakmai tanács kiírásai értelmében a szervezetek jellemzően több régiós vagy országos hatókörű rendezvényekre, valamint működésre pályázhattak. 2004-ben emellett mindkét szakmai tanács kiírásában megjelentek a helyi rendezvények is, mint támogatott pályázati cél. Véleményünk szerint elsősorban ez eredményezhette a beadott pályázatok számának jelentős növekedését.

A pályázók és a pályázatok megoszlása

Az IKA pályázati kiírásai a pályázók széles körét mozgósították. A kultúra és művelődés szakmai tanácshoz pályázók legnagyobb része (41,2%-a) polgári társulás (egyesület), és tőlük érkezett be a beadott pályázatok többsége is (53,8%). Nem elhanyagolható a jogilag nem bejegyzett szervezetek, alapítványok, önkormányzatok és magánszemélyek, illetve ezek pályázatainak aránya sem. Az egy szervezetre jutó pályázatok számát tekintve ugyanakkor az állami fenntartású intézmények voltak a legaktívabbak, őket követték az önkormányzati intézmények, alapítványok és jótékonyági alapok. Látható tehát, hogy a pályázók köre tágabb, mint a Kiss Dénes által bemutatott művelődési alrendszer, a magyar többségű területeken a települési önkormányzatok is bekapcsolódtak az IKA pályázataiba.

1. táblázat: A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácshoz beadott pályázatok és a pályázók megoszlása típus szerint

Típus	Pályázók (N=663)	Pályázatok (N=1700)	1 pályázóra jutó pályázatok száma (átlag: 2,56)
Polgári társulás	41,18%	53,76%	3,35
Civil	16,59%	9,53%	1,47
Önkormányzat	11,01%	7,12%	1,66
Magánszemély	10,56%	5,24%	1,27
Alapítvány	5,73%	7,82%	3,5
Önkormányzati fenntartású	4,98%	7,06%	3,64
Jótékonyági alap	2,71%	3,71%	3,5
Iskola	1,96%	1,00%	1,31
Gazdasági társaság	1,81%	1,06%	1,5
Kht.	1,51%	1,24%	2,1
Állami fenntartású	0,90%	1,76%	5
Kistérségi társulás	0,60%	0,47%	2
Egyházi fenntartású	0,30%	0,12%	1
Nem ismert	0,15%	0,12%	2

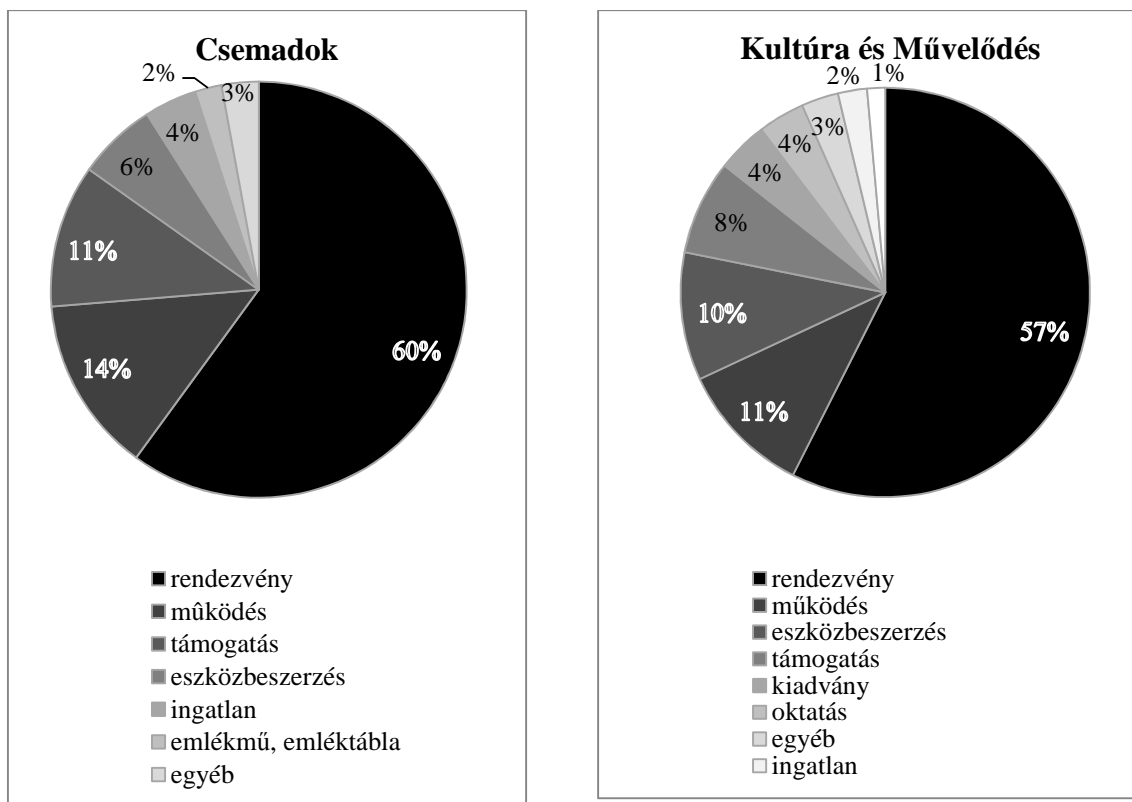
A Csemadok szakmai tanácshoz csak a Csemadok országos, járási és helyi szervezetei, a Művelődési Intézet, valamint az ezek mellett működő nem bejegyzett

egyesületek pályázhattak. A pályázók túlnyomó többsége (73,9%-a) alapszervezet. Ezek adták be a pályázatok több mint felét (53,5%-át). Bár a pályázók között lényegesen kisebb arányt képviselnek a területi választmányok (6,8%), a pályázatok több mint harmadát (35,3%-át) ezek adták be, azaz egy területi választmánytól átlagosan több mint 24 pályázat érkezett be. Rendkívül aktív volt az Országos Tanács is, amely a 11 év folyamán összesen 59 pályázatot adott be. Mindkét szakmai tanácshoz viszonylag sok nem bejegyzett szervezet is pályázott: a kulturális tanácshoz pályázók 16,6%-a és a Csemadok szakmai tanácshoz pályázók 16,7%-a. Ezek a pályázati kiírások alapján 2000-től nem lettek volna jogosultak támogatásra, az IKA azonban rugalmasan kezelte a pályázati követelményeket. A nem bejegyzett szervezetek két módon juthattak támogatáshoz: vagy egy másik szervezet pályázott a nevükben, vagy legalább a bankszámláját a rendelkezésükre bocsátotta, hogy fogadhasák a megítélt támogatást.

2. táblázat: A Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsához beadott pályázatok és a pályázó szervezetek megoszlása szervezettípus szerint

Típus	Pályázók (N=264)	Pályázatok (N=1254)	1 pályázóra jutó pályázatok száma (átlag: 4,75)
Országos Tanács	0,38%	4,70%	59
Területi/városi választmány	6,82%	35,33%	24,61
Alapszervezet	73,86%	53,51%	3,44
OV-Titkárság	0,76%	0,16%	1
Csemadok mellett működő nem bejegyzett csoport	16,67%	5,42%	1,55
Művelődési Intézet	0,38%	0,56%	7
egyéb	1,14%	0,32%	1,33

Mint fent látható, a pályázati kiírásokban két pályázati cél, a rendezvények szervezése és a működés támogatása volt megnevezve, a ténylegesen beadott pályázatok azonban ennél sokszínűbbek. Bár mindkét vizsgált szakmai tanácshoz elsősorban e két célra adtak be pályázatokot, nem elhanyagolható a más célra beadott pályázatok aránya sem. Elsősorban az eszközbeszerzés, valamint egy másik szervezet támogatása érdemel említést.

4. ábra: Az IKA SZA Csemadok és kulturális tanácsához beérkezett pályázatok megoszlása a pályázat célja szerint

A rendezvények aránya elsősorban az utolsó években volt magas, a működési pályázatok viszont a Csemadok szakmai tanácsnál a az 1990-es és 2000-es évek fordulóján, illetve 2000-es évek elején, a kulturális szakmai tanácsnál pedig a '90-es évek végén voltak jelentősek. Eszközbeszerzésre a Csemadok szervezetek 1997-ig, a többi kulturális szervezet pedig 1999-ig pályázott nagyobb arányban, a későbbi években csökkent a súlyuk. A más szervezet javára történő pályázás 2004-től, illetve Csemadok szervezetek esetében 1999-ben és 2000-ben is számottevő volt. A megváltozott pályázati kiírások hatását mutatja, hogy a rendezvényekre beadott pályázatok száma a Csemadok szervezetek esetében a duplájára, a többi kulturális szervezet esetében pedig 3,57-szorosára nőtt egy év alatt. Ugyanakkor a pályázatok megoszlása azt mutatja, hogy a rendezvényre beadott pályázatok aránya ennek ellenére kis mértékben csökkent, ami arra enged következtetni, hogy a pályázati felhívás megváltoztatása általános mobilizáló erővel is bírt.

Figyelemre méltó az egyes pályázati célok szervezettípusokhoz való kötődése. A Csemadok területi szervezetei (Országos Tanács, területi és városi választmányok) szinte kizárólag rendezvényszervezésre és működésre kértek támogatást, a beadott pályázataik 92%-át e két célra adták be. Az összes működési pályázat több mint 80%-át a területi szervezetek adták be. A más szervezetek támogatása egyértelműen az alapszervezetekhez kötődik. Az ilyen pályázatok 97%-át ezek adták be, az eszközbeszerzés pedig elsősorban a nem bejegyzett szervezetek esetében jelentős, minden harmadik pályázatukat ezzel az indokkal adták be. Ezek jellemzően a helyi Csemadok mellett működő zenekarok, táncgyűttesek, amelyek ezekből a forrásokból szerették volna megvásárolni a működésükhöz szükséges hangtechnikát, fellépőruhákat, hangszereket. Végezetül az ingatlan-pályázatok és az emlékműállítások az alapszervezeti szinthez kötődtek (rendre 86,3 és 92,3% arányban).

A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácshoz beadott pályázatok esetében is megfigyelhetjük egyes témák és szervezeti szintek összekapcsolódását. Rendezvényekre az állami fenntartású intézmények, jótékonyági alapok és közhasznú társaságok pályáztak az átlagnál nagyobb arányban. A működési pályázatok a nem bejegyzett szervezetek esetében szerepelnek az átlagosnál nagyobb súllyal (23%-kal), ugyanakkor többségüket (62%-ukat) a polgári társulások adták be. Eszközbeszerzésre elsősorban az önkormányzati fenntartású intézmények és ugyancsak a nem bejegyzett szervezetek pályáztak, ingatlanra pedig az önkormányzatok. Más szervezetek támogatása az önkormányzatok, önkormányzati fenntartású intézmények, illetve a magánszemélyek pályázatai között szerepelt nagyobb arányban. Ugyancsak a magánszemélyek körében jelentősebb a kiadványokra való pályázás, az önkormányzatokra pedig az emlékműállítás. Az oktatás pedig elsősorban a polgári társulásokhoz és a közhasznú társaságokhoz kötődik.

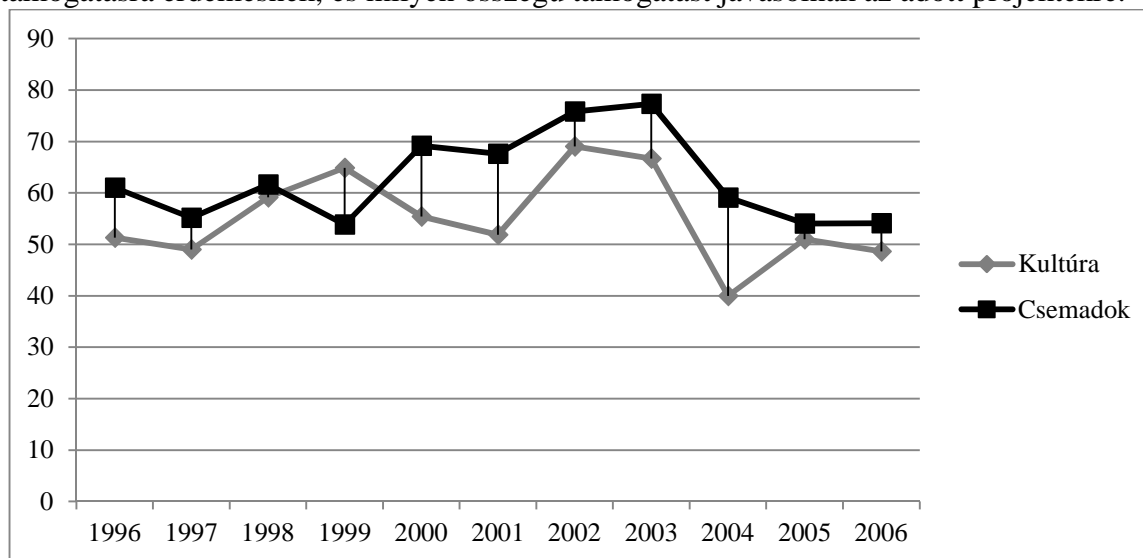
A projektekhez rendelt alternatív források

A pályázati adatlapok rákérdeztek arra is, hogy a pályázó az adott projekt kapcsán fordult-e más támogatóhoz is. A válaszok elemzését megnehezíti, hogy viszonylag magas azoknak az aránya, akik nem jelölték egyértelműen az ilyen alternatív forrásokat. A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácshoz beadott pályázatok 40%-a, a Csemadok Szakmai Tanácshoz beadott pályázatok 19%-a esetében beszélhetünk adathiányról. 2006-ban pedig a pályázati űrlapok változását követően már nem kérdeztek rá részletesen ezekre az alternatív forrásokra, mindössze azt kellett jelölni, rendelkezésre állnak-e ilyenek. Ez a változtatás megszüntette az adathiányt, ugyanakkor ellehetetlenítette a különböző alternatív források jelentőségének vizsgálatát. A rendelkezésünkre álló információkból azonban mégis levonhatunk néhány következtetést. Egyértelműen látszik, hogy a pályázók az IKA mellett több más magyarországi alapítványi és kormányzati forráshoz is fordultak: így például a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához, Gyermek- Ifjúsági és Sportminisztériumhoz, Kulturális Minisztériumhoz, Határon Túli Magyarok Hivatalához és a Nemzeti Kulturális Alaphoz. A szlovákiai költségvetési források 1998 után váltak meghatározóvá: itt elsősorban a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériumát, valamint az általa működtetett Pro Slovakia Alapot kell megemlíteni, amelyek a 2000-es évekre a legfontosabb alternatív források lettek. Emellett megjelentek a települési önkormányzatok, valamint rendezvények esetében a szponzorok is.

A Csemadok szervezetek esetében lehetőségünk nyílt arra, hogy a pályázatok és interjúk alapján megállapításokat tegyünk arról, hogy ezek a szervezetek mennyire voltak ráutalva az IKA támogatásaira. Ebből az látszik, hogy elsősorban az Országos Tanács, valamint a területi választmányok esetében voltak nélkülözhetetlenek az IKA-ból megszerezhető források. Ezek működése jelentős költségekkel jár, amelyet nem tudtak alternatív pályázati forrásokból rendezni. A területi szervezetek ráutaltsága különösen magas volt kb. 2000-ig. Az Országos Tanács és a területi választmányok számára ebben az időszakban a magyarországi támogatáspolitikai intézményrendszeren kívül gyakorlatilag nem állt rendelkezésre más forrás. Az OT 2000-ig csak ritkán fordult más támogatóhoz, 2001-től azonban szinte minden pályázat esetében. Bár a területi választmányok már a kezdetektől számíthattak a helyi önkormányzat támogatására is, ez nem volt képes kiváltani az IKA támogatásait. Az alapszervezetek és nem bejegyzett szervezetek esetében a ráutaltság mértéke lényegesen kisebb, ugyanis ezek kisebb költségekkel működnek, nagyobb mértékben tudnak építeni a tagok és a helyi lakosság önkéntes munkájára, az önkormányzati és szponzori támogatásokra. A nem bejegyzett szervezeteket több esetben támogatta a helyi Csemadok alapszervezet is.

A pályázók és pályázataik sikeressége

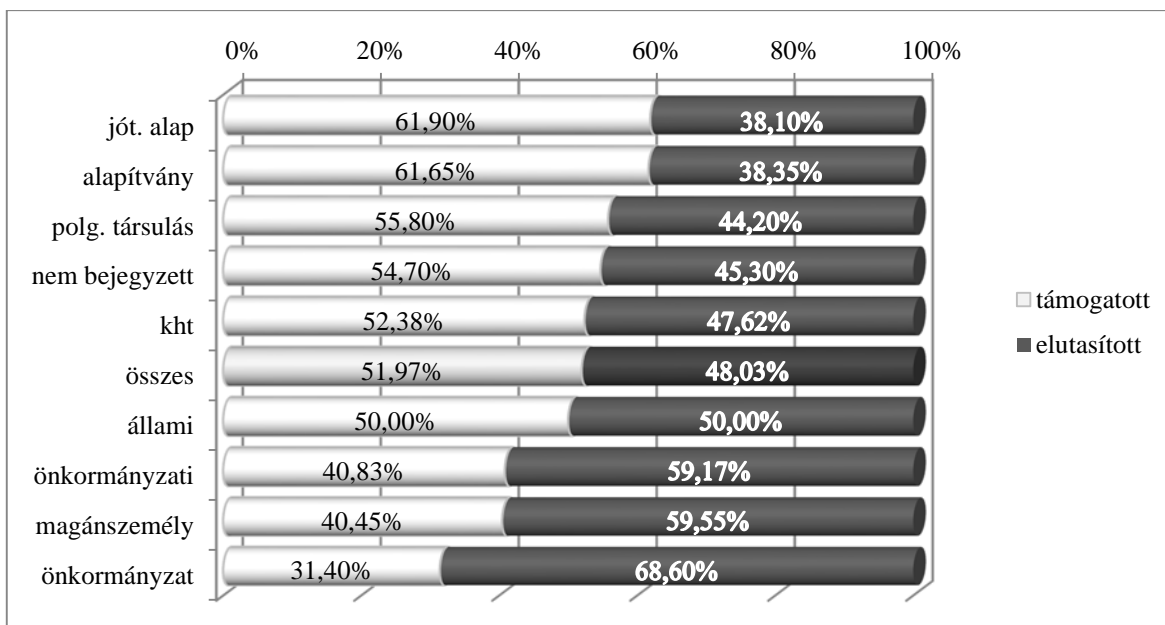
A pályázók által igényelt összegek minden évben meghaladták a kiosztható keretet. Ezért a szakmai tanácsok döntéshozóinak mérlegelniük kellett, mely pályázatokat tartják támogatásra érdemesnek, és milyen összegű támogatást javasolnak az adott projektekre.

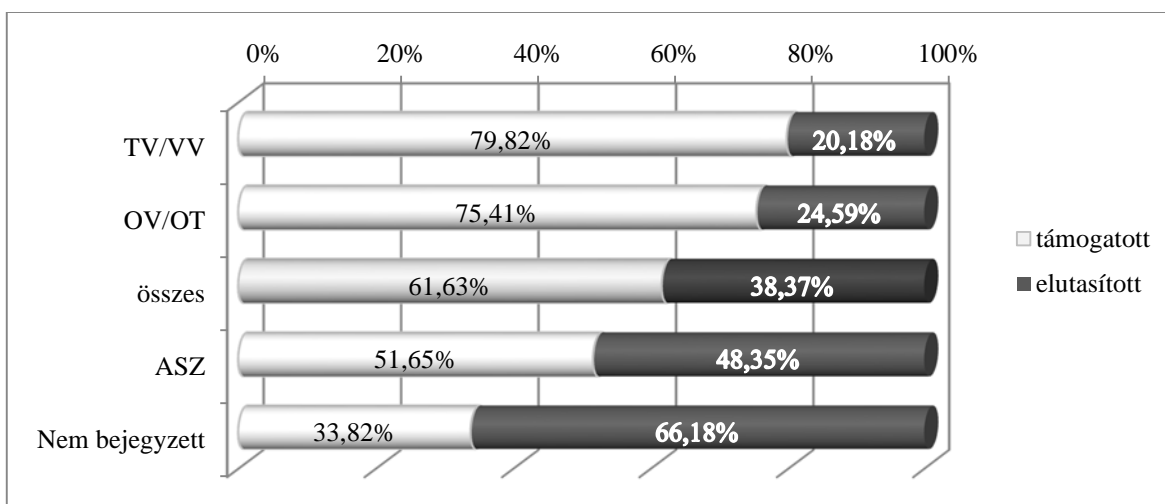
5. ábra: A támogatott pályázatok arányának változása (1996–2006)

A pályázatok sikerességét két módon értelmeztük: egyrészt a támogatott/elutasított pályázatok arányát, másrészt a támogatott pályázatokra megítélt támogatás és a kért összeg arányát vizsgáltuk. A támogatott pályázatok arányának vizsgálatából egyértelműen látszik a szakmai tanácsok azon igyekezete, hogy minél több projektet támogassanak. Az évek többségében a pályázatok minimum 50%-át, néhány évben pedig akár 70–75%-át támogatták. 1999-et leszámítva minden évben a Csemadok Szakmai Tanácshoz beadott pályázatok voltak a sikereesebbek. Összességében a Csemadok szervezetek pályázatainak 61,6%-a, a többi kulturális pályázat 52%-a kapott legalább minimális támogatást.

A kulturális tanácshoz pályázók közül átlagosan az alapítványok és jótékonyági alapok voltak a legsikereesebbek. A pályázataik csaknem 62%-ára kaptak támogatást. A legkevésbé sikeresek az önkormányzatok voltak, amelyek pályázatai viszont csak 31,4%-ban voltak sikeresek. A Csemadok szervezetek közül az Országos tanács és a területi választmányok pályázatai voltak a legeredményesebbek: rendre 75,4 és 79,8%-ukra ítélték meg támogatást. A legkevésbé sikeresek a nem bejegyzett szervezetek voltak. Ezek pályázatainak 2/3-át elutasították. Az alapszervezetek pályázatainak nem egész fele jutott erre a sorsra.

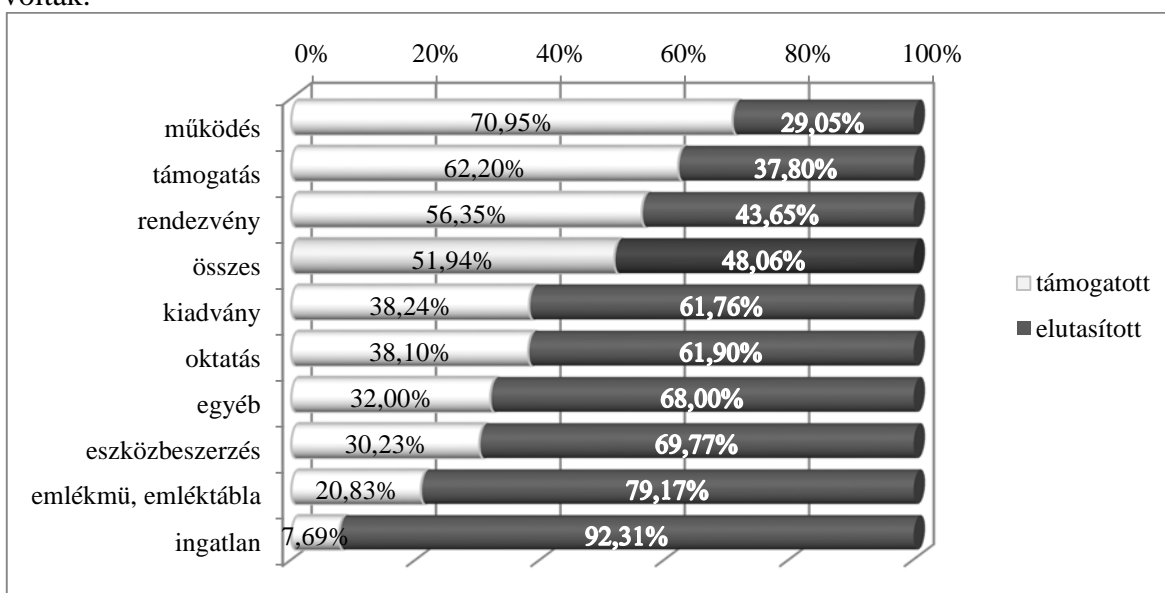
6. ábra: A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanács által támogatott és elutasított pályázatok aránya a pályázó típusa szerint

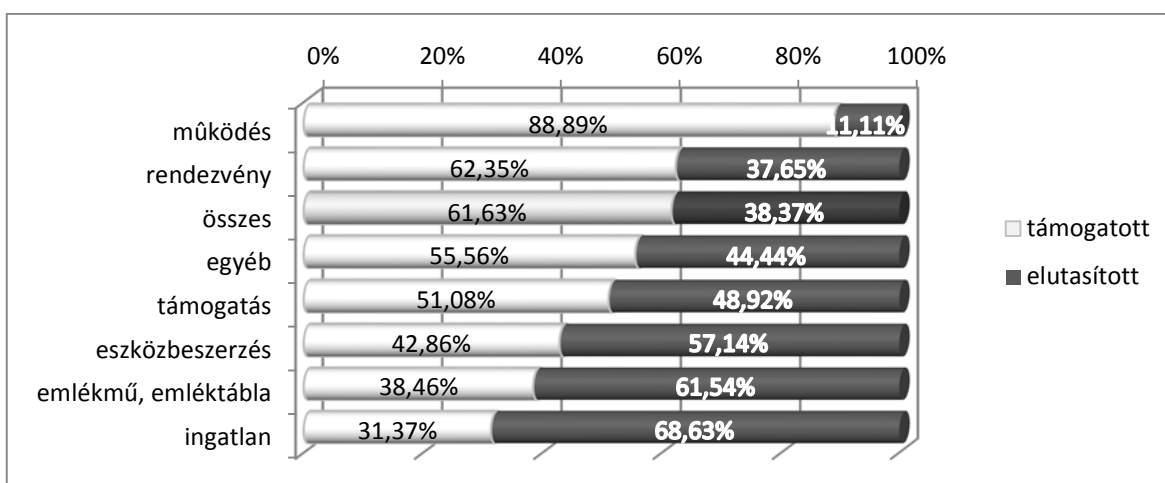
7. ábra: A Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsa által támogatott és elutasított pályázatok aránya szervezettípus szerint

A szervezetek sikeressége nem független a pályázati céltól. A Csemadok területi szervezetek kimagasló sikeressége elsősorban a működési pályázatok magas arányával áll összefüggésben, valamint azzal, hogy az általuk megpályázott rendezvények jellemzően országos vagy több régiós hatókörű hagyományos rendezvények voltak, amelyek prioritást élveztek a kisebbekkel szemben. A működési pályázatok az adatok alapján mindkét szakmai tanácsnál – de mindenekelőtt a Csemadok tanácsnál – prioritást élveztek. Elsősorban a Csemadok szakmai tanács esetében látszik, hogy a területi szervezetek működésének támogatása minden máséhoz képest elsőbbséget élvezett. Évente összesen legfeljebb néhány működési pályázatot utasítottak el, a területi szervezetek által beadott működési pályázatokból pedig a 11 év alatt összesen 3-at. A döntéshozatal során – amelyben éppen a területi választmányok képviselőinek volt döntő szerepe – nem ritkán azért utasítottak el egy-egy rendezvénypályázatot, hogy az így felszabadult összeget a szervezetek működésére fordíthassák. A legkevésbé támogatott pályázati célok mindkét

szakmai tanács esetében az ingatlanberuházások és az emlékmű- vagy emléktábla-állítások voltak.

8. ábra: A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanács által támogatott és elutasított pályázatok a pályázat célja szerint

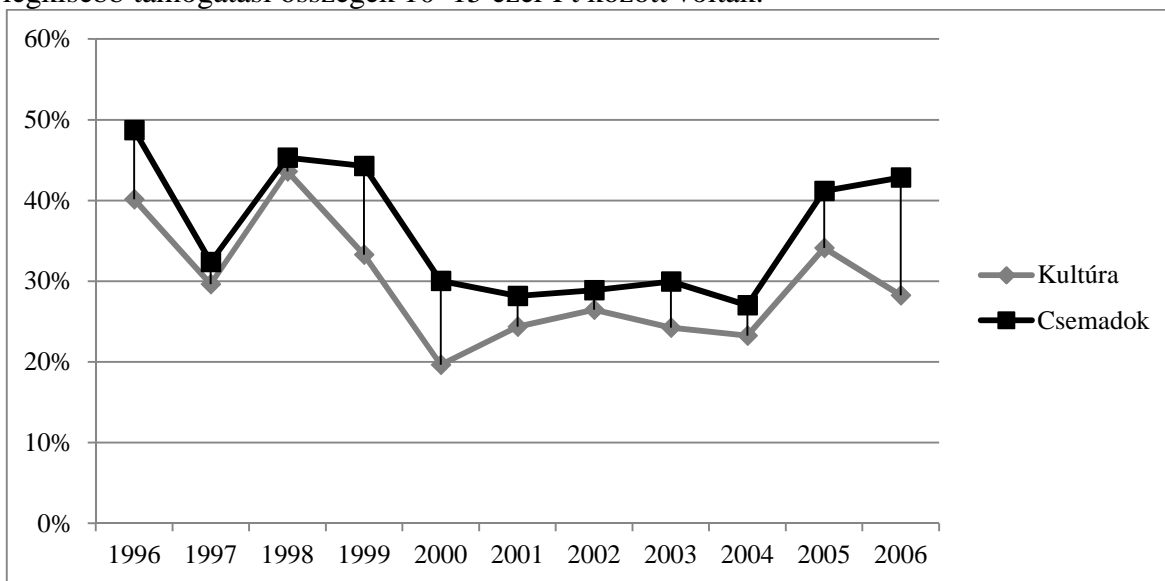

9. ábra: A Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsa által támogatott és elutasított pályázatok a pályázat célja szerint

Az interjúkból kiderült, hogy az IKA csak rendkívül ritkán utasított el pályázatot formai okokból. A szervezetek vezetői rendkívül felhasználóbarátként írták le az IKA pályázati rendszerét. Az Alkuratórium nem ritkán telefonos kapcsolatban állt a szervezetekkel, és lehetőséget adott az utólagos hiánypótlásra. Ugyanez igaz a hiányos vagy határidőn túli beszámolókra is.

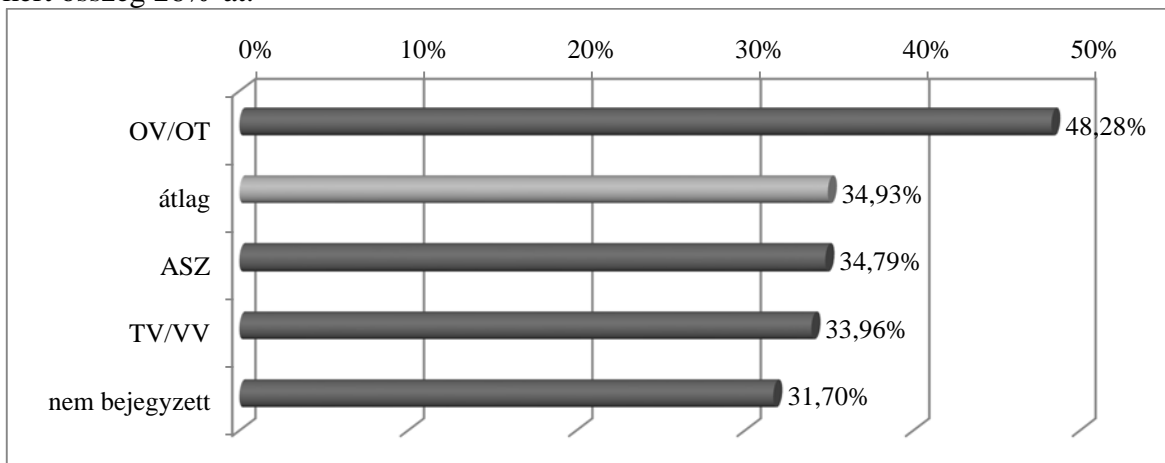
A támogatott és elutasított pályázatok aránya mellett a sikeresség fontos mutatója az is, hogy a támogatott pályázatokra mekkora összeget kaptak meg. A kért és kapott összeg aránya tekintetében is a Csemadok szervezetek a sikereesebbek. A támogatott pályázatokra átlagosan a kért összeg 34,9%-át megkapták. A többi kulturális pályázat esetében ez az arány 29,5%. Az interjúk alapján a döntéshozatal során amellet, hogy minél több pályázatot támogassanak, törekedtek arra is, hogy a megítelt támogatások lehetőség szerint ne aprózódjanak el. Az adatok azonban azt mutatják, hogy ez a cél nem teljesült

minden esetben. Voltak olyan pályázatok, amelyek a kért összeg 1–2%-át kapták meg, a legkisebb támogatási összegek 10–15 ezer Ft között voltak.

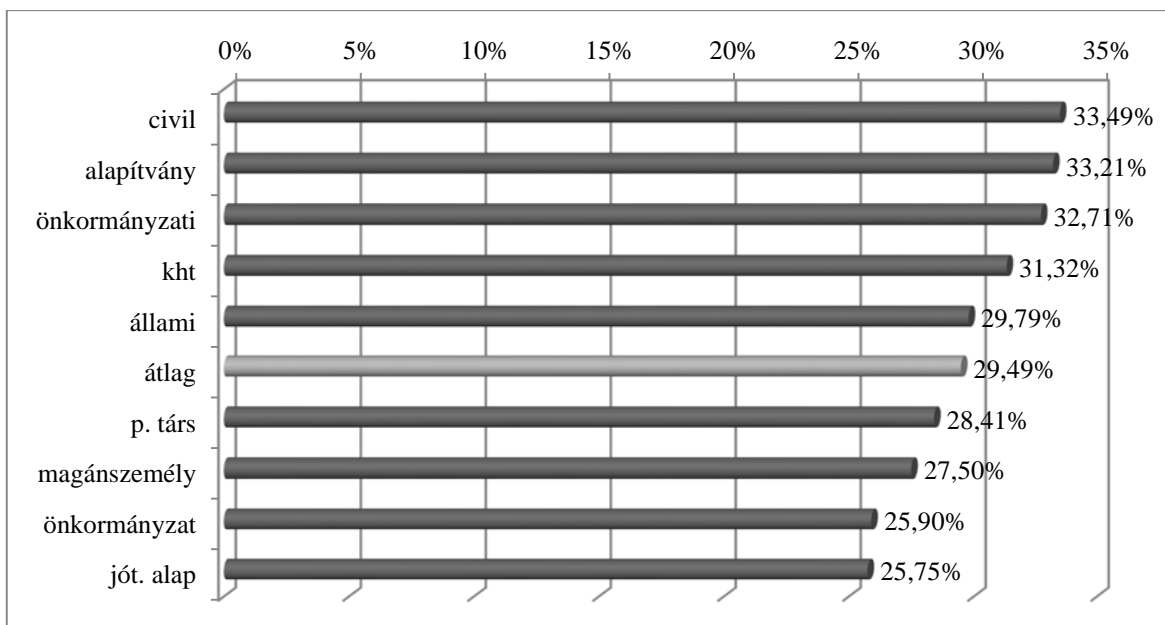

10. ábra: A megítelt összeg arányának változása (1996–2006)

A Csemadok szervezetek közül egyértelműen az Országos Tanács a legsikeresebb, a támogatott pályázatainak esetében a kért összeg csaknem felét megkapta. A többi szervezettípus esetében ez az arány 31–35% között volt. A kulturális szakmai tanácshoz pályázók között kisebbek a különbségek. A legsikeresebbek a nem bejegyzett szervezetek, valamint az alapítványok voltak, amelyek a kért összegnek átlagosan 1/3-át kapták meg, legkevésbé sikeresek a jótékonyági alapok és az önkormányzatok voltak, amelyek kb. a kért összeg 26%-át.

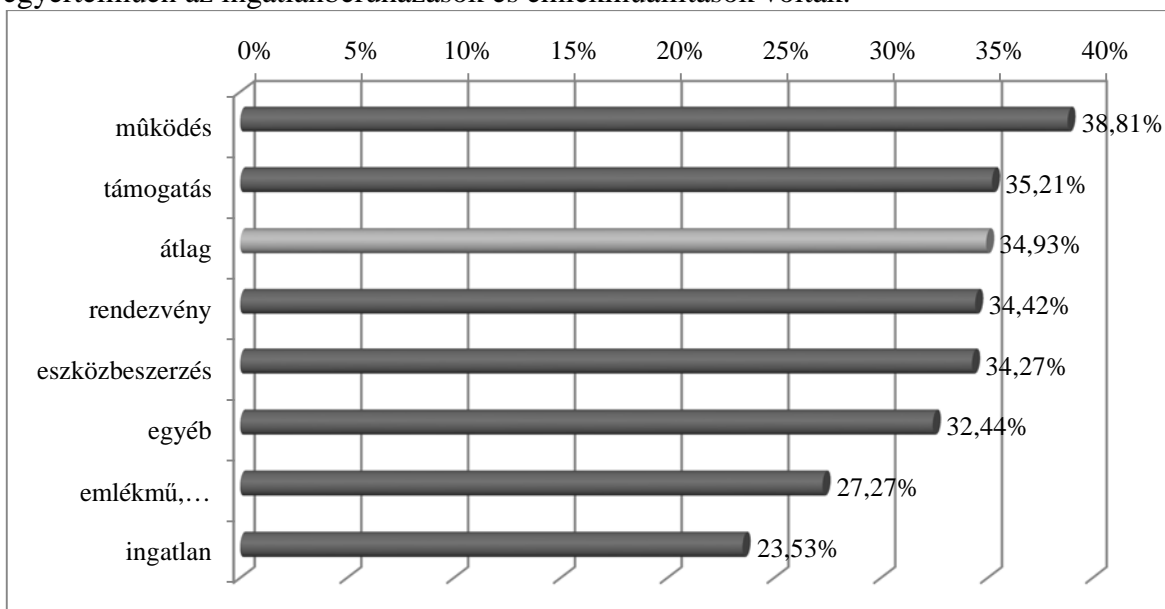

11. ábra: A megítelt összeg aránya szervezettípusonként (Csemadok SZT)

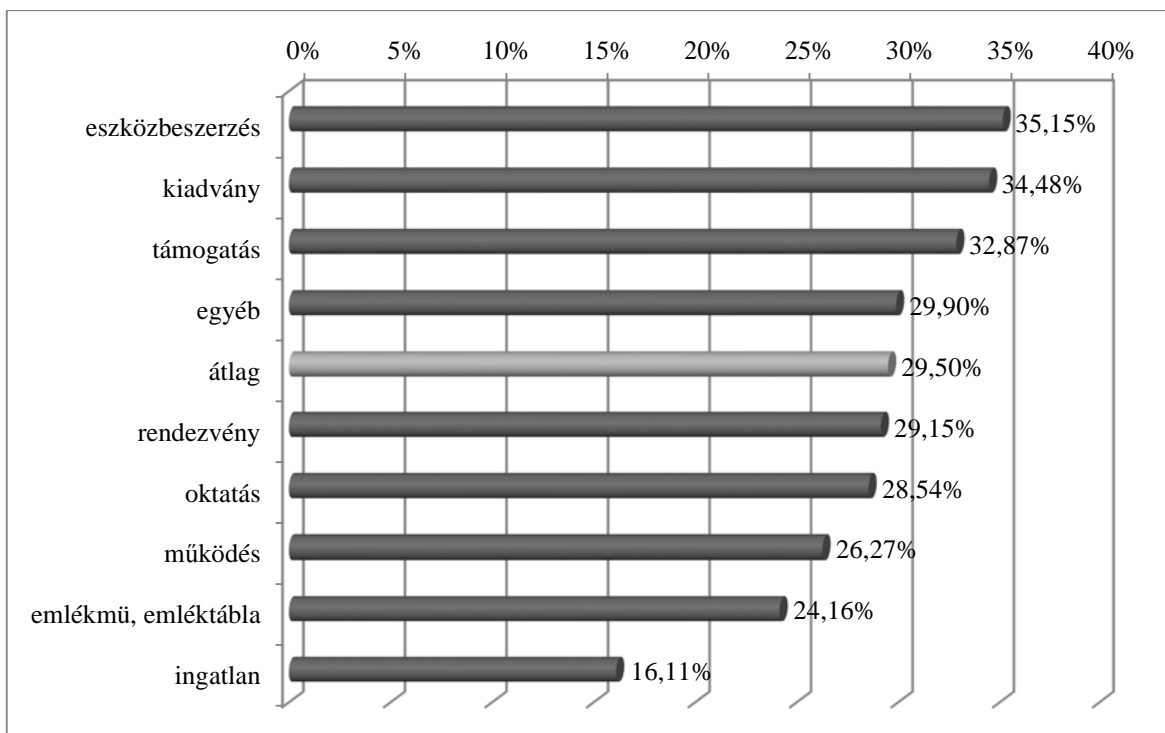

12. ábra: A megítélt összeg aránya szervezettípusonként (Kultúra és Művelődés SZT)

A leginkább támogatott pályázati cél a Csemadok Szakmai Tanács esetében – összhangban a fenti megállapításainkkal – egyértelműen a működés volt. Az alacsony elutasítási arány mellett a kért és kapott összeg is itt a legmagasabb, 38,8%. A Kultúra és Művelődés Szakmai Tanács esetében nem ilyen egyértelműek a prioritások, ugyanis, bár magas a támogatott működési pályázatok aránya, az ezekre megítélt összegek viszonylag alacsonyak. A legkevésbé támogatott pályázati célok azonban mindkét szakmai tanácsnál egyértelműen az ingatlanberuházások és emlékműállítások voltak.

13. ábra: A megítélt támogatás aránya a pályázat célja szerint (Csemadok SZT)

14. ábra: A megítélt támogatás aránya a pályázat célja szerint (Kultúra és Művelődés SZT)

A pályázati döntésekből és a készített interjúkból kitűnik, hogy a támogatási döntésekben fontos szerepet játszott az is, milyen más forrásokból remélhetnek támogatást a pályázók.

Összegzés

Tanulmányunkban az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának kulturális támogatáspolitikáját vizsgáltuk. Ehhez felhasználtuk az Alkuratóriumhoz 1996–2006 között beérkezett pályázatokat, az Alkuratórium jegyzőkönyveit, az Új Szóban megjelent pályázati kiírásokat, valamint pályázó Csemadok szervezetek vezetőivel és az IKA döntéshozóival készült interjúkat. Ezek alapján megállapításokat tettünk a pályázó szervezetek pályázati aktivitásáról, valamint az általuk támasztott keresletről, illetve az IKA Szlovákiai Alkuratóriuma Csemadok Szervezetek, valamint Kultúra és Művelődés Szakmai Tanácsának döntéshozatali prioritásairól.

Az adatokból világosan látszott a Csemadok kiemelt helye a szlovákiai magyar kulturális intézményrendszerben. Ezt mutatja már az önálló szakmai tanács léte is, amely ezen túl 2000-től minden évben nagyobb keretből gazdálkodott, mint az összes többi kulturális szervezetet „kiszolgáló” Kultúra és Művelődés Szakmai Tanács. Ezt a Csemadok szervezetek egyébként alacsonyabb összesített aktivitása nem tette volna szükségessé.

Az IKA a vizsgált 11 év folyamán a pályázók tág körét volt képes megszólítani, amely kiterjedtebb volt, mint a szlovákiai intézményrendszer művelődési alrendszere. Látszott továbbá a kereslet és kínálat egymásra találása: az IKA elsősorban a rendezvények és a működés támogatására írta ki pályázatait, és a szervezetek részéről is elsősorban ezek támogatására mutatkozott igény. Ugyanakkor a pályázati célok nem redukálhatók maradéktalanul e két területre. A pályázati kiírások ezen túl véleményünk szerint minimális követelményeket támasztottak a szervezetekkel szemben (300 Sk pályázati díj, jogalanyiság), a döntések során pedig gyakran ezektől is eltekintettek. Az IKA működésére minden tekintetben jellemző volt a rugalmasság, többek között a hiánypótlás és az elszámolás terén.

A döntéshozatal során egyértelmű prioritásként fogalmazódott meg, hogy minél nagyobb számú pályázatot támogassanak, ugyanakkor a támogatási összegek ne aprózódjanak el. Utóbbinak azonban nem sikerült minden esetben eleget tenni. A két szakmai tanács összehasonlításából kitűnt, hogy mind a támogatott pályázatok arányában, mind pedig az ezekre megítélt támogatásoknak a kért összegekhez viszonyított arányában a Csemadok szervezetek voltak a sikeresek. Ez a Csemadok szakmai tanács számára megítélt, már említett nagyobb keretnek volt köszönhető. Ezen túl a Csemadok szervezeteknél egyértelműen látszott a működési pályázatok preferálása. Ezeket ugyanis jellemzően a Csemadok jelentős költségekkel működő országos és járási szervezetei adták be. Ezek – elsősorban az Országos Tanács – az alternatív források szűkössége miatt is nagy mértékben rá voltak szorulva az Illyés Közalapítvány támogatásaira. A döntéshozatal során – amelyben a területi választmányok elnökeinek volt döntő szerepe – ezért nem ritkán lemondtak a rendezvények támogatásáról, hogy a felszabadított összeget a működés finanszírozására fordíthassák. Amikor azonban a keret nagysága ezt lehetővé tette, a rendezvényeket – elsősorban a hagyományos országos és több régiós rendezvényeket – is igyekeztek minél nagyobb arányban és minél nagyobb összegekkel támogatni. A kulturális szakmai tanács esetében az adatokból kevésbé rajzolódtak ki egyértelmű prioritások. A támogatott pályázatok aránya a működésre, más szervezetek támogatására, valamint rendezvényekre beadott pályázatok esetében volt a legmagasabb, ugyanakkor az ezekre megítélt összeg a kértnek viszonylag kis részét tette ki. A legkevésbé támogatott pályázati célok mindkét szakmai tanács esetében az ingatlanberuházások és emlékmű- vagy emléktáblaállítások voltak.

Összességében megállapítható, hogy az Illyés Közalapítvány támogatásai fontos kiegészítő forrásokat jelentettek, elsősorban a szervezetek rendezvényeihez, illetve a működés támogatása révén időnként az életben maradást is jelentették. Ugyanakkor a decentralizált pályázati rendszer a 2000-es évek derekára elérte teljesítőképességének határát. Ez vezetett 2006. évi megszüntetéséhez, és a támogatások elosztásának nagyobb centralizálásához, amelytől a hatékonyság növekedését várták.

Bibliográfia

Felhasznált források

- Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának Kultúra és Művelődés, valamint Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsához beérkezett pályázatok
- Az Illyés Közalapítvány alapító okirata
- Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának szervezeti és működési szabályzata
- Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának jegyzőkönyvei
- Az Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának Új Szóban megjelent pályázati kiírásai

Interjúk

- Illyés Közalapítvány Szlovákiai Alkuratóriumának tagjaival (2 interjú)
- Csemadok Országos Tanács tagjával, területi választmányi titkárral, a Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsának tagjával (1 interjú)
- Csemadok területi választmányának titkárával, a Csemadok Szervezetek Szakmai Tanácsának tagjával (1 interjú)
- Pályázó Csemadok alapszervezetek elnökeivel, illetve a pályázatokért felelős személyekkel – 7 alapszervezet az Érsekújvári járás területéről (7 interjú)

Felhasznált irodalom

- Bárdi Nándor (2004): Tény és való. A budapesti kormányzatok és a hatáson túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Bárdi Nándor – Misovicz Tibor (2010): a kisebbségi magyar közösségek támogatásának politikája. In: Bitskey Botond (szerk.): Határon túli magyarság a 21. században. Tanulmánykötet. Köztársasági Elnöki Hivatal, 199–232.
- Kiss Dénes (2000): Civil szféra és politikum. Esettanulmány: a kolozsvári magyar egyetemi háttérintézmények és a politikai szféra viszonya. In: Magyar Kisebbség, 2000/3,
<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000314.htm>
1
- Kiss Dénes (2006): Az erdélyi magyar civil szféráról. In: Civil Szemle, 2006/2, 139–154.
- Kuvíková, Helena – Hullová, Danica (2004): Watchdog of Political and Economic Power: The Nonprofit Sector in the Slovak Republic. In: Zimmer, Annette – Priller, Eckhard (szerk.): Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit- Organizations Work. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 635–653.
- Marček, Eduard (2006): Változások a civil szektorban Szlovákiában – a finanszírozás kihívásai. In: Civil Szemle, 2006/3-4. sz.
- Nagy Myrtil (2005): 2% Dél-Szlovákiában. Dunaszerdahely: Fórum Információs Központ – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Nagy Myrtil (2009): Az anyagi erőforrások hatékony felhasználása. In: Tóth Károly (szerk.): Hatékony érdekérvényesítést. A Szlovákiai Magyarok Kerekasztala előadásai és dokumentumai. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 55–66.
- Nagy Myrtil – Tóth Károly (2006): A kulturális intézményrendszer forrásai és finanszírozása. In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): Magyarok Szlovákiában III. kötet, Kultúra (1989-2006). Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 241–256.
- Salamon, Lester M. (1991): a piac kudarca, az öntevékenység kudarca és a kormány nonprofit szektorral kialakított kapcsolatai a modern jóléti államban. In: Kuti Éva – Marschall Miklós (szerk.): A harmadik szektor – tanulmányok,
http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/541_A_harmadik_szektor.doc
- Svitková, Katarína (2004): The Evolution of the Third Sector in Slovakia,
http://www.cerge.cuni.cz/pdf/wbrf_papers/K_Svitkova_WBRF_Paper.pdf
- Szarka László (2005): Kisebbség és kultúra. A kulturális intézmények szerepe a közösségépítésben. In: Blénesi Éva – Mandel Kinga – Szarka László (szerk.): A kultúra világa. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 5–24.
- Székely Tünde (2009): „Minden szervezetben minden hónapban egy rendezvény” A Csemadok hatvan éve. In: Kötél Emőke – Szarka László (szerk.): Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 128–147.
- Toqueville, Alexis (1995): Politikai és civil szervezetek viszonya Amerikában. In: Korunk, 1995/11, 58-66.
- Tóth Károly (2005): A szlovákiai magyar régió kulturális intézményrendszere. In: Blénesi Éva – Mandel Kinga – Szarka László (szerk.): A kultúra világa. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 33–49.
- Tóth Károly (2006): Szlovákiai magyar kulturális intézmények? In: Csanda Gábor – Tóth Károly (szerk.): Magyarok Szlovákiában III. kötet, Kultúra (1989–2006). Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 223–240.

Weisbrod, Burton A. (1991): A háromszektoros gazdaságban működő nonprofit szektor egy elmélete felé. In: Kuti Éva – Marschall Miklós (szerk.): A harmadik szektor – tanulmányok, http://www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/541_A_harmadik_szektor.doc

SZABÓ KATALIN: EGÉSZSÉGES HELY AZ ISKOLA?

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Szociológia Doktori Iskola
Témavezető: Dr. Albert-Lőrincz Enikő

„A bölcs ember tudatában van annak, hogy legértékesebb kincse az egészség.”

Hippokratész

Bevezető

Az iskola fontos színtere az egészséggel kapcsolatos ismeretek átadására, fejlesztésére, a felnövekvő nemzedék egészséges életmódra nevelésében óriási felelősség és számos feladat hárul a tanintézményekre. A 2012-2013-as tanévtől bevezetésre került tantárgyi programokban szereplő egészségnevelésre, egészségfejlesztésre vonatkozó fejlesztési követelmények szükségesek, de nem elegendők az iskolai egészségnevelés szempontjából. Az egészségnevelés, egészségfejlesztés nem kapott helyet, mint önálló diszciplína a kerettantervben, habár köztudott, hogy az egészségügyi ismeretek, az egészségügyi kultúra fejlesztése az általános műveltség szerves részét képezi, az egészségtan oktatása pedig az általános emberi műveltség megszerzésének alapvető tényezője. Az egészséges életmód ismerete éppen annyira fontos, mint bármely más tudomány ismerete!

Az elemi osztályok egészségnevelése nem lehet más, mint olyan készségfejlesztő lehetőségek összessége, amellyel a gyerekek viselkedése az előre meghatározott cél irányába elmozdítható. Erre lehetőséget teremt az új tanterv (egyelőre csak az előkészítő osztályos tanulók számára), ugyanis eddig az iskolai szintű egészségnevelési beavatkozási stratégia egyetlen tantárgya a testnevelés volt, amit többnyire nem az osztálytanító tanít. Jelen órakeretben a pedagógusoknak lehetőségük van a társadalomismeret, a zene és mozgás és a személyiségfejlesztés tantárgyakon egészségnevelési, egészségfejlesztési tevékenységeket szervezni, egészségügyi szokásrendszert kialakítani, fejleszteni, a kialakult helyes szokások segítését az automatizmussá válásában.

A tanulmány egy magyar nyelvű egészségnevelési tantervi program megírásának igényét felmérő kutatással kezdődött. A vizsgálat Kovászna és Hargita megye 126 városi és vidéki iskolájában, több mint 700 osztályban térképezte fel és rendszerezte a pedagógusok által tanított választható tantárgyakat, így mintegy 10000 kisiskolás opcionálisként tanult tantárgyról kapunk képet, megtudva ezáltal hogy hányan részesülnek egészségnevelési oktatásban legalább heti egy alkalommal.

A téma fontosságát az is bizonyítja, hogy Kovászna, Hargita megyékben nem született még az elemi iskolásokat érintő átfogó egészségmagatartást feltáró, egészségfejlesztést célzó tanulmány, azonban a 2005-2006-os tanévben készült egy a serdülőkorúak egészségi állapotát és az egészséggel kapcsolatos magatartást meghatározó tényezőket feltáró kutatás Kovászna megyében. (Brassai, 2007)

Az itt kapott eredmények (a Kovászna megyei serdülők közel két harmada szenved pszichoszomatikus tünetektől, mint a kimerültség, hát- és derékfájás, alvási problémák, idegfeszültség okozta fejfájás, szívritmuszavar) is bizonyítják, hogy a prevenciót a kisebb korosztályoknál kell elkezdeni, lehetőleg már az elemi iskolában

Törvényi és tantervi előírások

Több száz évvel ezelőtt megjelenő *Ratio Educationis*-ban (1777) „A tanulóiifjúság egészségének gondozása” című fejezetben már foglalkoztak a tanulók egészséges életmódra nevelésének kérdéseivel. Ez a tény azt jelzi, hogy a felvilágosodás időszakában a korszak oktatáspolitikusai felismerték, milyen nagy szükség van az egészséges életmód ismertetésére, művelésére.

Az első önálló magyar egészségtan tankönyv 1794-ben jelent meg Kis József jóvoltából. (*Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjüket betsülni és örizni.*) Az iskolában a gyermekeknek az egészséges életmóddal kapcsolatos kérdésekről éppúgy hallaniuk kell, mint bármely tudományról. (Seres,2009)

Romániában, más országokhoz hasonlóan, számos orvost és pedagógust foglalkoztatott az egészségnevelés, egészségfejlesztés. Egyik ilyen vonatkozású írás 1741-ben jelent meg, Sturdza fejedelem törvénykönyvében, melynek értelmében Moldvában szabályozzák a gyerekek számát az iskolákban a termék mérete függvényében. (Szabó-Szabó,2012)

1945 után a gyerekek egészségügyi nevelésével kapcsolatosan sorba jelentek meg tudományos munkák: M. Zolog Igiēna școlară, 1943, Cartea Românească Cluj, M Sulica 1965 Curs de igiēna școlară, Litogr. Ed. Studențească Cluj, G. Tănăsescu și colab. 1968, Igiēna școlară ed. Did. Pedag. Bucuruști, O. Coman, G. Tănăsescu,1970 Puericultura și igiēna preșcolară. (Andrei,1978)

Az egészségnevelési normák betartásával csökkent a gyerekkori elhalálozás száma, a lakó- és iskolakörnyezet higiénikusabb lett, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben az időben az iskola és az osztálytermék környezete volt a legfontosabb, háttérbe szorítva az egészségnevelés fő célpontját, magát a gyereket.

Romániában a rendszerváltás után (1989 december) hat éven át nem voltak törvénybe foglalva az oktatásra vonatkozó előírások (nem volt az országnak átfogó Tanügyi Törvénye, az oktatási rendszer azóta is állandó változásban van.

A legújabb 2011-es az oktatási rendszer egészét szabályozó törvény (LEN, 2011, cikk.3, r. pont) 21 alapelvének leírásában 18.-ként hívja fel a figyelmet az egészségnevelés népszerűsítésére valamint a testnevelési és sport tevékenységek gyakorlására.

Ugyanezen törvény 83. cikkelyének 2. pontja, hogy minden tanév kezdetekor, fel kell mérni a tanulók egészségi állapotát, melynek módszertanát a Tanügy minisztérium és az Egészségügyi Minisztérium közösen dolgozza ki (még nincs kidolgozva, habár az alaptörvény több mint két éve megjelent).

2012-ben készült egy alaptörvény-módosítási javaslat melynek értelmében a 25. cikkelyben beiktatnának egy 4. alpontot a következő tartalommal: az oktatási rendszer egyetem előtti képzésének minden szintjén (kivéve a 23. cikkely 1.a – ami az iskola előtti időszakot érinti) bevezetésre kerül kötelezően az egészségnevelés tantárgy. Ugyanezen módosítás 3. pontja kimondja, hogy a testnevelés és az egészségnevelés az órakeret törzsóraszámát képezi. A 137. cikkelyben 6. alpontként meghatározódik, hogy az egyetemi programokban kötelezően szerepelnie kell egészségnevelési óráknak.

A 2012/2013-as tanévtől érvénybe lépő tantervben négy olyan tantárgy is szerepel a kötelező diszciplínák között (társadalmi nevelés, ének és mozgás, személyiségfejlesztés, testnevelés), amelyek fejlesztési követelményeiben egészségnevelő, egészségfejlesztő tevékenységet célzó meghatározások szerepelnek, de hangsúlyozom, hogy egy komplex egészségnevelő tantárgy lenne az ideális megoldás az egészségfejlesztés részeinek átfogó ismertetésére. Az említett diszciplínák óraszámát előkészítő osztályban a következő:

1. számú táblázat: Egészségnevelési kompetenciafejlesztést tartalmazó tantárgyak és óraszámok, az előkészítő osztályban

Tantárgy	Minimum óraszám	Maximum óraszám
Személyiségfejlődés	1	2
Zene és mozgás	2	3
Társadalmi nevelés	1	2
Testnevelés és sport	2	3

A négy tantárgyban több mint tíz fejlesztési követelmény fogalmazódott meg, ami az egészségnevelés témakörébe illeszthető, de még ez se érinti az egészségfejlesztés minden területét.

A tantervben előírt kompetenciafejlesztések mellett az egészségnevelésben is létezik egy rejtett tanterv, amelyben az iskola alapfelszereltsége, a kapcsolatrendszere, a külső és belső környezete, szellemisége közvetít információkat a tanulók felé és megfontolandó annak a kérdésnek az újragondolása, hogy az iskola a megfelelő feltételek biztosításán túl milyen módon tud hozzájárulni az alapvető szokások magasabb szintűvé fejlesztéséhez, megszilárdításához. Az egészségügyi szokásrendszer nem csupán ezen elemek sokaságát és egymásmellettségét jelenti, mert az iskolás évek alatt történik meg ezen elemek rendszerbe szerveződése is. (Meleg,2001,2002) Ekkor épül ki a prioritások hierarchikus rendszere, mely a majdani életmódot, életvitelt és életminőséget fogja jellemezni.(Meleg,2002) Ezért fontos az előkészítő osztályokban az egészségügyi szokásrendszer magasabb szintűvé tétele.

Az iskolai egészségnevelés megvalósításának nehézségei a tanítandó témakörök tükrében

1. Egészség – betegség

Az életkor változásával nagy különbségek észlelhetők az egészség fogalmának jelentésében. (Brassai, 2007) Az egészséget a hatéves gyerekek például az egészséggel kapcsolatos cselekvéseként (pl. a húst zöldséggel enni, tornászni, tisztaságot tartani) fogják fel. Úgy vélik, az egészség lehetővé teszi a játszást, a házon kívül töltött szabadidőt és az együttlétet a családdal. Ebben az életkorban a gyermekek nem tudják elképzelni azt, hogy valaki egy időben lehet egészséges és beteg is. Felfogásukban e két állapot határozottan elkülönül egymástól. Önmaguk, de mások egészségállapotának a meghatározásában sem képesek elvonatkoztatásra. (pl. a mentális egészség fogalma számukra még nem létezik.)

Az elemi iskola legfelsőbb osztályában a 9-10 éves gyerekek egészségfogalmának jelentésközpontját a fizikumot és a fizikai erőnlétet érintő tényezők képezik. A hatévesekhez hasonlóan az egészség megítélésében perceptuális jeleket használnak, de már képesek megérteni azt, hogy valaki egészségét érintő problémákkal is lehet egészséges (pl. kisebb testi fogyatékoságok esetén.)

A Pallas Nagylexikon (1897) meghatározása szerint iskolai élet megkezdésekor olyan betegségek lépnek fel, melyek- több-kevesebb joggal - az iskolára, illetőleg a tanulásra vezethetők vissza. Itt említésre kerülnek az általános táplálkozási zavarok, ami az iskolába járás kezdetén a huzamos ülés, a tanterem rossz levegője s a szellemi munka

következtében a gyermek vesz életénkségéből, könnyen fárad; étvágya csökkent s emésztése zavart. Egy másik iskolai betegségként a vérkeringésbeli zavarokat tünteti fel a lexikon, ami fejfájást, orrvérzést okozhat, ha a tartós iskolai foglalkozás célszerűtlen ülőhelyzetben, lehajtott fejjel, összeszorult mellkassal történik. Fejfájást okozhat a tanterem zsúfoltsága, romlott levegője. A harmadik leggyakoribb iskolai megbetegedés a gerincoszlop elgörbülése. A gyerekek hajlamosak írás közben (a rossz szerkezetű iskolapadokban mindenképp), olyan helytelen testtartást felvenni, amely a gerinc ferdülését okozzák. (A görbület létrejöttében nem pusztán az iskola káros befolyásai, hanem öröklött beteges hajlam, rossz életviszonyok is közrehatnak.) A leggyakoribb betegségek közül utolsónak a közellátást (myopiát) említem. Az iskolai körülmények a látásra határozottan káros hatással vannak, különösen, ha a gyermek rossz világítás mellett, rossz padokban, célszerűtlen íróeszközökkel ír és kis nyomtatású könyveket olvas. Romániában a legtöbb tankönyv, beleértve az első osztályos olvasás könyvet is B5-ös méretű (175x250 mm)

Ezen betegségek tehát már a legrégebbi időkben is fellelhetőek voltak, iskolai betegségeknek nevezték, de gyógyír rájuk azóta se született.

2. Táplálkozás – mozgás

Az előző résznél szoltunk már az iskola okozta táplálkozási zavarokról. Említésre méltó azonban, hogy a romániai, állami oktatási rendszerben csak az alternatív osztályokban (Step by Step, Waldorf, Montessori) működik hivatalosan a napközis rendszer, aminek egyik programeleme az iskolai ebédeltetés. Az iskolák többsége nincs is felkészülve a Tanügyi törvény (1/2011) adta délutáni iskolai program lehetőségére, ezért nem is élnek vele (nincsenek kialakított ebédlők, nincs személyzet, meleg víz stb.) Az iskola így szinte semmit se tehet az egészséges táplálkozásért néhány egészségnapon, egészséghéten kívül, nem nagyon tud, amit felajánlani. Nem irányíthatja, hogy a szülő milyen tízórait csomagoljon a gyermekének.

Romániában 2002-től kormányhatározat (96/2002) írja elő, hogy minden déli programban járó óvodás és kisiskolás naponta egy kiflit és 2 dl tejet kap az államtól. Ezen program kivitelezéséről, a kapott termékek minőségéről nagyon sokat cikkezett a román sajtó. Legutóbb 2013. márciusában több fővárosi iskolában leállították a gyerekek tejjel való ellátását, ugyanis aflatoxint találtak benne az ellenőrzések során.

2010-ben a Román Kormány hasonló programot vezetett be „Almát az iskolákba” címmel, aminek értelmében minden I-VIII. osztályos állami vagy magániskolában tanuló kisdíák egy almát kap 100 tanítási napon november – március közötti időszakban.

A két program elindítása pozitívnak értékelhető, de a megvalósítás nagyon sok problémába ütközik. Az iskolák nem rendelkeznek hűtőszekrénnel, az alma és a kifli tárolására pedig tárhellyel. Az intézmények nem alkalmazhattak külön személyt ezen termékek átvételére kiosztására, nyilvántartására, a megmaradt, megromlott termékeket nem veszik vissza a szállítók. Helyi jellegzetesség (Háromszék), hogy a legtöbb család naponta hozzájut házi tehéntejhez, így az iskolában kapott terméket legtöbbször és talán a legjobb esetben az állatokkal etetik meg.

A kormány honlapján (www.gov.ro) több olyan a programmal kapcsolatos probléma van feltüntetve, amit az ellenőrzések során a minőségellenőrök észleltek, ennek következményeként, a következő 2013-2014-es tanévtől a jelenlegi kormányfő felfüggesztené a program további alkalmazását.

Az iskolai mozgás heti 2-3 órára korlátozódik (a magas számú órakeret miatt többnyire heti 2 óra), amit a legtöbb általános iskolában szakképzett testnevelő tanár tanít. Az infrastrukturális feltételek hiánya (tornaterem, öltöző, zuhanyzó) megnehezítik a tanórák megtartását, így elmarad a várt minőségi hatás is.

3. Napirend - szabadidő – alvás

A tanulók napirendje nagyon változó és nagyban függ a szülők iskola-választásától, gazdasági helyzetétől, lakóhelyétől. A napközis rendszerű gyerekek nap 8 órát, a déli programos iskolák kisiskolás tanulói 4-6 órát töltenek naponta az iskolába, reggel 8 órai kezdéssel. Mindkét esetben otthon további min.1-max. 3 órát töltenek tanulással, házi feladatok megoldásával. Ezt további magánórákkal (általában román- és idegen nyelv, matematika, ének, hangszer) sporttevékenységgel, színjátszás, tánc stb van kiegészítve. Ilyen körülmények között szabadidőről, aligha beszélhetünk.

Sajnos a gyerekek szabadidős tevékenységére főként a magányos játékok jellemző. Ebben igen fontos szerepet tölt be a számítógép, az internet és a televízió. A gyermekek nem tudnak egymással kapcsolatot létesíteni, barátságokat kialakítani, elfelejtenek beszélgetni.

A szabadidő csak akkor szabadidő, ha a gyermek szabadnak éli át, ha nincs benne stressz, nincs kötöttség és nincs szigorú számonkérés. Ha szabadon döntheti el, mit szeretne csinálni, és annak értelmét a döntése adja meg. (Kovács, 2011)

A napirend fontos része a tanulás, iskolán kívüli tevékenységek és szabadidős mellett az alvás is. A kilenc óránál kevesebb alvás, a késői lefekvés és az elalvást megelőző rituálék hiánya jelentősen befolyásolja a kisdíjak tudományos készségeinek fejlődését és ezzel együtt az iskolai teljesítményüket is - figyelmeztetnek a szakemberek. A barcelonai Autonómus Egyetem (UAB) és a Ramón Llull Egyetem kutatói (Ramón Cladellas és msk. 2011) azt vizsgálták, hogy az alvási szokások és az alvással töltött órák száma milyen kapcsolatban van a hat-, illetve hétéves diákok iskolai teljesítményével. "A gyerekek többsége az intellektuális fejlődéséhez szükségesnél kevesebbet alszik, amely nagy hátrány, mivel az alváshiány nem pótolható" olvasható a tanulmányban

Ez a kutatás is bebizonyította, hogy az alváshiány rontja a diákok nyelvi, nyelvtani és betűzési képességeit, valamint a szövegek feldolgozására és szerkezeti felépítésének megértésére irányuló tudását. Ezeknek a készségeknek a helytelen fejlődése pedig idővel az összes többi tantárgyra rányomja a bélyegét.

4.-5. Testápolás (Személyi higiéné) - Testünk és érzékszerveink

A személyes higiénia általában a rendszeres mosakodást, a ruhák rendszeres cseréjét és mosását és a közvetlen fertőzések elkerülését jelenti. A jó személyes higiénia segít az egészség fenntartásában és megerősítésében, és a test életkorhoz megfelelő fizikai karban tartása. A személyes higiénia feladata továbbá az emberi élet több terén létrehozott higiénikus környezet mely védi a testet a betegségektől.

A romániai iskolák nagy hányada nem tudja biztosítani a legkisebb higiéniai elvárást sem. A 2012-2013-as tanévben 21.200 elemi iskolát is működtető tanügyi intézmény van az országban (Mediafax), amiből 15% nem kapott egészségügyi működési engedélyt, mert nincs folyóvíz, mellékhelység vagy kanalizálás az épületben. Azon iskolákban pedig, ahol meg is találhatóak a fent említett minimális személyi higiénét biztosító feltételek, költségvetés hiányában nincsen toalett papír, szappan, kéztörölő és ez az iskolák több min 90%-ra jellemző.

A negatív statisztikát folytathatjuk az Országos Statisztikai Hivatal adataival, ami a közmédiában (Adevarul, ProTV, Actualitatea prahoveana stb), volt olvasható, látható 2012 nyarán. Az adatokból kiderül, hogy a román otthonokban 25%-ban egy fogkefét használ a család minden tagja 3 éven keresztül és havonta maximum 3 eurónak megfelelő összeget költenek el tisztálkodási szerekre, ami ötször kevesebb, mint egy átlagos német család erre szánt költségvetése. Ugyancsak utolsók vagyunk az Európai statisztikákban a WC

használata utáni kézmosásban (több mint fele az embereknek nem mos kezét), szappanhasználatban (max. 3 szappan egy évben).

Ilyen rémisztő adatok mellett nagy felelősség hárul az iskolára a higiénés szokások kialakításában, az osztálytanítóknak folytatni kell az óvodában elkezdett szokásrendszer fejlesztését vagy a legalapvetőbb személyi higiénés szokásokat kialakítják és az interiorizáció szintjére emelik.

Mindezek mellett nagyon fontos az elemi iskola minden évében a test minden részére és az érzékszervek ápolására, védelmére felhívni a gyerekek figyelmét

6. Lelki egészség- konfliktusok kezelése

Az egészségnevelés foglalkozásokon a higiénés szokásrendszer, a táplálkozás, a baleset-megelőzés, a mozgás és pihenés témakörök mellett teret kell biztosítanunk az egészségfogalom legjelentősebb összetevője, a lelki egészség számára is, mert ez a többi dimenzió mindegyikéhez több szálon és szorosan kapcsolódik és ennek megbomlása az egészség szempontjából kedvezőtlen tünetek vagy tünetegyüttesek megjelenését okozza. (Pl. ha azt látjuk, hogy egy gyereknek a korábban jól működő napirendje felborult s ebből adódóan romlani kezd az iskolai teljesítménye, túl keveset vagy túl sokat eszik, megromlanak a társas kapcsolatai stb.)

Erre ad némi lehetőséget a tanácsadás műveltségterület személyiségfejlődés tantárgya, ahol önismereti játékokkal, önbizalom erősítő foglalkozásokkal, önértékelést növelő gyakorlatokkal megelőzhetjük a teljesítménykényszerhez kapcsolódó zavarokat és elkerülhetjük a lelki egyensúly kibillenését.

Nagyon sokszor küzd meg a pedagógus azzal a problémával, hogy már otthonról a tanulók sérülten érkeznek, ugyanis sok esetben a gyerek otthoni közérzete annak függvénye, hogy milyen osztályzatot kapott az iskolában. Így a családi élet már nem olyan kiegyensúlyozott, és a gyerek fejlődése sem olyan egészséges, mint azokban a családokban, ahol ez nem központi kérdés.

7. Balesetek megelőzése – elsősegélynyújtás

A gyermekbalesetek megelőzésében a szülők mellett a pedagógusokra is kiemelt szerep hárul. Nekik kell szem előtt tartaniuk, hogy a tanulók biztonságos osztályteremben tanulhassanak, ahol nincsenek kitéve felesleges kockázatoknak. Példát mutatnak az egészséget óvó, azt értéknek tekintő életmódra. Tanítják a gyerekeket a veszélyek felmérésére, saját képességeik, határaik jobb megismerésére. Ki kell alakítani a gyermekek számára azt a biztonságos környezetet, ahol a gyermek az életkorának megfelelően mozoghat, játszhat, sportolhat, de a veszélyes tárgyakhoz, mérgező anyagokhoz, éles, szúró, vagy tűzgyújtásra alkalmas eszközökhöz nem férhet hozzá illetve a gyermek életkorának, fejlettségének megfelelő sportszereket és játékokat választanak, gondoskodnak azok megfelelő karbantartásáról.

Az esések a kisiskoláskorúak egyik leggyakoribb balesete. A gyerekek, főként a fiúk feszegetik képességeik határait, gyakran teszik azt, amire társaik bíztatják őket. A kisiskoláskorúak gyakran már önállóan közlekednek gyalogosként, azonban ebben a korban még nem tudják jól felmérni a sebességet és a távolságot, vagy nem mindig ismerik, vagy tartják be a közlekedési szabályokat, így az iskola kötelességé válik ezen szabályok megismertetése, a helyes alkalmazás nyomon követése.

8. Szexualitás

A pszichoszexuális fejlődés szempontjából a kisiskoláskor egy kiegyensúlyozottabb szakasznak tekinthető. Az óvodás korban megkezdett nemi szerepek tanulása és gyakorlása tovább folytatódik. Bővülnek a nemiséggel kapcsolatos ismeretek és attitűdök; 9-10 éves korban pedig már megkezdődik a prepubertás, a serdülést bevezető időszak.

A gyermek növekvő szexuális információigényét lehetőleg a szülőnek és pedagógusnak kell kielégítenie, hogy nevelési szempontból megelőzzék a negatív hatású „felvilágosításokat” és felvértezzék a gyermeket a szexuális csábítások ellen. Ebben a korban megszorodnak a gyermekszerelemek és a szexuális szerepjátékok is. (Szilágyi, 2006)

Romániában jó részt az ortodox egyház hatásának köszönhető, hogy még az alternatív egészségnevelési könyvekben sem kerülhet szóba a sexualitás, és talán ennek is köszönhető, hogy az ország első helyen van Európában számos negatív statisztikában. (Abortuszok száma, elhagyott gyerekek, 14 év alatti fiatal szülők (gyerekek), nemi betegségek stb.)

Számos nevelő, pedagógus, egészségvédelmi szakember (Buda, 1997, Szilágyi, 1994, Grosz, 2004) egyetért abban, hogy az általános iskola osztályaiban a nemi különbségeken, a terhességen és születésen túl a fogamzást is meg kell értetni a kisiskolásokkal, vagyis a szexuális izgalmat, élvezetet és kielégülést, s ennek fiziológiai vonatkozásait. Fontos feladat a szexuális visszaélések lehetőségeinek és megelőzésének ismertetése, az előkészítés a nemi érése, és a szexuálhigiéne szabályainak megtanítása. Mindezt természetesen tanévenként egy-két alkalommal a szülőkkel is (egyénenként vagy értekezleten) meg kell beszélni, együttműködésük biztosítása és a kettős nevelés kiküszöbölése érdekében. (Grosz, 2004)

9. Család- és kortárskapcsolatok

A kisgyermek számára a biztonságot, a támogatást, a védelmet a család jelenti. Meg kell tanulnia azonban azt is, hogy rövidebb-hosszabb ideig távol legyen szüleitől, idegenek között legyen. Szüksége van azonban egy olyan személyre, akihez szoros függőségi viszony köti az iskolában.

Fontos az egészséges életmódra nevelés szempontjából még ebben a korban a társak szerepe is. A pedagógus feladata hogy megértesse a gyerekekkel, hogy kapcsolatrendszerükben élünk, valamint hogy saját kapcsolatrendszerüknek mi vagyunk a középpontjában. Tudniuk kell a kapcsolataik minőségének fontosságáról és arról is, hogy milyen típusú kapcsolataik lehetnek, miként formálódnak ezek a kapcsolatok, valamint milyen hatással vannak ezek hétköznapijainkra. Tudatosítani kell a gyerekekben, hogy bizonyos kapcsolataink naponta változhatnak, és változnak is. Módot kell adni a tanórákon arra is, hogy a gyerekek megfogalmazzák a családi kapcsolatrendszerben való élés előnyeit és esetleges hátrányait.

Berndt (1979) szerint ebben a korban a társak véleménye, ítélete, jóváhagyása egyre fontosabb, sőt néha már döntőbb, mint a felnőtteké. Az elemi iskola első osztályaiban természetes, hogy a kisdíjakok elmondják a tanító néninek, ki mit csinált a szünetben, de ez a felsőbb osztályokban már nem működik. Míg az első osztályokban még egyszerű árulkodásnak minősül a tett, a nagyobbaknál már árulónak titulálnák az elkövetőt, megbélyegeznék és kiközösítenék. Mérei-Binet (1995) szerint is a hetedik életévtől változás áll be a társkapcsolatok fejlődésében: a társas érdeklődés fokozatosan áttevődik a felnőttekre és a kortársakra. A gyerek-gyerek kapcsolat legfontosabb motívuma a másik puszta jelenléte, azaz hogy legyen társa. A Berndt féle elmozdulást a felnőttek helyeslésének igénylésétől a társak kedvező véleményének keresése irányába találóan

átpártolásnak nevezte. Ez egyfajta, a felnőttektől való érzelmi függetlenedés kezdetét jelzi, melynek kiépítése még majd a serdülőkor és a további életkorok feladata lesz.

10. Káros szenvedélyek - helyes döntések

A kisiskoláskor végére a tanulók egyre önállóbbá válnak, egyre több önálló döntést hoznak meg, ami valójában felelősségérzetük növekedésével is kell, hogy járjon. Tudatosítani kell bennük, hogy melyek azok a helyzetek, amelyekben korábban nem maguk döntöttek, most már viszont igen. Lehetőséget kell teremteni a döntés fogalmának a tisztázására, annak megválaszolására, hogy minek köszönhetően változik a döntési kompetencia, valamint felhívja a figyelmet egy-egy döntéssel járó felelősségre, a lehetséges következményekre. Külön hangsúly helyeződik arra, hogy hogyan tudják a gyerekek felismerni a csoportnyomás jelzéseit körülöttük. Ebben a korban ez kiemelkedő fontosságú, hiszen az egészségkárosító szokások kialakulásában a csoportnyomásnak döntő szerepe lehet, meg kell tanulniuk nemet mondani. A gyerekeknek ki kell fejleszteniük olyan készségeket, melyek segítik őket gondolataik, akaratuk megfelelő kifejezésében, érvényre juttatásában és a konfliktusok elkerülésében.

A tanulók nagy része ebben a korban már tudja, hogy a különböző káros anyagok (cigaretta, alkohol, drog) milyen hatással van a szervezetre, az egészségre.

A veszélyes anyagok használata általában a kortárs csoport nyomására kezdődik el: olyan „ciki” nem kérni a cigiből, nem inni a sörből. S bizony gyakran nehéz kilógni a társaságból. Meg kell beszélni a tanulókkal, hogy miért nehéz elütni a többségtől, mi kell ahhoz, hogy megbecsülésre tegyünk szert a kortárs csoportban. Miképpen lehet a társ kapcsolati nyereségeket úgy maximalizálni, hogy egyéni életünk esélyeit ne veszélyeztessük.

Számos nemzetközi kutatás látott napvilágot az elmúlt években, amelyek a gyerekek káros szenvedélyeit próbálja feltérképezni. Megemlíthjük a következőket:

- „Health Behaviour in School-aged Children: a WHO Cross-National Study, HBSC” kutatást, amely a rizikómagatartásokat, vagyis a dohányzást, az alkohol- és drogfogyasztást széles nemzetközi és életmód-kontextusban vizsgálja a 11, 13, 15 és 17 évesek csoportjában,
- „Európai Iskolai Vizsgálat az alkohol- és egyéb drogfogyasztásról” (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs, ESPAD),
- „Nemzetközi Ifjúsági Dohányzásfelmérés” (Global Youth Tobacco Survey, GYTS) kutatásokat.

Európai adatok szerint a dohányzás kipróbálása- legalább 1-2 szippantás- az életkor emelkedésével egyre több fiatalra jellemző. A növekedés különösen meredek az általános iskolai korosztályban; a nemek közötti különbség pedig fokozatosan csökken az életkor emelkedésével, és 17 éves korra gyakorlatilag el is tűnik.

Ha az első rágyújtás már kisiskolás korban megtörténik, akkor bátran mondhatjuk, hogy a dohányzás megelőzését nem lehet elég korán kezdeni, annak helye a kisiskoláskorra teendő. A korai prevenció azért is kitüntetett jelentőségű, mert a fent említett kutatások igazolták, hogy minél korábban kezdi valaki a dohányzást, annál valószínűbb, hogy tartósan rászokik és felnőtt korában valamilyen dohányzással összefüggő betegsége lesz.

Tanulnak egészségnevelést a Hargita és Kovászna megyei kisdíákok?

A Hargita és Kovászna megye városi iskoláiban végzett kutatás eszköze egy, a szerzők által szerkesztett, önkitöltős táblázat volt, mely két részből állt. Első része az iskolára vonatkozó adatokat tartalmazta, ahol megjelenik a település és az intézmény neve

(elérhetőség), az alsó tagozatos osztályok és gyerekek száma, valamint a román-, magyar tannyelvű illetve alternatív programban működő osztályok száma. A kérdőív második része formailag táblázatos szerkesztésű, fejlécében az osztály neve (I., II, III, IV) és típusa (román, magyar, hagyományos, alternatív, összevont, speciális), a pedagógus neme, végzettsége, a tanügyi régisége, állás típusa (címzetes, helyettesítő) valamint az elmúlt négy évben tanított választható tantárgy szerepelt.

A kutatásba Kovászna és Hargita megyei elemi iskolákat (városi, vidéki) vontunk be az alábbi eloszlás szerint:

2. táblázat: A mintában szereplő települések, osztályok és tanulók száma

Megye	Település	osztály	tanuló
Hargita	80	372	7203
Kovászna	46	332	5592

A táblázatból kiolvasható, hogy a mintába két megyében összesen 126 település került be és mintegy 704 elemi osztály 12795 diákjáról tudtuk meg, hogy milyen választható tantárgyat tanult a 2008-2012 közötti időszakban. Az összesen 104 különböző választható tantárgy közül a legtöbben az egészségnevelést választották, ami azt jelenti, hogy van igény ezen tantárgy bevonására a törzs-órakeretbe.

Az eredmények rávilágítottak arra is, hogy szükség lenne, egy egységes minisztérium által jóváhagyott magyar nyelvű egészségnevelési tantervre az előkészítő osztálytól, negyedik osztályig, felkarolva mind a tíz bemutatott témakört.

Összegzés

Tanulmányomban arra világítottam rá, hogy miközben lázasan készítjük az egészségnevelési programokat, egészségnapokat-, heteket szervezünk, a mindennapi pedagógusi tevékenységünkben különböző betegség, megbetegedések felé taszítjuk a tanítványainkat. Természetesen nem csak a pedagógusok felelőssége, hanem az egész oktatási rendszer rosszul van felépítve és az iskola infrastruktúrája sem megfelelő (vannak olyan székelyföldi falvak, ahol romos épületben, mellékhelység nélkül, a legalapvetőbb higiéniai szükségletek hiányával küszködnek). Szűk, sötét folyosó, kis, kövezett udvar, tornatermek hiánya tapasztalható nagyon sok tanintézményben.

Számos pszichológus (Vekerdy, 2008, Winkler, 2010), nevelési tanácsadó hívta fel a figyelmet a tantervi előírások és a tanulók fiziológiai fejlettségének összeegyeztethetlenségére is (írás tanulás, 50 perces tanórák, iskolatáska súlya stb).

Hiába hirdetjük a szabadidő helyes eltöltésének fontosságát, ha már egy alsó tagozatos gyerek napi 5-6 órás iskolai rendszerben tanul, amit még 2-3 órás másnapra való felkészülés, magánóra követ, nem csoda, hogy ezek után nincsen kedvük, idejük és képességük a közösségi tevékenységekhez, így nem marad más csak a TV és a számítógép. Azt is fölöslegesen ecseteljük a szülőértekezleteken, szakmai tanácskozásokon, pedagógusok módszertani napján, hogy milyen fontos a sport a gyerekek életében (lehetőleg biztonságos sport) és a szülőkkel való együtt sportolás, séta, biciklizés, kirándulás, ha megvonjuk tőlük a szabadidőt azzal, hogy több szakaszos verset hagyunk fel tanulni, melléje fogalmazásírást, csoportos projektet, logikai feladatokat, történelmet és sorolhatnánk, hogy hány és hány érdekesnek tűnő feladatot. Mindezen problémák a diákok mentális egészségére is negatív hatással van.

Az oktatási rendszerünkkel komoly gondok vannak. Az újabb és újabb kormányok csak toldoztak-foltoztak az oktatási törvényen lényegi változást egyik se jelentett. Az 1/2011-es új Tanügyi törvény sem tette kötelezővé az egészségnevelés tantárgyat, és mert a pedagógusokra van bízva, hogy alkalmaznak-e bármilyen választható tantárgyat az órakeretükbe, valamint egy magyar nyelvű komplex egészségnevelési program hiányában, egyre kisebb a valószínűsége annak, hogy az erdélyi magyar gyerekek találkoznak ezzel a diszciplínával az elemi iskola évei alatt.

A problémára megoldás lehet egészségpedagógusok képzése, akik képesek lehetnek a sokasodó devianciák, mentális zavarok, hangulatingadozások, táplálkozási és alvászavarok, testképzavarok leküzdésére, a teljesítményromboló fizikai és lelki tünetek megszüntetésére, ugyanis ez elemi iskolás kor kellene legyen az emberi élet legegészségesebb szakasza. A gyerekek mellett a pedagógusokra is oda kell figyelni, hogy a tanórákon a jó hangulat uralkodjon, hogy a nevelő is megtalálja a testi-lelki egyensúlyát, mert ez a boldogság, a siker és az eredményes tanító-nevelő-tanuló munka záloga.

Bibliográfia

Irodalomjegyzék

- Andrei, A. (1978): *Igiena școlară. Teoria și practica promovării sănătății copiilor și tinerilor din colectivități*. ediția a II-a, Editura medicală, București
- Berndt T. J.(1979): *Lack of acceptance of reciprocity norms in preschool children*. Developmental Psychology 15, 662-663
- Brassai László (2007): *Serdülőkorúak egészségi állapotát és egészséggel kapcsolatos magatartását meghatározó tényezők*, Táltos kiadó, Sepsiszentgyörgy
- Buda Béla (1997): *A szexualitás lélektana: Élmény – magatartás – emberi kapcsolat. A szexualitás modern elmélete* (A szexuális viselkedés pszichológiája) hetedik, átdolgozott és kibővített kiadása. Bp.
- Grósz Emese (2004): *Szexuális nevelés*. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- Kovács Katalin (2011): *A gyermekek szabadidős tevékenységének alakulása a lakóhely függvényében*, Iskolakultúra 2011/2–3
- Meleg Csilla (2001): *Egész-Ség*. (Lelki egészségvédelem és iskolafejlesztés., Pécsi TE, Pécs
- Meleg Csilla (2002): *Iskolai egészségnevelés: a feladat újrafogalmazása*. Magyar pedagógia 102. Évf. 1. Szám 11–29.
- Mérei Ferenc, Binét Ágnes (1993): *Gyermeklelektan*: Gondolat Kiadó, Budapest
- Mészáros István (ford.) (1981): *Ratio Educationis*, 1777. Bp., 176–197.old
- Ramón Cladellas, Andrés Chamarro, María del Mar Badia, Ursula Oberst, Xavier Carbonell (2011): *Efectos de las horas y los hábitos de sueño en el rendimiento académico de niños de 6 y 7 años: un estudio preliminar*, Cultura y Educación 23 (1):119-128
- Szabó Béla, Szabó Katalin (2012): *Az egészségnevelés múltja és jelene az elemi osztályokban*, In Tudástranszfer és kompetencia szerk. Dósa Zoltán
- Szilágyi Vilmos (1994): *Intimkapcsolat kézikönyve*. Szerzői kiadás Bp.
- Szilágyi Vilmos (2006): *Szexuálpedagógia. A szexuális egészségnevelés tankönyve*, Athenaeum
- Vekerdy Tamás (2008): *Az iskola betegít? Az élet dolgai*. Saxum Kiadó, Bp

Internetes források:

- Iskolák egészségügyi jóváhagyás nélkül, romániai megyék helyzete* - <http://www.mediafax.ro/social/dosar-mediafax-mii-de-copii-incep-scoala-in-cladiri-care-stau-sa-cada-pentru-unii-scoala-e-un-canton-silvic-situatia-pe-judete-a-unitatilor-de-invataman-10003644> (2012.10.15)
- A romániai családok 25%-a ugyanazt a fogkefét használja* <http://stirileprotv.ro/stiri/social/in-medic-un-roman-consuma-2-tuburi-de-pasta-de-dinti-pe-an.html> (2013. 03. 15.)
- A fogkrém és a szappan mostohatestvérei a román népnek* http://adevarul.ro/life-style/stil-de-viata/pasta-dinti-sapunul-frati-vitregi-romanul-1_50ae2ac37c42d5a6639a46e9/index.html (2013. 03. 15.)
- Higiénia* <http://www.actualitateaprahoveana.ro/editia-electronica/actual/igiena-un-roman-foloseste-patru-sapunuri-si-un-deodorant-pe-an-04698> (2013. 03. 15.)
- Tej és kifli program bevezetésének kormányrendelete OUG 96/2002* http://www.gov.ro/programul-cornul-si-laptele__11a100165.html (2013. 03. 15.)
- Anflatoxinos tejet találtak Bukarest néhány iskolájában* http://www.b365.ro/laptele-retras-din-scoli-in-sectorul-2_187955.html (2013.03.20)
- Iskolai gyümölcsfogyasztásra ösztönző program OUG 24/2010* http://www.dreptonline.ro/legislatie/oug_24_2010_implementarea_programului_incurajare_consumului_fructe_scoli.php (2013.03.20)
- A Ponta kormány felszámolná a tej és kifli programot, átütemezve az erre fordított pénzt az after-school program* <http://www.stiridecluj.ro/economic/ponta-renuntam-la-programul-cornul-si-laptele-si-directionam-banii-catre-after-school> (2013.03.20)
- Az 1/2011-es törvény módosításra javasolt dokumentuma* (<http://www.cdep.ro/proiecte/2011/100/10/8/pl118.pdf>) (2013.03.20)
- Pallas Nagylexikon (1897)-Magyar Elektronikus Könyvtár* <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/> (2013.03.23)
- Seres Ildikó (2009) Gondolatok és ajánlások az Egészségtudatos iskola program témakörben* <http://www.ofi.hu/lezart-kutatasok/eroszakmentes-iskola/egeszsegtudatos-iskola> (2013.02.20)
- Winkler Márta: Örömmel az iskolában (2011)* http://www.educatio.hu/download/tamop_311/kiadvanyok/Alternativ/OROMMEL_KE_SZ.pdf (2012.12.10.)

Melléklet:

3. számú táblázat: A választható tantárgyak gyakorisága a Kovászna és Hargita megyei iskolákban
(min. 4 választás)

<i>A választható tantárgy megnevezése</i>	<i>Gyakoriság</i>	<i>Százalék</i>
Egészségnevelés	53	15,82
Drámajáték	38	11,34
Angol	36	10,75
Szórakoztatómatematika	27	8,06
Gyermekirodalom	14	4,18
Gyermekszínjátékozás	10	2,99
Minőségre nevelés	10	2,99
Matematika	9	2,69
Furulya	8	2,39
Játékos kommunikáció románul	8	2,39
Mesevilág	6	1,79
Tanácsadás	6	1,79
Beszédművelés	5	1,49
Nyelvi játékok	4	1,19
Romanyelv	4	1,19
Számítógép-ismeretek	4	1,19

TÖRTELI ÁGNES:

**A ROMA/CIGÁNY NEMZETISÉGŰ TANULÓK INTEGRÁCIÓS
NEHÉZSÉGEI MAGYARKANIZSA KÖZSÉG ÁLTALÁNOS
ISKOLÁIBAN**

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Orsós Anna

Bevezető

Nemrégiben akadtam rá egy közösségi videó megosztó portálon a Duna televízió archív műsorára, amely a következő címen kering a világhálón: *Hatalmas a feszültség a cigányok miatt Horgoson*¹. Többek között e videó megjelenése késztetett arra, hogy dolgozatomban témájaként a vajdasági Kanizsa Község túlnyomórészt magyarok lakta településének egyik marginális problémakörét, a Horgosi Október 10. Általános Iskola roma tanulóinak oktatását és szocializációját vizsgáljam. A kétségbeesett beszámolók szerint a 2010-ben meghozott új oktatási törvény szerinti együttnevelés rengeteg problémával jár, a nem roma és a roma tanulók oktatásában egyaránt. Az iskola nincs felkészülve a tömegesen beiskolázott roma gyerekek szocializációs nehézségeinek kezelésére és ez egyre nagyobb problémát jelent a településen.

A továbbiakban a horgosi kisebbségi népcsoportra a roma elnevezést fogom használni, mert e területen élő nemzetség negatív szóhasználatként értelmezi és diszkriminációnak tekinti a cigány szó használatát.

1. Cigány/roma népesség Szerbiában

A cigány/roma népesség a 14. században telepedett le a Balkán félszigeten. A romák mellett ismertek még a következő népcsoportok: cigani, jeđupci-modupi (Montenegróban), jeđupi (Horvátországban), đupci-jeđupi (Macedóniában), és a következő elnevezések: marcesto, makulesto, thanicko, mandovi, faraoni, firge, čergari, gurbeti, vretenari, koritari, stb.. 1921-ben statisztikai adatok szerint Észak-Szerbiában 16.674, Dél-Szerbiában (a mai Macedónia területén) 14 489, Bánátban 14.489, Bácskában 3.704 és Baranyában 652 főt számláló roma nemzetiségű lakos élt. Az akkori Szerb Királyság többi tartományáról hiányosak az adatok. A volt Jugoszlávia területén élő romák a roma nyelv mellett a szerb, oláh és török nyelvet beszélik. A roma-szerb nyelv egy kevert nyelv, amely a szerb és a roma nyelv sajátosságaiból alakult ki. 2005. októberében jelent meg az első roma nyelvtankönyv Szerbiában, amelyet Rajko Đurić szerkesztett, a címe: Gramatika e Rromane čhibaki – a roma nyelv gramatikája.² Az Észak-vajdasági területeken római katolikus, míg a délebb fekvő területeken görög katolikus és muzulmán vallásúak.

¹¹ Hatalmas a feszültség a cigányok miatt Horgoson (Szerbia, Újvidék), Duna televízió, Letöltve: 2012. 06.17. <http://www.youtube.com/watch?feature=endscreen&NR=1&v=HRpejnf428>

² Ethnologue, Languages of the World, Letöltve: 2012.06.19.
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=rsb

Foglalkozásukat tekintve zenészek, patkókovácsok, állatkereskedők, kovácsok, fafaragók, és földművesek.

1.1 Vajdasági roma népességi adatok

A vajdasági ombudsman irodája közölte³, hogy a tartományban 93 nyilvántartott roma település van, amelyeken összesen mintegy 40 ezer ember él. 28 helyi önkormányzatban a települések több mint 40 százaléka rossz minőségű és hulladék anyagból épült fel, többnyire infrastruktúra nélkül. Lakosaik lakáskérdésének megoldására az illetékesek nem irányoztak elő pénzt. Szennyvízhálózat, távfűtés és vezetékes víz a települések 14-20 százalékában van, míg 6 településen semmiféle infrastruktúra nincs. 20 településen egyáltalán nem megoldott a szemétszállítás, 34-en pedig nincsenek szemeteskukák sem konténerek, olvasható a vajdasági ombudsmani közleményben.

1.2 A horgosi romák nemzetsége

A horgosi romák Magyarországról vándoroltak az Észak-vajdasági területekre. A kárpáti cigányok nemzetségébe tartoznak, a roma nyelv kárpáti cigány dialektusát beszélő romungrók a legrégebben Magyarországon élő hagyományos roma csoport, őseik a 15. században érkeztek. A mai kárpáti cigányok a régi magyarországi romáknak attól a részétől származnak, akik megőrizték a roma nyelvet. A másik részük a 18. században a magyar nyelvre tért át (magyarcigányok). (Heltai 2012.)

Legfőbb külső jellemvonásuk, hogy kivétel nélkül egyenes hajúak. A kárpáti cigányok önmagukra a romungrók („magyar romák”) megnevezést használják. Vajdaságban Gurvároknak nevezik magukat. A kárpáti cigányok nagyobb hányada ma Szlovákia és Csehország, valamint a délszláv országok területén él. Magyarországon csak néhány közösségük található Nógrád megyében, Budapest környékén (Piliscsaba, Csobánka) és a Dunántúl egyes településein. Hagományos mesterségük szerint főleg muzikusok, szegkovácsok és vályogvetők voltak.

2. A roma gyerek a szerbiai magyar tannyelvű általános iskolai oktatásban

Mindenekelőtt tudnunk kell, honnan, miféle milióból érkezik a gyerek. Nem a családok életében kell vájkálni, hanem a helyi cigányságról, létszámáról, életmódjáról, megélhetési forrásairól, rétegződéséről, egyszóval szocializációs szintjéről kell ismeretekkel rendelkezni a döntéshez. Ennek a tudásnak a birtokában lehet meghatározni, hogy az oktatásra vagy a gondozásra-nevelésre kell-e helyezni a fő hangsúlyt, és ennek fényében látható, hogy vegyes etnikumú vagy külön cigány és magyar osztályokat hozzunk létre, esetleg osztálybontással vagy kiscsoportos foglalkozásokkal próbáljuk elérni a kívánt célt. (Drótos 2000.)

A cigány lakosság többségének kisebb problémája is nagyobb, mint presztízkérdést csinálni a szakmai-metodikai eljárások kiválasztásából. Ahol gond a megélhetés, nagyobb súllyal esik latba, kap-e a fenntartó önkormányzattól iskolanapon tízórait a gyermek, mint az, hogy melyik tankönyvvel véli pengeelésre csiszolni az iskolások elméjét a buzgó és hivatástudattal átitatott tantestület. Ebben a világban célszerű a tankönyveket is az árak szerint megválogatni, minél olcsóbb, annál jobb. Ha megveszik. Az ennivalóért is naponta megküzdő cigány családok számára megnyugtatóbb, ha az iskola

³ Súlyos helyzetben a roma népesség, A vajdasági ombudsman adatai, Letöltve: 2012.04.21.
<http://www.vajma.info/cikk/vajdasag/11546/>

a gondozási feladatokból is vállal olyanokat, amelyek végül is nem tartoznak kifejezetten a kötelességei közé.

2.1 A horgosi Október 10 Általános Iskola története

Az épület leány (árva) iskola volt. A Katolikus Egyház keretein belül működött. 1972-ben hozzáépült a mostani iskola rész. A horgosi épületnek 21 tanterme van, a kispiai kihelyezett tagozatnak, amely szintén a hetvenes évek elején épült, hat tanterme van. Mindkét épület tornateremmel, könyvtárral, felszerelt informatika teremmel és sportpályával rendelkezik. Az iskolának 83 dolgozója van, 64 tanár és egy pszichológus. Az iskola két váltásban dolgozik, külön az alsó és külön a felső tagozatok. A tagozatok száma: 43. A tanulók létszáma 707 (Horgos és Kispiacon összesen), ebből 546 Horgoson és 161 Kispiacon. 76 tanuló roma nemzetiségű. A települések 85 százalékban magyar lakta helységek, úgyhogy az iskolás diákok nemzetisége is megfelel ennek az aránynak. A tanítás mindkét épületben két váltásban történik. Több mint 200 diák szociálisan hátrányos helyzetű. Az iskolában kisegítő tagozatok is működnek, a tagozatokon pedig 64 tanár dolgozik.

2.2 Iskolai konfliktusok kialakulásának előzményei

Kutatások szerint a roma családok időkezelése eltér a nem romákétól. A család életének strukturátlansága miatt az időélmény és az időfogalom nem, vagy alig alakul ki. A roma családok rugalmasan kezelik az időt, nem kötött napirendben élik az életüket, ami megnehezíti az iskola időköttiségeihez való alkalmazkodásukat. A roma gyermekek általában maguk irányítják egész napos programjukat. Kevés az esélye annak, hogy kialakuljon az a biológiai óra, amely pszicho-fiziológiai alapja lesz a rendszeres életnek, tervezésnek, előrelátásnak. Cigány családokban jól tenni a gyerekekkel annyit jelent, hogy amit megkívánnak, azonnal meg kell adni nekik (Lakatos – Romsits 2004.). A gyermekeket semmire sem kényszerítik, inkább szeretetteljesen megvárják, amíg szólnak, de akkor azonnal kielégítik az igényeiket. Így nem alakul ki a késleltetés és az önkontroll képessége, amely a megfelelő iskolai teljesítményhez elengedhetetlen. A gyermekek önállósodásával együtt felerősödik a családi féltés, a kényeztetés és a féltés hatására pedig a gyermek életéből kimarad a szeparációs félelem és a dackorszak.

3. A roma gyermek tanulási nehézségeinek háttéréről

A szakirodalmat felhasználva két dimenziót különíthetünk el e kérdéskör kapcsán: a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetet, és az eltérő családi szocializáció szempontját. (Forray 1999.)

A tapasztalat azt mutatja, hogy egyelőre csak azok a cigány származású fiatalok képesek megfelelni a magyar közoktatási rendszer igényeinek, akik rengeteg külső segítséget kapnak – azaz anyagilag és szellemileg is támogatva vannak „közösségükön kívül is”. Gondolunk itt elsősorban arra, hogy a hagyományos, tradicionális cigány közösségek „másképpen működnek”, más értékeket közvetítenek; olyanokat, amelyek igen kevésbé motiválják a gyermekeket a tanulásra. Ám a motiváció hiánya csak egy a sok olyan ok közül, amely a gyerekek „alulteljesítését” implikálja. Az ingerszegény környezet, a normakövetés hiánya, a szülői gondoskodás hiánya, a felügyelet, higiénia hiánya vagyis az alulelátottság az alulteljesítést vetíti előre.

A fő okok a következők (Babusik 2003.):

- a cigány tanulók családi szocializációja, a (különben rendkívül rétegzett, inhomogén) cigányság és a többségi társadalom – család által közvetített – kulturális mintáinak különbözősége;
- nyelvi hátrányok (elsősorban a beás és oláh cigányok nem kizárólagosan magyar anyanyelvi szocializációja, valamint a nyelvváltás nehézségei);
- az óvodába járó roma gyerekek aránya önmagában alacsony, az 5. életévtől kötelező óvodai részvétel sok esetben az utolsó fél évre korlátozódik;
- a roma népesség szociális helyzete, magas arányú munkanélkülisége, területi elhelyezkedése (elsősorban kistelepülési, illetve magas munkanélküliségtől sújtott régiókban való elhelyezkedés);
- hátrányos megkülönböztetés, valamint szegregatív gyakorlat (a hátrányos megkülönböztetés és a szegregáció nem feltétlenül tudatos az iskolai gyakorlatban, mindenesetre ennek következményeként a cigány gyerekek aránya a gyógypedagógiai képzésben irreálisan felülreprezentált, a felzárkóztató osztályokban ugyancsak túlzottan és indokolatlanul magas);
- pedagógiai gyakorlat (a cigányok speciális oktatási-pedagógiai problémáira felkészült pedagógusok száma alacsony, az ez irányú pedagógus-továbbképzési program elenyésző, a speciálisan cigány gyerekek teljesítménymérésének elve és gyakorlata nem kialakult stb.);
- iskolaszervezeti, iskolaszervezési kérdések (a nemzetiségekre és hátrányos helyzetű csoportokra elkülönített alapok kezelésének intézményi gyakorlata sok esetben a célhoz képest ellentétes hatást fejt ki, szegregatív hatású cigány osztályok szervezése, az ilyen osztályokban tanítók kontraszelekciója, hiányzó vagy éppen előítéletes szülő-iskola kapcsolat stb.).

A szociális-emocionális területen mutatkozó eltérések részben okai, részben következményei is lehetnek a tanulási problémáknak. Zavarok mutatkozhatnak (Pap 2010.):

- a késztetések területén (apátia, passzivitás, túlérzékenység, hiperaktivitás),
- az általános pszichés állapotban (levertség, féktelenség, szorongás),
- a motiváció alakulásában (motivátlanság, megközelíthetlenség),
- a munkavégzésben (gyors kifáradás, vontatott tempó, impulzivitás),
- az önirányításban (rövid zárlati cselekvések, labilitás),
- az önértékelésben (kisebbségi érzés, hiányos énkép, túlzott elbizakodottság, egocentrizmus)
- és a szociális beilleszkedésben (Englbrecht-Weigert 1996.).

3.1 Óvodai nevelés hiánya

A roma gyerekek iskolai beilleszkedése és eredményes tanulása szempontjából meghatározó jelentőségű az óvodába járás. A roma fiatalok általános iskolai sikertelenségének egyik oka: kimaradásuk az óvodai nevelésből, illetve a késői és rövid ideig tartó óvodáztatás. A roma gyerekek jóval kisebb hányada jut el az óvodába, s nagy részük jóval rövidebb ideig részesül azokban a fejlesztő eljárásokban, amelyek meghatározó jelentőségűek iskolaéretté válásuk szempontjából. (Babusik, 2003.) Az óvodai nevelésben való részvétel ugyanis (megfelelő óvodai programok, a roma kultúrát ismerő pedagógusok, előítélet-mentes nevelői légkör mellett) kimutathatóan hozzájárul az általános iskolai sikerekhez.

Az iskola „előzményeként” működő óvodai nevelésben ezek a gyerekek általában nem vesznek részt. Miért is vinnék őket óvodába, mikor otthon is emberek közt vannak, azaz közösségben. Ráadásul „védett” környezetben vannak, s nem kell féltetni gyermeküket

azoktól az atrocitásoktól, amelyek cigányként támadhatják őket. Pedig az óvodai nevelésnek beszoktató szerepe van. Olyan tevékenységek elsajátítására sarkallja a 3-6 éves gyermekeket, amelyek fontos szereppel bírnak majdan az iskolai nevelésben. Az alapvető viselkedési normákat is itt sajátítják el a gyerekek. (Forray 1999.)

3.2 Nyelvi szociális nehézségek

A magyarországi romák csaknem 90 százaléka magyar anyanyelvű (romungró), a többiek valamelyik roma dialektust (oláh) vagy a román nyelv egyik dialektusát (beás) beszélő közösségekből származnak. (Kemény, 2000) A beiskolázott roma gyerekek magyar nyelvtudása változatos képet mutathat: az oláh vagy beás egynyelvűségtől egészen addig terjedhet a skála, hogy a gyerekek jobban beszélt nyelve a magyar. (Réger, 1995.)

A horgosi romák feltételezések szerint egy kialakulóban lévő új nyelvet beszélnek, amely a romani és a magyar keveréke. Alapszókincsük a magyar, de tartalmazza a roma nyelvi sajátosságokat (pl. *középzárt á*, vagy az *ó* és *í* végződés, pl.: *doboz* = *dobozi*). Hiába a nagyfokú hasonlóság a magyar és a gyerekek által beszélt nyelv között, a tanulási, tanítási nehézségek okai nagymértékben függenek attól is, hogy nem értik meg a tanulók a tanítót.

A nyelvi hátrányok meglétét Nagy (1980) adatai alátámasztják: a roma gyermekek iskolakészültségének elmaradásában egyetlen cigánymilió-specifikus tulajdonságot talált, a beszédtechnikát. Az otthon elsajátított nyelvhasználati módok előnyök vagy hátrányok forrásai lehetnek az iskolában. Bernstein (1975) szerint a különböző környezetből származó gyermekek eltérő beszédformákat vagy kódokat alkalmaznak. Az alsóbb osztályokba tartozó gyermekek beszédére korlátozott kód jellemző. A korlátozott kód inkább gyakorlati tapasztalatok, mintsem elvontabb gondolatok kifejezésére alkalmas, így az alsóbb osztályok nyelvhasználati módja összeütközésbe kerülhet az elméleti oktatással. Derdák és Varga (1996) szerint Bernstein elmélete fokozottan érvényes a roma gyermekek esetében. Vizsgálatuk szerint a roma tanulók nyelvi nehézségei inkább az otthoni környezet és az iskolában megjelenő világ fogalmi struktúrája közötti váltásra, mintsem a kétnyelvűsége vezethető vissza. Ehhez a vonulathoz illeszkedik Réger (1995) elmélete, mely szerint a cigányság esetében az iskolai kudarcokat előidéző nyelvi hátrány jelentős része az iskoláskor előtti írás-olvasásra szocializálás hiányából adódik.

A gyermekek már az iskola előtti életkorban rengeteg tapasztalatra tesznek szert írott, nyomtatott szövegek használatával kapcsolatban. Ennek során számos olyan nyelvhasználati és interakciós készséget tanulnak meg, amelyek alapvetően fontosak az írás, olvasás későbbi elsajátításához. Az írás-olvasásra szocializálás kulcsfogalma az „írás-olvasási esemény”. Ilyen esemény minden olyan alkalom, amikor az írott, nyomtatott betű szerves része a felnőtt és gyermek közötti együttműködésnek. Ilyen esemény lehet például mesekönyvek nézegetése, tévéhirdetések, konzervdobozok szövegének felolvasása. Az ilyen módon nevelődő gyermek azt is megtapasztalja, hogy környezetében az írás-olvasás kulturálisan nagyra értékelt tevékenységnek számít. Az előbb említett tapasztalatok a cigány gyermekek esetében hiányoznak. A hagyományos cigány közösségekben a gyermeket körülvevő tárgyi világból hiányzik a mesekönyv, hiányoznak az írásbeliséggel kapcsolatos események. Az iskola viszont feltételezi, elvárja az írásbeliséggel kapcsolatban megszerzett tudást, és kezdettől fogva épít is rá. Ugyanakkor az iskola szempontjából teljesen lényegtelennek tűnnek azok a nyelvhasználati módok, amelyekre a gyermeket anyanyelvi közössége megtanítja. (Fejes, 2005.)

4. A probléma megoldására tett kísérletek

Meg kell nevezni az iskolai és iskolán kívüli rendbontások kezdeményezőit, az iskola tanulóinak biztonsága érdekében pedig mielőbb hatékony pedellusi szolgálatot kell bevezetni – fogalmazódott meg a horgosi Október 10. Általános Iskolában előállt helyzet kapcsán a magyarkanizsai önkormányzat küldöttségének és a Magyar Nemzeti Tanács képviselőinek a megbeszélésén⁴. Az egybegyűlték megfogalmazták a szakmailag megalapozott konfliktuskezelő, illetve cselekvési terv előirányzatait. A szakmailag megalapozott konfliktuskezelő, illetve cselekvési terv előirányzói szerint fontos „*a pedagógiai munka hatékonyságának növelése az óvodai tagozatokban, valamint újabb roma asszisztensek alkalmazása az iskolában*”. „*Az önkormányzat feladata a helyi szociális juttatások rendszerének módosítása oly módon, hogy az erőteljesen motiválja a rendszeres iskolalátogatást és a viselkedési szabályok betartását. Az iskolai rendbontások és az oktatáshoz kötődő szülői mulasztások rendszeres és naprakész nyilvántartása viszont azért fontos, hogy az illetékes szervek a lehető legrövidebb időn belül reagálhassanak. A közbiztonság érdekében nyomatékosan hangsúlyozták a rendőri jelenlét szükségességét, elsősorban az incidensek megelőzése érdekében*”⁵ – olvasható a közleményben.

Dimović Zoltán **roma asszisztens** alkalmazása sokat javított a tanulók előmenetelén, a gyerekek a bizalmukba fogadták és önkéntes alapon egyéb ügyintézési problémák esetén is segítséget tud nyújtani a családoknak. Egyéni foglalkozásokra akkor számíthatnak a tanulók, ha lemaradásuk van, amelyeket be kell pótolni ahhoz, hogy tovább tudjanak haladni; vagy nem elég kielégítő számukra az iskolai magyarázat; vagy sokat hiányzott valaki; vagy nem elég szorgalmas, ezért folyamatos ösztönzésre van szüksége. Ez a foglalkozás alkalmat ad a differenciált fejlesztés mellett az egyéni problémák és hiányosságok kezelésére is.

A horgosi iskolában **napközi** indult a szociálisan hátrányos helyzetű alsós diákok számára. Szekeres Valentin tanító és Móra Klára tanítónő foglalkozik a gyermekekkel. A napközi 30 gyermek befogadására képes. A cél, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeket beillesszék a rendes, hétköznapi életbe, hogy egyenlő esélyt kapjanak azokkal, akik otthon a saját szobájukban leülhetnek a számítógép mellé, akiknek rendezett családi életük van. Itt meleg szoba, rendszeres étkezés, sport, sok foglalkozás várja a kisdíjakokat. Meleg vizes zuhanyozóinkat szintén igénybe vehetik – mondta az iskola igazgatója. Továbbá a napköziben a gyerekek megtanulják a higiéniai - és társadalmi alapműveltségeket, valamint a rend és fegyelem fontosságát.

A tanulók ingyenes tankönyvcsomagot kaptak szerbiai Oktatási Minisztérium rendelete szerint, de sajnos a frissen beiskolázott gyerekeket még nem tudták a könyv szeretetére és tiszteletére nevelni, szeptember első hetén tele volt a széttépett tankönyvekkel az iskolaudvar.

5. Megoldási javaslatok

A pedagógusok felelőssége a hátrányos szociokultúrával rendelkező gyermekek esetében még nagyobb. Odafigyelő magatartásukkal ők azok, akik sok tekintetben segíthetnek, illetve bizonyos szempontból akár biztosíthatnák is a cigány gyermekek „felemelkedését” a többségi társadalomba; azaz munkájuk által lehetőséget adhatnak a hátrányos helyzetben

⁴ Konfliktuskezelő terv a horgosi iskola gondjainak enyhítésére, Magyar Szó, Letöltve: 2012.04.23.
http://www.magvarszo.com/fex.page:2011-04-13_Konfliktuskezelo_terv_a_horgosi_iskola_gondjainak.settoxhtml

⁵ Konfliktuskezelő terv a horgosi iskola gondjainak enyhítésére, Magyar Szó, Letöltve: 2012.04.23.
http://www.magvarszo.com/fex.page:2011-04-13_Konfliktuskezelo_terv_a_horgosi_iskola_gondjainak.settoxhtml

lévő cigány gyermekeknek a továbbtanulásra, s ezáltal a normális, boldog családi-, és biztonságos anyagi életre. (Forray R.–Hegedüs 1998.)

„A cigányok, mint a legnagyobb magyarországi etnikai kisebbség története, tradíciói, strukturáltsága, a cigányokra vonatkozó múltbeli és jelenbeli politikai döntések sora a magyar társadalom többsége számára ismeretlen, mindmáig nem képezi iskolai tananyag tárgyát. Mindenképpen szükségesnek tartjuk, hogy valamennyi, a humán szolgáltatással kapcsolatos pályára készülő személy képzésébe, illetve ilyen pályán működő személy továbbképzésébe kerüljön be a roma kisebbségre vonatkozó történeti, antropológiai, szociológiai, demográfiai ismeretek oktatása” (Csepeli-Neményi 1999.) Az idézett részlet tulajdonképpen egy megoldási lehetőség – jó perspektíva arra, hogy az előítéletes gondolkodást legalább az értelmiségi pályára készülők egy részéből sikerüljön eltüntetni. A fent említett ismeretek elsajátítása nélkül ugyanis nem lehet elvárni a másságról való másfajta gondolkodást.

„Célravezető eredményt csak úgy lehet elérni, ha a következő generációkat megtanítjuk családban élni, és a család normarendszerét követni. Sajnos az itt élő roma embereknek többsége csapatba tömörülve úgy érzi, hogy övé a hatalom és nem hajlandó semmilyen normarendszernek eleget tenni. Kiragadva egy-egy embert a tömegből, szinte majdnem minden esetben teljesen normális keretek között el lehet intézni a konfliktusokat, és kompromisszumokat lehet kötni, de ha a tömeget próbáljuk meg terelni a helyes irányba, folyton akadályokba fogunk ütközni.” – mondta Dimović Zoltán a horgosi iskola asszisztense.

6. Összegzés

Az iskolarendszer alapvető hiányossága az is, hogy a gyerekeket nem készítik fel a „társadalom sokszínűségére”, illetve ennek elfogadására és tolerálására. Persze nem is várható mindez addig, amíg a nevelők sem képesek a toleranciára. A különbözőségekről konkrétumokat kell tudniuk mind a nevelőknek, mind pedig a diákoknak: a cigányság történelméről, nyelvéről, egészségi állapotáról, gazdasági- és társadalmi helyzetéről, eltérő családi- és szexuális életükről, hiszen így egészen más szemszögből láthatják a másság kérdését.

A pedagógusoknak általában nehézséget okoz a roma gyerekekkel való kommunikáció. Sokszor nehéz egyáltalán szót érteniük. Érzik, tudják, hogy másfajta hozzáállásra és pedagógiai munkára, más tanítási módszerekre lenne szükség, de nem tudják, pontosan mit és hogyan kell tenniük. (Menyhért 1999.) Marad a nem értés, a bizalmatlanság és a diszkrimináció. Ez az eddigi kísérletekből is világosan látszik: *„Nem ismerjük eléggé a cigányokat. Ebbe az iskolába azért nem jönnek a pedagógusok, mert félnek a sok cigánytól, nem ismerik őket. A cigányok is félnek, bizalmatlanok, mindenkitől tartanak. Pedig nem olyan nehéz velük. Csak nem szabad a hívásukat, a kedvességüket visszautasítani.”* (...) *„Sajátos bánásmódot igényelnek, sajátos hangot. A személyiségükben soha nem szabad megsérteni őket, nem szabad hivatalosan viselkedni. Ha én közeledek hozzájuk, mindig pozitívan közeledek. Barátságos, meggyőző hang, őszinteség – csak így lehet velük eredményt elérni”* (Forray R.–Hegedüs 1998.)

Bibliográfia

- Babusik Ferenc : Roma gyerekek óvodáztatása, Új Pedagógiai Szemle, 2003/06
- Bernstein, B. (1975): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.) Társadalom és nyelv. Gondolat Kiadó, Budapest. 339–435.
- Csepeli György – Neményi Mária: A toleranciára nevelés esélyei. Educatio, 1999. nyár
- Derdák Tibor – Varga Aranka (1996): Az iskola nyelvezete – idegen nyelv. Új pedagógiai szemle, 12. 21–36.
- Drótos András: Cigány gyerekek az iskolában, Új Pedagógiai Szemle, 2000/07
- Englbrecht-Weigert (1996) Hogyan akadályozzuk meg a tanulási akadályok kialakulását Bácsai G.
- Fejes József Balázs: Roma tanulók motivációját befolyásoló tényezők, Iskolakultúra 2005/15
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: Cigány gyermekek szocializációja, Aula, 1998.
- Forray R. Katalin: Cigány kisebbségi oktatáspolitikai. Educatio, 1999. Nyár
- Kemény István (2000): A nyelvcsereéről és a roma/cigány gyerekek nyelvi hátrányairól az iskolában. In: Hor-váth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): Cigánynak születni (tanulmányok, dokumentumok). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 313–329.
- Labodáné Lakatos Szilvia – Romsits Anita: Utak a cigány gyermekekhez...Felzárkóztató programok a cigány/roma gyerekek oktatásában, Kisebbségkutatás, 2004. 4. szám, Lucidus Kiadó,
- Menyhért Ildikó: Fiú foci – roma tánc. Educatio, 1999. nyár
- Nagy József (1980): 5–6 éves gyermekeink iskolakészültsége. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Gabriella: A tanulásban akadályozott tanulók és az olvasás, XII. évfolyam, 2010/01 szám, Olvasáspedagógia rovat.
- Réger Zita (1995): Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai esélyei. Iskolakultúra, 24. 102–105.

Internetes források:

- Ethnologue, Languages of the World, Letöltve: 2012.06.19.
http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=rsb
- Konfliktuskezelő terv a horgosi iskola gondjainak enyhítésére, Magyar Szó, Letöltve: 2012.04.23. http://www.magyorszo.com/fex.page:2011-04-13_Konfliktuskezelo_terv_a_horgosi_iskola_gondjainak.settoxhtml
- Hatalmas a feszültség a cigányok miatt Horgoson (Szerbia, Újvidék), Duna televízió, Letöltve: 2012. 06.17.
<http://www.youtube.com/watch?feature=endscreen&NR=1&v=HRpejnf428>
- Heltai János Imre: A magyarországi cigány lakosság által beszélt nyelvek, ELTE magyar-német szak, Nyelvésznet, Letöltve: 2012.06.15. <http://www.nytud.hu/pp/heltai.html>
- OKTÓBER 10. Általános Iskola honlapja, Horgos, Letöltve: 2012.05.10.
<http://www.10oktobarhorgos.net/>
- Súlyos helyzetben a roma népesség, A vajdasági ombudsman adatai, Letöltve: 2012.04.21.
<http://www.vajma.info/cikk/vajdasag/11546/>

TÖRTÉNELEM-, ÉS POLITIKATUDOMÁNYOK SZEKCIÓ

Szekcióvezető: Dr. Pallai László

Helyszín: Debreceni Egyetem – Főépület, Történelmi Intézet, 3. em. 316 könyvtár

BAJCSI ILDIKÓ:

TRIANON OKAINAK ÉRTELMEZÉSE A MAGYAR ÉS A SZLOVÁK HISTORIOGRÁFIÁBAN 1990-TŐL NAPJAINKIG

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződés kérdésköre a magyar történettudomány kiemelt kutatási területének számít. A békekonferencia Magyarországgal kapcsolatos döntésének előzményei, az érintett nemzetek, nemzetiségek 19. századi fejlődése, a Habsburg-monarchia részét alkotó Magyar Királyságon belüli nemzetiségi kérdés nemzetközi megítélése, illetve a világháború eseményei és az annak következtében átalakult belső és külső erőviszonyok kölcsönhatásai sokféle értelmezést tesznek lehetővé. Ez természetesen Trianon okainak és következményeinek vizsgálata, értékelése kapcsán is így van.

Mivel a Trianonnal kapcsolatos szakirodalom áttekintése már a témában publikált számottevő munka miatt is nehéz feladatnak számít, ezért a dolgozat csupán a rendszerváltás időszakától vállalkozik a szlovák, illetve a magyar Trianon-historiográfia bemutatására. A munka elsősorban Trianon okainak megjelenítését vizsgálja a rendszerváltás után megjelent legfontosabb monográfiákban a két fél történetírásában.

A lehetséges magyarázatok, olvasatok közt megkerülhetetlen az eseménysor traumatikus jellegének hangsúlyozása.¹ A békeszerződés okainak feltárására rengeteg vállalkozás született mind a magyar, mind a szlovák történetírásban. Nemcsak az egyes korszakok között, ám azokon belül is komoly eltérések figyelhetők meg mind a mai napig Trianon okainak vizsgálatában. S mint minden nemzeti tragédia kapcsán, ebben az esetben is a valós okok helyett gyakran felelősségváró magyarázatok és különféle bűnbakok kerülnek az előtérbe.² A dolgozat az elmúlt húsz év magyar, illetve a szlovák Trianon-historiográfiájának bemutatása mellett elsősorban az egyes munkák elemzési, értékelési pozícióit tekinti át. Felhívja a figyelmet a Trianon-historiográfiát jellemző egyfajta kettős megközelítésre magyar és szlovák részről.

A kommunista rendszer bukása után mindkét fél történetírásban újra felerősödött a nemzeti irányvonal a történetírásban. A nacionalista motívumok, megközelítések az elmúlt években folyamatosan terjedtek, a szlovák és a magyar szaktörténetírásban is megjelentek. A munka így hangsúlyt fektet a két történetírás nemzeti irányzatának értelmezéseire és azokat hasonlítja össze a kritikai irányzathoz tartozó szerzők értékeléseivel.

2. A magyar és szlovák Trianon-historiográfia rövid áttekintése

A Trianon-historiográfia áttekintése visszanyúlik a két világháború közötti időkbe. Ebben az időben a történeti munkák elsősorban a veszteségekre adott reakcióként jelentek meg. A trianoni események totális igazságtalanságként való megélése nemcsak a vezető elit felfogásában, de az irodalomban, a művészetekben és a társadalomtudományok reflexióiban is jelentkezett.³ Ennek ellenére a magyar történetírásban már a két világháború

¹A magyar nemzet történetében az egyik legnagyobb ilyen trauma az 1920-as trianoni békeszerződés. Az ország területének kétharmadát veszítette el. Emellett az elcsatolt területekhez került több mint millió magyar. Romsics Ignác: Trianon és a magyar politikai gondolkodás.

http://www.magyar szemle.hu/cikk/trianon_es_a_magyar_politikai_gondolkodas

² Uo.

³ „Ez olyan egymástól távol álló személyiségek Trianon-felfogását is jellemezte, amilyen például a 30-as években már egyértelműen németellenes és a rendszer liberális ellenzéke felé közeledő Székely

közi években is készültek feldolgozások, melyek nem egyszerűen a veszteségekre adott reakcióként értékelhetők. Ide lehet sorolni Gratz Gusztáv *A forradalmak kora* c. munkáját.⁴ A későbbiekben a hatalom és az őt kiszolgáló történetírás elhallgatással válaszolt erre a politika által jórészt tabuizált kérdéskörre. Elsőként Kassai Géza *Trianon és Párizs* című munkája volt az, mely a marxista kánont követve értelmezte a történeteket.⁵ L. Nagy Zsuzsa volt az első, aki 1965-ben egy komoly levéltári forráskutatásra épülő monográfiát szentelt a békeszerződésnek.⁶ A Monarchia felbomlásának egyre sokoldalúbb vizsgálata mellett két évtizedes csend után, 1983-ban jelent meg Ormos Mária *Pádovától Trianonig* című kötete.⁷

A rendszerváltás idején elsősorban Gerő András *Sorsdöntések* című kötete volt jelentős Arday Lajos angol politikát elemző műve mellett.⁸ Ezen kívül nem elhanyagolható Raffay Ernő Erdély-könyve sem.⁹ Fejtő Ferenc a Trianon-kérdés újjáéledését segíthette volna elő művével, azonban a mű elsősorban radikális jobboldal által használt elemeket erősítette a történetírásban.¹⁰ Raffay Ernő *Trianon titkai* című műve az 1990-es év könyvszenzációjaként értékelhető, azonban ez a munka is sérelmi irányba mutatott.¹¹ Raffay *Erdély 1918-1919* c. kandidátusi disszertációja viszont kimagaslóan adat- és szempontgazdag rekonstrukciós kísérlet volt az 1990-es évek elején.¹²

Az 1989 utáni magyar szakmai munkák közt meg kell említeni Galántai József: *Trianon és kisebbségvédelem*, illetve *A trianoni békekötés 1920* című könyvét, valamint Palotás Zoltán *A trianoni határok* című munkáját, amely elsősorban a határkijelölés gazdasági, vasúti összefüggéseivel foglalkozott.¹³ A magyar és közép-európai Trianon-kutatások angol nyelvű válogatását adta közre a Király Béla szerkesztésében megjelent két angol nyelvű *Trianon and East Central Europe* című kiadvány.¹⁴

A rendszerváltást követően a magyar történetírásban az első, tudományos szempontból kellően alátámasztott kötet a témában Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés* című monográfiája volt.¹⁵ A könyv közérthetően és olvasmányosan, ám röviden szól a békeszerződés megszületésének körülményeiről, következményeiről. A tudományos vállalkozások között fontos az az okmánykiadás, mely Ádám Magda nevéhez fűződik. Ez a legfontosabb francia diplomáciai dokumentumokat adta közre.¹⁶

Gyula, illetve a fasiszta és 1944-ben a németek kezéből hatalomra kerülő Szálasi Ferenc volt.“ Ld. Bővebben: Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1920. Uő: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934, Budapest), Maecenas Kiadó, Budapest, 1989

⁴Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Magyarország története 1918-1920. Budapest, 1935.

⁵Kassai Géza: *Trianon és Párizs*. Magyar-Szovjet Társaság, Budapest, 1959.

⁶L. Nagy Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918-1919*. Kossuth, Budapest, 1965.

⁷Ormos Mária: *Pádutól Trianonig 1918-1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.

⁸Gerő András (szerk.): *Sorsdöntések* (Kiegyezés 1867, Trianon 1920, Párizs 1947), Göncöl Kiadó, Budapest, 1990., Arday Lajos: *Térkép csata után: Magyarország a brit külpolitikában 1918 - 1919*. Budapest Magvető Könyvkiadó 1990.

⁹Raffay Ernő: *Erdély 1918-1919-ben*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

¹⁰Fejtő Ferenc: *Rekiem egy hajdanvolt birodalomért*. Atlantisz, Budapest, 1990.

¹¹Raffay Ernő: *Trianon titkai*, avagy hogyan bántak el országunkkal. Tornado Dannenija, Budapest, 1990.

¹²Uő: *Erdély 1918-1919-ben*, id. m.

¹³Galántai József: *Trianon és kisebbségvédelem*, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989. Uő: *A trianoni békekötés 1920*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. Palotás Zoltán: *A trianoni határok*. Interedition, Budapest, 1990.

¹⁴Király K., Béla – László Veszprémy: *Trianon and East Central Europe* University Press, New York, 1995.

¹⁵Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁶Ádám Magda (szerk.) *Francia diplomáciai dokumentumok a Kárpát-medence történetéről*, I-III., Akadémiai, Budapest, 1999.

Fontos megemlíteni Szidiropulosz Archimédész bibliográfiáját és Zeidler Miklós Trianon-szöveggyűjteményét is.¹⁷ Zeidler Miklós több feltáratlan területet vizsgált meg Trianon kapcsán.¹⁸ Művei olyan mentalitás-, illetve társadalomtudományi irányba mutatnak, melyek sok szempontból tematikailag és módszertanilag egyaránt megújították a Trianon-kutatást. A magyar történetíráson belül hol nagyobb, hol kisebb erővel jelenlévő nemzeti, nemzetközpontú, esetenként nacionalista szemléletű történészek közül többen is foglalkoznak az 1918-1920 közötti időszak eseményeivel. Közülük Salamon Konrád munkáit, valamint a (cseh) szlovák-magyar vonatkozásban Popély Gyula által 2010-ben megjelent *Felvidék 1914-1920* című monográfiáját kell kiemelni.¹⁹

A történelmi Magyarország széteséséről írott munkák közül a szlovák történetírásban a két világháború közötti időben a legfontosabb munkaként Karol Medvecký: *Slovenský prevrat 1918* című négykötetes feldolgozása, valamint Fedor Houdek: *Vznik hraníc Slovenska* című munkája említhető.²⁰ Emellett érdekes elemzési szempontokat vetett fel a korszak fiatal szlovák történészeinek egyik vezéralakja, Daniel Rapant az 1930-ban kiadott *Maďarizácia, Trianon, revízia a demokracia* című esszéjében.²¹ Rapant Magyarország felbomlását történelmi szükségszerűségként értékelte. Ez az interpretáció fellelhető František Hrušovský és František Bokes műveiben is.²² Hrušovský a háborús Szlovák Köztársaság „udvari történészeként” működött. Munkájában az ideológiai megkötések nagyon nagy szerepet játszottak. Bokes írta meg a szlovák nemzeti történelem második számú szintézisét. Rapant koncepcióját követte.

Az 1948 utáni időszakban a történeti interpretációk kontinuitása megszakadt. Új interpretációja született Csehszlovákia megalakulásának is. Az 1960-as években az ideológiai enyhülés után a történeti kutatásokban is liberalizálódás következett be. Ľubomír Lipták *Slovensko v 20. storočí* című könyve kiemelkedik a történeti munkák közül.²³ Munkájában kevesebb a nemzeti teologikus perspektíva. Tézise szerint Magyarország dezintegrációja nem szükségszerű, hanem természetes folyamat eredménye volt. A „cseh nyomás” megszűnése után a szlovák nemzeti narratíva fejlődésnek indult. A nacionalista motívumok megerősödtek. Az első monografikus munka 1976-ban született, ez részletesen kitért a Habsburg Monarchia szétesésének körülményeire és Magyarország dezintegrációjára. Szerzője, Marián Hronský 1987-ben kiadta az első világháború teljes időszakát egészen 1918-ig tárgyaló munkáját.²⁴ A kérdés további feldolgozója Ladislav Deák is. Hronský mellett az 1990-es években azonos interpretációk alkalmazása volt jellemző Ladislav Deákra és Milan Krajčovičra is.²⁵ Emellett fontos még

¹⁷ Szidiropulosz Archimédész: *Trianon utóélete: válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából, 1920-2000*, XX. Század Intézet - Kairosz, Budapest, 2002. Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁸ Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Teleki László Alapítvány. Regio Könyvek. Budapest, 2002.

¹⁹ Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás*. Korona Kiadó, Budapest, 2001, Salamon Konrád: *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról harag és elfogultság nélkül*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 2012, Popély Gyula: *Felvidék 1914-1920*, Magyar Napló, Budapest, 2010.

²⁰ Medvecký, Karol A: *Slovenský Prevrat*. III. Spolok sv. Vojtecha, Trnava, 1931, Fedor Houdek: *Vznik Hraníc Slovenska*, Nákl. "Prúdiv", Bratislava 1931.

²¹ Rapant, Daniel: *Maďarizácia, Trianon, revízia a demokracia*, Prúdy, Bratislava, 1930.

²² Hrušovský, František: *Slovenské dejiny*. Matica Slovenská, Bratislava, 1940. Bokes, František: *Dejiny Slovenska a Slovákov. Od najstarších čias po oslobodenie*. SAVU, Bratislava, 1946.

²³ Lipták, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968.

²⁴ Hronský, Marián: *Slovensko pri zrode Československa*, Bratislava, Pravda, 1987.

²⁵ Deák, Ladislav: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918-1920*. Matica Slovenská, Martin, 1995. Itt publikált Milan Krajčovič is.

megemlíteni a szlovák marxista történetírás egyik legnagyobb hatalmú képviselőjének Viliam Plevzának a *Rok osemnásty: 1918* című könyvét.²⁶

Marián Hronský 1998-ban adta ki a *Boj o Slovensko a Trianon* című harmadik kötetét. A „nemzeti dimenzió” kontinuitása lelhető fel a kötetben.²⁷ Emellett a 2011-ben kiadott *Trianon Vznik hraníc. Slovenska a problémy jeho bezpečnosti* című műve szintén nagyon fontos a Trianon kérdéskör kapcsán.²⁸ Jelentősebb elmozdulás azonban ebben a műben sem történt. Miroslav Michela, 2009-ben jelentette meg az első monográfiáját *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918-1920* címmel.²⁹ A fiatal kutató a történeti Magyarország felbomlása utáni magyar kormányzatok csehszlovák politikájával foglalkozik, illetve a korabeli magyarországi viszonyokkal, így főként a magyarországi bel- és külpolitikai alternatívákra összpontosít. Michelának ez a korai munkája Vörös László véleménye szerint a hetvenes és nyolcvanas évek ún. „steril” megközelítéséhez hasonlítható.³⁰

3. Kategóriák, szempontok, módszerek

A trianoni-kérdéskörben mind a magyar, mind a szlovák történetírásban meg lehet egymástól különböztetni a „kritikai” és „sérelemi” irányzatot, mely tovább tagolható. A szaktörténetírást és a köztörténetet külön csoportként megkülönböztetve a következő kategóriákat lehet elkülöníteni a szlovák és a magyar historiográfiában:

1. Szaktörténetírás – eredeti történeti forrásokkal dolgozó, meghatározott módszertani alapelveket használó, a historiográfiai forrásokat felülvizsgáló történetírás, mely további négy irányzatra osztható.

1.1. Analitikus (anacionális) kritikai történetírás – „steril” megközelítésnek nevezett, vagy anacionálisként leírt, a nemzeti perspektívát háttérbe szorító történetírás.³¹

1.2. Nemzeti kritikai történetírás – A következő csoportba a történeti források elemzésére épülő, de sajátos nemzeti szempontokat használó munkákat sorolhatjuk ide.³²

1.3. Etnocentrikus (nemzetközpontú) és sérelemi történetírás – ez alatt a saját nemzet múltját minden tekintetben a többiek fölé helyező, a nemzeti balsikereket, kudarckokat sérelem forrásaként kezelő történészek munkásságát értjük.³³

2. Köztörténet (Public history) – A részben szaktörténészek, helytörténészek népszerűsítő munkái alkotják az egyik részét. Többségében viszont újságírók, politikusok, amatőrök által készített cikkek, a sajtóban, történeti tv-csatornákon, interneten forráshivatkozások nélküli történeti anyagokból, történeti közvélekedésekből,

²⁶ Plevza, Viliam: *Rok osemnásty: 1918*. Smena, Bratislava, 1988.

²⁷ Hronský, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920*. Národné Literárne Centrum, Bratislava, 1998.

²⁸ Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918-1920)*, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 2011.

²⁹ Michela, Miroslav: *Pod heslom integrity*. Kalligram, Bratislava, 2009.

³⁰ Vörös László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918-1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban. *Limes Tudományos Szemle. Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben*. 1918-2010, 2011. 1. sz, 29.

³¹ Erről bővebben ld. Vörös László: *Analytická historiografia*, id. m. Vö. Gyáni Gábor: *A magyar „emlékezet helyei”*, id. m. <http://www.etnologia.mta.hu/index.php/en/news-and-events/575-koztortenetasortenetiras>

³² Roman Holec a Dejiny 1-gyel, illetve Dejiny 2-vel jelöli a szlovák történetírásban ugyanezeket a kategóriákat. Ld. Holec, Roman: *Aký príbor potrebujeme? Listy Dvoumesíčník pro kulturu a dialog*. <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=082&clanek=020809>

³³ Vörös László a nemzeti történetírást képzett történészek történeti narratívájaként értelmezi. A nemzeti történészek számára a referenciakeret a „nemzet”, ehhez vonatkoztatják a történelmi szereplők cselekvését és tetteit. Ld. Vörös László: *Analytická historiografia*, id. m. 10. Vö. Roman Holec munkájában részben a Dejiny 2-vel és Dejiny 3-mal jelölt kategória. Ld. Holec, Roman: *Aký príbor*, id. m. <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=082&clanek=020809>

hagyományápolók lelkesedéséből, jó és rossz szándékú hiedelmekből, babonákból stb. rakódik össze az a köztörténeti tér, amely az iskolákban megtanult történelmet folyamatosan alakítja át.³⁴

A magyar és szlovák szakmai történetírás, illetve a két ország köztörténetének felsorolt irányzatai, csoportjai, megnyilvánulási formái szerint igen sokféle megközelítés figyelhető meg. Munkámban kizárólag a szaktörténetírássra, annak három irányzatára összpontosítom a figyelmet. Az általam vizsgált munkák és szerzőik is besorolhatók az adott kategóriákba.

4. Trianon okainak megjelenítése a magyar történetírásban (1990-2012)

A kommunista rendszer bukása után a sok tekintetben tabuizált témáról újra megnyílt a diskurzus lehetősége a történetírásban. Ezt nemcsak a témában publikált számos monográfia jelzi, de azok a 20. század történetéről írt összefoglalók is, melyek a rendszerváltás után születtek és egyre nyíltabban beszéltek a traumatikus eseményről. Ezzel azonban a nemzeti irányvonal felerősödése is együtt járt. A két világháború közötti revizionizmusra emlékeztető ideológiai megközelítések is újjáéledtek, s valóságos „Trianon-ipar” alakult ki. Az újonnan megjelent könyvek jelentős része Trianon-igazságtalanságát és a magyarok áldozatként való bemutatását helyezte előtérbe.

1990-ben jelent meg Fejtő Ferenc munkája, mely a Trianon-kérdés racionális elemzéseinek újjáéledését segíthette volna elő, azonban a mű elsősorban radikális jobboldal által használt elemeket erősítette a történetírásban.³⁵ A *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* c. mű elsősorban a monarchia feldarabolásának kérdéseivel foglalkozik. Az első világháború okainak és céljainak a feltérképezésével indít, a későbbiekben a Habsburg-ház történetén át a klasszikus háború ideológiai háborúvá fejlődésének témáját tekinti át. Művének konklúzióját a következőkben foglalta össze: „Amikor a végére értem, a konklúzióhoz, megdöbbsentem. Mert a következtetés az volt, hogy a Monarchia nem magától robbant szét, hogy a tagadhatatlanul erős széthúzó erők ellenében komoly összetartó erők is működtek benne, hogy a Monarchia feldarabolását másfél évvel a háború előtt már elhatározták (...). Közép-Európa sorsát nem Közép-Európa népei döntötték el, amelyeket senki sem kérdezett meg, hanem a (...) nyugati államférfiak, azok között is különösképp Clemenceau (...)”.³⁶ A kötet forrásanyaga megbízhatatlan, emellett a szabadkőművesek szerepének túlhangsúlyozása jellemzi.

Raffay Ernő *Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal...* című művét az 1990-es év könyvszenszációjaként harangozták be, de ez a munka is sérelmi irányba

³⁴ Gyáni Gábor erről így ír: „A történelem írása a múlt elidegenítése azoktól, akik e múlt tapasztalatának birtokosai, és akik kollektív emlékezetként éltetik tovább önnön múltjukat. A 20. század kaotikus eseményei különféle kollektív emlékezeti hagyományokat teremtenek és tartanak életben, melyek szükségképpen beleütköznek a történészek homogenizáló és szintetizáló történelmi vízióiba. A múltnak ezek a kollektív emlékezeteiben tárolt és nyilvánosan forgalmazott képmásai napjainkban szinte már egyenrangúak a történészek történelmével, mely utóbbit a hivatalos kommunikációs csatornák (iskolai oktatás, a médiumok egy része és elsősorban a tudományos közvélemény) terjesztik egyre csökkenő eredményességgel. A nyilvános történelem (public history) önállósulása a szaktudománytól, különösen a múlt nyilvános történelmen keresztül politikai hasznosítása, és nem utolsósorban a tömegkultúra piaci üzemébe való betagozása egyaránt a kollektív emlékezet diadalmas térhódítását bizonyítja. A 20. századi történeti tudat ezen újabb jellegzetes megnyilvánulása egyben szakítás is a 19. századdal, midőn a tudományos történetírás egyedül vette birtokába a múlt feletti szimbolikus hatalmat.” Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezeti esemény. Forrás Szépirodalmi Szociográfiai Művészeti Folyóirat, 2009, 78.

sz. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0907/gyani.pdf>

³⁵ Fejtő Ferenc: *Rekiem egy hajdanvolt*, id.m.

³⁶ Uo. 19-20.

mutatott.³⁷ A munka öt fejezeten át taglalja Trianon okait a háború végétől Trianon következményéig. Trianon okait a szerző a következőkben jelöli meg: „*Gyökerei a nagyhatalmak, különösen Franciaország magyarellenességében és érdekeiben, az irredenta mozgalmak törekvéseiben és a magyar nemzetiségi és külpolitika tévedéseiben vannak.*”³⁸ A szerző emellett a nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „*az 1848-as forradalom és az 1867-es Kiegyezés eseményeiben formálódó magyar nemzetállam a kor színvonala fölött biztosította a lehetőségeket a területén élő más népek nemzeti mozgalmai számára. A nemzetiségi kérdésben a magyar politikát egyfelől a nemzetiségi törvényekben megnyilvánuló engedékenység jellemezte, mely ugyanakkor nem párosult a magyar nemzeti érdekek következetes védelmével (...).*”³⁹ A kötet komoly hiányosságának tekinthető, hogy új mozzanatot nem adott hozzá a történetekhez, valamint nem tartozik a munkához forrásjegyzék

Arday Lajos *Térkép, csata után* c. munkája elsőként kísérelte meg bemutatni Magyarország helyét a brit külpolitikában 1918-1919-ben. A szerző ebben a kontextusban elemzi a Trianonhoz vezető utat. Kiemeli Anglia felelősségét az Osztrák-Magyar Monarchia sorsára vonatkozólag, az utódállamok határainak kialakításával kapcsolatosan.⁴⁰ A munka angol forrásokra támaszkodva kísérli meg bemutatni Magyarország helyét a brit külpolitikában.

Nagy haszonnal járt a témában az 1989 utáni magyar szakmai munkák közt a marxista korszak egyik vezető történészének számító Galántai József *A trianoni békekötés 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig* c. műve, amely 1990-ben jelent meg. Munkájában arra vállalkozott, hogy az 1919 tavaszától 1921 nyaráig tartó eseményeket elemezze. A kötet olyan történetek rekonstrukcióját tűzi ki céljául, „*melyekben a négyéves véres háború nyomán végsőkéig felzaklatva feszültek egymásnak a Duna-térségben élő népek jogos vagy jogosnak vélt nemzeti törekvései.*”⁴¹ Új szakasz kezdeteként jellemzi a Trianon utáni eseményeket mind a magyarországi, mind a Duna-térségben. Ezt ugyan beárnyékolta a békeszerződés, ám egyfajta új esélyt is jelenthet azáltal, hogy „*a békekötés megterhelte, de nem határozta meg a jövőt.*”⁴² A munka az Ormos Mária által kialakított értelmezési vonalon haladt tovább a témában. Trianon okainak megítélésében súlyos bírálattal értékelt az antant kíméletlenségét, emellett kritika tárgyává tette a magyar békedelegáció tárgyalási taktikáját is.

A rendszerváltást követően a magyar történetírásban az első, tudományos szempontból kellően alátámasztott kötet a témában a 2001-ben megjelent Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés* című monográfiája volt.⁴³ A könyv a magyar történettudomány Trianon-szakirodalmának alapműveként többször, legutóbb bővített kiadásban is megjelent.⁴⁴ A kötet egyszerű, leíró jellegű, mégis objektív elemzésnek számít a témában. A mű közérthetően és olvasmányosan, ám röviden szól a békeszerződés megszületésének körülményeiről, következményeiről. A kötet az 1918-1919-es forradalmakról, a békekonferencia döntésének szempontjairól, a békedelegáció tárgyalásairól egyaránt beszél. A munka összesen 24 térképpel egészül ki. A harmadik kiadáshoz dokumentumokat tartalmazó Függelék is járul. A könyv magyar történetírás sokkal racionálisabb magyarázó sémáját mutatja Trianon kapcsán. A Habsburg Birodalom és ezen belül a történelmi Magyarország több tényező összetelálkozására hívja fel a figyelmet. A

³⁷ Raffay Ernő: *Trianon titkai*, id.m.

³⁸ Uo. 7.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Arday Lajos: *Térkép csata*, id.m.

⁴¹ Galántai József: *A trianoni békekötés*, id.m.

⁴² Uő: *Trianon és a kisebbségvédelem*, id.m.

⁴³ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*, id.m.

⁴⁴ Uő: *A trianoni békeszerződés*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

kötet a Monarchia felbomlásának okaival kapcsolatban minden korábbi magyar értékelésnél komplexebb képet alakít ki: „A Monarchián belüli nemzetiségek jogkiterjesztési, illetve önállósodási törekvéseinek, a birodalom határai mentén a XIX. században kialakult államok irredenta céljainak, valamint a köztes nagyhatalmak stratégiai érdekeinek az összetalálkozása megpecsételte e különös államalakulat sorsát. Nem állítható, hogy e három tendencia összetalálkozása elkerülhetetlen szükségszerűség volt, mint ahogy az sem, hogy merő véletlen és minden előzmény nélküli. A nagyhatalmi döntések nem születhettek volna meg így, ha a birodalom nem soknemzetiségű, s akkor sem ha a nemzetiségek vezetői a Monarchia, illetve Magyarország fenntartása mellett nyilatkoztak volna, mint például a csehek és a horvátok 1818-1849-ben.”⁴⁵ Ezen kívül természetesen nem feledkezik meg Magyarország belső viszonyainak taglalásáról sem.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a magyar történetírásán belül a rendszerváltás környékén felerősödött nemzetközpontú szemlélet 21. században is jelen van a magyar történetírásán belül. S hol nagyobb, hol kisebb erővel jelenlévő nemzeti, nemzetközpontú, esetenként nacionalista szemléletű történészek közül többen is foglalkoznak az 1918-1920 közötti időszak eseményeivel. Közülük kell kiemelni Salamon Konrád munkáját, illetve a (cseh)szlovák-magyar vonatkozásban Popély Gyula által 2010-ben megjelent *Felvidék 1914-1920* című monográfiát.⁴⁶

A magyar nemzetközpontú történetírásban fontos személyiségnek számító Salamon Konrád *Nemzeti önpusztítás 1918-1920* című munkája elsősorban a Monarchia összeomlásáról, az őszirózsás forradalomról, a proletárdiktatúráról, az ellenforradalmi korszak első éveiről és a trianoni „békediktátumról” beszél. Elsősorban *A köztársaságtól a proletárdiktatúráig* és *A Magyarországi Tanácsköztársaság* című fejezetek, valamint a *Trianon* c. befejező részt szeretném kiemelni. A szerző munkájában komoly felelősséget tulajdonít a proletárdiktatúra időszakában végbement belső változásoknak és a Tanácsköztársaságnak. Ezt bizonyítja a szerző megjegyzése is: „ (...) a magyarság nemzeti és társadalmi tragédiáját nemcsak a világháború és a győztesek kíméletlensége, tehát a kóls erők pusztítása okozta, hanem az e belső meghasonlottság is, ami az egész magyarságot fenyegető vészhelyzet ellenére lehetetlenné tette a nemzeti összefogásra épülő egységes magyar fellépés kialakítását.”⁴⁷

Emellett nemzeti szempontból közelít a trianoni eseményekhez Popély Gyula *Felvidék 1914-1920* c. munkája, mely a felvidéki események tükrében vizsgálódik Trianon kapcsán.⁴⁸ Popély Gyula munkája az 1914-1920 közötti időszakra vonatkozóan kifejezetten a cseh-szlovák – magyar vonatkozásokat vizsgálja. A szerző 2010-ben kiadott kötete tulajdonképpen a világháborús és az azt követő évek politikai, illetve diplomáciai küzdelmeit dolgozza fel. A szerző nagy jelentőséget tulajdonít a cseh aspirációknak és a csehszlovák politikai emigrációnak. Művének első fejezete pontosan ehhez kötődik *A csehek és a világháború* címmel. További fejezete *A történelmi pókerjátszma hazai színterei* című rész után következik a *Katonai és diplomáciai küzdelem a Felvidékért* című fejezet, melyben többek között a haza „honmentő” törekvéseiről beszél, s elsősorban a pacifista Károlyi-kormány politikáját bírálja a trianoni események kapcsán. Ezen túlmenően a szerző könyvében a Tanácsköztársaság szerepét emeli ki. Bűnbakokat keresve elsősorban őket teszi felelőssé a trianoni események kapcsán. Emellett a munka túlhangsúlyozza a szabadkőműves körök törekvéseit Trianon vonatkozásában.

⁴⁵ Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*, id. m, 70.

⁴⁶ Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás*, id.m, Popély Gyula: *Felvidék 1914-1920*, id.m.

⁴⁷ Salamon Konrádnak 2012-ben jelent meg *Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról* c. műve, melyben gyekszik méltányos értékelést adnia Károlyi-korszakról. Ld: Salamon Konrád: *Az őszirózsás forradalomról*, id.m.

⁴⁸ Popély Gyula: *Felvidék 1914-1920*, id.m.

5. Trianon okainak megjelenítése a szlovák történetírásban (1990-2012)

A rendszerváltás után a magyar történetíráshoz hasonlóan a szlovák történetírásban is újra népszerű, emellett pedig plurális kutatási témává vált a Trianon-kérdéskör. A szlovák historiográfiában is megjelentek a nyíltan nacionalista irányzatok. A „nemzeti dimenzió” kontinuitásának képviselői közé ebben az időszakban elsősorban Ladislav Deák és Milan Krajčovič munkái sorolhatók.⁴⁹

Azonos interpretációs megközelítést alkalmazott Marián Hronský is, aki 1998-ban adta ki a *Boj o Slovensko a Trianon (1918-1920)* című harmadik kötetét.⁵⁰ A kötet 2001-ben angol nyelven is megjelent.⁵¹ Marian Hronský pozsonyi hadtörténész a trianoni békeszerződés létrejöttét írja le 1998-ban megjelent munkájában. Nagymonográfiáját a szerző összesen hat fejezetre bontja. A könyv elsősorban az első világháború után kialakult helyzettel, illetve Magyarország felbomlásának és Csehszlovákia létrejöttének kérdéseivel foglalkozik. A mű egészen a békeszerződés megkötéséig vezet. A monográfia elsősorban a hadtörténet terén jelent újdonságot. A szerző Magyarország felbomlásának okaiban nagy jelentőséget tulajdonít az ország nemzetiségpolitikájának és antidemokrata mivoltának. Emellett az első világháborúra, mint egyfajta beteljesülésre tekint.⁵² Munkájában alaposan vizsgálja a történelmi Magyarország dezintegrációját, a Csehszlovákiért vívott harcot, a Csehszlovák Köztársaság megalakulását, a párizsi békekonferenciát a trianoni eseményekig.⁵³ A dualizmus krízisééről szólva Marian Hronský kiemeli, hogy Magyarország szétesésének fő oka: „*Trianon nemcsak a közvetlen események és szereplők valamiféle meglepő együttállása vagy a győztes antanthatalmak valamilyen kegyetlen büntetése volt az elvesztett háborúért. Hanem Trianon logikus betetőzése volta magyar kormányok dualizmuskori céltudatos elnemzetietlenítő politikájának, amely nem csak a soknemzetiségű, félféudális és antidemokratikus állam leigázott nemzeteinek és nemzetiségeinek nemzeti felszabadító mozgalmához vezetett.*”⁵⁴ Később pontosít és elmondja, hogy a felbomlás nem csak a központi hatalmak vereségének következményeként és a nemzeti felszabadító törekvések hatásaként jött létre, hanem olyan hosszú távú történelmi folyamat volt, a dualista magyar állam politikai és szociális krízisének folyamatos elmélyülése által.⁵⁵ Munkájában Hronský kiélezi a „magyar elnyomás” és az „antidemokratikus agresszív” magyarok mítoszát. Az elnyomás kríziséhez köthető a „szlovák” és a „magyar nemzet” közti civilizációs, kulturális különbségek sztereotípiája is, melyben a szlovákok demokratizmusa és béketűrése jelenik meg. Ez a Csehszlovák Köztársaság demokratikus berendezkedésében nyilvánul meg. Mindez éles ellentétbe kerül a magyarok antidemokratizmusával, agresszivitásával és barbárságával.

A szlovák történetírás gyakori mítoszai közt jelennek meg a „nagy háborúhoz” köthető sztereotípiák. Az első világháború korszakos történelmi jelentősége gyakori témája a szlovák történetírásnak. Fontos hangsúlyt kap az első világháború Marián Hronský munkájában is. Ő is kiemeli, hogy az első világháború által jött létre az önálló Csehszlovák

⁴⁹ Deák, Ladislav: *Slovensko a Maďarsko*, id. m. Itt publikált Milan Krajčovič is. Deák, Ladislav: *Súčasnici o Trianone*. Kubko Goral, Bratislava, 1996.

⁵⁰ Hronský, Marián: *Boj o Slovensko*, id. m.

⁵¹ Uő: *The struggle for*, id.m.

⁵² Vörös László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918-1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban. *Limes Tudományos Szemle. Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben*. 1918-2010, 2011. 1. sz, 28.

⁵³ Hronský, Marián: *Boj o Slovensko*, id. m.

⁵⁴ Uo. 14.

⁵⁵ „The policy of national and social oppression in Slovakia was carried out in a peirod of a deepening crisis of Hungarian statehood and the power mechanisms formed in the power mechanisms formed in the conditions of the so-called Austro Hungarian Ausgleich of 1867 – the copromise of the Hungarian ruling circles with the dynasty.” Hronský, Marián: *The struggle for*, id.m, 15.

állam. Szűken értelmezve a „nagy háború” egy gyorsító tényezőként kapcsolódik be egy történelmi folyamatba, ami visszafordíthatatlan volt.⁵⁶ Itt a nacionalista értelmezések újabb eleme van jelen a történelmi Magyarország szétesésének elkerülhetetlen történelmi folyamatként való ábrázolásában. Eszerint a „nagy háború” is kódolva volt ebben a folyamatban.

Miroslav Michela, 2009-ben jelentette meg az első monográfiáját *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918-1920* címmel.⁵⁷ A fiatal kutató a történelmi Magyarország felbomlása utáni magyar kormányzatok csehszlovák politikájával foglalkozik, illetve a korabeli magyarországi viszonyokkal, így főként a magyarországi bel- és külpolitikai alternatívákra összpontosít.⁵⁸ A szerző munkáját összesen hat fejezetre osztotta. Az első Magyarország sorsáról értekezik a háború befejezésétől a Tanácsköztársaság bukásáig. Utána a nemzeti-keresztény kurzust eleveníti fel. Később foglalkozik František Jehlička nevéhez köthető manőverekkel is. A harmadik fejezet a trianoni béke előkészítéséről és aláírásáról szól. A negyedik fejezet Szlovákia visszafoglalására irányuló katonai tervekről ír. Az ötödik és hatodik fejezet főként a Teleki és a Bethlen-kormány konszolidációs időszakával foglalkozik. Michelának ez a korai munkája Vörös László véleménye szerint a hetvenes és nyolcvanas évek ún. „steril” megközelítéséhez hasonlítható.⁵⁹ Miroslav Michela könyve már az újabban formálódó ún. analitikus csoport álláspontját tükrözik a szlovák történetírásban. A nemzeti történetírás képviselőivel ellentétben Michela munkájában nem démonizál, hanem az események tényszerű leírására, konstatálására törekszik. A munka hozadéka elsősorban az, hogy az általa taglalt kérdés a hagyományos szlovák narratíva szempontjából „már Csehszlovákia történelmének része, a magyar nemzeti narratíva szempontjából azonban olyan kérdést jár körül, amely a „Trianon”-történet nagyon fontos része, és amelyet eddig nem vizsgáltak meg alaposabban.”⁶⁰ Michela Trianon okaival kapcsolatban kiemeli a dualizmus nemzetiségpolitikájának hiányosságait, ám azt is hangsúlyozza, hogy ez a tényező csupán egy volt a Trianonhoz vezető okok közül.⁶¹ Miroslav Michela egy tágabb, nemzetközi kontextusban vizsgálja az eseményeket, s nem feledkezik el megemlíteni azt sem, hogy a nemzetközi viszonyok változásának is komoly befolyása volt a későbbi eseményekre nézve.⁶²

Marián Hronský 2011-ben kiadott *Trianon Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918-1920)* című műve szintén jelentős munkának számít a Trianon kérdéskör kapcsán.⁶³ Jelentősebb elmozdulás azonban az 1998-ban megjelent művéhez képest ebben a műben sem történt Trianon okai kapcsán. A szerző elsősorban a határok kialakítására, az esemény belpolitikai vonulatára helyezi a hangsúlyt ebben a művében. Marián Hronský határkérdésekről és a belpolitikáról szóló művét összesen öt fontosabb „könyvre” osztja. Az első fejezet címe *Slovensko v provizórnych hraniciach* az ideiglenesen kijelölt határokról értekezik. A következő „könyv” *Mierová príprava a rokovania* címmel a békeszerződés előkészítését taglalja. A harmadik könyv címe *Vojenský konflikt a stanovenie konečnej hranice s maďarskom* és a katonai konfliktusokat, illetve a véglegesült határról ír. A negyedik „könyv” *Nové ohrozenia a problémy severného ohraničenia Slovenska* címmel további problémákról ír, melyek a későbbiekben Szlovákia északi területeivel kapcsolatosan léptek.

⁵⁶ Uo. 13.

⁵⁷ Michela, Miroslav: *Pod heslom*, id. m.

⁵⁸ Michela, Miroslav: *Pod heslom*, id. m.

⁵⁹ Vörös László: A történelmi Magyarország, id. m., 29.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Michela, Miroslav: *Pod heslom*, id. m., 10.

⁶² Michela, Miroslav: *Pod heslom*, id. m., 19.

⁶³ Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc*, id. m.

6. Összegzés

A történészek, történeti munkák, s a szaktörténet az 1918-1920 közötti események, konfliktusok feldolgozásában komoly szerepet játszik. Trianon a magyar, valamint a szlovák történetírás legnépszerűbb témakörei közé tartozik. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy egy traumatikus eseményről van szó. A traumatikus téma feldolgozásában a történetírás kiemelkedő jelentőséggel bír. A történészek interpretációja pedig nagymértékben befolyásolja a történeti közgondolkodást, a köztörténeti értelmezéseket és természetesen a kollektív nemzeti tudatot.

Trianon terjedelmes szakirodalma a történettudományon belül is eltérő megközelítéseket mutat mind magyar, mind szlovák oldalról. Ez Trianon okainak magyarázatára, feldolgozására is hatással van. Az eltérő magyarázatok nemcsak az egyes korszakok között, de azon belül is jelen vannak.

A rendszerváltás után újra megnyílt a diskurzus lehetősége a történetírásban Trianonhoz kötődően. A téma kritikai megközelítése mellett felerősödött a nemzeti vagy sérelmi irányvonal, mely Trianon okai kapcsán elsősorban a felelősségváró magyarázatokra és különféle bűnbakokra helyezte a hangsúlyt.

A magyar és szlovák szakmai történetírás felsorolt irányzatai, csoportjai, megnyilvánulási formái szerint igen sokféle megközelítés kialakulása figyelhető meg az elmúlt húsz évben a téma kapcsán. A dolgozat által vizsgált munkák Trianon-interpretációi is besorolhatók az adott irányzatokba.

Összegezve elmondható, hogy Trianon interpretációja kapcsán mind a mai napig eltérő nézetek vannak mind a szlovák és a magyar történetírás között, de mindkét fél történetírásán belül is. A racionális megközelítésmód mellett még mindig jelen van a sérelmi irányvonal.

A diskurzus lehetősége azonban adott ennek a komplex témának a feldolgozásában, mely a jövő történészei számára is komoly kihívást jelent.

Bibliográfia:

Arday Lajos: *Térkép csata után: Magyarország a brit külpolitikában 1918 - 1919.*

Budapest Magvető Könyvkiadó 1990.

Ádám Magda (szerk.) *Francia diplomáciai dokumentumok a Kárpát-medence történetéről*, I-III., Akadémiai, Budapest, 1999.

Bokes, František: *Dejiny Slovenska a Slovákov. Od najstarších čias po oslobodenie.*

SAVU, Bratislava, 1946. .

Deák, Ladislav: *Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918-1920.* Matica Slovenská, Martin, 1995.

Deák, Ladislav: *Súčasníci o Trianone.* Kubko Goral, Bratislava, 1996.

Fejtő Ferenc: *Rekiem egy hajdanvolt birodalomért.* Atlantisz, Budapest, 1990.

Galántai József: *Trianon és kisebbségvédelem*, Maecenas Kiadó, Budapest, 1989. Uő:

A tianoni békekötés 1920, Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. Palotás Zoltán: *A trianoni határok.* Interedition, Budapest, 1990.

Gerő András (szerk.): *Sorsdöntések* (Kiegyezés 1867, Trianon 1920, Párizs 1947), Göncöl Kiadó, Budapest, 1990.

Gyáni Gábor: *A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt.* Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kuratórközpont Néprajztudományi Intézet Internetes honlapja. <http://www.etnologia.mta.hu/index.php/en/news-and-events/575-koztortenetesatortenetiras>

- Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezeti esemény. *Forrás Szépirodalmi Szociográfiai Művészeti Folyóirat*, 2009, 78. sz. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0907/gyani.pdf>
- Holec, Roman: *Aký príbor potrebujeme?* Listy Dvoumesíčník pro kulturu a dialog. <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=082&clanek=020809>
- Houdek, Fedor: *Vznik Hraníc Slovenska*, Nákl. "Prúdom", Bratislava 1931.
- Hronský, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918-1920*. Národné Literárne Centrum, Bratislava, 1998.
- Hronský, Marián: *Slovensko pri zrode Československa*, Bratislava, Pravda, 1987.
- Hronský, Marián: *The struggle for Slovakia and the treaty of Trianon*. VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 2001.
- Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918-1920)*, VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 2011.
- Hrušovský, František: *Slovenské dejiny*. Matica Slovenská, Bratislava, 1940.
- Kassai Géza: *Trianon és Párizs*. Magyar-Szovjet Társaság, Budapest, 1959.
- Király K., Béla – László Veszprémy: *Trianon and East Central Europe University Press*, New York, 1995.
- Kusá, Dagmar – Michela, Miroslav: A kulturális trauma diskurzusa. Trianon és a szlovák-magyar kapcsolatok reprezentációi. *Limes Tudományos Szemle* 2011. 1. sz. Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kolektív emlékezetben 1918-2010. II. rész. 53-69.
- L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918-1919. Kossuth, Budapest, 1965.
- Lipták, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968.
- Medvecký, Karol: A: *Slovenský Prevrat*. III. Spolok sv. Vojtecha, Trnava, 1931.
- Michela, Miroslav: *Pod heslom integrity*. Kalligram, Bratislava, 2009.
- Michela, Miroslav: Szlovák-magyar történelmi emlékezet. *Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák-magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálódása. Regio kisebbség, politika, társadalom*, 2007, 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00068/pdf/081-092.pdf>
- Ormos Mária: *Páduától Trianonig 1918-1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Plevza, Viliam: *Rok osemdásty: 1918*. Smena, Bratislava, 1988.
- Popély Gyula: *Felvidék 1914-1920*. Magyar Napló, Budapest, 2010.
- Raffay Ernő: *Erdély 1918-1919-ben*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Raffay Ernő: *Trianon titkai, avagy hogyan bántak el országunkkal*. Tornado Dannenija, Budapest, 1990.
- Rapant, Daniel: *Mad'arizácia, Trianon, revízia a demokracia*, Prúdy, Bratislava, 1930.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Romsics Ignác: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*. http://www.magjarszemle.hu/cikk/trianon_es_a_magyar_politikai_gondolkodas
- Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- Szarka László: Közös múlt-megosztott történelem. A szembenállás mítosza és tradíciója a kisnemzeti identitásban. *Limes Tudományos Szemle. Nemzet és nacionalizmus*, 2009, 4. sz. http://www.jamk.hu/ek/folyoirat/folyoirat/limes/2009_4.pdf
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1920. Uő: *Három nemzedék és ami utána következik* (1934, Budapest), Maecenas Kiadó, Budapest, 1989.
- Szidiropulosz Archimédész: *Trianon utóélete: válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából*, 1920-2000, XX. Század Intézet - Kairosz, Budapest, 2002.

- Vörös László: *Analytická historiografia versus národné dejiny. „Národ” ako sociálna reprezentácia*. Edizioni Plus, Pisa, 2010.
- Vörös László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918-1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban. Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kolektív emlékezetben 1918-2010. II. rész. *Limes Tudományos Szemle*, 2011, 1. sz. 5-43.
- Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*, Teleki László Alapítvány. Regio Könyvek. Budapest, 2002.
- Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

BALÁZS LILLA:

A MUSZLIM TESTVÉRISÉG LÉTREJÖTTÉNEK TÖRTÉNETI HÁTTERE, SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS IDEOLÓGIÁJA

Selye J. Egyetem
Református teológiai kar
Religionisztika és Filozófia Tanszék

Doc. PhDr. Molnár János, PhD.

A Muszlim Testvériség

A világ legrégebbi, legnagyobb és a legbefolyásosabb iszlám szervezete, „az egyiptomi Muszlim Testvériség volt az iszlám világ első, modern értelemben vett fundamentalista szervezete, amely Egyiptomban ma is a politikai iszlám főáramát képviseli.”¹ De vajon mivel magyarázható, hogy egy csoport az iszlámon belül ilyen nagy jelentőségre tesz szert?

A Muszlim Testvériség „népszerűségének kulcsa a politikai, társadalmi és bírói reform több évtizedes, következetes támogatásán túl, hatékony karitatív és szociális tevékenységében keresendő.”² Ugyanis a civil szférának olyan részeibe is behatoltak, ahol az állam még nem, vagy már nem tudott teret hódítani. Az 1970-es évektől kezdve, napjainkig igyekeznek a lehető legszélesebb körben kielégíteni a nép igényét, így például az oktatásügyben és az egészségügyben egyaránt.³

A Muszlim Testvériség létrejöttének történeti háttere

A brit katonai megszállás által, Egyiptom 1882-ben *de facto* gyarmattá vált. Később, az első világháború kitörésekor, Nagy-Britannia protektorátusává nyilvánította az országot. Bár az Egyiptom 1922-ben visszanyerte függetlenségét, 1952-ig a Szabad Tisztek hatalomátvételéig a brit befolyás valójában fennmaradt.⁴

A Muszlim Testvériség fellépéséhez azonban kellett egy ideológiai háttér is. Az ideológiai hátteret egy történelmi esemény alapozta meg. Napóleon megjelenése Egyiptomban (1798) meglehetősen erősen szemléltette a Nyugat elsőbbségét. Nyugatnak ezt a privilégiumát csak még inkább erősítette a beáramló európai tőke és a különféle ideológiák.⁵ Szimbolikusan tehát úgy is mondhatnánk, hogy Napóleon és csapatainak megjelenése elindította a kolonizáció folyamatát. A beáramló nyugati kultúra megkezdte a tradicionális muszlim társadalmakat, megbombolt az addigi normarendszert, a nyugati

¹ PAKSI, J. A Muszlim Testvérek Szervezetének szerepe az egyiptomi politikai életben. In *GROTIUS: A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos folyóirata* [online]. 2010, vol. E-könyvtár [cit. 2012-02-28].
<http://www.grotius.hu/doc/pub/PDCFKB/2010_145_paksi_julianna_a_muszlim_testv%C3%A9rek.pdf>
Valamint v.ö. : LEIKEN, R. S., BROOKE, S. The Moderate Muslim Brotherhood. In: *Foreign Affairs* [online]. March/April 2007, Vol. 86, Issue 2, 107. p. [cit. 2012-02-29].
<<http://www.foreignaffairs.com/articles/62453/robert-s-leiken-and-steven-brooke/the-moderate-muslim-brotherhood>>

² Lásd: PAKSI, 2010. im. p. 5

³ PAKSI, 2010. u.o.

⁴ PAKSI, 2010. i.m. p. 8

⁵ PAKSI, J. A Muszlim Testvérek Szervezetének szerepe az egyiptomi politikai életben. 8. o.

felsőbbrendűség pedig a kisebbségi érzését váltotta ki. Mindez végül elvezetett egy identitás-válsághoz.⁶

„A térségben általános meggyőződésé vált, hogy átfogó reformokra van szükség a lemaradás lefaragásához.”⁷ A közel-keleti államok egyfajta nyugat-barát modernizációs programokba kezdtek.⁸ Megindult a „modern európai intézmények másolása – „kritikátlan átvétele”⁹ de mindemellett megkezdődött „az iszlám reformmozgalom, amely a vallási rendszer megújításában, modernizálásában látta a felzárkóztatás kulcsát.”¹⁰

Meg kell azonban jegyezni, hogy a Közel-Keleten nem új keletű az iszlám megreformálására tett 19-20. századi kísérlet. Gondoljunk csak a 18. századi arábiai vāhhābita mozgalomra.¹¹

A muszlim gondolkodók keresni kezdték a lehetőségeket a nyugathoz történő felzárkóztatásra.¹² Végül, három különböző lehetőséget jelöltek meg a kor teoretikusai. Az egyik ilyen az ún. tradicionalisták vagy normativisták, akik az iszlám ortodox áramlatát képviselik. Képviselőik minden szempontból elvetik az újításokat, élesen szembe helyezkednek a nyugati kultúrával. Nem fogadnak el semmilyen változást az iszlámon belül, abszolút érvényűnek tekintik a Koránt és a *szunnát*,¹³ vallják továbbá, hogy az *idzstihád*¹⁴ kapui réges-rég bezárultak, tehát nincs már létjogosultsága az önálló véleménynyilvánításnak. A társadalomban a tradicionális iszlámon alapuló életmód visszaállítását követelik. Ennek az irányznak a mai követői a neotradicionalizmus hívei. A mai vallási értelmiség jelentős hányada tartozik körükbe, így például a kairói al-Azhar intézménye.¹⁵

Az iszlám reformmozgalom híveit két, alapvetően eltérő nézőponttal rendelkező irányzatba oszthatjuk: iszlám modernisták és az iszlám fundamentalisták. A modernisták az iszlám megreformálását tartják elsődlegesnek viszonyítási alapként tekintve a nyugati liberális-demokratikus eszméket. Meggyőződésük ugyanis, hogy az iszlám minden tekintetben összeegyeztethető a modern eszmékkel. „Ennek az irányzatnak sok képviselője kifejezetten a szekularizáció, vagyis az iszlámnak a közszférából való száműzése mellett

⁶V.ö. ROSTOVÁNYI, Zs. A „totalizáló iszlámtól” a „szekularizált iszlámig”. Az iszlám civilizáció a retredicionáló és modernizáció kettős szorításában. In CSICSMAN, L. et al. *Islám és modernizáció a Közel-Keleten*. Budapest: Aula Kiadó Kft., 2010. 17.o.

⁷ PAKSI, 2010.i.m. p. 8

⁸ V.ö. ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. p. 17

⁹ PAKSI, 2010. i.m. p. 8

¹⁰ U.o.

¹¹ „A vāhhābizmus megalapítója Ibn Abd al-Vāhhāb tradicionális reformista tanainak lényege, hogy egyedül csak a Korán, Mohamed próféta *szunnája* és az iszlám első három évszázadának konszenzusát megtestesítő *hadíszgyűjtemények* tekinthetők az iszlám valódi forrásának, így tehát minden, ami a középkorban mint iszlám rendszer kialakult, elvetendő, mivel az eltávolodást jelent az eredeti iszlámtól. Az értékelések a vāhhābizmust az írott hagyományok szinte betű szerinti értelmezése miatt az egyik legkonzervatívabb irányzatnak tartják, de a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az áramlat azokban a kérdésekben, amelyekben a Korán és a hagyományok nem adnak egyértelmű útmutatást, nagy szerepet tulajdonít az *idzstihád*nak, vagyis az önálló véleményalkotásnak. Ennek köszönhető, hogy a vāhhābita tanokból az iszlám reformmozgalom későbbi, két, egymással ellentétes irányzata, a fundamentalizmus és a modernizmus egyaránt levezethető. A vāhhābizmus mellett, hogy jelentős szerepet játszott a modern Jordánia és Szaúd-Arábia megalakulásában, hozzájárult az egyiptomi iszlám fundamentalista gondolkodás alapjainak lerakásában is.” Lásd: PAKSI, 2010. i.m. pp. 8-9

Valamint v.ö. még: LEWIS, B. – CHURCHILL, B. E. *Islám: nép és vallás*. Budapest: HVG Kiadó Zrt., 2009. 76-77.o és 163-164.o.

¹²V.ö. ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. pp. 35-36

¹³ A szunnáról bővebben lásd: KROPÁČEK, L. *Duchovní cesty islamu*. Praha: Vyšehrad, spol. s.r.o., 2011. 47-57. s.

Valamint még: DROZDÍKOVÁ, J. *Lexikón islámu*. Bratislava: Kalligram, 2005. 200-201. s.

¹⁴Az *idzstihád*-ról bővebben lásd: DROZDÍKOVÁ, 2005. i.m. p. 100

¹⁵ PAKSI, 2010. i.m. p. 9

foglal állást.¹⁶ Érdeemes ugyanakkor megjegyezni, hogy „az iszlám modernizmus sok ideológiai irányzat meghonosodását illetve megerősödését segítette elő az iszlám világban a úgy, mint a szekuláris nacionalizmustól egészen a pániszlamizmusig.”¹⁷

A modern fundamentalisták¹⁸ kiindulási pontja ezzel szemben maga az iszlám. Ők úgy tartják, hogy az iszlám alapelvei az első négy igaz úton járó kalifa idejében érvényesültek igazán, azóta az évszázadok során ezek a tanok beszennyeződtek. A nyugathoz történő felzárkózás feltétele tehát az iszlám évszázados szennyeződől való megtisztítása. Az erkölcsi hanyatlás, és minden bajok forrására a gyógyírt az eredeti, „tiszt” iszlámhoz való visszatérésben látják¹⁹ – „a fejlődést tehát magára az iszlámra kell alapozni, ahhoz kell igazítani.”²⁰ „Az iszlám fundamentalizmus teoretikusai dolgozták ki az „iszlám állam” modelljét, síkraszálltak a társadalom egészének iszlamisálása mellett, ezzel megalapozóivá váltak a politikai iszlám, illetve az iszlamizmus ideológiájának.”²¹

A 19. és 20. század eleji iszlám szellemi-intellektuális megújulás mozgalmának két legnevesebb teoretikusa, Dzsamáladdín al-Afgháni és tanítványa, Muhammad Abdo munkásságával vette kezdetét. „Ők tekinthetők mind a fundamentalizmus, mind a modernizmus szülőatyjának, azaz a haladó szellemű és a konzervatív iszlám reformista koncepció egyaránt az ő munkásságukban gyökerezik. ... Szentül hitték, hogy az iszlám egy olyan vallási rendszer, amely kellően progresszív és dinamikus természetű ahhoz, hogy képes legyen reagálni a modern kor kihívásaira.”²²

Egyiptomban a fundamentalista mozgalmak története 1920-as évek végén, tehát néhány évtizeddel korábban kezdődött. A Muszlim Testvériség szerveződése azonosult elsőként Afgán és Abdo gondolataival s azokat a gyakorlatban is alkalmazta, valamint politizálta az iszlámot.²³

A Muszlim Testvériség, azaz a Dzsamát al-Ikhván al-Muszlimín megalapítója Haszan al-Banná volt.²⁴ Haszan al-Banná antiimperialista és antikolonialista nézeteket vallott, nyugat-kritikája pedig főként az „európai kultúra vallástalanságára, erkölcstelenségére és materializmusára koncentrált.”²⁵ De ugyanúgy hibáztatta kora vallási és politikai vezetését Egyiptom válságos helyzete miatt. Haszan al-Banná máig szívesen

¹⁶ ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. p. 36

¹⁷ U.o.

¹⁸ „A fundamentalizmus szó arab megfelelője, az „*uszúljá*” magán hordozza a „hitelesség” jelentéstartalmat, és a szónak inkább pozitív a kicsengése.” PAKSI, 2010. i.m. p. 9

¹⁹ V.ö. ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. p. 36

²⁰ PAKSI, 2010 i.m. p. 10

²¹ ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. pp. 36-37

²² PAKSI, 2010. i.m. p. 10

²³ V.ö. ABOUL-EINEN, Y. H. Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood. In: *Military Review* [online]. July/August 2003, Vol. 83, Issue 4, 26-31.p [cit. 2012-02-29]. i.m. p. 26 Dostupné na internete: <<http://widsworld.web.officelive.com/Documents/Al-Ikhwan.pdf>>

²⁴ „Haszan al-Banná 1906-ban született a Delta-vidéken. Édesapja az *al-Azharon* végzett, így fiát is istenfélő oktatásban részesítette. A fiú kitanulta az órás mesterséget, és már korán, 12 éves korában kapcsolatba lépett iszlamista csoportokkal. Később Kairóban beiratkozott a *Dár al-Ulúmra* („Tudás Háza”), az iszlám tanárképző főiskolára, ahol teológiát, arab irodalmat, modern iszlám ideológiát és jogtudományt hallgatott. Fővárosi félévtizedes tartózkodása alatt megbizonyosodott arról, hogy korának egyiptomi kultúrája hanyatló és erkölcstelen. Főiskolai évei alatt ismerkedett meg Hatíb sejjel, a szíriai reformerrel, akitől megtanulta a tömegek szervezésének és az elidegenedett fiatalok mozgósításának alapszabályait. 1927-ben diplomázott a *Dár-al-Ulúmon*, majd ezután Iszmáília kikötővárosába ment tanítani. Itt megtapasztalhatta, mit jelent a nyugati civilizációs fölény, Egyiptom gyarmati sora: saját szemével láthatta az egyiptomi munkások kegyetlen, külföldi kizsákmányolását a Szezi-csatornánál.” PAKSI, 2010. i.m. pp. 10-11

Lásd még: ABOUL-EINEN, 2003. i.m. pp. 26-28

²⁵ PAKSI, 2010.i.m. p. 11

idézett mondatával hirdette: „*al-islám húa al-hál*”- az iszlám az orvosság Egyiptom és az emberiség minden problémájára egyaránt.²⁶

Szentül meg volt győződve arról, „hogyan Egyiptom méltóságának elvesztése és szegénysége, egy közös töről fakad, ti. a nyugati kultúra és értékrendszer kritikátlan átvételéből illetve az iszlám tanításainak figyelmen kívül hagyásából.”²⁷ 1928-ban végül megalapította a Muszlim Testvériség Szervezetét.²⁸ A szervezet olyan totális iszlámfelfogást népszerűsített, amely az élet minden területét szabályozza, mely időtlen és egyben egyetemes is.²⁹

A Muszlim Testvériség szervezeti felépítése

A Muszlim Testvériség Szervezete a kezdeti időszaktól fogva leginkább a társadalmi problémákra koncentrált. Így társadalmi programjuk főleg az egyenlőtlen vagyonmegosztást, a korrupciót és a bürokráciát bírálja. Földreformokkal szerették volna csökkenteni a földbirtokosok hatalmát. Igyekeztek kiépíteni egy szociális hálót, valamint sürgették az oktatás- és egészségügy reformját. Céljuk a társadalom alulról felfelé történő iszlámizálása volt. Így tehát elsődleges célpontjukká a társadalom legkisebb és egyben legfontosabb építőeleme, az egyén vált. A Muszlim Testvériség az egyes emberek vallásosságának mélyítésére koncentráltak s ehhez az oktatás- és neveléspolitikai talajt találták a legmegfelelőbbnek. „A hívő muszlim ugyanis megfelelő párválasztással, gyermekei vallásos nevelésben részesítésével automatikusan megteremti a muszlim családot. Az istenfélő egyének és családok ugyanígy létrehozzák a muszlim közösséget, a muszlim államot, végső soron pedig az egyesült iszlám világot.”³⁰ A már említett cél elérésében tehát kifejlesztették saját oktatási rendszerüket. Az új, Ikhván-féle pedagógiai rendszer az iszlám tanításaira helyezte a hangsúlyt, így minden tanított tudományágat (politikát és világi tantárgyat egyaránt) a Korán fennhatósága alá rendelt. „A tantermek voltaképpen a mecsetek meghosszabbított karjaivá váltak.”³¹ Az új oktatásrendszerrel tudatosan igyekeztek egy olyan generációt felnevelni, akiknek tagjai mindamelllett, hogy tudásszerzésre és – bővítésre törekszenek, egyben kiegyensúlyozott, magabiztos, megvilágosodott és istenfélő vallásos személyiségek is. Hitték, hogy az ilyen attitűdökkel rendelkező egyének majd helyesen értelmezik az iszlámot, követni fogják annak tanításait és képesek lesznek a társadalom fokozatos iszlámizálására. Érdekes itt megjegyezni, hogy a szervezet tagjai oktató munkájukkal és az ország-szerte kiépített széleskörű oktatási hálózatukkal jelentősen hozzájárultak az írástudatlanság visszaszorításához is.³²

Haszan al-Banná értelmezése szerint az iszlám több mint vallás, mivel az emberi lét valamennyi aspektusát áthatja. Egyiptom számára így egy olyan alkotmányt álmodott meg, mely a Koránon és a szunnán alapul. Haszan al-Banná szerint ugyanis a társadalmi törvények összeegyeztethetők az iszlám állam alapját adó *saría*³³-val.³⁴ Államelméletének központi eleme a *tauhíd*, az isteni egység és egyedüliség elve, amely véleménye szerint

²⁶ V.ö. ABOUL-EINEN, 2003. i.m. p. 27

Valamint v.ö.:PAKSI, 2010. i.m. pp. 10-11

²⁷ U. o.

²⁸ „Mivel testvérek vagyunk az iszlám szolgálatában, ezért mostantól fogva mi vagyunk a Muzumlám Testvérek” GALGÓCZI, I. A Muzulmán Testvérek. In *Interpress magazin*. ISSN 01331639, 2012, évf. 32, 3. szám, 64. o.

²⁹ V.ö. PAKSI, 2010. i.m. pp. 10-12

³⁰ PAKSI, 2010. i.m. p. 11

³¹ PAKSI, 2010. i.m. pp. 11-12

³² V.ö. u.o.

³³ „A *saría* jelentését lásd: KROPÁČEK, 2011. i.m. pp. 117-146
valamint: DROZDÍKOVÁ, 2005. i.m. pp. 205-206

³⁴ V.ö. PAKSI, 2010. i.m. p. 12

nem zárja ki a nép, az *umma*³⁵ politikai részvételét és a modern politikai intézmények megteremtését sem.” Szerinte az iszlám kormányzat nemcsak Allahal szemben tartozik felelősséggel, hanem a nép felé is el kell számolnia, így a kormányzat alapját a „néppel való konzultáció (*súra*) elve adja.”³⁶ Egyes szakértők szerint Haszan al-Banná államelméletében gyakorlatilag a demokrácia nyugati elméletének iszlamizált változatát üdvözölhetjük.³⁷

Ami az Ikhwán szervezeti felépítését illeti, elmondhatjuk, hogy leginkább informális közvetlen közösségi kapcsolatokra alapoz, tehát jellegzetesen alulról felfelé építkezik. Amint az egyén a szervezet tagjává válik, beiktatják őt egy ún. öt fős „családba” – családja tagjaival az újonnan érkezett napi kapcsolatban van. A belépés pillanatától mindenki heti rendszerességgel tartott oktatásban részesül. (Az oktatás metódusait „*Tarbiah*”-nak nevezik.)³⁸ Kis tanulócsoportokban (*halaka*) folyik az oktatás, és az egyénre szabott tanterv szerint forgatják vezetőik írásait. A városok és falvaik tanulócsoportjai havi rendszerességgel vesznek részt nagyobb, területi gyűléseken (*hatiba*), ahol megvitatják az éppen aktuális politikai és vallási kérdéseket. A közösségi szellemet erősítendő a szervezet különféle táborokat és kirándulásokat, tanfolyamokat, konferenciákat valamint szemináriumokat szervez.³⁹ Amint láthatjuk, rendkívül fontos szerepét képezi a tagságnak az állandó ismeretszerzés. Amellett, hogy a tagságnak nagyon szigorú feltételei vannak, a tagságnak még négy hierarchikus szintjét is elkülönítik egymástól (*anszár, mudzáhidín, nakíb és náib*). Értelemszerűen csakis kitartó tanulással és az iszlám minél tökéletesebb megismerésével lehet feljebb kerülni eggyel magasabb szintre.⁴⁰ A szervezet nevelési programja kettős célt hivatott szolgálni: egyszerre tette ösztönöz és féken tart azáltal, hogy feltétlen fegyelmet követel meg a Testvériség tagjaitól. Egy tag egyszer szellemesen megjegyezte, hogy szervezetük mottója akár a „*Hallgass és engedelmeskedj!*”, is lehetne.⁴¹

A Muszlim Testvériség szervezetének a vezetése a következő képen épül föl: az egész vezetés és a mindenkori végrehajtói hatalom a *mursid*, azaz a legfelsőbb vezető és hivatalos szóvivő útmutatásaira épül. A legfelsőbb vezetőt az ún. Súra Tanács (*Madzslisz as-Súra*) választja abszolút többséggel a tizenhárom fős Politikai Bizottság (*Maktab al-Irsád*) jelöltjei közül. Feltétel, hogy a Súra Tanács soraiból kerüljenek ki és legalább negyven éves élettapasztalattal rendelkezzenek a jelöltek. A százfős Súra Tanács tagjait, akik csak harmincadik életévüket betöltött férfiak lehetnek, a huszonkilenc egyiptomi kormányzáságban jelenlévő területi irodák delegálják. A tanács tagjainak szolgálati ideje négy év. A Muszlim Testvériség szervezetének ez a százfős tanács a törvényhozó testülete. A tanács határozatai kötelező érvényűek, valamint rendelkezik az éves beszámolók és költségvetések felülvizsgálati jogával is. A félévente ülésező Súra Tanács választja a harminc évnél idősebb férfiakból álló, a Tanács döntéseit végrehajtó, Politikai Bizottságot. A Bizottság tagjai négyéves mandátummal rendelkeznek.⁴²

³⁵ „Az *umma* a „nemzetnél” tágabb értelmű kifejezés, mert a muszlim hívők teljes közösségét jelöli.” PAKSI, 2010. i.m. p. 12 Az *umma*-ról bővebb kifejtést lásd még: ROSTOVÁNYI, 2010. i.m. pp. 37-38 Valamint: DROZDÍKOVÁ, 2005. i.m. p. 222

³⁶ PAKSI, 2010. i.m. p. 12

³⁷ V.ö. ugyanott

³⁸ V.ö. ABOUL-EINEN, 2003. i.m. p. 30

³⁹ V.ö. u.o.

⁴⁰ V.ö. PAKSI, 2010. i.m. p. 13

⁴¹ LEIKEN, & BROOKE, 2007. i.m. p. 110

⁴² V.ö. PAKSI, 2010. i.m. p. 13

Az 1922. évben a szervezeti szabályzatot kiegészítették és a legfelsőbb vezető szolgálati idejét öt évben határozták meg, ám továbbra sem maximálták az újrválaszthatóság lehetőségének számát.⁴³

Ezen a ponton viszont rendkívül fontos megjegyezni, hogy a működési szabályzat betarthatóságára jócskán rányomta bélyegét az a tény, hogy a szervezetnek 1954-ben illegálisba kellett vonulnia. „Hasszan al-Banna halála után Omar at-Tilmaszáni, a harmadik *mursid* megválasztásakor a szervezet már nem tudta aktiválni a szabályszerinti választási procedúrát, ezért Tilmaszáni – és mintájára az őt követő négy legfelsőbb vezető is – mindössze a Politikai Bizottságon belüli szenioritásának köszönhetette 11 évig őrzött pozícióját.”⁴⁴

A Muszlim Testvériség ideológiája

A szervezet jelképe a Korán, rajta a 8.szúra 60. versének első két szavával, a Korán alatt két egymást keresztező kard látható.⁴⁵ A jelképet még maga Hasszan al-Banna választotta. A szimbólum mellett minden kiadványukon feltüntetik még hármas szlogenjüket: „Igazság, Erő és Szabadság”.⁴⁶ Mind a szimbólum, mind a jelszó az erő fontosságát hivatottak kiemelni. A Korán 8. Szúrájának 60. Versének első két szava sokat vitatott, ugyanis sokszor a fegyveres dzsihádra hívó passzusként szokták értelmezni.⁴⁷ Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a Korán-versre történő utalás ellenére, al-Banna kezdettől fogva elvetette az erőszakos eszközök alkalmazását céljai elérésében és békés úton kívánt eleget tenni az iszlám felhívásnak (*da'wá*).⁴⁸ Szerinte „a dzsihád Istennek leginkább tetsző egyik formája az igazság szóbeli védelmezése a zsarnok és igaztalan uralkodóval szemben.”⁴⁹

A Muszlim Testvérek szervezeti fegyelmének és hatásos nevelési programjának köszönhetően többnyire sikerült kívülré szorítania a radikalizmust. Mindennek ellenére azonban az erőszak alkalmazása feletti nézeteltérések szakadár csoportok létrejöttéhez vezettek – ezáltal érintetlenül hagyták a Muszlim Testvérek erőszakellenes ideológiai állásfoglalását.⁵⁰

Bibliográfia

- CSICSMAN, L. et al. *Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten*. Budapest: Aula Kiadó Kft., 2010. 423 p. ISBN 978-963-9585-14-0.
- DROZDÍKOVÁ, J. *Lexikón islámu*. Bratislava: Kalligram, 2005. 274 p. ISBN 80-7149-764-9.
- KROPÁČEK, L. *Duchovní cesty islamu*. Praha: Vyšehrad, spol. s.r.o., 2011. 312 p. ISBN 978-80-7021-925-6.

⁴³V.ö. PAKSI, 2010. i.m. pp. 12-14

⁴⁴U. o.

⁴⁵„És készítsétek föl ellenük ami fegyveres erőt és csatamént csak tudtok, hogy félelmet keltsetek általuk Allah és a ti ellenségeitekben és rajtuk kívül másokban, akiket ti nem ismertek, de Allah ismeri őket! ...” SIMON, R. *Korán*. Budapest: Helikon Kiadó, 1987. 129. o.

⁴⁶PAKSI, 2010. i.m. p. 12

⁴⁷„A dzsihád jelentése „igyekezet”, őszinte, szemmel látható törekvés az isteni üdvösségre és a lelki, szellemi épülésre. A dzsihád egy többdimenziós fogalom, de elsősorban az egyén kötelezettségét fejezi ki. Téves pusztán „fegyveres harcnak” fordítani, bár kétségtávol lehet ilyen olvasata is.” PAKSI, J. A Muszlim Testvérek Szervezetének szerepe az egyiptomi politikai életben. [cit. 2012-02-28]. 12. o.

⁴⁸V.ö. PAKSI, J. i.m. 12. o.

A *daawá*-ról bővebben lásd: DROZDÍKOVÁ, J. *Lexikón islámu*. Bratislava: Kalligram, 2005. 48. s.

⁴⁹PAKSI, 2010. i.m. p. 13

⁵⁰V.ö. u.o.

- LEWIS, B. – CHURCHILL, B. E. *Islám: nép és vallás*. Budapest: HVG Kiadó Zrt., 2009. 256 p. ISBN 978-963-9686-73-1.
- ROSTOVÁNYI, Zs. *A Közel-Kelet története*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2011. 273 p. ISBN 978-963-09-6654-2.
- SIMON, R. *Korán*. Budapest: Helikon Kiadó, 1987. 500 p. ISBN 963 207 822 5.
- GALGÓCZI, I. A Muzulmán Testvérek. In *Interpress magazin*. ISSN 01331639, 2012, évf. 32, 3. szám, 64-70. p.
- ABOUL-EINEN, Y. H. Al-Ikhwan Al-Muslimeen: The Muslim Brotherhood. In: *Military Review* [online]. July/August 2003, Vol. 83, Issue 4, 26-31.p [cit. 2012-02-29]. Dostupné na internete: <<http://widsworld.web.officelive.com/Documents/Al-Ikhwan.pdf>>
- LEIKEN, R. S., BROOKE, S. The Moderate Muslim Brotherhood. In: *Foreign Affairs* [online]. March/April 2007, Vol. 86, Issue 2, 107-121 p. [cit. 2012-02-29]. Dostupné na internete: <<http://www.foreignaffairs.com/articles/62453/robert-s-leiken-and-steven-brooke/the-moderate-muslim-brotherhood>> ISSN: 0015-7120.
- PAKSI, J. A Muszlim Testvérek Szervezetének szerepe az egyiptomi politikai életben. In *GROTIUS: A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének Tudományos folyóirata* [online]. 2010, vol. E-könyvtár [cit. 2012-02-28]. Dostupné na internete: <<http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=PDCFKB>> <http://www.grotius.hu/doc/pub/PDCFKB/2010_145_paksi_julianna_a_muszlim_testv%C3%A9rek.pdf>. ISSN 1789-8730.

BAYERNÉ SIPOS MÓNICA:

**MAGYAR CIVIL SZERVEZETEK ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI,
ÉRDEKKÉPVISELETI SZEREPEBEN KÁRPÁTALJÁN. EGY
KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS TANULSÁGAI**

Pécsi Tudományegyetem
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„A kormányzás területi, történeti és társadalmi dimenziói”
Politikatudományi Doktori Program

Témavezető: Dr. Kupa László

I. Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben sokszor és sokak által felvetett és elemzett kárpátaljai magyar autonómia kérdése napjaink egyik legaktuálisabb kérdése Kárpátalja kontextusában.

A téma sokszor került már a tudomány „asztalára”, de sokrétű volta okán egy elemzés sem vállalkozhat annak teljes feldolgozására. Így, a jelen publikáció sem ígérhet teljes körű vizsgálódást a kárpátaljai magyar autonómia problematikája kapcsán, csupán egy jól lehatárolt elemzést. A kutatás viszont a fenti témát egy olyan speciális keretben vizsgálja, amely egyedivé teszi az elemzést: a kárpátaljai magyar autonómia kérdéskörét a Kárpátalján működő magyar civil szervezetek bemutatásán keresztül elemzem, rávilágítok a szervezetek autonómiában betöltött szerepére.

Írásomban a vizsgált térség nonprofit szervezetei strukturális és működési jellemzőinek bemutatása mellett arra törekedtem, hogy feltárjam e szervezeteknek a helyi társadalomba való beágyazottságát, érdekérvényesítő képességük, tevékenységük hatékonyságát, az adott térségben betöltött szerepét, feladatvállalását, elismertségét, valamint a különböző társadalmi szereplőkkel való kapcsolatrendszerét.

Tanulmányom alapja egy empirikus kutatás¹, amelyet 2010-2011-ben végeztem Kárpátalján.

II. Alkalmazott módszerek, a kutatás folyamata

Az empirikus kutatómunka törzsét képező legfontosabb vizsgálatot „A kárpátaljai magyar civil szervezetek érdekérvényesítő képessége. Civil szervezetek szerepe az autonómia mozgalomban.” elnevezésű kérdőíves kutatás jelentette. 2010-2011-ben Kárpátalján.

A felmérésben a szervezetek általános jellemzőinek bemutatásán túl, a kapcsolatrendszerükre és az érdekérvényesítésük jellemzőire, a munkájuk során végzett tevékenységekre kérdeztem rá. Emellett a megkérdezés kiemelt célja volt az érintettek véleményének felkutatása a térségben kibontakozó kisebbségi autonómiáról, az önrendelkezési mozgalomban való részvételről.

¹ „A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg”

„A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg”

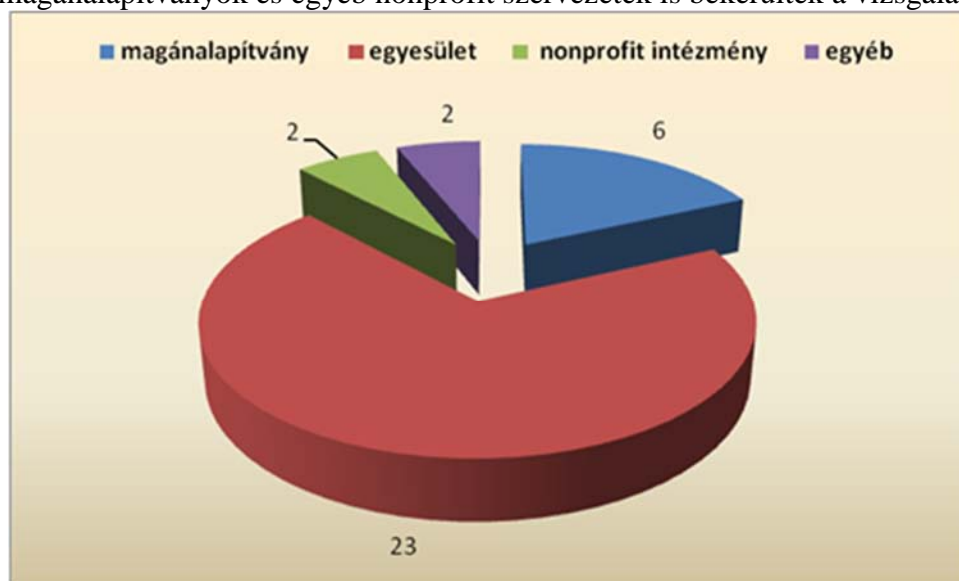
A kérdőíves vizsgálatban teljes körű megkérdezésre törekedtem. A kutatást nehezítette, hogy nem állt rendelkezésre egy egységes adatbázis, amely a magyar civil szervezetek elérhetőségét tartalmazta volna. A Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal nyilvántartásában 784 civil szervezet szerepel, amelyek közül 40 magyar nemzetiségűek érdekeit védi.² Emellett a Kárpátaljai Magyar Könyvek Sorozatban 2006-ban jelent meg az ukrain magyar szervezetek, intézmények, közéleti személyiségek adattára, amely 47 kárpátaljai magyar civil szervezet elérhetőségét tartalmazta. A két lista összevetése után az adatbázisba végül 50 nonprofit szervezet került.

2010-2011 folyamán összességében 50 szervezetnek küldtem el a kutatás tényét közlő levelet, magát a kérdőívet, és a megcímzett felbélyegzett válaszborítékot. A kutatás végére 33 értékelhető kérdőív érkezett vissza, azaz a válaszadási hajlandóság 66 %-os volt.

A viszonylag magas válaszadási arány ellenére az alacsony elemszám természetesen módszertani korlátokat jelent, az eredmények azonban további kutatási irányok kijelölése céljából rendkívül hasznos információként szolgáltak.

III.. A kutatásba bevont szervezetek általános jellemzői

A vizsgált szervezetek szervezeti forma szerinti eloszlásánál az egyesületi forma dominál, emellett magánalapítványok és egyéb nonprofit szervezetek is bekerültek a vizsgálatba.

1. ábra A vizsgált szervezetek megoszlása szervezettípus szerint

Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján, 2011.

A nonprofit szervezetek tevékenységi körük szempontjából megközelítőleg a Kárpátalja megyei magyar átlagnak feleltek meg. Mivel egy kisebbségi társadalomról

² www.zakjust.gov.ua/

Список громадських організацій, легалізованих Головним управлінням юстиції у Закарпатській області. Az ukrán igazságügyi minisztérium által bejegyzett Kárpátalján működő civil szervezetek adattára.

beszélünk a kárpátaljai magyarok esetében, ezért logikus hipotézis, hogy a megmaradást, a magyarként megmaradást valamint a magyar oktatási rendszer megtartását célul kitűző civil szervezetek vannak számbelileg a legtöbbben. Ezt tükrözi a vizsgálat is, hiszen a kultúra terén működik a legtöbb civil szervezet, őket követik a szabadidő hasznos eltöltésével foglalkozó, valamilyen hobbi köré csoportosuló szervezetek illetve az oktatással, gazdaságfejlesztéssel-foglalkoztatással foglalkozó civil szervezetek. Ezután következnek azok a civil szervezetek, amelyek a sport, a szociális ellátás valamint a jogvédelem terén tevékenykednek. A fentiek tekinthetők a civil szektor nagy feladatainak, a többi tevékenységi körben viszonylag kevesebb szervezet tevékenykedik. Azonban egyre szélesebb témakörben jelennek meg civil szervezetek teret követelve maguknak a társadalom illetve a kisebb, helyi közösségek irányítása terén.

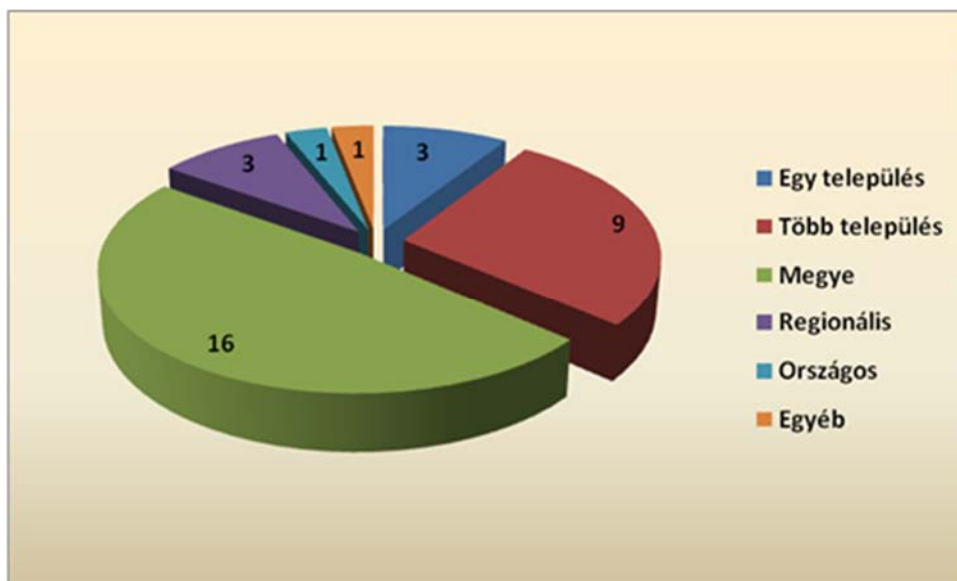
1. táblázat: Milyen ágazatokra terjed ki a szervezetek tevékenysége

Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján, 2011.

A civil szervezet fő tevékenységei növekvő sorrendben
Kultúra
Szabadidő, hobbi
Oktatás
Gazdaságfejlesztés, foglalkoztatás
Sport
Kutatás
Szociális ellátás, jogvédelem
Vallás, többcélú adományoztatás
Szakmai, gazdasági érdekképviselés
Vállalkozásfejlesztés
Településfejlesztés
Politika
Mezőgazdaság
Környezetvédelem

A magyar nemzetiségűek által lakott járások közti megoszlás a kérdőívet visszaküldő szervezetek körében nem tükrözte az alapsokaságbeli megoszlást (vagyis a választási hajlandóságban a magyar járások között elég nagy különbség volt). A civil szervezeteket székhelyük szerint három csoportba soroltam: község, (kis)város, nagyváros. Az eredmények alapján a székhelyüket illetően a civil szektorra általánosságban is jellemző városba koncentrálódást lehet megfigyelni: a szervezetek egynegyede megyeszékhelyen, több mint fele egyéb városban működött, és csak kevesebb mint egy tizede községben. A városba koncentrálódás egyik oka a szoros intézményi kötelék: a kisebbségi intézményrendszer a nemzetiségek (magyarok által) lakott városokban összpontosul, így az ezekhez kötődő szervezetek területi elhelyezkedése is ehhez igazodik.

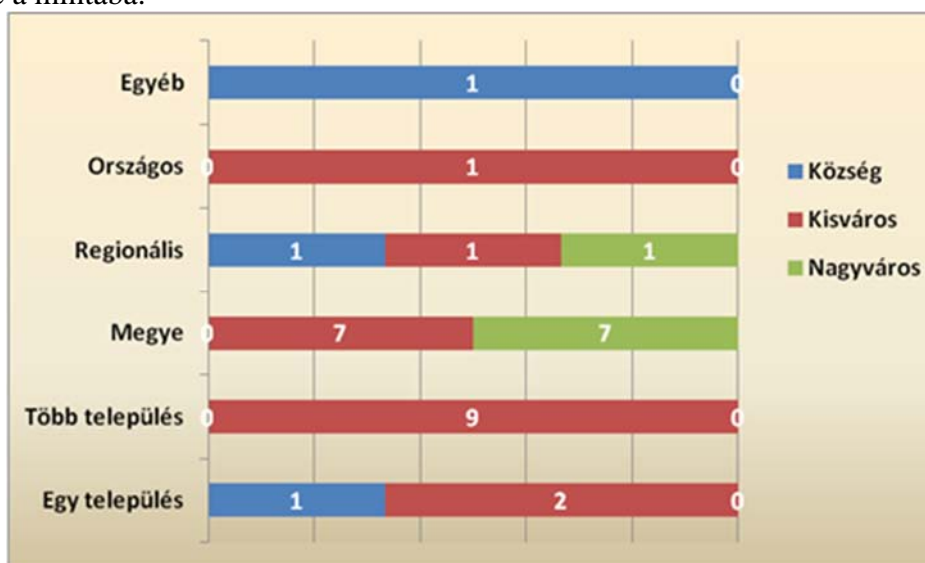
A szervezetek tevékenységi körét vizsgálva az arányokat tekintve a következő sorrend alakult ki: megyei hatókör, több település, regionális, országos, település és egyéb (nemzetközi hatókör).

2. ábra A vizsgált szervezetek tevékenységi köre Kárpátalján, Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján, 2011.

A legnagyobb arányt a megyei és a több településre kiterjedő hatókörű civil szervezetek képviselik. Alacsony azoknak a civil szervezeteknek az aránya, amelyek regionális hatókörrel rendelkeznek, valamint azok aránya, akik a saját településükön tevékenykednek. A mintába mindössze egy országos hatókörű és egy nemzetközi hatókörű civil szervezet került.

A nagyvárosi székhellyel rendelkező civil szervezetek közel egyharmada megyei, azaz kárpátaljai egyetizede regionális, azaz Ung vidéki. Országos hatókörű megyei, települési székhelyű szervezet nem került a mintába. A kisvárosi székhellyel rendelkezőknél más arányokat találunk: Többségük több településre kiterjedő, őket követik a regionális, majd a helyi hatókörű szervezetek. Nemzetközi hatókörű kistépülési székhelyű szervezet nem került a mintába. A községi, falusi székhellyel rendelkező civil szervezetek hatóköre még jobban eltér a nagyvárosiéhoz képest, mint a városi. A falusi székhelyű civil szervezetek nagy része helyi, egyharmada nemzetközi, egyharmada regionális szinten fejti ki tevékenységét. Országos, megyei hatókörrel rendelkező falusi székhellyel rendelkező civil szervezet nem került bele a mintába.

3. ábra A vizsgált szervezetek területi kiterjedtsége Kárpátalján, Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján, 2011.

A szervezetek munkájuk során különböző célcsoportokat szólítanak meg, kapcsolatba kerülnek velük. A kutatás során azt tapasztaltam, hogy minél kisebb hatókörű a szervezet, annál szűkebb a célcsoportként megnevezettek köre. Arányaiban a következő sorrend alakult: kisebbségek, ifjúság, idősek, egy szakmai csoport dolgozói, gyermekek, szegények, alacsony iskolai végzettségűek, diplomások, álláskereső, nők, fogyatékkal élők, idősek, szegények, diplomások, pályakezdők, polgármesterek, hajléktalanok, fogyatékkal élők, drog függők, szülők.

Kutatásomban a civil szervezetek érdekérvényesítő, érdekképviselői tevékenységét vizsgáltam.

Egy 2003-as nemzetközi kutatás alapján szolgáltatási és képviselői funkciókat ellátó szervezetekről beszélhetünk, de a szervezetek nagy része mindkét funkciót ellátja.³ Az utóbbi évek tapasztalatai alapján kijelenthetjük, hogy a kárpátaljai magyar nonprofit szektor szolgáltatási szerepkörének növekedése jellemző.

Kutatói eredményeim alapján a választ adó civil szervezetek nagy része multifunkcionális szervezet, az érdekképviselői szerepkört tevékenységi szerkezetükben kevesebb mint fele érvényesnek jelölte önmagukra jellemzően.

A nemzetközi és a magyar tendenciának megfelelően, a megkérdezett civil szervezetek szolgáltató szerepkörüket nagyobb arányúnak jelölték az összes szerepkör arányát illetően. A kutatásban résztvevő szervezetek közül a válaszadók közel egynegyede nem vállalta az érdekképviselői/érdekérvényesítési szerepkört. Ezek a szervezetek legnagyobb arányban a magánalapítványi besorolású választ adók közül kerültek ki.

Amikor a választ adó szervezetek ágazati megoszlását is figyelembe vettem, akkor azt tapasztaltam, hogy az érdekérvényesítés nagyobb arányai legjellemzőbben csökkenő sorrendben a gazdaságfejlesztés és a kultúra, oktatás, vallás, ágazathoz kötődnek.

IV. A civil szervezetek kapcsolatrendszer és érdekérvényesítési lehetőségei

Egy civil szervezet érdekérvényesítési erejét, pályázati sikerességét, akár a helyi, a megyei vagy akár az országos közéletben jelentősen befolyásolja az, hogy milyen kapcsolati hálóval rendelkezik, céljainak elérése érdekében milyen erőforrásokat képes mozgósítani.⁴ A kapcsolódási képességet különböző változók befolyásolják, mint például miért, milyen célból jöttek létre a szervezetek, továbbá milyen szerepe(ke)t akarnak, tudnak betölteni az adott társadalmi környezetben, valamint milyen erőforrásokkal rendelkeznek. A különböző tevékenységi területű nonprofit szervezetek az állami/önkormányzati, a piaci vagy az informális/civil szektor szereplőivel eltérő erősségű és intenzitású együttműködési kapcsolatokat⁵ alakítanak ki.

A kutatásba bevont kárpátaljai magyar civil szervezetek együttműködési kapcsolatait a következő szempont szerint elemeztem. Először a különböző szereplőkkel kialakított csoportok alapján mutatom be a kárpátaljai magyar szervezetek között kialakult kapcsolatok intenzitását, általános jellemzőit. Ezt követően pedig tevékenység területenként részletesen elemzem az egyes tevékenységcsoportokba tartozó szervezetek kapcsolatrendszerének főbb sajátosságait.

Ritka kapcsolati hálóval rendelkező civil szervezetnek az tekinthető, amely négy vagy annál kevesebb partnerrel tart fenn kapcsolatot. A közepesen sűrű kapcsolati hálóval jellemezhető csoportba azok a szerveződések kerültek, akik tevékenységük során legalább öt,

³ Lester - Sokolowski – List, 2003: 14.

⁴ Kákai, 2009: 69-82.

⁵ Együttműködési kapcsolat alatt bármilyen, az adott társadalmi partnerrel létrejött kapcsolatot értek, függetlenül annak formális vagy informális jellegétől.

de legfeljebb kilenc szervezettel kerültek kapcsolatba. A sűrű kapcsolati háló ismérve a tíznél több szervezettel. A különböző partnerekkel nem azonos intenzitású egy-egy szervezet kapcsolata. A kapcsolatnak az erősségét (gyakoriságát) a kérdőívben egy négyfokú skálán mértem.⁶

Ha a kapcsolatok intenzitását a szervezetek főtevékenysége és működési formája alapján vizsgáljuk, akkor a ritka kapcsolati hálóval rendelkező szervezetek tevékenysége leginkább a szabadidő, a sport, a vallás és az ifjúság illetve a gyermekek érdekeinek érvényesítésére terjed ki. Működési forma szerint a ritka kapcsolati hálóval leginkább az alapítványok, majd egyesületek rendelkeznek. A ritka kapcsolati hálóval rendelkező szervezetek leggyakoribb partnereit az önkéntesek, illetve az aktivisták és az adott szervezet tagjai jelentik.

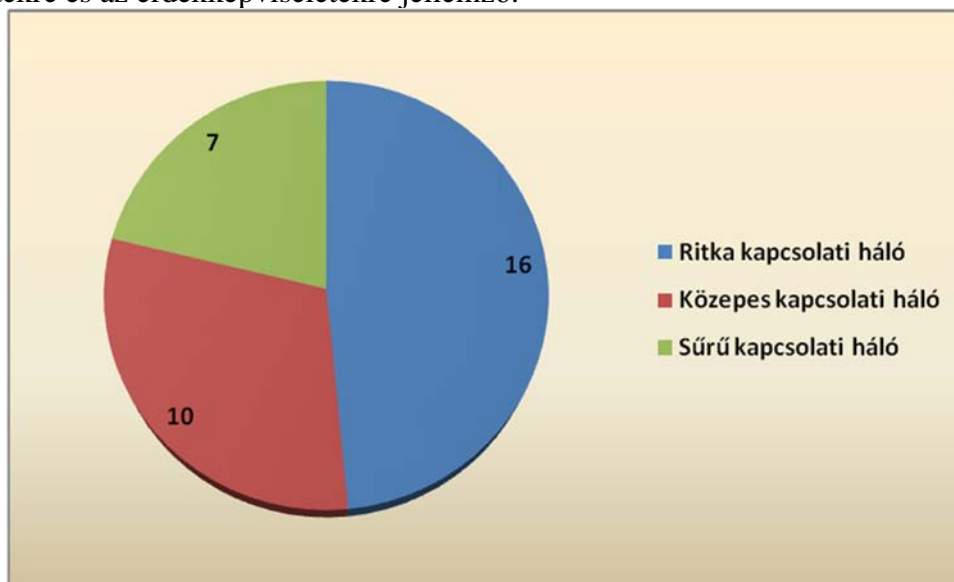
A közepesen sűrű kapcsolati hálót működtető szervezetek leginkább az oktatás, területfejlesztés területén jelennek meg, azonban több szabadidős, illetve gazdaság-, vállalkozásfejlesztéssel foglalkozó szerveződés is megtalálható közöttük.

Az e csoportban tartozó szervezetek jellemzően több intézményt, több települést érintenek, de megtalálható körükben olyan szervezet is, aki országosan fejti ki tevékenységét. Működési forma szerint a közepes kapcsolati hálóval rendelkező szervezetekre az egyesületi túlsúly a jellemző.

Tevékenységük három területre koncentrálódik: A megkérdezettek közel fele vállalkozás, gazdaságfejlesztési tevékenységre, egynegyedük szolgáltatások nyújtására és érdekvédő, érdekvérvényesítő tevékenységre.

A sűrű kapcsolati hálóval bíró szervezetek esetében legnagyobb arányban a magyar kisebbségi közösség jogaiért harcoló, érdekeiket ellátók jelennek meg. A magyar kultúrához és az oktatáshoz kapcsolódó feladatellátás körükben is gyakorinak számít.

Tevékenységük nagyobb területre terjed ki, hiszen az e csoportban tartozó szervezetek jellemzően több településre, több járásra, egész Kárpátaljára kiterjedően fejtik ki tevékenységüket. Működési forma szerint a sűrű kapcsolati hálóval rendelkező szervezetek az egyesületekre és az érdekképviselőkre jellemző.

4. ábra: A kárpátaljai magyar civil szervezetek kapcsolati hálója Forrás: Magyar civil szervezetek érdekvérvényesítési, érdekképviselői szerepben Kárpátalján, 2011.

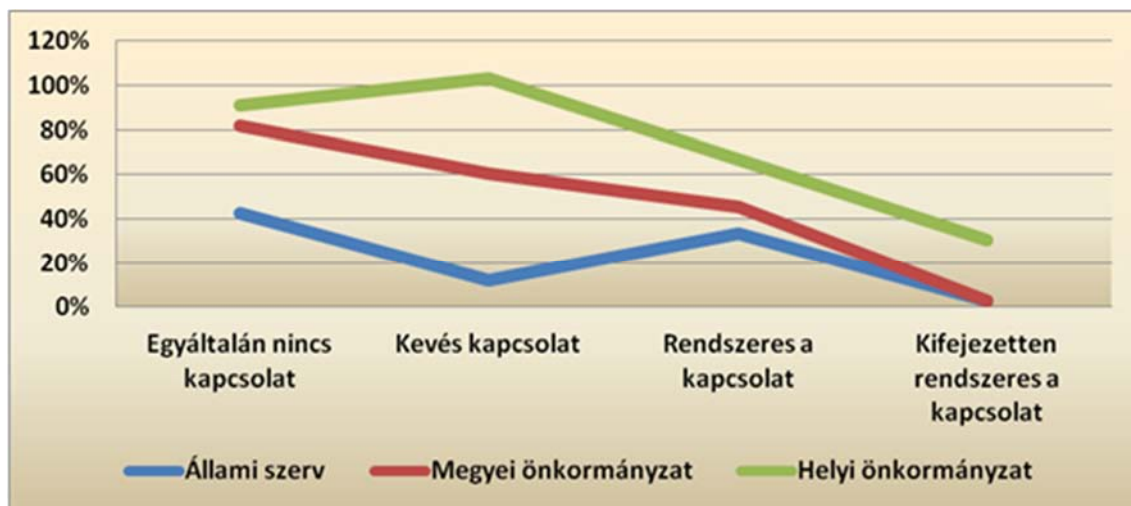
⁶ (1-nincs kapcsolat, 2- ritka a kapcsolat, 3- rendszeres, közepesen sűrű a kapcsolat, 4 – kifejezetten rendszeres, sűrű a kapcsolat).

IV.1. Civil szervezetek és az állam, önkormányzatok viszonya

Adalbert Evers (1995:165) szerint a nonprofit szektor és az állam mint társadalmi partner között az ideáltipikus kapcsolati minta – a „third party government” téziseire támaszkodva – a konfliktusos kooperáció.⁷ Mit takarhat ez az első pillantásra egymásnak ellentmondó szókapcsolat?

A kooperáció egyrészt azt jelenti, hogy az állam és a nonprofit szervezetek közötti együttműködési formák a szolgáltatás-ellenszolgáltatás formájában alakulnak ki. Másrészt pedig jelenti azt, hogy a nonprofit szervezetek teljesítményét állami oldalról elismerik, ami legitimálja a további támogatásokat, valamint a nonprofit szervezetek az állami szubvenciókat úgy fogják fel, mint ami elősegíti céljaik teljesítését és működésük fenntartását. Ez a szektorok közötti „társadalmi szerződés” fontos követelménye a mind újabb és újabb társadalmi innovációk létrejöttének.

Ha a nonprofit szektor és az állam viszonyát Kárpátalja esetében vizsgáljuk, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy az utóbbi években a kooperációk gyengültek és a konfliktusok erősödtek fel, valamint a meglévő együttműködések a civil szervezetek és az állami szervek között szolgáltatás-ellenszolgáltatás formájában alakulnak ki. Problémát jelent, hogy az ukrán állam nem támogatja anyagilag a nemzetiségi civil szervezetek kulturális programjait, intézményhálózatát. A megkérdezett civil szervezetek közel felének semmilyen kapcsolata nincs az állami szervekkel, egyharmaduk viszont rendszeres kapcsolatban áll velük. Kevés olyan példát találunk, amikor a Kárpátalján működő állami szervek, megyei tanácsok anyagilag támogatnák a területükön működő nemzetiségi civil szervezeteket. A vizsgálatba bevont szervezetek nyíltan felvállalják különböző szerepeiket és az állammal együttműködés helyett sokszor konfrontációba keverednek. Úgy érzik, hogy meglehetősen gyenge hatással vannak a döntéshozatali és politikai folyamatokra, így nem tartják fontosnak az együttműködést.

5. ábra: Civil szervezetek és állami szervek, önkormányzatok kapcsolata Kárpátalján Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviseleti szerepben Kárpátalján, 2011.

A fenti ábra szerint az általam megkérdezett szervezetek több mint egyharmadának egyáltalán nincs kapcsolata a megyei önkormányzatokkal, közel felének az országos szintű állami szervekkel. Kevés a kapcsolat a civilek és a megyei önkormányzatok, valamint a civilek és a helyi önkormányzatok között. A megyei szintű állami szervekkel kapcsolatot, együttműködést kezdeményező szervezetek általában megyei hatókörűek a vizsgálatok szerint.

⁷ Evers, 1995:165.

Az érdekérvényesítési folyamathoz kötődően a kutatás során kiderült, hogy mind az információcser mind a közös akció erősen tematizált. A választ adók körében rendszeres témaként leginkább a helyi önkormányzatok vonatkozásában, majd az országos szintű állami szervek vonatkozásában, és a megyei önkormányzatok esetében van jelen.

A megkérdezett helyi önkormányzatok egyharmadára jellemző az, hogy közös akciót szervez egy civil szervezettel. Leggyakoribb példa erre, ha az adott településen működő civilek egy közös programot, rendezvényt szerveznek a helyi tanáccsal. A kutatásba öt olyan szervezet került, amely közös akcióra lépett megyei önkormányzattal, 4 szervezet pedig állami szervvel. Tipikus példa erre egy nemzeti ünnep megtartása, melyet a két fél együtt szervez meg.

A vizsgálatba bevont szervezetek főállású munkatársai aktívan részt vesznek a szervezetek munkájában, a közös akciókban, a pályázatuk megírásában, s kevésbé tartozik feladatkörükbe az információ áramoltatása. A kutatásból fény derül a non profit szervezetek és a helyi tanácsok (önkormányzatok) esetleges kapcsolatára, amelyre sok esetben csak az információcsere jellemző.

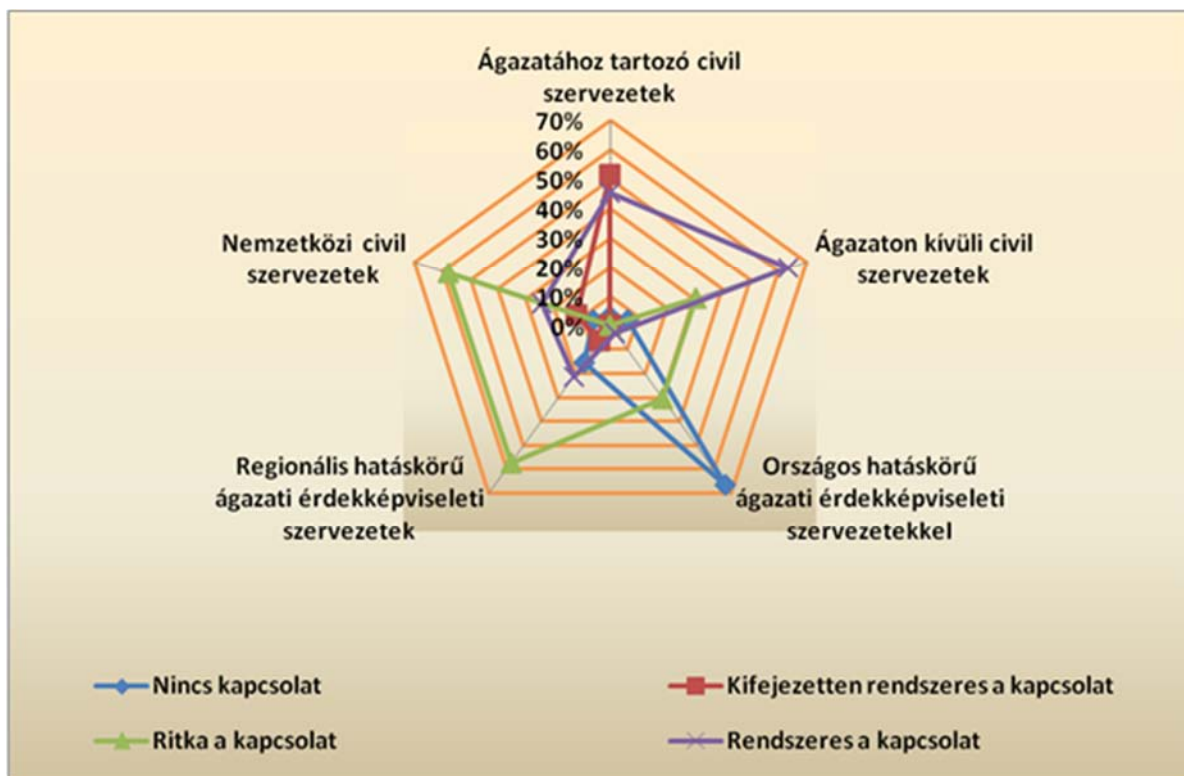
Ukrajnában az önkormányzatok (a tanácsok) és a civil szervezetek között meglevő, vagy meglenni vélt kapcsolatrendszer jelenleg még nem tartozik egyik fél szempontjából sem a túl nagy érdeklődésre számot tartó kérdések közé. Annak ellenére, hogy mindkét fél tisztában van azzal, hogy a közöttük létrejövő együttműködés segítene a lakosság helyzetén, az élhetőbb környezet megteremtésén, nem fordítanak rá elegendő figyelmet, még nem fedezték fel a benne rejlő lehetőségeket. A települések teljesen ki vannak szolgáltatva a felettük elhelyezkedő szinteknek, elsősorban a járásoknak. A helyi önkormányzatok nem tudják ellátni maradéktalanul feladatukat és a rendszer irányítási mechanizmusai sem hatékonyak. A civil szervezetek bevonása és részvétele az önkormányzati döntéshozatalba, önkormányzati munkába pedig, teljes hiányossága a rendszernek.⁸

IV.2. Civil – civil kapcsolatok

A kárpátaljai magyar civil szervezetek szektoron belüli kapcsolatainak vizsgálatakor arra voltam kíváncsi, hogy a mintában résztvevő szervezetek milyen szintű és jellegű kapcsolatokat alakítanak ki a szektoron belül.

A kutatás fő kérdése az volt, hogy milyen a kapcsolata az ágazatához tartozó, az ágazatán kívüli, nemzetközi civil szervezetekkel, valamint az országos hatáskörű szektorális érdekképviselői szervezetekkel, az országos hatáskörű ágazati érdekképviselői szervezetekkel, a regionális hatáskörű ágazati érdekképviselői szervezetekkel és az ágazaton kívüli érdekképviselői szervezetekkel. A fenttartott kapcsolat gyakoriságát 1-4-ig értékelhették a megkérdezettek.

⁸ Darcsi, 2010: 66

6. ábra: A kapcsolatok gyakorisága a civil szervezetek között Kárpátalján Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselői szerepben Kárpátalján, 2011.

A válaszok alapján kifejezetten rendszeres kapcsolatot az ágazathoz tartozó civil szervezetekkel jelöltek legnagyobb arányban, s legkevésbé rendszeres kapcsolatot (nincs) az országos hatáskörű ágazati érdekképviselői szervezetekkel tartanak fent a választ adók. Nemzetközi kapcsolatait⁹ egyébként mindössze a megkérdezettek közel egynegyede jelölte egyértelműen erősségének, s 3 szervezet egyértelműen gyengeségének. A nonprofit ágazaton kívüli szervezetekkel egy szervezet sem ápol kifejezetten rendszeres kapcsolatot. A megkérdezettek jóval több, mint felének nincs kapcsolata az országos hatáskörű ágazati érdekképviselői szervezetekkel. A regionális hatáskörű civil szervezetekkel sűrűbb a kapcsolat, mint az országos hatáskörű érdekképviselőt is ellátó szervezetekkel.

IV.2.1. Civil szervezetek nemzetközi kapcsolatai

A kárpátaljai magyar civil szervezetek és a többségi nemzet (ukránok) által létrehozott civil szféra szereplőire fejletlen, alacsony szintű kapcsolat jellemző. Mindez hátrányba taszítja a kárpátaljai magyar civil szervezeteket, mivel egy elszigetelt entitásként működnek az ukrainai civil életben. A civil szervezetek sokkal intenzívebb kapcsolatokat ápolnak az anyaországi és a Kárpát-medencében működő magyar civil szervezetekkel, mint az ukrainaiakkal, ami érthető, hiszen nyelvi kommunikációs korlátok nem állnak fenn, valamint a hasonló státusbeli helyzet ezt már előre vetíti. Fontos lenne, ha a helyi civilek felismernék, hogy szükség van az ukrainai kapcsolatokra is. A helyi magyar civil szervezeteknek nagyon korlátozottan van kapcsolatuk más nyugat európai országok civil szervezeteivel, ami a további fejlődés szempontjából szintén gátló tényező.

⁹ A nemzetközi kapcsolatok részét képezi a civil szervezetek anyaországi kapcsolata, amellyel később részletesen foglalkozom.

IV.2.2. Anyaországi és kárpátaljai civil szervezetek együttműködése

A magyar kormány – alkotmányos kötelezettségeinek megfelelően – felelősséget érez a határon túli magyar civil társadalomért és támogatja azt. Elősegíti az anyaországi és a határon túli magyar civil szféra együttműködését, a kapcsolatok fejlődését. A határon túli magyar civil szektor erősödése a magyarság szülőföldön való megmaradásának, nemzeti identitásának egyik alapfeltétele.

A demokráciákra jellemző civil kontroll általában is feltételezi az együttműködést hasonló szerepet vállaló civil szervezetek között: ennek jegyében alakultak ki az elmúlt években Kárpát-medencei civil együttműködési formák több területen (pl. kultúra, oktatáspolitikai, ifjúsági kérdések, családpolitika, terület- és vidékfejlesztési politika).

A Kárpátaljai magyar civil/társadalmi szféra, a politikai, érdekvédelmi szervezetek a kisebbségi magyar intézményrendszer alrendszereként értelmezhetőek. Az utóbbi években szükségessé vált, hogy valamilyen szinten rendszerbe szervezzék önmagukat, ha másért nem is, a magyarországi forráselosztás érdekében. Az alrendszerek viszonya, pontosabban az ezeket vezető elitek érdekviszonyai határozzák meg a közösségek válaszadó és integrációs, modernizációs képességét. Intézményrendszer részben állami (költségvetési), részben önszerveződő-non profit alapon, részben piaci körülmények között működik. Az eddigi tapasztalatok szerint egy-egy alrendszer, mint mező hatékonysága és stabilitása attól függ, hogy mennyiben képes saját belső szabályai (logikája) szerint működni és ezzel, mint intézmény közösségi szolgáltatásokat biztosítani.¹⁰

A kárpátaljai magyar non-profit szféra szereplői számára a magyarországi pályázati támogatások rendkívül nagy jelentőséggel bírnak, különösen fontosak. Az érintett csoportok és intézmények költségvetésében sokszor elég komoly összeget jelentenek a különböző pályázati támogatások, azon belül pedig elsősorban a magyarországi források.¹¹

Az anyaország és a határon túli régiók között a kulturális - ezen belül a közművelődési - szférában a 90-es évek társadalmi fordulata után sokcsatornás kapcsolat jött létre. Az első időszakban két, egymástól lényegében elkülönült szálon: az állami intézmények, alapítványok - elsősorban anyagi - támogatása és a civil szervezetek - elsősorban önfinanszírozó - támogatása révén.

Ez az elkülönülés a kezdeti időszakban természetesnek volt tekinthető, ám sajnálatos módon a mai napig fennmaradt. Pedig az azóta eltelt időszak világosan megmutatta, hogy az állami intézményrendszer - jellegéből, feladataiból, felépítéséből adódóan - nem képes a felmerülő igények teljességét kezelni.

A határon túli, így a kárpátaljai civil szervezetek napi munkájukhoz a legtöbb segítséget - éppen, mert az szakmai, módszertani segítség - a magyarországi civil szervezetektől kapják.

A kultúra és a tudomány vonatkozásában a megfelelő határon túli civil szervezetek és anyaországi intézmények között tartós stratégiai kapcsolat kialakítására kell törekedni.

A vizsgálat bebizonyította, hogy a civil szektor még a tényleges kapcsolatait sem tartja igazán fontosnak, ami talán abból a csalódottság érzetből táplálkozik, hogy leginkább csak formálisan történik a bevonásuk a helyi, megyei szintű döntéshozatalba.

A vizsgálat tanúsága szerint a kárpátaljai civil szervezetek többségének kialakult kapcsolata van más szervezetekkel, azaz több alkalommal működött együtt egy adott cél érdekében egy másik civil szervezettel, intézménnyel. A szakmai szempontok közül a szervezetek korrektségét, a jó szervezőkészséget, a megbízhatóságot, a szakmai célok iránti elkötelezettséget hangsúlyozták elsősorban. Az esetek döntő többségében az együttműködés pozitív tapasztalatokat eredményezett, mindkét fél megelégedésére szolgált. Az

¹⁰ Bárdi - Szarka, 2007: 38-47.

¹¹ Fábri, 2005: 200-215.

együttműködők között gyakran fordult elő a programokban való rendszeresen történő közös részvétel.¹²

Kutatásom során az is nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a vannak olyan civil szervezeteknek, amelyek szinte egyáltalán nem tartanak fenn kapcsolatot más szervezetekkel, sem a szektoron belül, sem azon kívül. Egyedül törekszik célja felé, csak esetlegesen létesít alkalmi kapcsolatokat, vagy erősen kötődik egyetlen partnerhez. Az adatok alapján nem lehet megbecsülni, hogy a szervezetek hány százaléka létezik minden fajta más szervezettel való kapcsolat nélkül. Vannak viszont olyan szervezetek, amelyek működnek, de úgy látják, nem érdemes kapcsolatokat építeni. Közéjük tartoznak azok a szervezetek, amelyek csak saját tagságukat szolgálják ki a tevékenységüknek, megfelelő területen, és nem kívánnak továbbfejlődni, ebbe a csoportba sorolhatók azok az alapítványok is, amelyek szorosan kötődnek egy-egy intézményhez, azt támogatják valamint olyan szervezetek is léteznek, amelyek egy n speciális célra jönnek létre, sokszor ideiglenesen, emiatt ők sem építenek kapcsolatrendszer.

V. Érdekérvényesítési munkafolyamatok

V.1. A civil szervezetek érdekképviselési, érdekérvényesítési tevékenységének megítélése

A szektor szintű összefogás mindenkor szerepet játszik az érdekérvényesítésben. A válaszadók közel háromnegyede szerint érdekképviselési tevékenységet nem formalizált szervezet végzi. A megkérdezettek kicsivel több, mint egynegyede elutasítja azt a megállapítást, hogy „szektor szinten nincs szükség formalizált érdekképviselésre”, ugyanakkor a megkérdezettek döntő többsége azt gondolja, hogy szektoron belül képes saját érdekei védelmére, sőt a válaszadók háromnegyede azzal is egyetért, hogy szektoron kívül is képes az önálló érdekérvényesítésre. Mindezekből az következik, hogy a kárpátaljai magyar szervezetek fontos célja a kisebbségi érdekérvényesítés, s a nonprofitok többsége képes is hatékonyan ellátni tevékenységét.

Kíváncsi voltam arra, hogy a szervezetek hogyan ítélik meg saját érdekképviselési, érdekérvényesítési tevékenységüket. Kijelentéseket soroltam fel, amelyeknél el kellett dönteniük, hogy milyen mértékben jellemzőek munkájukra az adott állítások. Négyfokozatú skálán kellett osztályozni az állításokat, ahol az egyes jelentette az egyáltalán nem jellemzőt, a négyes pedig a „teljes mértékben jellemzőt”. A különböző állításoknak az átlagosztályzata a következőképpen alakult.

¹² Bayerné, 2012: 193.

2. táblázat. A civil szervezetek érdekképviselési, érdekérvényesítési tevékenységének megítélése
 Forrás: Magyar civil szervezetek érdekérvényesítési, érdekképviselési szerepben Kárpátalján, 2011

Gyors érdekelismerés	3,09
Pontos érdek-megnevezés, cél-megjelenítés	3,21
Érdek-koalíciók alakítása (közös fellépés egybeeső érdekek érvényesítésénél)	3,27
Párbeszéd megszervezése az érintettek között	3,15
Fontos ügyekben felkérés nélküli vélemény-nyilvánítás	2,78
Előre megküldött anyagokról vélemény-nyilvánítás	2,45
Lobbizás	3,42%
Konkrét ügyeknél tájékoztató jellegű kapcsolat a (közvetlenül és közvetve) érintettekkel	3,06%
Tájékoztató anyagok készítése	2,75%
Érdekérvényesítő akcióprogramjaink folyamatos értékelése, dokumentálása	2,72%
Érdekérvényesítési tapasztalatainkat szervezeti stratégiánkba építjük	2,75%
Célunk elsősorban saját érdekeink érvényesítése	3,12%
Érdekérvényesítő munkánk során tisztában vagyunk a különböző érdekekkel, álláspontokkal	3,06%
Világos érdekérvényesítő stratégiánk van	3,45%

Az utolsó állítás (Világos érdekérvényesítő stratégiánk van) átlaga lett a legmagasabb, ami bizakodásra ad okot, s feltételezi, hogy a kutatásba bevont szervezetek több mint felének fő célja a helyi magyar kisebbség érdekeinek érvényre juttatása.

A szervezetekre nagyrészt jellemző a gyors érdekelismerés, bár a válaszadók több mint negyede inkább nem jellemzőnek tartotta magára nézve.

Nem meglepő, hogy a kárpátaljai civil szervezetek döntő többségére jellemző az érdek koalíciók alkotása. A két nagyobb érdekvédelmi szervezettel többször kötöttek alkut egy a térség jövője, vagy a kisebbségi magyar közösség jövője szempontjából fontos ügy érdekében a kisebb nonprofit szervezetek.

A válaszadók közel háromnegyede szervez párbeszédet az érintettek között. A hasonló tevékenységi körben működő civil szervezetek számára fontos, hogy egy adott ügy, rendezvény, program kapcsán párbeszéd alakuljon ki.

A magyar civil szervezetek nem nyitnak a többségi nemzet felé. Nem kapcsolódnak be az ukrán civil hálózatokba, sőt inkább magyarországi nonprofit szervezetekhez kötönek. Azáltal, hogy kimaradnak az országos, területi szövetségből, elszigeteltté válnak.

Mindez arra utal, hogy a vizsgálatba bevont szervezetek bezárkózottak. A közösség-szervező, szabadidő, hobbi szerveződések a legtöbb esetben érdekvédő szervezet nélkül működnek. A legtöbb esetben súlyos anyagi gondokkal küzdenek, az intézményi érdekérvényesítés napi küzdelem számukra.

VI. Civil szervezetek szerepe az autonómiában

Doktori értekezésem témája az önállósodási törekvések Kárpátalján a XX. század végén. Civil szervezetek szerepe az autonómia mozgalomban. Így nem véletlen, hogy jelen kutatás során kiemelt kérdésként vizsgáltam a szervezetek autonómiában betöltött szerepét. Voltak olyan kérdések, amelyek az adott szervezet véleményére, szerepére kérdeztek rá a téma kapcsán. Kíváncsi voltam, hogy a válaszadók szerint milyen érdekérvényesítési forma felelne meg leginkább a kárpátaljai magyarságnak? A válaszadók egyharmada számára a kárpátaljai magyarság egészére kiterjedő kulturális autonómia lenne a kívánatos. Kicsivel kevesebb azok aránya, akik csak a tömbmagyarságra kiterjedő területi autonómiát, valamint Kárpátalja egészére kiterjedő autonómiát támogatnák. Lényegesen alacsony azok aránya akik szerint nincs szükség semmilyen típusú autonómiára Kárpátalján.

Sajnos a kutatás során a megkérdezettek több mint egy negyede nem válaszolt az általam feltett kérdésre, nem tartotta fontosnak, hogy elmondja véleményét.

A kutatás során azzal a sajátos jelenséggel találkoztam, hogy a kérdőívet kitöltő szervezetek döntő többsége nem foglal állást a kérdés kapcsán. Úgy gondolja, hogy távol áll tőlük ez a téma. Sok esetben azért nem vállalja véleményét, mivel szeretné, ha az ő általa képviselt szervezet megtartaná függetlenségét. Mások szerint a politikának szüksége van a civil szervezetekre, mivel a Kárpátalján élő magyarok olyan kevesen vannak, hogy értelmetlen lenne két külön szereplőként tenni az érdekeinkért. A kisebbségi lét miatt együttműködésre van ítélve a politika és a civil szféra. Azonban ez veszélyeket is rejt magában, mivel a politika természete és a civil szféra autonómiája nehezen összeegyeztethető.

VII. Konklúzió

A kutatásom elsődleges célja a kárpátaljai magyar civil szervezetek helyzetének felmérése, érdekérvényesítési, érdekképviselési stratégiájának bemutatása volt. Kiemelten vizsgáltam a szerveződések szerepét a kisebbségi önrendelkezési harcban.

A vizsgálat adatai 2010-2011-re vonatkoznak, az eredmények a százalékos megoszlásokat tekintve azonban többségében ma is helytállóak, hiszen a vizsgált szektor jelenleg is hasonló körülmények között működik, ami a vizsgált mutatók kiegyensúlyozottságát valószínűsíti.

Kutatásomat nehezítette, hogy nem állt rendelkezésre egy olyan adatbázis, amely a magyar civil szervezetek elérhetőségeit tartalmazta. A felmérésbe végül 33 szervezet vett részt, akik visszaküldték a kérdőíveket.

Megállapíthatjuk, hogy a vizsgált szervezetek szervezeti forma szerinti eloszlásánál az egyesületi forma dominál. A kultúra terén működik a legtöbb civil szervezet, őket követik a szabadidő hasznos eltöltésével foglalkozó, valamilyen hobbi köré csoportosuló szervezetek illetve az oktatással, gazdaságfejlesztéssel-foglalkoztatással foglalkozó civil szervezetek.

Az eredmények alapján a szervezetek egynegyede városban, több mint fele egyéb városban és csak kevesebb, mint egy tizede községben működik. Mindennek okát a szoros intézményi kötelékben látom. A kisebbségi intézményrendszer zöme is a magyarok által lakott városokba összpontosul, így az ezekhez kötődő szervezetek területi elhelyezkedése is ehhez igazodik.

Beigazolódni látszik az a tény, hogy a civil szervezeteknek egy része szinte egyáltalán nem tart fenn kapcsolatot más szervezetekkel, állami szervekkel, helyi önkormányzatokkal, vállalatokkal. Egyedül törekszik célja felé, csak esetlegesen létesít alkalmi kapcsolatokat, vagy erősen kötődik egyetlen partnerhez. Az utóbbi években a civil és az állami szervek között a kooperációk gyengültek és a konfliktusok erősödtek fel, valamint a meglévő együttműködések szolgáltatás-ellenszolgáltatás formájában alakulnak ki. A civil szervezetek bevonása és részvétele az önkormányzati döntés-előkészítésbe, önkormányzati munkába teljes hiányossága a rendszernek.

A megkérdezettek munkája során domináns tényezőként jelenik meg a különböző szolgáltatások nyújtása, s az érdekképviselési, érdekérvényesítési tevékenység kevésbé van jelenik meg napi szinten. Ahol megjelenik, ott kiemelt célként foglalkoznak a helyi magyar kisebbség érdekeinek érvényre juttatásával.

Jelenleg a magyar kulturális és szakmai szervezetek politikai tevékenysége döntően az anyanyelvoktatás fejlesztésére, a magyar nyelvű oktatási rendszer megtartására és fejlesztésére irányul, ezen kellene változtatni.

A Kárpátalján bejegyzett és aktívan működő érdekvédelmi szervezetek elsődleges feladata az kell legyen, hogy megalapozzák a közös elképzeléseiket, programjavaslataikat a hatalmi szervek felé. Egymás elfogadása, kölcsönös eredmények elismerése, valamint az ideológiai semlegesség hosszabb távon az egységes képviselő kialakulásához vezethet.¹³

¹³ Bayerné, 2011: 201.

A szervezetek döntő többsége nem foglal állást az autonómia témában. Többen úgy vélik, hogy szervezeti szinten nincs szükség arra, hogy bekapcsolódjanak az önrendelkezésért vívott harcba. A kérdés sok esetben a társadalmon belül a civil szervezeteket, azok tagságát is megosztja.

Bibliográfia

- Bárdi - Szarka, 2007: Bárdi Nándor – Szarka László: A magyar kisebbség- és nemzetpolitika megújításának lehetőségei. In: Civil Fórum, 2007. 3. sz. 38-47.
- Bayerné, 2012: Bayerné Sipos Mónika: Politikai és civil szervezetek viszonya Kárpátalján. In: Együttélés és együttműködés - Interetnikus kooperáció Közép Európában. Tanulmánykötet. Szerk. Kupa László. Pécs, Virágmandula Kft., 2012. 186-198.
- Bayerné, 2011: Bayerné Sipos Mónika: Konszenzus és konfliktus a mai kárpátaljai társadalomban. Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben. Tanulmánykötet. Szerk. Kupa László. Pécs, Virágmandula Kft., 2011. 194-203.
- Darcsi, 2010: Darcsi Karolina: A 2006-os ukrain választások és a kárpátaljai magyarság. In: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye. Poli Print Kft Ungvár. 63-87.
- Evers, 1995: Evers, Adalbert: Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area. Voluntas, 2. 159-162.
- Fábri, 2005: Fábri István: A kisebbségi magyar közösségek kulturális intézményrendszere. In: Magyar tudomány, 2005. (50. (111.) köt.) 2. sz. 200-215.
- Kákai, 2009: Kákai László: Civil szervezetek kapcsolati hálózatainak jellegzetes mintái a Dél-dunántúli régióban. Tudományos közlemények, 2009. 21. sz. 69-82.
- Lester - Sokolowski – List, 2003: M Salamon- S. Wojciech Sokolowski -Regina List: Civil társadalom „világnézetben” Civitas Egyesület Budapest. 2003.

BOROS LÁSZLÓ:

A LEVENTEMOZGALOM ÉS KÁRPÁTALJA 1938-1941

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK
Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Horváth Miklós

Bevezetés

1939 közepére Kárpátalja egész területe Magyarország fennhatósága alá került. A korábbi ifjúsági szervezetek működését felszámolták. Az ifjúság többségét számukra egy teljesen új szervezetbe tömörítették. Ez volt az Országos Levente Mozgalom. Tekintsük át röviden, milyen fontosabb események kapcsolódnak e szervezet tevékenységéhez Kárpátalján a vizsgált időszakban.

Trianon után a fegyveres erők létszámát 46000 fő környékén maximalizálták. Mivel a lakosság többi része nem részesülhetett katonai kiképzésben, kicsi volt az esély egy jelentős hadsereg gyors felállítására. A kis-antant nyomasztó katonai fölénye viszont nem tette volna lehetővé az ország védelmét egy esetleges támadással szemben.

A megoldást a magyar kormány egy félkatonai szervezetben látta. Az alapötletet és a mintát Robert Baden-Powelltől, a cserkészlet megalapítójától vették át. 1921-ben a magyar nemzetgyűlés elfogadta a „Lex Karafiáth”-nak nevezett testnevelési törvényt. Ezen törvény rendelkezései között szerepelt az Országos Levente Mozgalom létrehozása is.¹ Nevét az Árpád-házi Levente hercegről kapta. Tagjai a 12 és 21 év közötti fiúk voltak.

A szervezet vezetése eleinte kettős. Hivatalosan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrizte, az Országos Testnevelési Tanácson keresztül. Rejtett katonai szervezet lévén kapcsolódott a Honvédelmi Minisztériumhoz is. 1938-1941 között az irányítás teljesen a Honvédelmi Minisztérium kezébe került. A leventeszervezet fő célja is kettős volt: Egyrészt a fiatalság fizikai nevelését és katonai szolgálatra való felkészítését szolgálta. Másodsorban a vallási és nemzeterkölcsei beállítottságot próbálta érvényesíteni a leventék neveltetésében.

Kárpátalja visszacsatolása két lépcsőben valósult meg. Az első bécsi döntés után szinte azonnal levente mintaszázadok érkeztek ide is. Fő feladatuk a mozgalommal szembeni cseh propaganda cáfolása és pozitív kép kialakítása a mozgalomról.² 1939 márciusában Kárpátalja teljes egészében Magyarország részévé válik. Vitéz Bély Alajos³ tevékenyen részt vesz a visszacsatolásban, ő a későbbiekben a leventemozgalom főparancsnoki tisztét tölti be. Lassan megindult a ruszin fiatalság betagozódása a leventék és cserkészek soraiba is. Különböző együttműködési akciók keretében, ruhákat, felszerelést, zászlót, nyaralási lehetőséget is kaptak a frissen létrejött csapatok településük magyarországi testvértelepülésétől.

¹ Kerepeszki Róbert, 2010: 107.

² KTÁL. Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 4-5. [old.]

³ Bély Alajos, Bruckner (Budapest, 1889. július 8. – Budapest, 1946. december 22.): sportvezető, altábornagy. Halász álnéven versenyzett s az 1906. évi athéni soron kívüli olimpián, a 400 m-es gyorsúszásban negyedik helyezést ért el. A bécsiúj helyi katonai akadémia elvégzése után osztrák-magyar közös tiszt lett. Az I. világháború után a Magyar Úszó Szövetség alelnökeként a vidéki úszósporthoz szervezte meg, majd a szövetség társelnöke lett. A II. világháborúban, mint altábornagy az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetője (IHNETOV). Ezért 1945 után börtönbüntetésre ítélték és a rabkórházban halt meg.

A levente mozgalmi tagság általános és kötelező bevezetésére 1941-ben került sor Magyarországon. Minden fiatalnak be kellett lépnie a leventék soraiba. Kivételt eleinte a cserkészek jelentettek. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (továbbiakban: KTÁL) sikerült feltárnom több tucat a Munkács környéki települések leventevezetőivel és oktatóival kötött szerződést. A mellékletbe egy táblázatban összefoglaltam, hogy ki, hol, mennyiért és milyen tevékenységet végzett a mozgalom számára. Sok gondot okozott a szervezésben a lőterek és a jól felszerelt leventeotthonok hiánya is. A huszti otthon felavatására meghívták többek között Vitéz Bély Alajost is.

A téma nem annyira kutatott Magyarországon. A korábbi kutatásokat beárnyékolta a kommunista rendszer. A visszaemlékezések mellett, csak pár mű foglalkozik részletesen a mozgalom működésével.⁴ Kárpátalján ennél is rosszabb a helyzet. Mivel a leventék és a cserkészek is a „Horthysta” és „fasiszta” rendszer részét képezték, nem voltak népszerű kutatási témák. Továbbá az is akadályozta a téma feldolgozását, hogy a KTÁL-ban tárolt — leventékkel kapcsolatos — iratok nincsenek jól rendszerezve. Több ezer őrzési egységben lelhetők fel a mozgalomhoz kapcsolódó dokumentumok. Kutatómunkám részeredményeit eddig két publikációban adtam közre.⁵ Jelenleg is folyamatban van a források feldolgozása és digitalizálása.

A leventemozgalom létrejötte Magyarországon

A leventemozgalom létrejöttének legfőbb oka Magyarország veresége az első világháborúban. Tudnunk kell, hogy Magyarország a trianoni békeszerződés értelmében, csak 46000 fős hadsereggel rendelkezhetett. Nem lehetett saját légierije, sem páncélos harcjárművei.⁶ A legsúlyosabban azonban az érintette Magyarországot, hogy megtiltották a sorozást. Az ország katonai ereje ezen okok miatt kevés volt egy esetleges háború sikeres megvívásához.

A hadkötelesek rejtett felkészítését egy esetleges háborúra az ifjúsági- és sportszervezetek vállalták magukra. A főbb szervezetek a következők voltak: Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, Cserkészek, katolikus ifjúsági mozgalmak (Kárpátalján a Görög Katolikus Ifjúsági Szervezet, KALOT⁷), leventeegyesületek.⁸ Ezek nagy része önkéntes és elit szervezet volt. Aki egyiknek sem volt tagja annak kötelezően be kellett lépnie leventének.

1921-ben a magyar nemzetgyűlés elfogadta a „Lex Karafiáth”-nak nevezett testnevelési törvényt. Ezen törvény rendelkezései között szerepelt a leventemozgalom létrehozása is.⁹ A leventemozgalom egy speciálisan magyar intézmény volt. A trianoni békeszerződés által megtiltott általános védkötelezettség helyettesítésére hozták létre annak érdekében, hogy a hadseregnek legyenek tartalékai egy esetleges háború során.¹⁰

⁴ Például a teljeség igénye nélkül: DR. BLASSZAUER RÓBERT, 2002: *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943.* PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest. www.mek.oszk.hu. (2013. I. 12.)

GERGELY FERENC — KISS GYÖRGY, 1976: *Horthy leventéi.* Kossuth Könyvkiadó.

⁵ BOROS LÁSZLÓ, 2011: *Cserkészek és leventék Kárpátalján (1938-1941).* – In. KOHUT ATTILA, PENCKÓFER JÁNOS (szerk.): *Acta Beregsasiensis 2011/1.* Ungvár, PoliPrint Kft.

BOROS LÁSZLÓ, 2011: *A leventemozgalom főbb eseményei Kárpátalján (1938-1944).* – In. SEREMET SÁNDOR (szerk.): *Scientia Denique.* Ungvár, KMDFKSZ.

⁶ Kerepeszki, 2010: 102.

⁷ KALOT = Katolikus Agrár Legények Országos Társulata

⁸ Kerepeszki, 2010: 111.

⁹ Kerepeszki, 2010: 107.

¹⁰ Romsics, 2005: 182.

A leventeszervezet nevét az Árpád-házi Levente hercegről kapta. Ő arról volt nevezetes, hogy a XI. században jelentős szerepe volt a magyar hadsereg megszervezésében.¹¹

A leventéket három korcsoportba sorolták. Az első csoportba a 12-15 évesek tartoztak. Náluk a hangsúlyt a sportra és az erkölcsi nevelésre helyezték. A második csoportba tartozó 16-18 éves fiuknak a kiképzése már részben katonai gyakorlatokat is magába foglalt. A harmadik korcsoport 19-21 éves fiataljai túlnyomórészt csak katonai kiképzést kaptak.¹²

A törvény értelmében minden 12 és 21 év közötti fiúnak kötelező volt részt venni a leventefoglalkozásokon. Eleinte heti két, később négy óra volt kötelező számukra. Az igazolatlanul hiányzók szüleit súlyos pénzbírsággal büntették.¹³

A leventeszervezet fő célja kettős volt. Egyrészt a fiatalság fizikai nevelését és katonai szolgálatra való felkészítését szolgálta. Másodsorban a vallási és nemzeterkölcsei beállítottságot próbálta beléjük nevelni.

A szervezet vezetése is kettős volt. Hivatalosan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrizte az Országos Testnevelési Tanácson keresztül. Rejtett katonai szervezet lévén kapcsolódott a Honvédelmi Minisztériumhoz is.¹⁴ 1938-1941 között az irányítás teljesen a Honvédelmi Minisztérium kezébe került.¹⁵

Leventék Kárpátalján

Miután az első bécsi döntés értelmében Kárpátalja magyar többségű területei visszakerültek Magyarországhoz, itt is létrejöttek az új ifjúsági szervezetek. A csehszlovák időszak alatt működő ifjúsági szervezetek beolvadtak a hasonló magyar szervezetekbe, vagy beszüntették tevékenységüket.¹⁶

1938. november 27-én levente mintaszázadok érkeztek látogatóba vidékünkre.¹⁷ A Beregszászi járás területére szatmári, a Munkácsi járásba baranyai és az Ungvári járásban szabolcsi levente mintaszázadok mentek. A katonásabb kinézet és hatás érdekében minden századnak teljesen egyforma egyenruhában kellett bevonulniuk.¹⁸

Az első látogatásnak több célja is volt. Először is a visszacsatolt területek ifjúságának az üdvözlése az anyaországi ifjúság által. Másodszor a fiatalság megnyerése ezeken a területeken a később létrehozandó leventeintézmények számára. Harmadszor a cseh propaganda által hangoztatott tévhitek elosztatása, melyek szerint a leventéket csak gyűjtogatásra és öldöklésre tanították. Negyedrészt lelkesítő műsorszámok, bemutatók és tábortüzek megtartása. Ötödször a visszacsatolt területek ifjúságának felavatása magyar leventéké ünnepélyes kézfogással és levente sapka ajándékozásával.¹⁹

A volt trianoni Magyarország igyekezett minden téren kapcsolatokat kiépíteni a visszatért területekkel. 1939 nyarán már több leventecsapat is táborozott a kárpátaljai testvéreközségekben. Több száz helybeli fiatal nyaralt magyar városokban is. Békéscsabán az ott nyaralóknak 15 levente egyenruhát és emléktárgyakat is ajándékoztak.²⁰

¹¹ Kerepeszki, 2010: 108.

¹² Gál Vilmos, Tar Attila Szilárd, 2001

¹³ Kerepeszki, 2010: 107.

¹⁴ Kerepeszki, 2010: 107.

¹⁵ Kerepeszki, 2010: 110-111.

¹⁶ Brenzovics, 2004: 114.

¹⁷ KTÁL. Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 1. [old.]

¹⁸ Lásd: Melléklet I: Levente mintaszázadok bevonulása a felszabadított felvidéki járásokba

¹⁹ KTÁL. Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 4-5. [old.]

²⁰ Botlik, 2005: 80.

1939. szeptember 1-én, Munkácson megkezdődött a leventekötelesek oktatása. Őrdarmán Kontratovics Irenej²¹ vezetésével pedig megalakult a Levente Egyesület.²² Ugyanezen év. szeptember 24-én, Ungváron megalakult a Levente Egyesület. Elnökül Korláth Endrét választották meg.²³

Az Ungi közigazgatási kirendeltség vezetője Dr. Gyurits Gyula 1939. december 18-án kiadott rendeletében kötelezővé tette a leventeoktatói megbízatás elvállalását a Kárpátalján dolgozó tanítóknak és tanároknak. Indoklása szerint azért, hogy a nemzet érdekében képességeiket felajánlják az iskolai képzést befejező ifjúság további nevelésére.²⁴ Valójában nagyon nagy volt a hiány oktatók terén.

A második bécsi döntés áraként 1940 augusztusában népcsoportegyezményt fogadtatott el a Harmadik Birodalom Magyarországgal. Ennek értelmében a „birodalom iránti kötelezettségei” a magyar állampolgáriak elé kerültek, a helyi németiség körében.²⁵ A német győzelmek időszakában Kárpátalján is felerősödött a német propaganda hatása. Például 1941 februárjában Németmokrában kisebb lázadás ment végbe a Leventeintézmény ellen. A település német ifjúsága a Hitlerjugend mintájára akart saját ifjúsági csoportot létrehozni. Ennek érdekében a Harmadik Birodalomtól kértek egyenruhát és felszerelést.²⁶ Hogy sikerrel jártak és kaptak e felszerelést arról nincs jelenleg adatunk.

A szolyvai járási levente parancsnokság már 1941. szeptember 15-én kiadott utasításában felkérte a terület közigazgatási és oktatási dolgozóit, hogy szeptember 28-ig küldjék el számára azoknak az úrhölgyeknek, tanítónőknek, zöldbkeresztes nővéreknek a listáját, akik alkalmasnak tűnnek arra, hogy a leányifjúság honvédelmi nevelését vezessék.²⁷

1941-ben központi utasítás alapján kezdték megszervezni a leventeegyesületeket Kárpátalja azon településein ahol még nem jöttek létre.²⁸ Sikerült fellelnem a leventeoktatókkal kötött szerződések egy részét a KTÁL-ban.²⁹ A leventecsapatok gyorsan megalakultak vidékünkön. Már 1941. november 20-án Huszt koronaváros főbírája, dr. Bosovits Sándor és Keglevich szds., huszti leventeparancsnok Huszt város nevében a folyó hó 30-án tartandó leventecsarnok felavatási ünnepségére meghívják Bély Alajos vezérezredest a magyar ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetőjét is.³⁰ A csarnokot a decemberben megalakult Levente Egyesület birtokba is vette. Az elnöki tisztet Tóth Ernő látta el ekkor.³¹

A tervezett leventeotthonok felépítéséig a foglakozásokat heti egy-két alkalommal a helyi iskolák tantermeiben tartották meg. Külön fel kellett hívni egyes iskolák vezetőit, hogy ingyen adják át a termeket a leventeoktatóknak. A leventeoktatókat a helyi magyar-orsz tannyelvű iskola tantestületi tagjának kellett tekinteni és fel kellett venni őket az

²¹ Kontratovics Irén(eusz) Bercsényifalva, 1878 ?, 1957. Görög katolikus később pravoszláv lelkész. Az ungvári papi szeminárium elvégzése után több faluban is lelkészi szolgálatot teljesített. 1941-ben a Kárpátaljai Tudományos Társaság alelnöke lett. 1950-es években rövid időre a munkácsi pravoszláv püspökség vezetője.

²² Fedinec, 2002: 342.

²³ Fedinec, 2002: 345.

²⁴ KTÁL. Fond 42, opisz II., od. zb. 7., cmp. 29. [old.]

²⁵ Gergely Ferenc – Kiss György, 1976: 231.

²⁶ Kosztó Gyula, 2011: 34.

²⁷ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 34. [old.]

²⁸ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 5. [old.]

²⁹ Lásd: Melléklet III: A Munkács vidéki járás főszolgabírójának iratai között szereplő leventeoktatói szerződések főbb adatai

³⁰ Dr. Blasszauer, 2002.

³¹ Fedinec, 2002: 385.

illetményjegyzékükbe.³² A helyhiány enyhítése érdekében felhasználták más egyesületek épületeit is.³³

A mozgalom anyagi helyzete

Mint említettük Kárpátalja visszacsatolása után megindult a leventeintézmény létrehozása. Azonban a települések 1939. évi költségvetésében még nem volt elkülönítve pénz a frissen létrejött egyesületek számára. Ezért a fontosabb létesítmények (például a lőtér), megépítéséhez állami segítséget kértek.³⁴ Emellett a trianoni magyarországi leventeegyletek a lehetőségükhöz mérten anyagilag is hozzájárultak a testvérközségekben létrejött új alakulatok költségeihez,³⁵ akik a csapatzászlót és a címereket szintén ajándékba kapták.

Az állami támogatás felhasználásáról 1941 szeptemberében négyéves tervet fogadtak el az 1942-1945 közötti időszakra. Az összeget a leventeszervezetek különféle létesítmények (leventeotthon, lőtér, gyakorlóter, sportpálya, stb.) felépítésére és berendezésére használhatták fel.³⁶ A másik forrás: különböző korábban működő csehszlovák szerveződések vagyonát átadták a leventéknek. Például 1941. november 22-én, a miniszterelnökség úgy rendelkezett, hogy a Királyházi Szokol Egyesület vagyona a Királyházi Levente Egyesület és a Királyházi Magyar Kultúregyesület birtokába kerüljön át.³⁷ 1942. február 5-én a miniszterelnökség a beregszászi Pro Libertate Szabadkőműves Páholy³⁸ vagyonát a Beregszász megyei jogú városnak adományozta azzal, hogy „azt levente célokra köteles felhasználni”.³⁹

A községeknek 1942-től levente /testnevelési/ alapokat kellett létrehozniuk, amelyet a pótlódó maximum 8%-ával támogathatták. Külön felhívták a jegyzők figyelmét arra, hogy ez mindenképp szerepeljen a települések költségvetésében. Az ide befolyt pénzt csak a leventeotthon, a lőtér és sportpálya építésére költhették. Emellett segílyt kaphattak az építkezésekhez a vármegyei testnevelési alaptól.⁴⁰

Összességében elmondható, hogy hamar gyökeret vertek a leventecsapatok a magyarlakta településeken. Sokat rontott azonban megítélésükön a lakosság körében népszerűtlen kötelező tagság. A kitűzött célokat a mozgalom csak részlegesen érte el. A fő problémát a megfelelő anyagi bázis és a pénzügyi források szűkössége okozta. Hatékonyság terén messze elmaradt a korszak legjobban megszervezett és működtetett ifjúsági csoportja a Hitlerjugend mögött.

Bibliográfia

BLASSZAUER RÓBERT, 2002: *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941—1943.* PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. (www.mek.oszk.hu. 2011. II. 12.)

BOROS LÁSZLÓ, 2011: *A leventemozgalom története Kárpátalján 1938-1944.* In. *Scientia Denique*. I. évfolyam, 1 kiadás. Kárpátaljai Magyar Diákok és Fiatal Kutatók Szövetsége. Ungvár.

BOTLIK JÓZSEF, 2000: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez.* Hatodik Síp Alapítvány. Budapest.

³² KTÁL. Fond 42, opisz II., od. zb. 4., cmp. 29. [old.]

³³ Lásd: Melléklet II: Leventeintézmény céljaira alkalmas helyiségek megállapítása

³⁴ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 20., cmp. 3. [old.]

³⁵ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 49., cmp. 10. [old.]

³⁶ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 38. [old.]

³⁷ Fedinec, 2002: 384.

³⁸ Az első bécsi döntést megelőzően függesztette fel tevékenységét.

³⁹ Fedinec, 2002: 386.

⁴⁰ KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 37. [old.]

BOTLIK JÓZSEF, 2005: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939-1945*. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza.

2004 BREZOVICS LÁSZLÓ, 2004: *A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941*. In.: *Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történeti közélet. Szerk. Fedinec Csilla*. Teleki László Alapítvány. Budapest.

CZÉBELY LAJOS, 2002: *Visk története*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. Ungvár.

FEDINEC CSILLA, 2002: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó. Galánta–Dunaszerdahely.

GÁL VILMOS, TAR ATTILA SZILÁRD, 2001 *A leventemozgalom*. In. *Dokumentumok a XX. század történetéhez*. Összeállította: GÁL VILMOS, TAR ATTILA SZILÁRD, 2001. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

GERGELY FERENC – KISS GYÖRGY, 1976: *Horthy leventéi*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

KEREPESZKI RÓBERT, 2010: *A levente mozgalom*. In. *Rubicon*, 2010. 4-5 szám.

KERESZTYÉN BALÁZS, 2001: *Kárpátaljai művelődési kislexikon*. Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó. Budapest – Beregszász.

KOSZTYÓ GYULA, 2011: *Az Ungvári Kémelhárító Osztály jelentései Kárpátaljáról 1939-1944*. In. *Scientia Denique*. I. évfolyam, 1 kiadás. Kárpátaljai Magyar Diákok és Fiatalkutatók Szövetsége. Ungvár.

POPOVICS BÉLA, 2005: *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Kiadja a Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség. Munkács.

ROMSICS IGNÁC, 2005: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó. Budapest.

SALLAI GERGELY, 2008: „A határ megindul, az ország nagyobb lesz...” A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatainak diplomácia-, politika- és társadalomtörténeti vizsgálata az 1938. évi csehszlovákiai válságtól Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáig (1938. május–1939. március). [PhD értekezés.] Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskola. Piliscsaba.

SEBŐK LÁSZLÓ, 1990 *Magyar neve? Határon Túli helységnév-szótár*. Szerk.: SEBŐK LÁSZLÓ, 1990. Arany Lapok. Budapest.

SZENDREY ANITA, 2010: *Adalékok a beregszászi római katolikus egyház történetéhez (1938-1944)*. In.: *Acta Beregsasiensis 2010*. 1 szám. Ungvár. (PoliPrint Kft.)

TÓTH LEVENTE, 2003: *A leventeintézmény története. Leventeoktatás Kárpátalján*. [Szakdolgozat] II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék. Beregszász.

Levéltári források

KTÁL. – Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi részlegének irataiból:

KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 20., cmp. 3. [old.]

KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 5. [old.]

KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 34. [old.]

KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 23., cmp. 37- 38. [old.]

KTÁL. Fond 32, opisz I., od. zb. 49., cmp. 10. [old.]

KTÁL. Fond 42, opisz II., od. zb. 4., cmp. 29. [old.]

KTÁL. Fond 42, opisz II., od. zb. 7., cmp. 29. [old.]

KTÁL. Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 1. [old.]

KTÁL. Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 4-6. [old.]

KTÁL. Fond 1506, opisz I., od. zb. 7a., cmp. 1-208. [old.]

Melléklet

Melléklet I.

A M. kir. VI. honvéd hadtestparancsnokság

Levente
a felszabadított felvidéki járásokba

mintaszázadok

bevonulása

Járási katonai pk.

Csap. 1938 évi november hó 17-én

Ungvár

A Hfp. XI. 8-án kelt 34674/el. sz. kik. 1938 rendeletét kivonatossan a szükséges intézkedések megtétele céljából az alábbiakban közlöm:

Levente mintaszázadok XI. 27-től a felszabadult járások területét meglátogatják. Beregszászi jár. ter-ére, Szatmár- Ugocsa-i Munkács-i, jár. területére, Baranyai, Ungvárra a Szabolcsi teng. fel. által felállított századok mennek:

1./ A századok szervezete:

1 Testnev. tiszt, mint kísérő ellenőrző tiszt

1 lev. vez. főokt. mint szd. parancsnok.

3 lev. főokt. szakasz parnok.

3 levente szakasz

1 levente menetzene.

2./ Öltözet és felszerelés.

Tisztek részére menetöltözet tábori sapkával

Oktatók részére az előirt leventeoktatói formaruha

Leventék részére: az előirt posztó levente díszruha.

Századon belül azonban az öltözködés feltétlenül egyöntetű legyen.

Felszerelés:

Kenyértarisznnya, derékszűj, fapuska. Hátizsák csak akkor, ha azzal az egész század egyöntetűen ellátható.

Egyéb felszerelés /: mint polgári köpeny, bekecs, takaró, stb.:/ a honvédség alakulataitól a helyszínen igényelt vagy bérelt járműveken kell szállítani.

Tekintettel arra, hogy az előírt levente köpenyek nem állnak rendelkezésre, a kivonulások, köpeny nélkül történnek.

3./ Működés, századok feladata.

a./ A felvidéki ifjúság ünnepélyes üdvözlése a testvéri összetartozás kimélyítése és a későbbi kiépítendő levente intézmény részére az ifjúság megnyerése.

b./ A leventeintézmény lényegének s feladatának ismertetése /: a csehek a magyar leventét szándékosan, mint „komitácsit” állították a felvidéki lakosság elé, akik csak gyűjtogatásra és öldöklésre tanítanak. Ezt a tévhitet el kell oszlatni. A levente intézmény célja erkölcsileg, szellemileg és testileg erős nemzedék nevelése. Egy szebb és boldogabb magyar jövő érdekében:/

c./ Rövid lelkesítő műsorszámokkal /ének, szavalat, tornamutatványok, zárt rendű gyakorlatok, tábortűz és egyéb ügyesség mutatóványok révén/. Az intézmény népszerűsítése.

d./ A felszabaduló testvérek jelképes felavatása magyar leventév, ünnepélyes kézfogással és levente sapka ajándékozásával. /Lásd az anyagi részt./

e./ a teljes vagyontalan ifjak megvendégelése élelmiszerekkel való ellátása, bajtársi szeret nyilvánítása, egyéb kisebb ajándék és emléktárgyak kiosztásával / „ LEVENTEÜJSÁG”

néhány könyv stb./ Az érintett teng. felek a fentiek figyelembevételével gondosan készüljenek fel és az ottartózkodás egész tervét ünnepek programján napokra, időpontokra osztva készítsék el.

Az előkészítő munkálatokat úgy kell megtenni, hogy a századok november 27-én a felszabadult járási székhelyre lehetőleg délelő beérkezessenek. Kassától K-ra lévő területre bevonuló szd-pk-okutbavonulása külön parancsra történik. Az előkészített programnak a helyi viszonyok figyelembevételével történő sűrűlődsmentes lebonyolítása céljából századonként 1-1 jó fellépésű az ünnepélyek rendezésében járatos lev. okt-t kell előre küldeni s felszabadult járási székhelyekre. Ezek feladata az elkészített műsornak a helyi viszonyokhoz való illesztése illetve a részletek megbeszélése és előkészítése az illetékes járási katonai parancsnok útján.

A felszabadult járások kat pk-i intézkedjenek az iránt, hogy a járások ifjúsága a levante századok érkezéséről tudomást szerezzenek /:kihirdetés kidoboltatás:/

f./ A területileg illetékes városi és jár ill. seregtest pság a leventeszázadok eme működését a legmegsebzbbmenőleg támogassák :/szállítás elszállásolás, étkezés stb./ ezekre vonatkozóan idejekorán intézkedjenek. A századok működési idejük alatt az illetékes megszálló vdd⁴¹ pságnak vannak alárendelve. A századok működési ideje 4 nap. Itálánosságban az alábbi tervet szerint.

Bevonulás a felszabadult járási székhelyekre, itt a járás területéről összesereglett ifjúság üdvözlése és ünnepély előre elkészített program szerint.

Ezután a század előre elkészített szakaszokra oszolva bejárja a járás nagyobb községeit.

4./ Magatartás

Minden alkalommal fegyelmezett és katonás legyen, különösen fontos az mikor a járás székhelyén történő ünnepélyes üdvözlés és fogadtatás után a századok szakaszokra tagozódva a nekik kiutalt területeket bejárlják.

Az elszállásolás egységenként történjék.

A felvidéki ifjúsággal való érintkezést a bajtársi és testvéri szeretet jellemezze. Szeretettel és őszinteséggel keressük mindazt ami összeköt bennünket és gondosan kerüljük azt amivel esetleg fájó érzéseket okozhatunk nekik.

Különösen ügyeljünk arra, hogy anyagi vonatkozásban visszaélés ne történjék. Kíméletlenül lépünk fel minden üzérkedő szándék ellen ami mostani hazafias lelkesedést ki akarja használni. Inkább adni mint elfogadni.

Baráti szeretettel öleljük keblünkre szlovák, rutén és német ifju bajtársainkat s legyünk tekintettel érzékenységre. A tót elnevezést feltétlenül kerülni kel és ha szükséges a szlovák kifejezést kel használni. Akadozó magyar beszéden és tótos kifejezésen ne mosolyogjunk. A magyar Cserkész Szövetség intézkedései szerint egyes századokhoz 1-1 cserkész tiszt által vezetett cserkész szakasz is csatlakozni fog.

5./ Anyagi intézkedés.

A felvidéken az élelmezés elvileg s megszálló honvéd csapatoknál a közétkezés keretében biztosítandó. Az erre vonatkozó igény az illetékes alakulat parancsnokságának, vagy gazdasági hivatalának, lehetőleg a megelőző napon az igénybeveendő adagok számának közlése mellett bejelentendő. Az igénybe vett közétkezési adagok ellenértéke nyugta ellenében azonnal megtérítendő. Olyan helyeken, ahol a honvédségi közétkezésekhez való csatlakozás nem lehetséges a vezetők igyekezzenek az étkezést egyszerűbb vendéglőkben átalányösszegért biztosítani. Gondosan örködjének azonban, hogy a kiszolgáltattott ételek minőség és mennyiség szempontjából a fizetett térítéssel arányban álljanak. Az őslakosságnak élelmiszerekért való zaklatása feltétlenül kerülendő. Az elkerülhetetlenül szükséges fuvart

⁴¹ vdd – vegyes dandár

elsősorban a legközelebbi honvéd alakulattól kel igényelni. Ha az nem tudna rendelkezésre bocsátani akkor megegyezés /:bér:/ útján kelé a szállításról gondoskodni. Egészségügyi tekintetben a legközelebbi honvéd orvoshoz kell fordulni.

381116/19 Hdm. I. c. 1938.

7. ö. dd. 381121./5. Hdm- 1938.

5/b oldal

K.jegyzősegeket értesíteni, hogy az ifjúságot a járási székhelyre hozzák. Elszálasoláslról a városi elszálasoló hivatal útján gondoskodni, élelmezésről valamelyik csapatnál térítés ellenében gondoskodni. __

Városi kat. parsággal megbeszélni

*olvashatatlan aláírás
pecsét*

(M. Kir. Ungvár-i Járási

katonai parancsnokság

1938 évi november hó 2/n.)

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi részlege: Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 4-5. [old.]

Melléklet II.

M. kir. honvéd vezérkar főnöke.

Polgári csoport.

(H.M. vkf. 3. oszt.)

Leventeintézmény
helyiségek megállapítása

céljaira

alkalmas

138 Fr/908 Évg on 8 XI. 28

Budapest, 1938. évi november hó 21-én.

A leventeintézmény a felszabadult területeken is beszerzésre kerül.

Ezt megelőzőleg biztosítani kel ezen intézmény számára mindazon helyiségeket és berendezéseket, melyek eddig is ezt a célt szolgálták.

A cseh-szlovák uralom alatt a felszabadított városokban és egyes helységeken ugyanis számtalan, a leventeintézményhez hasonló egyesület és szervezet működött, melyeknek otthonaik, hivatalos helyiségeik, sport- és lőterek stb. voltak, amely ingatlanok jelenleg legnagyobbbrészt gazdátlanul állnak, felszerelési és berendezési tárgyait pedig a lakosság egyes helyeken széthordta.

Ilyen egyesületek pl.:

a Nemzeti Gárda,

a Lövész Szövetség,

a Lövész Egyesület,

a Szokol Egyesület,

a Lovas Szokol Egyesület,

a Paraszt Lovasság,

az Orel Egyesület,

a Csehszlovák Nemzeti Lövész Egyesület,

a Szabadság Őrsége (Star Svoboda/,

a Csehszlovák (Kommunista) Munkás és Torna egyesület,

az Állami Nemzeti Ifjúsági Munkatáborok,

a Cseh Cserkész alakulatok,

a Duna Őrség (cseh vízcserkész egyesület),
a Rodobrana stb., stb.

Ezen egyesületek ingatlanjainak nyilvántartására az alábbiakat rendelem:

a./ a katonai járási (városi) parancsnokok útján állapítsa meg, hogy területén ezekől a tulajdonjogi viszonyok feltüntetése mellett hol, milyen ingatlanok vannak, melyek leventecélokra felhasználhatók volnának;

b./ ha vannak ilyenek, úgy azoknak ingóságaikkal együtt való leltárba vételéről, ha kell megfelelő őrzéséről (lezárás, felirati táblával való ellátás stb.) gondoskodják;

c./ kutassa fel és vegye nyilvántartásba azokat a helyiségeket is, amelyek eddig nem voltak ugyan az előzőekben felsorolt egyesületek használatában, de leventecélokra alkalmasak lennének;

d./ akadályozza meg, hogy a leventecélokra alkalmas és szükséges ingatlanokat és ingóságokat (nagyobb városokban 3-4 levente otthon és sporttér, kisebb helyiségekben egy is elég) társadalmi egyesületek más célokra igénybe vegyenek.

Az a-d./ pontra vonatkozó nyilvántartását és ez irányban tett előgondoskodását f. évi december hó 10-ig ide jelentse.

Kapják: I., II., VI. és VII. hdt. pság-ok annyi példányban, hogy összes járási kat. parancsnokaikat elláthassák.

381121/8. Hdm. vkf. polg. csop.

*Körjegyzéseknek kiadni jelentés tételre.
olvashatatlan aláírás*

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi részlege: Fond 254, opisz I., od. zb. 24., cmp. 6. [old.]

Melléklet III.

A Munkács vidéki járás főszolgabírójának iratai között szereplő leventeoktatói szerződések főbb adatai⁴²

Nº	Oktató neve	Lakhely	Rang	Levente csapat/ok	Fizetés (Pengő)
1.	Ács Lajos	Kálnik	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / Kálnik, <i>olvashatatlan</i>	47+8
2.	Andráskó Aladár	Sztrabicsó	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói-, gorondi csoport szakasz és csoport pk. ⁴³	45+5
3.	Bácskay Ágoston	Ignéc	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / iványi-, klacsanói	25+7

⁴² A nevek egyes esetekben nem teljesen pontosak vagy olvashatatlanok. Ezen adatok helyesbítése folyamatban van.

⁴³ pk. – parancsnok. Ha ki van írva hogy szakasz, akkor csak a szakasznak, ha nincs abban az esetben az egész csapatnak a parancsnoka.

4.	Bakos András	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / A. csoport 1. szakasz pk.	20
5.	Balázs László	Újdávidháza	oktató jelölt	munkácsi járás VII. körzet / újdávidházi szakasz pk.	12
6.	Balla Ferenc	Kajdanó	oktató jelölt	munkácsvidéki járás IV. körzet / Kajdanói-, benedeki szakasz	12
7.	Bellovics Elemér	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / A. és C. csoportjának szakasz pk.	40
8.	Bendák András	Beregkisalmás	oktató	beregkisalmási szakasz	20
9.	Biczó Péter	Orosztelek	oktató	Beregrákos „B” csapat, szakasz pk.	16
10.	Bidzilya András	Drágabárbfalva	oktató jelölt / szakasz parancsnok	drágabárbfalvi, maszárfalvi, árdánki, nyíresújfalú	48
11.	Biszaha András	Sztánfalva	oktató jelölt	munkácsvidéki járás II. körzet / 6. csoport, szakasz pk.	12
12.	Bors Szilveszter	Lokó	csoport pk.	<i>olvashatatlan</i>	180+8
13.	Bucher Gusztáv	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / A/I. csoport szakasz pk.	20
14.	Bulecza Pál	Ignéc	főoktató	ignéci levente és lövész szakasz pk.	20
15.	Choma Miklós	Újdávidháza	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / újdávidházi	25+5
16.	Derkács Emil	Csapolc	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / csapolci szakasz	20
17.	Dudás Illés	Újdávidháza	oktató jelölt	munkácsi járás VII. körzet / újdávidházi szakasz pk.	12
18.	Dufinec Géza	Klacsanó	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / klacsanói szakasz pk.	20
19.	Dufinec Iván	Újdávidháza	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / újdávidházi szakasz pk.	20
20.	Echsmidt József	Felsőkerepec	főoktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 3. csoport, szakasz pk; 4. csoport, csoport pk.	50+2
21.	Ecksmidt József	Felsőkerepec	főoktató	kustánfalvi és beregleányfalvi	80+4

				csoport pk., felsőkerepeci szakasz pk.	
22.	Ekschmiedt Péter	Újdávidháza	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / ujdávidházi szakasz pk.	20
23.	Erdődy Mihály	Kálmik	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / kuzminai, oroszkucsova, kálmiki szakasz	20+2
24.	Falesz Gyula	Nagylucska	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / nagylucscai C csoport, A és B csoportjához szakasz pk.	65+5
25.	Fedák László	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / A. csoport szakasz pk.	20
26.	Gerzánics János	Repede	oktatói	munkácsi járás VIII. körzet / 6. csoport, szakasz pk.	16
27.	Gorondi Pál	Oroszvég	oktató	munkácsi járás VIII. körzet / 1. és 2. csoport pk.	39+8
28.	Guti László	Lokó	alcsoporthoz pk.	lokói szakasz pk.	20
29.	Gyurcsek Géza	Nagylucska	oktatói	munkácsi járás VII. körzet / B., C., csapat, szakasz pk.	32
30.	Havasi Zoltán	Lóka	alcsoporthoz pk.	lókai szakasz pk.	20
31.	Hegedüs László	Ujklenóc	főoktató	munkácsi járás VIII. körzet / 4., 5. csoportjához csoport pk. és a munkácsi járás VI. körzet / 3. csoport, szakasz pk.	69+10
32.	Horváth András	Pisztraháza	oktató jelölt	munkácsvidéki járás II. körzet / 7. csoport, szakasz pk.	12
33.	Horváth László	Makarja	oktató	makarjai szakasz	20
34.	Horváth László	Pisztraháza	oktató jelölt	munkácsvidéki járás II. körzet / 7. csoport, szakasz pk.	12
35.	Hromják Emmánuel	Orosztelek	főoktató	Beregrákos „A” és „B” szakasz pk.	40
36.	Hudák István	Frigyesfalva	oktatói	munkácsi járás VI. körzet / 1., 2., 3., 4., 5. csoport és a munkácsi járás VIII.	113+14

				körzet / 4. csoport, szakasz pk.	
37.	Jedók István	<i>olvashatatlan</i>	főoktatói	<i>olvashatatlan</i>	70+2
38.	Juhász Sándor	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / B. és C. csoport szakasz pk.	40
39.	Kacsur György	Hribóc	oktató	hribóci szakasz pk.	16
40.	Kampó László	Bubuliska	oktató	bubuliskai szakasz pk.	16
41.	Kápusztej Dénes	Sztrabicsó	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói; gorondi szakasz pk.	45+5
42.	Kercsa György	Sztrabicsó	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói-, gorondi szakasz pk.	40
43.	Kevacskó János	Bárdháza	főoktatói	2. bárdházi csoport	25
44.	Kodris Demeter	Ormód	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 8. csoport szakasz pk.	12
45.	Koncs János	Závidfalva	főoktatói	závidfalvi	25
46.	Kosztrub György	Repede	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 6. csoport, szakasz pk.	12
47.	Kovács Béla	Zsulér			20
48.	Kozel György	Zsulér	oktató jelölt	lókai szakasz pk.	12+2
49.	Kucsinka János	Sztrabicsó	oktató jelölt	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói szakasz pk.	12
50.	Kurtán János	Zsulér	oktató	zsuléri és lokói szakasz pk.	32+2
51.	Küzdényi Sándor	Benedeki	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / kajdanó- benedeki alcsoport	20
52.	Lengyel Mihály	Romocsafalva	oktató jelölt	beregi, kisalmási, makarjai, závodfalvi szakaszok	30+4
53.	Lohucsek István	Pisztraháza	oktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 7. csoport pk.	25
54.	Majercsik István	Nagylucska	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / A., B., C., csoportok szakasz pk.	60
55.	Makó Péter	Cserlenő	főoktató	cserlenői levejte és lövész alcsoport pk.	20
56.	Málec László	Kajdanó	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / kajdanói- , benedeki szakasz	20
57.	Malinics Géza	Závidfalva	oktató	závidfalvai	16

58.	Malyár János	Beregrákos	főoktató	Beregrákos „A” csapat, szakasz pk.	20
59.	Mangur Ferenc	Kislécfalva	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 7. csoport pk.	12
60.	Markovics János	Kölcsény	főoktatói	munkácsi járás VIII. körzet / 3. csoport pk.	25+5
61.	Martin György	Kölcsény	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 1., 3. csoport, szakasz pk.	24
62.	Menyhárt László	Beregrákos	főoktató	Beregrákos „A” és „B” szakasz pk.	40
63.	Menykő József	Ormód	oktatói	munkácsi járás VIII. körzet / 8. csoport pk.	20+5
64.	Mezei István	Kislécfalva	oktató	munkácsi járás VIII. körzet / 7. csoport pk.	20+5
65.	Molnár T. Mihály	Beregrákos	oktató	munkácsvidéki járás II. körzet / cserlenői szakasz pk.	16+2
66.	Mózer László	Kendereske	oktatói	munkácsi járás VIII. körzet / 1. és 3.csoport, szakasz pk.	32
67.	Nemes László	Borhalom	oktató jelölt	borhalmi szakasz pk.	12
68.	Neurohr Rudolf	Németkucsova	főoktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 2., 3. csoportjának csoport pk.	50+2
69.	Pák Zoltán	Kislucska	főoktató	beregfogarasi és sztánfalvi csoport pk.	60+4
70.	Pák Zoltán	Kislucska	oktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 6. csoport, szakasz pk.	16
71.	Palyuch György	Ódávidháza	főoktató	ódávidházai, alcsoport pk.	23
72.	Papp Jenő	Podhering	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 1. és 2. csapatának szakasz pk.	24
73.	Petróczi András	Beregkislamás	oktató	závodfalvi szaksz	20+2
74.	Pohareczky Imre	Kendereske	oktató	beregleányfalvi és kustánfalvi, szakasz pk.	32+2
75.	Pohareczky Imre	Kendereske	oktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 1. csoport, szakasz pk.	16+2
76.	Poratuszki András	Ballosfalva	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / ballosfalvi	22+3
77.	Purzsás Miklós	Nagylucska	főoktató	munkácsi járás VII.	45+5

				körzet / AI., C., csoportok utóbbihoz szakasz pk.	
78.	Romzsa Sándor	Klastromfalva	oktató	závidfalvi szakasz	20
79.	Rubics Demeter	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / C. csoportjának szakasz pk.	20
80.	Skira Jenő	<i>olvashatatlan</i>	oktatói	<i>olvashatatlan</i>	40
81.	Szarka László	Borhalom	oktató jelölt	borhalmi és lokói szakasz pk.	24
82.	Szidor Antal	Kálusik	főoktató	munkácsvidéki járás IV. körzet / medvegyóci pkuratóci szakasz	20+2
83.	Szidun Mihály	Cserlenő	oktató	cserlenői levente és lövész szakasz pk.	16
84.	Szmocskó János	Árdánháza	főoktató	árdánházi	25
85.	Szmozsánszky István	Iványi	főoktató	munkácsi járás VII. körzet / iványi-, klacsanói szakasz pk.	20+5
86.	Sznanykó András	Nagymogyorós	alcsoportpk	nagymogyorósi szakasz pk.	20
87.	Tangel Flórián	Bárdháza	oktató jelölt / szakasz parancsnok	makarjai és bárdházai szakasz	24
88.	Tangel József	Zsófiafalva	főoktató	munkácsvidéki járás II. körzet / 5. csoport, szaksz pk.	20
89.	Tar Géza	Beregrákos	oktató	munkácsi járás VII. körzet / iványi-, klacsanói szakasz pk.	32+2
90.	Telyiha János	Nagymogyorós	oktató jelölt	nagymogyorósi szakasz pk.	12
91.	Thám György	Makarja	főoktató	beregkisalmási	25+28
92.	Tigyir Péter	Repede	főoktató	munkácsi járás VIII. körzet / 6. csoport pk.	25+5
93.	Tihanyi Endre	Felsőviznice	oktató	munkácsi járás VI. körzet / 3. csoport és a munkácsi járás VIII. körzet / 4. csoport, szakasz pk.	40+5
94.	Tógel György	Bárdháza	főoktató (makarjai) / szakasz parancsnok (bárdházai)	makarjai és bárdházai	45
95.	Tokár György	Beregfogaras	oktató jelölt	munkácsvidéki járás II. körzet / 5. csoport,	12

				szakasz pk.	
96.	Tóth György	Sztabicsó	oktató jelölt	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói-, gorondi szakasz pk.	24
97.	Turisz András	Újklenóc	oktató jelölt	munkácsi járás VIII. körzet / 4. csoport, szakasz pk.	12
98.	Valenta Ferenc	Sztrabicsó	oktató jelölt	munkácsi járás VII. körzet / sztrabicsói-, gorondi szakasz pk.	24
99.	Volosin Gábor	Bukovinka	oktatói	munkácsi járás VIII. körzet / 6. csoport, szakasz pk.	20
100.	Weisz Márton	Kendereske	oktató jelölt	munkácsvidéki járás II. körzet / 4. csoport, szakasz pk.	12
101.	Wiszucsek József	Zsófiafalva	oktató jelölt	sztánfalvi, szakasz pk.	12+2
102.	Zahoránszky Sándor	Nagylucska	főoktatói	munkácsi járás VII. körzet / A., B., C. csoport és szakasz pk.	70+10
103.	Zloczky Jenő	Árdánháza	oktató	2 árdánházi szakasz	20

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi részlege: Fond 1506, opisz I., od. zb.
7a., cmp. 1-208. [old.]

ERNEI JÚLIA:

A ROMÁN KULTÚRPOLITIKA EVOLÚCIÓJA A CEAUȘESCU-KORSZAK UTOLSÓ KÉT ÉVTIZEDÉBEN

Irodalomtudományok Doktori Iskola
Debreceni Egyetem

Témavezető: dr. Takács Miklós

Egy nép kultúrája mindenkor szervesen és elválaszthatatlanul összefügg a korrallal, amelyben létezik, épp ezért egy kultúra megértése nem lehetséges azon történelmi folyamatok megismerése és megértése nélkül, melyek az adott korban lezajlottak. Dolgozatomban a román kommunista rezsim által követett kulturális irányvonalat, az életre hívott nacionalista mítoszt és személyi kultuszt próbálom feltérképezni a rendszer utolsó két évtizedében.

1. Az 1971-es „kis kulturális forradalom”

Az 1960-as évek második felét Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülése és a külső nemzetközi körülmények hatására egy részleges liberalizációs hullám jellemezte, amely a román társadalom és a romániai kisebbségek kulturális életére egyaránt kiterjedt. Az 1968-as Dubček vezette csehszlovákiai reformkísérlet és az egyre fokozódó belföldi feszültség Ceaușescuban a fenyegetettség érzését keltették. A problémák elkendőzése és a közhangulat javítása érdekében időleges engedményekre szánta el magát politikájában. Azt az illúziót keltette a társadalomban, hogy a szocialista rendszer emberarcú változatának kialakítására törekszik. Az ötvenes évek szigorához képest az ország nyitottabbá vált a nyugati áramlatok irányába, kevésbé vonták ellenőrzés alá a művészeti alkotómunkát, így a kultúra is némi fellendülést mutatott¹, ami nem mondható el sem az előző sem a későbbi években. A művelődéspolitikai nyitás mellett gazdasági téren is érezhető volt a fellendülés.

Az enyhülés időszakában született intézkedéseket a kettősség és ellentmondásosság jellemezte: néhány határozat látszólag a kisebbség javát szolgálta, de ezzel egyidőben folytatódott a kisebbségellenes politika. Az első kategóriába tartozó újítások kerültek a magyarság számára valóban lényeges, komoly kérdéseket. Megalapítottak néhány kirakatintézményt, amelyektől az értelmiség az anyanyelvi oktatás kérdésének megoldását remélte. Ilyen volt a Magyar és Német Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa², valamint a pártvezetés által ismét felállított Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Igazgatósága, élén Demeter Jánossal. Néhány románnal összevont magyar iskola újra önállósulhatott, engedélyezték több diáklap indítását, a kolozsvári 7. számú líceum fölvehette Brassai Sámuel, a gyergyószentmiklósi líceum pedig Salamon Ernő nevét.

1970-ben megalakultak a magyar kisebbség kulturális életében fontos szerepet játszó új orgánusok: A *Hét* című kulturális hetilap, a *Kriterion* könyvkiadó és a Román

¹ Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956-1989, Budapest, Napvilág, 2007, 150.

Lásd: Chaterin Durandin: A román nép története. Budapest, Maeceneas, 1998.

² Ennek előzményeként 1934–1944 között működött a Magyar Dolgozók Szövetsége, 1944-1953 között pedig a Magyar Népi Szövetség. Ez utóbbi vezetőinek egy része az „önfeloszlatakor” már börtönben ült.

Televízió magyar adása. Ám ez a lépés sem történt hátsó szándék nélkül: a pártvezetés a könnyebb ellenőrzés céljából mindegyik székhelyét Bukarestben állapította meg.

Az engedményekkel egyidőben folytatták a magyarlakta vidékek elrománosítását az egy évtizeddel korábban beindított iparosítás révén.

Az enyhülés időszaka nem bizonyult hosszú életűnek. Az 1971-es év olyan változásokat hozott, amely az ország politikai, társadalmi és kulturális életét egészen a rendszerváltásig meghatározta.

1971 júniusában Ceaușescu feleségével, Elena Ceaușescuval, Pekingbe és Phenjanba látogatott. Itt ismerkedett meg közelebbről a Mao Ce-tung által megteremtett marxista-leninista eszmeáramlaton nyugvó maoizmussal, a Kim Ir Szen-féle dzsudze ideológiával és az ezekkel járó személyi kultusz szélsőséges formáival. Mindezek akkora hatást gyakoroltak a román államfőre, hogy tervbe vette a kínai típusú kultúrpolitika romániai meghonosítását.

Paul Niculescu Mizil³, a Román Kommunista Párt Végrehajtó Bizottságának volt tagja és Ana Maria Cățanuș⁴ az ideológiai irányváltást nem a közel-keleti látogatástól datálja, mint a román kommunista rezsim legtöbb kutatója. Szerintük a radikális reform a X. kongresszustól számítható, az 1971-es fordulat pedig ennek következményeként csak siettetette a folyamatot.

2. A Júliusi tézisek

A párt Központi Bizottságának júliusi ülésén Ceaușescu tizenhét pontos javaslatot terjesztett elő, mely kijelölte a reform alappilléreit. A *Júliusi tézisek* néven elhíresült program⁵ „előirányozta” mindazt a kulturális rombolást, amelyet a kommunista rezsim az elkövetkezendő tizennyolc évben visz véghez a sokat emlegetett „sokoldalúan fejlett” szocialista társadalom⁶ és a szocializmus építésének címszava alatt. A javaslatokból, melyeket egy évvel később (1971. július 6-án a párt Központi Végrehajtó Bizottságának ülésén) már párthatározatok szintjén fogadtak el, világosan kiolvasható, hogy a párt nagyon is tisztában volt vele: Románia sokszínű és soknemzetiségű kultúrája csak akkor formálható a meghirdetett tudományos szocializmus ideológiájának képmására, ha minden szintjén egyazon időben, párhuzamos intézkedésekkel indítja el a radikális reformot.

A tézisek nyíltan kimondták, hogy a párt összes szerveit és szervezeteit aktiválva átveszi a kulturális élet minden területe felett az irányítást és az ellenőrzést. Ez azt eredményezte, hogy megszűnik a tanügy, a sajtóorgánumok, a képzőművészet, az irodalom, a színház és film szuverenitása, amelyek ezentúl kizárólag a politikai-ideológiai nevelést kell aktívan szolgálják és terjesszék. Kötelesek továbbá elzárkózni minden „szocialista filozófiától idegen” áramlattól, amelyek „ideológiailag ártalmas” hatást gyakorolhatnak a népre, legfőképpen a felnövekvő generációkra. A kultúra ilyen módon történő sterilizációja közvetetten az értelmiség felszámolására irányult, az új szocialista

³ *O istorie trăită*. București, Editura Enciclopedica, 1997.

⁴ *Sfârșitul perioadei liberale a lui Ceaușescu: Minirevoluția culturală din 1971*. București, Institutul național pentru studiul totalitarismului, 2005.

⁵ Magyar nyelven megjelent az Előre 1971. július 8-i, 25. évf. 7860. számában Nicolae Ceaușescu elvtársnak az RKP KB Végrehajtó Bizottsága elé terjesztett javaslatai a politikai-ideológiai tevékenységnek, a párttagok, az összes dolgozók marxista-leninista nevelésének javítására vonatkozó intézkedésekről címmel

⁶ A párt X. kongresszusán 1969-ben hirdetik meg először a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom eszméjét.

Romániában ugyanis a munkásosztály került piedesztálra⁷. Egy lecsupaszított, beszűkült és elszigetelt kultúrába száműzött értelmiség nélküli nép könnyebben befolyásolható. A manipuláció törvényszerűen maga után vonja a kiszolgáltatottságot, így a társadalom egyszerűbben felhasználható a rezsim érdekeinek kiszolgálásában.

A pártfőtitkár a tézisek legelején a munkásosztály „nemzetiségre való tekintet nélkül”-i erősebb egységben és testvériségben való még szorosabb összeolvadását szorgalmazta. A munkásosztály tagjai, legyenek azok románok, magyarok, németek, szerbek vagy más nemzetiségűek, „közös érdektől és céltól hajtva” együttes erővel kell részt vegyenek a „közös haza” fejlesztésében. Ugyanitt hívta fel a figyelmet a nacionalizmus minden megnyilvánulásának visszaverésére, amely – bár nyíltan nem hangzott el – értelemszerűen nem a párt által generált többségi nacionalizmusra vonatkozott. Ezek a kijelentések már burkoltan hordozták az asszimilációs törekvéseket.

Mint a fentiekből kiderült, a *Júliusi tézisek* középpontjában a politikai-ideológiai nevelés állt. A javaslatok 1. tételében ennek megszervezését és vezetését a megyei pártbizottságok és irodák, az összes pártszervezet, az aktivisták, a propaganda valamint minden kommunista polgár feladataként határozták meg. Különös hangsúlyt fektettek az iskolások és egyetemisták politikai nevelésére. Az erre vonatkozó intézkedéseket a 6. és 7. tételben fogalmazták meg. A tanügyminisztériumnak gondoskodnia kell arról, hogy az iskolák tantervei megfeleljenek a szocialista nevelés szempontjainak. Különös hangsúlyt kell fektetni a társadalomtudományokra (például alkotmánytan, politikatudományok, szociológia), amelyekbe be kell emelni a tézisek doktrínáit. Ceaușescu kihangsúlyozta: növelni kell a tanárok felelősségét a diákság ideológiai nevelésében, valamint intézkedésekkel kell erősíteni a tanügyminisztériumhoz tartozó igazgatóságok beilleszkedését a párttevékenységekbe a propagandaosztály irányításával. A tanintézmények politikai tevékenységéért a párt Központi Bizottságának titkárságát, valamint a megyei és városi szinten működő pártirodákat tették felelőssé. A tanügyi dolgozók nyári felkészítő programjainak egyharmadát a politikai információk és problémakörök feldolgozásnak szentelték. Kiemelték továbbá az iskolások és egyetemisták kozmopolitizmustól és a kapitalista országoktól kölcsönzött művészeti „divatok”-tól való megóvásának fontosságát.

A tézisek második fele a művészetre és a sajtóra mért csapást. A 8. pont kimondta: a szociálpolitika akadémiai szerepének növelése érdekében az aktuális ideológiai nézetek helyet kell kapjanak a kulturális tevékenységben és a művészeti alkotásokban, amelyekből ki kell szorítani az idegen ideológiai befolyásokat, hogy minél inkább érvényesülhessen a párt politikájának materialista-dialektikus filozófiája. A 9. tétel ugyanezt a gondolatmenetet viszi tovább: a sajtó szerepét is növelni kell a párt ideológiájának terjesztésében. Ebbe a folyamatba bevonandóak a művészeti és kulturális kiadványok is, amelyek a szocialista irodalom felé kell irányuljanak, és tilos elszakadniuk a szocialista valóságtól. A művészet új feladata a haza és a szocialista társadalom szolgálata, valamint a munkástömegek megszólítása. Ugyanezt a szerepet szánták a rádióknak és a televízióknak, amelyek repertoárjukat a hazai és a szocialista országok „értékes műveinek”, műsorainak, filmjeinek, színdarabjainak és zenés darabjainak bemutatásának szolgálatába kell állítsák. A nemzetközi kultúrából átvett „mély szociális tartalommal” és „fejlett filozófiai eszmékkel” bíró adásokkal szintén a munkásosztályra és parasztságra kell fókuszáljanak, alkotó-és előadóversenyekkel ösztönözve őket forradalmi dalok írására. Ezen kívül betiltottak minden olyan műsort, amely a párttól idegen ideológiailag „ártalmas felfogást” közvetített, többek között a burzsoá életformát és az erőszakot. A humoros és satirikus

⁷ Györffy Gábor más véleményen van a *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában* című könyvében, hogy a Ceaușescu-rezsim ideológiája szerint a szocializmus építésének záloga már nem a munkásosztály, hanem a szocialista nemzet, amely átveszi a proletariátus szerepét. 149.

műsorok a társadalom negatív jelenségei ellen kell irányuljanak. A 11. pont kimondta: kizárólag a kommunista nevelésnek megfelelő irodalmi publikációk, könyvek és kiadványok láthatnak napvilágot. Ezzel szemben kizártak minden olyan művet, amely árthat a szocializmus építésének. A 12. tézis előtérbe helyezte a színházban, az operában, a balettben és az esztrádszínházban a hazai és a szocialista országokból való „harcos forradalmi jellegű” alkotásokat, és szigorította a klasszikus repertoárból való válogatást. Ugyanez a pont rendelkezik affelől, hogy a repertoár összeállítása és ezáltal gyakorlatilag ezen intézmények művészeti irányítása a pártbizottságok hatáskörébe kerül: „A megyei és municípiumi pártbizottságok felelnek a hivatásos művészeti intézmények, valamint a kultúrházak és művelődési otthonok műsorának helyes összeállításáért.”⁸ A 13. pont korlátozta a mozikban a detektív- és kalandfilmek műsorra tűzését, míg az erőszakot, vulgaritást és a burzsoá életet teljesen száműzte a filmvászonról. A 14. tézis az eddigieknél nyomatékosabban megerősítette, hogy a politikai nevelés nem csak az ideológiai intézmények és párttagok feladata, hanem az egész kulturális életé, beleértve a tanügyet és a művészetet egyaránt. A 16. számú javaslat a propaganda tevékenységének fellendítését célozta meg a Központi Bizottság ideológiai-, kulturális- és sajtóbizottsága erőteljesebb fellépésének ösztönzésével.

A *Júliusi tézisek* megjelenésével kezdetét vette a „kis kulturális forradalom”-nak gúnyolt program fokozatos megvalósítása, amely a végletekig fokozott személyi kultuszban, a kultúra hazafias kultúrává alakulásában, a propagandaművészet felerősödésében, a kisebbség asszimilációs politikájában és a tanügyi reformban öltött testet.

Már a hatvanas években is nyilvánvalóvá vált, hogy Románia a szocializmus építéséről alkotott elképzelése különbözik a többi európai szocialista országokétól, a Távol-Kelettel szemben tanúsított szimpátiája azonban egyértelművé tette, hogy külön utakon kíván járni, a Szovjetunióval szembekerülő államokat követve. Románia fokozottan védte szuverenitását. A szovjet megszállással kapcsolatban a propaganda azokat a jelszavakat állította előtérbe, amelyekkel a pártvezetés saját független politikáját támasztotta alá. A hetvenes évektől kezdve egyértelműen kijelentette a demokratikus államok számára is, hogy nem hajlandó beleszólást engedni kínai típusú politikájába, és nem óhajtja sem a kül-, sem a belügyeit megvitatni más országokkal. „Természetesen, Romániában ma már nincsenek olyan erők, amelyek veszélybe sodorhatják a forradalmi vívmányokat, és bármilyen külső beavatkozási kísérlet beleütközne az egész nép szilárd harcába, mert a nép eltökélt szándéka felépíteni az új társadalmi rendet, megvédeni az új életet, a függetlenséget és szuverenitást.”⁹

3. A nacionalista mítosz

A IX. kongresszustól kezdődően a hatalom mindenhatóként jelenítette meg önmagát a társadalmi élet minden rétegében. A párt elsődleges célja saját vezetői szerepének és teljhatalmának megerősítése volt. Ezt hivatott legitimizálni a nemzeti jellegű szocializmus, amely a hetvenes évek elejétől felváltotta a szovjet dogmatikus kommunizmust.¹⁰ Az új nacionalista diskurzust Ceaușescu a párt nemzeti és hazafias jellegére alapozta. A párt a román nép hagyományainak mindenható képviselőjeként jelent meg, amely a román nép

⁸ *Előre*. 1971. július 8. 25. évf. 7860. szám.

⁹ Nicolae CEAUȘESCU: Előadói beszéd az RKP programjáról az ideológiai tevékenység javítására, az általános ismereti színvonal emelésére, és a tömegek szocialista nevelésére, valamint társadalmi viszonyainknak a szocialista és kommunista etika és méltányosság elveire való alapozására (1971. november 3.). Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1971, 19.

¹⁰ Lásd: GYÖRFFY Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*, Kolozsvár, Komp-Press, 2009, 149.

történelmi küldetését teljesíti be. „A hetvenes évek elejétől a propaganda rendszeresen felidézte az országot fenyegető külső ellenségképet. A folyamatos veszély hangoztatása ugyanakkor kialakította a hazát megmentő párt mítoszát, amely mindenkor képes arra, hogy megvédje a szocialista nemzetet a támadásoktól. Az ellenséges nemzetközi körök által kifejtett tevékenység az egész román nép ellenállásába ütközik.(...) A külső veszély megjelenítése és a megmentő mítosza az integratív propaganda céljai szerint a társadalom egységét és a párt körül tömörülő nemzet fogalmát rögzítette.”¹¹ A nacionalista mítoszt tehát egy sajátos történelmi szemlélettel alkották meg. E szerint a történelem során a román nép folyamatos harcot vívott a nemzeti egységért és függetlenségért az elnyomó erővel szemben, amely küzdelmet a párt hivatott folytatni. A szocialista jelent a szüntelen szabadságharcra nemesített, idealizált történelem tükreben, annak folytatásaként értelmezték¹², előre vetítve a „fényes kommunista jövő”-t. A párt a nemzet létfontosságú központjává lépett elő, amely „megbonthatatlan egység”-ben él a néppel. A propagandában, amely szüntelenül és indokolatlanul hirdette a román kultúra és tudomány felsőbbrendűségét, az ideológiai ellenfelek a nemzet ellenségeivel azonosultak.

A nacionalista elemek már 1968-tól felfedezhetőek a propagandában.¹³ Ceaușescu Kolozsváron mondott beszédében jelentek meg először a román történelem nagy vezérei (Ștefan cel Mare, Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul), akiknek szimbolikussá növesztett figuráit követendő példaként állították a „szocialista nemzet” elé.

A történelem újraértelmezésével egy nagy igényekre feljogosító „dicső múlt” teremtette meg a nacionalista diskurzus ideológiai folytonosságát, amely a politikai kultúra szerves részévé vált. Ezt az irányt megszilárdította 1974 novemberében a XI. pártkongresszus, ahol egy harmincöt oldalas történelmi áttekintéssel felállították a múlt újraértelmezésének alapjait a történészek számára.¹⁴

Ezzel a lépéssel a protokronizmus¹⁵ a hivatalos nacionalista ideológia alapelemévé avanszált, amely a nyolcvanas években a szélsőséges etnocentrizmussal jelentősen befolyásolta a kisebbségi politikát. Egyik alappillére jelentette a román nép területi folytonossága a Kárpát-medencében, amely Erdély Romániához való tartozását igyekezett igazolni. Az évszázados múlttal rendelkező dáko-román kontinuitás elméletet¹⁶ alátámasztó írások – amelyekkel Erdély múltját és történetét teljes egészében kisajátították – a hetvenes évek végétől sorra jelentek meg.

A Nicolae Drăgan és a Ștefan Pascu által létrehozott román történelmi iskola képviselői (Adrian Păunescu, Eugen Florescu, Eugen Barbu, Mircea Pop stb.) a nyolcvanas évektől a történelemhamisítás mellett sovíniszta tanyulmányokkal nyíltan uszítottak a magyar kisebbség ellen. 1981. május 21-én megjelent a *Flacăra* erősen nacionalista folyóirat hasábjain Mihai Fătu *Az 1940 augusztusi bécsi fasiszta diktátum és következményei* című cikksorozatának első része, melyet a második része után leállítottak a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának tiltakozás miatt. Ion Lăncrănjan *Beszéd Erdélyről*¹⁷ című 1982-ben megjelent esszégyűjteményében a dáko-román nép történelmi

¹¹ Uo, 151-152.

¹² Lásd FÖLDES, *i. m.*, 206.

¹³ A történelem és propaganda kapcsolatáról lásd bővebben Lucian BOIA: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, Kriterion, 2005.

¹⁴ Vladimir TISMĂNEANU: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Iași, Polirom, 2005, 242.

¹⁵ A protokronizmus elmélete először 1974-ben jelenik meg Edgar Papu *Protocronismul românesc* című cikkében a *Secolul XX* folyóiratban.

¹⁶ Ennek az elméletnek a képviselője volt korábban Nicolae Iorga (1871–1940) is. Az 50–60-as években pedig az elmélet egyik elterjesztője Constantin Daicoviciu (1898–1973) volt, aki halála előtt három évvel kifejtette, azt hiszi, az elmélet téves.

¹⁷ *Cuvânt despre Transilvania*. 1990-ben Szónoklat Erdélyről címmel jelent meg.

szerepének felnagyításával elvitatta a magyarok létjogosultságát Erdély területén. A könyv nagy felháborodást váltott ki. Megjelenésével nem csak a kisebbség, de néhány román politikus sem értett egyet. Harminchat magyar értelmiségi – köztük Sütő András, Kányádi Sándor, Gáll Ernő, Kántor Lajos, Lászlóffy Aladár, Balogh Edgár, Bodor Pál, Gálfalvi György, Gálfalvi Zsolt – beadványban fejezte ki tiltakozását a mű ellen.¹⁸

Az új történelmi elméleteket nem csupán a meghamisított tanulmányokkal, hanem a sokkal nagyobb tömegekhez eljutó, látványosságukban megkapóbb és könnyebben befogadható játék- és dokumentumfilmekkel is terjesztették, kialakítva így egy hamis történelem- és nemzetképet.

Magyarországon sokáig óvakodtak Erdély történetének feszegetésétől. Csak a hetvenes évek közepén került szóba, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete készítsen egy összefoglaló munkát. A háromkötetes *Erdély története* 1986 végén látta meg a napvilágot. Megjelenését a román párt személyes sértésként, mi több támadásként értelmezte, ezért kampányt indított a Tudományos Akadémia ellen. 1987. március 13-án az *Előrében* leközölték Mircea Mușat és Florin Constantiniu *Tudatos történelemhamisítás a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt*¹⁹ című gúnyiratát. A sort tovább folytatták a bukaresti *România Literară* hasábjain közreadott cikkek: az április 2-i számában Oliver Lustig *A horthysta terror áldozatainak emlékét sértő és meggyalázó torzítások és hamisítások*, a 9-i számban Dumitru Berciu, Lucia Marinescu, Iancu Fischer és Gheorghe Tudor *Hamis tételek a román nép és a román nyelv kialakulásáról*, majd a 16-i számban Nicolae Edroiu, Constantin Căzănișteanu, Ion Pătroiu és Gyémánt László *Nostalgia egy szomorú emlékü birodalom: az Osztrák-Magyar Monarchia után*. A cikkeket az *Előre* mellett a fontosabb magyar nyelvű kulturális lapok, mint *A Hét*²⁰, az *Új Élet*²¹ is kénytelenek voltak leközölni, később pedig könyv alakban is kiadták románul (*Jocul periculos al falsificării istoriei*), magyarul (*A történelemhamisítás veszélyes játéka*) és világnyelveken. A megaláztatás csúcsaként a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa is hevesen elutasította a magyarországi „történelemhamisítást”: „[...] kommunista felháborodással tapasztaljuk, hogy a Magyar NK-ban egyre nagyobb számban látnak napvilágot olyan tanulmányok, cikkek, könyvek és történelmi kézikönyvek, térképek, más tananyagok és propagandaanyagok, amelyekből egyaránt kiviláglik a román nép történetének nem ismerete és meghamisítása, támadás történik az ország területi épsége ellen. [...] Egész lényünkben fakadóan elutasítjuk a román nép történetének, mai nagy vívmányainak torzítására irányuló tudatos törekvéseket.”²²

Erdély Romániához való tartozását Ceaușescu előszeretettel hangoztatta beszédeiben is, így például az RKP KB 1988. november 28–30. között tartott ülésén XIII–XV. századi román fejedelemséggént emlegette.

A történelemhamisítás részeként be akarták bizonyítani, hogy a moldvai csángók román eredetűek. 1982. január 3-án a *Flacăra* első számában Radu Ștefan Ciobanu *Puncte de vedere asupra originii ceangăilor*²³ címmel megjelent cikkének végkicsengése, hogy a csángók bár részben magyar gyökerekkel bírnak, nagy többségük mégis román eredetű.

A nyolcvanas években a román történetírás másik kedvelt témáját jelentették az észak-erdélyi „horthyista-fasiszta terror”-t feldolgozó 1985-ben megjelent művek, mint például a Mihai Fătu és Mircea Mușat által szerkesztett *Teroarea horthystofascist în nord–*

¹⁸ Magyar Országos Levéltár XIX-1-j Rom. 1982/120. Lásd *Cartea Albă a Securității. Istorie literară și artistică. 1968-1989*. București, Presa Românească, 1995.

¹⁹ Eredetileg a *Contemporanul*-ban jelent meg, majd leközlik a nyugati sajtóban (többek között a *The Times*-ban) is.

²⁰ *A Hét*, 1987. ápr. 2. 18. évf. 14. szám, 1987. ápr. 16. 18. évf. 16. szám, 1987. április 23. 18. évf. 17. szám

²¹ *Új Élet*, 1985, 13. szám, 1986, 5. szám.

²² *A Hét*, 1987. márc. 12. 18. évf. 11. szám.

²³ Nézőpontok a moldvai csángók eredetének kérdésében

*vestul României. Septembrie 1940 – octombrie 1944*²⁴, Mihai Fătu *Biserica românească din nord-vestul țării sub ocupația horthystă, 1940–1944*²⁵, Aurică Simion *Regimul de ocupație horthyst în partea de nord-vest a României. Politica față de populațiile nemaghiare*²⁶.

A 60-as évek végének nemzetiségek felé nyitása után a 80-as évekre a nacionalista retorika felerősödésével az asszimilációs törekvések is felerősödtek. 1988. április 3-án egyenesen párthatározattal tiltják a helynevek „külföldi elnevezéseinek” használatát a magyar és német sajtóban. A román nyelvű helynevek kötelező tételével is az ősi román föld mivoltát (burkoltan egyben a románság elsőbbségét és felsőbbrendűségét) hangsúlyozták.

4. Személyi kultusz

A kommunista párt szerepének megerősödésével egy időben előtérbe került Ceaușescu egyre erőteljesebben kibontakozó személyi kultusza. A pártfőtitkár 1965. március 22-i hatalomra kerülésétől fogva munkálkodott saját tekintélyének megalapozásán és a pártpolitika támogatottságának növelésén. A személyi kultusz megteremtésének első lépéseként igyekezett elnyerni az ország bizalmát. A prágai tavasz leverésének nyílt kritikájával, mely szerint a megszálló szovjet csapatok megsértették az ország szuverenitását, kivívta a népe és a Nyugat szimpátiáját. A propaganda azonnal a hazafiasság megtestesítőjének és a nemzet vezérének kiáltotta ki. A pártfőtitkár igyekezett a kisebbségeket is megnyerni a magyarulta megyékben tett látogatásaival, melyeknek során ígérek hangoztak el a nemzeti kérdés megoldását és Székelyföld ipari fellendülését illetően.

A hetvenes évektől a „Ceaușescu és a párt”, „Ceaușescu és a nép” szófordulatok a tömeggyűlések megszokott elemeivé váltak. A propaganda a pártfőtitkárt újszerű megvilágításba helyezte: a „szeretett és tisztelt” Ceaușescu elvtársat a nép függetlenségének hőségé, a szocialista igazságosság és erkölcsösség mintaképévé léptették elő. Ő lett „a román nép legszeretettebb fia”, „a Kárpátok géniusza”, „a példás forradalmár”, „az emberséges kommunista”, „a párt és az állam szeretett vezetője”, „a rettenthetetlen forradalmár harcos”, „a modern Románia megalkotója”, „zseniális gondolkodó”, a „nagy vezér”. Ez utóbbi elnevezés a Kim Ir Szentől vették át, akit a hatvanas évektől kezdve szintén ezzel a névvel illeek. „A propaganda egyfajta világmegváltó szerepet ruházott a pártfőtitkárra; ő a kiválasztott, látnoki képességekkel rendelkező államférfi, aki nem csupán a román népet vezeti a „haladás és civilizáció egyre magasabb csúcsai” felé, hanem világméretű tervének keretén belül hozzájárul „az új gazdasági és politikai világrend” megteremtéséhez. A pártfőtitkár személyi kultusza a messiási szerep mentén bontakozik ki; a szocialista Románia megteremtőjének egyénisége megtestesíti a román nép hőseinek életrajzát, és kiteljesíti a nemzeti függetlenségért vívott évezredes harcot.”²⁷ Feleségének ugyancsak kijárt a dicsőítés. Ő volt „doktor Elena Ceaușescu mérnök, akadémikus”, „a jeles politikus”, „a világhírű tudós”.

A korszak ideológiája által táplált személyi kultusz a nyolcvanas években tetőzött; ekkorra áthatotta a közélet minden megnyilvánulását, a művészetet pedig igyekezett teljes mértékben kisajátítani. A pártfőtitkár személyiségének korszakalkotó szerepét a propaganda minden eszközzel igyekezett alátámasztani. A kultúra új hivatásaként a

²⁴ A horthysta-fasiszta terror Románia északnyugati részén. 1940. szeptember – 1944. október

²⁵ A román egyház az északnyugati ország részben a horthysta megszállás alatt

²⁶ A horthysta megszállás rendszere Románia északnyugati részén. A nem magyar lakossággal szembeni politika

²⁷ GYÖRFFY, i. m., 188.

Ceaușescu házaspár dicsőítését jelölték ki. A propaganda külön szabályozta a róluk szóló cikkek és fényképek közreadását; a fotók csak figyelmes retusálás után kerülhettek be az újságokba.²⁸ A felsőbb vezetés azt is megszabta, hogy naponta hányszor, milyen jelzőkkel kell magasztalni külön Ceaușescut és külön a feleségét. Így meghonosodott a cenzúra egy új formája, az előíró cenzúra, amely a sajtóorgánumoktól kezdve a könyvkiadásig minden területre kiterjedt. A rádió és a televízió folyamatosan közölte az államfő beszédeit, míg a hivatalos román lapok parancsra jelentették meg a párt ideológiai osztálya által szerkesztett cikkeket. A pártfőtitkár külföldi és belföldi munkalátogatásairól szóló beszámolók teljes lapszámokat foglaltak el. A párt központi napilapjai, a *Scînteia* és az *Előre* rendszerint közzé tették az államfő külföldi lapoknak adott interjúit. A folyóiratokban előkelő helyen jelentek meg az üdvözlő táviratok, amelyek a román nép és az egész világ Ceaușescu iránti szeretetét és elismerését bizonygatták. „Kis túlzás talán, de Kádár egész életében nem szerepelt annyit pártlapjának címdoldalán, mint Ceaușescu fél év leforgása alatt.”²⁹

Az államfő művei sorra jelentek meg, ezeket programszerűen számos nyelvre lefordították és terjesztették külföldön, legfőképpen a harmadik világ országaiban. A neki tulajdonított életmű több száz különféle írásból és könyvből áll. Felesége sem maradt le mellette, akit a román tudományos élet vezetése mellett a polimerkutatásban elért eredményei tettek híressé, roppant nagy gonddal titkolva, hogy valójában az elemi iskola befejezése után abbahagyta tanulmányait. Ugyancsak észak-koreai mintára Ceaușescu és felesége születésnapja nemzeti ünneppé avanszált, ahogyan az államfő szülőfaluja, az Olt megyei Scornicești is már-már kultikus helyéért értékelődött fel.

1976-ban a Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra június 2–4. között zajló kongresszusán megalapították a *Megéneklünk, Románia*³⁰ programot, melynek elnevezését Alecu Russo³¹ azonos című esszéje inspirálta. A program a nemzeti kulturális rendezvények együttesét hivatott összegyűjteni egy nagyszabású sorozat keretében, amely évenként megrendezésre került. Célja a szocialista tudatformálás a forradalmi hangvételű, ideológiai tartalmú előadások bemutatásával, amelyek nevelő hatását a sajtó szüntelen hangoztatta. „A Megéneklünk, Románia országos fesztivál széles körű és erőteljes műszaki-tudományos és kulturális-művészeti alkotási tömegmozgalommá alakult át, amely erőteljesen kidomborítja a népnek mint az egész nemzeti kultúra megteremtőjének szerepét.”³²

Minden kulturális csoport és minden művészeti megnyilvánulás a *Megéneklünk, Románia* égisze alá került, amely magába olvasztotta a magasművészetet és a tömegkultúrát egyaránt. Célja a politikai-ideológia nevelés volt a művészet minden ágának bevonásával, amelyeket a folklórban, mint egyedülálló művészetben kívántak egységesíteni minden más irányzat kiszorításával. A fesztivál a román népi kultúra és néptudat erőteljes propagálása mellett a személyi kultuszt szolgálta ki. Míg a kórusok és zenekarok több ezer férőhelyes stadionokban forradalmi dalokat énekeltek, addig Adrian Păunescu a *Cenaclul Flacăra* irodalmi kör tagjaival a falvakban népszerűsítette a Romániát és Ceaușescut dicsőítő verseit. A nyolcvanas években a személyi kultusz egyre szemérmetlenebbé válásával a *Megéneklünk, Románia* is egyre nagyobb méreteket öltött, és a mindent helyettesítő államkultúrává avanszált. A művészetet amatőr szerzők és előadók kezére adta, ez pedig, elképzelhető, micsoda kulturális rombolást jelentett.

²⁸ Pár percen múlt – Beszélgetés Domokos Gézával. In: BÁNYAI Éva: Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak. Kolozsvár, Komp-Press, 2006, 157.

²⁹ FÖLDES, i. m., 259.

³⁰ *Cântarea României*. Szó szerint: Románia megéneklése.

³¹ Alecu Russo (1819-1859) román költő, prózaíró, kritikus és esszéíró.

³² A Hét, 1989. július 13. 20. évf. 29. szám

A rituális rendezvények közé tartozott a *Daciada* sportversenyek sorozata, amely a testneveléssel ötvözte a kulturális-politikai nevelőmunkát.

A hetvenes évek közepétől a propaganda egy idealizált, realitástól elrugaszkodott világkép fenntartását szolgálta. A valóságot úgy alakította át, hogy az minden részletében a párt ideológiájának megkérdőjelezhetetlen voltát és ennek részeként a szocializmus és alkotója, a kommunista hős, az „új ember” felsőbbrendűségét tükrözze.

Ebben a közegben, amely ilyen erősen és ennyire ideologikusan szabályozta a kultúra minden megnyilvánulását, törvényszerű volt annak fokozatos leépülése éppúgy, mint az, hogy megjelenjen egy burkolt ellenállás és ennek jegyében a művészeteken belül egy metakommunikációs technika³³.

Bibliográfia

- A Hét, 1987. márc. 12. 18. évf. 11. szám, 1987. ápr. 2. 18. évf. 14. szám, 1987. ápr. 16. 18. évf. 16. szám, 1987. április 23. 18. évf. 17. szám, 1989. július 13. 20. évf. 29. szám
BÁNYAI Éva: *Sikertörténet kudarccal. Bukaresti életutak*. Kolozsvár, Komp-Press, 2006
BODÓ A. Ottó: *A rendszerváltás utáni erdélyi magyar színház*. Doktori disszertáció. Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest, 2011
Lucian BOIA: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, Kriterion, 2005
Cartea Albă a Securităţii. Istorie literară şi artistice. 1968-1989. Bucureşti, Presa Românească, 1995
Ana Maria CĂTĂNUŞ: *Sfârşitul perioadei liberale a lui Ceauşescu: Minirecoluţia culturală din 1971*. Bucureşti, Institutul naţional pentru studiul totalitarismului, 2005
Nicolae CEAUŞESCU: *Előadói beszéd az RKP programjáról az ideológiai tevékenység javítására, az általános ismereti színvonal emelésére, és a tömegek szocialista nevelésére, valamint társadalmi viszonyainknak a szocialista és kommunista etika és méltányosság elveire való alapozására* (1971. november 3.). Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1971
Chaterin DURANDIN: *A román nép története*. Budapest, Maeceneas, 1998
Előre. 1971. július 8. 25. évf. 7860. szám
FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956-1989*, Budapest, Napvilág, 2007
GYÖRFFY Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*, Kolozsvár, Komp-Press, 2009
Ion LĂNCRĂNJAN: *Cuvânt despre Transilvania*. Bukarest, Editura Sport-Turism, 1982
Magyar Országos Levéltár XIX-1-j Rom. 1982/120.
Paul NICULESCU MIZIL: *O istorie trăită*. Bucureşti, Editura Enciclopedica, 1997
Vladimir TISMĂNEANU: *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Iaşi, Polirom, 2005
Új Élet, 1986, 5. szám, 1985, 13. szám

³³ Lásd többek között BODÓ A. Ottó: *A rendszerváltás utáni erdélyi magyar színház* című doktori disszertációját. Színház- és Filmművészeti Egyetem, Budapest, 2011, 7.

JANČÁR MÓNKA:

A „H-ÜGY”: MILADA HORÁKOVÁ ÉS TÁRSAINAK PERE

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Történettudományi Doktori Iskola,
Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely

Témavezető: M. Kiss Sándor

Bevezető

Az 1948 februárjában bekövetkező hatalomátvétel után Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában megkezdődött a nem kommunista pártok feldarabolása, legjelentősebb képviselőik megfigyelése, majd bebörtönzése, végül pedig az egypártrendszer bevezetése. Tanulmányom elsősorban arra törekszik, hogy röviden szemléltesse a kommunista Csehszlovákia első, a Karel Kaplan¹ szerint legnagyobb kirakatperének történetét valamint hogy a kutatások során felmerülő kérdésekre választ adjon.

Milada Horákovának és társainak pere tökéletesen beleillett a kommunisták által 1949-re kialakított légkörbe. Magyarországon ekkor már javában zajlottak a Rajk-per előkészületei, és a szomszédos országokban is kezdetét vették a koncepciós perek. Miért vált a kommunista Csehszlovákia első kirakatperévé? Horáková és társainak pere vagy a H-ügy során négy halálos ítélet, a mellékperek során – melyekben a vádlottak száma elérte a 639-et – pedig további 10 halálos ítélet született, valamint 48 életfogytiglani börtönbüntetést és 7830 év börtönben letöltendő szabadságvesztést mondott ki az ügyészség.²

Az elítélteket megfosztották állampolgári jogaiktól, elkobozták vagyonukat és jelentős pénzbírságot róttak ki rájuk. Horákovának és társainak pere egyfajta átmenetet jelentett az eddigi, és az ezután lefolytatott ügyek előállítási technikájában. Milyen célt szolgáltak ezek a perek? Az elsődleges cél természetesen a rendszerellenes erők megfélemlítése, a hatalmi-politikai erő kézben tartása és egyben kisajátítása voltak: a rendszernek kétségbevonhatatlanná és stabillá kellett válnia, melynek alapjait a félelem és az osztályharc képezte. A koncepciós illetve kirakatperek fokozatosan beépültek a rendszerbe, és annak leghatékonyabb, nélkülözhetetlen részévé váltak.

¹ Karel Kaplan a Kommunista Párt Központi Bizottság (KPKB) apparátusának történész konzulense, az Állambiztonság levéltárába szabad bejárása volt, és hozzáférhetett az iratanyagokhoz. A Prágai tavaszt követően megfosztják tiszttségétől, kizárják a KP-ból, 1972-ben rövid időre börtönbe kerül. 1976-ban az NDK-ba, innen pedig Amerikába vándorol. A kommunista rendszer bukása után visszatér Prágába, ahol jelenleg is él.

² Ld. Hejl, Vilém: Zpráva o organisovaném násilí. Praha: Universum, 1990. 64. o

JUDr. Milada Horáková életének és politikai pályafutásának rövid áttekintése³

Milada Horáková (szül. Král'ová) 1901. december 25-én született Prága Královské Vinohrady negyedében. Horáková szülőhelyén folytatta tanulmányait egy leánygimnázium tanulójaként, 1921-ben érettségizett, és a prágai Károly egyetem jogi karára nyert felvételt. Az első Csehszlovák Köztársaság megalakulása valamint a háborút követő változások nagy hatással voltak életének elkövetkező éveire. Tagja lett a csehszlovák Vöröskereszt egyesületébe, ahol megismerkedett T. G. Masaryk lányával, 1924-ben pedig magával a köztársasági elnökkel is. Ez a találkozó fordulópontot jelentett életében, ugyanis ekkor ismerkedett meg és került baráti viszonyba Františka Plamínkovával, aki a Nők nemzeti tanácsának alapítója és elnöke volt.

Horáková 1926-ban fejezte be egyetemi tanulmányait, egy évvel később pedig a prágai Központi szociális hivatal jogásza lett, itt ismerkedett meg a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (Československá strana národně socialistická, továbbiakban CSNSZP) elnökével, Petr Zenklvel⁴. A jogásznő a szociális problémák mellett a nők társadalomban betöltött helyzetének kérdéseivel is behatóan foglalkozott.

Ennek kapcsán előadássorozatot tartott az egész országban. 1939-ben, a köztársaság szétverése után jelentős szerepet vállalt a *Petíciós bizottság, hűségesek maradunk* nevű ellenállási mozgalom tevékenységében. Ennek a hálózatnak köszönhetően az illegalitásban élő emberek számára sikerült lakásokat biztosítani valamint információkat szerzett a felderítő szolgálatnak. Mindemellett társszerzője lett az ellenállási mozgalom *Eszmei programjának*, melynek központi gondolata a szabad köztársaság eszméje volt.

1940. augusztus 2-án férjével együtt a Gestapo a Nők nemzeti tanácsában való tevékenysége miatt letartóztatta, és kínzásokkal egybekötött kihallgatások során próbáltak információkat gyűjteni a *Petíciós bizottság, hűségesek maradunk* ellenállási mozgalom likvidálásához. Két évig tartották őket fogva a Károly téren található pankráci börtönben, majd áthelyezték a terezíni fegyházba. Az ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenysége miatt 1944-ben a bíróság halálra ítélte, majd az ítéletet 8 év letöltendő fegyházbüntetésre változtatta.

1945-ben a szovjet csapatok bevonulásának köszönhetően az ítéletet ejtették, Edvard Beneš⁵ pedig egy személyes találkozó alkalmával meggyőzte arról, hogy Csehszlovákiának szüksége van az olyan emberekre, mint amilyen ő. Ennek a találkozóknak hatására lett az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője, majd pedig a CSNSZP vezetőségének tagja.

³ Önéletrajzi adatok Ld. Dvořáková, Zora: *To byla Milada Horáková ve fotografiích a dokumentech*. Klub Milady Horákové – Nakladatelství Eva- Milan Nevole, Praha, 2009 és Dvořáková, Zora – Doležal, Jiří: *O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě*. Praha: Dr. Milady Horákové – Nakladatelství Eva Milan Nevole, 2001.

⁴ Peter Zenkl (1884-1975), a CSNSZP elnöke, Prága polgármestere (1945-46), miniszterelnök-helyettes (1946-48). Azon politikusok egyike, akik 1948. február 20-án benyújtják lemondásukat Benešnek. 1948 májusában Londonba, majd az Egyesült Államokba emigrál, ahol haláláig a Független Csehszlovákia Tanácsának elnöke.

⁵ Edvard Beneš (1884-1948), a csehszlovák nemzeti szocialista párt alelnöke, T. G. Masarykot követően Csehszlovákia második köztársasági elnöke, az emigráns londoni kormány elnöke. Nevéhez fűződik a „Beneš-dekrétumok” néven elhíresült Kassai kormányprogram, melyben a magyar és német kisebbséget a kollektív háborús bűnösség vádjával illették. A kommunista hatalomátvételt követően kinevezi Klement Gottwaldot miniszterelnöknek, azonban a májusi alkotmány aláírását ellenzi, és ezt követően június 7-én lemond.

A szovjet felszabadítás rá is nagy hatást gyakorolt, ezért belépett a Szovjetunió barátainak szövetségébe, amikor azonban a külügyminiszter Dr. Arnošt Heidrich⁶ informálta őt a szovjetek praktikáiról és módszereikről, melyekkel Kárpátalját Szovjetunióhoz akarták csatolni, elhatározásra jutott.

Ettől kezdve arra törekedett, hogy felvegye, és baráti kapcsolatokat teremtsen Nyugattal, hogy egyensúlyozni tudják Sztálin Csehszlovákiára vonatkozó hatalmi terveit. Az 1946-os évi választások idején a České Budějovice-i kerület második számú jelöltjeként indult, megválasztása után pedig aktívan bekapcsolódott a parlament munkájába. Az állambiztonság már ettől az évtől kezdve érdeklődött iránta, különösen a népbíróságok által hozott téves ítéletekről szóló nyilatkozatai miatt, később pedig már a családját is megfigyelés alatt tartották. M. Horáková több beszédében is hangsúlyozta, hogy a csehszlovák kommunisták teljesen kiszolgáltatják az országot a szovjeteknek, csak hogy hatalmukat megszilárdítsák, véleménye a kommunista propagandával erőteljes ellentétben állt.

A kommunista hatalomátvétel és az ellenzék aknamunkája

1948 februárjában a kommunisták puccsot követtek el a parlamentben, nyomást gyakorolva Beneš köztársasági elnökre, aki ennek hatására Klement Gottwald⁷ot nevezte ki miniszterelnöknek. Miután pedig Horákovának sikertelen volt fellépése a kommunista hatalomátvétel ellen, úgy döntött, lemond képviselői mandátumáról.⁸ Február végére fokozatosan megfosztották minden nyilvános funkciójától, politikai munkásságáról azonban képtelen volt lemondani: kezdeményezésére már 1948 májusában találkozott egymással a volt nemzeti szocialista párt hat képviselője, köztük Horáková, J. Nestával, J. Čupera, F. Račanský, F. Dlouhý és K. Šrobr. Találkoztuk arra irányult, hogy fenntartsák a párt szimpatizánsaival való kapcsolatot, és erősítsék rendszerellenes felfogásukat. Ők voltak az ún. „*Politikai hatosfogat*”, J. Nestával és M. Horákovával az élen.⁹

A kihallgatások során J. Nestával vallomásaiban a feladatok elosztásáról is beszélt: a politikai ügyekkel Horáková és Nestával foglalkozott, a gazdasági ügyekért K. Šrobr volt felelős, a szakszervezeti ügyeket F. Dlouhý a szervezői ügyeket pedig J. Čupera kezelte. Mellettük természetesen több más csoport is tevékenykedett, egyvalamiben azonban az összes egyetértett: az 1948 februárjában bekövetkezett hatalomátvétel kommunista puccs, mely Kelet és Nyugat közti konfliktusok egyikének következménye.¹⁰

Ebből kiindulva arra az álláspontra jutottak, hogy a belpolitikai változások jelentős mértékben függnének a külpolitikától, és sokaknál egészen az év végéig tartotta magát egy újabb világháború kitörésének gondolata. A nemzeti szocialisták egyfajta gazdasági és politikai nyomásgyakorlást vártak az USA-tól, úgy gondolták, hogy ily módon sikerül kiszorítani a szovjeteket Közép-Európából.¹¹ A partizánakciókat és katonai ellenállás bármilyen formáját azonban elítélték, ezek többsége ugyanis vagy kudarcba fulladt vagy

⁶ Arnošt Heidrich (1889-1968), csehszlovák nagykövet, külügyi államtitkár, Jan Masarykkal együtt 1947-ben részt vett Moszkvában Sztálinnal a Marshall-terv elfogadása ügyében folytatott tárgyalásokon. A kommunista puccsot követően családjával az Egyesült Államokba emigrál, és a Független Csehszlovákia Tanácsának (Rada Svobodného Československa- RSC) lesz főtitkára.

⁷ Klement Gottwald (1896-1953), miniszterelnök, majd Beneš halála után 1948-1953 között Csehszlovákia köztársasági elnöke.

⁸ Ld. Dvořáková –Doležal: i.m. 66.

⁹ Kaplan, Karel: Největší politický proces: M. Horáková a spol. Brno. 1996, 89.

¹⁰ Ld. Dvořáková, Zora: i.m. 112.

¹¹ Kaplan, Karol – Paleček, Pavol: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Barrister & Principal, Brno, 2008.

pedig maga az Állambiztonság (Státní bezpečnost – továbbiakban StB) ügynökei szervezték meg (pl. Král' őrnagy vezette akció).

A nem kommunista pártok volt képviselői kezdettől fogva törekedtek bizonyos együttműködésre. 1948 szeptemberében a vinori plébánián egy gyűlés keretén belül egyeztettek egymással a hazai ellenállás politikai irányzatának (nemzeti szocialisták, néppártiak, szociáldemokraták) képviselői, megegyezésre azonban sem most, sem később nem került sor.¹²

A „Horáková ügy”: Milada Horáková letartóztatása és a per iratanyagának előkészítése

Azon személyek közül, akiket a „H-ügy”¹³ során ítélték el, az StB 1949 nyaráig a legtöbb információt A. Kleinerová¹⁴ gyűjtötte. 1949 júniusára egyre nyilvánvalóbbá vált a hatalom számára, hogy létezhet egy nemzeti szocialista központi mag, Horáková neve azonban már gyakran megjelenik az ügynökjelentésekben.¹⁵

Az 1948. februári és áprilisi ügynökjelentésekben például azt olvashatjuk, hogy H. Ripka¹⁶ nővére körül szerveződött egy illegális csoport, melyben Horáková is aktív szerepet vállalt. A további feljegyzések M. Horáková és P. Zenkl találkozásairól valamint a Beneš elnök környezetében működő emberekkel fenntartott kapcsolatokról szóltak. Horáková ugyanis kapcsolatokat tartott fenn az elnök személyi titkárával, Václav Sýkorával¹⁷, de a feleségével és az unokahúgával is. Ennek értelmében tehát feltételezhetjük, hogy Milada Horáková 1949. szeptember 27-i letartóztatásának oka a Beneš körül megformálódó illegális csoporttal való kapcsolattartás volt.¹⁸

Letartóztatását követően Horáková a prágai Pankrác börtön 145. számú cellájának foglya lett. A kezdeti kihallgatások több mint egy hónapon keresztül elsősorban a Beneš közvetlen környezetében dolgozó emberekkel fenntartott kapcsolataival foglalkoztak. Fordulatot jelentett azonban V. Sýkora és Jaromír Kopecký¹⁹ vallomása, melyek utat

¹² A politikai per koncepciója során a vinori találkozóknak nagy jelentőséget tulajdonítottak, így paradox módon pont ellentétes célt szolgált: az ellenzék együttműködését volt hivatott megformálni, a kommunisták azonban fegyverként használták fel velük szemben.

¹³ Ahogy változott az ügy koncepciója, úgy változott az ügy fedőneve is. A Milada Horáková és társai ellen lefolytatott per hivatalosan *A köztársaságellenes romboló erők összeesküvésének vezetése* elnevezést viselte, később a Milada Horáková és társai elleni per vagy A „H-ügy” elnevezést használták. (megj. J. M.)

¹⁴ Antonie Kleinerová (1901-1982), a CSNSZP képviselője, az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1949. december 8-án tartóztatták le.

¹⁵ Ld. Kaplan Karel: *Největší politický proces: M. Horáková a spol.* Brno. 1995, 111.

¹⁶ Hubert Ripka (1895-1958), a CSNSZP képviselője, azon politikusok egyike volt, akik 1948. február 20-án felszólaltak, és benyújtották lemondásukat Benešnek. 1948 áprilisában Franciaországba menekül.

¹⁷ Václav Sýkora (1909-1983), jogász, E. Beneš személyi titkára. 1949. szeptemberében az StB letartóztatja, és a „H-ügy”-höz kapcsolódó mellékperek egyikében 25 év letöltendő fegyházra ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadul, 1990-ben rehabilitálták.

¹⁸ Ld. Kaplan (1996): i.m. 112. az ún. „N-művelet” fedőnevet viselte, melyet a „Vár-terv” előzött meg. A kihallgatások során szó esett többek között a volt köztársasági elnök feleségének és unokahúgának valamint titkárának személyéről.

¹⁹ Jaromír Kopecký több szempontból is fontos volt a kommunisták számára: nemcsak azért, mert a nemzeti szocialista párt régi tagjának számított, de sokáig csehszlovák nagykövetség is tevékenykedett. Neve szóba került a Rajk-perben, méghozzá azon okból kifolyólag, hogy a háború alatt Genfben kapcsolatokat tartott fent pl. G. Pavlíkkal, akit 1949-ben Noel Field közeli munkatársaként tartottak számon. Letartóztatásának másik fontos oka, hogy Svájcban kötött ismerettségének és a londoni emigráció tagjairól szerzett információinak köszönhetően tudomása lehetett néhány, rendszerellenes tevékenységben részt vevő személyről. A nemzeti szocialista párt volt képviselőjének tevékenységével csupán az október 21-i kihallgatási jegyzőkönyv foglalkozik, ekkor Kopecký már három hónapja börtönben volt. Ld. Dvořáková: i.m. 130-131.

nyitottak a nem kommunista pártok rendszerellenesnek vélt munkásságának felderítéséhez, Kopecký kihallgatása során pedig már konkrét adatok is elhangoztak, főként a nemzeti szocialista párt egykori képviselőivel kapcsolatban.²⁰

Mindezek alapján javaslatot készítettek egy széleskörű letartóztatási hullám megkezdéséhez. Az elkövetkező fél évben megnőtt a letartóztatottak és kihallgatottak száma, gyarapodtak a vallomások és a kikényszerített beismerések, ezzel együtt pedig magának az ügynek a koncepciója valamint az áldozatok névsorának összeállítása is változott.

Az 1949. október 26-ig összegyűjtött iratanyagok és jelentések *A csehszlovák ellenállás direktórium*a elnevezést kapták. A "Direktórium" megalkotói a nemzeti szocialista párt volt képviselőiből alkottak meg egy rendszerellenes vezetést. Koncepciójukban két ellenzéki vonal szövődött egymásba: 1. A Beneš volt köztársasági elnök közelében működő személyek, 2. A nemzeti szocialisták vezető tagjai, és azok kapcsolatai a szociáldemokrata és néppárti képviselőkkel.²¹ A jelentést kibővítették azoknak a külügyminisztériumban dolgozó embereknek a nevével, akik kapcsolatban álltak Kopeckývel, tehát mintegy harminc ember neve szerepelt azon a listán, akiket letartóztatni készültek.²²

Decemberben megkezdődött a letartóztatási hullám, az StB azonban már nem tartotta magát a "Direktóriumban" megnevezett és letartóztatásra szánt személyek listájához. A letartóztatottak száma fokozatosan emelkedett, három hónap leforgása alatt pedig már a húszszorosa volt a tervezettnek. Rövid idő alatt mintegy 380 ember került börtönbe.²³

Az első kihallgatásokra a ružini fegyházban került sor december 8-án. A kihallgatások során már túlléptek a "Direktórium" iratanyagán, újabb és újabb ellenállási csoportokat vontak be az ügybe, mely a *Központi művelet*²⁴ elnevezést kapta, az eddigi tagok pedig az új ügy központi vezetését alkották. A vádlottakkal együtt a kihallgatók is megérkeztek a fegyházba: a kihallgató tisztek vezetője a huszonhét esztendősen Milan Moučka lett.²⁵

A kihallgatások lefolytatásában és a per összeállításának folyamatában központi szerepet játszottak a szovjet tanácsadók, akik a kihallgatások során alkalmazták a Szovjetunió területén lefolytatott perek során szerzett tapasztalataikat. A legfontosabb újításaik közé a kihallgatások során alkalmazott, kérdéseket tartalmazó jegyzőkönyvek tartoztak.

Újdonságnak számítottak a véget nem érő kihallgatások, melyek során a kihallgatottak minél gyorsabb kifárasztása, pszichikai megtörése volt a cél. Ennek elérését fontos pontnak tartották a vizsgálatok során, ugyanis a meggyötört ember általában

²⁰ Dvořáková: i.m. 130. Szeptember végétől a kihallgatások során egyre inkább lelkileg próbálták megtörni Kopeckýt. Vallomása az illegális nemzeti szocialista pártvezetéssel állt összefüggésben: a „politikai hatosfogat” meglétéről csupán pontatlan és közvetett információkkal rendelkezett, neveket sorolt azonban fel, akikről úgy gondolta, hogy részük lehet az illegális tevékenységben. Ld. Kaplan (1996): i. m. 116.

²¹ Kaplan (1996): i.m. 119.

²² Ui. 121.

²³ Ui. 121.

²⁴ Valójában a Direktórium elnevezés többször felbukkan később is, Kaplan 1995-ben kiadott könyve kissé zavaróan hat, mivel az új, 2008-ban Pavel Palečekkel együtt megjelentetett könyv már a következő sorrendben tünteti el a fedőneveket: „N-művelet”, *Központi művelet*, *A hazai ellenállás direktórium*a, *A köztársaságellenes összeesküvés direktórium*a és legvégül *A köztársaságellenes romboló erők összeesküvésének vezetése* megnevezés. A levéltári iratanyagban azonban végig a „*Központi művelet*” (*Akce Sřřed*) megnevezés van feltüntetve, Ld. ABS (Archív Bezpečnostních složek- Biztonsági szervek levéltára) V-6301 MV. Vö. továbbá Kaplan-Paleček: i. m. 65. és Ivanov, Miroslav: *Justiční vražda aneb smrt Milady Horákové*. Praha, 1991. 144. (Karel Šobr visszaemlékezései)

²⁵ Dvořáková: i. m. 131.

mindent beismert, és aszerint vallott, ahogy azt a kihallgatást végzők elvárták. A jegyzőkönyvekben feltett kérdésekre válaszolva önként nevezte magát a rendszer vagy a nép ellenségnek, imperialista kémnek stb.²⁶

További újdonságnak számított a bizonyítékok beszerzésének módszere is: Lihacsev és Makarov véleménye szerint az ellenség nem hagy maga után nyomot az írásos bizonyítékokat pedig megsemmisíti. Így tehát a kihallgatónak saját magának kell a bizonyítékokat előteremteni. Erre pedig leginkább a kihallgatások és a konfrontáció módszere a leghatékonyabb. A kihallgató tisztekkel elhitették, hogy az ő kötelességük meggyőzni a vádlottat az ellenzék rendszerellenes tevékenységében való részvételéről, s e tény beismerésének eléréséhez bármilyen eszközt vagy módszert felhasználhattak.²⁷

A per szerkezeti felépítése két elvárásnak kellett, hogy megfeleljen: 1. a lakosság és a dolgozó nép számára bemutatni a rendszerellenes tevékenység veszélyének nagyságát, 2. az illegális csoportok céljait és módszereit a legelrettetőbb módon feltüntetni. Ebből kifolyólag a per során a feltüntetett bűnlajstromból nem hiányozhatott a kémkedés, hazaárulás, terrorista akciók és gyilkosságok előkészítése, szabotázsok, kapcsolatok kiépítése és fenntartása az ellenséges külfölddel valamint a harmadik világháborúra való készülődés vádja.

December második felére jelentős mennyiségű iratanyag és vallomás gyűlt össze: a kihallgatást végzők figyelme egyre inkább az illegális tevékenységet folytató személyek felé irányult, a Benešsel kapcsolatban álló emberek pedig egyre inkább háttérbe szorultak.²⁸

Körvonalazódni kezdett az illegális tevékenységet folytató csoport, kezdtek megformálódni a per keretei, a legnagyobb figyelmet pedig J. Nestával, F. Zeminová, M. Horáková, A. Kleinerová, O. Pecl és F. Přeučil személyének szentelték.

1950 májusára a per készítői végérvényesen befejezték a vádlottak névsorának összeállítását. Több lehetőség is szóba került, végül tizenhárom vádlottat választottak ki, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy sokan közülünk nem is ismerték egymást. Május végére a már *A köztársaságellenes összeesküvés direktóriuma* megnevezésű terv elnyerte végleges formáját, politikai és személyi összetételét is véglegesítették, valamint kiválasztották az elsőrendű tanúkat.²⁹

Vádlottak:

- JUDr. Milada Horáková (1901) hivatalnok, a CSNSZP volt képviselője
- Jan Buchal (1913), a nemzetvédelmi testület törzsőrmestere
- Vojtěch Dundr (1879) nyugdíjas, a CSNSZP volt központi titkára
- JUDr. Jiří Hejda (1895), volt gyári munkás
- JUDr. Bedřich Hostička (1914), a Csehszlovák Néppárt titkára
- Závěš Kalandra (1902), újságíró
- Antonie Kleinerová (1901) nyugdíjas, a CSNSZP volt képviselője
- JUDr. Jiří Křížek (1895), ügyvéd
- JUDr. Josef Nestával (1900), hivatalnok
- JUDr. Oldřich Pecl (1903), jogász
- Prof. JUDr. Zdeněk Peška (1900), egyetemi professzor
- František Přeučil (1907), könyvkiadó
- Františka Zeminová (1882) szerkesztő, a CSNSZP volt képviselője

²⁶ Kaplan (1996): i. m. 122.

²⁷ Kaplan-Paleček: i. m. 186.

²⁸ Kaplan (1996): i. m. 125.

²⁹ Dvořáková: i. m. 154-155.

A névsor véglegesítését követően elkezdtek felkészíteni a vádlottakat és a kihallgatásokat végzőket a bírósági tárgyalásra. A kihallgatások során a vádlottakkal és tanúkkal újra és újra eljátszották a betanult szerepet, ismételtették a kérdéseket és a válaszokat, melyeknek a tárgyaláson el kellett hangozniuk.³⁰ A második lépésben a bírók és az ügyészség kiválasztása következett, ezek kiválasztására nagy hangsúlyt fektettek.

Vádlók:

Állami ügyészség tagjai:

- JUDr. Josef Urválek
- JUDr. Jarmila Brožová
- JUDr. Juraj Vieska ezredes
- JUDr. Jiří Kepák
- ügyészhelyettesek: A. Havelka és K. Sadil

A bíróság tagjai:

- főbíró: Karel Trudák
- O. Matoušek
- Karol Bedrna
- helyettes: K. Kruk
- népbírói tagok: M. Kučera és J. Polanecký, helyettes: F. Doušek.³¹

Az ügyészek szorosan együttműködtek a kihallgató tisztekkel, néhány közös gyűlést is tartva velük. Későbbiek során pedig elosztották egymás között a vádlottakat. Az utolsó véglegesen összeállított és kijavított kihallgatási jegyzőkönyveket május 8-án kapták kézhez.

Ezen a napon kezdte meg a jegyzőkönyvek tanulmányozását a bíróság is. Május 3-án került sor a miniszteri tanács gyűlésére, melynek keretén belül jóváhagyásra került néhány határozat és intézkedés: megegyeztek, hogy a per 8-10 munkanapot vesz majd igénybe, és május 30-án veszi kezdetét. A per helyszínének a pankráci törvényszék tárgyalótermét jelölték meg.³²

A negyedik témakör a per propagandakampányának megszervezésével foglalkozott. Mind a sajtó, mind pedig a rádió nyújtotta lehetőségeket is számba vették, engedélyezték a külföldi újságírók jelenlétét, továbbá egy filmanyag készítésének a gondolata is felmerült.³³

Jogi szempontból a per során a legnagyobb problémát az ügyvédek kiválasztása jelentette. Miután az StB meggyőződött a megbízhatóságukról, összeállították az ügyvédek névsorát: V. Martin (M. Horákovát és J. Křížekot védte), R. Neumann (J. Hejda és J. Buchal védelme), J. Vízek (Z. Kalandra, F. Zeminová védelme), R. Aron (O. Pecl védelme), Müller (J. Nestával, B. Hostička védelme), V. Bartoš (V. Dunder, A. Kleinerová védelme), M. Čerovský (F. Přečil, Z. Peška védelme).³⁴

A vádirat körüli munkák szigorúan titkosak voltak. Május 11-én a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának (továbbiakban CSKP KB) döntése alapján a vádirat anyagát legkésőbb május 16-ig be kellett nyújtani, és „*továbbítani Gottwald, Slánský, Zápotocký, Nosek, Čepička és Kopřiva elvtársaknak*“. Rajtuk kívül az StB tisztségviselői és ügyészei is kézhez kapták az anyagot, és az ő észrevételeik alapján még változtattak az iraton. A legfontosabb változások egyike a per megnevezését érintette: A

³⁰ Kaplan (1996): i. m. 138.

³¹ Dvořáková: i. m. 155.

³² Kaplan (1996): i.m. 153.

³³ Kaplan (1996): i.m. 143.

³⁴ Ui. 145.

csehszlovák ellenállás direktóriuma elnevezés helyett *A köztársaságellenes romboló erők összeesküvésének vezetése* megnevezést használták ezentúl³⁵.

A vádiratot május 27-én ismertették a vádlottakkal, akik nem vehették kezükbe azt, csupán felolvasták nekik, és mindenkinek kizárólag a róla szóló részt. Ugyanezen a napon tudatták velük, hogy a bírósági tárgyalás május 31-én reggel 8 órakor veszi kezdetét.³⁶ A május 22-i tervezet szerint a tárgyalásnak 10 napig kellett tartania, a kihallgatások pedig reggel 8⁰⁰-tól 12⁰⁰-ig és 13⁰⁰-tól 18⁰⁰-ig zajlottak volna. Este hat után egy félórás megbeszélés volt betervezve az újságírókkal, ezt pedig 19⁰⁰-kor az ügyészek és a bírók tanácskozása zárta, ahol a másnapi teendők és az aznapi eseményeket beszélték meg.³⁷

A pert kísérő propagandakampány

Az Igazságügyi Minisztérium mellett működő Propagandabizottság széleskörű propagandát biztosított a „Horáková perhez”: elsősorban a tömegtájékoztatási eszközök – a rádió, újság és a film – kihasználását célozta meg. Emellett a párt KB elrendelte a politikai kampány megszervezését is, melynek elsődleges célja a kommunista párt hatalmának megszilárdítása, a közvélemény befolyásolása, a vádlottak elleni uszítás, az ellenzék megfélemlítése, valamint hogy megfelelő hangulatot teremtsenek ahhoz, hogy az emberek egyetértsenek a perben meghozott ítéletekkel.

Ennek érdekében nyilvános gyűléseket kellett szervezniük, röpiratokkal, plakátokkal manipulálták nem csak magát a vádeljárást, de az embereket is, akik állásfoglalásaikban követelték a halálos ítéletet a vádlottak számára.³⁸

Az eljárás május 31-én vette kezdetét. Másnap a KP KB táviratban titkos instrukciókat küldött szét a kerületi bizottságok számára, hogyan kell megszervezni a kampányt, rámutatva az ügy fontosságára: *„Ez a per lerántja a leplet a belső és külső reakció bűnös arcáról, így tanulságul kell szolgálnia a dolgozó nép számára, hogy ösztönözze éberségét. Szükséges, hogy a párt tudomásul vegye a per jelentőségét, és ennek tényét széles körben terjessze az emberek között.”*³⁹

A nyilvánosság előtt zajló per óriási visszhangot váltott ki, a tárgyalások első három napját követően a bíróságot szó szerint elárasztották a gyárakból, hivatalokból és községekből érkező állásfoglalások, melyek szinte egytől egyig a legszigorúbb büntetést, legtöbbjük pedig ebből kifolyólag halálbüntetést szorgalmazott.

Mindez a párt tudatos propagandájának volt köszönhető. A pártapparátus utasítása így hangzott: *„Széles körben ragadjuk meg a per visszhangját. Hadd szóljon a nép haragja. Szervezzetek gyűléseket a gyárakban, tartsatok beszédeket, amikre majd a nép azt válaszolja: fokozzuk az éberséget és a munkalendületet, a felforgató reakció maradványait pedig szétmorzsoljuk. A határozatok kérjenek igazságos és szigorú büntetést.”*⁴⁰

A polgárok megfeleltek ennek a kérésnek: a bíróság 6300 halálos ítéletet követelő állásfoglalást kapott. Új elemmel gazdagodott tehát a büntetőjog: a nép haragját tudatosan beleépítették a per menetébe.

³⁵ Ui. 149-151. A per előkészítői levelezéseik során és az iratanyagokban is egyre gyakrabban használták a M. Horáková és társainak ügye megnevezést.

³⁶ Ld. Dvořáková: i. m. 151.

³⁷ Kaplan (1996): i. m. 152-153.

³⁸ Formánková, Pavlína – Koura, Petr: *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* Praha, 2005. 55.

³⁹ Kaplan- Paleček : i. m. 68.

⁴⁰ Kaplan (1996): i. m. 157.

A per

A per nyilvános része május 31-én kezdődött meg. Tizenhárom ember ült a vádlottak padján: a nemzeti szocialista pár nyolc képviselője (Horáková, Zeminová, Kleinerová, Buchal, Hejda, Nestával, Pecl, Preučil), két szociáldemokrata (Peška, Dundr), a néppárt két képviselője (Hostička, Křížek) és a trockizmus vádjával elítélt Kalandra.

Vád: a vádlottak államellenes puccs végrehajtására és terrorakciókra készültek, kémkedés az USA-nak, Franciaországnak, Angliának és Jugoszláviának. Az ügyészség szerint a vádlottak számoltak a harmadik világháború kitörésével, ezért tudatosan gyengítették a Csehszlovák Köztársaság védelmét. A per kilenc napig tartott, ebből a bírósági tárgyalás 8 munkanapot vett igénybe.⁴¹

A vádlottakat a következő sorrendben állították elő: az első napon M. Horáková, a második napon J. Nestával és J. Hejda, a harmadik napon F. Zeminová, F. Preučil, J. Buchal, a negyedik napon A. Kleinerová, O. Pecl, Z. Kalandra, az ötödik napon Z. Peška, V. Dundr, B. Hostička és J. Křížek. A hatodik napon a tizenkilenc tanú meghallgatása következett, a hetedik napon pedig a még megmaradt három tanú vallomását hallgatták meg, majd a levelezések és az iratanyag megvitatása következett. A tárgyalási napot az StB és a hírszolgálat szakértőinek véleménye zárta. A nyolcadik napon elhangzott a három ügyész és az ügyvédek záróbeszéde, a tárgyalást a vádlottak utolsó szavai zárták.⁴²

Az alaposan kidolgozott forgatókönyvek ellenére a per menete gyakran kicsúszott a szervezők kezéből: a vádlottak közül néhányan védekezni próbáltak a bíróság előtt, igyekeztek megcáfolni a vádakot, és próbálták megvédeni politikai nézeteiket, leginkább Horáková, Peška és Zeminová. Természetesen ezeket a részeket vagy kihagyták, vagy meghamisították a jegyzőkönyvben.⁴³

Még aznap, június 8-án este nyolc órakor meghozta a bíróság az ítéletet: négy vádlottat ítélték halálra – Horáková, Buchal, Pecl, Kalandra, négyet életfogytiglani börtönbüntetésre – Kleinerová, Nestával, Hejda, Preučil, a többiek pedig 15-től 28 évig terjedő szabadságvesztésre.⁴⁴ Felmerül a kérdés, hogy miért éppen ezt a négy embert ítélték halálra? Ennek pontos okai még ma sem ismertek igazán, csupán feltételezéseink vannak.

M. Horákovát kezdetben a beneši kapcsolatai miatt tartóztatták le, és feltehetően emiatt valamint politikai múltja okán lett a rendszerellenes összeesküvés első számú vádlottja. J. Buchal az ügyészség fegyveres ellenállás megszervezésével vádolta. O. Pecl az antikommunista ellenzék programjának kidolgozásában vett részt, Z. Kalandra esetében pedig valószínűleg politikai bosszúról lehetett szó. A vádlók szemében ő volt a renegát, ezért ráosztották a vezető trockista szerepét, ezáltal pedig a legnagyobb ellenséget és árulót faragták belőle.⁴⁵

Június 19-én az elítéltek közül csupán négyen nyújtottak be fellebbezést: M. Horáková, O. Pecl, J. Buchal és Z. Kalandra. M. Horáková megjegyezte, hogy sosem kapott felhatalmazást P. Zenkltől arra, hogy az illegális tevékenységben vezető szerepet töltsön be, elutasított minden erőszakos cselekedetet, és nem kívánta a harmadik világháborút. O. Pecl rámutatott, hogy azok a hírek, amelyeket a száműzetésben élő politikusoknak küldött, nem voltak titkosak, hiszen az újságokban olvasta őket. Z. Kalandra kijelentette, hogy nem fejtett ki semmiféle politikai tevékenységet, és O. Pecllel

⁴¹ Kaplan (1996): i.m. 156.

⁴² Dvořáková: i. m. 155. Vö: Radotínský, Jiří: Rozsudek, který otřásl světem. Praha, 1990. 19-80.

⁴³ Kaplan (1996): i. m. 157.

⁴⁴ Ivanov: i. m. 17.

B. Hostička 28 évet, Z. Peška 25 évet, J. Křížek 22 évet, F. Zeminová 20 évet, V. Dundr 15 évet kapott. Ld.

Dvořáková: i. m. 163.

⁴⁵ Kaplan (1996): i. m. 158-159.

való találkozása után is csupán kapcsolatokat tartott fenn a külfölddel. J. Buchal fellebbezésében visszautasított a kémkedés vádját. A Legfelsőbb Bíróság június 24-én az összes fellebbezést elutasította.⁴⁶

A halálos ítéletet követelő határozatok mellett több hazai és külföldi, kegyelmet kérő levél is érkezett az elnöki irodába. A külföldi telegramok és levelek elsősorban nemzetközi szervezetektől, világhírű egyetemektől és civilektől érkeztek, többek között Washingtonból, Bécsből, Londonból, New York-ból, és más városokból.

Ismert személyiségek, többek között Albert Einstein és az ENSZ főtitkára, Trygve Lie is kegyelmet kért, és protestált az ítéletek meghozatala ellen. Gottwald egytől egyig jóváhagyta a halálos ítéleteket, kivéve Horákovát, megütközött ugyanis azon, hogy prominens személyek szólaltak fel az érdekében. Ezért több párttaggal is egyeztetett, és kikérte a véleményüket.

Ők a halálos ítélet jóváhagyását tanácsolták. Gottwald ezek után mind a négy kegyelmi kérvényt visszautasította. Június 26-án este hétkor elővezették a négy halálraíteltet, és tudatták velük, hogy egyikőjük sem részesült kegyelemben, az ítéleteket pedig másnap reggel 4³⁰-kor fogják végrehajtani a pankráci börtön udvarán.⁴⁷

A központi jegyzék a kivégzésről tömören csak annyit írt, hogy az ítélet végrehajtásánál a bírói bizottság tagjai, név szerint Trudák, Matoušek, Kruk, az ügyészek közül Brožová és Havelka vett részt. Továbbá a jegyzőkönyvvezető Karamazin, Vízek, Neumann és Martin ügyvédek és MUDr. Grünwald orvos.

A kivégzések előre meghatározott sorrendben történtek: Z. Kalandra, O. Pecl, J. Buchal, M. Horáková.⁴⁸ Egy másik központi jegyzék az elítéltek utolsó szavait foglalta össze: Kalandra és Pecl hallgattak, nem szóltak semmit. Jan Buchal ezt mondta: „*Éljen Masaryk és Beneš szabad Csehszlovákiája!*” Milada Horáková utolsó szavai így hangoztak: „*Zuhanok, zuhanok, ezt a csatát elveszítettem, becsületesen távozom. Szeretem ezt a földet, szeretem ezt a népet, biztosíthatok neki jólétet. Nem gyűlöllek benneteket. Azt kívánom, azt kívánom...*”⁴⁹

MUDr. Hampl 1950. június 27-én Prágában kiállította az orvosi zárójelentést M. Horáková, Z. Kalandra, O. Pecl és J. Buchal haláláról. A halál oka mind a négy esetben megegyezett: „*Kivégzés módja akasztás, halál oka fulladás. A fegyház udvarán Prága XIV., Táborská 988.*”⁵⁰

Az ítéletek végrehajtása után nem sokkal megkezdődtek a mellékperek megszervezésének tervei. Ezek a perek az egész ország területére kiterjedtek, végül 35 perre került sor, melyek során 639 személyt ítélték el, közülük 8 embert halálra, 48 embert pedig életfogytiglani börtönre. A 639 vádlott közül csupán 21-et mentettek fel!⁵¹

⁴⁶ Uo. 159. Mind a négy elítéltnél a bírók konstatálták, hogy: „A vádlottak közül egy sem ismerte a szegénységet és a munkanélküliséget, ezért nem tudták értékelni azokat a vívmányokat, melyeket a népköztársaság a dolgozó népnek adott. A nemzetet a Marshall-terv függőségébe akarták taszítani. Ezzel pedig szegénységet és munkanélküliséget okoztak volna köztársaságunknak”. Ld. Ui. 159.

⁴⁷ Dvořáková: i. m. 171. Az igazságügyi miniszter Štefan Reis a döntést következőképp indokolta: „Ennek a hazaáruló csoportnak a leleplezésével a dolgozó nép nagy győzelmet aratott a békéért folytatott küzdelemben, valamint a népi demokratikus köztársaság megszilárdításában és felvirágoztatásában. Büntetteikkel az elítéltek kinyilvánították, hogy az új társadalmi rend legádázabb ellenségei, ezért nem várható el tőlük, hogy egy hosszabb idejű börtönbüntetés megváltoztatja gondolkodásukat.” Ld. Ui. 172.

⁴⁸ Ivanov: i. m. 18.

⁴⁹ Kaplan, Paleček: i. m. 69.

⁵⁰ Kaplan (1996): i. m. 165.

⁵¹ Kaplan, Paleček: i. m. 69.

Befejezés

1960-ban Novotný köztársasági elnök amnesztiában részesítette F. Zeminovát, A. Kleinerovát és Z. Peškát, 1962-ben J. Hejda is kiszabadult a fogságból, egy évvel később pedig feltételesen szabadlábra helyezték Nestávát, Přeučil, Hostičkát és Křížeket. Dunder 1957-ben börtönben halt meg.⁵²

1968-ban a perben hozott ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság semmisnek nyilvánította, és a prágai városi ügyészségnek továbbította az ügy újratárgyalásáról szóló kérvényt. A prágai tavasz után azonban az ügyet elnapoltál, és csupán a fordulat évében, 1989-ben nyílt meg az út a teljes rehabilitáció felé. Milada Horákovát és társait egy év múlva, 1990-ben rehabilitálták.⁵³

Az áldozatok és a kegyetlen ítéletek számának meghozatalát tekintve M. Horákovának és társainak ügye a háború utáni Csehszlovákia legnagyobb pere volt. Egyfajta átmenetet jelentett az eddigi és az ezután lefolytatott ügyek előállítási technikájában. A csehszlovák kommunista rendszer igazságszolgáltatásának és politikájának legnagyobb büntetéről volt szó, ezért akadályozták olyan sokáig a per résztvevőinek rehabilitálását és az ügy revízióját.

Bibliográfia

- Beran, Karel: Před soudem lidu. Proces s dr. Miladou Horákovou a jejími dvanácti společníky před státním soudem v Praze 31. května až 8. června 1950. Praha: Melantrich, 1950.
- Dvořáková, Zora: To byla Milada Horáková ve fotografiích a dokumentech. Klub Milady Horákové – Nakladatelství Eva- Milan Nevole, Praha, 2009.
- Dvořáková, Zora – Doležal, Jiří: O Miladě Horákové a Milada Horáková o sobě. Praha: Dr. Milady Horákové – Nakladatelství Eva Milan Nevole, 2001.
- Formánková, Pavlína – Koura, Petr: Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. Praha, 2005.
- Hejl, Vilém: Zpráva o organisovaném násilí. Praha: Universum, 1990.
- Ivanov, Miroslav: Justiční vražda aneb smrt Milady Horákové. Praha, 1991.
- Kaplan, Karel: Největší politický proces: M. Horáková a spol. Brno. 1996
- Kaplan, Karel: Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968-1990. Praha, 2008
- Kaplan, Karol – Paleček, Pavol: Komunistický režim a politické procesy v Československu. Barrister & Principal, Brno, 2008.
- Radotínský, Jiří: Rozsudek, který otřásl světem. Praha, 1990.

⁵² Kaplan (1996): i.m. 191.

⁵³ Kaplan, Karel: Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968-1990. Praha, 2008. 159.

MGR. HARIS SZILÁRD:

**A SZABAD AKARAT TANÁNAK HELYE A FILOZÓFIA EGYES
IRÁNYZATAIBAN**

Selye János Egyetem
Református Teológiai Kar
Rendszeres Teológiai Tanszék Doktori Iskola

Témavezető: doc. Bernhard Kaiser ThD.

Témafelvetés és bevezetés

A cím talán nem teszi elég világossá azt a témát, amellyel jelen tanulmányban foglalkozni kívánok. Ha egyszerű szavakkal szeretném megfogalmazni, akkor a következő kérdésre igyekszik választ találni: Milyen kiindulópontból állítják az egyes (kiválasztott) filozófusok, hogy az embernek van szabad akarata?

Teológusként gyakran teszik fel a nekem kérdést: Isten tényleg minden dolgunkat irányítja? A kérdésből kiérződik két gondolatnak a feszültsége. Nevezetesen az Isten mindenhatóságának dogmatikai tétele ütközik az ember napi tapasztalatával. Egyszerű példával megvilágítva, ha Isten mindenható, akkor miért nem akadályozza meg, hogy felemeljem a kezem, hogy járjak, különösen akkor, ha valami rosszra készülök? Egy ilyen kérdés felvetése után a tanulmány szerzője két irányba indulhat el. Megközelítheti a kérdést a teológia szemszögéből és megmagyarázhatja, hogyan fér össze a szabad akarat vagy szabad döntés az Isten mindenhatóságával.¹ Jelen tanulmányban én azonban szeretnék egy kicsit mélyebbre ásni és azt kérdezem, hogy azok a filozófusok, akik feltételezték vagy vallották a szabad akaratot mi alapján tették ezt? Másképpen mondva, mi volt az életükben az a kérdés vagy cél, amelyhez szükséges volt, hogy az ember szabad akaratát fenntartsák?

Természetesen arra nincs lehetőségünk, hogy minden filozófus gondolkodásmódját levezessük. Erre sem a jelen tanulmány keretei nem alkalmasak, és talán meg is haladnák egy ember képességének határait.

Eppen ezért a következő filozófusokat választottam ki: Arisztotelészt, aki számára a szabad akarat a priori adott dolog, Pál apostolt és Augustinust. Utóbbi élete és tanítása egy teológus számára a legérdekesebb, hiszen személyében egyesül a filozófus és a keresztyén ember. Pál apostol, ugyan nem a szabad akarat mellett tette le a voksát, de ahhoz, hogy Augustinus gondolatait jobban megértsük, meg kell ismernünk annak forrását, a Rómaiakhoz írt levél vonatkozó részeit.

Az akarat tanának vizsgálatához azonban szükségünk van egy vezető szállra, vagy ha úgy tetszik vezérfonalra. Esetünkben ez nem lesz más, mint Polányi Mihály személyes tudásról alkotott elmélete. Ez lesz az a viszonyítási pont, amihez képest a többi rendszert vizsgálni fogjuk. Gondolok itt elsősorban a magyar származású filozófus azon törekvésére, hogy visszahelyezze a személyes hit jelentőségét a tudományos kutatásba, illetve a tudás bizonyos összetevőinek meghatározhatatlanságára. Az akaratnak az ilyen szempontból

¹ A témával foglalkozik témavezetőm, Bernhard Kaiser *Egyedül Krisztus. A reformátori hit védelmében* című művében. Ébredés Alapítvány, Pécel. 2012.

történő vizsgálatához Csapkovics Bertalan² egy tanulmánya adta az ötletet, amelyben a szerző a kiválasztástan episztemiológiai szempontú vizsgálatát végezte el. Munkájában kimutatja, hogy a predestinációs tan megalkotásakor az egyes teológusok „valamilyen Szentírásen kívüli tézist tettek gondolkodásuk fő tengelyévé. Értelmező fogalmi sémájuk lényege egy filozófiai igazságosság.”³

A modern filozófia az akaratot egyfajta irányultságként definiálja. „Az *emberi akarat* ezért jellemezhető az ember azon szellemi képességeként, hogy értékeket igelenjen vagy törekedjék megvalósításukra.”⁴ Az akarat irányát a motiváció határozza meg. Ez azonban csak egy leegyszerűsített meghatározás, hiszen számtalan tényező hathat serkentően az akaratra. A motivációk közül számos okot fel tudunk deríteni és ki tudunk mondani. Ám Polányi ismeretelméletére támaszkodva ki kell jelentenünk, hogy vannak olyan tényezők is, amelyek csak járulékosan motiválják az akaratot, és még a cselekvő sincs tudatában azoknak. Ezt az elméletet a későbbiekben részletesen kifejtem.

A következőkben tehát először röviden ismertetem Polányi ismeretelméletét, illetve annak munkám szempontjából fontos részeit. A továbbiakban pedig Arisztotelész, Pál apostol és Augustinus akaratról szóló kijelentéseit veszem górcső alá, és igyekszem rámutatni a (Polányi értelmezésében vett) személyes tudásukra és motivációikra, melyek meghatározták az emberi akaratról szóló tanukat.

Polányi Mihály „személyes tudása”

Polányi Mihály A személyes tudás című művében elutasítja „a tudományos elfogulatlanság ideálját.”⁵ Megfogalmazza, hogy amit a tudomány objektív felismerésnek tekint, azokban az esetekben mindig jelen van, ha akár csak hallgatólagosan is, egy személyes összetevő, amit nem lehet az objektivitás fogalmával meghatározni. A tudomány egyes nagy felfedezéseinek keletkezési körülményeit vizsgálja. Közben többször rámutat, hogy a tudósok már akkor hittek elméleteik helyességében, amikor azok az objektivitás kritériumai szerint még nem voltak bizonyítva. Ennek alátámasztására idézi Kepler *Harmonices Mundi* című művét.⁶

Polányi a Gestalt pszichológia elméletének segítségével jut el arra a következtetésre, hogy a tudatosság két fajtájáról beszél, nevezetesen a fokális és a járulékos tudatosságról. A kettő közötti különbséget a kalapács és a szög példájával magyarázza meg, mondván: „Amikor a szögbeverésre használunk egy kalapácsot, a szögre is, a kalapácsra is figyelünk, de másképp. A szögre mért ütéseink hatását figyeljük, és megpróbáljuk úgy forgatni a kalapácsot, hogy a lehető leghatékonyabban üsse a szöget. Ugyanakkor kétségkívül figyelünk a kalapácsot tartó tenyerünk és ujjaink érzeteire is.”⁷ Polányi szerint mindkettőre figyelünk, csak másképp. „A különbséget úgy fejezhetjük ki, hogy azt mondjuk, az utóbbiak, ellentétben a szöggel, nem tárgyai, hanem eszközei figyelmünknek. (...) Járulékos tudatossággal rendelkezem a tenyeremben levő érzetekről, amely beleolvad a szög irányuló fokális tudatosságomba.”⁸

² Kiválasztástan és emberi megismerés, avagy a predestinációs tanok episztemiológiai szempontú vizsgálata. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom, 2012. [kézirat] A szerző munkáját a Felvidéki Tudományos Diákköri Konferencián versenyeztette, mellyel első helyezést ért el a teológiai szekcióban.

³ Uo.: 14. o.

⁴ Walter Brugger: *Filozófiai lexikon* 46.o.

⁵ Polányi Mihály: *A személyes tudás*. Úton egy posztkritikai filozófiához. Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1994 I. kötet. 11. o.

⁶ Polányi...i.m. 25. o.

⁷ Polányi... i.m. 105. o.

⁸ Uo.

Polányi művében tehát a tudományos kritikai gondolkodás kritikáját nyújtja. Újra hangsúlyozza a tudás személyes jellegét, amely azonban nincs ellentétben sem az objektivitással, sem pedig az univerzálissal, hanem beleolvad azokba. Bizalmi programját Augustinus kegyelemtanára építi, amikor azt mondja: [Augustinus] azt tanította, hogy minden tudás kegyelmi ajándék, amelyért meg kell küzdenünk az előzetes hit vezetésével: »*nisi credideritis, non intelligitis*«. ⁹

Polányi tehát nem tesz, mást, minthogy újra visszahelyezi a személyes hitet az őt megillető helyre a tudomány pódiumán. Ezt pedig olyan tudományos alapossággal sikerül megtennie, hogy közben mindvégig lépést tart a modern fejlődéssel. Éppen ezért gondolom úgy, hogy az ő hozzáállása és megállapításai segítségemre lehetnek eredeti kérdésem megválaszolásában, hogy hol van a szabad akarat tanának helye az egyes kiválasztott filozófusok filozófiai rendszerében. A Polányi által bevezetett és az előbb ismertett fogalmi sémát használva, és ezzel talán jobban megvilágítva, mit is szeretnék, a kérdésünk így hangzik: A szabad akarat jelenléte a rendszerekben járulékos tudás vagy fokális tudatosság? Az adott személy eszközként vagy célként tekint a szabad akaratra?

Vizsgálódásaim során hasznát veszem még Polányinak a kétellyel és a vallással kapcsolatos megállapításainak is, de ezeket, majd későbbiekben a megfelelő helyen elemzem és integrálom kutatásomba. Most tehát elsőként nézzük Arisztotelész rendszerét, különösképpen figyelve Nikomachoszi Etikájára.

Arisztotelész lélek-tana

A téma megkövetelné, sejtethetné, hogy ennek a fejezetnek inkább azt a címet adjuk: „Arisztotelész akarat-tana.“ Azonban itt látjuk, azt amit a tanulmány elején már jeleztem, hogy a filozófus rendszerében nincs kifejezetten és részletesen kifejtett akaratról szóló tanítás. Az ezzel kapcsolatos vélekedéseit a Nikomachoszi etikában a boldogságról, az eudaimónia-t taglaló eszmefuttatásában fejt ki. ¹⁰ A boldog élet eléréséhez az embernek „munkát“ kell végeznie, így képes is arra, amennyiben az erényekben gyakorolja magát, hogy ezt önerejéből elérje. „Az arisztotelészi álláspont jellemzője, hogy az erkölcsi tartás (héxisz), nem a belátásból származik, hanem a gyakorlat útján szerezhető meg, gyakorlat, szokás és tanulás segítségével.“ ¹¹ Ezzel, mint később erre még rámutatunk, Arisztotelész szemben áll a keresztyén világnézettel, a Biblia tanításával, mely szerint: „Mert tudom, hogy én bennem, vagyis a testemben nem lakik jó, minthogy arra, hogy akarjam a jót van lehetőségem, de arra, hogy megtegyem nincs.“ ¹² Az Etikában nincs szó arról, hogy bizonyos tetteket az ember ne lenne képes gyakorolni, mert azok akaratán kívül esnek. Csupán nem szándékos és kényszerű cselekedetekről van szó. Ezek kapcsán tárgyalja Arisztotelész az akaratnak bizonyos összetevőit, melyek a következők ¹³:

Vágy	Vágy ébred bennem A iránt.
	B az az eszköz, amely A megvalósítására szolgál.
Megfontolás	C az az eszköz, amely B megvalósítására szolgál.
...	
	N az az eszköz, amely M megvalósítására szolgál.
Észlelés	Észlelem, hogy N-t itt és most megvalósíthatom.

⁹ Polányi... i.m. II. kötet 44. o. A szerző itt Augustinus *De libero arbitrio* című művének egy mondatára utal: „A lépéseket kijelölte a próféta, aki azt mondta: »Ha nem hiszed, nem fogod érteni.«” I. könyv 4. rész.

¹⁰ Szabó Miklós(ford.): Arisztotelész: *Nikomachoszi etika*. Európa Kiadó, Bp. 1997. 1095 b 14 - 1096 a 10.

¹¹ *SH Atlasz: Filozófia*. Springer – Hungarica Kiadó. 1996. Arisztotelész-szócikk 51.o.

¹² Pál apostol levele a rómaiakhoz 7, 18 (a továbbiakban: Róma)

¹³ Sir David Ross: *Arisztotelész*. Osiris Kiadó, Bp. 1996. 258. o.

Elhatározás	Elhatározom N megvalósítását.
Tett	Megteszem (megvalósítom) N-t.

Arisztotelész az elhatározás fogalmával jut legközelebb a mai modern akarat-fogalomhoz, amikor azt mondja, hogy, az nem más mint: „a hatalmunkban álló dolgokra irányuló törekvés.”¹⁴ Ross előrelépésnek tekinti a filozófiában többek között azt a megállapítást, hogy „az elhatározás feltételezi, mind az értelmet, mind a vágyat, de nem pusztán kettejük mechanikus összefonódását, hanem az értelem vezette vágyat, és a vágy sarkallta értelmet.”¹⁵ Hasonlóképpen állapítja meg Wolfgang Achtner akaratszabadságról szóló könyvében, hogy az antik antropológiában az akarat fogalma nem alkot önálló filozófiai kategóriát, hanem az indulat és az intellektus között helyezkedik el.¹⁶

Ha mindezeket a megállapításokat összevetjük Polányi Mihály személyes tudásra vonatkozó állításaival, akkor azt ismerhetjük fel, hogy Arisztotelész esetében az a tény, hogy az embernek van szabad akarata az ő alapfelfogását képezte, mintahogy ez általános volt az antik világban. Elmondhatjuk, hogy ezt eszközként használta ahhoz, hogy valami nagyobb és számára fontosabb tant kifejtse, nem ez képezte tanítása központját, és nem is akarta azzá tenni. Így megállapíthatjuk, hogy a szabad akarat megléte, alapfeltételezése nem más, mint Arisztotelész személyes hitének a megjelenése. Az csupán járulékos tudásához tartozik, amit nem képes a tudományos objektivitás szabályai szerint bizonyítani, hanem csupán tapasztalati alapon. Itt most nem tisztunk azzal foglalkozni, hogy fogalmai és következtetései helyesek vagy helytelenek, hiszen talán nem is lehet ilyen megállapítást tenni. Azt a következtetést azonban le lehet vonni, hogy hasonlóképpen viszonyul az akarat kérdéséhez minden olyan eszmerendszer, amely (még, ha nem is tagadja a transzcendens létét) az embert vagy annak bizonyos pozitív képességét helyezi a középpontba.

A következőkben – Pál apostol rómaiakhoz írt levelének vonatkozó részeit vizsgálva – megfigyeljük, hogyan viselkedik a fenti állítás egy olyan rendszerben, amely hangsúlyozottan tudatában van a transzcendens létének, és életét erre a hitre építi.

Pál apostol

Csakúgy, ahogy Arisztotelész esetében, úgy Pál apostol esetében sem beszélhetünk kifejtett akarat-tanról. Az ezzel kapcsolatos megjegyzéseit – különösképpen a rómaiakhoz írt levél 7-9. fejezeteiben – azok kialakulásának háttérével együtt kell megfigyelnünk. Ehhez nyújtanak hathatós segítséget számunkra nagyrészt Rudolf Bultmann szövegkritikai megjegyzései.

Mindenekelőtt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az apostol az akarat szabadságát nem hirdeti, inkább ellenkezőleg, annak szolgálai mivolta mellett teszi le a voksot, hivatkozván az ember bűnös voltára. Mégis tanításának elemzése azért szükséges ezen a helyen, mert a Augustinus (és még sok más keresztyén teológus), mind rá hivatkozik.

„Pál történeti helyzetét az jellemzi, hogy ő, a hellenisztikus keresztyénség keretei között állva, azokat a teológiai motívumokat, amelyek a hellenisztikus gyülekezet kérégmájában hatékonyak voltak, a teológiai gondolat világosságának szintjére emelte, a hellenisztikus kérégmájában rejlő kérdéseket tudatosította és döntésre vitte...”¹⁷

¹⁴ Arisztotelész... i.m. 1112 a 18 – 1113 a 14.

¹⁵ Ross... i.m. 258. o.

¹⁶ Vö.: Wolfgang Achtner: *Willensfreiheit in Theologie und Neurowissenschaften*. WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) Darmstadt. 2010. 20. o.

¹⁷ Rudolf Bultmann: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris Kiadó, Bp. 1998. 158. o.

Pál apostol szülőhelye a cilicai Tarzus. Műveltségét a hellenisztikus zsidóságban szerezte. Ennek következtében a rabbinikus zsidóság és a görög-római műveltség keveredik személyében. Így minden eszköztára megvolt ahhoz, hogy a két különböző irányzatot egy rendszerben egyesítse. Ezt azonban nem elméleti szinten tette meg, hanem úgy, ahogy azt missziói gyakorlata megkövetelte. „Pál magától értetődően nem olyan tudományos antropológiát vázolt fel, amely az embert az objektíven érzékelhető világ határain belüli jelenségként írná le. Ő az embert mindig Istennel kapcsolatban látja.”¹⁸

A római levél központi gondolata a következő: „Az igaz ember pedig hitből fog élni.”¹⁹ A reformáció mozgalmában ez az igevers kulcsfontosságú, hiszen annak idején Luther Márton számára is ez volt az a rész, amelyik elindította rajta keresztül tulajdonképpen az egész mozgalmat is. Pál apostolnak az akarat tana is ezen tétel bizonyításának szolgálatában áll. Mégpedig abban az összefüggésben, amikor a törvény és kegyelem viszonyát tárgyalja. Ennek a bizonyításnak a locus classicusa a Római levél 7-8-9. része. Ezek közül mi most csak a 7. fejezetet fogjuk elemezni, mert ahogy Wolfgang Achtnér megállapította²⁰, ezzel vezette be a keresztyén tanrendszerbe Pál apostol az akarat illetve akarat szabadság kérdését. Vagy talán célszerűbb lenne úgy mondani, hogy ez volt az a kavics, amit bedobott a tóba és hullámokat gerjesztett.

Megállapítottuk tehát az imént a fő tételt. A levél 6. fejezetétől kezdve Pál a zsidókeresztyén olvasóit tartva szem előtt, azt a tételt igyekszik bizonyítani, hogy: „A bűn nem fog uralkodni rajtatok, mert nem a törvény, hanem a kegyelem uralma alatt éltetek.” (Róma 6,14) Köznyelvre lefordítva ezzel azt akarja bizonyítani, hogy nem a cselekedetekből igazul meg az ember. A bizonyítási eljárásban azonban fennáll egy olyan ellentét, hogy a törvényt vagyis a Tórát is Isten ígéjének tekintik még a keresztyének is. Így tehát azt a kérdést kell megoldania Pálnak, hogy miként helyezhető át a cselekedetokről a hitre anélkül, hogy közben a Törvény tekintélye sérülne. Eközben kerül sor az akarat tanának kifejtésére, mintegy mellékszálként. Pál megállapítja, hogy a Törvény betartása nem képes az embert megmenteni, hiszen nincsen egyetlen ember sem, aki maradéktalanul be tudta tartani, ezért a Törvény arra való, hogy leleplezze a bűnt. Ennek a célnak a Törvény megfelel, ezért jó, szent és igazságos. A bűn akadályozza meg az embert abban, hogy a Törvényt betöltsse. Tehát a bűn az, ami rossz és nem maga a törvény. Így kezdi Pál apostol annak bizonyítását, hogy miért nem lehet a törvényt betartani: „A törvény lelki, én pedig testi vagyok.” (Róma 7,14) Itt nem a test és lélek szétválasztására kell gondolnunk a klasszikus dualista filozófiai értelemben. Ha a görög szöveget megnézzük, akkor abból inkább az „Istennek tetsző” és az „Istennel ellentétes” ellentétpár világlik ki. A görög *szarkikosz* szó ugyanis ezt jelenti. A *szarkikosz* azt is jelenti, hogy ki vagyok szolgáltatva a bűnnek. Pál apostol – ugyanúgy, mint Arisztotelész – használja a *nousz* és a *thelosz* szavakat, de nem azok eredeti filozófia jelentésében. Figyelemre méltó, hogy Pál különválasztja valaminek a tudatos akarását, (télosz) és a végrehajtását (katergadzomai). Leírja, hogy Istennek tetsző tettekre, csak a kegyelem által képes az ember. Ez egy új elem, amely Arisztotelésznél nem volt jelen, ahol azt láthattuk, hogy az ember maga irányítja saját akaratát és tetteit.

Az akarat és a bűn ellentétét a 7. rész 22.-23. versében láthatjuk: Mert gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint, de tagjaiban egy másik törvényt látok, amely harcol az értelmem törvénye ellen, és foglyul ejt a bűn tagjaiban levő törvényével.” Az írásmagyarázók hangsúlyozzák, hogy a „belső ember” ellentétben áll a „tagok”-kal. „Így az ember, akit két különböző akarat húz szét, valamiképpen már szinte kétfelé szakad (...) Belső embernek tehát nem egyszerűen a lelket (anima)

¹⁸ Bultmann... i.m. 161. o.

¹⁹ Róma 1, 17

²⁰ Vö.: Achtnér...i.m. 44-45. o.

nevezi[Pál apostol] hanem a léleknek azt a lelki (spirituális) részét, melyet Isten újjászült; a tagok szó, pedig a hátralévő másik részt jelenti.”²¹ Megjegyzendő, hogy Bultmann ehelyütt az *nousz* fogalmat belső ember kifejezés párhuzamának tartja. Nála a *Nousz* a megértésre képes Én, az akarás alanya.²²

Augustinus

Elérkeztem fejtegetésemnek talán legérdekesebb pontjára, Augustinus életének és szabad akaratral kapcsolatos nézeteinek bemutatásához. Az eddig vizsgált szerzőinknél azt figyeltük, hogy mi volt az az eszköztár, amelynek alapján állították vagy tagadták az akaratszabadság létét. Augustinus életét és tanítását leírni érdekes, de egyben nagyon nehéz is, mert az ő eszköztára volt talán a legnagyobb és legsokrétűbb, másrészt, mert olyan szenvedélyesen kereste a lelkének megnyugvást nyújtó igazságot, mintha belülről tűz égette volna. Ennek a keresésnek az útját, és vele együtt a zsákutcáit írja le a *Vallomások* című önéletrajzi jellegű hitvallásában. Hitvallásról és nem naplóról beszélhetünk, hiszen a szerző benne azokat az eseményeket írja le, amelyek befolyásolták keresztyén hitének kialakulását és lelki fejlődését.

Bár általánosságban azt szokás mondani, hogy Augustinus filozófusból lett teológussá, azonban, ha a *Vallomásokba* beleolvasunk, akkor a kép ennél árnyaltabb. „Tudtam én arról már kiskoromban, hogy a mi Urunk Istenünk nagy alázatosan eljött hozzánk bűnös-gőgös emberekhez s megszerezte nekünk az örök élet reménységét. Keresztjének jele sokszor volt homlokomon s anyám méhéből kijövetem óta sokszor meghintettek engem bölcsessége savával.”²³ Ugyanezt állapítja meg Kendeffy Gábor a *Augustinusnak A boldog életről*. A szabad akaratról című művének Utószavában, amikor azt mondja: „Az anyai indíttatás révén Ágoston a szó igen tág értelmében mindig is vallásos volt: hitt Isten léteiben, a lélek halhatatlanságában, és az érdemek túlvilági megítélésében, s mindehhez talán valamiféle képlékeny Krisztus-hit is járult.”²⁴ Polányi Mihály filozófiai nyelvezetére lefordítva ez azt jelenti, hogy mindig is a keresztyén „fogalmi séma”, volt az, amin belül Augustinus gondolkodott. Ez azt jelenti, hogy az ő gondolkodásában járulékos tudásként, vagyis filozófiai eszközként mindig jelentős szerepet játszott a keresztyénség hatása, ha másképp nem, akkor úgy, hogy saját életére nézve olyan kérdéseket tett fel, amelyek szintén a keresztyén értékrendből származtak. Példaként felhozhatjuk azt a kérdését, amely közvetve a szabad akarat tárgyalásához vezet minket az ő rendszerében, nevezetesen, hogy: Honnan származik a rossz? Életében sokféle módon próbálta megtalálni erre a kérdésre a választ: Legelőször a manicheusoknál, akik szerint Föld nem más, mint a jó és a rossz harcának színtere. Szerintük a rosszat egy bizonyos isten teremtette. Ágoston 9 évig volt ennek a szektának a tagja, mígnem Plotinosz írásait olvasva arra a következtetésre jut, hogy a „rossznak nincs szubsztanciája, és az csupán az alacsonyabb dolgok felé fordult akarat eltorzulása.”²⁵ Ezután a felismerés után azzal a feladattal kerül szembe, hogy megvédje az akarat teremtett jóságát, amire azért kényszerül, mert azt Istentől származónak tartja, ily módon pedig képtelenség, hogy rossz legyen, hiszen minden, amit Isten alkotott, „igen jó.” (Gen 1, 31) Augustinus ezért bevezeti a jóakarat fogalmát, mely „magában foglalja valamennyi erényt, s mintha automatikusan a

²¹ Rábold Gusztáv(ford.): Kálvin János: *A római levél magyarázata*. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvenjének kiadása, Bp. 1954. 146.o.

²² Bultmann...i.m. 177.o.

²³ Vass József (ford.): *Szent Ágoston vallomásai*. Szent István Társulat, Bp. 2002.

²⁴ Szent Ágoston: *A boldog életről. A szabad akaratról*. Kendeffy Gábor Utószava. Európa Könyvkiadó 1989. 269. o. (a továbbiakban: Kendeffy: Utószó)

²⁵ *Vallomások* 7. könyv 22.

jó cselekvésébe torkollana.”²⁶ Azt látjuk itt, hogy „a szabad akarat szinte teljesen háttérbe szorítja az isteni kegyelem gondolatát, ez nem azt jelenti, hogy Ágoston ne tartotta volna ebben az időben elengedhetetlennek az isteni kegyelmet a jó cselekvéséhez. Ekkori írásaiban még a szabad akaratnak tulajdonította az első lépést, viszont a jóakarat megszilárdulását csak a kegyelem révén tartotta lehetségesnek.”²⁷ Tanításán jól figyelemmel követhető a kegyelem térnyerése életében. Ez saját bevallása szerint is annak köszönhető, hogy újra és újra tanulmányozta Pál apostolnak a rómaiabeliekhez írott levelét. Többször is revideálta saját azzal kapcsolatos állításait.

Gondolkodásának következő állomása a *Expositio quarundam propositionum ex epistola ad Romanos*-ban fedezhető fel, ahol is ezt olvassuk a levél 9. fejezete 15. versének kommentárjaként: „Isten tehát nem azokat választja ki, akik jól cselekszenek, hanem sokkal inkább azokat, akik hisznek, míg ő maga eszközli ki azt, hogy cselekedjenek. Az ugyanis rajtunk múlik, hogy hiszünk és akarunk, az azonban rajta, hogy a hívőnek és az akarónak megadja a képességet ahhoz, hogy jót cselekedjen, mégpedig a Szentlélek által, ami által a szívünk eltelik Isten szeretetével, ami jámborakká tesz bennünket.”²⁸ Látható, hogy itt a hit aktusa még teljesen az akarat fennhatósága alatt van. Ez a helyzet véglegesen csak az a *Simplicatus*hoz írt levélben fog megváltozni.

Simplicatus aki Ambróziusz után Milánó püspöke lett. *Simplicatus* kérdéseket intéz Ágostonhoz a Római levél általunk is elemzett részével kapcsolatban. Az érdekelte, hogy az apostol aki a „kegyelem által beszél” hogyan mondhatja a Törvény alávetettjének magát?²⁹ Az erre a kérdésre adott válaszában, a Róma 7, 18³⁰-hoz e szavakat fűzi válaszként: „Akik félreértik az apostolt, úgy vélik e szavakkal mintegy semmibe veszi a szabad akaratot. De hogy venné semmibe, mikor azt mondja: »az akarás megvan bennem«? Maga az akarás ugyanis bizonyosan a hatalmunkban van, mivel megvan bennünk: azt pedig, hogy a jót cselekedni nem áll hatalmunkban, a bűn számlájára kell írunk.”³¹ Ez nem az ember elsődleges természete, hanem vétkének büntetése, mely büntetésből adódóan maga a halandóság mintegy második természetünké vált; ettől azonban megszabadít minket Isten teremő kegyelme, ha a hit által alávetjük magunkat önéki.” Itt von Ágoston először párhuzamot a személyes vétkek illetve bűnösség és Ádám vétke között. Ezzel megalkotja vagy inkább megleli a *peccatum originale* vagyis az eredendő bűn fogalmát.

Itt azonban még mindig úgy látszik, hogy annak a választása, hogy hiszünk vagy nem, még mindig a mi kezünkben van. Ágoston azonban a Filippi 2,13³²-ra hivatkozva azt állítja, hogy az emberi szándékot mindig megelőzi az isteni hívás. Vagyis egyetlen akaratlagos tettünk sem megy végbe az isteni előrelátás nélkül. Az idős Ágoston az életére visszatekintve azt mondja:

„E kérdés megoldása során minden erőmmel azon voltam, hogy az emberi szabad akarat elhatározásának szabadságát valahogy fenntartsam, de az isteni kegyelemé lett a győzelem.”³³

²⁶ Kendeffy: Utószó 296. o.

²⁷ Kendeffy...i.m. 297-298. o.

²⁸ *Expositio quarundam propositionum ex epistola ad Romanos*. 53(61)[1]. A fordítást Jávör Andrea nyomán közlöm. In: Jávör Andrea: *A szabad akarat és a kegyelem szerepének változásai Szent Ágoston korai Római levél kommentárjának tükrében*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszék[diplomamunka], Debrecen. 2007. 32.o.

²⁹ Vö.: Serge Lancel: *Szent Ágoston*. Európa Könyvkiadó, Bp. 2004. 311. o.

³⁰ „Mert tudom, hogy én bennem, vagyis testemben nem lakik jó, minthogy arra, hogy akarjam a jót van lehetőségem, de arra, hogy tegyem, nincs.

³¹ Lancel idézi *Ad Simplicatum* I, qu. 1, 1 és 9.

³² „...mert Isten az, aki munkálja bennetek mind az akarást, mind a cselekvést az ő tetszésének megfelelően.

³³ Lancel idézi *Retractationes* II. 1,1

Íme ebben látjuk, miként formálja és végül illeszti be a keresztyén tanrendszerbe saját kételyét és szabad akaratról szóló meggyőződését. Ez a tanrendszer immár készen áll arra, hogy ezzel felvértezve Augustinus megvívja hosszú évekig tartó vitáját a pelágiánusokkal.

Jól megfigyelhető rajta a Polányi által meghatározott stabilitás három aspektusa³⁴:

1, a körbenforgás abban, ahogy Augustinus kialakítja a szabad akarat és a kegyelem egymásra utaltságát; 2, a kör kiterjesztése abban, ahogy egész későbbi tanításának súlypontja a kegyelem lesz; 3, és a más elgondolások kizárása azáltal, hogy egy zárt fogalmi sémát alkot, amelyet csak az alapfogalmak átértelmezésével lehetne megbontani.

Végkövetkeztetés és kitekintés

Az eddigi eredmények összefoglalásaként kijelenthetjük, hogy az akaratról nem lehet tudományos légüres térben beszélni. Jelen kutatás részét képezi egy nagyobb lélegzetvételű fejtegetésnek, doktori disszertációmnak, melynek munkacíme Szabad-e az ember? Ebben terveim szerint az akaratszabadságot a neurobiológia és a Szentírás bizonyágtételének összevetésével vizsgálom majd. A fenti filozófiai jellegű vizsgálódás során azt a következtetést vonom le a gondolkodás és kutatás további irányára nézve, hogy fel kell adnom eredetileg kitűzött célom, nevezetesen, hogy steril módon megválaszoljam a kérdést: Van-e az embernek szabad akarata? Rá kellett jönnöm, hogy az akarat nem olyan, mint egy tárgy, amit objektív módon vizsgálni lehet. Az akaratszabadság kérdésére adott választ mindig meghatározza az a fogalmi séma, az a tudományos háttér vagy hitbeli meggyőződés (vagy Polányi szerint bizonyos mértékig mindkettő), amely éppen körülveszi. Ezzel azt mondom, hogy mivel az akarat irányultság, ezért nem tud „nem-irányultságként” viselkedni. Tanulmányomban arra is igyekeztem rámutatni, hogy az akarat irányát olyan tényezők is befolyásolhatják, amelyek a tudományos az objektivitás igényével, vagy egyáltalán sehogy sem leírhatók, mert egyszerűen a cselekvést végrehajtó alany sincs azoknak tudatában. (Ilyen korszakot feltételezhetünk például Augustinus gyermekkorra és keresztyén öntudatra ébredése között.) Továbbmenve és ugyancsak a jövőbe tekintve ez egyenesen oda vezet gondolataimat, hogy lehetséges-e az akaratról egyáltalán pusztán elméleti szinten beszélni?

Hiszen megnyilvánulása leginkább a gyakorlatban, vagyis a szándékban és a cselekedetben van. Ha pedig feltételezzük, hogy már maga a szándék is az akarat teljesítménye, akkor vajon mi különbség? Netán igaza van azoknak a keresztyén gondolkodóknak, akik Pál apostol rómaiakhoz írott levelére hivatkozva két akaratról beszélnek?

Keresztyén emberként és református teológusként úgy vélem, hogy mindezekre a kérdésekre, csak a Szentírásban, mint Isten kijelentésében találhatom meg a választ. Ebben bátorít Augustinus meglátása: „A lépéseket kijelölte a próféta, aki azt mondta: »Ha nem hiszel, nem fogod érteni.«”

Bibliográfia:

- CSAPKOVICS BERTALAN: *Kiválasztástan és emberi megismerés, avagy a predestinációs tanok episztemiológiai szempontú vizsgálata*. [kézirat] Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom, 2012.
- BRUGGER, WALTER: *Filozófiai lexikon*. Szent István Társulat, Budapest, 2005. Online elérhető változat [2013. április 1.]: <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6114/file/BRUGGER3.pdf>

³⁴ Polányi...i.m. II. kötet. 77-82.o.

- POLÁNYI MIHÁLY: *A személyes tudás*. I-II. kötet. Atlantisz Kiadó, Budapest. 1994.
- ARISZTOTELÉSZ: *Nikomachoszi etika*. Európa Kiadó, Budapest. 1997. (Fordította: Szabó Miklós)
- SH Atlasz: *Filozófia*. Springer – Hungarica Kiadó. 1996.
- ROSS, SIR DAVID: *Arisztotelész*. Osiris Kiadó, Budapest. 1996.
- ACHTNER, WOLFGANG: *Willensfreiheit in Theologie und Neurowissenschaften*. WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) Darmstadt. 2010.
- BULTMANN, RUDOLF: *Az Újszövetség teológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 1998.
- KÁLVIN JÁNOS: *A római levél magyarázata*. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvenjének kiadása, Budapest. 1954.
- VASS JÓZSEF (FORD.): *Szent Ágoston vallomásai*. Szent István Társulat, Budapest. 2002.
- SZENT ÁGOSTON: *A boldog életről. A szabad akaratról*. Európa Könyvkiadó. Budapest 1989. (Fordította: Kendeffy Gábor)
- JÁVOR ANDREA: *A szabad akarat és a kegyelem szerepének változásai Szent Ágoston korai Római levél kommentárjának tükrében*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszék [diplomamunka], Debrecen. 2007. Interneten elérhető [2013. április 1.]:
http://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/2437/2349/1/Szakdolgozat_J%EF%BF%BD%EF%BF%BDvor%20Andrea.pdf
- SERGE LANCEL: *Szent Ágoston*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 2004.

KASSAY RÉKA:

„DIGITÁLIS HŐSÖK” – PÉLDAKÉPEK ÉS „KEDVENCEK” A KOLOZSVÁRON ÉS KÖRNYÉKÉN ÉLŐ MAGYAR KISISKOLÁSOK ÉLETÉBEN

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Hungarológia Doktoriskola

Szakmai irányító: prof. Dr. Cseke Péter
Konzulensek: Dr. Pelandini-Simányi Léna, Dr. Hammer Ferenc
(Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest)

Bevezető. A kutatás jelentősége és tudományos paradigmái

„Ha megfigyeljük egy mai gyerek napi rutinját, azt láthatjuk, hogy Disney figurás pizsamában ébred, az ágyneműjén egy levédett rajzfilmhős látható, a kedvencei díszítik a fogpasztáját, a reggeli gabonapehely dobozát. Aztán felveszi a Ben10-es táskáját és irány az iskola, ahol ez a sorozat folytatódik.”¹ Az idézet egy rajzfilmszereplők hatását vizsgáló tanulmányból származik és meglehetősen általánosító, viszont jól tükrözi azt a diskurzust, ami a fiktív hősök, kedvencek megjelenésével kapcsolatban kialakult. Nem csak azt a tényt foglalja magába, hogy az emblematikus figurák megjelennek a gyerekek életének különböző területein, hanem az az aggodalom is kiolvasható belőle, ami általában a jelenséget övezi. A nemzetközi szinten is megfigyelt morális pániknak több magyarázata is van, ezek közül azt tartom a leginkább jogosnak, hogy a rajzfilmfigurák megjelenítésének egy része kereskedelmi orientáltságú: az üzleti világ is igyekszik kihasználni azt, hogy a gyerekeket leginkább a hozzájuk közel álló, népszerű karaktereken keresztül lehet megszólítani. A merchandising-stratégiák megnyilvánulásain kívül azonban számos más formája is létezik annak, ahogy egy mesehős megjelenik egy család életében: gyakran a gyerek az, aki aktív/kreatív módon hozzájárul a kedvence életre keltéséhez. Ilyenkor a folyamatnak számos jótékony hatása is lehet. Ezért érdemesnek találtam közelebbről is megvizsgálni a jelenséget, szétválasztva a különböző típusú megjelenéseket, a gyermekek interpretációira fektetve a hangsúlyt.

Ami a tudományos megközelítést illeti, a közgazdaságtantól a mesepszichológián át a médiaelméletig számos területen végzett felmérés érinti a jelenséget, viszont nem találkoztam még a mesehősök különböző reprezentációinak átfogó vizsgálatával. Ezért a kutatás diszciplináris megközelítése is némi magyarázatra szorul. A média-közönségkutatások terén két domináns paradigmát szokás elkülöníteni: a hatáskutatások leginkább a „mit tesz a média a közönséggel?” kiindulópontból közelítik meg a vizsgált jelenségeket, továbbá jellemzően nagy és közvetlen hatást feltételeznek. Ezzel szemben a használati kutatások a „mit tesz a felhasználó a médiával?” kérdésfelvetésből indulnak ki, korlátozott hatást tulajdonítva a médiaszövegeknek. Előbbiek a tartalomra fókuszálnak, abból próbálva következtetéseket levonni a nézőre vonatkozóan, utóbbiak a közönség szociális beágyazottságát vizsgálva mérik fel a különböző interpretációkat.² Míg a felnőttek esetében gyakori a társadalomtudományos megközelítésű felhasználói kutatás, a

¹ Muhammad Rehan Arif: Impact of Cartoon Endorsement On Children Impulse Buying og Food: a Parent's Perspective. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4/2, 2012.

² Roger Silverstone: A közönségről. *Replika* 38, 1999.

gyerekekkel inkább pszichológiai orientáltságú hatásvizsgálatok foglalkoznak, melyek alanyaikat passzív, kiszolgáltatott és könnyen befolyásolható közönségnek tekintik. Ez szintén hozzájárulhat a morális pánik kialakulásához, tekintve, hogy a média hatásait legtöbbször eleve negatív megközelítésben kutatják – a leggyakrabban vizsgált elemek közé tartozik az agresszió és az erőszak, míg a proszociális tényezők felmérésével csak elvétve találkozhatunk. Az életkori sajátosságok kétségkívül érzékenyebbé teszik a gyerekeket a média hatásaira, azonban az utóbbi években egyre elterjedtebb az a nézet is, miszerint a gyerekek aktív résztvevői a saját gyermekkoruk és a társadalom alakításának.³ Ezt figyelembe véve első sorban a használati kutatások paradigmáját tekintettem alapvetőnek: a közönség szociológiai megközelítésű vizsgálatából indultam ki – figyelembe véve a fejlődéslélektani tényezőket és a szülők befolyását is –, ezt azonban később összevettem a tartalom elemzéséből levont következtetésekkel.

Mielőtt azonban rátérnék a kutatás részletes ismertetésére, röviden összefoglalom, hogy általában milyen diskurzusokban találkozhatunk a témát érintő vizsgálatokkal, illetve kiemelek néhány fontosabb szakirodalmi forrást, ami a felmérésemet megalapozta.

Elméleti háttér. Közönségkutatások és tartalomvizsgálatok

A kettős megközelítésű kutatási paradigmának⁴ megfelelően a szakirodalomban is figyelembe vettem a témával kapcsolatos közönségkutatásokat és tartalomelemzéseket egyaránt. Mindkét megközelítésben találkozhatunk a gyerekek és a média kapcsolatát, a gyerekeknek szóló tartalmakat (rajzfilmeket) és azok befogadását, illetve a különböző szereplőket vizsgáló kutatásokkal.

A közönségvizsgálatok között előfordulnak médiahasználati szokásokat felmérő vizsgálatok, amelyek már a 2000-es évek elejétől az elektronikus média szaturációjáról beszélnek a gyerekek életében,⁵ a kevésbé fejlett országokban pedig még mindig beszélhetünk digitális szakadékról falu és város között. Ez azonban nem technikai szempontból értelmezendő, inkább egy generációs digitális szakadékról van szó: falun sokkal gyakoribb, hogy a gyerekek szüleiket megelőzve válnak internethasználókká, így nincs, aki mintát szolgáltasson nekik ezen a téren.⁶ Az eltérő médiahasználati szokások pedig alapvető különbségeket eredményeznek a kedvenc mesehősök beépülésének szempontjából is.

A felhasználói vizsgálatoknál sokkal nagyobb mennyiségben találkozhatunk hatáskutatásokkal, amelyek a tartalom és a gyerekek viselkedése közötti összefüggéseket próbálják felmérni. Jellemzően a negatív tényezőket, az agressziót, az erőszakot, a figyelemzavart vizsgálják, reprezentatív kvalitatív felmérésektől kezdve labor kísérleteken át longitudinális- és terepkutatásokig terjedő különböző módszerekkel,⁷ és többnyire összefüggést is kimutatnak a tévézés és az említett „hatások” között, az ok-okozati összefüggés igazolása azonban a mai napig problémás. Az a néhány kísérlet, ami a pozitív hatásokat méri fel, szintén összefüggéseket mutat, ilyen szempontból tehát annyit állíthatunk biztosan, hogy a tévézés (mint egyébként sok más tevékenység) összefüggésben áll a gyerekek életének többi területével. A média hatásáról szóló

³ Eva Änggård: Barbie Princesses and Dinosaur Dragons: narration as a way of doing gender. *Gender and Education* 17/5, 2005. 539–553.

⁴ Ron Lembo érvel amellett, hogy a közönség vizsgálatát nem célszerű különválasztani a tartalom elemzésétől, mert a kettő összefügg, csupán a valóság két arcáról van szó. *Thinking through Television*. Cambridge University Press, 2003.

⁵ Sonia Livingstone: *Young People and New Media*. Sage, 2002.

⁶ Bianca Fizesan: Digital Engagement among Eastern European Children. *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Sociologia*, 57/1, 2012. 83–99.

⁷ Ranschburg Jenő: Áldás vagy átok? Gyerekek a képernyő előtt. Saxum, Budapest, 2008.

kutatások tanulságát frappánsan foglalja össze Hargrave és Livingstone 2006-os könyvében: „Egyes gyerekekre bizonyos körülmények között káros hatással vannak bizonyos típusú műsorok. Ugyanezen körülmények között más gyerekekre, vagy más körülmények között ugyanezekre a gyerekekre jótékony hatást gyakorolhat a televízió. Átlagos körülmények között a legtöbb gyereke a legtöbbfajta televízió valószínűleg nem gyakorol sem különösebben káros, sem különösebben jótékony hatást.”⁸ Nem az a kérdés tehát, hogy jó vagy rossz hatást gyakorol a gyerekekre a média, a hangsúly sokkal inkább a gyerekeken és azokon a bizonyos körülményeken van. Attól még időnként felröppennek a Pokémonról epilepsziás rohamot kapó gyerekekről szóló rémhírek a sajtóban, és nem gondolom, hogy nem kell figyelembe venni őket, a messzemenő következtetések levonása azonban alaposabb vizsgálatot igényel.

A közönséget vizsgáló médiakutatások egy része a rajzfilmekre, rajzfilmadókra, a gyerekeknek szóló tartalmak befogadására koncentrál. Jellemző, hogy ezek megítélésében a szülők élesen különválasztják a jót és a rosszat: előbbi gyakran a klasszikus és barátságos jelzőkkel illetett mesék és rajzfilmadók képviselik, míg a modern mesék fogalmához sokszor az agresszív vagy a buta, semmitmondó jelző társul. Ezt igazolja Bálint Zsolt kutatása is, amely a Jetix csatorna arculatváltását mutatja be.⁹ A felmérésből kiderül, hogy a hagyományos rajzfilmek pozitív megítélésben részesülnek, ezért a Disneyt és a Minimaxot többnyire jónak vagy ártalmatlannak tartják a szülők, míg a Cartoon Network és a Jetix a modern rajzfilmadókat képviseli, amit leggyakrabban az agresszív, erőszakos vagy buta jelzőkkel illetnek. A gyerekek véleményében már sokkal kevésbé látható ilyen éles különbség a tartalmak között.

Szintén a klasszikus-modern ellentét rajzolódik ki Szántó Szilvia felméréséből,¹⁰ amely megkülönbözteti a hagyományos és széles körben ismert rajzfilmszereplőket a szezonálisan sztárrá váló, gyakran lokális trendeket előidéző figuráktól. A szerző szerint a gyerekek viszonyulása előbbiekhöz inkább ragaszkodásként, míg az utóbbiakhoz egyfajta rajongásként íjható le. Itt is jellemző, hogy a szülők a hagyományos karaktereket értékelik jobban, míg a gyerekeknél ez nem ilyen egyértelmű.

A modern meséket illető negatív megítélés nem csak a szülők körében, hanem a kutatásokban is érzékelhető. M. V. Sokolova kísérlete azt vizsgálja, hogy a mai rajzfilmek szereplői hogyan jelennek meg a gyerekek játékában.¹¹ A szerző megállapítja, hogy a modern rajzfilmhősök nem segítik elő a szerepjátékot és a szereplővel való azonosulást, ellentétben olyan klasszikus figurákkal, mint pl. Micimackó vagy az Oroszlánkirály. A kísérletben vizsgált rajzfilmre és a szereplőit mintázó játékra lehet, hogy igaz a kijelentés, azonban eléggé elhamarkodott következtetés egyetlen mese alapján általánosítani az eredményt a modern rajzfilmszereplőkre. Eleve problémás a modern gyűjtőnév alatt egy kalap alá venni azt a sokféle rajzfilmet, ami napjainkban készül. Ugyanakkor az összehasonlítás azért sem teljes, mert klasszikus mese szereplőjével mintázott játékkal (pl. az említett Micimackóval) nem történt hasonló kísérlet. Egyetértek viszont a kutatásnak azzal a következtetésével, hogy a rajzfilm hatása a gyerekek játékára és fejlődésére függ a tartalom minőségétől és a játék minőségétől is. Viszont ez első sorban nem azon múlik, hogy mikor készült a rajzfilm, a tanulmány nem mutat fel erre vonatkozó meggyőző tendenciát.

⁸ Hargrave – Livingstone: Harm and Offence in Media Content. A review of the evidence. Bristol, 2006. 24.

⁹ Bálint Zsolt: *A Jetix gyermekcsatorna arculatváltása, a Disney Channel bevezetése*. Budapesti Gazdasági Főiskola, 2009, http://elib.kkf.hu/edip/D_14704.pdf [2012. 01. 07.]

¹⁰ Szántó Szilvia: A mai gyerekek. A különböző karakterek megdobogtatják a gyermekek szívét. OMIKK - nemzetközi MARKETING, 11, 2000.

¹¹ M. V. Sokolova: Modern Characters in Children Play and Toys. *Psychological Science and Education* 2, Moscow State University, 2011.

Ezzel el is érkeztünk a kedvenc mesehősök tulajdonságainak vizsgálatához, mellyel kapcsolatban több esettanulmányt is találtam pszichológiai és szociológiai megközelítésben egyaránt. Ezek közül Eva Änggård kísérletét¹² emelném ki, amelynek során óvodás korú gyerekek alkották meg a saját történeteiket az általuk kitalált szereplőkkel. Végeredményként gyakran nemi sztereotípiákat tartalmazó történetek születtek, azonban a hagyományos szerepek újraértelmezése is megfigyelhető volt. A fiúk főszereplői inkább aktívak voltak, a harcosokkal kapcsolatos diskurzusok erősen rányomták a bélyegüket a történetekre, mint ahogy általában rányomják a fiúk számára gyártott tartalomra, játékra.¹³ Ezekbe a történetekbe azonban belefért az is, hogy a „meccs” után a felek kibékülnek, barátok lesznek és elmennek közösen ebédelni vagy az uszodába. A lányok történeteiben a kapcsolatok voltak a fontosabbak: a Barbiek, akik egyúttal hercegnők is, a párjaikkal olyan helyzeteket éltek át, amikkel a gyerekek is találkozhatnak a mindennapi életben. Itt is megjelent az étterem és a strandolás, de az is, hogy az ételt a női szereplő szolgálja fel a férfinak. Ezekre a szereplőkre viszont, a klasszikus hercegnőkkel ellentétben az aktív élet és az irányító szerep volt jellemző, a Barbie szereplők maguk mentek el megkeresni a herceget, ahelyett, hogy ölbe tett kézzel várták volna az érkezését.

Ami a tartalomvizsgálatokat illeti, itt is megfigyelhetők általánosabb, az egyes médiumokat vagy műsorokat, illetve konkrét szereplőket elemző tanulmányok is. A gyerekeknek szóló weboldalatok, tévéműsorok, rajzfilmeket időről időre tartalomelemzésnek vetik alá, számlálva a nem kívánatos elemeket. Ugyanakkor egyre gyakoribbak az olyan kutatások, amelyek egy jelenséget a médiumok közötti összefüggések kontextusában mutatnak be. Ez pusztán a média változását tükrözi, ma ugyanis „média mix” környezetről beszélünk, amelyben a gyártók is arra törekednek, hogy minél több forrásból érkezzon az üzenet. Érthető, hogy a merchandising térhódítása bizonyos mértékű aggodalmat vált ki – ezzel kapcsolatban is íródtak különböző esettanulmányok –, azonban az nem bizonyított, hogy a stratégia ártalmas lenne. Felvetődik viszont a kérdés, hogy mitől sikeres egy merchandising figura. Marc Steinberg cikkében a japán Astro Boy úttörő példáján keresztül boncolgatja, hogyan járulnak hozzá a karakter népszerűséghez a róla készült, csokival együtt árusított lehúzóképek.¹⁴ A szerző szerint a siker titka abban rejlik, hogy a gyerekek a lehúzást bárhova felragaszthatják, így bármikor láthatják. Míg ma a tárgyak gyakran eleve fel vannak címkézve különböző márkaszemélyiségekkel, a karakter-invázióknak ebben a kezdeti szakaszában még a gyerekek teremtették meg maguknak a személyessé tett tárgyi környezetet. Kiragadva a hőst az eredeti kontextusából, ők ruházták fel újabb jelentésekkel. Mivel a figurához érzések társulnak, a mesehős az élettelen árucikkeket is személyessé teszi. A gyerekek között így egy új szocializációs, kommunikációs forma jön létre, a mono-komi, vagyis a tárgyak általi kommunikáció.

A tartalomvizsgálatok talán legérdekesebb része a szereplők személyiségével és a velük való azonosulással foglalkozik. A mesehősök tulajdonságait már az ifjúsági regények kapcsán is vizsgálták,¹⁵ néhány közülük a mai rajzfilmek szereplőire is érvényes. Ezek közé tartozik a hős neme, amely sokkal gyakrabban férfi, mint nő – a lányfaktornak is nevezett jelenség azzal magyarázható, hogy a kislányok sokkal gyakrabban megnézik a

¹² Eva Änggård: Barbie Princesses and Dinosaur Dragons: narration as a way of doing gender. *Gender and Education* 17/5, 2005. 539–553.

¹³ E. Jordan: Fighting boys and fantasy play: the construction of masculinity in the early years of school. *Gender and Education* 7/1, 1995. 69–86.

¹⁴ Anytime, Anywhere. Tetsuwan Atomu Stickers and the Emergence of Character Merchandizing. *Theory Culture Society* 26, 2009. 113–139.

¹⁵ Margery Hourihan: Deconstructing the Hero. *Literary theory and Children's Literature*. Routledge, 1997.

fiúszereplős meséket, mint fordítva.¹⁶ Emiatt van az is, hogy az állatszereplők vagy a semleges nemű szereplők is általában férfi attribútumokkal vannak felruházva, ezt gyakran a nevük is egyértelművé teszi (lásd Tom és Jerry, Mickey egér, Spongyabob, a sort hosszan lehetne folytatni). A mesehős másik fontos jellemzője a fiatalosága: logikus, hogy a gyerekeknek vagy fiataloknak szóló művek hasonló korúakról szólnak. Jellemző azonban, hogy a mesehős általában néhány évvel idősebb annál a korosztálynál, amelynek a történet szól. A mintakövetés miatt a szereplők jó és rossz tulajdonságairól is sok szó esik: vitatott, hogy követendő példának az idealizált, vagy a realisztikusabb szereplő alkalmasabb-e. Abban azonban többnyire egyetértenek a kutatók, hogy a negatív szereplőknek megvan a maguk fontos szerepe, a gyerekek viszont a pozitív hőssel azonosulnak – nem a végső győzelme, hanem a megnyerő személyisége miatt -, a jó diadala viszont ilyen módon fejleszti az erkölcsi érzéküket.¹⁷

Hogy mi mindent képes egy ilyen, a gyerekek által megkedvelt figura közvetíteni, arra az egyik legjobb példa a Tévémaci, aki a Magyar Televízió képernyőjén látható már évtizedek óta. Erről szól Mráv Noémi *A Tévémaci tudatformáló szerepe*¹⁸ című tanulmánya, melyben leírja, milyen komoly nevelő szándék állt a Maci néhány perces megjelenése mögött. A Tévémaci tulajdonképpen azt tette, ami egy rendes gyerektől elvárható lefekvés előtt: fogat mosott, mielőtt megnézte a mesét a tévében – a fogmosás mozdulatainak helyességét egy szakbizottság bírálta el – utána pedig szófogadó gyerekként ágyba bújt a kis manójával. Hogy mennyire igyekszik az animáció az adott kort reprezentálni, azt a Tévémaci intrójának változásai is mutatják: a legújabb részletben már két maci van, egy kisfiú meg egy kislány. A tevékenységük is a mai gyerekek világát tükrözi: a fiúmaci számítógépezik, a lány rajzol. Az azonosulást elősegítendő a tárgyi környezet is mindig az adott korra emlékeztet: míg a régebbi verzióban a lakberendezés a '80-as évek stílusát idézte, az új bútorok a mai lakásbelsőkre hajaznak, a központi helyet elfoglaló IKEÁ-s kanapé legalábbis mindenképp.

Összefoglalva elmondható, hogy mind a közönséget vizsgáló, mind a tartalmat elemző szakirodalom számos olyan kérdéssel foglalkozik – a gyerekeknek szóló tartalmakat és a konkrét szereplőket is érintve – amely közelebb visz a mesehősök különböző reprezentációinak vizsgálatához. Az említett tanulmányokból különböző kérdéseket és vizsgálandó tényezőket építettem be a saját kutatásomba, amelynek legfontosabb célkitűzéseit a következő fejezetben fejtem ki.

A kutatás kérdései és az alkalmazott módszerek

A vizsgálatot a mesehősök különböző interpretációinak feltérképezésére összpontosítottam: első sorban arra voltam kíváncsi, hogy mely területeken, milyen módon jelenik meg egy kedvenc figura egy gyerek életében. A kereskedelmi célú megjelenések és a saját, kreatív interpretációk kettősből kiindulva azt mértem fel, hogy az alanyok mennyire teszik magukévá azokat a megjelenési formákat, amelyek a merchandising körébe tartoznak, illetve mennyire járulnak hozzá aktívan egy szereplő életre keltéséhez – erre egy korábbi közönségkutatási elméletet alkalmaztam. Végül azt vizsgáltam meg, hogy leírt interpretációkat hogyan befolyásolják a gyerekek szociális beágyazottságára vonatkozó tényezők és a mesehősök karakterisztikái.

¹⁶ Lendvai Emese: *Merchandizing gyermekárukon, avagy hogyan győzik meg a gyerekeket a rajzfilmfigurák*. Budapesti Gazdasági Főiskola, 2003. http://elib.kkf.hu/edip/D_10137.pdf [2012. 01. 09]

¹⁷ Bruno Bettelheim: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Corvina, 2011.

¹⁸ Mráv Noémi: *A Tévémaci tudatformáló szerepe*. *Médiakutató*, 2009. http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_02_nyar/01_tevemaci_allamszocializmus/01.html?q=T%E9v%E9maci#T%E9v%E9maci [2012. 01. 09]

Az adatgyűjtés több szakaszban zajlott: számos kiegészítő módszer mellett (strukturálatlan interjúk, iskolai rajzos-vetítő foglalkozások, játszóházi résztvevő megfigyelés) a kutatás fő pillérét egy kolozsvári és egy tordaszentlászlói iskola elemi osztályaiból kiválasztott 40 család vizsgálata alkotja, ahol külön interjút készítettem a gyerekekkel, a szüleikkel és a tanítójukkal.

A célcsoport kiválasztásában a nem, a lakhely és a korosztály játszott szerepet. Az első tényező kiemelt fontosságú a mesehős-preferenciák szempontjából, a gyerekeket ugyanis már kicsi koruk óta kisfiúként és kislányként szólítja meg a legtöbb rajzfilm, játék és termék. A város-falu dimenzió azért kapott nagy hangsúlyt a kutatásban, mert a digitális szakadék kérdése alapvetően befolyásolja a médiafogyasztást, így azt is, milyen mesehősök jutnak el a gyerekek életébe. Végül az elemi iskolás korosztályra azért esett a választásom, mert 7-10 éves korban a gyerekek még aktív mesefogyasztók, ugyanakkor az életük egyre több területén megnő a saját döntéshozatal szerepe. Az érdeklődésük a felnőttek helyett a saját korosztályuk felé fordul, nagyobb hangsúlyt kap a személyiségük kibontakozása, amelyben a mintakövetés is fontos szerepet játszik.¹⁹ A mesepszichológia fejlődéslelektani korszakolása szerint ekkor (8-9 éves kor körül) történik váltás a varázsmesék és a hiteles, emberszereplős kalandtörténetek korszaka között,²⁰ ezért az 1-4 osztályosokat további 2 korcsoportra osztottam.

Gyermekekről lévén szó, mindvégig figyelembe vettem a kutatási etika szabályait, a felhasznált információkkal kapcsolatban esetenként egyeztettem a szülőkkel, illetve a tanítókkal, iskolaigazgatókkal.

A legfontosabb eredmények

A célcsoport felosztásában a gyerekek nemét, korcsoportját és lakhelyét vettem figyelembe, mely alapján nyolc csoport alakult ki. Ezen túl azonban feltételeztem, hogy különböző egyéb tényezők is befolyásolják a kedvencek megjelenését, ezért további mutatókat is figyelembe vettem: a szülők végzettségi szintjét, a testvérek számát, a kulturális és fizikai környezetet, a médiahasználatot, illetve a család médiatudatosságát. Ez utóbbi komplex tényező, mely külön kutatást érdemelne és azért kapott helyet ebben a formában, mert a szülők az interjúk során sokat beszéltek a médiahasználatukról és az ezzel kapcsolatos elveikről. A médiatudatosság felmérésében figyelembe vettem a médiahasználati szokásokat is, a szülői kontroll mértékét, a tartalmakról való kommunikációt, a szülő mediátor szerepét, illetve azt, hogy mennyire egyeznek a szülő és a gyerek által elmondottak a mesehősök megjelenésével kapcsolatban.

Hasonlóképpen a mesehősöket is különböző tényezők alapján csoportosítottam: figyelembe vettem a szereplő nemét – hogy férfi, nő, vagy semleges, ez utóbbiak között gyakori a férfi attribútumokkal rendelkező karakter, ami a már említett lányfaktorial magyarázható. A mesepszichológia korszakolásának megfelelően három mesetípust különítettem el: az állatmeséket, amelyekben az elvont szereplők hétköznapi, az emberek világára jellemző eseményeket élnek át; a varázsmeséket, amelyekben többnyire ember szereplőkkel történnek csodálatos dolgok, illetve a kalandtörténeteket, amelyekben gyakran gyerekek, fiatalok szerepelnek, és hiteles, bár időnként fantasztikus kalandokban részesülnek. Elvileg a három típus különböző életkorban jellemző – az első 2-5, a második 5-8, a harmadik 9-12 éves kor körül – ez a gyakorlatban azonban nagyon változó. Továbbá figyelembe vettem azt, hogy klasszikus vagy modern meséről van szó, főleg a modern szereplőket övező vita miatt. Végül a szereplővel kapcsolatban is vizsgáltam, hogy milyen

¹⁹ Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklelektan*. Medicina, Budapest, 2006. 127.

²⁰ Vekerdy Tamás: *Gyerekek, óvodák, iskolák*. Saxum, Kaposvár, 2001.

médiumból származik – itt azonban nem a szereplő eredetét vettem figyelembe, hanem azt, hogy milyen médiumon keresztül került vele kapcsolatba a nézője.

Ami a mesehősök különböző megjelenéseit illeti, összesen kb. 300 esetet sikerült azonosítani a gyerekek, a szülők vagy a tanítók által elmondottak alapján. Ezeket több nagyobb kategóriába soroltam, melyeket az interjúkból származó idézetekkel példázok:

Párhuzam mese és valóság között: ide tartoznak azok az esetek, amikor a gyerek megfeleltet egy mesebeli jelenetet egy olyan helyzetnek, amivel a mindennapi élete során találkozott. Egy kolozsvári fiú ezt mesélte: „*A kisöcsém az 3 éves és miatta kerülök mindig slamasztikába, (...) mert azt hiszik, hogy én mindig csak rosszat csinálok neki.*” (az interjú során a fiú azt is elmondta, hogy az egyik kedvence, Angelo is gyakran a kisöccse miatt kerül konfliktusba a szüleivel). Ide sorolhatók azok az esetek is, amikor a gyerekek a rajzfilmszereplő személyiségét egy (házi)állathoz társítják. „*Mi minden állatot mesehősről nevezünk el*” – mondja egy tordaszentlászlói fiú, megmutatva az udvarukat, ahol a kutyát Balto-nak, az akvárium halat pedig Nemo-nak hívják.

Szerepmodell, mintakövetés: ide azokat az eseteket soroltam, amikor a gyerek nem csak a helyzetek hasonlóságát állapítja meg, hanem átvesz olyan viselkedésmintákat, amiket a szereplőtől látott. Egy 2. osztályos kislány kedvencei a Barbie hercegnős mesék, az anyukája szerint most kezd az öltözködés, a lányos világ felé fordulni az érdeklődése: „*Nézi a mesét és próbálja leutánozni azokat a kecses mozdulatokat, ahogy Barbie beszélget és viselkedik.*”

Példakép: ezekben az esetekben a gyerek nem csak mintákat vesz át, hanem kifejezetten a mesehőshöz szeretne hasonlítani. „*Azért szeretnék Angelo-ra is hasonlítani, mert ő olyan okos, meg, ha ilyen családi helyzetek vannak, hogy bajba kerülsz valami miatt, akkor szoktam nézni és ötletet kapok, hogy hogy csináljam a dolgokat, mert ő tanácsokat ad mindenkinek, hogy ha bajba kerül, akkor hogy másszon ki belőle és majdnem mindig sikerül a terve.*”

Különböző tevékenységek előidézése: ezekben az esetekben a gyermek érdeklődése a kedvenc mesehőssel kapcsolatban fordul bizonyos tevékenységek felé. Egy kolozsvári kisfiú például naplót ír, akár az egyik kedvence, az *Egy Ropi naplója* című népszerű gyerekkönyv szereplője. Többen vannak, akik rajzolnak, de olyan is akad, aki saját mesét talál ki a kedvenceivel.

Kommunikáció: ezekre az esetekre jellemző, hogy egy-egy mesehős kapcsán merülnek fel a családban bizonyos beszéd témák. Az egyik anyuka az *Egy Ropi naplója* filmadaptációjáról mesélte: „*Ez egy teljesen hiteles, reális történet, de vicces is, úgy a gyerekek nyelvén, és van mondanivalója. Ezt meg is beszéltük, mert a fiam ebben a korban nem biztos, hogy eljutott volna ilyen következtetésekre egyedül, őt inkább a viccesebb oldala fogta meg, de én ezt egy jó alkalomnak tartottam, hogy a saját témáival összekössem.*” A kommunikáció szintjén az is előfordul, hogy egy meséből származó szófordulat beépül a gyerek életébe, pl. az egyik családnál a Micimackótól származó „*Gondolj, gondolj, gondolj!*” vált vicces szállóigévé.

Jelmezbál: „*Az osztályban abszolút érvényesülnek ezek a közösségi hatások, sokan szeretik a Csillagok háborúját, az álarcosbálon sokan öltöztek Star Wars-os hősöknek – ő nem, mert nagyon szereti a nindzsákat, ezért egy nindzsa kosztümöt béreltünk. Pedig csak kicsit kaptunk, ki is hasadt rajta, de neki nem számított, akkor is nindzsa kellett.*” – meséli egy anyuka.

A reprezentációk egy nagy csoportját képezik a játék különböző dimenzióiban való megjelenések, itt több nagy csoportot különítettem el.

Szerepjáték: az egyik legjellemzőbb interpretáció, hogy a gyerek eljátsza a kedvenc hősét, vagy valaki másra osztja ki ez a szerepet. Egy kolozsvári tanító meséli az osztályában dúló *Klónok háborúja* divathullámról: „*Azt játszották, hogy gurultak a hóban*

és úgy felfegyverkezve harcoltak és az extrém benne az volt, hogy a kapus bácsi a seprűjével volt az ellenség, nem tudom, hogy klón vagy mi, de tudom, hogy ellene harcoltak. És megvolt a kapusszobának is a neve a filmből és a kapus bácsi is be lett avatva a Star Wars játékba.” Vagy: „Most például Zsófiával az osztályból szeretünk párbajozni. Egymásak háttal állunk és meghajolunk, aztán lépünk 5 lépést és mondjuk a varázsigt és az nyer, akinek a varázsigtje erősebb” – meséli egy Harry Potter rajongó kislány.

Tárgyi játék: ebben a kategóriában szerepelnek a mesehősöket, rajzfilmfigurákat mintázó plüssállatok, illetve a különböző sorozatokhoz társított játékok (pl. a LEGO-nak vannak rendszeresen hasonló tematikus kiadásai). Azonban a legnépszerűbb a Barbie, aki előbb volt játék, utána készült mesefilm belőle. Nem találkoztam olyan kislánnyal, aki ne ismerte volna a mesét, így a Barbie baba személyiségéhez már a szereplő attribútumai társulnak (nyilván nem kötelezően, de gyakran), illetve a játék kiválóan alkalmas arra, hogy a filmbeli történeteket eljátsszák vele. „*Rengeteget Barbieztak és Barbies mesét is sokat néztek – most is annyit mennek a babák mindenfele, egyszer kórházban vannak, egyszer sivatagban, meg öltöznek.*” Vagy: „*Volt egy csomó Micimackós plüssállatunk, meg Malacka, és mindig összeálltunk, hogy teázzunk velük vagy ilyesmit csináltunk. És van egy barátnőm, akinek van egy Micimackós játéka, és amikor mentem hozzá, akkor mindig csináltunk ezzel valamit, lefektettük, főztiünk neki, én átvittem a Micimackós könyvem és olvasott belőle az anyukája.*”

Számítógépes játék: nagyon sok rajzfilmmel kapcsolatban készülnek számítógépes játékok, ezek teszik ki az elemi iskolás korú gyerekeknél a számítógépezéssel töltött idő nagy részét: „*Van egy olyan játék, amiben Tom üldözi Jerry-t és jönnek golyók, és össze kell adni vagy kivonni, és a helyes válasza rá kell kattints, és ha helyes, akkor Jerry átugorja az akadályt.*” – meséli egy kisfiú, aki Jerry-t egyik kedvenc mesehőseként és példaképeként is említette.

Egy harmadik nagy csoportot alkotnak a **különböző termékek**, ezzel kapcsolatban inkább a szülők számoltak be erőteljesebb jelenlétről, a gyerekek sokkal közömbösebben nyilatkoztak a témáról. Vannak szülők, akik a gyerek kérésére vesznek meg rajzfilmszereplős termékeket: „*Régebb mindene Micimackós volt, a kabátja, a tányérja, a pohárkája, az ovis táskája, ő ezt kérte és ez átmert a kicsire is*”. Másoknál ezek leginkább külső forrásokból érkeznek: „*Nem szoktam ilyen ruhákat vásárolni, de kapnak nagyszülőktől, ezek elkerülhetetlenek, úgyis beszívárognak, de pont elég amennyire bejön, ez ellen nem hadakozunk, a gyerek örül neki, de nem kell túlzásba vinni.*” Vannak viszont olyanok is, akik maguk kezdeményezik a vásárlást: „*Volt olyan, hogy én akartam neki örömet szerezni és volt tavaly pl. a Hannah Montana és akkor azzal vettem mindenfélét, füzetborítót, pólót, órát, de most már nem rajong annyira ezért. (...) De akkor észrevettem, hogy tetszik neki Hannah Montana, hatalmas posztert vettem neki, de most már az is be van dobva a sarokba.*”

Egyes ritkább esetekben az is előfordul, hogy egy gyereknek az álmában köszön vissza egy szereplő, hogy a hőst képzeletbeli barátjának tekinti, vagy akár terápiás céllal találkozik újra bizonyos mesékkal. Gyakori ugyanakkor az is, hogy egy gyerek olyan kedvenceket sorol fel, akik jellemzően semmilyen egyéb módon nem jelennek meg az életében a képernyőn túl.

A kutatás kérdéseinek megfelelően a felsorolt megjelenésekben az érdekelt leginkább, hogy milyen mértékben azonosulnak a gyerekek a kereskedelmi célú reprezentációkkal, illetve mennyire járulnak hozzá ők maguk a mesehősök megjelenítéséhez, különböző saját mintákat használva. A két esetet jól illusztrálja a Star Wars LEGO példája. A cég egyre gyakrabban készít különkiadásokat bizonyos népszerű sorozatokkal összefüggésben, jelen kutatás során a *Csillagok háborúja* kiadás volt a

legnépszerűbb a gyerekek körében, amihez hozzájárul a *Klónok háborúja* című animációs sorozat sikere is. Az eredeti film új kultusza viszont nagy részben a LEGO-nak köszönhető, amellyel a cég nem csak a kisfiúkat célozza meg, hanem a fiús apákat, akik a saját gyerekkoruk idején a film első rajongói lehettek. A szülők nosztalgiája egyébként fontos szerepet játszik a gyerekeknek szánt termékek piacán, ezzel magyarázható, hogy bizonyos gyerekkönyvek generációnként érnek meg új kiadást. A Star Wars LEGO pedig ma nagyon népszerű a fiúk körében, azonban sok szülő nem hajlandó megvenni (mint ahogy ez sok más termékkel is így van). Ilyenkor a gyerek – hogy mégse maradjon ki a játékból – más eszközökkel helyettesíti a hiányzó játékot. „*Sok LEGO van, de nincs igazi Star Wars-os, és arról már lassan mondunk le, mert nagyon macerás*” – mondja az egyik fiú, aki az osztályban népszerű szerepjáték egyik központi figurája. Egy anyuka arról mesél, hogy otthon a fia piros pontokat gyűjt, jelenleg pedig a Star Wars LEGO a kitűzött cél – ha összegyűjt bizonyos mennyiségű pontot, akkor megkapja. Másoknál nem kérdés, hogy megveszik a gyereküknek az osztályban kulcsfontosságú játékot, ugyanakkor vannak olyan eltökélt szülők is, akiknek meggyőződése, hogy nem a speciális LEGO megszerzése a lényeg: „*A Star Wars LEGO-t kéri, ezek persze elég drágák, viszont a saját kis LEGO-jából megcsinált egy pár dolgot, ami nem hasonlított feleannyira sem, meg lézerkardot csinált, ezeket a kellékeket előállítjuk. Ő ezekkel a LEGO-ival meg a kis katonáival a filmet játssza újra, tehát ezek a filmes motívumok a játékban abszolút megjelennek. Ha nem is konkrétan, de az egésznek a hangulata, vagy egy-egy párbeszéd visszajön benne.*”

A megjelenések ilyen módon való elkülönítésére David Morley kategorizálását alkalmaztam, aki a televíziós tartalmak dekódolását vizsgálta. A szerző *A Nationwide nézői, avagy hogyan értelmezzük a televíziózást*²¹ című tanulmányában három csoportba sorolja a nézőket. Az első, uralkodónak nevezett típusba azok kerülnek, akik a média által felkínált értelmezési struktúrákat használják a dekódolásban. A második, egyezkedő típusba tartoznak azok, akik az elsődleges, maguktól értetődő mintákat a sajátjaikkal kombinálják, ezáltal módosítva a médiatartalmak jelentését. A harmadik típust az elutasító nézők alkotják, rájuk az jellemző, hogy szembemennek azokkal az értelmezésekkel, amelyeket a média sugall. Ebből kiindulva alakítottam ki egy saját reprezentációs tipológiát, melyben az első, azonosuló típust azok a hős-megjelenések alkotják, amelyek külső forrásból származnak, többnyire kereskedelmi céllal jönnek létre, és amelyeket a gyerekek a magukévá tesznek. A második, módosító típusba soroltam azokat a megjelenéseket, amelyek során a gyerekek maguk adnak új formát a kedvencüknek, vagy az eredeti formát saját eszközökkel helyettesítik. A harmadik típusba a passzív megjelenések kerültek, amelyek esetében csak a médiafogyasztás jellemző, a további reprezentációk nem. Mint ahogy a Morley kategóriái között sem éles a határ, természetesen ebben az esetben is vannak átfedések, azonban az összes megjelenés valamilyen módon beilleszkedik valamelyik típusba.

Az egyes tényezőket és kategóriákat összehasonlítva olyan tendenciák rajzolódtak ki, amelyek választ adnak egyrészt a kutatási kérdéseimre, másrészt a vizsgált jelenséggel kapcsolatban és a szakirodalomban felmerült különböző egyéb kérdésekre.

A célcsoport felosztására vonatkozó eredmények:

Ami a nemi különbségeket illeti, itt első sorban a lányfaktorra voltam kíváncsi: most is elmondható, hogy egyértelműen több a férfi mesehős, illetve a lányok életében a hímnemű kedvencek aránya 28%, míg a fiúk életében 0%. Ugyanakkor a saját kedvenceiken kívül a mások kedvencéhez való viszonyulástól is kérdeztem őket, itt pedig érdekes különbség mutatkozott a falun és a városban élő gyerekek között. Míg

²¹ *Replika* 38, 1999.

Tordaszentlászlón a lányok voltak toleránsabbak a fiúk kedvenceivel, a fiúk pedig elutasították a lányokét – a nyávogós Barbie-t –, addig Kolozsváron ez pont fordítva történt: a lányok nézték le a verekedős Ben10-t, míg a fiúk többen is bevallották, hogy tulajdonképpen szeretik a Barbie-meséket. Persze nem említették a saját kedvencükként, de a mások kedvence témakörben elhangzottak ilyen válaszok: „*Mindenki kikacag, mert én szeretem a Barbies meséket. Jobban szeretem, mint Batmant vagy Pókembert.*” Egy lányos anyuka pedig ezt mesélte: „*Csingilinget meg az ilyen kislányos tündéreket nagyon szeretjük, és ami érdekes, hogy vannak fiúk is, akik szeretik, de ezt nem szabad mondani senkinek – az anyuka kéri kölcsön, az anyuka hozza vissza a mesét, nem szabad megtudja senki. De pl. a Barbie-sokat is szeretik sokan a fiúk közül.*” A különbség valószínűleg a városi és falusi mentalitásnak is köszönhető, falun a férfiasság és az erő dominanciája jellemző, míg városon a nőiesség elfogadottabb, a fiúkat is valószínűleg erre nevelik kicsi koruk óta.

Ami a többi falu-város különbséget illeti, jellemző, hogy Tordaszentlászlón gyakoribbak a televízióban sugárzott sorozatokból származó hősök (a Cartoon Network-öt, a Minimaxot és az RTL Klub, illetve a TV2 hétvégi gyermekműsorát nézik leginkább), míg Kolozsváron nagyobb a más médiumokból származó mesehősök aránya – sokan számítógépről, DVD-ről nézik a mesét. A tévézés általában nagyobb fokú passzivitást eredményez, ezt a megjelenések típusa is tükrözi (falun sokkal több a passzív megjelenés, mint városon). Bár a legtöbb gyerek otthonában van számítógép és internet Tordaszentlászlón is, a fenti különbség is egyfajta digitális szakadék, ami leginkább abból adódik, hogy falun a szülők közül sokan fizikai munkát végeznek, és nem lettek aktív internethasználók, így a gyerekük számára sem tudnak mintát szolgáltatni ilyen szempontból. A médiatudatosság is jellemzően falun alacsonyabb.

Ami az életkori különbségeket illeti, ebből a szempontból látszott a legkevésbé eltérés a két csoport között: a különböző mesetípusok preferenciája (állatmesék, varázsmesék és kalandtörténetek) nem a korbeli különbségektől függött, hanem valószínűleg inkább egyéni preferenciáktól, illetve nevelési kérdésektől (a kevésbé médiatudatos családoknál fordul elő gyakrabban, hogy a gyerek már egész kicsi korában néz nagyobbaknak szóló tartalmakat).

A különböző egyéb tényezőkkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár többen laknak családi házban, a tömbházban lakóknál mégis majdnem kétszeres a szereplők megjelenési aránya. A modern mesehősök sokkal nagyobb arányban reprezentáltak, különösen az aktív megjelenési formák között – a klasszikus figurák gyakrabban jelennek meg passzívan.²²

Ami az azonosuló, módosító és passzív kategóriákat illeti, bizonyos tényezők összefüggést mutatnak az ezek közti különbségekkel. Ilyen a szülők végzettségi szintje: a felsőfokú végzettséggel rendelkező szülők gyerekei gyakrabban használnak saját mintákat a mesehős életre keltésére. A testvérek számában az figyelhető meg, hogy leginkább a nagycsaládosok tartoznak a módosító kategóriába. A mesehős eredetét tekintve egyedül a könyvből származó szereplők esetén nagyobb a módosító megjelenések aránya az azonosulókénál.

A fenti eredményekből az látszik, hogy a gyereket és a hőst leíró különböző tényezők kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolhatják a mesehősök interpretációját, azonban leginkább egy ezeknél általánosabb tényező, a médiatudatosság érzékelteti a hatását – ez azonban összefüggésben áll olyan más tényezőkkel is, mint a szülők végzettsége, vagy a lakóhely. Általánosságban elmondható, hogy minél médiatudatosabb

²² Ez megfelel annak, amit Szántó Szilvia ír a klasszikus és a modern szereplőkről: míg előbbieket szélesebb körben ismerik a gyerekek, utóbbiak sokkal gyakrabban képezik rajongás tárgyát. (OMIKK - nemzetközi MARKETING, 11, 2000.)

egy család, annál gyakrabban jelennek meg a gyerek életében a kedvenc szereplők módosító megközelítésben. Viszont ennél meglepőbb, hogy azoknál a családoknál, ahol a legalacsonyabb a médiatudatosság, ott nem az azonosuló, hanem a passzív típusú megjelenés van túlsúlyban, vagyis a gyerekek életében kevésbé jellemző, hogy a mesehősök különböző egyéb formában is megjelenjenek a képernyőn túl. Ezáltal arra szeretnék rámutatni, hogy a rajzfilmfigurák megjelenését övező aggodalom helyett érdemes lenne figyelmet szentelni annak, ami ezeket a megjelenéseket befolyásolhatja.

Zárszó. A kutatás relevanciája.

A kutatás a gyerekek mesehős-interpretációit térképezi fel és rámutat bizonyos tényezőkre, amelyek a különböző megjelenéseket befolyásolják. Ezek között vannak lakóhelyre, kulturális és fizikai környezetre, családi körülményekre vonatkozó tényezők is, azonban leginkább egy ezeknél univerzálisabb kategória játszik fontos szerepet abban, hogy milyen módon épül be egy szereplő egy gyerek életébe. Ez nem más, mint a médiatudatosság, egy több tényezőből álló komplex kategória, amely szoros összefüggésben áll a szülők végzettségével és egyéb körülményekkel is. Olyan tényezőről van azonban szó, amely más kontextusban, más csoportokon is mérető, ezáltal a kutatás eredménye a konkrét, helyhez kötött célcsoporton túl is felhasználható.

Bár a kutatás által érintett témákról nagyon sok szó esik, a mesehősök megjelenéseinek átfogó vizsgálatával még nem találkoztam, ezért egyelőre kizárólag kvalitatív módszereket alkalmaztam. A felderített kategóriák, összefüggések vizsgálatát más csoportokon, más mintákon is kellene alkalmazni ahhoz, hogy a kutatás a jövőben új elméletek kialakulásához vezethessen, a jelenlegi eredmények azonban mindenképpen alkalmasak arra, hogy új hipotéziseket állíthassunk fel a jövőbeli felmérések számára.

A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/76841 projekt „A doktori tanulmányok időszerűsége: nemzetköziség és interdiszciplinaritás” keretéből.

KOSZTYÓ GYULA:

**A KOMMUNIZMUS KÁRPÁTALJAI LEGITIMÁCIÓJA: A
KÁRPÁTONTÚLI-UKRÁN KOMMUNISTA PÁRT
LÉTREJÖTTÉNEK ÉS PROPAGANDA-TEVÉKENYSÉGE
(1944.NOVEMBER – 1945.MÁRCIUS)**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Botlik József

*„(..) a megszálló, aki pusztán erőszakkal
kényszeríti ki az engedelmességet,
tipikusan legitimálatlan hatalmat gyakorol. ”*

*

*„Csak azt kell igazolni ami kétségbevonható. ”
(Szabó Miklós.1988.)*

Kárpátalja történelmében a második világháború végén a kommunista hatalomátvételt legitimációs politikai tevékenység kísérte, amelyet nem lehet elemezni anélkül, hogy ne ismernénk milyen történelmi múlttal rendelkezett e területen a szocializmus.

E terület a 20. század kezdetéig csaknem teljes egészében Magyarország fennhatósága alatt állt. Az első világháború és az azt követő meggondolatlan szerződések csak elodázták a kelet-európai etnikai kérdések tényleges megoldását. Ilyen volt a saint-germaini békeszerződés is, amelyet 1919. szeptember 10-én írt alá Ausztria és Csehszlovákia.¹ Ennek értelmében többek között Kárpátalja is a létrejövő Csehszlovákia fennhatósága alá került. A békeszerződések aláírása során jött létre a tisztavirág életű Tanácsköztársaság, amelynek létezése Kárpátalján is éreztette hatását. 1919 második felében több helyi nagyvárosban is rendeztek munkásgyűléseket, kisebb népbizottságok alakultak, döntő többségükben a hegyvidéken a rahói, a técsői és a huszti körzetekben.² Nagyrészt ezekből a korai kommunista megmozdulásokból az 1920-as évek során, kisebb részben pedig a Csehszlovák kormány toleráns magatartása miatt megszerveződött a Csehszlovák Kommunista Párt.

A két világháború közötti időszakban a Csehszlovák Kommunista Párt helyi szervezete igen népszerű volt Kárpátalján, ami megmutatkozott többek között azokban a szavazati arányokban, amit minden választás alkalmával fel tudott mutatni, köszönhetően a csehszlovák demokrácia adta lehetőségeknek.

Az autonóm Kárpáti Ukrajna (1938–1939) időszakában ezzel ellentétben nagyfokú kommunista-ellenesség volt tapasztalható, mi több 1939. február 10-én megalakult a Kommunizmus Elleni Harc Társasága.³ E szervezet alapszabályzata kimondta, hogy a fő céljuk a kommunista és marxista ideológia elleni küzdelem. A kommunista szervezkedést

¹ Németh István: 20. századi egyetemes történet. I. Európa. Osiris Kiadó. Budapest. 2005. 44.o.

² [гол. ред.] Белоусов, В.І: Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. Київ. 1969. 34-36.ст.

³ Brenzovics László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941. In: [szerk:] Fedinec Csilla: Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Teleki László Alapítvány. Budapest. 2004. 31.o.

tovább lehetetlenítette a Kárpáti Ukrán kormány által 1939. január 20-án elfogadott rendelet, amelynek értelmében feloszlatták az összes politikai pártot.

1938. november 2-án Kárpátaljának a többségében magyarok által lakott része Magyarország fennhatósága alá került, az első bécsi döntés értelmében. 1939. március 15-én pedig felszámolva a huszti kormányt, a hegyvidéki területet is birtokába vette a Magyar Honvédség. 1939. július 7-ig tartott a katonai közigazgatás Kárpátalján, amelyet a polgári közigazgatásra való áttérés követett. Ennek legfőbb sürgetője Bródy András volt.⁴

Miután a régió ismét Magyarország fennhatósága alá került, s a kommunista ideológiával szembeni magyar állami magatartást a kiromboló második világháborús események kényszerpályára helyezték. Miután kitört a világháború, Kárpátalja és a Szovjetunió egymás szomszédjává váltak. A Szovjetunió közelsége lázítóan hatott a magyar hatalommal elégedetlenkedő,⁵ a szovjethatalmat nem ismerő lakosságra. Ezért a magyar kormány fokozta a kommunista agitátorok kiszűrésére vonatkozó intézkedéseit.⁶ Azonban a jobb élet reményében számos napszámos, paraszt átszökött a Szovjetunióba. Emiatt kénytelen volt a magyar kormány fokozni a kommunista ellenes propagandát felhasználva ehhez minden rendelkezésére álló információs csatornát, sajtót, egyházat, rádiót, társadalmi szervezeteket.⁷ Nagymértékben hozzájárult a szocialista hírverés háttérbe szorításához az 1940 áprilisában kezdett széleskörű persorozat, amelyek eredményeként a magyar hatóságok szinte teljes mértékben felszámolták a kommunista szervezkedést.⁸ Kárpátalján 1941-ig, míg határos volt a Szovjetunióval komoly gondot okozott a kommunista propaganda fokozatos felerősödése. 1941–1944 között ez a jelenség veszít erejéből és egyre inkább megszűnőben volt, mivel a front teljes mértékben keletre tolódott.⁹

A földalatti szovjet agitáció- és propaganda-tevékenység 1944 áprilisában kapott új erőre. Amiatt, mert a keleti front arcvonala elérte a Kárpátok keleti lábait, s a közeli szovjet katonai jelenlétből kifolyólag a magyar kormány hadműveleti területté nyilvánította Kárpátalja területét.¹⁰ A kommunista agitációs tevékenységek is megsokszorozódnak, amelyeket a levéltári források szerint a Kárpátalja területére ledobott partizánosztatok hajtottak végre.¹¹

A 4. Ukrán Front politikai hivatalának megjelenése teljesen új alapokra helyezte a kommunista hírverést. E katonai szervezett volt az első olyan közvetlenül Moszkvából felügyelt intézménye a szovjethatalomnak Kárpátalján, amely szigorú központi ellenőrzés mellett mindent átfogó ideológiai munkát bontakoztatott ki. 1944 októberétől a terület fizikai megszállásával egyszerre megérkeztek a területre azok az 1939–1941 között

⁴ Brenzovics László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941. In: [szerk:] Fedinec Csilla: Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Teleki László Alapítvány. Budapest. 2004. 91.o.

⁵ Az elégedetlenségek döntő többsége a Szovjetunióval határos hegyvidéki területeken váltak jellemzővé.

⁶ Brenzovics László. 2004. 98-99.o.

⁷ Uo. 100.o.

⁸ Kosztyó Gyula: Az Ungvári Kémelhárító Osztály jelentései Kárpátaljáról 1939–1944. In: [szerk:] Seremet Sándor: Scientia Denique. Kárpátaljai Magyar Diákok és Fiatal Kutatók Szövetsége. Ungvár. 1.évfolyam. 1.szám. 2011. 31-32.o.

⁹ Necze Gábor: Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében. In: [szerk:] Fedinec Csilla: Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Teleki László Alapítvány. Budapest. 2004. 139.o.

¹⁰ „Munkások! Fegyverkezzünk és legyünk Partizánok a Németek ellen!”, „Pusztuljanak a német megszállók! Magyar Földművesek!” Lásd bővebben: Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz való visszatérés után 1939–1945. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza. 2005. 207.o.

¹¹ Kárpátaljai Területi állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL) Fond 91., opisz 1., - ez a levéltári egység több helyen is beszámol arról, hogy a magyar kormányzat észlelte a Szovjetunióból érkező partizánegységek különböző típusú tevékenységét.

emigrált személyek, akik fő letéteményeseivé válnak az új hatalomnak. Szervezési és ideológiai tevékenységeiket a hamis tudat sugallására alapozva összefogást kívántak láttatni a helyi társadalom körében. A kommunista szervezkedés ereje, forradalmisága, néha pusztán létezése is Kárpátalján 1944-ig nagymértékben függött az éppen hatalmon lévő kormányok politikai magatartásától, amelyeket a világpolitikai hatások alakítottak. A Szovjetunió közelsége miatt vagy befolyásának növekedésével arányosan rendszeresen megerősödött a kárpátaljai kommunista agitáció.

A szovjet politikai legitimitáció legelső intézményei Kárpátalján (1944)

A politikai legitimitáció fogalmát a társadalomtudományba Max Weber vezette be, és értelmezte át szociológiai értelemben a jelentését, kiszélesítve azt az uralom jogosságának problematikájára.¹² Egyes nézetek szerint a politikai legitimitáció mindig ott lép fel ahol a fennálló uralmat megkérdőjelezzik, teljesen felszámolnak, vagy újra kívánnak alapozni egy politikai rendszert.¹³ Továbbá ugyancsak fontos az új uralomnak a jogosságát és tevékenységét is igazolni.¹⁴ Kárpátalja tulajdonképpen ilyen terület volt. A korábbi hatalom megkérdőjelezése mellett az új hatalom alapjainak a lerakása zajlott szervezett központi felügyelet alatt.

A kommunista hatalom első letéteményesei a Vörös Hadsereggel érkeztek - részben vissza - Kárpátaljára. A Vörös Hadsereg 4. Ukrán Frontja felelt a terület katonai megszállásáért. Azonban a 4. Ukrán Front politikai hivatalának más szerepet is szánt Moszkva. E hivatal tagjait azokból az agitátorokból válogatták ki, akiket Ukrajna és a Szovjetunió különböző területein működő a marxista-leninista egyetem által rendezett tanfolyamokon képezték ki. 1944 szeptemberében a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága határozatban mondta ki, hogy az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak a nyugati területeken végzett politikai munkájába segítséget kell nyújtani és javítani kell tömeg-politikai nevelését és a kultúr-felvilágosító munkát.¹⁵ Ennek eredményeként pártvonalon 1944-ben három hónapos képzésben készítették fel a párt propagandistákat, 912 esti pártiskolában, 28 ezer többek között párt- és komszomol munkást. A Kárpátalján tevékenykedő 4. Ukrán Front politikai hivatala döntő többségében ezekből a propagandistákból került ki.

A politikai hivatal Kárpátalján végrehajtott intézkedései jelentős legitimitációs töltettel bírtak. Feladatuk között volt a terület katonai megszállása során a kommunista agitáció megkezdése. Ezt a lakosság számára előkészített gyűléseken, mitingeken hajtották végre. A 4. Ukrán Frontnak azonban a legfőbb agitációs- és propaganda-tevékenysége az volt, hogy a Vörös Hadsereg soraiba toborozzon.¹⁶ Ezzel sokszor összetűzésbe is került a csehszlovák hatalom visszatérő hivatalnokaival.¹⁷ A hivatal arra törekedett, hogy meggyőzze a helyi lakosságot a kommunizmus felsőbbrendűségéről. Emiatt több alkalommal is a Vörös Hadsereg katonai küldetését a lakosság számára rendezett gyűléseken „szent kereszties háború”-nak vagy a „pogányság elleni háborúnak” nevezték.¹⁸

¹² Bayer József: A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimitációs válságról.

Napvilág Kiadó – Scientia Humana. Budapest. 1997. 15.o.

¹³ Würtenberger Thomas: Die Legitimität staatlicher Herrschaft. Duncker & Humblot. Berlin. 1972. 20-21.o.

¹⁴ Bayer József. 1997. 16.o.

¹⁵ [гол.ред.] Бортняк, Я.М.-Мезовцева, М.Б.-Харченко, С.К.: Нариси історії Комуністичної партії України. Видавництво політичної літератури України. Київ. 1971. 525.ст.

¹⁶ Довганич, О.Д.-Шекета, А.М.-Делеган, М.В.: Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Видавництво Закарпаття. 2000. 37-38.ст.

¹⁷ Уо. 39-40.o.

¹⁸ Уо. 93.o

A kommunista legitimációt ezzel a terület keresztény történelméhez kívánták kötni. Az érzelmi manipulálás hatását tovább növelte annak a hangoztatása, hogy a háborús helyzetben a helyi lakosság - a Vörös Hadseregnek köszönhetően - az életveszélytől menekült meg.

A Kárpátontúli-Ukrajna Kommunista Pártjának legitimációs tevékenysége (1944–1945)

A Vörös Hadsereg által véghezvitt legitimációs-tevékenység által az első kommunista intézmények megalapítását kívánták elősegíteni, megteremtve az ideológiai jogosságát a helyi népbizottságok megalakításának. Ezeket a népbizottságokat 1944. október folyamán Kárpátalja egész területén megszervezték.¹⁹ A terület népbizottságainak egyesüléséből született meg 1944. november 19-én, Munkácson a Kárpátontúli-Ukrajna Kommunista Párt (továbbiakban: KKP). Ugyan ezen a napon a KKP 24 tagú központi bizottságot választott, amelynek első titkára Turjanica Iván lett. Tagja lett továbbá Borkanyuk Szeréna, Kercsa Iván, Klimpotyuk Mikola,²⁰ Vas Iván, Weiss Sámuel.²¹

A hatalom megszervezését megelőzte és ez által, nagymértékben segítette is az első információs csatornák megszervezése. Ilyen volt a *Голос Закарпаття* (Golosz Zakarpatya / Kárpátontúl Hangja), amelyet a területre visszatérő első kommunisták Klimpotyuk Mikola, Weiss Sámuel, Vas Iván alapított 1944 októberében.²² 1944 novemberében több pártsajtó több szereplőssé vált: *Закарпатська Україна* (Zakarpatszka Ukrajina / Kárpátontúli Ukrajna), *Молодь Закарпаття* (Mology Zakarpatya / Kárpátontúli Ifjúság), *Працююча Молодь* (Pracujucsza Mology / Munkás Ifjúság), *Советське Закарпаття* (Szovjetszkoje Zakarpattye / Szovjet Kárpátontúl). A párt központi orgánuma pedig a (Zakarpatszka Pravda / Kárpátontúli Igazság) volt.

1944. november 26-án a KKP négy pontos kiáltványt (manifestumot) fogadott el. Ebben az új hatalom kijelentette, hogy a Kárpátontúli-Ukrajna törekvése az újraegyesülés Szovjet-Ukrajnával.²³ Az újraegyesülés fogalmának paradox, történelmietlen voltát azzal igyekeztek elhomályosítani, hogy a kiáltványt aláírásgyűjtéssel legitimálta. A 4. Ukrán Front katonai tanács 1944. november 13-án kiadta 0036. számú titkos rendeletét, amelynek értelmében elhurcolták „háromnap” munkára a kárpátaljai magyar és német férfilakosságot. Több magyar faluban is a kiáltvány alá azzal az ürüggyel gyűjtötték az aláírásokat, hogy akarják-e a hozzátartozójuk hazatérését a lágerből.²⁴ A KKP saját magát „avantgárd”²⁵ szerepben tüntette fel. Ennek megfelelően a nép irányítójaként, szervező erejeként lépett fel a társadalomban.

A siker érdekében megkezdte a KKP a sajtópropagandát: *„Óriási hullámként hömpölygött végig egész Kárpátontúli Ukrajnán a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésre irányuló hatalmas népi mozgalom. Népünk, miután a hős Vörös Hadsereg kezéből megkapta a felszabadulás napját, a nagyfontosságú okmányoknak, a Népbizottságok első*

¹⁹ Белоусов, В.И. - Гранчак, И.М. - Довганич, Е.Д.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Издательство Карпати. Ужгород. 1980. 130.ст.

²⁰ Ő lett kinevezve a KKP KB agitációs- és propaganda osztályának a vezetőjévé, illetve a „*Закарпатська правда*” pártsajtó szerkesztőjévé. Гранчак, І. - Балагурі, Е. - Грицак, І. - Ілько, В. - Поп, І.: Нариси історії Закарпаття (1918–1945). Том II. Закарпаття. Ужгород. 1995. 586-587.ст.

²¹ Botlik József. 2005. 255.o.

²² Уо. 580.o.

²³ Гранчак, І. - Балагурі, Е. - Грицак, І. - Ілько, В. - Поп, І. 1995. 594-597.ст.

²⁴ Botlik József: Gát. Budapest. 2001. 91.o.

²⁵ A politikai legitimációban arra a hatalmi intézményre használják ezt a kifejezést, amely vélekedése szerint a történelmi terv tudásának birtokában van, előtte jár a felvilágosulatlan tömegeknek, amely még nem képes felismerni a valódi értéket. Ez alapján felhatalmazottnak érzik magukat, hogy a lakosság politikai mobilizálásának totalitárius eszközeihez folyamodjanak. Lásd bővebben: Bayer József. 1997. 208.o.

kongresszusa Kiáltványának szavaival az egész világ előtt határozottan kifejezésre jutatta egységes akaratát, azt a sok évszázados törekvését, hogy újraegyesüljön Szovjet-Ukrajnával, amely a nagy Szovjetunió alkotó része... Minden kárpátontúli ukrán, amikor aláírja ezt a történelmi okmányt, ezeket mondja: ez az én évszázados vágyam, ez sokat szenvedett szívem hangja. Hallgasd meg hát hangomat, Ukrajna, szülőhazám.”²⁶

Az egyesülési törekvéseknek a KUKP, mint „avangard” vezető, más politikai módszerrel is legalitást kívánt szerezni, mégpedig a gyűlésekkel és kongresszusokkal. Ezek segítségével a társadalom előtt egy össznépi törekvésnek tüntethette fel a Szovjet-Ukrajnával való integrációt. Már láthattuk, hogy a Vörös Hadsereg is nagy előszeretettel használta a gyűléseket, mitingeket a kommunizmus ideológiájának bemutatására. A KKP agitációs fegyvertárában is előkelő helyen állt e tevékenység. Különösen nagy hangsúly akkor került-e módszer alkalmazására, amikor a Szovjet-Ukrajnával való „újraegyesülésnek” kellett létjogosultságot szerezni.

1944–1945 fordulóján egymást érték a különböző, kongresszusnak nevezett politikai tömegrendezvények. Többek között 1944. november 19-én a KKP első kongresszusán ezért meghatározták a legfontosabb politikai tennivalót, mielőbb kibontakoztatni a párttevékenységet.²⁷ Ezt törekedtek elősegíteni azzal, hogy a gyárakban, üzemekben, különböző oktatási intézményekben kampányokat rendeztek. Ezek a körzeti pártintézményeknek jóváhagyásával kerülhettek csak megrendezésre. Ahol pedig nem tudtak ilyen gyűlést tartani ott a nyomtatott pártsajtó segítségével terjesztették a központi ideológiát.²⁸

1944. december 17-én került sor arra a kongresszusra, amelyiknek fő feladata volt kimondani, hogy a kárpátaljai ifjúságot a Kárpátontúli Ifjúsági Szövetségbe tömörítik. Vagy 1945. január 21-én tartották a Kárpátontúli-Ukrajna szakszervezeteinek első kongresszusát. Ezen meghatározták a szakszervezetek előtt álló legfontosabb feladatokat, tennivalókat és megállapodtak annak szükségességéről, hogy jelentős ipari- és mezőgazdasági fejlesztések, csak Szovjet-Ukrajnával való egyesüléssel valósíthatók meg.²⁹

A KKP propaganda-tevékenysége is a kommunista uralom egyfajta jogosságát kívánta terjeszteni. Az időszakban mesterségesen felduzzasztották a pártlétszámot engedélyezték a pártba való belépését a magyar, zsidó és német nemzetiségű személyeknek is.³⁰ Így ekkor „idegen elem” is bekerült a pártba.

A KKP által 1944. november és 1945. március között véghezvitt ideológiai tevékenységről Turjanica Iván részletes beszámolót tartott 1945. március 25-én, a párt plénümán. Ezen a pártrendezvényen éles kontrasztban világította meg a párttitkár a már megtett és a még soron lévő feladatokat különféle kategóriánként. Elemezte a pártszervezet munkáját Kárpátontúlon, felsorolta a körzetek, járások szerinti pártszervezet számát és az általuk tömörített lakosság mennyiségét (1. ábra).

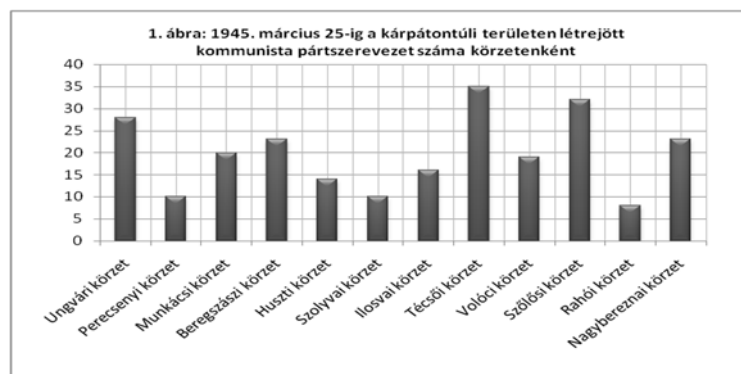
²⁶ Idézi: A boldogság felé. Kárpáti Kiadó. Ungvár. 1973. 174.o.

²⁷ Гранчак, І. - Балагурі, Е. - Грицак, І. - Ілько, В. - Поп, І. 1995. 65.ст.

²⁸ Уо. 587.о.

²⁹ [гол.ред.] Белоусов, В.І.: Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том 6. Карпати. Ужгород. 1965. 164-166.ст.

³⁰ Уо.

Kijelentette, hogy 238 pártszervezet 3233 főt egyesít a soraiban. Ezek közül már 2548 személy rendelkezik tagsági könyvvel. A pártépítés során a Turjanica Iván külön megjegyezte, hogy a pártépítő munkát a huszti és a szolymai körzetekben (azaz járásokban) fokozni kell, mivel ezekben nagyon alacsony a taglétszám.³¹

Kijelentette, hogy az agitációs munka homlokterében az a fő elhatározás állt, hogy megteremtsék Kárpátontúli-Ukrajna népeinek „kohézióját”, egységét. Továbbá arra is törekedtek, hogy gazdaságilag és kulturálisan újjáépítsék a területet.³²

A Szovjet-Ukrajnával való integrációra használták fel Lenin halálának évfordulóját is. Ennek az évfordulónak a tiszteletére a kárpátontúli területen 18 ünnepi nagygyűlést rendeztek a városokban, a járásokban, 20-at pedig nagyobb falvakban. Ezeket szinte minden esetben olvasóestek kísérték, amelyek során Lenin életével, műveivel, politikai tevékenységével ismertették a helyi lakosságot a propagandisták.

Propaganda célzatú ünnepségek keretében méltatták a Vörös Hadsereg napját is, összesen 358 ilyen ünnepélyről van tudomásunk, több mint 159 ezer fő részvételével.³³

A népek „kohéziójának” a megteremtését szolgálta a nemzetközi nőnap megünnepeletése. E ünnepségsorozat során 210 ünnepi gyűlést rendeztek, amelyeken 120 ezer fő vett részt.

Turjanica Iván részletesen kitér az agitációs- és propaganda-tevékenység hiányosságaira is. A legnagyobb hiányosságokat abban látta, hogy néhány helyi agitátorok nem igazán fejt ki erélyes, ebből kifolyólag eredményes tevékenységet. Sok esetben előadásaik unalmasak, érthetetlenek az egyszerű munkások számára. Szerinte ez a miatt történhetett meg, mert olyan személyeket jelölnek ki agitfeladatok elvégzésére, akik semmilyen formában nem estek át minőséges képzésen.³⁴

Turjanica eredményként könyvelte el, hogy felvilágosították a helyi lakosságot a háborús eseményekről, a Vörös Hadsereg tevékenységéről és a háborúban aratott győzelem jelentőségéről. A beszéde lezárásaként a jövőre nézve tett vállalásokat az első titkár. A soron lévő feladatok között kiemelte azt, hogy az agitációs munkát a gazdasági élet és a kulturális fejlesztés szolgálatába kívánják állítani. Megjegyezte továbbá azt is, hogy e tevékenységet olyan személyek fogják a továbbiakban művelni, akik a KKP által szigorúan felügyelt pártiskolákban alaposan elmélyültek az ideológiai-tevékenység módszertanában.³⁵

³¹ Uo. 209.o.

³² Uo. 211.o.

³³ Uo. 212.o.

³⁴ Uo. 213.o.

³⁵ Uo. 213.o.

Személyiségek és szerepük a KKP létrejöttében és tevékenységében

Az újonnan létrehozott rendszer megfelelő működéséhez elengedhetetlen a megalkotott struktúrát hatékonyan működtetni tudó vezetői tevékenység. A személyiségek és a körük emelt kultusz fontos legitimációt hordoztak magukban. A kommunista hatalomnak kezdetben olyan személyiségekre volt szüksége a politikai legitimáció megvalósításához, akiknek volt helyi kötődése a kárpátontúli területhez. A későbbiekben azonban a központi vezetőség nem vonta be a hatalomgyakorlásba a helyi kommunistákat, s számukat 1946 április-augusztus között jelentős mértékben csökkentette.³⁶

Turjanica Iván például 1901-ben született Turjanica Jánosként Munkácson. 1917-ben Munkácson vonult be a Magyar Hadseregbe. 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság katonájaként harcol a románok és a csehek ellen. 1921–1925 között kéményseprőként dolgozott Budapesten. 1925-től a kommunista párt tagja. Építőmunkásként dolgozik Munkácson, majd pedig 1929-től a Csehszlovák Kommunista Párt helyi szervezetének titkára.³⁷ 1930–1933-ban a harkovi pártfőiskolán tanult, majd pedig haza érkezett. 1939-ben azonban ismét emigrált és 1941-ben belépett a Vörös Hadsereg soraiba. 1944-ben érkezett vissza Kárpátalja területére s jelentős szerepet vállalt abban az agitációban, amely a terület Szovjet-Ukrajnával kívánta egyesíteni.³⁸

A terület megszállása után az elsődleges feladat az információs csatornák megszervezése volt. Röplap, sajtótermékek formájában történő tendenciózus információ áramoltatás. Egyfajta korai indoktrinációs nevelés, amelynek megvalósításához elengedhetetlen volt megfelelő szerkesztői képességekkel rendelkező személyek alkalmazása. Ilyen személy volt Mikola Klimpotyuk. Nagyon fiatalon már az 1920-as években komoly kommunista agitációs tevékenységet fejtett ki a rahói területen. 1929-ben belép a helyi Kommunista Pártba, s a rahói területen a favágók körében erélyes propaganda-tevékenységet fejt ki. Hathatós párttevékenysége véget a körzet pártszervezet jutalomból elküldi 1931-ben a Szovjetunióba tanulni. Harkovban elvégzi a pártfőiskolát és újságírói képesítést szerzett. Ezek után néhány évig Moszkvában tevékenykedik, majd pedig haza küldik Kárpátaljára, s 1936-tól a *Карпатська правда* (Karpatszka Pravda) kommunista lap szerkesztője lett. 1939-ben ő is elhagyta Kárpátalja területét.³⁹ A tömegmanipulálás terén nyújtott agitációs tevékenységei miatt lett tagja annak a csoportnak, amelyik 1944 októberének második felében érkezett Kárpátalja területére. Azt a feladatot bízta e csoportra Moszkva, hogy bontakoztassanak ki olyan propaganda-tevékenységet Kárpátalja területén, amelynek középpontjában a terület Szovjet-Ukrajnával való egyesítése áll.⁴⁰ Ennek megfelelően beindították a *Закарпатська правда* (Zakarpatszka Pravda-t), a KKP hivatalos pártsajtóját. A kommunista hírverés terén véghezvitt sikerei miatt a KKP KB közvetlenül megalakulása után, megválasztotta a párt agitációs- és propaganda osztályának vezetőjévé.⁴¹ Karrierje azonban töretlenül haladt tovább és miután elegendő tapasztalatra tette szert 1951-ben kinevezték az Ukrán Kommunista Párt központi lapjának a *Радянська Україна* (Radjanszke Ukrajina) kárpátontúli területen való szerkesztőjévé.⁴²

Turjanica Iván és Klimpotyuk Mikola mellett pártszervező-tevékenységet fejtett ki Vas Iván is. Már egészen fiatalon fogékony lett a kommunista ideológia iránt, így 1924-től

³⁶ Oficinszkij Román: Nomenklatúra. In: [szerk:] Fedinec Csilla, Vehes Mikola: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. Budapest. 2010. 219.o.

³⁷ Botlik József. 2005. 261.o.

³⁸ Троян, М.В.: Того дня зійшло сонце воззеднання. Карпати. Ужгород. 1979. 113-114.ст.

³⁹ Уо. 126-127.o.

⁴⁰ Гранчак, І. - Балагурі, Е. - Грицак, І. - Ілько, В. - Поп, І. 1995. 580. ст.

⁴¹ Уо. 586.o.

⁴² Троян, М.В. 1979. 126-127.ст.

politikai képességeit felhasználva részt vett a helyi kommunista hatalom tevékenységében. 1931–1933 között tanulmányait a harkovi pártfőiskolában végzi, ahol nagy hatást gyakorolt rá az erélyes kommunista ideológiai-elméleti szakképzés. Szakképesítést tanulmányai során pártszervezésből szerzett. Kezdetben a nagybereznai- és a rahói körzet munkásainak a körében, később pedig az ilosvai- és a técsői körzet dolgozóinak a sztrájkmozgódulásait szervezte. 1939. március 15-e után több más társával (többek között Turjanica Iván, Weisz Samuel) politikai munkás volt a Szovjetunió különböző területein. Vas Iván a Vörös Hadsereg soraiban tér vissza Kárpátaljára.⁴³

Nem szeretném azt állítani, hogy e három személy volt a letéteményese a rendszerváltásnak Kárpátalján 1944–1945 fordulóján. De az viszont vitathatatlan, hogy e három személyiségnek különösen nagyhatalom összpontosult a kezében, amelyet a Szovjetunióban megszerzett pártszervezési tapasztalatuk jelentős mértékben eredményesebbé tett. A rájuk ruházott hatalommal legitimációt kovácsoltak a létrejövő kommunista pártnak. Legitimációs tevékenységük végső soron sikeres volt, egy új eszmerendszert alapoztak meg, amely az alapok lerakása során nem mondott kudarcot, nem váltott ki polgárháborút, vagy kommunista ellenes megmozdulást (jelentős szerepe volt ebben a helyi lakossággal szemben végrehajtott terrornak).

Nyilván szerepe volt a legitimációs-tevékenységben a Vörös Hadsereg katonai jelenlétének is, de annak a ténynek is, hogy hatékonyan találtak alapot a két világháború közötti és a második világháború előtti Kárpátalján tapasztalt kommunista megnyilvánulásokban. Ezek mellett annak is jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy általános akarat megnyilvánulásának tüntették fel a történéseket. Ezt a kommunista gárda üzenetnek szánta egyrészt Moszkva felé, közvetve pedig a világpolitika számára. Ugyanis 1945. június 17-én ült össze a podsdami konferencia, amelynek feladata volt, többek között a második világháború utáni területi változások jóváhagyása. A konferencia mellett azonban voltak Kárpátalján is, akik valóban hittek benne, akik pedig szkeptikusak voltak a megfestett kommunizmussal szemben, a megfélemlítés hatására egyre jobban belesimultak a rendszer szürke tömegébe.

Bibliográfia:

- A boldogság felé. Ungvár. Kárpáti Kiadó. 1973.
- Bayer József 1997. A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról. Budapest, Napvilág Kiadó – Scientia Humana.
- Белоусов, В.И. - Гранчак, И.М. - Довганич, Е.Д. 1980.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород. Издательство Карпати.
- Brenzovics László 2004: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941. In: [szerk:] Fedinec Csilla: Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Budapest. Teleki László Alapítvány.
- Botlik József 2001: Gát. Budapest.
- Botlik József 2005: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz való visszatérés után 1939–1945. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- [гол.ред.] Белоусов, В.И. 1965: Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том 6. Ужгород. Карпати.
- [гол. ред.] Белоусов, В.И: Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР. Київ. 1969.

⁴³ Uo. 115.o.

- [гол.ред.] Бортняк, Я.М.-Мезовцева, М.Б.-Харченко, С.К. 1971: Нариси історії Комуністичної партії України. Київ. Видавництво політичної літератури України.
- Гранчак, І. - Балагурі, Е. - Грицак, І. - Ілько, В. - Поп, І. 1995: Нариси історії Закарпаття (1918–1945). Том II. Ужгород. Закарпаття.
- Довганич, О.Д.-Шекета, А.М.-Делеган, М.В. 2000: Возз'єднання. Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Видавництво Закарпаття.
- Kosztó Gyula 2011: Az Ungvári Kémerhárító Osztály jelentései Kárpátaljáról 1939–1944. In: [szerk:] Seremet Sándor: Scienta Denique. Ungvár. Kárpátaljai Magyar Diákok és Fiatal Kutatók Szövetsége. 1.évfolyam. 1.szám.
- Necze Gábor 2004: Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében. In: [szerk:] Fedinec Csilla: Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés. Budapest. Teleki László Alapítvány.
- Németh István: 20. századi egyetemes történet. I. Európa. Osiris Kiadó. Budapest. 2005.
- Oficinskij Román: Nomenklatura. In: [szerk:] Fedinec Csilla, Vehes Mikola: Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra. Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. Budapest. 2010.
- Троян, М.В. 1979: Того дня зійшло сонце воззєднання. Ужгород. Карпати.
- Würtenberger Thomas 1972: Die Legitimität staatlicher Herrschaft. Berlin. Duncker & Humblot.

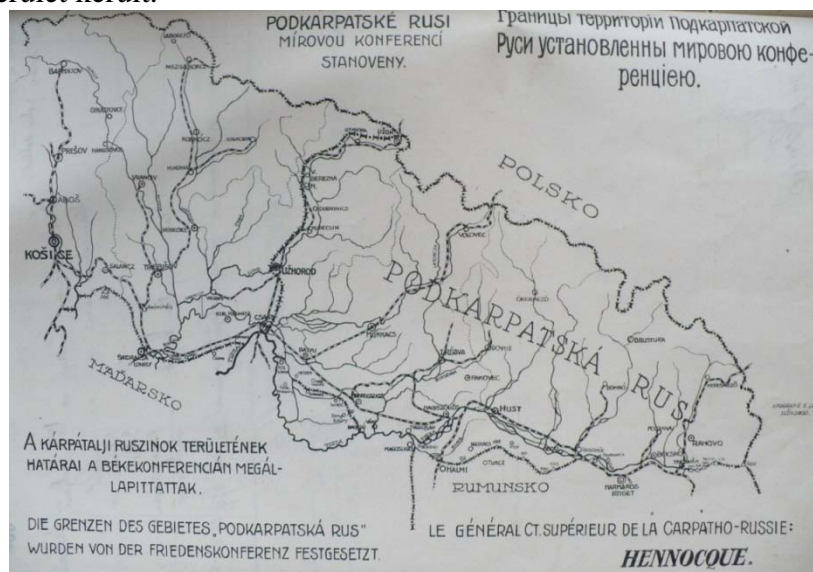
PALÁDI VIKTÓRIA:

**PRAVOSZLÁV EGYHÁZ, MINT A POLITIKA ESZKÖZE A KÉT
VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KÁRPÁTALJÁN. A KÁRPÁTOROSZ
DELEGÁCIÓ 1920. ÉVI MEMORANDUMÁNAK ELEMZÉSE**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Botlik József PhD

Az első világháború elvesztése, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása következtében Kárpátalja nagyobb része, nemzetközi jogilag a „Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről” szóló, 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezményrel vált az újonnan alakult állam szerves részévé. A békeszerződés II. fejezetének 10. cikkelyében Csehszlovákia kötelezte magát, hogy a Kárpátoktól délre lakó rutének területét „olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva”.¹ A saint-germaini békeszerződésben kijelölt Csehszlovákia keretébe a korábbi Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye által alkotott Kárpátalja nagytáj (17 945 km²) több mint kétharmada (70,7%- a), összesen 12 694 km² terület került.

1. ábra: A békekonferencián megállapított Kárpátalja területe (1920). Forrás: KTÁL.

A hivatalosan polgári demokratikus berendezkedésű Csehszlovák Köztársaság kormánya részéről a Kárpátalján élő ruszinokkal szemben még érződött valamiféle szláv szolidaritás, a magyarság azonban nem kívánatos erőt képviselt. Az 1910. évi népszámlálás alapján Kárpátalja nagytáj lakosságának (848 428 fő) 41%-a rutén, 31%-a magyar, 11%-a

¹ Halmosy Dénes (szerk.): Nemzetközi szerződések, 1918–1945. Budapest, 1983. 89–93. old

román, 10%-a német, valamint 4%-a szlovák volt.² A magyarság társadalmi-politikai erejének gyengítésére tett lépések között, megemlítjük az állampolgárság megtagadását, a közszolgálati alkalmazottaktól megkövetelt hűségesküt, illetve a csehszlovák nyelvtörvényt is. A csehszlovák megszállás után a prágai kormányzat egyik legfőbb célja az volt, hogy elősegítse a ruszin lakosság áttérését a pravoszláv hitre, és ezzel gyöngítse a „magyaron”-nak, magyarbarátnak tekintett munkácsi görög-katolikus püspökséget.

A téma forráskutatásának egyik legfontosabb segédlete a kárpátaljai levéltár által kiadott fond- és állagjegyzék, amely *A Kárpát-medence levéltári forrásai* című sorozatban jelent meg. Összeállítója Delehan, Mihajlo és Kutassy Ilona, az archívum vezetői. A vaskos kötet a KTÁL beregszászi osztályának magyar providenciájú fondjai és leírási egységeit tartalmazza 1945-ig, s bőven találunk benne a pravoszlávia kárpátaljai elterjedésére vonatkozó iratokat. Ezeket az anyagokat többek között a Munkácsi Görög Katolikus Püspökség írásos forrásait tartalmazó 151. fond 7. opiszában (csomójában) őrzik. Itt, például csak az 1919–1925 közötti évekről összesen 2293 (!) őrzési egység található, amely számtalan, eddig feltáratlan dokumentumot fog egybe. Ugyancsak nagy mennyiségű forrásanyag kutatható az előző fond 23., 24. és 25. opiszaiban, amelyekben 61., 1131. és 3426, azaz összesen 4618 őrzési egységet tartanak számon.

A XIX. század végén kialakult Kárpátalja nagytáj – Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye – központi része, lényegében a jelenlegi Kárpátalja területe a Kárpát-medencei magyar honfoglalás első színtere volt, és a történelmi Magyarország része maradt 1918–1920-ig. A *Kárpátalja* szó, mai alakjában 1889. október 27-én tűnt fel először nyomtatásban a Munkácson induló *Kárpátalja* című, politikai és társadalmi hetilap fejlécén.³ A fogalom azonban korábbi keletű, Hübner János 1817-ben Pesten megjelent lexikonja már tartalmazza a „Kárpát allyai” megnevezést, amely Szepes vármegye egyik járása volt.⁴

Az 1880-as években a „Kárpátalja” fogalom alatt már Bereg vármegye Tiszahát elnevezésű síkságát, illetve a felette húzódó dombvidéket értették. Ez a kistáj azonban hamarosan területileg bővült, majd az úgynevezett „ruthén akció” vagy „hegyvidéki akció” 1897. évi megindítását követően a kormányzati-hatósági ügyintézésben is széles körben elterjedt. Az 1896-ban rendezett millenniumi megemlékezések egy részére a Kárpátok hágóinak közelében, a ruszinok által lakott megyékben került sor. Az ország vezetői ekkor szembesültek azzal a rendkívüli szegénységgel, amelyben e nép élt, és ez jelentett indítást arra, hogy megkíséreljék a nyomor enyhítését. 1896 tavaszán titkos találkozóra került sor Firczák Gyula munkácsi püspök és Bánffy Dezső miniszterelnök között, amelyen Firczák betervezte javaslatait a ruszin nép helyzetének javításáról.⁵ Az itt született megállapodás lett az alapja a „kárpátmelléki” nép felsegélyezésére indított ruthén, később nemzetiségpolitikai megfontolásból hegyvidékinek nevezett akciónak.

Az Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyét magába foglaló Kárpátalja tájnév gyors meghonosodása és közismertsége elsősorban a korabeli helyi és az országos sajtónak volt köszönhető. A ruszinok a lefordított fogalmat használták, amelyet a ruszin történész Hodinka Antal is helyesnek tartott. Ezzel egy időben az „Угорська Русь”, Magyarországi

² Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005.. 59. old

³ Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005. 16. old

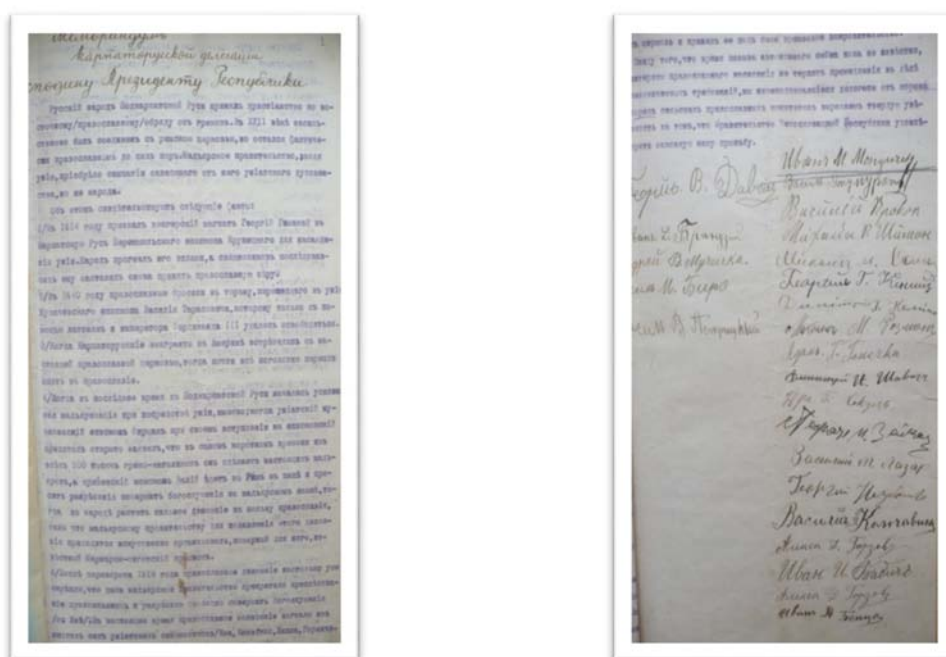
⁴ Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat (...) esmértető lexicon, melyet szerzett Hübner János, (...) a Magyar és Erdély Országai geographiával tökéletesített (...) Fejér György (...) Ötödik darab. [V. kötet.] Kiadatott Pesten, 1817. Trattner János Tamás betűivel, és költségével. 112. old

⁵ Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Budapest, 1977. 99–100. old

Rusz kifejezés is élt, azonban az 1919–1920. évi impériumváltozás után a csehszlovák hatóságok a „Подкарпатська Русь” (Kárpátaljai Rusz) elnevezést szorgalmazták.⁶

Az 1920-as évtől a csehszlovák kormány folyamatosan azt hangoztatta, hogy az 1646. évi ungvári uniót a magyarok készítették elő, és ők hozták a ruténekre a római pápa főségét. A nehéz gazdasági helyzetben élő ruszin lakosság nehezen tudta megfizetni az egyházi adókat, amit a csehszlovák kormány felhasznált a pravoszlávia melletti agitációban. Az ortodox hitre való tömeges térítésben a csehszlovák hatóságok felhasználták az Oroszországból hazatért cseh légionáriusokat, akik közül sokan pravoszláv orosz nőket vettek feleségül.

A hangulatkeltés hivatkozási alapja lett a későbbiekben annak az 1920-as memorandumnak az anyaga, amelyet a kárpátorosz delegáció, a rutének csehszlovák szimpatizáns része szerkesztett meg és küldött el a csehszlovák elnöknek.⁷ A továbbiakban szeretnénk a memorandum pontjaira részletesebben kitérni, és azok történelmi háttérét kifejteni.

Ábra: A kárpátorosz delegáció memorandumának első és utolsó oldala. Forrás: KTÁL

A memorandum rövid bevezetőjében kifejti, hogy Podkarpatszka Rusz ruszin népe a kereszténységet „keletei/pravoszláv rítus szerint vette fel a görögöktől. A XVII. században erőszakkal egyesítették a római egyházzal, de gyakorlatilag megmaradt pravoszlávnak mind a mai napig.”⁸ Öt pontban összegezve egy nagyleptékű vallástörténeti áttekintést ad ennek az állításának az alátámasztására, amelynek érezhetően magyarellenes felhangja van. A ruszin és cseh nyelven is elkészített memorandum első pontjában Homonnai Drugeth György 1614-es félresikerült uniós próbálkozását említi, amikor is a „nép vasvillákkal üldözte el a premisli Krupeckij püspököt”. Az események azonban nem értelmezhetőek a megfelelő történelmi háttér ismerete és az események pontos menete nélkül.

⁶ Botlik József, 2005. 19–22. old

⁷ A kárpátorosz delegáció memoranduma a Köztársasági Elnök Úrhoz. 1920. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 1-3 Gépirat. Nyelv: ruszin

⁸ Memorandum 1920. KTÁL Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 1.

A rutének papjai a XIII. század elejétől a XV. század közepéig a Kárpátok túloldalán fekvő halicsi, premisli püspökségből érkeztek. Az egyház megszervezése a munkácsi bazilita monostorból indult ki. A terület lakosainak egyházi feje a munkácsi monostor főnöke (igumen) volt. Azonban a munkácsi görögkeleti püspökség csak névleges és nem kanonizált püspökség lehetett. Még az uradalom birtokosai sem tekintették püspöknek a monostor igumenjét, falusi papok – batykók – pedig közjobbágy sorban éltek.⁹ Egy 1491-ben kelt oklevél szerint Ioannes püspök a kolostor igumenje és a vidék főpásztora volt, a püspökség létjogosultságát azonban egyházi körökben még hosszú ideig kétségbe vonták. Koriatovics 1414-es halála után az uradalmat Lázárevics, majd Brankovics szerb despoták kapták birtokul Zsigmond királytól, később pedig magyar főuraké lett. A munkácsi püspökséget kegyúri jog alapján kezelték. A XVI. században a területen a Munkácsin kívül nyolc nagy és több kisebb uradalom is létezett, ami tovább nehezítette az egyházi vezetők helyzetét.¹⁰ Társadalmi elismertségét nem melleleg az is rontotta, hogy az alá tartozó világi papok felkészítésével és nevelésével foglalkozó intézményt a püspökség nem tudott fenntartani.

A 16. század közepéig a munkácsi monostorban székelő püspökök joghatóságuk elismertetését csupán a királyi hatalomtól várták és kérték, a politikai viszonyok megváltozása, a központi hatalom meggyengülése és az új politikai formáció, az Erdélyi Fejedelemség kialakulása következtében két újabb szemponttal kellett számolniuk. Egyrészt a belpolitikai megosztottság elősegítette a hatalom helyi birtokosai, a földesurak megerősödését, akik a helyi ügyek, köztük a vallás ügyeinek intézésében nagyobb szabadsághoz jutottak. Másrészt a reformáció elterjedése és terjesztésének igénye a helyi földesurak részéről újabb kihívást jelentett a keleti szertartású közösség számára.¹¹

A konfesszionalizációnak, vagyis felekezetszerveződésnek nevezett folyamat a 16. század közepétől lezajlott mind a hitújítás során született felekezetekben, mind pedig a trienti reformprogram alkalmazása révén a katolikus egyházban. A folyamat eredményeként világossá váltak a felekezethez való tartozás, illetve a többi felekezettől való különbözőség kritériumai. A hitvalláshoz való hűség ellenőrzésének lehetősége révén megerősödött a felekezetek belső rendje. A felekezettel azonos hitelveket valló világi hatalom segítségével kiépült az egyházszervezet, az oktatási rendszer, megteremtődtek a hitelesítés struktúrái (missziók, nyomdák). Magyarországon a katolikus felekezetszerveződést a királyi hatalom, míg a protestáns konfesszionalizációt az Erdélyi Fejedelemség támogatta. Helyi szinten pedig a földesurak biztosították a világi hatalom támogatását.¹²

Ha arra gondolunk, hogy a felekezetszerveződés korában milyen nagy jelentősége volt a közjogi státusznak, a társadalmi beágyazottnak, a világi hatalom támogatásának, valamint a felekezeti oktatásnak, s ezen belül is a papképzésnek, továbbá a stabil egyház-kormányzati kereteknek, felmérhetjük, milyen csekély esélyük volt a Magyar Királyság északkeleti régiójában élő ortodoxoknak az önerőből való megújulásra és az autonómia megőrzésére.

A XVII. század elején Kárpátalján is megindult az uniós mozgalom, melynek eredménye lett a munkácsi püspökség egyesülése Rómával.¹³ Amikor unióról beszélünk, keleti szertartású keresztények Rómával való egységét, illetve egységre lépését értjük alatta. Vagyis azt az eseményt, melynek során keleti szertartású közösségek – saját

⁹ Botlik József: Hármaskereszt alatt. A görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest 1997. 11. o.

¹⁰ Botlik: Hármaskereszt alatt. 16. o.

¹¹ Véghseő Tamás: "...mint igaz egyházi ember...": A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011 (Collectanea Athanasiana I. Studia; 4.) 16. o.

¹² Véghseő "...mint igaz egyházi ember...". 21. o.

¹³ Botlik: Hármaskereszt..., 185. o.

hagyományaik megtartása mellett – elfogadják a római pápa főségét és a katolikus egyház tanítását. A római pápa elismerésével és a katolikus hitvallás letételével jön létre az unió és születik meg az adott görög katolikus egyház. Ez a történelmi Magyarország görög katolikus egyházainak létrejöttékor is így történt.

Véghseő Tamás mutat rá tanulmányában, hogy a milyen tényezőket kell figyelembe vennünk mikor, azt kutatjuk, miért is irányult a katolikusok figyelme a keleti szertartásuk felé. Ezek között megemlíti a tridenti katolicizmus szemléletmód váltó hatásait illetve a már csak visszafogottan, de továbbra is meglévő felekezeti küzdelmek meglétét. „Tekintettel arra, hogy a Rákóczi-család birtokain valóban nagy számban éltek keleti szertartású keresztények (pl. a munkácsi uradalomban, melynek központjában a munkácsi püspök is élt – teljes földesúri függésben), a katolikusok félelme nem volt teljesen alaptalan.”¹⁴A Magyar Királyság északkeleti régiójában élő ortodoxok emellett azt is tapasztalhatták, hogy az őket körülvevő keleti egyházak szinte mindegyike komoly belső problémákkal küzd.

Az első uniós kísérlet Homonnai Drugeth György nevéhez fűződik. A hatalmas zempléni és ungi birtokokkal rendelkező főúr 1601 körüli megtérése után az északkelet-magyarországi katolikus megújulás egyik legfontosabb támogatójává vált. Mivel Lengyelországban is voltak birtokai, az ottani uniós folyamatok eredményeiről közvetlenül is értesülhetett. 1613-ban felvette a kapcsolatot Stanislav Siecziński przemysli római katolikus püspökkel, kinek segítségét kérte. Siecziński a városban székelő görög katolikus püspököt, Athanasius Krupeckijt ajánlotta a gróf figyelmébe, akit az még abban az évben meghívott birtokaira.¹⁵ Krupeckij működésének első szakasza bizakodással töltötte el a grófot. 1613 őszétől a püspök bejárta az uradalom ruszin falvait és néhány hónap alatt mintegy ötven papot állított az unió ügye mellé. Valószínűleg későbbi bukásának okai között keresendő az is, hogy nem vette fel a kapcsolatot a munkácsi püspökkel, Szergejjel. A papságot elsősorban az unióval járó egyházi kiváltságok és mentességek győzték meg. Az addigi eredményektől elbizakodott gróf 1614 Pünkösdjére tűzte ki az unió kihirdetését. A helyszín az újjáépített krasznibródi monostor temploma volt, ahová a pünkösdi búcsúünnepre minden évben nagy létszámban érkeztek zarándokok.¹⁶

Mivel a templom még nem állt készen a másnapi liturgiára Krupeckij püspök kiterelte a zarándokokat a csodatévő Istenszülő ikon elől, ami hamar közfelháborodáshoz vezetett. „Futótűzként terjedt el a zarándokok között az a rémhír, hogy a nép eltávolítása a csodatévő ikontól már az unió következménye és ez csak egyike a keletiek hagyományát és szokásait érintő nemkívánatos változtatásoknak, melyek bevezetésére Krupeckij püspök készül.”¹⁷ A püspök testi épségét csak a gróf katonáinak köszönhetette, az unió kihirdetésére pedig már kilátás sem volt.

A memorandum második hivatkozási pontja az uniós folyamat következő szereplőjének szintén sikertelen próbálkozása, vagyis Taraszovics Bazil munkácsi püspök áttérése, majd bebörtönzése, „aki csupán a „latinok” és III. Ferdinánd császár segítségének köszönhetette szabadulását”¹⁸.

Ez a felekezeti és társadalmilag egyaránt perifériára szorult vallási közösség az akkori egyházi és világi közélet több szereplőjének is felkeltette érdeklődését. Katolikus misszionáriusok és protestáns prédikátorok, illetve mindkét felekezethez tartozó főurak egyaránt kísérletet tettek velük kapcsolatos elképzeléseik megvalósítására.

¹⁴ Véghseő Tamás: Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe) http://byzantinohungarica.hu/node/354#footnoteref1_rc8whkg

¹⁵ Véghseő: "...mint igaz egyházi ember..." 30. o.

¹⁶ Véghseő: "...mint igaz egyházi ember..." 32. o.

¹⁷ Véghseő: "...mint igaz egyházi ember..." 33. o.

¹⁸ Memorandum 1920. KTÁL Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 1.

1627-ben Gregori Jánost nevezik ki munkácsi püspökké. A reformok szükségességét felismerő, azok végrehajtására alkalmas és az ehhez elengedhetetlen külső segítséget a katolikus egyháztól váró János püspöknek tulajdonképpen igazából már csak arra lett volna szüksége, hogy a hatalmi tényezőnek számító magyar katolikus egyház részéről bátorítást kapjon. Gregori János 1633-ban bekövetkezett halála után nem csak az volt a kérdés, hogy utódja hozzá hasonlóan nyitottságot mutat-e a katolikus egyházzal való egyesülésre, hanem az is döntő jelentőséggel bírt, hogy a magyar katolicizmus részéről érkezik-e végre bátorítás a lépés megtételére. Gregori János püspök utódja az a Taraszovics Bazil lett, akit ő még életében az utódlásra kijelölt. A munkácsi monostor szerzetesei tiszteletben tartották a püspök végakarátát és I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek őt terjesztették fel kinevezésre.¹⁹

1637-ben egri püspökké nevezték ki Lippay Györgyöt, aki elkötelezett híve volt egy uniónak, amely a katolikus egyház keblére terelné, és ez által elismertetné a görög keleti vallású közösségeket. Ebben megfelelő társra talált Taraszovics Bazil személyében, aki már 1633-ban megkapta kinevezését I. Rákóczi Györgytől. Lippay püspök beszámolóí szerint Taraszovics püspökkel 1638/39-ben kezdett tárgyalásokat az unióról. Ezek a megbeszélések titkosak voltak, hiszen joggal lehetett számítani az ellenérdekelt Rákóczi-család munkácsi várkapitánya, Balling János fellépésére.²⁰ A várkapitány azonban már 1640-ben, a konkrét lépések megtétele előtt letartóztatta Taraszovicsot, aki több mint nyolc hónapot töltött fogságban. Szabadulását végül a katolikus nagyurak támogatása és helyi hívei közbenjárása érte el.

A fenti történetből egyértelműen kitűnik, hogy Taraszovics letartóztatásának és kiszabadulásának körülményeit nem egy pravoszláv és uniópárti ellentét (mint ahogy arra a memorandum utal), hanem protestáns katolikus szembenállás és politikai érdekek határozták meg.

A memorandum a továbbiakban felhossa még az Amerikába kivándorló ruszinok erős pravoszláv szellemiségét, mint példát a ruszinok állásfoglalására vallási kérdésekben, illetve a máramarosi pert, melyet a magyar kormány „mesterséges és szegyezteljes” lépésének tart.²¹

A görög katolikus egyház észak-magyarországi történetének a fent említett két példa szerves része volt. Habár a memorandum történeti áttekintésében egy nagy ugrás következik (a XVII-ről a XX. századra) fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a görög katolikus egyházat létrehozó unió megkötésére több nehézség után 1646 április 24-én Ungváron került sor, ahol 63 rutén lelkész letette a katolikus hitvallást Jakusics György egri püspök kezébe, és ezzel megvalósult a Rómával való egyesülés.²²

A Lósy Imre érsek halálával megüresedett esztergomi érseki székbe Lippay György kerül, aki ettől kezdve nagyobb jogkörrel tudott a unió ügyében is intézkedni. Az egri püspökség élére a kor emelkedő csillaga, a fényes jövő előtt álló Jakusich György (1642–1647) került. Az ő egri kinevezésének az ad különös jelentőséget, hogy testvéri szálak fűzték Homonnai Drugeth János feleségéhez, Jakusich Annához, aki a családi birtokokon élő keletiek uniójának elkötelezett híve volt. Amíg az egri püspök országos ügyekben intézkedett, nővére, Jakusich Anna és annak férje, Homonnai Drugeth János országbíró birtokaikon jelentős lépéseket tettek az unió előmozdítása érdekében.

Az unió három szakaszban zajlott:

1. Jakusics Anna, Drugeth János országbíró özvegye Ungvárra hívta Parthén Péter bazilita szerzetest, hogy az uniónak megnyerje a rutén papokat. Ebben segítette rendtársa, Kosovicki Gábor is.

¹⁹ Véghseő: "...mint igaz egyházi ember..." 39. o

²⁰ Véghseő Tamás: Unió http://byzantinohungarica.hu/node/354#footnoteref1_rc8whkg

²¹ Memorandum 1920. KTÁL Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 1.

²² Kaszinecz István: Taraszovics Bazil munkácsi püspök és a Rómával való unió. Debrecen. 1943. 10. o.

2. Az özvegy testvére, Jakusics György egri püspök megbeszéléseket folytatott Ungváron az ottani uradalomban működő rutén papokkal az egyesülésről. A tárgyalásokon a következő feltételekben állapodtak meg:
 - a keleti szertartás teljesen sértetlen marad
 - az egyesültek püspökeit a papok szinódusa választja, az Apostoli Szentszék pedig megerősíti
 - az egyesült papság megkapja mindazon egyházi és világi kiváltságokat melyekkel a latin szertartású papság rendelkezik²³
3. 1646. április 24-én Szent György vértanú ünnepén az ungvári vártemplomban 63 rutén lelkész letette a katolikus hitvallást Jakusics György egri püspök kezébe, és ezzel megvalósult a Rómával való egyesülés.

Minthogy a régióban ez időben kb. hatszáz keleti szertartású pap működött és az ungvári uniót mindössze hatvanhárom pap fogadta el, maga a jeles esemény inkább a kezdetét, mintsem a végét jelentette az uniós folyamatoknak. Ezzel Jakusich püspök is tisztában volt. Talán éppen ez magyarázza azt, hogy nem került sor uniós okmány aláírására és római felterjesztésére. Elegendőnek tartotta a hitvallás szóbeli letételét és azt, hogy ennek hírére a papság a környéken, ő pedig a magyar egyházon belül elterjessze. Hogy az ad hoc kezdeményezésnek milyen visszhangja lesz és mennyien követik a hatvanhárom megjelent pap példáját, mindenki számára nyitott kérdés volt, ami óvatosságra intette az egri főpásztort.²⁴

Az egyesülést az 1648 szeptemberében tartott nagyszombati zsinat is tudomásul vette. Az unió mindenekelőtt a rutén papoknak hozott kézzelfogható előnyöket, a nép nagyrészt nem is szerzett róla tudomást és ragaszkodott az ortodoxhoz.

A munkácsi püspökség életében ezt negyed évszázad zűrzavar követte, mely egyrészt a z unió, másrészt az egyes püspökök el nem ismeréséből fakadt. 25 év alatt kilenc főpásztor adminisztrálta a püspökséget, vagy annak egy részét. Az is megtörtént, hogy ugyanabban az időben egyszerre több főpásztor is működött a püspökség területén.²⁵

A XX. század első éveiben kialakult Kárpátalján egy skizmatikus parasztmozgalom, amelynek lényege a görög katolikus vallásról a pravoszláviára való visszatérés volt, és eközben megszabadulás az unitus egyházban a hívőkre háruló súlyos anyagi terhektől. A Máramaros vármegye déli részén élő görög katolikus románok soraiból indult a mozgalom és áterjedt a vármegye északnyugati vidékére, Iza községre és környékére. A mozgalom okai mindenekelőtt a ruszin társadalom mély válságában keresendők, s abban, hogy a századfordulón ez a nép volt az ország legelmaradottabb etnikuma.²⁶

A mozgalom tetőpontjának a már említett skizma-pör tekinthető. Az említett okokon kívül a szakadás terjedését jelentősen elősegítette a Galíciából bevándorolt „kazárok” szerteágazó uzsorás tevékenysége, valamint az Amerikából hazatért kivándorolt ruszinok unióellenes és államellenes propagandája is (röplapok, agitációk stb.). Az 1913. december 29. és 1914. március 3. között zajlott a híres máramarosi skizma-pör. A vádirat 94 egyént fogott perbe a „magyar állam elleni lázítás, valamint a magyar nemzet, a görög katolikus felekezet és papság elleni izgatás” címén. A legmagasabb kiszabott ítélet négy és fél év volt, a többség azonban egy éven aluli államfogházatot kapott. A nyílt szakadárság ideje a kúriai ítélettel véget ért.²⁷

²³ Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. I-II. köt. Nyíregyháza. 1990 98-99. o.

²⁴ Végheő: "...mint igaz egyházi ember..." 58.o.

²⁵ Pirigyi: A magyarországi görög katolikusok. 138. o.

²⁶ Perényi József: Iz isztorii zakarpatszkij ukraincev (1849–1914). Budapest, 1957. 21

²⁷ Botlik József: Közigazgatás 231. o

A memorandum a továbbiakban a delegáció kéréseit sorakoztatja fel pontokba szedve, melyek többsége arra irányul, hogy olyan, a korábbi magyar törvényeket módosító rendeleteket hozzanak, melyek megkönnyítik az áttérést egyik vallásból a másikba. Ennek továbbgondolásaként pedig az egyházi javadalmak felől is rendelkezni kíván: „amennyiben egy adott egyházkerületben a görög katolikusok háromnegyede áttérne a pravoszláv hitre az adott egyházmegye pravoszlávnak minősülne. Ha a hívők kevesebb, mint egyharmada (!) kívánja csak felvenni a pravoszláv hitet, az egyházmegye kettéosztaná vagyonát a két felekezet között.” A létrejövő pravoszláv egyházmegyékben az egyházi ügyeket provinciális tanácsok vinnék.²⁸

A delegáció továbbá kéri a Cseh Köztársaság kormányt, hogy hivatalosan is értesítse a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kormányát arról, hogy bárminemű akadály nélkül küldhet missziót a Szerb Szent Szinódus Pokropatszka Ruszba az egyház szervezésére és az ügyek ideiglenes irányítására, mivel „a pravoszláv lakosság igényei nem tűrnek halasztást”.²⁹

Ennek az utóbbi kijelentés drámaiságának a megkérdőjelezésére közölnék egy számadatot. Az 1910. évi népszámlálás 577 görögkeleti vallású személyt jegyzett fel a későbbi Podkarpatska Rus területén. A későbbiekben ez a szám természetesen jelentősen megváltozott.

A Csehszlovák Köztársaság miniszteri tanácsa 1920. augusztus 10-én Prágában kelt válaszelevelében³⁰ támogatásáról biztosította a memorandum szerzőit és a skizmát szorgalmazó ruszin lakosságot. Ígéretet tettek a pravoszláv ruszinság sérelmére elkövetett, és a memorandumban felsorol „törvénytelenések” kivizsgálására, valamint a pontokba szedett kérelmek továbbítására a megfelelő szervekhez. Az események meggyorsítása céljából külön bizottságot terveztek létrehozni.

A ruszin vezetés által támogatott és csehszlovák kormányzat által folytatott hangulatkeltés sikerét jól példázza, hogy míg az 1910-es népszámláláson százalékos arányban kis sem mutatható volt a pravoszlávok száma, az 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint Kárpátalja vallási összetétele a következőképpen alakult: 49,5% görög katolikus, 15,4% pravoszláv, 14,1% izraelita, 9,7% református, 9,5% római katolikus.³¹

A látszólag vallási kérdések mögött a skizmába öltöztetett pánszláv gondolat húzódott. Gyakran előfordult, hogy a csendőrség jelenlétében költöztették ki parókiájából az ungvári vagy budapesti központi szemináriumban képesítést szerzett görög katolikus lelkészt, és iktatták be helyére a műveletlen pravoszláv papot. Soraikat gyarapította körülbelül 300 nagyorosz emigráns görögkeleti pap, akik a két világháború között végeztek missziós feladatokat.

Mivel a pravoszláv papok között nem volt olyan személy, aki alkalmas lett volna egy ortodox püspökség megszervezésére és vezetésére, a szerb egyház 1921 augusztusában Dosztheusz személyében magas méltóságot, Niš főpásztorát küldte Kárpátaljára, aki 1926-ig vezette a missziómunkát. 1926-tól Ireneusz újvidéki főpásztor, 1928-tól Szerafin prízrendi főpásztor, 1930-tól Jozsif bitoliai püspök, 1931-től Damaszkosz szerb főpásztor vezette a pravoszláv egyházat Kárpátalján.

A máramarosi Iza községben, 1921. augusztus 21-én a kárpátaljai pravoszláv egyházközségek küldöttei megtartották az első ortodox kongresszust, amelyen döntöttek az

²⁸ Memorandum 1920. KTÁL Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 2.

²⁹ Memorandum 1920. KTÁL Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 3.

³⁰ A Csehszlovák Köztársaság miniszteri tanácsa elnökségének válasza. Fond 09., opisz 3., szpr. 73., ark 44, 11-12

³¹ Botlik Közigazgatás. 222–231. old

egyházszervezet hivatalos elnevezéséről is: Kárpátorosz Keleti Pravoszláv Egyház. Ennek ellenére, csak 1924-ben kezdődött pravoszláv egyházszervezet kiépítése. Az ortodox papok új nemzedékét az 1920-as évek közepétől szerbiai szemináriumokon nevelték.³²

Munkácson, 1931. július 20-án állították fel a pravoszláv püspökséget, főpásztora a szerb származású Damaszkín lett munkácsi-eperjesi püspök címmel. Öt év múlva, 1936-ban az új egyházmegyéhez már 140 000 hívő, 138 felszentelt pap, 127 templom és öt nagy monostor tartozott.

Bibliográfia:

- A kárpátorosz delegáció memoranduma a Köztársasági Elnök Úrhoz. 1920. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Fond 29., opisz 3., szpr. 71. ark. 55, 1-3 Gépirat. Nyelv: ruszin
- A kárpátorosz delegáció memoranduma a Köztársasági Elnök Úrhoz. 1920. KTÁL, Fond 09., opisz 3., szpr. 73., ark 44, 13-15, Gépirat. Nyelv: cseh
- A Csehszlovák Köztársaság miniszteri tanácsa elnökségének válasza. KTÁL, Fond 09., opisz 3., szpr. 73., ark 44, 11-12
- A békekonferencián megállapított Kárpátalja területe. KTÁL Fond 29. opisz 3. szpr. 127. ark. 22.
- Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945. Nyíregyháza, 2005.
- Botlik József: Hármaskereszt alatt. A görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997). Budapest 1997.
- Kaszinecz István: Taraszovics Bazil munkácsi püspök és a Rómával való unió. Debrecen. 1943.
- Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910. Budapest, 1977
- Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat (...) esmértető lexicon, melyet szerzett Hübner János, (...) a' Magyar és Erdély Országi geographiával tökéletesített (...) Fejér György (...) Ötödik darab. [V. kötet.] Kiadatott Pesten, 1817. Trattner János Tamás betűivel, és költségével.
- Halmosy Dénes (szerk.): Nemzetközi szerződések, 1918–1945. Budapest, 1983
- Perényi József: Iz isztorii zakarpatszkih ukraincev (1849–1914). Budapest, 1957
- Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története. I-II. köt. Nyíregyháza. 1990.
- Véghseő Tamás: "...mint igaz egyházi ember...": A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011 (Collectanea Athanasiana I. Studia; 4.)
- Véghseő Tamás: Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe) In: ATHANASIANA 32: pp. 9-36. (2010)

³² Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Budapest, 1940. 151–152. old

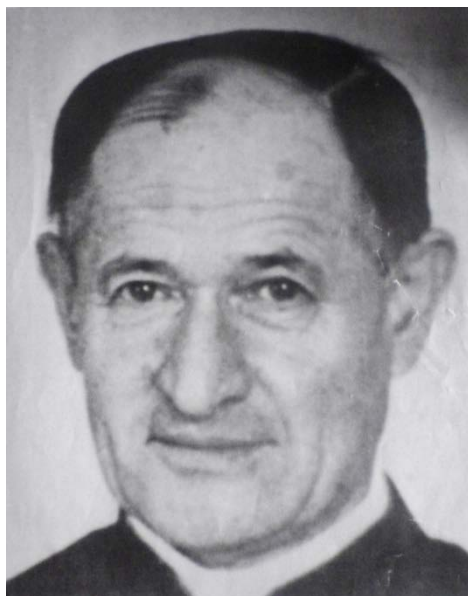
RISKÓ MARIANNA:

„URAM, KÖVETLEK, BÁRHOVÁ IS MÉGY!” CHIRA SÁNDOR /1897-1983/ HITVALLÓ PÜSPÖK ÉLETÚTJA.

Bevezető

A 20-ik századi két világégés, Európa és a világtérkép átalakulása, illetve a félelmetes diktatórikus rezsimek milliók sorsát meredeken megváltoztatták. E világrengető történések közepette az egyházak is kemény veszteségeket éltek meg, de szerepük épp vértanúik s hitvallóik hűséges helytállása és hősiek áldozatvállalása által kapott mély hangsúlyt. A megsemmisítő támadást túlélő Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye története is ezt támasztja alá. E történelmi egyházmegye magyar történelmünk szerves részét képezte, hiszen a 15-18. századok során joghatósága fokozatosan növekedve 13 vármegyére kiterjedt.¹ A sorsfordító 20-ik században azonban nemcsak a két egyetemes világrendet kellett megszenvednie, hanem a négy államváltással járó sorsdöntő politikai változásokat is.

Chira Sándor, az Isten adta tehetségű, nagy műveltségű, lánglelkű pap és tanár, kanonok és pápai prelátus, majd titokban felszentelt püspök hosszú és kemény szenvedéssel teli, mégis sugárzó élete, jól szemlélteti egyháza Golgota-járását és tanúságtevését is.

12. ábra. Chira Sándor 1970-es években

De nemcsak azt. Az iszonyú embertelen korszakot is, amelyben egyedül a hazugság, az erőszak, az üldözés kaphatott szót, és ezek gerjesztője és főszereplője: az élet minden terét behálózó kommunista ideológia, illetve a magát mindenhatónak feltüntető titkosszolgálat. Sándor atya élete mégis ékesszóló bizonyítéka annak, hogy még e körülmények között is mire képes az elszánt, gerinces és hűséges kitartás az örök értékek mellett...

¹ Máramaros, Ugocsa, Bereg, Szatmár, Ung, Zemplén, Sáros, Szepes, Abaúj, Borsod, Torna, Gömör, Szabolcs. In: Dr. Pirigy István. A magyarországi görög katolikusok története. I. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola. Nyíregyháza.1990.77.o.

Idén májusban lesz 30 éve, hogy karagandai száműzetésében tüdőrák vetett véget a hosszú, viharos, de hitvalló életnek. Ő maga így vall róla a Gulágon töltött éveit követően és száműzetése kezdetén: „...néha-néha milyen tövises s mégis milyen szép .. csuda szép volt. Minden állomásáért hálás vagyok az Úrnak!.. Még a mostaniért is, mert tudom, Kiért s miért?!”² Mély hitvallás ez, különösen a szovjet Gulág-táborok, illetve a kitelepítettek világának ismeretében. Boldoggá avatási eljárásának kezdete **2003.dec. 8-a**.³

Személyes írásai, levelezése, barátai, paptársai vallomásai, illetve peranyaga, lágeri megpróbáltatásai és száműzetésben töltött életének feltárása folyamatban van. Eddig két egyházmegyes kutató paptársa, Bendász István, illetve fia, Dániel feljegyzéseinek, írásainak, illetve Pekár Atanáz, kárpátaljai származású, később évekig Rómában, majd az USA-ban élő és kutató bazilita pap meglehetősen nacionalista fűtöttséggel teli írásain kívül alig van szakirodalma.

A reményteli kezdet

E rendkívüli papélet még a békebeli Monarchiában veszi kezdetét és átíveli a 20. század legkeményebb történelmi korszakait. **1897.jan.17-én** Máramaros vármegye kicsiny falujában, **Irhócon** /Vilchivci/, görög katolikus papi család elsőszülöttjeként jön a világra. Később még hét testvér követi, közöttük egyetlen húga. Leérettségizve a Máramarosszigeti Piarista Gimnáziumban, apja nyomdokait követve, az ungvári szemináriumba jelentkezett, de Papp Antal püspök, látva rátermettségét, illetve kitűnő gimnáziumi előmenetelét, tovább küldte a Budapesti Központi Papnevelő Intézetbe.⁴ Teológiai tanulmányai /1915-1920/ már az első világégés éveit. Később, végleges száműzetéséből visszatekintve, a teológián töltött időt „*felejtethetetlen esztendő*”-ként értékeli. Különösen „*iskolatársaim lelkesítő példája, egyetemi tanárain nagy tudása*” marad emlékezetes számára: Berhardt Zsigmond, Bangha Béla, Müller Lajos páterek, valamint Prohászka Ottokár és Tóth Tihamér szónoklatai. Hálátelt szívvel írja: „... úgy Istenigazából Bangha páter és dr. Tóth Tihamér könyveiből és Prohászka „*Szent kenyere*” könyvéből merítettem útmutatást, hogyan is kell és lehet az Isten fogalmát a hozzám forduló jó hívecskének is átadni.”⁵

Alig félévvel a drámai Trianon után Papp Antal püspök az ifjú végzett klerikust, további 5 társával együtt, Ungváron **1920.dec.19-én** pappá szentelte, ám egyedül Chira Sándor, saját választásaként, nőtlenül szentelődött.⁶

² Chira Sándor Stec Andreának Karagandában, 1958. júl. 2-án kelt leveléből. A Munkácsi Görög Katolikus Egyház Levéltára. /rendezés alatt/

³ Chira Sándor, Orosz Péter. Ima boldoggá avatásukért. Vértanúink-hitvallóink. XIII. évf. /2007.dec./ 51.sz. 12.

⁴ A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye papnövendékei részére 6 egyetemi ösztöndíj volt fenntartva a Budapesti Központi, illetve az Esztergomi Érseki Papnevelő Intézetben. Душпастыръ. Рочникъ: VII./1930. Ноябрь/ число 11. 312.

⁵ Chira Sándor jegyzete az 1965-ban megtartott személyes lelkigyakorlatáról. Kézirat. Budapest. Puskás László, a Munkácsi Egyházmegye által kinevezett promotor levéltára.

⁶ Bendász István. A Munkácsi Gör. Kat. Egyházmegye papi katalógusa. Kézirat. Nagyszőlős. Bendász Dániel magánlevéltára.

13. ábra. Chira Sándor fiatal klerikus korában

A friss klerikusnak mindjárt szembesülnie kellett azzal, hogy az otthoni élet társadalom-politikai színpada teljesen átrendeződött: hőn szeretett szülőföldje immár a frissen alakult Csehszlovákia része lett. A sokféle változás közül nyilván a legmélyebben a csehszlovák állam részrehajló támogatásában részesülő ortodox egyház erőszakos térnyerése érintette. A görög katolikus templomok erőszakos elfoglalása,⁷ a megtévesztett ruszinság tévelygő magatartása, elpártolása ősei hitétől.

A kezdeti 1920-1922-es években Chira Sándor a püspöki hivatal levéltári és írnoki szolgálatára lett beosztva,⁸ de már 1922-ben megkapta szülőfalujába, Irhócra lelkipásztori, 1923-ban pedig a szomszédos Kökényesre/Ternove/ kápláni kinevezését.⁹ Közben kisegítette a szomszédos Nyéresházán /Neresznice/, édesapját, Chira Kornél atyát is, aki 1921-ben megélte parókiája elleni erőszakos támadást, illetve temploma elfoglalását az Amerikából visszaszármazott pravoszláv pópa agitátorai részéről.¹⁰ Egy évvel később, amikor a templom visszakerült jogos tulajdonosai kezébe, megnyilvánult a fiatal Sándor atya Istentől kapott ékesszólása, erős hitbuzgalma, s a krisztusi béke iránti elköteleződése is.¹¹ Saját parókiáján, Kökényesen, a katolikus hit és egyház védelmében a munkácsi bazilita atyák segítségével széleskörű népmisziót hirdetett.¹² Sajtóapostolkodása is már e korai években nyomon követhető. Hitvédelmi cikkei főleg a «Кріпковірний» /"Erőshitű"/ álnéven jelentek meg.

Lángbuzgó lelkét látva 1924-ben Papp Antal kinevezte az Ungvári szeminárium spirituálisává,¹³ majd e mellett, pár hónappal később - már a következő püspök, Gebé Péter – az ungvári szeminárium egyháztörténelem és kánonjog professzorává, valamint az

⁷ 1921-ben Gorondon, Nagylucskán, Nyéresházán. Наука. Рочникъ XXII. /Ужгородъ. 1921/. число 18, 40, 41.

⁸ Bendász István, Bendász Dániel. Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Galéria-Écriture Kiadó. Ungvár-Budapest. 1994. 24.o.

⁹ Uo.

¹⁰ Історія бруталности въроломників в Нересницъ. Наука. Рочникъ XXII. /Ужгородъ. 19-го Іюнія 1921./ число 24. сторона 3.

¹¹ Нересницъ греко-каетологи побъдили схизматиков. Благовъсникъ. Рочникъ IX. /март 1929./ число 3. сторона 11-12.

¹² Стефан Решетило ЧСВВ. Участь Карпатської Провінції Чина св. Василя Великого в місійнім русі на Підкарпатській Русі. Записки ЧСВВ.I./1925/. 2-3. 371-372.

¹³ Особны вѣсти. Душпастыръ. Рочникъ: 1./1924. юній/ число 6.306.

egyházmegyei bíróság tagjává.¹⁴ Mély elhivatottsága korszakos változást eredményezett, s a szeminárium lelki élete megújult, elmélyült. Odaadó szolgálatát 1930-ban a Szentszék is méltányolta, pápai káplán címmel díjazva azt.¹⁵

„... *Két generációnak volt tanítója és nevelője.* - írják már halála után a deres hajú egykori tanítványai - *Előadásai, órái élményszámba mentek. Alapos, univerzális teológiai tudással rendelkezett. Kiváló szónok..., kristálytisztá jellem..., erkölcsi tekintély volt nemcsak tanítványai, papjai, hanem hívei számára is.*”¹⁶ S mint ilyen, hamarosan az ungvári katedrális népszerű prédikátorává vált. Apostoli lelkületével nemcsak az időseket, hanem a gimnáziumi ifjúságot is a templomba vonzotta, tőlük kapva a megtisztelő **„Evangélista”** jelzőt is.¹⁷

A politikai életben való részvétel azon időkben természetes jelenség volt a görög katolikus papság körében. Mivel Gebé püspök komoly befolyással bírt a fiatal papra,¹⁸ így, javaslatára, 1924-ben Sándor atya a Keresztény Néppárt tagja lett, amely *„Kárpátalja autonómiájának kivívását, illetve lakossága anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul, amelyet a keresztény szellemiség alapjain képzelünk megvalósítani.”*¹⁹ vallja 1945-ben, kihallgatásakor. Az 1936-ig tartó párttagsága, amint azt korabeli cikkei is bizonyítják, megint csak az egyház és a hit védelmét szolgálta.

Apostoli lelkülete nyilvánult meg abban is, hogy elsőként fogott hozzá az ungvári börtönfoglyok, illetve a kórházi betegek rendszeres pasztorálásához. Szorgalmazására az ungvári börtönparancsnok kápolnát is emeltetett, amelyben az első szentmisét a megrendült foglyok körében Sándor atya 1929.febr.17-én mutatta be.²⁰ Hasonló odaadással látogatta a kórházi betegeket is,²¹ s az ungvári kórházban is kápolnát szentelt.²² Mindezeket követően érthető, ha 1925-ben őt választották meg a Kárpátalja lelki életét megújítani hivatott Szent Jozafát missziós társaság elnökévé.²³

A szeminárium spirituálisának missziós lelkülete más területen is nyilvánvalóvá vált. Amikor 1930-ban a dél-franciaországi La Grand Combe szénbányáiban dolgozó ruszin vendégmunkások vallásuk szerinti papot kértek Gebé püspöktől, a választás nem véletlenül esett Chira Sándorra.²⁴ Franciaországi két hetes pasztorációs útja során a ruszin munkások példás jámborsága annyira megérintette, hogy nemcsak lelkes cikkben számolt be erről,²⁵ hanem évente rendszeresítette is e nagybőjti missziós útjait.²⁶

Több éves odaadó szolgálatáért Gebé püspök **1930-ban a püspöki hivatal tanácsadójává** választotta,²⁷ két évvel később kinevezte a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye héttagú káptalana kanonokává,²⁸ s a káptalan javaslatára a szeminárium

¹⁴ Особны вѣсти. Душпастырь. Рочникъ: 1./1924. новембрий/ число 9. 475.

¹⁵ Папски отличия въ Ужгородъ. Душпастырь. Рочникъ VII./1930. август-септембър/ число 8-9. 226.

¹⁶ Ungvár, 1984. jún. 26-án, Chira S. halálának egy éves évfordulója alkalmából kelt, belső használatú egyházmegyei nekrológ. Kézirat. Budapest. Puskás László levéltára.

¹⁷ Vaszkó András 2004 februárjában kelt vallomása. Kézirat. Budapest. Puskás László levéltára.

¹⁸ Chira Sándor vallomása Ungváron, 1949. febr. 11-én kelt kihallgatási jegyzőkönyvéből/R.M. fordítása/ – Закарпатський Державний Архів /tovább: ЗДА/ Ф. 2558. оп. 1, ед.хр. 5392. арк. 18.

¹⁹ Chira Sándor vallomása Ungváron, 1949. febr. 11-én kelt kihallgatási jegyzőkönyvéből. арк. 20.

²⁰ Каплиця въ вязницъ Ужгородской. Благовѣсникъ. Рочникъ IX. /март 1929/ число 3. 48.

²¹ Папски отличия въ Ужгородъ. Душпастырь. Рочникъ VII./1930. август-септембър/ число 8-9. 226.

²² А.Пекар, OSBM. Епископ Александер Хира. Раб божий. Издательский Союз. Питсбург. 1988. 3.

²³ Разны вѣсти. Душпастырь. Рочникъ II./1925.май/ число 5. 241.

²⁴ Наші вѣсти. Душпастырь. Рочникъ: VII /1930. юній-юлій/ число 6-7. 188.

²⁵ Наші рускіе вѣрники въ Франціи. Душпастырь. Рочникъ VII./1930. август-септембър/ число 8-9. 224.

²⁶ А. Пекаръ. ЧСВВ. На заслани впокоївся влади́ка-ісповідник Олександр Хіра. Світло /жовтень 1983/ 336.

²⁷ Персональны вѣсти. Душпастырь. Рочникъ VII./1930. априлій/ число 4. 108.

²⁸ Папски отличия въ Ужгородъ. Душпастырь. Рочникъ: VII /1930. август-септембър/ число 8-9. 226.

rektorává. Ilyen minőségében érte őt az I. Bécsi döntés határozata, Ungvár visszakerülése Magyarországhoz. Mivel a Keresztény Néppárt ukrán nacionalista pártnak számított, a magyar bevonulást követően Chira kanonokot óvatosságból házi őrizet alá helyezték.²⁹ A házi fogság azonban mindössze egy napig tartott, mivel az Apostoli Szentszék azonnal szót emelt ez ellen.³⁰ Sándor atya újra taníthatott a szemináriumban, bár a rendőrségi megfigyelés 1942-ig tartott.³¹ A háborús **1943-as** évben azonban XII. Pius pápa kinevezte **pápai prelátussá**,³² ami, egyrészt, ritka megtiszteltetésnek számított a ruszin papság körében,³³ másrészt, akkor még sem a szentatya, sem Chira kanonok nem sejtették, hogy az elkövetkező négy évtizedben milyen fontos védő álcának bizonyul majd e pápai cím Sándor atya életében, illetve a Munkácsi Egyházmegye sorsában...

14. ábra. 1943-tól pápai prelátus

A sátáni gépezet szorításában, avagy a hit próbatétele

1944-ben, még a szovjet bevonulást megelőzően, a frissen felszentelt **Romzsa Tódor püspök** mindjárt **vikáriusává** választotta Chira kanonokot.³⁴ Miután már valószínűsíthető volt a szovjet megszállás, Romzsa püspök, aki tisztában volt az ateista szovjet állam egyházüldöző gyakorlatával, a Budapesti Apostoli Nunciatúra közvetítésével a Szentszékhez fordult, kérve a nuncius felhatalmazását, hogy komoly veszély esetén Chira Sándort segédpüspökké szentelhesse.³⁵

²⁹ Chira Sándor vallomása Ungváron, 1949. febr. 15-én kelt kihallgatási jegyzőkönyvből./R.M. fordítása/ – ЗДА. Ф. 2558. оп. 1, ед.хр. 5392. арк. 23.

³⁰ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики, сповідники вірності. «Закарпаття» Ужгород.1999.259.о.

³¹ Chira Sándor vallomása Ungváron, 1949. febr. 15-én kelt kihallgatási jegyzőkönyvből.

³² Archivio storico della Congregazione per le Chiese Orientali. Roma. Fondo: Mons. Chira. prot. 6039. Másolat. Budapest. Puskás László levéltára.

³³ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики, сповідники вірності. 260.о.

³⁴ Uo.

³⁵ Archivio storico della Congregazione per le Chiese Orientali. Fondo . Mons. Chira.prot.275/43.

Kárpátalja újabb impériumváltozásakor,³⁶ a szovjet megszállás utáni feszült időben, Chira kanonok kiváló diplomatának bizonyult és nagy segítségére volt fiatal püspökének az orosz katonai hatalom idegfelesztő praktikáival szemben.³⁷ A gátlástalan megszálló hatalom szándéka egyértelmű volt: Kárpátalját, e stratégiailag oly fontos területet, mihamarabb a szovjet birodalom szerves részévé tenni. Ennek egyik fontos feltétele volt a vidék legnépesebb, görög katolikus egyházának beolvasztása az állami ortodox egyházba. A szovjet katonai hatalom és államvezetés gátlástalan stílusgyakorlata láttán Romzsa püspökben megerősödött a belátás: a látható és támadható püspök mellett az egyházmegyének okvetlenül szüksége van láthatatlan, rejtett püspökre is, nem is egyre. Ezért intézett 1945 szeptemberében újabb titkos levelet a Római Keleti Kongregáció vezetőjéhez, Tisserant bíboroshoz,³⁸ s a deportálás komoly veszélyhelyzetére hivatkozva, mindjárt két püspök soron kívüli felszentelését, illetve a felszentelés jogát kérte a Szentszéktől. Így, **1945. dec. 30-án** Chira Sándor püspökké szentelését³⁹ Romzsa Tódor a legmélyebb titokban ugyan, mégis a Szentatya tudtával és meghatalmazásával végezte.⁴⁰ A Rómával való kapcsolattartás komoly nehézségét jelzi azonban, hogy a szentelésről a Szent Kongregáció majd csak félévvel később, 1946 júniusában értesült.⁴¹

Közben Kárpátalján, melyet 1945. jún. 29-én lehengerlő módon odacsatoltak a szovjet birodalomhoz, már teljes gőzzel ment a kommunista rendcsinálás: az egyházak működésének ellehetetlenítése, korábbi magyar országgyűlési tagságukról ismert papok letartóztatása, illetve, nem egy esetben, börtönben való meggyilkolásuk.⁴² Csak az 1945-47-es években az egyházmegye 33 papját tartóztatták le és ítélték el,⁴³ mert nem voltak hajlandók megtagadni a Római Szentszék iránti hűségüket, illetve alárendelődni az orosz ortodox egyháznak, amelybe minden áron be akarták őket terelni.

1946 tavaszán a Szmers⁴⁴ hírhedt szovjet kémelhárító különítmény Chira kanonokot is „bekérte” kihallgatásra, püspökről, annak vatikáni kapcsolattartásáról faggatva, illetve felszólítva, hogy kémkedjen ezek felől. A csiszolt elme adta higgadt és határozott elutasítás dühödt reakciót váltott ki ugyan, egyelőre mégis szabadon engedték.⁴⁵ A szovjet állami gépezet azonban csak kivárt, és egyelőre az alsópapság megdolgozásával próbálkozott. Végül 1947-ben be kellett látnia, hogy míg áll az egyházmegyei hivatal, addig a kárpátaljai unitos papságot megtörni s híveikkel együtt a pravoszláviára kényszeríteni meddő próbálkozás. **1947. okt. 27-én** ezért sújthatott le az egyházmegye látható fejére a megkoreografált orvtámadás. Szudoplatov, a szovjet elhárítás egyik vezető rangú tisztjének írása leplezi le, hogy Romzsa püspök meggyilkolásának hátterében – akkor még az Ukrajnai kommunista párt első titkáraként – Hruscsov állt. Ő indítványozva Sztálinnál a kárpátaljai görög katolikus egyházi vezetőség likvidálását, a nagy szovjet birodalmi gépezet feje pedig mindjárt egyetértett azzal, hogy itt az ideje megszüntetni a

³⁶ Botlik József. Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig /1646-1997/. Hatodik Síp-Új Mandátum. Bp., 1997. 276-280. o.

³⁷ Chira Sándor Karagandában, 1958. júl. 14-én lejegyzett visszaemlékezéseiből. Kézirat. Nagyszőlős. Bendász Dániel magánlevéltára. 7-9 o.

³⁸ Archivio storico della Congregazione per le Chiese Orientali. prot. 6139/45.

³⁹ Uo. prot. 4060/46.

⁴⁰ Uo. prot. 6675/45.

⁴¹ Uo. prot. 4060/46.

⁴² Riskó Marianna. A Kárpátaljai Görög Katolikus Egyház története 1944-től a legalitás visszanyeréséig a visszaemlékezések tükrében. In: Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. Szeged. 1995. 1-2. 184. o.

⁴³ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики, сповідники вірності. Закарпаття. Ужгород. 1999. 381-382.

⁴⁴ A szovjet kémelhárítás a „смерть шпионам!» /„halál a kémekre!”/ jelszó rövidítéséből kapta a Szmers nevét. In: А. Солженицын. Архипелаг ГУЛАГ 1918-1956. I-II. YMCA-PRESS. Paris. 1973. 36.

⁴⁵ Chira Sándor Karagandában, 1958. júl. 14-én lejegyzett visszaemlékezéseiből. 11-12. o.

„Vatikán e terrorfészkét”.⁴⁶ Miután azonban a megjátszott autóbalesetet „rosszul készítették elő”, - vallja az egykori NKVD-tiszt - és a püspök bár súlyos sérüléssel, mégis életben maradt, Hruscsov utasítására maga Szávcsenkó, az ukrainai államvédelmi miniszter és Majranovszkij toxikológus Ungvárra érkeztek. Utóbbi így adhatta át a beépült ügynök nővér kezébe azt a halálos kuráre mérget tartalmazó fiolát, amely a munkácsi kórházban a már gyógyulófélben lévő püspök azonnali halálát okozta.⁴⁷

15. ábra. 1947. A vértanú Romzsa Tódor

Meggyilkolása leírhatatlan megdöbbenést és gyászt váltott ki Kárpátalja-szerte.⁴⁸ S a hatalmas likvidáló gépezet megállíthatatlanul működött tovább. 1947-1948 folyamán további 19 papot tartóztattak le,⁴⁹ akik gyors koncepciók pereik, elítéléseik nyomán mind a Gulág táboraiiban találták magukat. Az NKVD a lefejezett Munkácsi Egyházmegye két további kulcsembereinek a rövidesen megválasztott Murányi Miklós káptalani vikáriust, illetve Chira Sándor kanonokot tartotta,⁵⁰ letartóztatásukkal azonban nem siettek. Folytatódott hát a megkörnyékezésük. Sándor atyáé is,⁵¹ aki ezen idegölő hosszú hetek, hónapok alatt, miközben kristálytisztá indoklással elutasított minden kísértő ajánlatot, elszántan várta az elkerülhetetlent. És készült: naponta fűrészelve, hasítva a fát az ungvári várhegyen álló kanonoki háza udvarán. A nála lakó unokaöccsének kurta magyarázattal szolgált: „*Tudom, hogy e télen már nem lesz szükségem e tüzelőre, de edzem magam, hogy kibírjam Szibériát...*”⁵² Tudta ugyanis, hogy püspöke vértanúhalálával, most már ki kell!/ bírnia a Gulágot.

Letartóztatására végül 1949. febr.10-én került sor.⁵³ Az ungvári, lemergi majd kijevei börtönökben tartó több hónapos kimerítő és jobbára éjszakai kihallgatások után 1949 augusztusában **25 évi** szibériai kényszermunkára ítélték.⁵⁴ 52 éves volt ekkor. Tizenhét évvel később így ír elítéléséről: „*Amikor közölték a vádleveletem, hogy „mint aktív misszionárius évtizedeken át a katolicizmust propagálta, a hívek lelkében elmélyítette s bennük még /az/ államfordulat után is tovább fenntartani igyekezett” – én visszatérve a*

⁴⁶ Павел Судоплатов. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. Олма-Пресс. Москва. 1977. 413-414.

⁴⁷ Uo. 414.

⁴⁸ Riskó Marianna. A Kárpátaljai Görög Katolikus Egyház története. 185.o.

⁴⁹ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики...381-382.

⁵⁰ О ликвидации унии в Закарпатской области. 1949. A Pravoszlav Egyházügyi Hivatal ukrainai megbízottjának jelentése. /R.M. fordítása/ In: Володимир Сергійчук. Нескорена церква. Дніпро. Київ. 2001.228-231.

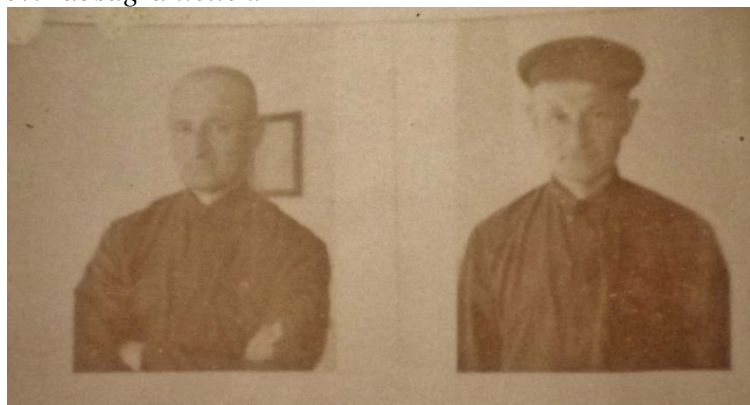
⁵¹ Chira Sándor Karagandában, 1958.júl. 14-én lejegyzett visszaemlékezéseiből. 15-20,23-25. o.

⁵² Ortutay Mária tanúvallomása. Interjú. Budapest. 2012. szept. 25-én.

⁵³ Chira Sándor vizsgálati anyaga. 3ДА/ Ф. 2558. оп. 1, ед.хр. 5392. арк. 3.

⁵⁴ Kivonat a SZU Állambiztonsági Minisztérium Különleges Bizottságának 1949.aug.6-án kelt 43.sz. jegyzőkönyvéből. 3ДА/ Ф. 2558. оп. 1, ед.хр. 5392. арк. 152.o.

cellámba letérdelve mondtam hálát ezért a fönséges „vádért”, azért, hogy ezért a „dicső” „vétkemért” 25 évi rabságra ítélték.”⁵⁵

16. ábra. 1949. Chira Sándor fogoly képe a bünvádi eljárás anyagából

A szovjet Gulág, mely a 20. század Golgotájává vált, elítéltek milliói, köztük számtalan pap számára vált sok esetben végső állomássá. Illetve, akik mégis túléltek a földi poklot, azok számára Sztálin halála hozott enyhülést. Így is évekbe került, míg szabadulva, haza is térhettek, jobbára megromlott egészséggel. A szibériai Bajkál-tónál lévő szénbánya, majd a kemerovói, s végül az omszki munkatáborokban végzett megerőltető bányamunka után, 1956. szept. 6-án⁵⁶ Chira Sándor is amnesztiával szabadult. És már két hónappal később, 1956. nov.7-én, idehaza Ungváron először élt püspöki joghatóságával, s a legmélyebb titokban 4 kispapot szentelt a mély illegalitásba kényszerült egyházmegyéje számára.⁵⁷ 1947 óta, Romzsa Tódor utolsó publikus papszentelése után az egyházmegyében ez volt az első újabb papszentelés.

Sándor atya fekete angyala⁵⁸ azonban nem maradt tétlen, és titokban folytatott papi működése sem sokáig maradt ismeretlen. A KGB továbbra is a görög katolikusok kulcsfontosságú személyeként figyeltette, s rövidesen már csaholva kerestette. Még súlyos beteg édesanyja ágyában is kutattak utána!⁵⁹ Végül, 1957. január 17-én, épp a 60-ik életévét betöltő atyával közölték az újabb ítéletet: 5 évi újabb kitiltás Ukrajna területéről.⁶⁰ Hogy száműzetése végleges, későbbi levelei tanúsága szerint, akkor még csak sejtette, mégis őrizgette a reményt...

A kietlen puszta kivirágzik

A rajongásig szeretett szülőföldjét elhagyni kényszerülő Sándor atya a hasonló ítéletben részesült Murányi Miklós, káptalani vikáriussal együtt, litvániai próbálkozásuk megghiúsulását követően,⁶¹ a kazahsztáni Karagandát választották, mivel ott már nem egy szabadult lágerpap működött. E drámai múltú pusztai település első telepesei a 30-as évektől kezdve ide száműzött Volgai németek ezrei voltak,⁶² majd hozzájuk csatlakoztak a kazah koncentrációs lágerekből 1955 után szabadult litván, ukrán, német, lengyel

⁵⁵ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1964. jan.30-án kelt leveléből.

⁵⁶ А.Пекар, OSBM. Епископ Александер Хира. Раб божий. 7.

⁵⁷ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики...263.

⁵⁸ A papság, sajátos papi humorral, „fekete őrangyal-”nak nevezte saját fekete árnyékát, a KGB-ügynököt. Ortutay Elemér tanúvallomásából. Ungvár. 1990. nov.28-án.

⁵⁹ Hermann Fridolin tanúvallomásából, Painten /Németország/, 2012. okt. 20-án.

⁶⁰ А.Пекар, OSBM. Епископ Александер Хира. Раб божий. 7.

⁶¹ Előbb ott szerettek volna meghúzódní, de értésükre adták, hogy ott sem kívánatos személyek. In: Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики...262.

⁶² Родом из Караганды. A Szibériai Katolikus TV dokumentumfilmje. Novoszibirszk. 2005. I. rész. 2 perc.

nemzetiségű politikai foglyok,⁶³ akiknek szintén megtiltották a szülőföldjükre való hazatérést. „A kiűzöttek és a foglyok ezreinek könnyeitől öntözött és a holtak csontjaival megszentelt föld”⁶⁴ ez - írja haza Sándor atya - *Élő virág itten kevés. Nálunk csak por és sár, szél és hófergeteg terem, mintha csak a számtalan ezer honfosztott sorstársam és jeltelen halottjaink könnyei perzselték volna ki az erdőket, mezőket, virágos réteket s az elvesztett szabadság gyászlepedőjén a csúf fekete köszönet termik.*”⁶⁵

A közös sorsú száműzöttek nagy-nagy örömmel és szeretettel fogadták az egykori lágerpapokat, akiknek tengernyi papi teendőjük mellett nappal dolgozniuk is kellett. A 60 év feletti Sándor atya is eleinte a szénbányában,⁶⁶ majd építkezéseken dolgozott.⁶⁷ Az éj leple alatt pedig, karagandai paptársaihoz hasonlóan, misézett, esketett, keresztelt, közreműködésével egy-egy családi ház titkos imaházzá alakult.⁶⁸ Örömmel szolgált, és mélységes hittel viselte az Ő Jézusáért, hogy itt is árgus szemmel figyelik, éjjeli razziákat tartanak, hívatják, órákon át kihallgatják, beszámoltatják.⁶⁹ A rettenetes honvágy is kínozza, de mindezt felajánlotta: „*Fáj, mint embernek, hogy nélkülözni kell azokat, akik szeretnek* – írja 1961-ben - *De Érte!.. Érte!.. Kiért egyedül érdemes élni, és akiért meghalni nyereség!...* – és a meghatározó mondat! - *Boldoggá tesz az a tudat, hogy Jézussal több vagyok, erősebb – azoknál, akik megalázní, elnyomni akarnak.*”⁷⁰

Itt kényszerült elsíratni az 1959-ben meghalt édesanyját is: „...*Százakat kísértem utolsó útjukra* – írja - *csak az Édes jó Anyám sírjára nem szabad ráborulni és forró könnyzáporral megköszönni azt a sok jót, amit Isten után Tőle kaptam...*”⁷¹

Szíve sok-sok fájdalmát azonban enyhítették hűséges karagandai, zömében német hívei is, akik között élete utolsó 26 évét töltötte.

17. ábra. Sándor atya karagandai hittanosai körében

A szülőföldjéről való kitiltás öt éve 1962-ben járt volna le, de legrosszabb sejtései beigazolódtak: a KGB ügynökei már az ungvári reptéren várták, választás elé állítva: vagy azonnal visszafordul, és végleg elhagyja Kárpátalját, vagy újra bebörtönzik. Szülei sírjához sem hagyták ellátogatni.⁷² Mégis ezt írja: „*Ez az újabb otrombaság nem hoz ki a sodromból. Hisz nem az első és nem is az utolsó! Ki tudja, mit forralnak még ellenem*

⁶³ Uo. 5. perc

⁶⁴ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1959. márc. 8-án kelt leveléből.

⁶⁵ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1958. szept. 5-én kelt leveléből.

⁶⁶ А. Пекаръ. ЧСВВ. На засланні впокоївся влади́ка-іспові́дник Олександр Хіра. 337.о.

⁶⁷ Hermann Fridolin tanúvallomásából, Painten /Németország/, 2012. okt. 20-án.

⁶⁸ Родом из Караганды. I. 8. perc.

⁶⁹ Hermann Fridolin tanúvallomásából, Painten /Németország/, 2012. okt. 20-án.

⁷⁰ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1961. aug.4-én kelt leveléből.

⁷¹ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1959. márc.23-án kelt leveléből.

⁷² Stec Andrea tanúvallomása. Munkács. 2013. febr.1-én.

gonosz terveikben?! – s a belső béke magyarázata - Mi a jövőben reménykedő emberek vagyunk. Számunkra még maga a halál is Istennek egy angyala, aki Ahhoz kísér, Akitől nem kell már soha többé elszakadni, s egyesít azokkal, akiktől elszakadtunk. Én már most is Nála, Ő meg nálam van. Nálunk találkája van mindazoknak, akiket szeretünk, és akik reánk gondolnak.”⁷³

Így válik Karaganda végső otthonává. 1963-tól egy fiatal család veszi magához, akik között igazi családtagként éli meg utolsó 20 évét. „Apám helyett apám volt – mondja ma Frida asszony, az egykori házinéni - Nagyon örültem, hogy a gyerekeket meg is etette, ha én nem érkeztem, meg is főzött, süített is, de fel is mosott.”⁷⁴ Ezeket egy apáca is alátámasztja: „Egyszer úgy jöttem hozzá, hogy beteghez hívjam, s ő kályhát fűtött, ebédet főzött, amolyan nagyapaként..”⁷⁵

18. ábra. Karaganda, 1965. Chira Sándor a Hermann család körében

Nyugdíjas kora nemsokára megváltotta a további kimerítő fizikai munkától, de annál többet dolgozott ottani híveiért. Hol is? „Sokan a temetőben és magán házaknál gyűlnek össze imára. – közli egy szamizdat nyomtatvány a karagandai száműzetésben élő német katolikusokról - Némelyek közülük a gyermekek elsőáldozására vagy bérmlására megtesznek több száz, sőt több ezer kilométer távolságú utat. S a szentgyónástól akár a 200 km-s távolság sem tartja vissza őket.”⁷⁶

19. ábra. Húsvéti szentmise a temetőben. Karaganda, 1960-as évek.

⁷³ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1963. szept.16-án kelt leveléből.

⁷⁴ Hermann Fridolin tanúvallomása. Painten. 2012. okt.20-án.

⁷⁵ Родом из Караганды. I. 9.perc.

⁷⁶ Zerstörte Kirchen – Lebendige Kirchen. Deutsche Katholiken in der UdSSR. /Gamberoni Margit fordítása/1985. 8.o.

Az áldozatos karagandai szolgálat mellett azonban Chira Sándor folyamatosan tartotta a kapcsolatot Munkácsi Egyházmegyéje papjaival. Sűrű levelezésben állt többükkel, bár nem egyszer szembesült azzal, hogy levelei „szűrőbe” kerülve, soha nem jutottak el a címzetthez. Miután azonban nyugdíjazták, a 60-as évek második felétől, „rokonlátogatás” címén, évente egyszer - ritkán kétszer – már hazalátogathatott az 5 ezer kilométerre lévő Karagandából. Ilyenkor biztatta, buzdította papjait, egykori tanítványait, s időről-időre újabb papszenteléseket is végzett, nem egyszer születésnapj összejöveteleknek álcázva mindezeket az összejöveteleket.⁷⁷

20. ábra. 1967-ben Chira Sándor egyházmegyes papjai körében

Egészsége közben 1965-óta egyre csak romlott: „*A szem, a vese, a szív után most a tudóm állt be a sorba... - írja bizalmasan - A jobb tudómba tbc-góc fészkelődött.*”⁷⁸ De vitalitásán, csupa szív buzdításain idehaza, Ungváron, paptársai között ez meg nem látszott. „*Mindig olyan volt, akár édesapám, annyi jószág áradt belőle. - tanúsítja ungvári paptársa - Amikor nálunk járt, mindig csak buzdított. Betegsége nem látszott meg rajta.*”⁷⁹

Merthogy szíve ujjongott s az örömtől megfiatalodott. Hiszen odahaza Ungváron, a papszentelések mellett,⁸⁰ 1978-ban egyik áldozatos paptársa vidéki otthonában,⁸¹ végre püspököt is szentelhetett szeretett egyházmegyéje számára, Szemedi János személyében. Karagandában pedig, mely második hazájává vált, 1977-ben, bő húszévi szívós törekvés után, a hatóságok végre regisztrálták az addig titokban létező egyházközségét, és bár engedélyezték, hogy templomot emeljenek, „*kívülről a szabványos házak formáját kell, hogy viselje. - panasolja Sándor atya otthoni paptársának - Semmi jelnek nem szabad templom voltát mutatni.*”⁸² Mégis már egy éven belül, német hívei áldozatos kétkezi munkája eredményeként, 1978 Karácsonyán felszentelhetette a Karagandai Szent József templomot,⁸³ amelyben idős kora miatt már csak kisegítő lelkészként működött.

⁷⁷ Szabó Pál tanúvallomása. Ungvár. 2012. szept.17-én.

⁷⁸ Chira Sándor Stec Andreához Karagandában, 1965. ápr.15-én kelt leveléből.

⁷⁹ Szabó Pál tanúvallomása. Ungvár. 2012. szept.17-én.

⁸⁰ Haláláig összesen 30-35 papot szentelt a Munkácsi Egyházmegye számára. In: Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики...263.o.

⁸¹ Holovács József Ungvár külvárosában lévő családi házában, akit öt évvel később, 1983 tavaszán Karagandában szintén püspökké szentelt. A Munkácsi Egyházmegyében ez volt a harmadik titkos püspökszentelés.

⁸² Chira Sándor Bendász Istvánhoz Karagandában, 1977. nov. 18-án kelt leveléből.

⁸³ Hermann Fridolin tanúvallomása. Painten. 2012. okt.20-án.

21. ábra. 1978. A Karagandai Szent József templom

Idős szíve nem tudott betelni hívei láttán: „Az első pünkösdre emlékeztető buzgóság, lelkesedés, áldozatkészség ragyogtatja az itteni derék hívecskéink szemét, szívét s arcát. – írja - Nemcsak...a vasárnapi miséken, de még a hétköznapiakon is teli padsorokban díszelgő hívő sereg, fiatalok és öregek, gyerekek és felnőttek töltik meg a takaros kis templomocskáinkat. A hívőkkel szembenező oltártól főszebes egy látvány, hogy isszák szívükbe-lelkükbe minden istenadta szavamat, mint a szikkadt föld a májusi esőt...” majd így folytatja: „A lelkesedés fokról fokra növekszik. Roppant villanyozó hatással van az emberre a fiatalság, igen, a fiatalság lelkes bekapcsolódása.”⁸⁴

Merthogy az egykori ungvári „Evangélista”, itt, Karagandában is csak úgy vonzotta magához az ifjúságot. Megszenvedett hite mostanra vakító fénnel sugárzott. A lelki táplálékra szomjas emberek, de különösen az ifjúság, amelyet oly buzgalommal a tiszta életre nevelt, tovább vitte e fényt. S a kazah pusztá kivirágzott! Sándor atya hatására néhány fiatal leány a megszentelt életet választva a legnagyobb titokban megalapította az első női kolostort egy szokványos kis lakóházban, ahonnan tovább sugárzott a mély keresztény tanúságtétel. Hittanos ifjai közül is az elnyomatás béklyói ellenére kizöldült és szárba szökkenett egy új hajtás, új remény, Jozeph Werth – ma Novoszibirszki püspök -, aki Sándor atya lelki gyermekeként választotta a papi hivatást.

A hosszú áldozatos szolgálatot a Szentszék is méltányolta. 1982. jan. 16-án II. János Pál pápa hosszú táviratban apostoli áldását és köszöntőjét küldte a 85-ik jubileumát elért Sándor atyának, amire a meghatódott jubiláns is hosszú köszönő táviratban válaszolt. Otthoni bizalmas papbarátjának pedig megírja: „Öszentsége távirata mélységes hatással volt a hívekre.”⁸⁵ A vatikáni köszöntőnek ugyanakkor komoly gesztus értéke volt a szovjet kormány felé is, amely a végsőig megtagadta Chira Sándor kérelmét az USA-ban élő idős húga meglátogatására, mindezt a római szovjet nagykövet kormánya hozzájárulásáról tett ígérete ellenére.⁸⁶

⁸⁴ Chira Sándor Floridába, Fedeles Elemérnek Karagandában, 1981.júl. 1-én kelt leveléből. Munkácsi Egyházmegyei Levéltár.

⁸⁵ Chira Sándor Bendász Istvánhoz Karagandában, 1982. ápr.15-én kelt leveléből.

⁸⁶ Uo.

22. ábra. Chira Sándor Karaganda, 1982-ben

A testvérek találkozására e földi világban már nem kerülhetett sor. 1983. elején egy megfázásból adódó tüdőgyulladás tovább fokozta az idős atya tüdőbetegségét, s a hosszú szolgáló élet 1983. máj. 26-án véget ért. Temetésén, abban az időben, amikor még tilosak voltak a több pap által végzett nyilvános egyházi szertartások, tizenöt pap és több ezres tömeg búcsúztatta a rajongva szeretett Chira Sándort. Szülőföldjéről azonban egyedül Holovács József titkos püspöknek sikerült kijátszania a titkosszolgálatot, hogy némán leróhassa a hallgató, rejtett, mégis élő Munkácsi Egyházmegyéje mélységes kegyeletét.⁸⁷ Alig két hónappal korábban, 1983. márc. 15-én, itt Karagandában a már súlyos beteg Sándor atya szentelte püspökké,⁸⁸ jól ismerve hosszú, komoly egyházmegyei szolgálatát.

A temetésén azonban talán épp az ortodox pápa hangos méltatása jelentette a leghitelesebb tanúságtevést, merthogy annak az egyháznak képviselőjeként hangzott el, mely évszázadok óta nem tekinti testvéregyháznak a görög katolikust: *„Tudom és láttam, hogy páter Alexander szent ember és szent pap volt. Hogyha mindannyian olyanok lennének, mint ő, a földön mindenhol béke, egyetértés és szeretet honolna.”*⁸⁹

A legmélyebb döbbenetet a temetéskor mégis az a hír keltette, hogy a „páter Alexander” püspök volt... Merthogy haláláig hűen megőrizte titkát!

Zárszó helyett

A nagy titkot, amely megjelölte, elkötelezte, de egyben éltette és tartást adott a legmélyebb börtöni megaláztatások közepette és száműzetése éveiben, Sándor atya csak halálos ágyán árulta el paptársának, a litván jezsuita P. Albinusnak. Hosszú, dicsőséges szolgálatára, illetve a kereszthordozással teli életére püspöki jelmondata világít rá a legtömörebben: **„Uram, követelek, bárhová is mész!”**/Lk 9,57/⁹⁰ Ez adja meg a kulcsot szilárd, gerinces

⁸⁷ Ortutay Elemér tanúvallomásából. Ungvár. 1990. nov.28-án.

⁸⁸ Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики...263.o.

⁸⁹ Ungvár, 1984. jún. 26-án, Chira Sándor halálának egy éves évfordulója alkalmából kelt, belső használatú egyházmegyei nekrológ.

⁹⁰ «Господи! я пойду за Тобою, куда бы Ты ни шел» Dokumentumfilm. Novoszibirszk. 2012. [Online: A Szibériai Katolikus TV Elektronikus Könyvtára, <http://www.youtube.com/watch?v=mmiOfgAjZlo#> - 2011.nov.] 10 p.

helytállásához, a legmélyebb megpróbáltatások közepette megőrzött szeretetteljes szellemiségéhez.

A titkos püspök csak az által adhatta tovább a staféta botot a tanítványnak, a hamarosan már nyíltan működhető Jozeph Werth püspöknek, hogy mindvégig hűségesen követte isteni Mesterét. Egész élete valóban a szeretet Istenéről szóló mélységes tanúságtétel volt. Ezért teremthetett és hagyhatott maga után – mindkét hazájában - virágzó közösségi életet. E hosszú hitvalló és küzdelmes élet megérdemli a mihamarabbi nyilvánosságra kerülést.

Rezümé

The entire lifespan of the bishop, Shandor Khira took place in the historical epoch of the stormy 20th century. The terrible world wars, four changes of the state, but most of all the communistic regime full of terror were real trials for Shandor Khira, yet they also strengthened the bishop's will and character both as a person and as a priest. The most beautiful and the hardest periods of his life were reflected in the history of the Greek Catholic Diocese of Munkach throughout the 20th century.

Between the two world wars, in times of the so called Czechoslovakian era his priestly life was prosperous, though the Church had been through lots of spiritual struggles. However the invasion by the Soviets brought about great threats and Shandor Khira, just as the whole martyr Church had to face the murderous intentions of the satanic nature of the authority. Only the bishop's faithfulness to God, the Vatican and his diocese helped him through the Gulag hell and the hardship of his exile.

In times when the bishop was old and tormented by diseases, his devoted spirit was the source of inspiration for community-building in both his homes. Shandor Khira had always been concerned about his beloved diocese: he kept trying to encourage the priests; he contributed into the priestly and episcopal recruits, despite the distance and privations. The merits of his faithful service in Asia were also unquestionable.

Bibliográfia

Levéltárak

A Munkácsi Görög Katolikus Egyház Levéltára.

Bendász Dániel nagyszőlősi magánlevéltára.

Puskás László, a Munkácsi Egyházmegye által kinevezett promotor budapesti levéltára.

Archivio storico della Congregazione per le Chiese Orientali. Roma. Fondo: Mons. Chira.

Закарпатський Державний Архів. Ф. 2558.

Folyóiratok

Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum. Szeged.1995. 1-2.

Vértanúink-hitvallóink. XIII. évf. /2007.dec./ 51.sz

Zerstörte Kirchen – Lebendige Kirchen. Deutsche Katholiken in der UdSSR. 1985.

Благовѣсникъ. Рочникъ IX. /март 1929./ число 3.

Душпастьрь. Рочникъ: 1./1924. юній/ число 6.

Душпастьрь. Рочникъ: 1./1924. новембрий/ число 9.

Душпастьрь. Рочникъ II./1925.май/ число 5.

Душпастьрь. Рочникъ VII./1930. априлий/ число 4.

Душпастьрь. Рочникъ: VII /1930. юній-юлій/ число 6-7.

Душпастьрь. Рочникъ VII./1930. август-септембръ/ число 8-9.

Душпастьрь. Рочникъ: VII./1930. Ноябрь/ число 11.

Записки ЧСВВ.І./1925/. 2-3.

Наука. Рочникъ XXII. /Ужгородъ. 1921/. число 18, 24, 40, 41.

Світло /жовтень 1983/

Összefoglaló művek

Bendász István, Bendász Dániel. Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai. Galéria-Écriture Kiadó. Ungvár-Budapest. 1994.

Botlik József. Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig /1646-1997/. Hatodik Síp-Új Mandátum. Bp., 1997

Pirigyi István dr. A magyarországi görög katolikusok története. I. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola. Nyíregyháza. 1990.

Сергійчук Володимир. Нескорена церква. Дніпро. Київ. 2001.

Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ 1918-1956. I-II. YMCA-PRESS. Paris. 1973.

Стефан Бендас, Даниїл Бендас. Священники-мученики, сповідники вірності. «Закарпаття» Ужгород. 1999.

Судоплатов Павел. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. Олма-Пресс. Москва. 1977.

Пекар А., OSBM. Епископ Александер Хира. Раб божий. Издательский Союз. Питсбург. 1988.

Dokumentumfilmek

Родом из Караганды. A Szibériai Katolikus TV dokumentumfilmje. Novoszibirszk. 2005. «Господи! я пойду за Тобою, куда бы Ты ни шел» Dokumentumfilm.

Novoszibirszk. 2012. [Online: A Szibériai Katolikus TV Elektronikus Könyvtára, <http://www.youtube.com/watch?v=mmiOfgAjZlo#> - 2011.nov.]

Interjúk

Hermann Fridolin tanúvallomásából, Painten /Németország/, 2012. okt. 20-án.

Ortutay Elemér tanúvallomásából. Ungvár. 1990. nov. 28-án.

Ortutay Mária tanúvallomása. Interjú. Budapest. 2012. szept. 25-én.

Szabó Pál tanúvallomása. Ungvár. 2012. szept. 17-én.

Stec Andrea tanúvallomása. Munkács. 2013. febr. 1-én.

Képek jegyzéke

23. ábra. Chira Sándor 1970-es években

24. ábra. Chira Sándor fiatal klerikus korában

25. ábra. 1943-tól pápai prelátus

26. ábra. 1947. A vértanú Romzsa Tódor

27. ábra. 1949. Chira Sándor fogoly képe a bűnvádi eljárás anyagából

28. ábra. Sándor atya karagandai hittanosai körében

29. ábra. Karaganda, 1965. Chira Sándor a Hermann család körében

30. ábra. Húsvéti szentmise a temetőben. Karaganda, 1960-as évek.

31. ábra. 1967-ben Chira Sándor egyházmegyes papjai körében

32. ábra. 1978. A Karagandai Szent József templom

33. ábra. Chira Sándor. Karaganda, 1982-ben

SZOPÓ ANDRÁS:

**KÁRPÁTALJA 1939-ES ÚJRAEGYESÍTÉSE A MAGYAR ÁLLAM-
EGYHÁZ KAPCSOLATOK KONTEXTUSÁBAN**

Ungvári Nemzeti Egyetem
Új-és Legújabb kori és Történetírás Tanszék

Témavezető: prof. Mándrik Iván

A tanulmányban megvizsgáljuk Magyarország egyházpolitikájának szerepét az 1920-as trianoni szerződés revíziójának folyamatában, különös tekintettel „Kárpát-Ukrajna” 1939-es összeomlásának idején. Meghatározzuk Kárpátalja 1939-es újraegyesítésének jelentőségét Magyarország állam-egyház kapcsolatának rendszerében. Összehasonlítjuk a környező országok egyházpolitikáját Magyarországéval szemben. Forrásaink a Magyar Országos Levéltár témánkhoz kapcsolódó külügyminisztériumi iratanyagai, illetve a Budapesti Közlöny 1939. évi számaiban közölt legfelsőbb kegyelmi elhatározás és az erről szóló Belügyminisztériumi rendelet, valamint egy Ungváron kiadott 1940. évi Missziós Kalendárium.

A magyar történetírásban a korszak állam és egyház közötti kapcsolataival több átfogó mű is foglalkozik, például olyan szerzőktől mint: Csizmadia Andor, Gergely Jenő, Zombori István. Ám a kutatásunk tárgyát képező kérdés nem talált megvilágosításra. A magyar történelmet feldolgozni igyekvő szovjet és a posztszovjet ukrán és orosz historiográfiát is hasonló hiányosság jellemzi.

Az 1918-19-es forradalmi eseményeket követően az egyház az újonnan alakult hatalom támogatottsága alá került. Horthy Miklós hatalomra jutását követően az egyház visszakapta a korábban államosított vagyonát, illetve gyorsütemben zajlott a felekezetek jogi helyzetének és az egyházi iskolák megújítása. A bevett és elismert egyházak előnyös adózási rendszerben működhettek, különböző engedményeket kaptak. Tehát az állam megalapozta a tradicionális vallások jövőbeli vagyoni helyzetét. Ennek következményeként az egyház érdekeltté vált az új hatalommal való együttműködésben és támogatásáról is biztosította Horthyt. Az államnak szüksége volt az egyház támogatottságára a tárgyalt időszakban, főleg a bethleni konszolidációk idején. Klebelsberg Kunó, a korszak vallás és közoktatásügyi minisztere a következő módon fogalmazta meg az együttműködés fontosságát: „A XIX. század államtudománya kétségtelenül túlbecsülte az állam erejét. Akkor az volt divatos felfogás, hogy a régebbi időben szükség volt az egyházak közreműködésére, de mindez a kultúra haladása folytán feleslegessé vált és ma az állam egyfelől a maga büntetőjogával és rendőrségével, másfelől a kultúr- és szociálpolitikájával erkölcsi egységben megtarthatja a keretében tömörült népeket. A világháborút követő forradalmak nem adtak igazat ennek a doktrínának és éppen ezért a nacionalista kultúrpolitika Magyarországon nem mondhat le a történeti egyházaink közreműködéséről és támogatja azokat.”¹

Az első világháborút után a legyőzött Magyarország számára a Vatikán maradt az egyetlen diplomáciai alternatíva. Tehát ebből a megfontolásból törekedtek a világi és

¹ KLEBELSBERG, 1935. 110-111. old.

egyházi hatalom képviselői rögtön Horthy kormányzásának kezdetén a kölcsönös együttműködésre.²

1920-ban a jogfolytonosság keretén belül megújították Magyarország állam és egyház kapcsolatának rendszerét. A két világháború közötti időszakban is a vallásszabadságról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk rendelkezései voltak érvényben. A vallások koordinációs rendszerében az ország hitfelekezeteit a saját jogi státuszuk szerint besorolták: bevett felekezetek, amelyekhez tartozott a latin, görög, örmény szertartású katolikus egyház, evangélikus református, lutheránus (augsburgi vallás), pravoszláv szerb és pravoszláv román, uniátus egyház és a zsidó vallás. Ezen kívül voltak még a törvény által elismert vallások (iszlám és baptizmus) és a nem elismert vallások, vagy másképpen szekták.³

A bevett (lat. *religio recepta*), vagy elismert vallások teljes mértékben élvezték a vallásszabadságot, az önkormányzati jogokat, igényt tarthattak az állam támogatására. Az állam biztosította a papság és egyházi iskolák pedagógusainak fizetését és nyugdíját is. Az elismert (vagyis engedélyezett) vallások nem kaptak állami támogatást, de szabadon gyakorolhatták hitüket, sem önkormányzati, sem adózási kérdéseikbe az állam nem avatkozott bele. Az állam részéről a legtöbb támogatásban a törvény által elfogadott vallások részesültek. Az állam magára vállalta az egyházi és iskolai kiadásokat. A bevett felekezetek közül a legtöbb figyelmet a római katolikus vallás kapta, mint a legrégebb és legtöbb hívővel rendelkező egyház. A katolikus főpapok között nagy földbirtokosok is voltak, akik jelentős részben az ország irányításánál is jelen voltak. A katolikus egyház állami támogatottsága évről évre növekedett.⁴ Diplomáciai úton döntötték el a katolikus egyház vagyoni kérdései is.⁵ Az állam által nem elismert vallások csak az 1895. évi XLIII. törvény 1. § széles tartalmának köszönhetően létezhetek. Nem rendelkeztek jogi személyi státussal és mint ilyenek, nem léphettek jogviszonyba az állammal. Ennek értelmében nem is részesültek az állam támogatásában s közrendészeti ellenőrzés alatt álltak.⁶

Az általunk tárgyalt időszakban a vallás jelen volt Magyarország oktatási rendszerének minden szintjén: az óvodáktól a felsőoktatásig. Törvényhozói szinten is kihirdették az oktatási intézmények célját, amely a következő volt: a tanuló vallásos, erkölcsi és nemzeti szellemben való nevelése. Ennél a pontnál is megmutatkozott az állam és az egyház érdekazonossága. Klebelsberg Kunó, vallás és közoktatásügyi miniszter is ezen a véleményen volt, teljes mértékben támogatta a kormány erre vonatkozó politikáját: „A nemzet vallás-erkölcsi erőinek ápolása elsősorban történeti egyházaink kezébe van letéve”.⁷ A vallások törvényhozói szinten történő támogatása mellett, az állam jelentős összegeket irányított az egyházi intézmények részére. Az 1920-as évek végén Magyarország iskoláinak nagy része egyházi fenntartású volt, s a legnagyobb részük római katolikus volt.⁸ Az egyházi nevelés kérdésére a Vatikán is oda figyelt. Magyarország oktatás és nevelésügye az egyház és a világi hatalom közös érdekeltiségének tárgyát képezte.

² Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. 1996. 255-260. old.

³ A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. II. rész. Vallásügyi igazgatás. Összeállította: Dr. Harai László miniszteri sz. titkár. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1943. 15-32. old.

⁴ Csizmadia, 1966. 171-176. old.

⁵ MOL K 63. 1930. – 450 – 54 – 149-151. old.

⁶ A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. II. rész. Vallásügyi igazgatás. Összeállította: Dr. Harai László miniszteri sz. titkár. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1943. 15-27. old.

⁷ KLEBELSBERG. Küzdelmek könyve. 289. old.

⁸ KORNIS, 1939. 47, 72, 78, 90. old.

A magyar kormányok előnyös politikát folytattak a katolikus egyházzal szemben. Ennek következményeként a Szentszék támogatta a Trianoni békeszerződés revíziójára irányuló törekvéseket. Mind a belpolitikában (állam-egyház kapcsolatok), mind a külpolitikában (államok közötti kapcsolatok) a kétoldali lojalitás szintjén döntöttek el a közös kérdéseket. Ebből kifolyólag a Magyar Királyság és a Vatikán között nem jött létre konkordátum a két világháború közötti időszakban⁹. Sőt, a tárgyalási időszakban egyik fél sem kezdeményezett nemzetközi-jogi jellegű egyezmény aláírását. Az 1920-1930-as években Magyarországon az egyház különleges gazdasági és közjogi helyzetben volt.¹⁰

Magyarország és az újonnan megalakult államok között túlnyomó részt nem természetes határok lettek kialakítva, amelyek nem vették figyelembe sem a területek etnikai összetételét, sem az évszázadok folyamán kialakult gazdasági, történelmi és kulturális kapcsolatokat. Az ilyen jellegű határok gátolták a nemzetiségek közötti kölcsönös megértést, hanem inkább hosszú évekre elhintették közöttük az ellenségeskedés magvait.¹¹ Ezt szem előtt tartva próbált működni a magyar diplomácia a Szentszéknél. Apor Gábor vatikáni követ 1939. március 20-án kelt levelében beszámol Csáky István külügyminiszternek az újonnan kinevezett Maglione bíboros-államtitkárral való személyes találkozásáról, amely során megemlítette: „Tudomására adtam neki azt, hogy elődjével mi a magyar katolikusokat érintő kérdéseket, a határookra való tekintet nélkül szoktuk megbeszélni. Ezt az elvet ő azonnal magáévá tette...”.¹² Ez megfelelt a Vatikán érdekeinek, ugyanis a kis Antant államokbeli egyházpolitika messze nem volt oly kedvező, mint Magyarországon.

Például Csehszlovákiában az újonnan alakult kormány első intézkedései az egyház és az állam szétválasztására irányultak (szeparáció). A kormány követve az akkori európai liberális gondolkodást, melynek egyik vezető jelszava volt: „El Rómától !” az ortodox cseh, huszita ideológiára alapozva. Ennek eredményeképp a köztársaság területén, 1921-ben a katolikus egyházból közel 1,4 millió hívő vált ki.¹³

A rendkívüli ügyek kongregációjának negatív megítélését a csehszlovák egyházpolitika iránt leginkább tükrözi Somssich József vatikáni nagykövet 1922. március 20-án keltezett levelében Bánffy Miklós külügyminiszterhez, amelyben a diplomata jelenti: „Általában majd gyengébb, majd erősebb hangon mindegyik bíbornok kifejezte a csehszlovák kormány iránti ellenszenvét, aminek remélhetőleg az lesz a visszahatása, hogy az említett kongregáció kedvezően hangolódik a magyarok iránt.” Továbbá a nagykövet megjegyzi: „Hogy az államtitkári hivatalban hogyan gondolkodnak, azt a legtalálékosabban jellemzi Mgr. Borgongini-nek egy előttem tett kijelentése, melyben a cseh kormányt „governo di ladroni”-nak (gazemberek kormánya) nevezte.”¹⁴ Magyarországon nem is gondoltak hasonló jellegű, radikális lépésekről az egyház irányába.

1930-as években a Szentszék és Magyarország között élénk diplomáciai tevékenység folytatódott. Ennek egyik legjobb példája Magyarország vatikáni követének, Barcza Györgynek 1930. április 8-án keltezett levele a külügyminiszterhez. A diplomata a levélben leírja Angelo Rottával történt találkozását, akit nem sokkal előtte nevezte ki budapesti apostoli nunciussá. 1930 áprilisában került sor Barcza György és Angelo Rotta római találkozójára. A monsignor rámutatott, hogy a kis Antant államokbeli nunciusok eleget panaszkodnak, főleg a csehszlovák és jugoszláv kormányokkal csak nehezen tudnak

⁹KONTOR, 1938. 1-6. old.

¹⁰MAGYARY, 1939. 221. old.

¹¹Желицкий Б.И. Регент Венгрии Миклош Хорти. In. Новая и новейшая история. – 1996. - № 2,3. 173. old.

¹²Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) – K 63. 1939. – 54/7 – 174. old.

¹³ПАЛИНЧАК, 1996. 12. old.

¹⁴MOL K 63. 1922. – 296 – 34 – 337. old.

tárgyalásokat folytatni és alig tapasztalnak előékenységet ezen országokban. Barcza ismertette a nunciussal a magyar kisebbségek helyzetét a szomszédos országokban. Felhívta a nuncius figyelmét, hogy nagyobb részben katolikusokról van szó. Valamint szólt arról is, hogy az elszakított területeken lévő magyar kulturális intézmények sok esetben egyben katolikus egyházi intézmények.¹⁵

Barcza, vatikáni magyar nagykövet, 1930 márciusában a következőt jelentette ki Eugenio Pacelli szentszéki államtitkárnak (jövőbeli XII. Pius pápa): „a magyar nemzet és kormánya nem nyugodhatnak bele abba, hogy évezredes országunknak mintegy kétharmadát a rajta élő 3,5 millió színtiszta magyarral idegen uralom alá erőszakolták és, hogy a kormány, mely lojálisan eleget tesz a békeszerződésben vállalt majdnem teljesíthetetlen kötelezettségeinek, nem adhatja fel a reményt, hogy békés úton és legális eszközökkel ezen a helyzeten változtasson. A bíbornok a magyar revíziós törekvések támogatásáról biztosította Barczát. A beszélgetés során a Szentszék államtitkára megjegyezte: „A magyar nemzetnek és kormányának, mondotta, egy jobb jövőbe vetett hitet és ezen jövő legális eszközökkel való megvalósítására irányuló küzdelmét mindenkinek meg kell értenie...” Pacelli azt is hozzáfűzte, hogy természetesen igen nehéz a békeszerződések békés revíziójának kérdése az úgy nevezett győztesekre nézve is (valójában „győztes” nincsen), mert a békeszerződések a megoldásra váró problémák oly nagy számát idézték elő, hogy, amint ezen kérdéseknek csak egyikéhez is hozzá nyúlának, úgy ezzel azon erkölcsi kötelezettség is járna, hogy a többi kérdéseket szintén megoldják, mert is érthető, hogy minden revízió ellen a másik oldalon lévő államok tiltakoznak.¹⁶

Tehát, a Vatikán érdekelt volt a magyar kormány revízióját illetően. Ezt bizonyítja báró Apor Gábor, Vatikáni követnek 1939. június 7.-i bizalmas levele Csáki István külügyminiszterhez. A levélben szó van Cesariniről, a Vatikán keleti kongregációjának ülnökéről. A diplomata megjegyzi: „A Szentszék és különösen ő – Mons. Cesarini-nagy szimpátiával figyeli a magyar terjeszkedést és nagyon szívesen látja, ha az eperjesi egyházmegye is teljes egészében a Ruténföldhöz csatlakozik majd. Egyelőre semmi új intézkedést nem készítenek elő és mindenkor figyelembe fogják venni a magyar kormány óhajait”.¹⁷

Ugyanakkor a magyar kormányzat igyekezett mindent megtenni, hogy a Vatikán ezen pozitív hozzáállása Kárpátalja és Magyarország ujjaegyesítéséhez ne változzon meg. Ebből a megfontolásból a magyar királyi miniszterelnökség 1939. augusztus 3-án elküldte levélben Csáky István külügyminiszternek a Budapesti Közlöny 1939. június 28.-i és július 5.-i számait, amelyekben Horthy Miklós kormányzó 1939. június 26-án kiadott legfelső kegyelmi elhatározása, valamint a belügyminiszter ennek tárgyában 3.491/1939. B.M. szám alatt kiadott rendelete van közzétéve.¹⁸ Egyúttal, a miniszterelnökség kéréssel fordult a külügyminiszterhez, hogy továbbítsa a Budapesti Közlöny két számát a vatikáni magyar követnek és utasítsa arra, hogy monsignore Cesarini és más szentszéki körök figyelmét felhívja az említett kegyelmi rendelkezésekre.¹⁹ Végezetül, a miniszterelnökség levelében kérte Csáky István külügyminisztert: „... méltóztassék a vatikáni m.kir. követ urat arra is

¹⁵MOL K 63. 1930. – 450 – 54 – 147. old.

¹⁶MOL K 63. 1930. – 450 – 54 – 158. old

¹⁷MOL K 63. 1930. – 450 – 54 – 129. old.

¹⁸Budapesti Közlöny, 1939. június 28. - 144. szám. 1 old.; Budapesti Közlöny, 1939. július 5. - 145. szám. 1-2. old.

¹⁹1939. június 26-án Horthy Miklós kegyelemben részesítette a személyeket, állampolgárságra és nemzetiségre való tekintet nélkül mindazokat: a) akiket a kárpátaljai területek állami hovatartozásának kérdéseivel, illetve az ebből támadt politikai feszültséggel kapcsolatban bűncselekmény miatt a polgári vagy katonai büntetőbíróság jogerősen elítélt, b) akik ellen polgári vagy katonai büntetőbíróság előtt ily cselekmény miatt kellett bünvádi eljárást indítani vagy folytatni.

utasítani, hogy mons. Cesarininek külön is mondjon köszönetet azért a rokonszenvért, amelyet a Szentszék és elsősorban a mongsingnore az eperjesi egyházmegyének Kárpátájához való csatlakozása gondolatával szemben tanúsít és amely rokonszenv az illetékes budapesti körökben mély benyomást keltett.”²⁰

A kis Antant országaiban nem volt előnyös helyzete az egyháznak, ami természetesen a Szentszék elégedetlenségét idézte elő. Erről tanúskodnak a konkordátumok, amelyeket a Szentszék az említett országokkal kötött. A Romániával és Jugoszláviával kötött konkordátumok a gyakorlatban korlátozták a Vatikán jogait. A Romániával való szerződést a Szentszék betartotta, ám a másik fél nem. A Jugoszláviával kötött szerződést a Szentszék teljes mértékben jóváhagyta, ám a jugoszláv parlament a megállapodást nem ratifikálta. Ezzel ellentétben az adott időszakban az egyház Magyarországon sokkal előnyösebb politikai, jogi és anyagi helyzetben volt.²¹ Ezért a Vatikánnak teljes mértékben megfelelt, amikor a nemzetközi politikai helyzetnek köszönhetően lehetőség nyílt Magyarország terjeszkedésére a szomszédos területeken és ez által az egykori egyházi javadalmak visszaszerzésére is. A Szentszék minél több plébániát szeretett volna látni magyarországi fennhatóság alatt.

Ez által érthetővé valik a magyar történetírás azon megállapítása, mely szerint a korszakbeli politikai körülmények alakulása folytán Magyarország határmódosításait követő egyházkormányzati változások szerint: „Róma meglepően rövid idő alatt az államhatároknak megfelelően módosította az egyházkormányzati beosztást”.²²

Arról, hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak Magyarország kormányzói és egyházi körei Kárpátalja 1939-es újraegyesítésének, egy helyi 1940-ben kiadott periodikus kiadvány (Missziós Kalendárium) tájékoztatja az utókort. Nem sokkal „Kárpát Ukrajna” 1939. március 14-i bukását követően, a vidék területén a Magyar Királyság és a magyar katolikus egyház egyik legnagyobb jelentőséggel bíró erekléjének – az államalapító, első magyar keresztény király Szent Jobbjának körmenetére került sor.²³ Ezt az eseményt a szovjet és a rendszerváltozás előtti magyar történetírásban is gondosan elhallgatták. Az ereklét a Magyar Katolikus Egyház vezetőjének, Serédi Jusztinián herceg-prímás, a magyarországi pápai nuncius Angelo Rotta, Ungvár városának római katolikus adminisztrátora, Szvoboda Ferenc, a Munkácsi Görög Katolikus püspök, Sztojka Sándor kíséretében ünnepélyes istentiszteletek alatt mutatták be a vidék főbb városaiban: Ungváron, Munkácson és Beregszászon. Ez, a mai kortársak számára kevésbé ismert esemény Kárpátalja történetében egyedi jelleggel bír, ami alapján már a korabeli tudósítások a következőképp jellemezték azt: „történelmi, kolosszális-vallási és egyben nemzeti- kulturális pillanat”.²⁴

Véleményünk szerint, ilyen jellegű akció lebonyolításának ténye, mint a Szent Jobb körmenet, megerősíti a fentebb ismertetett következtetéseket, melyek diplomáciai iratok elemzésén alapulnak, és arról tanúskodnak, hogy a második világháborút megelőzően Kárpátalja (Podkarpatska Rus) állami hovatartozásának kérdése a Magyarország világi kormányzó köreinek, katolikus klérusának illetve a Szentszék közös érdekeltségét képezte.

Összegzésül megállapítható, hogy az említett kérdéssel kapcsolatos háromoldalú egységes hozzáállás alapjait teremtette meg a Trianon utáni magyar kormányok kedvező egyházpolitikája. Ennek eredményeként Magyarország állam-egyház kapcsolatának rendszerében sokkal kedvezőbb feltételek alakultak a történelmi egyházak részére, mint a környező országokban – a volt kis Antant tagállamaiban. E mellett Magyarország állami

²⁰ MOL K 63. 1939 – 54 – 128. old.

²¹ Csizmadia, 1966. 108-110. old.

²² Magyarország a XX. században I-V. kötet. II. kötet. Szekszárd, 1996-2000. 344. old.

²³ Десница св. Стефана-наш народный скарб. In. Миссійний календарь- Рочник № VI. Унгвар, 1940

²⁴ U.o. 53. old.

TÓDOR IMRE:

**AZ ELLENSÉG IDENTITÁSKÉPZŐ FUNKCIÓJA. CARL SCHMITT
POLITIKAI FILOZÓFIÁJÁRÓL**

Bevezető

Miért pont Carl Schmitt politikai filozófiájáról tartok előadást, írok róla doktori disszertációt, amikor annyi más szerző munkásságának, gondolatiságának a feldolgozása várattat magára, ráadásul, akinek a neve nem is oly ismert magyar nyelvterületen? Van-e aktualitása, mondanivalója a XXI. századi politikafilozófia számára? Igen, mert: Carl Schmitt az egyetlen ember, akivel *érdemes beszélgetni* – írja Jacob Taubes zsidó rabbi az *Ad Carl Schmitt* című visszaemlékező írásában.¹ Igen, mert: Schmitt *vitára ingerlő személyiség*, akár a radikális jobboldal, akár a posztmodern baloldal, akár az etatista konzervatív stb. gondolkodók számára. Igen, mert: Carl Schmitt Martin Heidegger és Max Weber mellett a XX. század világszerte *legtöbbször olvasott német gondolkodói* közé tartozik.² Igen, mert: Schmitt írásait olvasni könnyű, megérteni viszont kőkemény dió, *színvonalas „ellenfél”*, amolyan teoretikus kobra, aki gondolati világosságával, érvei átütő erejével, kifejtése lehangoló voltával az első pillanatban szinte megbénítja „ellenfelét”.

Mivel magyarázható a Schmitt iránti oly erős érdeklődés? Mi vette rá Kojévét, századának egyik legjelentősebb filozófusát, hogy Plettenberg felé vegye az útját?

Elsősorban az ő ellentmondásos *személye*, az ami a kutatót magával ragadja, ő, aki nem tartozott sehová, egy mítosz volt már életében is. Másodsorban az ő *életútja* sem hétköznapi, hisz végigélte az egész XX. századot: a weimari köztársaságot, a nácizmust, az amerikai megszállást, a bonni köztársaságot. Mindez azonban kevés volna, hisz ugyanez elmondható más XX. századi filozófus, jogász, történész esetében is. Ami a Schmitt kutatás lényegét megadja, az eredeti, első látásra átláthatónak tűnő *gondolkodásmódja, mondanivalója*. Schmitt munkássága az elmúlt évszázad egyik leginkább provokatív és vitára ingerlő szellemi teljesítménye volt, elegendő, ha csupán *A politikai fogalma* című írására utalok, melynek egy részét a jelen tanulmány elemzi. „Carl Schmitt *A politikai fogalma* által híresebb és hírhedtebb lett, mint a többi összes művével együttvéve. E keskeny esszé nemcsak a szerző nevét kapcsolta szorosán össze a „barát-ellenség megkülönböztetésével”, hanem mint még Schmitt egyetlen más művében sem, ez a megkülönböztetés saját magát is provokálta. Ellenséget vetett, és ellenséget aratott”.³ Ernst Jünger 1930. október 14-én Schmitt *A politikai fogalma* című írása első szövegváltozatának az olvasása után a következőket írja: „Az Ön '*A politikai fogalma*' írásának a következő epigrammát ajánlom:

¹ Jacob Taubes zsidó rabbi, vallásfilozófus és vallástörténész, aki nagy tisztelettel volt Schmitt iránt, bár tudta, hogy neki, mint hithű zsidónak Schmitt kategóriájában csak az „ellenség” címkéje juthat osztályrészül, mégis életre szóló barátságot kötöttek. Taubes ugyanezen művében meséli, hogy 1967-ben meghívta előadni a berlini egyetemre – judaisztika tanszéki vezetői minőségében – az akkori legnagyobb filozófust és Hegel értelmezőt az orosz származású Alexander Kojévét, bár „tudom, hogy az egyetemek nem osztják a nézetemet, de ez engem annyira érdekel, mint a tavalyi hó.” (Taubes, 1987: 69.). Amikor Kojève Berlinből távozott, Taubes megkérdezte tőle, hova foglaljon neki jegyet, mire Kojève egyértelműen azt válaszolta: a plettenbergi vonatra. Schmittet akarta meglátogatni. És hozzátette: „Kivel mással kellene még Németországban beszélnem?” (Taubes, 1987: 69.). „Hová máshová kellene Németországban utazni? Carl Schmitt az egyetlen, akivel megéri beszélgetni.” (Meier, 1998: 143.)

² Olvasható Reinhard Mehring Carl Schmitt életrajzáról szóló könyvének a hátsó borítólapján. (Mehring, 2009.)

³ Meier, 1998: 11.

‘*Videtur: suprema laus*’, ugyanis annak közvetlen evidenciája oly erős fokú, hogy ott minden állásfoglalás feleslegessé válik...”⁴

Érdekes és figyelemreméltó tény, hogy bár 1945-ben Schmittet eltiltották a tanári katedrától annak ellenére ma több németországi és külföldi egyetemen levő „tanítványa” van, mint bármely korabeli professzornak. Olyan tanítványok, akik sose tanultak nála és különböző szakokon tanítanak: politika- és irodalomtudósok, jogászok, teológusok és szociológusok, valamint ókori-, új- és történetfilozófusok. Még ennél is figyelemreméltóbb, hogy a Schmitt recepció keresztül-kasul járja át a politikai mezőket.⁵ Carl Schmitt „bekerült a *politikai filozófia klasszikusainak* a sorába”⁶ – írja Herfried Münkler politikatudós. Politikaelméletével – olyan radikális elméleteivel, mint a barát-ellenség megkülönböztetése, legalitás és legitimitás, a politikai fogalma stb. – a politika *konfliktusos* jellegére mutatott rá, ezáltal a politikai filozófiának egy továbbgondolható egzisztencialista politikafogalmat adott.⁷

Schmitt politikai filozófiájának újszerűsége – szemben az arisztotelészi barátságra épülő konszenzusorientált politikával – annak *konfliktusos* jellegében fedezhető fel, ahol az emberi lények közti konfliktusok természetesek, sőt annak konstitutív elemét alkotják.⁸ *Konfliktusos*, mivel a politikai cselekvés lényege nála a *barát-ellenség megkülönböztetése*, mely önmagában implikálja az ellentétet, konfliktusokkal telített miliőt, ugyanis a politikai csakis ott jöhet létre, ahol az emberi csoportok konfrontálódnak és harcolnak egymással. A konfliktusnak itt kitüntetett szerepe (*ismeretelméleti szerepe*) van, hisz a másikkal való konfliktusunkban teremtjük meg és mutatjuk meg politikai identitásunkat. Tehát a konfliktusokon keresztül ismerjük meg szándékainkat és céljainkat, tudhatjuk meg kik is vagyunk valójában.

Az idegen, az ellenség és ellenségesség problémája az utóbbi évtizedek egyik kedvelt társadalomtudományi, filozófiai témája. Munkám *problémafelvetése*: Miért is tűnik úgy, hogy képtelenség megenni ellenség nélkül? Létezhet-e, van-e olyan nép, akinek nincs ellensége? Második kérdésemre való válaszadását egy kategorikus *nemmel* illetem.

Nem, mert: „*az ellenség önmagunk testet öltött kérdése.*”⁹ Szándékosan e kijelentést nem Schmitt főművéből (*A politikai fogalma*)¹⁰ választottam, ahol a politikai lényegére kérdez rá, és melynek kritériumát a barát-ellenség megkülönböztetésében véli felfedezni, hanem az „*Ex captivatae salus. Egy német fogoly vallomásai 1945/47-ből*”¹¹ című visszaemlékező írásának utolsó – *A cella bölcsessége* – fejezetéből, ahol maga is kölcsönzi gondolatát a számára legnagyobb hatással bíró költőtől, Theodor Däubler-től.¹² Második érvem ellenségről szóló idézet ECS-ből való választását támasztja alá Jacob Taubes zsidó rabbi, vallásfilozófus, vallástörténész az *Ad Carl Schmitt. Gegenstrebiges Fügung* című

⁴ Mehring, 2003: 7. Idézi: Kiesel, 1999: 7.

⁵ Meier, 1998: 145–146.

⁶ Herfried Münkler, Erkenntnis wächst an den Rändern – Der Denker Carl Schmitt beschäftigt auch 20 Jahre nach seinem Tod Rechte wie Linke. In: *Die Welt*, 7. April 2005. <http://www.welt.de/print-welt/article583822/Erkenntnis-waechst-an-den-Raendern.html>

⁷ Techet, 2010: 9. In: Világosság bölcsészeti-akadémiai folyóirat. 2010/ősz.

⁸ Körösné, 2005: 127.

⁹ Schmitt, 2010: 58.

¹⁰ Schmitt, 2002.

¹¹ Schmitt, 2010. Meier szerint az *Ex captivatae salus* Schmitt *Glossariuma* – 1947-1951 évekből való szintén visszaemlékező írása, mely poszthumusz (1991) jelent meg – mellett a legszemélyesebb műve. (Meier, 1998: 147.)

¹² A trieszti származású Theodor Däubler (1876-1934) költészete jelentősen befolyásolta Schmitt munkásságának első korszakát, „1910-től fogva munkásságának szolgálatába állítottam magam” (Schmitt, 2010: 35.). Däubler „*Das Nordlicht*” című műve Schmitt közvetítése, elemzése (Theodor Däublers „*Nordlicht*”) nélkül mára feledésbe merült volna.

írásának első soraiban tett kijelentése: „Ami azonban Carl Schmittnél az „ellenséget” jelzi, azt természetesen nem a nagy és hangzatos szövegekben tanítja, hanem inkább a levert hangvétellő vallomásaiban, mely az 1950-ben megjelent *Ex Captivitate Salus* (A fogságból az üdvösség) címet viseli”.¹³

Munkám problémafelvetését, miszerint úgy tűnik, hogy képtelenség megenni ellenség nélkül a jelen tanulmány az ellenség eszmei realitására konkretizálódik, így egyrészt arra vagyok kíváncsi, hogy *ki is az ellenség*, aki minket (identitásunkat) fenyeget(i), vagy akit mi saját identitásunk megerősítésére jelölünk ki; másrészt mintegy arra keresem a választ, hogy az emberek *miért* és *hogyan* konstruálnak maguknak ellenséget. Tanulmányom tehát e három kérdés körbejárása által kutatja Schmitt politikai lényegét, kritériumát, mely a *barát-ellenség megkülönböztetésében* rejlik.

1. Ki is az ellenség?

Miért foglal el Schmitt politikaelméletében központi szerepet az *ellenség* fogalma? Schmitt célja a *politikai* fogalmának a meghatározása, melynek érdekében egy új fogalmat alkot a „*das Politische*”-t,¹⁴ ezzel mintegy új jelentőséget adva saját százada zűrzavaros, átláthatatlan politikájának, és teszi mindezt a modernkori politika tárgyalása, megragadása érdekében. Pontosabban fogalmazva nem is a politikai lényegi meghatározását, hanem annak *kritériumát* keresi,¹⁵ mely *sajátos* politikai kategóriák által vázolható fel. Melyek lennének ezek a sajátos politikai kategóriák? Ahogyan az etikában a jó és a rossz, az esztétikában a szép és a rút, vagy a gazdaságban a hasznos és haszontalan, úgy a politikainak is megvan a saját kritériuma, mely nem más, mint a *barát és ellenség megkülönböztetése*.¹⁶ Schmittnél az *ellenség* alapvetőbb fogalom, mint a barát, mert konstitutív, és ugyanakkor aszimmetrikus szerepe van. A *megkülönböztetés* pedig döntést jelent, hogy az adott és aktuális helyzetben kit tekintek barátnak illetve ellenségnek. A megkülönböztetésnek egzisztenciális súlya és tétje van, hisz az ellenség egzisztenciális minőség. A barát és ellenség megkülönböztetése révén teremtünk önmagunk számára sajátosan politikai létezés. A megkülönböztetés értelme pedig, hogy „megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát”.¹⁷

Mielőtt válaszolnánk a *ki is az ellenség* kérdésre, vizsgáljuk meg *milyen ellenségről* is beszél Schmitt. Amikor Schmitt kapcsán ellenségről beszélünk, akkor mindig *politikai* értelemben vett ellenségről (külső) van szó, ami eltér a mindennapi belső (magán, személyes) ellenség képétől. Bár Schmitt olvasatában világos, hogy ő az ellenség fogalmát nem az

¹³ Taubes, 1987: 7. Schmitt midőn e könyvének egyes fejezeteit írta, tényleg fogságban ült: „Önmagamról szóltam itt, tulajdonképpen életemben először” (Schmitt, 2010: 49.), tehát e szomorú pillanatokban ad jelentést először önmagáról önmagának és barátainak.

¹⁴ Maga Schmitt *A politikai fogalma* című művének 1971-es olasz kiadásához írt előszavában hívja fel a figyelmet a „*politika*” és „*politikai*” közt levő különbségtételre („Man unterschied jetzt die 'Politik', von dem 'Politischen'.” Schmitt, 1971: 271. In: Quaritsch, 1988.). Ezáltal Schmitt sajátos és új értelmet adott a politikainak, hisz a politikai szféra teoretikus magyarázó fogalmává tette, amelynek segítségével a modernkori fejlődés jelenségeit értelmezi. A *politikai* fogalma nyelvi szempontból semlegesnemű melléknév főnevesítése által képződött, ahol *jelzőként* való használata gyakorlati igényeket elégít ki, nincs elméleti következménye, míg annak *főnevesítése* teoretikus szándékot feltételez. Ily körülmények között a *politikai* használata nemcsak gyakorlati problémákat, hanem elméleti kérdéseket is taglal.

¹⁵ Schmitt *A politikai fogalma* 1963-as kiadásához írt előszavában pontosítja munkájának módszerét: „olyan munka ez, mely nem kezdődhet időtlen lényeg-meghatározásokkal, hanem először csak kritériumokat rögzít” (Schmitt, 2002: 7.).

¹⁶ „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a *barát és ellenség megkülönböztetése*. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként” (Schmitt, 2002: 19.).

¹⁷ Schmitt, 2002: 19.

ellenfél, vetélytárs, vitapartner, versenytárs értelmében, hanem konkrét, egzisztenciális értelemben használja. Nála az ellenség nem fiktív, metaforikus és normatív, hanem igenis létező valóság, melynek a legjobb konkrét szemléltető példája, hogy a különböző népek mindig is barát-ellenség szerint csoportosultak, mely ma is valóságos, reális lehetőségként van jelen. Tehát amikor ellenségről beszél, akkor nem magánellenfélről, hanem kizárólagosan *politikai*, nyilvános ellenségről szól. Többen azzal a kritikával illették Schmitt ellenségfogalmát, hogy *nem differenciált*. Bár Schmitt olvasatában világos, hogy ő az ellenség fogalmát nem az ellenfél, vetélytárs, vitapartner, versenytárs értelmében, hanem konkrét, egzisztenciális értelemben használja. Nála az ellenség nem fiktív, metaforikus és normatív, hanem igenis létező valóság, melynek a legjobb konkrét szemléltető példája, hogy a különböző népek mindig is barát-ellenség szerint csoportosultak, mely ma is valóságos, reális lehetőségként van jelen.

A következőkben – a jobb megértés, és tisztánlátás érdekében – a magán- és nyilvános ellenség közti különbségtételről, az ellenség fogalmának főképp klasszikus nyelvek (görög, latin) általi etimológiája kapcsán szólnék.¹⁸ A gondot ugyanis az okozhatta, hogy sem a német, sem a magyar nyelv nem tesz különbséget e két fajta ellenség(típus) között, ezért a klasszikus nyelvek sietnek segítségünkre e distinkció bemutatásakor.

a) A latin nyelv az ellenség kifejezésére két fogalmat – *inimicus* és *hostis* – használ. Az *inimicus* magánelleniséget, míg a *hostis* nyilvános ellenséget jelöl. Schmitt ennek alátámasztására a római antikvitásból Sextus Pomponius, egy II. század közepén élő római jogász, kijelentését veszi alapul, melyet Egidio Forcellini: *Totius Latinitatis Lexicon*¹⁹ idéz. *Inimicus*, az az ember, akivel magánemberként gyűlölködünk. A *hostis* nyilvános ellenséget jelöl, tehát az, aki ellen egy közösség tagjaiként nyilvánosan háborút folytatunk.²⁰ Úgy is különbséget lehet tenni közöttük, hogy *inimicus*-nak azt tekintjük, aki gyűlöl bennünket, *hostis*-nak pedig azt, aki harcol ellenünk.²¹ Pomponius idézett latin nyelvű definíciója még nagyobb határt húz egy háborúban jelen levő ellenség és útonálló, kalózkodó között. Ezt a típusú megkülönböztetést még korábban, már Cicerónál a *De officiis* című művében is megtaláljuk, aki kifejti, hogy csak a hivatalosan elismert (legitim) hadi ellenség ellen (*iustus et legitimus hostis*) és nem a rablók, kalózkodó ellen lehet egyezséget, megállapodást kötni. Cicero ugyanabban a művében leszögezi ama tényt is, hogy az ellenség fogalmának értelme megváltozott, hisz az eredetileg idegen jelentése, ahogyan még azt a Tizenkét táblás-törvényben olvashatjuk az állam ellenségére változott.²² A megkülönböztetés tulajdonképpen arra vonatkozott, hogy ha az ellenség, mint nemzetközi jogi személy elismert volt, ebben az esetben olyan szabályok léptek érvénybe, amit mindenkinek be kellett tartani.²³ Érdekes az a

¹⁸ E kérdéskört bővebben a 2012. november 10. RODOSZ konferencián (Kolozsvár) tartott – Carl Schmitt *politikai filozófiájáról* – előadásom taglalja, és az alábbi sorok annak summázása.

¹⁹ A mű 1771-ben jelent meg, majd a XIX. században többször újradolgozták.

²⁰ „Hostes hi sunt, qui nobis aut quibus nos publice bellum decrevimus; ceteri latrones aut praedones sunt”. Pomponius: *Digesten* 50, 16, 118.

²¹ Schmitt, 2002: 96.

²² „...qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. Hostis enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus. Inducant duodecim tabulae: aut status dies cum hoste, itemque adversus hostem aeterna auctoritas. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quicum bellum gerat, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius efficit iam vetustas; a peregrino enim recessit et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit.” (... akit tulajdonképpen *perduellis*-nek, ellenségnek kellett volna nevezni, *hostis*-nak, idegennek mondták, hogy az enyhébb szóval csökkentsék a tény szomorú voltát. Őseink ugyanis azt nevezték *hostis*-nak, akit ma *peregrinus*-nak, idegennek nevezünk. Ezt a Tizenkettő táblás Törvények bizonyítják: Az idegennek (*hostis*) kitűzött határnap, illetve Az idegennel szemben örökös tulajdonjog. Lehet-e emberségesebb dolog, mint ha ilyen enyhe szóval jelöljük azt, akivel harcban állunk? Az idő azonban keménnyé tette a *hostis* szót, háttérbe szorult az idegen jelentése, s azon maradt rajta a kifejezés, aki fegyvert fog ellenünk.”) Cicero, *De officiis*: 1,37.

²³ Vö. Cicero: 1974, 4, 14.

tény is, hogy a *hostis*-t később, mint államellenséget „belső” (államon belüli) megnevezésre is használták. A késő római köztársaság idején zajló polgárháborúk alatt a szenátus határozatait vagy a törvények közt találunk olyan feljegyzéseket, ahol a *hostes* (római) polgárra vonatkozik, mindezt annak magyarázatául használják, hogy megfosztják a személyt (római) polgárjogától, valamilyen hazaellenes tette miatt, így a haza ellenségévé válik. A rómaiak a barát-ellenség-terminológiáit az államközi szerződésekből is ismerték. Úgy tűnik, hogy egyetlen egyértelmű terminológiának a tisztázásával nem rendelkeztek, tudniillik az ellenséget ugyanabban a kontextusban mindkét fogalommal – *hostes* és *inimici* – jelölték.²⁴

b) A görög nyelv hasonlóan a latinhoz szintén két fogalmat – *ekhtrósz* és *polémiosz* – használ az ellenség jelölésére. Az *ekhtrósz*, az *inimicus*hoz hasonlóan magánellenséget jelöl, Platon: Az *állam* című művében (V, 16) a görögök egymás közti háborúskodása témakörénél tesz különbséget a háború és viszály fogalmai között, ahol *polémiosz* (háború) Platon szerint csak *hellének és barbárok* (akik „természettől fogva ellenségek”) között lehetséges, ez igazi háború. Ezzel szemben az *ekhtrósz* (viszály) *hellének egymás közti* harcaira utal, ugyanis a nép nem folytathat háborút önmaga ellen, és a polgárháború így csakis önszétmárcangolást jelenthet. Úgy tűnik, hogy sem a fent említett platóni passzus, sem a köznapi nyelvhasználat nem húz meg egy világos és átlátható határt *polémiosz* és *ekhtrósz* között, mármint a magán- és nyilvános ellenség közti különbségtétel értelmében,²⁵ ugyanis a barát-ellenség záradéknál a Kr.e. V. században a spártaiak és az athéniaiak a szövetség kikényszerítésénél az ellenséget egyébként, mint *ekhtrósz* azonosították. Tehát Schmitt magán- és nyilvános ellenség különbségtételének kártérítési igénye nem épp a legjobb módon nyilvánul meg az antik fogalmakban. A lehetőség, hogy az antik ellenségfogalom elegendő alapot biztosít egyenrangú hadi ellenségek és olyan ellenségek különbségtétele között, mint a „barbárok” nem kölcsönzött elegendő alapot rá, ugyanis Schmitt nem számolt a belső (ellenség) és bűnöző (ellenség) közti, valamint kiközösített államellenség léte közötti különbségtételekre. Erről a mulasztásáról számol be *A politikai fogalma* 1963-as újrakiadásának az előszavában: „Tárgyilag az írás legfőbb fogyatéka abban rejlik, hogy az ellenség különféle fajtáit – konvencionális, valóságos vagy abszolút ellenséget – nem különbözteti meg, és nem választja el világosan és kellő szabotossággal”.²⁶

c) Végezetül nem meglepő Schmitt Jézusnak a hegyi beszédében előforduló ellenség-szeretet parancsára való utalása. Az újszövetségi szentírási passzusok (Máté 5,44; Lukács 6,27)²⁷ is jó példája mind a görög, mind a latin ellenség közti különbségtétel illusztrálására, ugyanis a Vulgata a szerető ellenséget (*ekhtrósz*) *inimicus*-al, és nem *hostes*-el fordítja le, azaz szó sincs itt politikai ellenségről.²⁸ Az evangélium követelménye tehát csak a „magán szférára” vonatkozhat, és semmiféleképpen sem jelentheti azt, „hogy az ember szeresse népe ellenségeit és támogassa saját népével szemben”.²⁹ Jézus hegyi beszédében elhangzott szavaival ama ószövetségi törvényre utal, hogy a felebarátot szeretni kell (Vö. Leviták 19,18), ez valamilyen fokon Izrael népének hozzátartozóira korlátozódott. A Máté 5,43-ban előforduló kiegészítés, „és gyűlöld ellenségedet”, az ószövetségben gyökerezik, és annak legnagyobb valószínűsége szerint azt a korabeli tanvéleményt tükrözi, mely alatt a

²⁴ Vö. Livius: 1982: 35, 50 (*hostes*), 37, 1, 5 (*inimici*).

²⁵ Vö. Meier, 1980: 208.

²⁶ Schmitt, 2002: 13. „Az írás”: mármint az 1932-es szövegre utal, ugyanakkor e kijelentés vonatkozik a változatlanul újranyomtatott 1963-as kiadásra is.

²⁷ Máté 5,44; Lukács 6,27: „Dilige *inimicos* vestros”. Amikor Jézus azt a parancsot adja, hogy „szeressétek ellenségeiteket”, akkor ő a *magánellenségre* utal. Tehát szó sincs politikai ellenségről. Jeruzsálem lakóinak soha eszükbe sem jutott volna, hogy felebaráti szeretetből kiszolgáltatja a Várost a keresztényeknek, vagy az európaiaknak sem jutott soha eszükbe, hogy Európát bármely más vallásnak odaadná a felebarát iránti szeretetből. Vö. Schmitt, 2002: 21.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

magánellenséget kell érteni. A római császárkor keresztény apologétái a kereszténységet ért vádak megcáfolására nagyon szívesen utaltak az ellenségszeretet parancsára, és a hegyi beszéd követelményét nem korlátozták csak a magán szférára.

Schmitt 1938-ban írt és később *A politikai fogalmában* 2. korolláriumként³⁰ megjelenő tanulmányában, mivel az 1932-es szöveget annak változatlan voltában akarta újra kiadni, még egyszer pontosítja az ellenség és barát, illetve háború fogalmainak egymásra való kölcsönhatását, hisz amint már fentebb említést tettünk róla, a szöveg fő tárgyi hiányosságának az ellenség különféle fajtáinak a meg nem különböztetését véli felfedezni. A német *Feind* (ellenség) fogalom – nem oly szerencsés, mint a klasszikus nyelvek, ahol két különböző fogalom is létezik annak jelölésére – etimológiailag a *fijan* – gyűlölni igéből származik és jelentése: *gyűlölő*, aki ellen (önbíráskodás jogi keretei közt) magánháborút folytathatók. Érdekes tény, hogy a neolatin nyelvekben – valószínűleg az augustusi Pax Romana programja alatt és következtében – a *hostis* elhalványult, és csak az *inimicus*, magánellenség maradt fenn. Érdekes az a tény is, hogy az ellenség a neolatin nyelvekben *nem barát*ként, *tagadó* szerkezetben jelenik meg.³¹

A magyar nyelv, hasonlóan a német nyelvhez, szintén csak egy fogalommal rendelkezik az *ellenség* kifejezésére, bár klasszikus nyelvből való fordításkor a kétféle ellenség közti különbségtétel érzékeltetésére az *ellenfél* fogalmat használják,³² mely a közös ellenséget (*hostis*) jelzi. Az ellenség e hosszú etimológiai fejtegetése – bár úgy tűnhetett, hogy tisztán nyelvi aspektusa van – Schmitt politikai elemzésénél e konceptuális megkülönböztetés figyelembevétele által lehetséges.

Miután körbejártuk az ellenség fogalmának klasszikus nyelvekben fellelhető etimológiája általi különbségtételét, annak hiányosságait, folytassuk utunk a már elkezdett – ki az ellenség – kérdésfelvetés megválaszolásával.

Az ellenségnek nem kell esztétikailag rútnak, morálisan rossznak, gazdaságilag versenytársnak lennie, ahogyan azt Umberto Eco a *Costruire il nemico* című írásában³³ vázolja olvasói elé. Econál is – Schmitthez hasonlóan – az ellenség a másik, az idegen és nem szükségszerű, hogy léte fenyegetsen bennünket. Másféleségük, azaz természeti adottságaik, elegendő kritérium, hogy ellenségnek tekintsük őket. Számára az ellenség nemcsak az, aki kívül áll rajtunk, hanem az is, aki belül van, itt van közöttünk. Pl. aki rút (bűnözők, prostituáltak stb.), aki büdös (cigány, zsidó), aki az alsóbb osztályhoz tartozik, továbbá a történelem porondján megjelenő boszorkányok, leprások stb.

Az ellenség éppen a másik, az idegen, és az ő léte elegendő, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele.³⁴ Tehát nem vetélytárs vagy ellenfélről beszél, ahogyan azt a liberálisok teszik. Edelman szerint az ellenfél és ellenség között levő különbségtétel abban nyilvánul meg, hogy míg az ellenfél a folyamatra, addig az ellenség a másik természetére összpontosít, melyeket adott vonások jellemzik.³⁵ Nem szükséges, hogy léte fenyegetsen

³⁰ Schmitt, 2002: 73-79.

³¹ latin: amicus – **inimicus**; olasz: amico – **nemico**; francia: ami – **ennemi**; spanyol: amigo – **enemigo**; portugál: amigo – **inimigo**.

³² Lásd pl. Marcus Tullius Cicero: *In Catilinam quattuor orationes* első beszédének a végén: „(...) et homines bonorum inimicos, hostis patriae (...)”, magyar fordításban: „(...) és a derék emberek ellenségeit, a haza ellenfeleit (...)” (Kiemelés tőlem – T.I.). Továbbá Szabó Márton: *Ellenfél és ellenség a politikában* című tanulmánya taglalja a demokratikus politika két kulcscatégoriáját mind elméleti mind gyakorlati szempontból.

³³ Eco, 2011.

³⁴ „Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban részt nem vevő, és ezért pártatlan harmadik ítéletével” (Schmitt, 2002: 19.).

³⁵ Edelman, 1988: 90.

bennünket. Ez Schmitt gondolatiságának az újdonsága. Ki hát az én ellenségem? Bárki. Milyen kritérium alapján választom ki ellenségem? Semmilyen. Végeredményben *döntés* (szubjektív döntésem) és értelmezés kérdése, hogy kit, miért tartok ellenségnek, mely ugyanakkor a „*semmiből születik meg*” (hasonlóan a *kivételes állapot*ról való döntésemben),³⁶ mondhatni egyike a legmélyebb egzisztenciális döntéseinknek. Tehát minden embernek magának kell eldöntenie³⁷ semmiféle alap és kritérium megléte nélkül, hogy kit, hol, miért, mikor jelöl ki ellenségének. Ugyanakkor az ellenség kijelölése *értelmezés* kérdése is, mely nem stabil, változó, mivel szubjektív (személyes döntésem adott időben és helyen), így fennáll annak a lehetősége is, hogy ugyanaz a kritérium később más jelentőséggel fog bírni. Az ellenség tehát nem „természeténél fogva adott”,³⁸ ahogyan azt láthattuk Eco és Koselleck esetében, hanem a személy szubjektív döntése – ez tulajdonképpen Schmitt újdonsága, és ezért illetik egyes szerzők politikai filozófiáját a *decizionista* jelzővel.³⁹ A másik, az idegen akkor válik ellenséggé, ha átlépünk egy határt, ezáltal megnyitva az utat az ellenségeskedés, akár a háború, véres küzdelem felé. Ez a határ pedig a személy döntése, arról hogy dönteni fog barát és ellenség között. Ez onnan is adódhat, hogy az egyén fenyegetve érzi önmagát, így a kijelölt ellenség létéből határozza meg önmagát. Az egyén döntése *teremtő* jellegű, egyrészt megteremti az ellenséget, másrészt megteremti önmagát (identitását), ezáltal politikai létezését biztosítva önmaga számára. A politikai közösségek csaknem mindig a „mi-ők”-oppozíció konstrukciójára építik saját identitásuk meghatározását, mely természetesen még nem a politikai szféra specifikuma.

2. Miért van szükségünk az ellenségre?

Mindennapi életünkben arra törekszünk, hogy egyrészt saját magunkat, másrészt az idegent nevezzük meg. Saját magunk megnevezése, öndefiníciója pedig csak a másik, az idegen, az ellenség által lehetséges.⁴⁰ „Olyan lények vagyunk, akiknek szükségük van ellenségre”.⁴¹ Eco gondolata, hogy emberi lényegünk velejárója az ellenség léte. Az ő léte szükséges, mert általa tudom meg, hogy ki is vagyok valójában. Az ő léte személyem identitását teszi lehetővé, így célom nem a megsemmisítése, hanem a létrehozása és fenntartása. Az emberek azért kreálnak maguknak ellenséget, mert ezáltal megerősödik bennük az elkötelezettség érzése.⁴² Ugyanakkor a fenyegető ellenség megidézése mindig bármikor jól jöhet például politikai támogatottság szerzésére is,⁴³ főképp, ha az az ügy támogatottságát segíti elő. Akkor érdemes azt fenntartani és magát a fenyegetettséget eltúlozni,⁴⁴ azaz olyan tulajdonságokkal ruházni fel az ellenséget, mely veszélyt jelent az állam főjellemzőjére, az egységére. Ha ez így van, akkor az állam maga döntheti el, hogy kit nyilvánít ellenséggé. Elvileg bárkit, és erről egy állam sem mond(hat) le.⁴⁵ Éppen ezért nem szükségszerű, hogy rossz viszonyban legyek vele,

³⁶ Vö. Schmitt, 1992: 16.

³⁷ Vö. Schmitt, 2002: 19.

³⁸ Az ellenség nem szabad politikai döntés, természeténél fogva adott, tőlünk különböző emberek alkotják.

³⁹ Ld. Gedő Éva „Carl Schmitt decizionista politikafilozófiája” című doktori értekezését (Gedő, 2006.).

⁴⁰ „Ellenségeink alapján határozzuk meg önmagunkat” (Schmitt, 2010: 58.).

⁴¹ Eco, 2011: 34.

⁴² Ld. Az Amerikai Egyesült Államokat ért 2001. szeptember 11-i „támadás” utáni emberekben kiváltott elkötelezettség érzését. Az eseményekről készült film kockáin (Oliver Stone: *World Trade Center*, 2006 – amerikai filmdrámája) is ez jelenik meg.

⁴³ Ld. David Cameron brit miniszterelnök negatív politikai kampányát, melyben a romániai és bulgáriai bevándorlók ellen kampányol, ezzel mintegy megjelölve az ország potenciális ellenségét.
<http://www.guardian.co.uk/uk/2013/jan/27/uk-immigration-romania-bulgaria-ministers>

⁴⁴ Vö. Edelman, 1988: 88-89.

⁴⁵ Ld. USA elnöke, George W. Bush a 2001.09.11.-i „merénylet” után pár nappal a kongresszus előtt megnevezi, azonosítja az ellenséget (Oszama bin Laden vezette al-Khaida terrorista szervezet).

esetleg ismerjem, sőt jövedelmező üzletet is köthetek vele, tehát nem személyes ellenségről beszélünk.

Ellenségem adja meg létem *intenzitásának* a legvégsőbb fokát,⁴⁶ azaz még radikálisabban kifejezve: nélküle nem is létezhetek. „Nem halok meg, hiszen ellenségem él” – írja Carl Schmitt a háború utáni naplójegyzetében,⁴⁷ azaz életben maradásának feltétele az ellenség megléte. Ez a negatív önazonosság lenne a „politika belső logikája”? Igen, hisz láthattuk, hogy ellenségünk identitásunk fontos elemévé vált, az emberi természet lényegéhez tartozik és ugyanakkor a politikai lényegéhez is.

Ha nincs ellenség, ha nem jelölöm ki (nem döntök amellett, hogy eldöntsem ki az ellenség), akkor identitásválságba kerülünk. Ez vonatkozik a nemzetekre is (ha egy nemzet nem nevezi, nem alkotja meg az ellenséget az politikailag meg fog szűnni).⁴⁸ Ezért ha nem létezik, akkor teremtenem kell, rá kell vennem magam a döntésre: *barát-ellenség megkülönböztetésére*, nem úgy mint például a görögöknél, akiknél a „természetüknek fogva adottak”, „területileg elkülönülten élők” voltak a barbárok.⁴⁹ Körösiényi a fenti elméletet a nemzetépítés példájával szeretné megalapozni. Szerinte az USA-i külpolitika azért sikeres – szemben az EU politikájával –, mert nem mulasztotta el az ellenségeképzést. Mivel az ellenség által a nemzet egysége és hatalmi pozíciója szilárdul meg. Ezzel ellentétben az EU politikája, mely köztudottan a békére törekszik, azaz elkerüli a megkülönböztetést, mintegy menekül a politikai elől, meg fog politikailag szűnni.⁵⁰ Az EU közös értékekre, gazdaságra épülő politikája a liberális felfogást tükrözi, melynek Schmitt a legnagyobb bírálója.⁵¹

Mire is jó tehát az ellenség? Egyrészt saját (nemzet) identitásom meghatározására, másrészt saját (nemzet) értékrendszerünk, saját erényünk fellendítésére. Tehát az ellenség- és az önmeghatározás kölcsönösen felidézük egymást. Miért is van szükségünk az ellenség létére? – szölt alfejezetünk kérdése – azért, mert az ellenség nélkülözhetetlen az öndefinícióhoz, sőt, saját létem intenzitása annak függvényében nő, amilyen mértékben fokozódik az ellenségeskedés. Mindezek alapján azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy valódi létet éppen az ellenség által nyerünk.⁵²

3. *Hogyan konstruáljuk meg ellenségeinket?*

A történelem folyamán minden nép teremtett magának ellenséget. A XX. században az ember már nem úgy konstruál ellenséget, hogy gyűlölettől elvakultan, irracionális érveléssel hozakodik elő elképesztő elképzelésekkel. Ezeket *fogalmak* által hozza létre, mely fogalmak nem elvontak, nem szociológiai és antropológiai jelleggel rendelkeznek, hanem *teremtő* tényezővel. Mit is jelent ez? Minden társadalmi csoportnak, legyen az állam, párt, egyház stb. szüksége van olyan fogalmak meglétére, amely csak rá vonatkoznak, amely által magára ismer, kizárva a körből mindazokat, aki nem rendelkeznek eme jellemzőkkel, ezáltal behatárolva, mintegy meghatározva önmagát. Amint fentebb említettünk ezek a fogalmak nem elvontak, hanem igenis konkrétak, ugyanakkor az általánosság, egyetemesség jellemzi

⁴⁶ Vö. Schmitt, 2002: 19., 21., 26.

⁴⁷ Schmitt, 1991: 199.

⁴⁸ „Amíg egy nép a politikai szférájában létezik, addig e népnek magának kell meghatároznia a barát és ellenség megkülönböztetését [...] Ebben rejlik politikai létezésének a lényege. Ha már nem rendelkezik e megkülönböztetésre irányuló képességgel vagy akarattal, akkor politikailag megszűnik létezni” (Schmitt, 2002: 34.).

⁴⁹ Vö. Koselleck, 1994: 15.

⁵⁰ Körösiényi, 2005: 138.

⁵¹ „A liberális gondolkodás fölöttebb szisztematikus módon kerüli meg vagy hagyja figyelmen kívül az államot és a politikát, s ehelyett az etika és gazdaság, a szellem és üzlet, a művelődés és tulajdon különálló szféráinak tipikus ellentétességében mozog” (Schmitt, 2002: 48.).

⁵² Gedő, 2007: 94.

értékelésre használják, melyből adódóan csak párban használhatóak. Ezeket a fogalompárokat nevezi Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmaknak.⁵³ Koselleck az elmúlt történeti idők három ilyen jellemző fogalompárját elemzi: 1. barbár-hellén; 2. keresztény-pogány; 3. emberfeletti-alsóbbrendű ember.

Koselleck szemantikai elemzésében az ellenség konstruálásának az eszköze a *nyelv* és a *beszéd*, ugyanis attól lesz potenciális ellenségből tényleges ellenség, ha a többiek annak tartják őket, az ellenség nyilvános megnevezése, kimondása megteremti magát az ellenséget. Szabó Márton szerint⁵⁴ ennek több típusa is létezik, mint: átdefiniálások, aszimmetrikus nevek, szemantikai oppozíciók, sztereotipizálás, kinyilatkoztatás.

Schmitt barát-ellenség fogalompárját politikai formalitása tünteti ki, itt immáron szimmetrikus fogalmakról beszélhetünk, hisz itt mindkét fél (barát és ellenség) számára rendelkezésre áll ellenkezőleg is használható ön-, illetve ellenség-meghatározás. Schmittnél az ellenségképzés tekintetében formális kifejezéseket használ, mely által annak *passzív történése*re utal.⁵⁵

Összegzés

Konklúzióként, Schmitt eredeti gondolatiságának aktualitásáról. Miért képtelenség megenni ellenség nélkül? – szól(t) munkám problémafelvetése, és abból származtatott három munkahipotézise. Válasz: valóban nem lehet, hisz erről tettek bizonyosságot a náci és fasiszta típusú rasszista rendszerek, amikor rettentő ellenséget (tűrhetetlen faji érveléssel) találtak ki maguknak. És ugyanezt bizonyítják ma is mindazon társadalmak (lásd USA, 2001.9.11. események), amelyek úgy keresnek valamiféle, ellentmondást nem tűrő közmegegyezést, hogy például a bevándorlók „másságában” (lásd Olaszország, vagy Franciaország románok által teremtetten ideális bűnbakot) lelnek ellenségre.

Bibliográfia

- CICERO, MARCUS TULLIUS (1974): *A kötelességek*. In: Marcus Tullius Cicero Válogatott művei. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- ECO, UMBERTO (2011): *Construire il nemico e altri scritti occasionali*. Bompiani, Milano.
- EDELMAN, MURRAY (1988): *Politikai ellenségek konstruálása*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsefváros, Budapest. 88-123.
- GEDŐ, ÉVA (2006): *Válasz Geréby Györgynek, Karácsony Andrásnak és Cs. Kiss Lajosnak*. In: Jogelméleti Szemle, 2006/1. szám.
- GEDŐ, ÉVA (2007): *A politikum fogalma Carl Schmittnél*. In: Századvég 2007/43. 79–104 p.
- GEDŐ, ÉVA (2010): *Egzisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikumfogalmához*. In: Világosság-bölcsészeti-akadémiai folyóirat, 2010/ősz, 91-100.
- KOSELLECK, REINHART (1994): *Ellenségfogalmak*. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsefváros, Budapest. 12-23.
- KOSELLECK, REINHART (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Józsefváros, Budapest.
- KÖRÖSÉNYI, ANDRÁS (2005): *A barátság politikája versus az ellenségesség politikája*. In: Századvég. 2005/4. (38. szám). 127-146.
- LIVIUS, TITUS (1982): *A római nép története a város alapításától*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

⁵³ Koselleck, 1997: 8.

⁵⁴ Szabó, 2006: 71-83.

⁵⁵ Gedő, 2010: 95-96.

- MEHRING, REINHARD (Hrsg.) (2003): *Der Begriff des Politischen. Ein kooperativer Kommentar*. Berlin, Akademie Verlag.
- MEHRING, REINHARD (2009): *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall*. Eine Biographie. C. H. Beck, München.
- MEIER, CHRISTIAN (1980): *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt am Main.
- MEIER, HEINRICH (1998): *Carl Schmitt, Leo Strauss und „Der Begriff des Politischen“*. Zu einem Dialog unter Abwesenden. Stuttgart-Weimar, J.B. Metzler Verlag.
- MÜNKLER, HERFRIED (2005): *Erkenntnis wächst an den Rändern – Der Denker Carl Schmitt beschäftigt auch 20 Jahre nach seinem Tod Rechte wie Linke*. In: *Die Welt*, 7. April 2005.
- SCHMITT, CARL (1971): *Der Begriff des Politischen. Vorwort von 1971 zur italienischen Ausgabe*. In: Quaritsch, Helmut (szerk.) 1988: *Complexio oppositorum. Über Carl Schmitt*. Duncker und Humblot, Berlin. 269–273 p.
- SCHMITT, CARL (1991): *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951*. Duncker und Humblot, Berlin.
- SCHMITT, CARL (1992): *Politikai teológia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
- SCHMITT, CARL (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Osiris/Pallas Stúdió/Attraktor, Budapest.
- SCHMITT, CARL (2010): *Ex captivitate salus. Egy német fogoly vallomásai 1945/47-ből*. Attraktor, Máriabesenyő-Gödöllő.
- SZABÓ, MÁRTON (2006): *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON (2007): *Ellenfél és ellenség a Politikában*. In: *Politikatudományi Szemle*, 2007/1, 9-20.
- TAUBES, JACOB (1987): *Ad Carl Schmitt. Gegenstrebiges Fügen*. Merve Verlag, Berlin.
- TECHET, PÉTER (2010): *Kortársunk-e Carl Schmitt?* In: *Világosság bölcsészeti-akadémiai folyóirat* 2010/ősz. 7–12 p.
- SZENTÍRÁS (1997): *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest.

TÖMÖSKÖZI FERENC:

ADALÉKOK A KOMÁROMI REFORMÁTUS IFJÚSÁGI EGYESÜLET TÖRTÉNETÉHEZ 1945-IG.

Bevezető

A munka részleteket tár fel és mutat be a Komáromi Református Ifjúsági Egyesület (továbbiakban KRIE) létrejöttének körülményeiből, a tevékenységi köreinek munkájából 1897 és 1945 között. Feltehető a kérdés, hogy miért kell foglalkozni egy olyan egyesülettel, amely csak Komáromot, illetve Komárom vonzáskörzetét érintette.

A szlovákiai magyar református egyházhoz kötődő egyletek munkájáról nem született tanulmány vagy terjedelmesebb történeti monográfia. A második világháborút megelőző egyesületi munkáról a Komáromban kiadott sajtótermékek hasábjairól kapunk egy-egy rövid ismertetőt. Református ifjúsági egyesülettörténet tekintetében alpműként használható Tenkes Sándor által szerkesztett: *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században* c. 1993-ban megjelent tanulmánykötet. Egyesületi témával foglalkozó szakirodalom 2005-ben jelent meg Budapesten Tóth Árpád: *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, a L'Harmattan kiadó jóvoltából, ill. Géra Eleonóra Erzsébet: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850-1952* c. 2006-ban megírt doktori értekezése. Komáromi egyesülettörténet vonatkozásban alapvető tanulmány Elena Mannová: „... de most már jó szlovák” *A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918-1938.* c. tanulmánya.¹

A témaválasztást illetően, azért esett a református egyletek közül a KRIE-re a választás, mert egyrészt egykori működésének fényében erről az egyletről tudunk a legkevesebbet, másrészt Komárom és a komáromi református egyházközség egyesülettörténetének feldolgozásához és megismeréséhez is hozzájárul.

A KRIE a református egyletek közül képi forrásokban a leggazdagabb. A képek többsége a komáromi Duna Menti Múzeum gyűjteményében található, illetve a múzeum 1995-ben kiadott értesítőjében.² Az eddig feltárt primér forrásnak tekinthető korabeli egyházi dokumentumokban igen szerény mértékben fordulnak elő az ifjúsági egyesület saját iratanyagai, úgymint jegyzőkönyvek — nyomtatva, vagy kéziratos formában —, levelezések, meghívók, éves elszámolások, tagnévsorok mutatóban maradtak fenn, az egyesületi közgyűlések is csak a 20. század első évtizedéből vannak. Az állami levéltárak anyagaiból a nyitrai levéltár komáromi fióklevéltárának³ a városi tanács, főszolgabírói hivatal és a Járási Nemzeti Bizottság tevékenységére vonatkozó fondok között kutatva csak elvétve találni egy-egy használható dokumentumot.

Feldolgozások és korabeli világi és egyházi sajtótermékek cikkei alapján lehet az egyesület történetének egyes mozzanatait rekonstruálni. Egy korabeli feldolgozását ismerjük az egyesületnek, mégpedig Fülöp Zsigmond 1922-ben megírt történeti munkáját az egyesület 25 éves működésének alkalmából. A komáromi református gyülekezet saját lapjában a Kis Tükör korabeli számaiban találhatunk információkat az egyesület tevékenységéről. A legtöbb egykorú forrást a Komáromi Lapok cikkei adják. Ez a helyi lap 1897-től 1900-ig helyi-közzel tudósít az egyházzal és a KRIE-ről, majd a századfordulótól kezdve rendszeresen több és több cikk jelenik meg az egyház, egyházmegye és egyházközség életéről, és ezzel együtt a

¹ Regio, 2000, 4. szám. 93-102. o.

² Mácza Mihály (szerk.): Iuxta Danobium No. 11. A Duna Menti Múzeum Értesítője. Komárom, 1995. 30-31. o.

³ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky štátny archív v Nitre pobočka Komárno.

szóban forgó egyesületről is. Annak ellenére, hogy e sajtótermék tudósításainak egy része csupán másodlagos forrásnak tekinthető, mégis alapvető forrásbázisát jelenti a komáromi egyesületek történeti kutatásának.

A fentebb említett forrásokra hivatkozva az esszé tartalmazni fogja az egyesület megalakulásának előzményeit, a megalakulás folyamatát, az I. Csehszlovák Köztársaság fennállásának idején történt újjáalakulását. A kronologikus eseménytörténeten kívül az előadás részletesebben foglalkozik az egyesület tevékenységi köreinek bemutatásával. A hangsúly az egyesület kettős szerepén lesz. A kettős szerep abból adódik, hogy egyrészt ez egy felekezeti alapon szerveződő egyesület, melynek igen nagy szerepe volt Komáromban a második világháború előtti egyházi ifjúságnevelésben. Másrészt a felekezeti szerepvállaláson kívül volt az egyesületnek egy világi, polgári szerepköre is, amely nem tért el a város más polgári egyesületeinek tevékenységétől.

Az egyesület egyházi szerepkörének tárgyalásakor a főbb vizsgálati területek az egyesület által szervezett vallásos estélyek, ifjúsági napok, ifjúsági találkozók. A polgári szerepkör a színjátszásban, oktató jellegű szabadelőadások szervezésében és egyéb reprezentatív tevékenységekben merült ki. Mindezen területek bemutatásával a munka arra kíván rávilágítani, hogy a KRIE mind egyházi és társadalmi szinten összefogta a különböző polgári osztályokból, ám egy felekezettől származó fiatalokat, majd a két világháború közötti Csehszlovákiában hogyan vált helyi szinten a magyar nemzettudat és református öntudat ápolásának és erősítésnek az egyik eszközévé.

Megalakulástól a feloszlatásig

A KRIE egyike azon ifjúsági és önképző egyesületeknek, mely még az Osztrák-Magyar Monarchia idején, de időben a legkésőbb alakultak meg Komáromban. Egy protestáns ifjúsági egyesület gondolata Pongrácz Sándor, Takács Pál és Berinkei János között fogalmazódott meg és ezt az ötletet Antal Gábor püspökkel és komáromi ref. lelkésszel, valamint az akkori segédlelkésszel, Tóth Jánossal is megosztották, akik támogatásukról biztosították.⁴ Az egyesületet 1897. január 24-én alapították. Az alakuló értekezletet követő héten január 31-én folyt le.⁵ A komáromi református kollégium nagytermében összegyűlt ifjúságot, Antal Gábor a Dunáninnyi Egyházkerület püspöke és a komáromi református gyülekezet lelkésze felkérte, *“hogy nyilatkozzanak azíránt, hogy óhajták-e a komáromi protestáns ifjúsági egyesület megalakulását és abba belépni hajlandók-e lesznek?”*⁶ Ezután a jelenlévők éljenzése közepette a püspök megalapítottnak tekinti az egyesületet, s kinyilvánítja, hogy az *“egyesület a komáromi két protestáns egyház védnöksége alatt álljon és abba a tagok felekezeti különbség nélkül felvehetők lesznek.”*⁷ Ugyan ezen az értekezleten létrehoznak egy bizottságot amely az alapszabályzat megfogalmazására és az egyesületi klubhelyiség kialakítására hivatott, valamint kijelölik az egyesület első vezetőségi tagokat. A KRIE tisztikarának⁸ első tagjai: Antal Gábor püspök díszelnök, Konkoly Thege Béla elnök,

⁴ KRIE jegyzőkönyve, 1907. február 3. 2. bekezdés. 1 pont o. n.

⁵ Annak ellenére, hogy helyben megalapították az egyesületet, az alapszabályok a Belügyminisztériumnál 1898. március 1-én fogadták el. Így hivatalosan csak 1898. június 19-ei közgyűlésen alakult meg. KRIE jegyzőkönyve, 1907. február 3. 2. bekezdés, 7 pont. o. n.

⁶ A Komáromi Református Ifjúsági Egyesület jegyzőkönyve, továbbiakban KRIE. I. jegyzőkönyv, 1897. január 24, 2. pont. o. n.

⁷ A KRIE jegyzőkönyve. I. jegyzőkönyv, 1897. január 24, 2. pont. o. n.

⁸ A tisztikart és a választmányi tagokat közfelkiáltással, vagy 10 tag írásos kérvényére titkos szavazással választották meg. Ld.: KRIE jegyzőkönyve. III. jegyzőkönyv, 1897. január 31, 4. bekezdés, 5. pont. o. n.

Osváld Kálmán titkár⁹, Tárnok Gyula jegyző, Keszegh István pénztárnok, Jókay Lajos ellenőr; Takács Pál háznagy¹⁰. Választmányi tagok¹¹: Berinkei Bálint, ifj. Tárnok Dezső, Mórocz Lajos, Csonka János, Pongrácz Sándor, Csukás Sándor, Tóth Lőrincz, Hegyi István. Konkoly Thege Béla elnök 20 forinttal nyomban az alakuló ülésen az alapító tagok¹² sorozatát is megnyitotta. A rendes tagok¹³ pedig már az 1897. január 24-ei alakuló közgyűlésen 63-an voltak.¹⁴ Az eredeti szabályrendelet hiányában csak az 1906-os módosított alapszabályokból ismerjük az egyes tagsági szinteket.¹⁵ A tagok közötti efféle megkülönböztetés nem járt semmi féle hátránnyal, mert mindegyikük részt vehetett a közgyűléseken valamint bírt szavazati joggal továbbá választhattak és választhatók is voltak.¹⁶ Az egyesületi tagság és az azzal járó kötelezettségek ideje három év, mely után automatikusan meghosszabbodik, ha az egyesület tagja a tagság lejárta előtt 3 hónappal nem jelzi az egyesület vezetőségénél a kilépési szándékot, elköltözés vagy elhalálozás esetén az egyesületi tagság a bejelentés napján szűnik meg.¹⁷

Annak ellenére, hogy az egyesület protestáns ifjúsági egyesület néven lett megalapítva, a következő rendes közgyűlésen 1897. január 30-án Fábián Sándor hitoktató lelkész bejelentése nyomán, miszerint az evangélikus testvéregyházban is hasonló egyesület van születőben, az egyesület vezetősége úgy határozott, hogy kiveszi az egyesület nevéből a „protestáns” szót és helyette a „református” kifejezéssel fogja helyettesíteni.¹⁸ Ugyanezen közgyűlésen elvetették a Komáromi Iparos Ifjak Egyesületének egyesülési szándékát, mivel az egyesülés a KRIE-nek a létalapját támadta volna meg, amennyiben nevezett egylettárs pusztán világi alapokra van fektetve.¹⁹ Mivel az egyesület eredeti és teljes szabályrendelete jelenleg nem ismeretes, ezért az egyesület céljait közvetve lehet megfogalmazni. Ezen megfogalmazás egy olyan közgyűlési jelentésben szerepel, melyben az elnök arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyesületet támadók felekezeti ellenségeskedést akarnak szítani. Tehát az elnök kijelenti, *“hogy ezen egyesület megalakulásának nincs és nem is lehet más célja, mint az ifjúságnak a rendelkezésre álló eszközök segítségével hazafias és erkölcsös irányban önképző útján való művelődése. Hogy ez az egyesület a ref. egyház főnhatósága és védelme*

⁹ A titkár *“az elnök helyettesítésén kívül, az egyesület helységeiben és azon kívül éberem őrököl a tagok valláserkölcsei élete fölött és erről a választmánynak jelentést tesz.”* Ld.: KRIE. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 7. pont. o. n.

¹⁰ A háznagy felügyeli az egyesület számára megrendelt folyóiratokat, szórakoztató eszközöket és valamennyi ingó és ingatlan vagyont. KRIE. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 7. pont. o. n.

¹¹ A választmányi tagok számát előbb 8, majd 1898. június 19-ei közgyűlés alkalmával 16-ra emelték. KRIE. XIV. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 2. bekezdés. o. n. Az 1906-os módosításban ez a szám 12-re csökken, valamint a tagok a rendes és pártoló tagokból kerülnek ki egyenlő arányban. KRIE jegyzőkönyve, 1906. szeptember 22, 3. bekezdés, 6 §. o. n.

¹² Az alapító tagok: *“olyan férfiak és nők, akik az egyesület alaptökéjéhez egyszer s mindenkorra legalább 20 forinttal járulnak.”* Ld.: KRIE jegyzőkönyve. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 3. pont. o. n.

¹³ A rendes tagok közé való belépésnek a feltétele 4. egyesületi tag ajánlása és 50 krajcár beíratási díjjal kötelesek fizetni. Ld.: KRIE jegyzőkönyve. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 3. pont. o. n. Az 1906-os módosítás 2 tag írásbeli ajánlására csökkent, valamint mentesült a beíratkozási díj alól. KRIE jegyzőkönyve, 1906. szeptember 22, 3. bekezdés. o. n.

¹⁴ Komáromi Lapok. 1897, 18. évf., 6. szám, 5. o.

¹⁵ *“Az alapítók: olyan férfiak és nők akik az egyesület alaptökéjéhez egyszer és mindenkorra legalább 40 K.-val járulnak. Pártolók: olyan férfiak és nők akik az egyesület működését támogatni képesek s évenként legalább 2 K. tagdíjjal fizetnek. Rendes tagok: olyan férfiak akik az egyesület érdekében munkálkodni képesek és legalább 3 éven keresztül havi 30 fillér tagdíjat előlegelesen fizetnek. Tiszteletbeli tagok azok akik az egyesület felvirágztatása körül szerzett érdemeikért ilyenekül a közgyűlés által megválasztottak.”* KRIE jegyzőkönyve, 1906. szeptember 22, 3. bekezdés, 3 §. o. n.

¹⁶ KRIE jegyzőkönyve, 1906. szeptember 22, 3. bekezdés. o. n.

¹⁷ KRIE jegyzőkönyve. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 3. pont. o. n.

¹⁸ KRIE jegyzőkönyve. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 4. bekezdés, 1-2. pont. o. n.

¹⁹ KRIE jegyzőkönyve. II. jegyzőkönyv, 1897. január 30, 1. bekezdés. o. n.

alatt áll, ez nem azt teszi, hogy csak a ref. ifjaknak nyitja meg a közművelődés csarnokát, hanem igaz testvéri szeretettel fogadja körébe bármely felekezet szülöttét, ha az úgy erkölcsi, mint társadalmi szempontokból kifogás alá nem esik.”²⁰ Arról nincsenek információink, hogy a tagok milyen arányban oszlottak meg a felekezeti hovatartozás tekintetében, mert a meglévő névsorokban csak nevek szerepelnek. Továbbá a város többi felekezetének is megvolt a maga ifjúsági egyesülete, így a katolikusoknál szintén működött Katolikus Legényegylet néven. Az egyesület a komáromi református egyházközség fennhatósága alatt működött, ezért az egyházközség presbitériuma felajánlotta a kollégium kis- és nagy termét az egyesületi alkalmak megtartására.²¹

Az egyesület zászlaját 1909. június 8-án avatták fel a református kollégium udvarán. A zászlóanyai tisztelet Antal Gáborné, Antal Gábor püspök felesége töltötte be. A zászlóavatás Antal Gábor 40 éves jubileumi ünnepségének keretein belül történt.²² Az egyesület életében az első világháborúig zavartalanul folyt az egyesületi tevékenység. Az egyesület az első világháború kezdetével függesztette fel a tevékenységét, mikor az egyesület egyes tagjait katonai szolgálatra hívták be.²³ 1918-1920 közötti időszokról csak annyi információnk van az egyesülettel kapcsolatban, hogy 1919. november 29-én az újjáalakuláskor tartottak egy szeretetvendégséget.²⁴ Az első világháborút követő első közgyűlésre 1920. május 2-án került sor. Az új államkeretben létrejövő egyesületet szinte az alapjaiból kellett újrárendezni, az alapszabályzatot is módosítani kellett.²⁵ A módosítás folytán a választmányi tagok közé nőket is felvettek, noha ez soha sem volt tiltva, ennek ellenére az első női választmányi tagok csak 1924-ben lettek megválasztva, valamint 12 helyett 20 tagot választottak.²⁶ A következő években az egyes választmányi ülések jegyzőkönyveiről készült sajtóhírekben a folyó ügyek, választások, az egyes alkalmak beterjesztése és azok lefolyásának jelentése, vagyongazdálkodási kimutatások eredményei szerepelnek. Az utolsó közgyűlésről eddig megtalált forrás egy 1938-as bejegyzés, mely nem tér el a szokásos közgyűlések leírásától. A

²⁰ KRIE jegyzőkönyve. IV. jegyzőkönyv, 1897. február 16, 1. bekezdés. o. n.

²¹ A kis termet megkapták szerdára és szombatra, a nagy termet pedig vasárnap délutánra. KRIE jegyzőkönyve. IV. jegyzőkönyv, 1897. február 16, 4. bekezdés. o. n.

²² „Az avató beszéd után Antal Gáborné zászlóánya remek nemzetiszínű szalagot kötött a zászlóra. A szalag felirata ez: „Erős hit megsegít!” Majd a szegbeverés kö-vetkezett az előre megállapított sorrendben.

²² Az első szöveget a zászlóánya verte a következő szavakkal:

²² „Beverem e szeget azon kívánság han-goztatásával, hogy az ezen zászló alá sorakozó ifjúság sem jó, sem balsorsban ne feledkezzék meg arról, hogy „erős hit megsegít”.

²² A koszorús hölgyek nevében Mészáros Ilonka következő szavakkal verte be a szeget.

²² „Legyen e zászló intőjel arra, hogy világon a legnagyobb kincs a becsület de e kincset csak az erények gyakorlása által lehet megszerezni.”

²² Antal Gábor püspök a következőket mondta: „A test nem használ semmit, a lélek az, amely megelevenít, a nemes lélek elevenítse nemes ifjúságot mindig!”

²² Tisza István gróf a következő mélyértelmű szavakkal verte be zászló szögét: „Szeresd hazádat, de ne mondd” Komáromi Lapok. 1909. 30. évf., 24. szám, 8. o.

²³ Az első világháborúban a következő egyesületi tagok estek el: Bóday Aladár, Brokcs István, Czumpf János és Mihály, Fekete János, Jakab András, Laszlik József, P. Nagy István, Németh József, Szöllősy Ferenc, Tálos Lajos, Vargha Jenő, Vida József. Fekete Sándor, Kiss Imre, Mike Lajos és Nagy Vince rendes tagokat még ekkor hazavárták. A háborúból hazatért 69 rendes és 12 pártoló tag. Komáromi Lapok. 1920, 41. évf., 30. szám, 2-3. o.

²⁴ Komáromi Lapok. 1919, 40. évf., 58. szám, 2. o.

²⁵ A szlovák tejhatalmú minisztérium kiadott egy rendeletet (569/1921. odd. admin. II.) amely 1921. április végéig kötelezi az egyesületeket az alapszabályzatuk módosítására. Ld.: Borsody István (szerk.): Magyarok Csehszlovákiában. I. kiadás, Méry Ratio, reprint, Somorja, 2002. 90. o.

²⁶ Az 1924 május 25-ei választásokon a következőket választották meg: Csukás Krisztina, Göttl Erzsike, Se-bestyén Mariska, Bajkay János, Bihary László, Csukás József, Csukás Sándor, Füssy Kálmán, Fekete Gyula, Hegyi Zsigmond, Kecskés Béla, Lelkes Rudolf, Mórocz Péter, Nagy Lajos (kántor), P. Nagy Mihály, Pongráts Sándor, Tóth József, Töltéssy Imre, Vargha János, Vály Lajos. Komáromi Lapok. 1924, 45. évf., 64-65 szám, 4. o.

második világháború alatti évekből 1940-ből maradt fent egy bejegyzés, mely arról számol be, hogy az egyesület megtartotta a házi estélyét. A KRIE háború utáni megszüntetéséről a Szlovák Nemzeti Tanács az egyesületek feloszlásáról és alapításáról szóló 1945. évi 51. számú rendeletének 1. §-a rendelkezik, mely szerint „A Magyarországtól visszakapott területeken az összes, a társulásokról szóló általános rendelkezések alapján alapított egyesület és bárminemű társulás feloszlásra kerül.”²⁷ Az egyesület vagyonáról, pedig a fennemlített rendeletnek az 5. §-ának 1. bekezdése rendelkezik, mégpedig a következőképpen: „(1) A feloszlott egyesületek vagyona az államra száll át, mégpedig a Kulturális - Szociális Alapba, amely az 1939. évi 125. számú a kormányrendelettel lett kialakítva.”²⁸

Egyesület tevékenysége

A KRIE egyesületi tevékenysége nem csak abban merült ki, hogy az egyleti tagok szerdánként és szombatonként a kollégium kis termében dominóztak, biliárdoztak vagy éppen a gyülekezeti, illetve saját könyvtárak²⁹ állományából kikölcsönözött irodalmat és az egyesület számára előfizetett lapokat³⁰ olvastak. Az egyesületi tevékenység nemcsak az előbb említett szórakozásban merült ki, hanem az egész évre megállapították azt, hogy az egyesület milyen alkalmakat fog rendezni és milyen ünnepeken fog testületileg részt venni. Az ünnepek körét az egyházi és nemzeti ünnepek képezték. Ezen túlmenően rendeztek szeretetvendégségeket, vallásos estélyeket, hangversenyeket, házi estélyeket, bibliaolvasást, szabadelőadásokat.³¹ Az egyesület tevékenységét két részre kell osztanunk, mégpedig az első világháború előtti és a két világháború közötti időszakra.

Az első világháború előtt a legtöbb alkalom a valláserkölcsei élet javítását szolgálta, így a fellelhető források alapján vallásos, biblia, házi estélyei, ismeretterjesztő előadásai rendszeresek voltak, míg az egyesület megalakulásával egy időben létrejött műkedvelői csoport szereplése csak egy-egy esemény részét képezte. Önálló estről, teljes színdarab bemutatásáról csak egyszer tesznek említést, mégpedig Géczy István: *Az ördög mátkája* című három felvonásos darabjáról. A világháború után ez a helyzet annyiban változott meg, hogy a régi alkalmak mellé hozzákapcsolódtak ifjúsági napok, énekestélyek szabadelőadások, vitaestek. Továbbá nagyobb hangsúlyt kaptak a műkedvelő előadások, amelyeknek a magyar nemzettudat ápolása és a kulturált szórakozás volt célul tűzve, ugyanis az 1938-as

²⁷ Szarka László (szerk.): Jogfosztó Jogszabályok Csehszlovákiában, 1944-1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 187. o.

²⁸ Szarka László (szerk.): Jogfosztó Jogszabályok i. m. 187. o.

²⁹ A saját könyvtári állományuk mellett a gyülekezeti könyvtárat is átengedte a presbitérium. Továbbá 1909-ben Darányi Ignác Földművelésügyi miniszter 105 kötetből álló adománnyal támogatta a könyvtárat. Komáromi Lapok. 1909, 30. évf., 17. szám, 6. o.

³⁰ 1897. március 7-én tartott közgyűlésen az alábbi lapokat rendelték meg: „Ország világ”, „Urambátyám, Egyetértés”, „Hajnal”, „Kistűkör”, „Keresztyén Híradó”, „Szabadsajtó”, „Nemzeti Iskola”, „Iparosok olvasótára”, „Iparos figyelő”, „Néplap”, „Gyümölcskertész”, „Szőlő és borgazdasági lapok”, „Természettudományi közlőny”. KRIE jegyzőkönyve, 1897 március 7. 3. bekezdés. o. n.

³⁰ Az 1898. május 25-én megtartott választmányi gyűlés alkalmával a következő lapok megrendelését irányozta elő: „Magyar hírlap” („napi lap”), „Vasárnapi Újság”, „Urambátyám” (vicc lap), „Szövétnék”, „Hajnal” (vallási), „Szabadsajtó” (politikai), „Szőlő borgazdasági” (szőlészeti), „Gyümölcs kertész”, „Néplap” (földm., kertészeti), „Iparosok olvasótára” (iparos), „Komáromi Hírlap” (helyi), „Természettudományi Közlőny” KRIE jegyzőkönyve, 1898. augusztus 25. 5. bekezdés. o. n.

³¹ KRIE jegyzőkönyve, 1906. október 16, 2. bekezdés. o. n.

államfordulatig Csehszlovákiában a magyar nemzeti szimbólumok, úgymint a magyar trikolor, Himnusz, stb. használata, valamint a magyar nemzeti ünnepek tiltottak voltak.³²

Ezek bemutatása előtt meg kell, hogy álljunk néhány gondolat erejéig az KRIE világháború utáni egyik legfontosabb tetténél, melynek eredménye mind a mai napig látható a komáromi református templomban. Az első világháborúban elesett komáromi reformátusok emlékére készített emlékmű elkészíttetésében oroszánrészt vállalt a KRIE. Az egyesület akkori alelnöke, Vargha Sándor úgy vélte, hogy az elesettek emlékét meg kell örökíteni egy márványtáblán.³³ Az addig összegyűlt 2200 Kč pénzáradékot az egyesületnek adta, hogy ők rendelkezzenek vele. A költségek további részét az egyesület az általa szervezett alkalmak bevételeiből, illetve saját tőkéjéből fedezte. Vargha Sándor egy emlékkönyvet is szerkesztett az elhunytak emlékére, melyben 91 hősi halált halt egyháztag rövid életpályáját is tartalmazza, *“amelyet különösképpen becsestessé tesznek azok az arcképek, melyek 43 hősnek emlékét őrzik az ízlésesen kiállított, nagyon szép füzetben.”*³⁴

Az egyesület világi működése

A KRIE egyesületi működésének azon része lett elnevezve világi egyesületi munkának, mely valami, ami itt kimaradt, mivel az egyesület önmagát vallási és felekezeti alapon szervezett egyesületként határozta meg, amelyhez nem kapcsolódik vallási tartalom. Ezekre az egyesületi alkalmakra, egyes esetekben, mint például az egyesület alaptőkéjének a gyarapítására rendezett táncestélyekre, csak az egyesület tagjai válthattak jegyet. A többi rendezvényre azok is jogosultak voltak, akik nem voltak tagjai az egyesületnek. A táncmulatságokat nem önmagukban rendezték meg, hanem mindig egy másik program részeként, vagy lezárásaként volt meghirdetve. Ilyen programok a farsangi, a nyári és a szüreti mulatságok, ahol a fiatalok különféle játékokat játszottak és más egyéb szórakozással töltötték el az időt.³⁵ Ezek mellett előadásokkal egybekötött zártkörű táncmulatságokat is rendezett, melyben a programok között helyet kaptak nótaelőadások, szavالاتok, szólóénekek, egyfelvonásos vígjátékok és kuplék.

Annak érdekében, hogy a mindkét nembeli ifjúság közösen is kivegye részét az egyházi és világi szolgálatból, 1930 tavaszán szervezték meg az KRIE égisze alatt az egyesület férfi és a Ref. Leányegylet tagjaiból a 80 tagból álló egyesületi vegyeskart, melynek vezetője Kelemen Kálmán ref. segédlelkész lett. A vegyeskar nemcsak egyházának tett szolgálatokat, amikor templomi és vallásos ünnepein közreműködött, hanem a közművelődés terén a magyar kultúrának is zászlóvivője volt.³⁶

Az ifjúság világi önképzésére szolgáló munkát újult erővel az 1936-os újjászerveződés után kezdik meg, mégpedig 1937 januárjában előadásorozatok formájában. A református kollégium nagytermében voltak megtartva általában januárban és februárban csütörtökönként este 8 órakor,³⁷ ahol egyháztörténeti, tudományos és egyháztársadalmi

³² Vö.: Simon Attila: A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete. In.: Bárdi Nándor - Fedinec Csilla - Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat kiadó, Budapest, 2008. 103. o.

³³ Az emléktáblát Komáromi Kovács Pál iparművész terve alapján a pozsonyi Máhr cégnél lett elkészítve. Az emlékműben a táblát fehér színben carrrai márványból a keretét pedig morva homokkőből készítették. Komáromi Lapok. 1922. 43. évf., 147. szám, 4-6. o. Az emlékmű feliratát lásd a mellékletben.

³⁴ Komáromi Lapok. 1923. 44. évf., 42. szám, 6. o.

³⁵ Egy 1921-es szüreti mulatság programja a következőképpen nézett ki: *...“Déli 1 órától esti 11 óráig tekeverseny értékes díjakkal. Délután 3 órakor az ifjúság felvonulása kocsikon és lóháton a Vág- Duna hídtól a városon végig. Négy órától estig szőlőlőpás. Szépségverseny. A legtöbb szavazatot nyerő hölgyre gyönyörű emléktárgy várakozik. Este 7 órakor amerikai árverés. Konfetti és szerpentin csata, stb. Este 9 órakor táncmulatság...”* Ld.: Komáromi Lapok. 1921, 42. évf., 85. szám, 7. o.

³⁶ Komáromi Lapok. 1930. 51. évf., 125. szám, 3-4. o.

³⁷ Komáromi Lapok. 1937. 58. évf., 13. szám, 6. o.

kérdésekről világi előadók tartottak előadásokat.³⁸ Az előadások címeiből látható, hogy az érdeklődő fiataloknak a lehető legaktuálisabb témákat igyekeztek felkínálni. 1938 után viszont az előadások fókuszra a magyarsággal kapcsolatos témákra irányult, illetve az egyes előadások válaszokat próbáltak nyújtani azon kérdésekre, melyek azokban a fiatalokban merültek fel, akik az első Csehszlovák államban szocializálódtak és hirtelen egy új államkeretben találták magukat, s amely működésének egyes elemei eltértek az addig megszokott rendszerétől.

Műkedvelői tevékenység

Az egyik kiemelkedő tevékenységük a műkedvelő előadások szervezése és bemutatása vált. A műkedvelői csoportot 1897. március 7-én tartott közgyűlésen alakították meg az akkor 19 éves Fülöp Zsigmond joghallgató vezetésével, s létrejöttükor összesen 37 férfi tagot számlált.³⁹ Az első világháború előtt a műkedvelői előadások egy-egy vallásos estély keretén belül zajlottak. Az egyesület legelső műkedvelői előadása Csepreghy Ferencnek „A kitűnő vendég” című vígjátéka volt, amelyet 1898 februárjában mutattak be az egyesület műkedvelő tagjai a Nérei-féle (Baross utcai) Vigadó nagytermében.⁴⁰ Külön önálló estről ez eddig csak egyről vannak információink, a már említett Giczzy István: Az ördög mátkája c. színmű, melyet 1901-ben vitt színpadra az egyesület műkedvelő gárdája.⁴¹ Ezt követően csak 1920-ban áll ismét színpadra az egyesület. A színjátszó csoportot ezután Vargha Sándor komáromi református lelkész és a KRIE másodelnöke vezette egészen 1924-ben bekövetkezett haláláig. Vargha Sándor vezetésével összesen 7 színdarabot tanult be az egyesület műkedvelő csoportja. Ezek az előadások a kollégiumi épület színházteremben tartották meg. 1920-ban elsőként Jókai Mór Az elátkozott család című regényét vitték színpadra⁴², majd Gárdonyi Géza: *Göre Martsa lakodalma* című művét 4 felvonásban, egymás után 4 alkalommal április 7-11. között mutatták be.⁴³ Ez a színi előadás olyan sikeres volt, hogy nemcsak Komáromban, hanem Alistálon is bemutatták a helybeli iskola udvarán felállított színpadon. A korabeli beszámoló szerint: *“Oly rengeteg közönség jött össze helyből és a szomszédos falvakból, hogy 1000 darab jegy fogyott el s aztán már jegy nélkül kellett bebocsátani a szórakozni akarókat.”*⁴⁴ A következő évben elsőként Csiky Gergely *A nagymama* című vígjátékát adták elő. 1922-ben Nagy Dénesnek a Gömör Nógrádi Gazdasági Egyesület

³⁸ A következő előadókról vannak információink:

³⁸ 1937-ben: ifj. Mohácsy János dr. egyesület elnöke tartotta „Jézus elítéltetése jogász szemszögből”, Deme Lajos dr. tanítóképző intézeti tanár: „A protestantizmus kialakulásának történelmi háttere” Kenessey Kálmán dr.: „A kálvinista öntudat”, tudat.” Csízy István mérnök: „Biblia és geológia”.

³⁸ 1938-ban: Baltazár János ev. lelkész: „Kisebbség és többség”, ifj. dr. Mohácsy János: „Korszerű aktualitások”, dr. Deme Lajos, tanár: „A magyarok Európában.”, Abkarovics József ref. tank. intézeti tanár: „A társadalmi ember öntudata”, Bánai Tóth Pál polg. isk. igazgató: „A Föld, mint a naprendszer tagja”, Szombathy Viktor: „A kisebbségi magyar irodalom és a sajtó”, Halasy Jenő tanár, festőművész: „Ólomkatona”

³⁸ 1939-ben: Abkarovics József tanár: „A magyar élet Átalakulása”

³⁸ 1940-ben: Tóth Imre tanító az Ifjúság elhelyezkedési lehetőségeiről, Czibor Géza ipartársulati elnök pedig az önállósítási alapról, Nagy Sándor tanítóképző-intézeti igazgató: „Nemzetnevelés”, Teleky Miklós tanítóképzői zenetanár: „Horthy Miklós húszéves országglása”, Rásky Gizella ref. tanítóképző intézeti tanárnő: „A mai magyar társadalom” című előadását.

³⁹ KRIE jegyzőkönyve. V. jegyzőkönyv, 1897. március, 4. bekezdés. o. n.

⁴⁰ Az első előadás szereplőgárdája: Galambos Lidike, Szabó Mariska, Tóth Lajos, Tóth Károly, Mészáros Lajos, Pongrácz Sándor, Kollár Lajos, Tóth Lőrinc, Csonka János. Ld.: Komáromi Lapok. 1927. 48. évf., 35. szám, 4. o.

⁴¹ Az előadás részletesebb leírását ld.: Komáromi Lapok. 1901, 22. évf., 39. szám, 5-6. o.

⁴² Jókai regényét színdarabbá átdolgozta dr. Szijj Ferenc Komárom polgármestere, első bemutatója 1920 március 10-én volt. Ld.: Komáromi Lapok. 1920, 41. évf., 15. szám, 2. o.

⁴³ Komáromi Lapok. 1920, 41. évf., 22. szám, 3. o.

⁴⁴ Komáromi Lapok. 1920, 41. évf., 72. szám, 3. o.

pályázatán első díjjal kitüntetett népszínművet, a *Katóka őrmesterné* című darabot.⁴⁵ Ezt követően Herczeg Ferenc *A dolovai nábob leánya* című öt felvonásos színművét adták elő. 1923-ban színpadra vitték Lengyel Gyulának a Rozsnyói Hírlap által hirdetett pályázaton első díjat nyert *Parasztosan* című művét.⁴⁶ 1924-ben mutatták be Csathó Kálmán *Az új rokon* c. vígjátékát.⁴⁷ A következő évben az egyesület műkedvelő gárdája a szokásos népszínművek előadásai mellett egy teljes operett előadására is vállalkozott. Bús Fekete László és Zerkovitz Béla *Árvácska* c. három felvonásos operettjének az első bemutatója 1925. május 9-én volt.⁴⁸ Ezt az előadást már Galambos Zoltán,⁴⁹ a frissen beiktatott lelkész rendezte. Az egyesület műkedvelői tevékenységének az elmúlt években felvett vonalát Galambos Zoltánra és Zsemlye Lajosra⁵⁰ bízta. Ez az operett előadás is nagy sikernek bizonyult, ugyanis nemcsak a kollégiumban, de a városi Kultúrpalotában is bemutatták, továbbá a májusi premiert követően további 10 előadást ért meg, az utolsó előadást szeptember 27-én tartották meg.⁵¹ Varga Sándor egyesületi tevékenységéről híven beszámol a Komáromi Lapok egyik korabeli cikke, melynek egy bekezdésében így emlékezik vissza a szerző: „...Vargha Sándornak sikereiben gazdag, működéséhez fűződik az egyesület háború utáni reneszánsza, aki a megváltozott viszonyok helyes felismerésével az egyesület számára egyháztársadalmi működése mellett a magyar kultúra intenzívebb művelésének feladatát is célul tűzte ki és ennek területéül a színpadot jelölte meg.”⁵² Galambos Zoltán és Zsemlye Lajos vezették tovább az egyesületi színjátszó kört, és 1926-ban mutatták be Berczik Árpádnak 3 felvonásos népszínművét *A parasztkisasszony* címmel.⁵³ Az előadást négy alkalommal mutatták be Kollár Lajos egyesületi másodelnök rendezésében a kollégium színpadán.⁵⁴ 1927-ben az egyesület fennállásának harmincadik évfordulója alkalmából újra színpadra vitték a műkedvelői csoport első előadását, a már említett Csepreghy Ferenc *A kitűnő vendég* c. vígjátékát, valamint Zilahy Lajosnak a Dalegyesület Nádor-utcai színháztermében bemutatott *Süt a nap* című vígjátékát adták elő Parais Árpád református lelkész, egyesületi titkár rendezésében.⁵⁵

Az 1927 és 1936 közötti időszakban az KRIE műkedvelői gárdája nem mutatott be egyetlen színművet sem. Az okok erre vonatkozólag egyelőre ismeretlenek, mert a feltárt források sem adnak semmiféle választ az olyannyira sikeres, ám ugyanolyan hirtelenséggel megszakadt előadásokra. 1936-ban az egész egyesület újjászerveződött és a műkedvelők élére az egylet elnöke, ifj. dr. Mohácsy János került és munkája folytán sikerült a gárdát újra összehangolnia.⁵⁶ Az elkövetkező két évről szintén nincsenek a színjátszó kört érintő forrásaink, csak az 1938-as év az, melyben ismét találkozunk a színjátszókkal. 1938-ban mutatják be Fodor László *A templom egere* című vígjátékot az ipartestület székházában ifj.

⁴⁵ Komáromi Lapok. 1922. 43. évf., 28. szám, 4-5. o.

⁴⁶ Komáromi Lapok. 1923. 44. évf., 27. szám, 7. o.

⁴⁷ Komáromi Lapok. 1924. 45. évf., 44. szám, 3. o.

⁴⁸ Komáromi Lapok. 1925. 46. évf., 54. szám, 3. o.

⁴⁹ Galambos Zoltánt komáromszentpéteri segédlelkészt, volt budapesti ref. vallásnárt 1924 végén a komáromi ref. egyházhoz segédlelkésznek nevezték ki. L. d.: Komáromi Lapok. 1924. 45. évf., 143. szám, 5. o. Ezt követően 1925. szeptember 13-án iktatták be lelkészi állásába. L. d.: Komáromi Lapok. 1925. 46. évf., 109. szám, 3. o.

⁵⁰ Zsemlye Lajos hetényi lelkészt a komáromi ref. gyülekezetbe 1924 őszén helyezték át, helyettes lelkészi minőségben, megbízva az összes lelkészi teendő elvégzésével. L. d.: Komáromi Lapok. 1924. 45. évf., 114. szám, 5. o. Ezt követően 1926. december 20-án iktatták be Hetényen lelkészi állásába. L. d.: Komáromi Lapok. 1926. 47. évf., 152. szám, 1. o.

⁵¹ Komáromi Lapok. 1925. 46. évf., 111. szám, 3. o.

⁵² Komáromi Lapok. 1925. 46. évf., 57. szám, 3. o.

⁵³ Komáromi Lapok. 1926. 47. évf., 89. szám, 4. o.

⁵⁴ Komáromi Lapok. 1926. 47. évf., 114. szám, 5. o.

⁵⁵ Komáromi Lapok. 1927. 48. évf., 81-82. szám, 9. o.

⁵⁶ Komáromi Lapok. 1938. 59. évf., 14. szám, 4. o.

dr. Mohácsy János rendezésében. Az ezt követő előadásokról további információkkal nem rendelkezünk. A második világháború éveiben szinte bizonyos, hogy az KRIE nem tartott színielőadást, tekintettel a háborús helyzetre.

Az egyesület vallásos ténykedési körei

Már korábban meg lett említve, miszerint az KRIE tevékenységét két külön körként is lehet vizsgálni, mégpedig világi és egyházi tevékenységi körökre bontva. A vallásos esték az egyesület alapításától kezdve folyamatosan jelen voltak az éves programokban. Az első vallásos estét 1898. május 9-én tartották a kollégium nagytermében.⁵⁷ Ezeknek az estélyeknek megvoltak a maguk állandó programpontjai, ilyen volt az ima és a bibliamagyarázat, amelyet a helybéli lelkész vagy segédlelkész, esetleg meghívott lelkész tartott meg. A meghívottak legtöbbször egykori segédlelkészek voltak, akik azóta már más gyülekezetben szolgáltak, ezek közül kimagaslik Zsemlye Lajos hetényi lelkipásztor, aki a leggyakrabban szolgált az egyesület vallásos estélyein. További állandó programpontként egy-egy előadó tartott előadást hitről, erkölcsről, etikáról, valamint minden olyan témáról, amely érintette a fiatalság életét és annak a keresztyén tanításhoz való viszonyát. Rendszeresen szerepelt a vallásos estély műsorán az egyesület énekkara, vegyeskara, valamint a tagok külön-külön is kivették részüket vallásos énekekkel és szavalatokkal.

Noha a bibliaestékről igen kevés információ áll rendelkezésünkre, a fennmaradt források szerint a bibliaestélyek bibliaolvasással és magyarázattal teltek, valamint különböző témák magyarázatával telt, mint például: *“1. Mi a vallás? 2. Szükséges-e a vallás? 3. A válaszüton. 4. Kétkedés 5. Örömeink. 6. A bűn csalfasága. 7. A kísértés óráiban. 8 Széles lá-tókö-r. 9. Önismeret 10. Igaz férfiasság. 11. Munka Istenért 12 A legnagyobb csoda.”*⁵⁸

A KRIE belmisszióban betöltött szerepéről ez idáig nem sikerült megfelelő forrásanyagot feltárni. A meglévő források pedig arra engednek következtetni, hogy az egyesület, noha vallási alapokra építették, mégsem járt élen a belmissziós munkában. Ebből viszont a városban két másik egyesület vette ki a részét. Az egyik Vargha Sándor ref. hitoktató lelkész vezetése alatt álló Keresztyén Diák-egyesület, amely 1909-től kimondottan belmissziós estélyeket rendezett,⁵⁹ továbbá a Református Konfirmált Leányok Köre, amely csatlakozott ugyan a KRIE-hez, de szinte csak egyházi összejöveteleik voltak és a belmissziós alkalmakkor is tevékenyebbek voltak, illetve világi téren a Komáromi Protestáns Jótékony Nőegylet “Kóstolójának” megrendezésében segédkeztek.

Az egyesületnek volt egy, a szeretetvendégséghez hasonló adománygyűjtő tevékenységi köre, mégpedig a szeretetestély, mely csupán annyiban különbözött a szeretetvendégségtől, hogy a vendégség, a tea és a terített asztalok elmaradtak. A szeretetvendégségekkel és a KRIE-el kapcsolatban annyit kell megjegyezni, hogy a szeretetvendégség a Komáromi Protestáns Jótékony Nőegylet adománygyűjtő kulturális eseménye volt. Az ifjúsági egyesület oly módon vette ki a részét ebből a munkából, hogy a szervezési teendők mellett a jótékonyági szeretetvendégség műsoros programjában műsorszámokkal léptek fel. Ezek nem nagyon különböztek az egyesület által szervezett műsoros házi estélyek programjától.

⁵⁷ A program a következőkből állt: 1. 137. zsoltár, énekeltek a résztvevők, 2. Imát mondta a komáromi református segédlelkész, 3. Megnyitó beszédet Konkoly Thege Béla egyesületi elnök tartotta, 4. “Rachel siralmi című verset Farkas Béla szavalta, 5. Karének a komáromi református első énekkartól, 6. Előadást tartott Osvald Kálmán a reformáció története címmel, 7. zárásként alkalmi éneket énekeltek a résztvevők. L. d.: KRIE jegyzőkönyve. VI. jegyzőkönyv, 1897 április 28., 2. bekezdés. o. n.

⁵⁸ Komáromi Lapok. 1910, 31. évf., 20. szám, 6. o.

⁵⁹ Komáromi Lapok. 1909. 30. évf., 8. szám, 8. o.

Összegzés

A komáromi református egyházközségben folyó ifjúság nevelés egyik alapköve az 1897-ben alapított Komáromi Református Ifjúsági Egyesület volt. Az elkövetkező években, évtizedekben erre az alapköre helyezték mind a két nembeli fiatalság vallásos, református hitbeli és etikai nevelését egészen a második világháború végéig.

Az egyesületet elsősorban azért hozták létre, hogy összefogja a város református ifjait és egy olyan közösséggé formálja, amely megőrzi a vallásosságot és továbbörökíti azt. Az első világháborút követő események, valamint az új államkeretben megjelenő politikai pártok általa felkínált alternatívák megjelenésével a vallásosság és a hit kezdett veszíteni az erejéből. Ezért a századforduló előtt is működő református ifjúsági egyesületet egy olyan egyesületté kellett átforgatni, amely egy kálvinista, a magyar nemzethez hű fiatalok generációit adja az egyháznak és a Csehszlovákiában élő kisebbségi magyar közösségnek.

Az egyesület megalapítástól kezdve kettős működési szerepkört töltött be a református fiatalok körében. Egyrészt a református egyház szelleméhez hűen ragaszkodó egyesületi életet folytatott, mely bővelkedett evangelizációs és hitmélyítő programokban. Másrészt az egyesület világi tevékenységi köre is jelentékeny helyet foglalt el az egyesület életében. Az ehhez köthető működési területek legnagyobb részét az önművelődés és az amatőr színjátszás alkotta.

Kitekintés

Elsőként azt kell felvázolni, hogy melyek azok a vizsgálati pontok, amelyek a munka megírásakor felvetődtek, de a kutatási idő szűke miatt kimaradtak a tanulmányból. Az egyesület támogatottságának társadalombeli összetételének vizsgálata válaszokat adhat olyan kérdésekre, mint például: milyen részarányban képviselték magukat a nagypolgári és a kispolgári rétegek? Ezekhez a rétegekhez tartozó személyek milyen kapcsolatot tartottak fenn egymással egyetemen belül és kívül? Az egyetemenbeli tagságuk révén vajon mennyire sikerült kiépíteniük saját kapcsolati hálójukat? Milyen kapcsolati tőke képződhetett az ügyvédek, bírók, jegyzők, orvosok egyetemenbeli tagságával? A munka írása során felmerült, hogy mely városokban voltak partner egyesületeik és azokkal milyen szoros kapcsolatot ápoltak? Ehhez kapcsolódóan meg kéne vizsgálni a városon belüli ifjúsági egyesületekhez fűződő viszonyát, továbbá a Magyarországon működő Keresztény Ifjúsági Egyesülettel milyen kapcsolatot tartott fenn?

További kutatásokat, levéltári mélyfúrásokat kell végezni többek között a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában Pápán, Állami Területi Levéltárban Nyitrán és annak fióklevéltárában Komáromban, olyan dokumentumok között kutatva, mint Komáromi Rendőrkapitányság (Policajný komisariát Komárno) iratanyagai, amelyekben a két világháború közötti időszakban a rendőrség által megfigyelt személyekről, egyesületi tevékenységekről vannak jelentések.⁶⁰

Bibliográfia

Források:

Komáromi Református Ifjúsági Egyesület jegyzőkönyvei: 1897, 1906, 1907, 1909.

⁶⁰ Ld.: Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák” A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918-1938. 93-102. o. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00038/pdf/05.pdf> letöltés ideje: 20.12.2012.

Felhasznált sajtóanyag:

Komáromi Lapok. 1897, 18. évf., 6. szám.
Komáromi Lapok. 1901, 22. évf., 39. szám.
Komáromi Lapok. 1909, 30. évf., 8, 17, 24. szám.
Komáromi Lapok. 1910, 31. évf., 20. szám.
Komáromi Lapok. 1919, 40. évf., 58. szám.
Komáromi Lapok. 1920, 41. évf., 15, 22, 30, 72. szám.
Komáromi Lapok. 1921, 42. évf., 85. szám.
Komáromi Lapok. 1922, 43. évf., 28, 147. szám.
Komáromi Lapok. 1923, 44. évf., 27, 42. szám.
Komáromi Lapok. 1924, 45. évf., 44, 64-65, 114, 143. szám.
Komáromi Lapok. 1925, 46. évf., 54, 57, 109, 111. szám.
Komáromi Lapok. 1926, 47. évf., 89, 114, 152. szám.
Komáromi Lapok. 1927, 48. évf., 35, 81-82. szám.
Komáromi Lapok. 1930, 51. évf., 125. szám.
Komáromi Lapok. 1937, 58. évf., 13. szám.
Komáromi Lapok. 1938, 59. évf., 14. szám.

Felhasznált szakirodalom:

BORSODY István (szerk.): Magyarok Csehszlovákiában. I. kiadás, Méry Ratio, reprint, Somorja, 2002. 208 p. ISBN: 80 88837 44 8
MANNOVÁ, Elena: „...de most már jó szlovák” A nemzeti identitás variációi két délszlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918-1938. Regio, 2000, 4. szám. 235 p. ISSN 1219-1701
MÁCZA Mihály (szerk.): Iuxta Danobium No. 11. A Duna Menti Múzeum Értesítője. Komárom, 1995. 196 p.
SIMON Attila: A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete. In.: BÁRDI Nándor - FEDINEC Csilla - SZARKA László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat kiadó, Budapest, 2008. 508 p. ISBN: 978 963 693 082 0
SZARKA László (szerk.): Jogfosztó Jogszabályok Csehszlovákiában, 1944-1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 316 p. ISBN 963 508 478 1

Melléklet:

34. ábra: A KRIE tisztikara

Tisztség	Tisztséget betöltők
Tiszteletbeli elnök	1920- Konkoly Thege Béla, 1923- Fülöp Zsigmondot népbanki igazgató, 1934- Kollár Lajos, 1937- 1945? Galambos Zoltán ref. lelkész.
Elnökök	1897-1914 Konkoly Thege Béla, 1920-1925 Gaál Gyula dr., a komáromi ref. egyház főgondnoka, 1925-1926 Szijj Ferenc dr. ny. polgármester, 1926-1934 Füßy Kálmán nemzetgyűlési képviselő, 1934-1937 Galambos Zoltán ref. Lelkész, 1937-1945? ifj. Mohácsy János dr. ügyvéd.
Díszelnökök	1897-től Antal Gábor, 1923- Balogh Elemér a Dunáninneni Ref. Egyházkerület püspöke és Darányi Ignác egykori földművelésügyi miniszter.
Alelnökök	1907-1914, 1920-1925 Vargha Sándor, 1925-1934 Kollár Lajos, 1934-1937 Tóth Kálmán ref. segédlelkész, 1937-1938 Kollár Lajos, 1938-1945? Kelemen István.
Háznagyok	1897-1901 Takács Pál, 1901- 1902 ifj. Csukás Sándor, 1902-Tóth Lajos 1907-1904 Nagy Vince, 1920-1925 Bóday Zoltán, 1925-1930 ifj. Csukás Lajos és Németh Lajos, 1930-1937 Bajkay János, Csepy Károly és ifj. Fehér József, 1937-1938 Nagy László, 1938-1945? Csukás Lőrinc.
Titkárok	1897-1901 Osváld Kálmán, 1901-1902 Csiba Imre segédlelkész, 1902-1903 Gulyás Lajos segédlelkész, 1903-Soós Károly püspöki titkár, -1907 Vargha Sándor 1907-1908 Besse Lajos, 1908-1914 Tóth Zsigmond, 1920-1924 Vágó Ede, 1924-1927 Borza Zoltán ref. s. lelkész, 1927-1930 Parais Árpád, 1930-1934 Varga Sándor, 1934-1937 Kecskés László, 1937-1938 Berkes Sándor, 1938-1945? Kecskés László.
Jegyzők	1897-1901 Tárnok Gyula, 1901- 1902 Szíj Ferenc, 1902-1907 Fülöp Zsigmond, 1907-1908 Kollár Lajos, 1908-1914 Domány Sándor, 1920-1925 Keszegh Sándor, 1925-1927 Édes János, 1927- id. Farkas Béla és Szabó Dénes, 1937-1938 ifj. Bossányi József, 1938-1945? Benkő László.
Pénztárnokok	1897-1901 Keszegh István, 1901-1914 ifj. Sulacsik Lajos, 1920-1926 Vörös Béla, 1926-1934 Bihary László, 1934- Rác Ferenc

Ellenőr	1897-1908 Jókay Lajos, 1908-1914, 1920-1925 Kollár Lajos, 1925-1926 Bihary László és Kossár István, 1926-1937 Szalay Mihály, 1937- Vörös Béla.
Könyvtáros	1897- 1907 Kollár Lajos, 1907- 1914, 1920-1925 Elek Sándor, 1925-1927 Dózsa László, 1927-1937 Édes János, 1937- 1945? Mészáros Pál.
Zászlótartó	1908-1914 Bóday Aladár, 1920-1945? Kossár István.

35. ábra: A KRIE által emeltetett első világháborús emlékü felirata

E márványlap őrzi drága emlékét egyházunk azon hősi halottjainak, kiket az 1914-ben kitört világháború ragadott el mindnyájunk mélységes fájdalomra				
Fogthűy Miklós alezredes			Kacz József százados	
Lakatos Károly, Lakatos Jenő főhadnagyk, Czike Dénes hadnagy, Kecskés János, Sáhó András, Varga Jenő zászlósok				
Czike Zsigmond, Csonak Zsigmond, Kossár József, Lovász Mihály, Rác Lajos, Szalai János szakaszvezetők, Boross Jenő, Mirtse László, Takács Sándor egy éves önkéntesek				
Csonka Dániel, Csonka Ferenc, fehér Lajos, Mézes Lajos, P. Nagy István, Sebestyén János tizedesek, Fekete István irányzó, Buzsik János, Fehér János, Kotton Zsigmond, Tuba János, Tuba Sándor örvezető				
Bartal József	Dvornicsek Nándor	Komjáti Zsigmond	Rác Lajos	Tóth József
Benedek Ferenc	Fekete Sándor	Kossár Ferenc	Rác István	Tóth Béla
Benedek Lajos	Fülöp József	Kossár Sándor	Rác László	Tóth Károly
Berecz László	Garbacz István	Lieber Károly	Rozs Lajos	Tuba József
Borbély István	Garbacz József	Mézes István	Rózsa János	Tuba Mihály
Bóday Aladár	Győri István	Móroc István	Szabó Lajos Gyula	Turó János
Bóday Dénes	Hegedűs Ferenc	Móroc Sándor	Szabó Zsigmond	Vida József
Czilling József	Karsay József	Nagy József	Szathmáry István	Vöröss Sándor
Csonak József	Kecskés Zsigmond	Nagy Vince	Szekeres Károly	Burecz József
Csukás Zsigmond	Kelemen Lajos	Németh Imre	Tassy Lajos	Csonak János
Dékány István	Keresztes István	Jellinek Miklós	Tálos Lajos	közüvitézek
Dvornicsek Lajos őrmester			Németh József tizedes	
Áldás emléküön!				

36. ábra: A KRIE pecsétje

TUTUSKÓ ÁGNES:

**AZ 1914-ES KÁRPÁTALJAI OROSZ BETÖRÉS LEHOCZKY
TIVADAR „A VILÁGHÁBORÚNK” CÍMŰ KÉZIRATA ALAPJÁN**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola

Témavezető: Botlik József

A 19-20. század ismert kárpátaljai történészének, Lehoczky Tivadar egyik legjelentősebb „A világháborúnk” című kézirata a négykötetes A szerző napló formájában mutatja be az első világháború alatti történeteket. Ám nem csupán a hadműveletek leírásáról van szó. Ennél sokkal szélesebb látókörű tájékoztatást nyújt a témában érdeklődő történészek, olvasók számára. Mint, ahogyan a kézirat címe is mutatja nem csak a kárpátaljai helyzet leírását tűzte ki céljául a szerző. A világpolitikai eseményekről is bő információt találunk benne. Lehoczky Tivadar már kéziratának első oldalain ismerteti a cár célját, miszerint egyesíteni akarja a szlávokat Oroszország vezetése alatt.³ Tervének megvalósításához a helyi zsidóságot is meg akarta nyerni. Lehoczky szerint az orosz kormány minden áron arra akarta rábírni őket, hogy a háború mellett álljanak ki. De a zsidók nem akartak engedelmessé válni a cár akaratának és sóvárogva várták a monarchia csapatainak bevonulását. Az első orosz betörés 1914. szeptember 24. és október 22. közötti időszakra esett. Az Alekszej Bruszilov tábornok vezette cári csapatok az Uzsoki, a Vereckei és a Tatár hágón, valamint több kisebb szoroson törtek be Kárpátok aljára. Az 1914 őszen a magyar Alföld felé irányuló orosz betörés híre még a kormányzati köröket is nyugtalanította. Ezt bizonyítja a külügyminiszternek a vezérkari főnökhöz intézett szeptember 22-i átírat, amelyben arról érdeklődött, hogy mikor kell az oroszoknak Budapestre vagy Bécsbe való előrenyomulására számítani, mert a városok kiürítéséhez körülbelül 14 nap szükséges. Az Uzsoki hágó elleni támadással egy időben az oroszok elindultak a többi kárpátaljai hágó felé is.⁵ A Kárpátok átjárói közül hadműveleti szempontból az Uzsoki hágó volt a legfontosabb, mert a rajta átjutott orosz erők az Osztrák-Magyar Monarchia második hadseregének oldalát és hátát is közvetlen veszélyeztették.⁶

Az első orosz betörés óriási pánikot idézett elő az érintett vármegyék területén. Ung vármegye és a város lakosainak egy része az ország belső területeire menekült. Lehoczky Tivadar a kézirat első kötetében megemlíti, hogy a pánik szinte ok nélkül tört ki Ungváron. „Megmozdult az embertömeg anélkül, hogy tudta volna miért. Rohant mindenki, mert a szomszédja is ment.”⁷ 1914. szeptember 25-én Ung vármegye főispánja, Sztáray Gábor

¹ LEHOCZKY, 1995. 7. old.

² В.І. Ілько. Перша світова війна очима Тиводара Легоцького. Тези народознавчої науково.практичної конференції, присвяченої 160.річчю від дня народження Тиводара Легоцького. 26-27 жовтня 1990. м. Мукачево. 8. old.

³ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban KTÁL): Fond (továbbiakban F.). 1555, opis (továbbiakban op.) 2, odinica zberezsennya (továbbiakban: od. zb). 41. 2 old.

⁴ BOTLIK, 2000. 131. old

⁵ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 41. 50. old.

⁶ A világháború. 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiadja a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár 6. kötet. 51. old.

⁷ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 41. 199. old.

kihirdette a nagybereznai főszolgabíró táviratát, amelyben az állt, hogy nincs baj. Ez megnyugvást idézett elő vármegye szerte. A korabeli helyi sajtó is ok nélküli menekülésről számolt be: „Az embereket elfogta az oktan rémület, menekültek csak azért, mert látták, hogy mások is menekülnek.”⁸ Munkácson sem volt külön a helyzet. Ott a tehetősebb, főleg zsidó családok kezdtek el csomagolni. Október 1-ét Beregszász rémnapjaként említi, ugyanis aznap elterjedt a hír, miszerint Munkács lángokban áll. Az álhír következtében Beregszászon pánikszerű riadalom keletkezett, s mindenki menekülni kezdett. Lehoczky mindvégig bizakodott és reménykedett. Így fogalmazott: „bízunk a jó Istenben s a vezetőinkben, kiknek bizonyára fő érdekük, s törekvésük a hazánk, országunk, birodalmunk jóléte, s boldogulása.”⁹ Úgy vélte, hogy a határszéli csatározások kisebb jelentőségűek. Szerinte semmi ok nem volt az aggodalomra, ugyanis a határnál és az ország belsejében elegendő csapatokkal rendelkeztek. A város ügyvédei sorra hagyták el irodáikat, a tanár és tanító az iskolát, a kereskedő a boltját, az iparos a műhelyét. Még a papok is elmenekültek, így a közbejött temetéseket a református kántor végezte. Csak a rabbi volt annyira higgadt, hogy helyén maradt, sőt bizalmasabb híveit is rávette a maradásra. Lehoczky megkérdezett néhány embert arról, hogy miért menekülnek el ilyen gyorsan. A válaszadók többsége a félelemre hivatkozott. Lehoczky szerint az elmenekült emberek gyávák voltak és megfélemedtek a közérdekről. Ám megjegyezte, hogy az igazlelkű és komoly hazafiak itt is kiváltak az átlagos embertömegből: a főispán és alispán is néhány képviselőivel helyén maradt, s kellően intézkedett. Feleségével együtt ők sem hagyták el lakóhelyüket, családjuk utazott el Budapestre a betörések idején. Az igazolványok kiadásának korlátozására utasította Bereg vármegye főispánja az illetékes hatóságokat.¹⁰

A történetíró mind a magyar, mind a külföldi sajtót is figyelemmel kísérte. Tehát friss információkkal rendelkezett a monográfiája megírása idején. Az orosz betörés céljának meghatározásakor a Magyar Hírlap 1914. szeptember 28-i számát idézi, miszerint az orosz betörésnek két célja van. Az első, hogy az Erdős Kárpátok átjáróinak birtokbavétele által biztosítsák a Premysl felé nyomuló orosz sereg baloldalát. A másik pedig az, hogy a rengeteg számban lévő és az orosz főhadisereg kerületében úgy szólván tehetetlen orosz lovasság számára új működési területet nyissanak, ahol azt foglalkoztatják.¹¹

1914 októberének első napjaiban megindult az osztrák-magyar csapatok ellentámadása a hágók visszaszerzésére. Különösen az Uzsoki hágónál és Máramarosszigetnél folytak elkeseredett harcok. Uzsoknál József főherceg csapatai arattak győzelmet. Siánkinál is súlyos csapást mértek az orosz csapatokra. Vitéz Dombory József¹² beszámolója szerint az oroszok célja az volt, hogy akár a legnagyobb áldozatok árán is áttörjenek a Kárpátok gerincén, a Duklai és az Uzsoki hágókon keresztül kijussanak az Alföldre. Október 6-án Hosszúmezőnél az osztrák-magyar haderő visszaszorította a cári csapatokat. Lehoczky szerint ezzel a cári haderő Magyarország területére való betörése kudarccal zárult.¹³

⁸Határszéli Újság. 1914. október 5. 40.szám. VII. évf. 1. old.

⁹ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 41. 179. old.

¹⁰ Uo. 196. old.

¹¹ Uo. 187. old.

¹² Vitéz Doromb Józsefet a budapesti hadapródiskola elvégzése után 1902. augusztus 18-án avatták hadapród tiszthelyettesé. 1911-től a világháború kitöréséig a Kőszegen állomásozó III. zászlóalj segédítisztje volt, és ebben a beosztásban vonult a zászlóalj a harctérre. 1915 augusztusában első ezredsegédtiszt lett. 1918 végén nyugalomba vonult. Ezt követően hadtörténelmi írói munkássággal foglalkozott.

¹³ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 42. 12. old.

Az orosz betörés ideje alatt a pénzüintézetek és magánbankok is zárva voltak. Az általánossá vált pánikszzerű ijedelmet a megye vezetői próbálták csillapítani. A hatóság részéről Buttkay Ferenc főispán és Gulácsy István alispán minden elkövettek a pozitív közhangulat fenntartásának érdekében. Az urak elindultak Szolyva irányába, hogy meggyőződjenek a Polena környéki harcok állapotáról. Visszatérvén, tudatták a lakossággal, hogy a harc győzelemmel végződött, az ellenséget sikerült viaszorítani Alsóverecke felé.¹⁴ Lehoczky születésének 85. évfordulóján (október 5.) a következő bejegyzést írta: „Ma van születésem 85. évfordulója. Hála Istennek jó erővel és nyugalommal folytatom családi és magán ügyeimet. Vidám kedéllyel és jó hangulattal telik életem kedves és hűséges nőm körében. Akinek ragaszkodása és szeretete hozzám páratlan a mostani anyagi világban. A minapi közzavarban említettem, hogy jó lenne, ha egy időre Budapestre menne gyermekeinkhez. Ám ajánlatomról hallani sem akar, sőt könnyezve bejelenti, hogy itt marad velem. Együtt maradtunk tehát, s örülünk annak, hogy érintetlenül megéltük minden legkisebb baj nélkül. Munkácson már meglehetősen elült a nyugtalanság és a zaj.”¹⁵

Az átvonuló katonaság nagy károkat okozott a helybeli lakosságnak. az ellenséges betörés következtében történt károk megállapítását. A károk felbecsülése érdekében Sztáray Gábor,¹⁶ Ung vármegye főispánja bizottságot hozott létre, melynek tagjai voltak a földművelésügyi minisztérium megbízottjai, valamint az illetékes járási tisztviselők.¹⁷ Az első orosz betörést követően az orosz katonák közül többen kisebb csoportokba verődve elbolyongtak az ország különböző területeire. A kéziratból tudjuk, hogy október elején Debrecen közelében a földművelők hat lovas kozákot fogtak el, akik ellenállás nélkül megadták magukat. Bereg vármegyében is találtak ilyen bolyongókat, akiket hadi fogolyként letartóztattak.

Lehoczky több helyen említést tesz a vidékre jellemző uzsorarendszerről, s annak hasznélvezőiről. A történetíró szerint a helyi lakosság életszínvonalának romlását a spekulációk és uzsoráskodások okozták. Panaszkodik a megyében jellemző magas élelmiszer árak miatt. Ám megjegyzi, hogy a kormány erélyesen fellépett az ügy orvoslása érdekében. Például egy Izrael nevezetű munkácsi lakos uzsoráskodásért 3 napi elzárást és 100 korona pénzbüntetést kapott. Weisz Bernát kenyérárusítót visszaélés miatt 200 korona kifizetésére kötelezték. Molnár Mihály hentest pedig 400 korona bírság kifizetésére kötelezték, mivel romlott kolbászt árusított a katonaságnak.¹⁸ Az Ungvári Közlöny 1914. decemberi számában a következőképp ír a kialakult a helyzetről: „Ma már nemcsak az élelmiszeruzsora határán vagyunk, hanem egyenesen benne vagyunk a legvadabb élelmiszeruzsorában”.¹⁹ A magas árak ellen a lakosság egyre inkább tiltakozott. A Határszéli Újság beszámol egy kocsmáros esetéről, akinek egész berendezését tették tönkre, mert egy üveg sörét majdnem háromszoros árat kért.²⁰ A nagybereznai főszolgabíró is megjegyzi a főispánhoz írott levelében, hogy a járása területén folyó hadműveletek oly nagy drágaságot idéztek elő a legfontosabb élelmi cikkeknel, amelyet a lakosság nem bír elviselni.²¹

1914 szeptember elejétől rengeteg galíciai jelent meg az északkeleti megyékben. Megindult a menekülő lakosság és hosszú, siralmas karavánok özönlötték el csakhamar

¹⁴ Uo. 6. old.

¹⁵ Uo. 8. old.

¹⁶ Gróf Sztáray Gábor – Ung vármegye főispánja. 1866. március 12-én született az Ung megyei Tarnán. A közigazgatási pályára 1888-ban lépett.

¹⁷ KTÁL: F. 4., op., 2., od. zber. 803. 29. old.

¹⁸ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 41. 70. old.

¹⁹ Ungvári Közlöny. 1914. december 10. 50. szám. 36. évf.1. old.

²⁰ Az élelmiszer uzsorások. In. Határszéli Újság. 1914. október 19.

²¹ KTÁL: F. 4., op.1., od. zber.693. 83. old.

egész Kárpátalját. A galíciai menekültekben Lehoczky felbérelt kémeket vélt felfedezni. Szerinte erélyesebb felügyelet alá kellene őket venni, s haza toloncolni. A galíciaiak Munkács utcáin lézengve várták Kelet-Galícia felszabadítását. A történetíró ironikusan megjegyezte, hogy „nemcsak ők, hanem mi is”. A városi hatóság kötelezte a menekülteket, hogy 24 óra leforgása alatt kötelesek elhagyni a várost, különben katonai szigort fognak alkalmazni. A helyi vagyonosabb zsidók pénzzel segítettek azon galíciaiakat, akik anyagi problémákra hivatkozva nem akartak haza indulni. Lehoczky helyeselte a helyi zsidók „segítőkészségét”. Később is érkeztek még zsidó és keresztény menekültek a városba, de azonnal tovább indultak az ország belső területeinek irányába.²²

A magyar közvélemény a máramarosi skizma perek óta volt bizalmatlan a ruténnel szemben. A világháború alatt az országban elterjedt az a téveszme, miszerint a rutén nép szövetkezett a cári Oroszországgal.. Lehoczky beszámol arról a hírről miszerint a városi területi parancsnokság rögtönítélő bíróság eljárása alá vezették azon hazaárulás bűne miatt elfogott rutén lakosokat, akik már a híres máramarosi skizma perben is szerepeltek. A vád szerint politikai és vallási irányban izgatták és bujtogatták a helyi lakosságot, valamint összeköttetésben álltak az ellenséggel. Egyesek már a halálos ítéletük végrehajtásáról, és a várban történt felakasztásukról beszéltek. Valamint megemlíti a Máramaros vármegyében lévő, Toronya községből származó 23 rutén lázítót ügyét, akiket szintén munkácsi várba vittek, s hadi törvények elé állították. Lehoczky szerint az északkeleti vármegyékben bekövetkező orosz invázióban nagy szerepe volt Bobrinszky grófnak. A pravoszláv agitátor személye már a máramarosi skizma perek idején is ismert volt, ahová tanúként is beidézték. A magyar történetírás megítélése szerint Bobrinszkynek és a vezetése alatt álló Orosz-Galíciai Egyesületnek igenis voltak politikai céljai. Rátz Kálmán a „A pánszlávizmus című művében leírja, hogy a magyarországi rutének azért érdekelték Bobrinszkyt, mert azt remélte, hogy azok vallásilag és területileg is egyesülni fognak orosz testvéreikkel.”²³ Az első világháború idején Bobrinszky azt gondolta, hogy a magyarországi rutének hazaellenes érzelműek és az első orosz csapatok megjelenése után elárulják hazájukat. Ám ismeretes, hogy a gróf elképzelései nem váltak valóra. Lehoczky szerint egy tapasztalattal okosabb lett.²⁴

A történetíró külön részben ír az északkelet vármegyékben élő ruténekről. Pontosabban arról, hogy miképp viselkedtek az orosz betörések idején. Ezzel kapcsolatban eltérő véleményekről ír Lehoczky. Voltak, akik azt állították, hogy a ruszinok alattomosan, elfojtott érzelmekkel várták az oroszok érkezését. Olyan ruszinokról is beszéltek, akik a pápa helyett a cárt akarták látni visszaállított óhitük élén. Ám akadtak olyanok is, akik kételkedve fogadták az orosz katonák jobb jövővel kecsegtető nyilatkozatait. Lehoczky szerint a rutének inkább elhúzódtak az oroszoktól, s nem keresték velük a kapcsolatot. A helyi papokat a legkisebb gyanú sem terhelheti. Erre bizonyítékot nem talált sem a rendőrség, sem pedig a detektívek.²⁵

Az első orosz betörés után, 1914. október 25-én Ferenc József levélben fordult Tisza Istvánhoz, amelyben megemlékezvén az ellenséges betöréstől szenvedett északkeleti vidék lakosságáról, utasítja a kormányt, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a rend helyreállítása érdekében. A királyi leirat így szól: „Kedves gróf Tisza! A monarchia összes népeit olyan nagy erőfeszítésekre hívó háború a Magyar Szent Korona területét sem kímélte meg. Szlavóniának és Északkelet-Magyarországnak egyes vidékei ki voltak téve az immár győzelmesen kivert ellenséges betörés pusztításainak. A reájuk zúdult szenvedés szívemet fájdalommal töltötte el. Atyai részvétem fordul hű alattvalóim felé, akiknek

²²KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 41. 128. old.

²³ Rátz Kálmán. A pánszlávizmus története. Bp, 1941. 281. old.

²⁴ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 42. 14. old.

²⁵Uo. 85. old.

személy és vagyona annyi veszélynek volt kitéve, és gazdasági egzisztenciája ilyen érzékeny kárt szenvedett. Bizalommal várom tőlük, hogy hazafiúi áldozatokra kész lelkierejükkel viselik el a rájuk mért megpróbáltatásokat, s nem veszítve el bizalmukat a jobb és biztosabb jövőbe, tette kész férfiassággal fognak az újjáépítés nagy munkájában részt venni. Utasítom a kormányomat, hogy a háború által közvetlenül sújtott vidékek sorsát különös gondoskodás tárgyává tegye, s az erre hivatott helyi tényezők bevonásával tegye meg mindenekelőtt a fenyegető inség elhárítására szükséges lépéseket. Biztosítom e vidék lakosságát, hogy számíthat további messzemenő gondoskodásomra, s bizton remélem, hogy mielőbb kiköszörülheti a jólétét ért súlyos csorbát, s újra megvetheti boldogulásának és kulturális életének biztos gazdasági alapjait.”²⁶ A király ezen gondoskodó szavait Lehoczky biztatásként tekinti.²⁷

Ismeretes, hogy a miniszterelnök nem elégedett meg a főispáni jelentésekkel, személyes tapasztalatok alapján akart következtetéseket levonni. Tisza István 1914. október 23–28. között járta be a vidéket. A miniszterelnök utazásának célja az volt, hogy felmérje a betörés anyagi és belpolitikai (főként nemzetiségi- és egyházpolitikai) következményeit, illetve a helyi katonai viszonyok feltérképezése és ellenőrzése. Lehoczky is megemlíti Tisza István körútját kéziratában.²⁸ A miniszterelnök hazatérve felvidéki körútjáról hosszabb levelet intézett az eperjesi és munkácsi görög katolikus püspökséghez. A kormányfő elismerésben részesítette az eperjesi és munkácsi görög katolikus egyházmegye hazafias papságát, akik az egyik legfőbb akadályai voltak annak, hogy az orosz hadsereg sikereket érjen el. Tisza azt is megemlítette, hogy ő soha nem hitt a lelkesi kar ruszofil érzelmeiben. Tisza István úgy vélte, hogy az orosz betörés ideje alatt tanúsított magatartásuk alapján a magyar közvéleménynek nincs joga kételkedni a papság hazafiasságában. A miniszterelnök egy kísérőlevelet is intézett Novák István és Papp Antal görög katolikus püspökökhöz, a nyilvánosságnak szánt levelén kívül. Ebben felhívja a figyelmet arra, hogy a moszkovitizmus kulturális törekvéseinek megakadályozása a lelkesi kar hazafias és egyházi kötelessége is. A miniszterelnök az orosz betörésnek politikai célt is tulajdonított, amivel kapcsolatban így fogalmazott: „A tulajdon elleni bűncselekmények az illető lakosság szellemi és erkölcsi hátramaradottságának szomorú jelei, de semmiféle mélyre ható politikai jelentőséggel, vagy hazaáruló jelleggel nem bírnak.”²⁹ A személyes tapasztalatok alapján a miniszterelnök megerősítve érezte magát abban a hitében, hogy a rutén nép mindvégig hűséges volt a magyar államhoz. 1914. november 12-én a miniszterelnök bizalmas levélben értesíti gróf Sztáray Gábor Ung vármegye főispánját, hogy az orosz hadvezetőség megkísérelte egy olyan proklamáció terjesztését a nemzetiségi katonák között, amelyben hűtlenségre szólították fel őket. Tisza a proklamáció terjesztésének megakadályozására kérte a főispánt.³⁰ A *Felhívás a szlávokhoz* című nyomtatvány a monarchia szláv elemeit Oroszország melletti állásfoglalásra szólította fel, és jutalmul szabadságot ígért nekik.³¹ Az oroszok pópákat is hoztak magukkal a betöréskor, akik szidalmazták a rutén papokat és a görög katolikus vallást. Azt hirdették, hogy a rutén papok csak élösködnek a népen és kiszipolyozzák őket. Ezzel ellentétben a pravoszláv vallás az igazak hite, amely gyakorlásához a népnek nem kell semmit fizetniük. Felszólították őket, hogy térjenek az igaz orosz vallásra, és térdeljenek le előttük. A rutének többségben ragaszkodtak görög katolikus vallásukhoz.

²⁶ A király szövege, Máramaros (Máramarossziget), 1. évf. 72. szám, 1914. november 1., 2. old.

²⁷ Uo. 66. old.

²⁸ KTÁL: F. 1555, op. 2, od. zb. 42. 60. old.

²⁹ A miniszterelnök az orosz betörésről, Máramaros (Máramarossziget), 1. évf. 73. szám, 1914. november 8. 1. old.

³⁰ KTÁL: F. 4., op., 1., od. zber. 691. 71. old.

³¹ KTÁL: Fond 4., op., 1., od. zber. 691. 70. old.

A cári hadsereg második támadása november 17-én kezdődött, az Uzsoki hágón keresztül, így Ung vármegye északi peremének településeit érintette.³²A fő csapás ekkor a szomszédos Zemplén vármegyét érte. A helyi sajtó híradásaiból tudjuk, hogy a második orosz betörést a helyi lakosság mondhatni nyugodtabban fogadta, mint az elsőt. Ezúttal költözködések és menekülések csak Ungváron fordultak elő.³³ Lehoczky Tivadar is megemlíti kézirátának második kötetében, hogy november végére a közhangulat általában nyugodtabb volt a megyében. Ám a különféle csoportosulások és zúgolódások a zsidók részéről most is jellemző voltak. A magyar csapatok három hétig tartó véres harcok befejezése után, báró Szurmay Sándor altábornagy vezetésével december 9-én kiszorították az országból az ellenséges erőket. Ahogyan már fentebb említettem sokan már az első orosz betöréskor az ország belső területeinek irányába menekültek. Blasovszky Miklós, a nagybereznai járás főszolgabírója a következőt írja jelentésében: „legfőképpen az izraelita lakosság sietett elvonulni az ellenség elől, annál is inkább, mert a Galíciából ide özönlő izraelita menekülők azt valósággal magukkal ragadták”.³⁴

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a kézirat széles látókörű, sajátos tájékoztatást ad az 1914-es kárpáti orosz betörésről. A témában érdeklődő történészeknek mindenképp érdemes felhasználni Lehoczky Tivadar „A világháborúnk” című kézirátát. A jövőben hasznos lenne ukránra lefordítva kiadni a kézirátát.

Bibliográfia

1. A világháború. 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. Szerk. és kiadja a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár 6. kötet.
2. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban KTÁL): Fond (továbbiakban F.). 1555, opisz (továbbiakban op.) 2, odinica zberezennya (továbbiakban: od. zb). 41, 42.
3. KTÁL: F. 4., op., 1., od. zber. 691.
4. KTÁL: F. 4., op.1., od. zber.693.
5. KTÁL: Fond 4., op., 1., od. zber. 736.
6. KTÁL: F. 4., op., 2., od. zber. 803.
7. KTÁL: 5. F, op. 1., od. zber. 3202.
8. A király szózata, Máramaros (Máramarossziget), 1. évf. 72. szám, 1914. november 1., 2. old.
9. Határszéli Újság. 1914. október 5. 40.szám. VII. évf. 1. old.
10. Az élelmiszer uzsorások. In. Határszéli Újság. 1914. október 19.
11. Ungvári Közlöny. 1914. december 10. 50. szám. 36. évf.1. old.
12. A miniszterelnök az orosz betörésről. In. Máramaros (Máramarossziget), 1. évf. 73. szám, 1914. november 8.
13. BOTLIK, 2000: BOTLIK József: Egestas Subcarpathica. Adalékok Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000
14. DE SGARDELLI, 1941: NYÁRI Iván: Kárpátalja hűséges népe a hadtörténelem tükrében, In: DE SGARDELLI Caesar (szerk.): A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914–1918, Budapest, 1941.
15. LEHOCZKY, 1995: Lehoczky Tivadar, Bereg vármegye. Válogatás Lehoczky Tivadar írásai. Ungvár: Grazsda Kft – KMKSZ, 1995.

³² NYÁRI Iván: Kárpátalja hűséges népe a hadtörténelem tükrében, In: DE SGARDELLI Caesar (szerk.): A Felvidék és Kárpátalja hadtörténete 1914–1918, Budapest, 1941. 57. old.

³³ KTÁL: 5. F, op. 1., od. zber. 3202. 42.old.

³⁴ KTÁL: Fond 4., op., 1., od. zber. 736.

16. RÁTZ, 1941: Rátz Kálmán. A pánszlávizmus története. Budapest, 1941.
17. В.І. Ілько. Перша світова війна очима Тиводара Легоцького. Тези народознавчої науково.практичної конференції, присвяченої 160.річчю від дня народження Тиводара Легоцького. 26-27 жовтня 1990. м. Мукачево.

VASS ÁGNES:

A KISEBBSÉGI NYELVEK HELYZETE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

1. Bevezetés

Az európai integráció folyamata elsősorban az egységes piac megteremtését célzó, gazdasági együttműködésen alapul. Az egységesülés azonban nem áll meg a gazdasági kérdéseknél, a spill over hatás a politikai együttműködés területén is egyértelműen érezhető. Az integráció mélyülésével számos politikai kérdésben kezdődött meg a tagállami együttműködés, ám vannak olyan kérdések, melyekbe a tagállamok nem szívesen engedik az uniós hatáskörök kiterjesztését. Az EU területén élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek helyzetének kérdése egy jellemzően ilyen terület. Ebben az összefüggésben maga az EU is csak nagyon óvatosan lép fel, hiszen ezt a kérdést a tagállamok belügyüknek tekintik, állami szuverenitásuk alá tartozó kérdésként kezelik, melybe nem nagyon engednek beleszólást. Uniós szintű kisebbségi jogi szabályozásról a mai napig nem beszélhetünk. A kisebbségi kérdés egyik specifikus részét jelenti a kisebbségi nyelvhasználat. A kisebbségi közösségek által beszélt nyelvek státuszának kérdése gazdasági, politikai és társadalmi relevanciája miatt ugyanis túllépi a „kisebbségek kérdését”, vagyis nem csak a kisebbségi szabályozásban jelenik meg. Számos uniós politikában közvetlenül vagy közvetetten jelen van a kisebbségi nyelvhasználat kérdése, melynek gazdasági vetülete is jelentős, így elengedhetetlen, hogy az ún. uniós nyelvpolitika foglalkozzon a kérdéssel. Maga az EU-s nyelvpolitika azonban kétélű: az egyik oldalon támogatja a többnyelvűséget, a másik oldalon azonban érdemben nem tud mit kezdeni a kisebbségi nyelvhasználat kérdésével, mely nem csak önmagában, hanem a többnyelvűség támogatása szempontjából is jelentős kérdés. Az unió e területen tapasztalható tehetetlensége, illetve marginális viszonyulása azonban nem készíti ugyanilyen mozdulatlanosságra a kérdésben közvetlenül érintett kisebbségi közösségeket. Számos olyan alulról jövő kezdeményezés bontakozik ki napjainkban, melyek aktivitásukkal rávilágítanak a kisebbségi nyelvhasználat dominanciájára, az elért eredményeik pedig az uniós nézőpontról, a tagállami hozzáálláson is jelentősen módosíthatnak.

2. Európa nyelvi sokszínűsége

Az Európai Unióban jelenleg¹ huszonhárom hivatalos és munkanyelvet különböztetünk meg. A nem hivatalos státusszal rendelkező beszélt nyelvek száma azonban ennél jóval magasabb. A tizenkét tagú Európai Unióban az ún. kisebbségi nyelvek száma negyvennyolc volt. A 2004-es és a 2007-es bővítéssel ez a szám megduplázódott. Míg a 2004-es uniós bővítés előtt a „rég” tagállamok közül csupán Spanyolország volt az egyetlen olyan állam, ahol a kisebbségi nyelveket beszélők száma a lakosság 10%-át tette ki, addig az újonnan csatlakozó közép- és kelet-európai országoknál több esetben is magasabb ez az arány.² Hogy csak néhány példát említsünk: a kisebbségi nyelveket beszélők aránya az utolsó népszámlálási adatok szerint Lettországból 38%,³ Litvániában 16%,⁴ Észtországban 31%,⁵ Szlovákiában kb.

¹ A tanulmány 2013 januárjában íródott.

² Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az újonnan csatlakozó országok esetében alacsonyabb a lakosság száma, mint a korábban csatlakozó országokban.

³ Lettország Statisztikai Hivatalának adatai szerint. Forrás: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp>

⁴ Litván Statisztikai Hivatal adatai szerint. Forrás: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectVarVal/saveselections.asp>

⁵ Észt Statisztikai Hivatal adatai szerint. Forrás: <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/Saveshow.asp>

10%,⁶ Bulgáriában 16,1%.⁷ Az utóbbi két bővítés után az EU területén beszélt kisebbségi nyelvek száma több mint 90-re tehető. A „legnagyobb” kisebbségi nyelv az orosz, kb. 1,2 millióan beszélik anyanyelveként ezt a nyelvet Európában. Közülük legtöbben a balti országokban élnek, közel felük Lettországbán. Az orosz után a leginkább elterjedt kisebbségi nyelv a magyar és a román nyelv. A magyar nyelv kb. 460 ezer ember anyanyelve Szlovákiában és több mint 1,2 millióan beszélik Romániában. A roma kisebbség nyelvhasználatát tekintve az ide vonatkozó hivatalos adatok csak reprezentatívak – ezek szerint a 2004-ben csatlakozott államokban 300 ezerre tehető a roma kisebbség száma, ebből 200 ezren beszélik a román nyelvet. A becsült adatok szerint azonban a roma kisebbség száma ennél lényegesen magasabb, a román nyelvet beszélők száma elérheti a félmilliót is.⁸

A keleti bővítés után tehát jelentősen megnőtt azoknak a közösségeknek a száma, akik nem az adott ország hivatalos nyelvét beszélik. Ez a tény önmagában nem jelent problémát, a kérdés a miatt válik komplexé, hogy ezek a nyelvek országonként eltérő státuszt kaptak. Uniós viszonylatban két nagyobb törésvonal figyelhető meg a kisebbségi nyelveket beszélő közösségek fejlődése és jelenlegi státusza között, melyek miatt az egységes uniós nyelvpolitika megteremtése komoly kihívásoknak van kitéve. Az egyik fő különbség abban rejlik, hogy míg a nyugat-európai államokban élő kisebbségi nyelvet beszélő közösségek évszázadokon át együtt fejlődtek a többségi nemzettel egy államon belül, addig a közép-európai kisebbségi közösségek a 20. századi történelmi események által kerültek kisebbségi létbe. A másik nagy különbség pedig az, hogy az újonnan csatlakozó államok közül többen rövid idejű önálló államisággal rendelkeznek, így a kisebbségi nyelvhasználat szabályozására az ebből fakadó nacionalista törekvések is rányomják bélyegüket.

A Mercator adatai szerint az Európai Unió összlakosságából kb. 55 millió ember beszél anyanyelveként olyan nyelvet, mely regionális vagy kisebbségi nyelv⁹ státuszában van. Más adatok szerint 46 millió ember beszél kisebbségi vagy regionális nyelveket, melyek száma több mint kilencven. A 2004-ben csatlakozott országokban kb. 10 millió olyan ember él, akinek anyanyelve hazájában nem hivatalos nyelv.¹⁰

3. Kisebbségek nyelvi jogai vagy kisebbségi nyelvek jogai?

A nyelvhasználat joga az utóbbi évtizedekben alapjogi jelleget nyert, aminek köszönhetően az emberi jogok szerves részét képezik. A második világháború előtt a nyelvhasználat joga az emberi jogok „Csipkerózsikája” volt,¹¹ majd a háború után a nyelvi jogokat védő nemzetközi dokumentumok által univerzálissá vált. Ennek köszönhetően a nyelvi jogok védelme nem a részes államok belügye csupán, hanem nemzetközi jogi felelősség is egyben, még akkor is, ha ezt napjainkban nem egyszerű érvényre juttatni. Ehhez azonban az államok politikai akarására is szükség volt, aminek kialakulására a kilencvenes évekig várni kellett. A folyamat azonban a mai napig nem fejeződött be, amit az európai uniós államok kérdéshez való viszonyulása is igazol.

A kisebbségi nyelvhasználat jogi szabályozásának kérdése uniós viszonylatban egy sokkal összetettebb kérdés. Ennek két fő oka is van. Az egyik, hogy az Európai Unió nem vett

⁶ Szlovák Statisztikai Hivatal adatai szerint. Forrás: <http://portal.statistics.sk/files/tab-10.pdf>

⁷ Bolgár Statisztikai Hivatal adatai szerint. Forrás:

http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf

⁸ Presence of Regional and Minority Language Groups in the European Union's new Member States. Final Report. Euromosaic, European Commission, 1996.

⁹ A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája alapján ide tartozó nyelvekről van szó.

¹⁰ Lanstyák István. Az Európai Unió és a Szlovákiában beszélt nyelvek. *Fórum Kisebbségkutató Intézet*. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00033/00019/pdf/szemle_2004_4_lanstyak.pdf, 2012. december.

¹¹ May, Stephen: *Language Rights: The Cinderella Human Right*. Journal of Human Rights, Taylor and Francis Group, 2011,

részt a kisebbségvédelem – és azon belül a kisebbségi nyelvhasználat – területén kibontakozó nemzetközi folyamatokban.¹² A másik ok ennél komplexebb, melyet e fejezet címe is szemléltetni próbál. A címben szereplő két kifejezés ugyanis nem ugyanazt jelenti, és a jelentésük közti különbség – még ha első ránézésre nem is így tűnik – óriási fontossággal bír, mely jól ábrázolja a tagállamok kérdéssel kapcsolatos felfogásának különbségeit is. A nyelvi kisebbség által beszélt nyelv és a többség (hivatalos) nyelve között alá-fölérendeltségi viszony jön létre, így a kisebbségi közösség nyelve alárendelt a többségi nyelvvel szemben. A kisebbségi nyelvek kapcsán azonban meg kell említeni, hogy nagyon ritka az a kisebbségi közösség, mely csupán a nyelve alapján különbözik a többségtől, vagyis amely tisztán nyelvi kisebbségnek tekinthető. Emiatt azonban, ha nyelvi kisebbségről beszélünk, akkor általában etnikai kisebbségekről van szó.¹³

Ebből kiindulva, ha az EU a kisebbségek, vagy a kisebbséghez tartozó személyek bármilyen jogát elismerné – pl. a nyelvi jogait – azzal magának a kisebbségi csoportnak a létét ismerné el. Ez azonban némely tagállam számára – jelenleg legalábbis – teljes mértékben elfogadhatatlan. Azzal azonban, hogy elismeri a kisebbségi nyelvek értékét illetve lépéseket tesz használatuk támogatására, még nem mondja ki, hogy ahhoz a kisebbségi nyelvhez kisebbségi közösség is tartozik. Ebben az értelemben a kisebbségi nyelvek támogatása leginkább a kulturális támogatások területén érhető tetten.¹⁴

3.1 Az EU szerződése és a nyelvhasználat kérdése

Annak ellenére, hogy mint láthatjuk, az EU maga nem vesz részt érdemben a nyelvi jogok és úgy általában a kisebbségi jogok nemzetközi védelmének jogi előkészítésében, az uniós dokumentumoknál is számos esetben közvetlenül vagy közvetetten is tetten érhetőek az ilyen jellegű törekvések. Mindezt annak ellenére is elmondhatjuk, hogy a tagállamok jelenleg széles körű önállósággal rendelkeznek nyelvpolitikájuk alakításában. Ezek a törekvések leginkább a diszkrimináció tilalmában, a nyelvek egyenlősége elvének hangsúlyozásában valamint a nemzeti identitás tiszteletben tartásában nyilvánul meg.

A Maastrichti Szerződés óta az EU külön figyelmet szentel a kulturális és azon belül a nyelvi sokszínűség tiszteletben tartásának, mivel a szerződés az elsődleges joganyag részévé teszi a nyelvi és kulturális sokszínűség védelmét.¹⁵ Az 1992-ben elfogadott Európai Unióról szóló Szerződés is kimondja, hogy az európai integrációnak nem az a célja, hogy a tagállamok „feloldódjanak” benne¹⁶, elveszítve saját identitásukat, hanem hogy épp a saját identitásuk megtartásával hozzanak létre egységet.¹⁷

Az 1999-ben hatályba lépő Amszterdami Szerződés 13. cikke – értelmében a Tanács „megfelelő intézkedéseket tehet a nem, faji vagy etnikai eredeten, valláson vagy más meggyőződésen (...) alapuló diszkrimináció elleni küzdelem érdekében.” A nyelvi alapú diszkrimináció annak ellenére nem kerül külön említésre, hogy több tagállamban éri diszkrimináció a kisebbségi nyelveket beszélő személyeket. Az Amszterdami Szerződés eme „nyelvi hézagját” a 2000-ben elfogadott Európai Unió Alapvető Jogok Chartája kívánta

¹² Maguk a tagállamok részt vettek ebben a folyamatban, de ez nem feltétlenül alapja az uniós szintű jogalkotásnak. A tagállamok ugyanis nagyon eltérően viszonyulnak a kérdéshez és nem egységes az ide vonatkozó nemzetközi kötelezettségvállalásuk sem.

¹³ Szépe György (2001): *Nyelvpolitika: múlt és jövő. Iskolakultúra* – könyvek 7, Molnár Nyomda és Kiadó, Pécs.

¹⁴ Vizi Balázs: *Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. MTA Kisebbségkutató Intézet. Forrás: http://www.mtaki.hu/docs/cd2/tanulmany/03_Vizi_Balazs_Az_EU_es_a_kisebbségi_nyelvek.htm. 2012 december.*

¹⁵ Treaty of Maastricht. Forrás: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>. 2012 december.

¹⁶ Shuibhne, Niamh (2001): *The European Union and Minority Language Rights. International Journal on Multicultural Societies*. Volume 3. No. 2. 61-78.

¹⁷ Treaty on European Union. Official Journal C 191, 1992.

kitölteni: azon kívül, hogy ez a dokumentum is kimondja, hogy „az Unió hozzájárul a közös értékek megőrzéséhez és továbbfejlesztéséhez, miközben tiszteletben tartja az európai népek kulturájának és hagyományainak sokféleségét, a tagállamok nemzeti identitását“, a 22. cikkben már külön kimondja a nyelvi sokszínűség tiszteletben tartását és a diszkrimináció tilalmát kiterjeszti a nyelvi diszkrimináció tilalmára is.¹⁸ A dolog „szépséghibája“ abban rejlett, hogy a Charta nem volt jogilag kötelező, vagyis a benne foglaltak betartatása sem történhetett automatikusan. Ezt azzal próbálták korrigálni, hogy a Charta szövegét a készülő Alkotmányszerződésbe kívánták integrálni.

Az Alkotmányszerződés végső tervezete nem tartalmazott külön a kisebbségi jogokra utaló cikkelyt, a Charta szövegének inkorporációját ugyanis elegendőnek tartották. Az akkori magyar miniszterelnök, Medgyessy Péter azonban javaslatot nyújtott be arra, hogy az EU értékeit felsorakoztató első és második cikkelybe foglalják bele a kisebbségi jogokat is. A javaslatnak köszönhetően a bevezető cikkelyeket kiegészítették a „kisebbségekhez tartozó személyek jogai“ kifejezéssel. A szerződés azonban így is hiányos maradt, annak ellenére is, hogy a 81. cikk kiszélesítette azokat a tényezőket, melyek alapján nem lehet az egyes személyeket hátrányosan megkülönböztetni, ezek között ugyanis nincs nevesítve a nyelvi alapon történő hátrányos megkülönböztetés.¹⁹ Az alkotmányozási folyamat végül a tagállami ellenállás miatt megtorpant, az unió megújításához szükséges folyamat azonban tovább folytatódott. Ez után került elfogadásra a Lisszaboni Szerződés, mely több területen is újítást hozott.

A Lisszaboni Szerződés azzal, hogy az uniós értékek közé sorolja a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak elismerését és tiszteletben tartását is, elsődleges uniós jogba emelte a kérdést, bár a kisebbség fogalmát nem definiálja. További jelentős fordulat, hogy bár az az alkotmányos törekvés, hogy az Alapjogi Chartát beépítsék a szerződés szövegébe, nem teljesült, önálló jogi dokumentumként ezt is jogi erőre emelte. Az Alapjogi Charta jogi erőre emelése lehetővé tette, hogy a koppenhágai kritériumok által is élesen jelentkező, kisebbségvédelem területén kibontakozó uniós kettős mérce is megszűnt ez által.²⁰ Az emberi jogok tekintetében óriási előrelépést jelent a szerződés, a nyelvhasználat tekintetében azonban a helyzet nem javult annyira, mint ahogy azt első ránézésre hinnénk. Bár az EU-nak támogatnia kell a diszkrimináció tilalmát, arra nincs felhatalmazva, hogy jogilag is fel tudjon lépni ellenük, így egy tagállamokat érintő egységes ellenőrző mechanizmus kiépítésére nem ad lehetőséget a kisebbségi nyelvhasználat területén (sem). Többek között ennek köszönhető, hogy a nemzetközi felháborítást kiváltó szlovák államnyelv - törvény is életben maradhatott.

4. Nyelvi rezsím

Az Európai Unió, mint nemzetközi szervezet a világ egyik legmegengedőbb nyelvi rezsímjével rendelkezik: jelenleg ugyanis 23 hivatalos és munkanyelve van: angol, bolgár, cseh, dán, észt, finn, francia, holland, görög, ír²¹, lengyel, litván, magyar, máltai, német, olasz, portugál, román, spanyol, svéd, szlovák és szlovén. Az egyes államokban hivatalos nyelvi státuszt élvező nyelvek már a Római Szerződés aláírásakor a közösségben is elismert nyelvekké váltak, mivel a dokumentum kikötötte, hogy a Szerződést minden tagállam nyelvére le kell fordítani. Az 1958-ban elfogadott 1/58/ECC rendelet voltaképpen lefektette

¹⁸ Az Európai Unió Alapjogi Chartája. (2007/C 303/01)

¹⁹ Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződés tervezete. Forrás: <http://european-convention.eu.int/docs/Treaty/00260000HU.pdf>. 2012. december.

²⁰ Treaty of Lisbon. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>. 2012. december

²¹ Az ír nyelv státusza különleges. Írországon belül nemzeti nyelvi státusszal rendelkezik, de mivel a lakosság közel 40%-a beszéli, így a kisebbségi nyelv jellegzetességeit is magán viseli. Kezdetben az EU nyelvi rezsímében szerződésnyelvként volt jelent, majd 2007-től az EU 23. hivatalos nyelve lett.

az unióban ma is használt nyelvi rezsimek alapjait. Ennek értelmében az uniós intézményeknek a jelenlegi 23 nyelv bármelyikén lehet írni és az intézmények ugyanezen nyelven fognak válaszolni, illetve az uniós rendeletek és dokumentumok valamennyi nyelven elérhetőek.

A Tanács 2005-ben engedélyezte, hogy az uniós szinten nem hivatalos, de valamely tagállam alkotmányában elismert, vagy törvényileg engedélyezett nyelveket az uniós intézményekben szintén használhassák. Ennek érdekében a tagállamoknak és az uniós intézményeknek megállapodást kell kötnie, illetve további feltétel, hogy a fordítás költségeit a tagállamnak kell fedezni. Ennek köszönhetően a spanyol állampolgárok katalánul, baszkul és galíciaiul is elküldhetik beadványaikat az uniós intézményekhez, miután a spanyol kormány 2005-ben ilyen jellegű megállapodást kötött. Ebben a kontextusban a hivatalosan megjelölt nyelvek tehát egyelőek, a gyakorlatban ez azonban nem így van. Vannak ugyanis nyelvek, melyek sokkal inkább előtérbe kerülnek a többi hivatalos nyelvhez képest. A leginkább használatos nyelv az angol, majd ezt követi a francia és kisebb mértékben a német. Erre jó példát szolgáltatnak a sajtótájékoztatók, melyeket általában csakis angol és francia nyelven tartanak. A másik szemléltető példa pedig az, hogy a 2004-ben csatlakozott országoknak a csatlakozás során minden dokumentumot csak angolul kellett benyújtaniuk.²²

4.1 Nyelvi státuszok

A nyelvi rezsimek tehát a nyelvi egyenlőség elvére épül. Ebben a tekintetben az egyenlőség valamennyi tagállamra kiterjed, azokon belül azonban nem minden nyelvi közösségre, hanem csakis azokra, melyek nyelve hivatalos státuszt kapott az országon belül. A nem hivatalos státuszt élvező kisebbségi vagy regionális nyelvekre ez az egyenlőség tehát nem terjed ki. De pontosan mely nyelvek tartoznak a regionális vagy kisebbségi nyelvek közé? A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájának definíciója szerint azok a nyelvek tartoznak ide, amelyeket valamely állam adott területén az állam olyan polgárai hagyományosan használnak, akik az állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak, és amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit. A kifejezésben használt első jelző tehát azokat a nyelveket jelöli, melyeket egy ország területén belül a lakosság jelentős része – akár többsége beszél. Ilyen pl. a német Dél-Tirolban vagy a magyar Romániában. A második jelző azokat a nyelveket jelöli, melyekre nem jellemző, hogy egy régió belül a lakosság többsége ezt a nyelvet beszélne. Ilyen kisebbségi nyelv például a magyarországi német vagy szlovák nyelv.

A nyelvi státuszok meghatározása azonban nem ér véget ott, hogy a nyelv hivatalos vagy nem hivatalos státusszal rendelkezik. Uniós tekintetben ennél sokkal tarkább a kép, ami a nyelvpolitika tekintetében egyáltalán nem elhanyagolható. A kisebbségi vagy regionális nyelveket az EU nyelvi rezsime – mint ahogy azt a fentiekben kifejtettük – nem hivatalos nyelveknek tekinti. A nem hivatalos nyelvek közé azonban nem minden regionálisan vagy kisebbségben beszélt nyelv tartozik. Erre pozitív példát azok a nyelvek adnak, melyek az egyik országban kisebbségi nyelvnek számítanak, de rendelkeznek anyaországgal, ahol ez a nyelv a hivatalos nyelv. Például a romániai magyarok ugyanúgy fordulhatnak az EU intézményeihez anyanyelvükön, annak ellenére, hogy Romániában a magyar nyelv nem rendelkezik hivatalos státusszal, de Magyarországon ez a hivatalos nyelv. Az ezeket a nyelveket beszélő kisebbségi közösségek szerencsés helyzetben vannak tehát. Az EU területén ugyanis élnek olyan nyelvi kisebbségek is, melyek rendelkeznek anyaországgal, de az nem tagja az Uniónak. Ide tartoznak például a balti államokban élő oroszok vagy a szlovákiai ukránok. A nem hivatalos nyelvek harmadik kategóriájába sorolhatjuk azokat a

²² Phillipson, Robert: English as threat or resource in continental Europe. In: Gardt, Andreas – Huppauf Berndt (eds.) (2004): Globalization and the future of German. Mouton de Gruyter, Berlin.

nyelveket, melyek uniós szinten kisebbségi illetve regionális nyelvnek számítanak, de az adott államban is hivatalos státusszal rendelkeznek. Ide tartozik az 1984 óta Luxemburgban hivatalossá vált luxemburgi nyelv. A nem hivatalos nyelvek egy jelentős részét alkotják azok a nyelvek, melyek uniós szinten ugyan nem rendelkeznek semmilyen „kiváltsággal”, ám a saját országuk jogilag elismeri létezésüket: pl. a Spanyolországban élő asztúriaiak vagy katalánok illetve a walesiek az Egyesült Királyságban. Meg kell említenünk azokat a nyelveket, melyeket a tagállamok is csak tolerálnak, de el nem ismernek. Ide tartoznak pl. a Franciaországban beszélt kisebbségi nyelvek, mint a breton vagy a katalán. A legrosszabb helyzetben azok a nyelvek vannak, melyek sem az uniós nyelvi rezsimben, sem a tagállamok nyelvpolitikájában nem kapnak semmilyen elismerést. Ide tartoznak a görögországi kisebbségek, mint pl. macedónok vagy a vlachok, de itt kell megemlíteni azokat a nyelveket is, melyek nem köthetőek konkrét területhez, régióhoz (pl. romani).

4.2 Nyelvpolitika a gyakorlatban

Az Európai Unió nyelvpolitikájának vizsgálatakor elengedhetetlen, hogy ne foglalkozzunk a tagállami nyelvpolitika gyakorlatával. Nem csak azért fontos ezek ismerete, mert a tagállami nyelvpolitikák milyensége befolyásolja az uniós nyelvpolitika alakulását, hanem azért is, mert az uniós nyelvpolitika fő vonalainak meghatározása egyfajta reakció a tagállami nyelvpolitikák intézkedéseire.

A tagállamok belső ügyüknek tekintik a nyelvpolitikát, kiváltképp azok az országok, melyek területén több kisebbségi nyelvet beszélő közösség él. Az Európai Unió érdemben nem tud beavatkozni ezekbe a döntésekbe, uniós szinten azonban hatás gyakorolhat az egyes kormányzatok nyelvhasználatot befolyásoló döntéseire.

Ha egy kicsit részletesebben megvizsgáljuk a tagállamok nyelvpolitikai gyakorlatát, könnyebben megértjük, miért is ilyen bonyolult és ellentmondásos az uniós nyelvpolitika és azon belül a kisebbségi nyelvhasználat kérdése. Konkrét adatok nincsenek, ám a becslések szerint ma az Európai Unió lakosságának közel 10%-a beszél regionális vagy kisebbségi nyelvet, melyek használata nem mindenhol biztosított. Ez a probléma azonban nem csak a közép-európai országok sajátossága. A kisebbségi jogok el nem ismerése és a kisebbségi nyelvek használatának elnyomása területén az egyik legnagyobb „zászlóvivő” Franciaország, mely a kisebbségi jogok garantálásában az egyik legelmaradottabb uniós ország. Ez többek között a franciák sajátos történelem és nemzetfelfogásukból eredeztethető. Annak ellenére van ez így, hogy az EU alapító tagjáról van szó és az ország területén számos olyan kisebbségi nyelvet használó közösség él, melyek nyelvét ma a kihalás fenyegeti. Számos megmozdulás és tüntetés kellett ahhoz, hogy a nyolcvanas évek végén változás történjen ezen a téren, ám a kisebbségi nyelvek oktatása valamint használatuk a közéletben, a médiában és a hivatalos életben még mindig korlátozott.²³ Hasonló a kérdéshez való hozzáállása Görögországnak is, mely egyetlen kisebbség létét sem ismeri el,²⁴ így többek között sem az itt élő arománok vagy vlachok, macedónok vagy bolgárok sem rendelkeznek semmilyen nyelvi joggal.²⁵

Pozitív példaként említhetjük Finnországot, ahol az alkotmány két hivatalos nyelvet ismer el: a finn mellett az ott élő svédok nyelve is megkapta ezt a státuszt. Az ország területén beszélt többi nyelvvel a finn jogrendszer sokáig nem foglalkozott, ám az 1999-ben módosított alkotmány elismeri a lappokat, mint őshonos népeket, valamint lehetővé teszi, hogy a lappokkal együtt a romák és más népcsoportok is fenntarthassák és fejleszthessék saját

²³ Louarn, Tangi: A regionális és kisebbségi nyelvek veszélyeztetett helyzete Franciaországban. In: Tabajdi Csaba (szerk): *Pro minoritate Europae / Az európai Kisebbségekért*, EU-Ground.

²⁴ Kivétel a mintegy háromszázezer török lakosság, de őket is, mint vallási kisebbségeket ismeri el.

²⁵ *Euromosaic* (1996) – The production and reproduction of the minority language groups in the European Union. European Commission, Luxembourg.

nyelvüket és kultúrájukat. A finn nyelvtörvény egyik különlegessége, hogy tulajdonképpen azt írja le, hogy kell értelmezni a kétnyelvűséget. Olyan kötelezettségeket ír elő a kétnyelvűség és a nyelvi egyenlőség megtartása érdekében, mely miatt az ország nyelvpolitikája „finn modellként” híressé is vált. A nyelvtörvény 35. paragrafusa például előírja, hogy a hivatalos személyeknek ápolniuk kell az állam nyelvi és kulturális örökségét és mind a két nyelv használatát támogatniuk kell. A lappok 2004-től regionális nyelvi autonómiával rendelkeznek, az ezt kimondó törvény például a hivatalnokok általános köteleességeként jelöli meg a lapp nyelv ismeretét illetve azt is, hogy munkájuk során a lapp nyelvet kell előnyben részesíteniük.²⁶

Ugyanígy pozitív példaként említhető Szlovénia, annak ellenére, hogy az ország önállóvá válásának folyamatában a szlovén nyelv volt az egyik legfontosabb kötőerő, melynek segítségével ez a volt Jugoszláviához tartozó állam meg tudta tartani önállóságát és el tudott indulni a függetlenné válás útján. Szlovénia esetében azonban a többségi nyelv „felsőbbrendűsége” nem manifesztálódott olyan mértékben, mint pl. Szlovákia esetében. A Szlovénia területén élő magyar és olasz kisebbség számára garantált (nyelvi) jogok szintén példa értékűek. Az 1991-es alkotmányában Szlovénia elismeri a magyar és az olasz kisebbség létezését és biztosítja a nyelvhasználat jogait is, mivel kimondja, hogy a magyar nyelv a Muravidéken, míg az olasz nyelv az olaszok és szlovének által vegyesen lakott területeken hivatalos nyelvek. Az így biztosított nyelvi jogokat szemléltetik a kétnyelvű feliratok és útjelzőtáblák, valamint érzékelhető a kétnyelvűség az oktatás és a hivatalos ügyintézés területén is.

Az uniós nyelvpolitika kisebbségi nyelvhasználati kérdésekhez való „hozzáállásának” érdekes részleteire világít rá Szlovákia példája. Az önálló Szlovákia megalakulása óta látható, hogy az általa gyakorolt nyelvpolitika két célt szolgált: egyrészt a szlovák nyelv dominanciájának biztosítását az élet valamennyi területén, másrészt pedig a nem szlovák nemzetiségűek többségi nemzetbe történő asszimilációjának elősegítését. Az önállóság első éveiben a Meciar vezette kormány a kirekesztő nyelvpolitikát²⁷ a nemzetépítés folyamatával „magyarázta”, azonban főleg az itt élő magyar kisebbség ellenük irányuló támadásként élte meg mindezt. Az 1995-ben elfogadott nyelvtörvény is ebben a szellemiségben született, amiért azonban az ország nagy árat fizetett. Szlovákia ugyanis többek között nyelvpolitikája miatt is, kimaradt a csatlakozási tárgyalások első köréből és nemzetközileg elszigetelődött. Az 1998-ban bekövetkező belpolitikai változásoknak köszönhetően Szlovákiával is megkezdődhetek a csatlakozási tárgyalások, ám a csatlakozás egyik feltétele volt a kisebbségi nyelvek használatának rendezése. Az 1999-ben elfogadott ún. Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény ezt a célt szolgálta, igaz, vitatott módon. A benne megfogalmazott rendelkezések ugyanis csak kis mértékben járultak hozzá a kisebbségi nyelvhasználat helyzetének javulásához.²⁸ A törvény elfogadása azonban elegendő volt ahhoz, hogy Szlovákia teljesíteni tudja a koppenhágai kritériumokat, és 2004-ben ő is tagjává vált az uniónak. Az uniós csatlakozás után öt évvel, a belpolitikai változások ismét fordulatot hoztak az országban, aminek egyik látható eredménye volt a nyelvtörvény ismételt módosítása – a kisebbségekre nézve negatív irányba. E módosítások értelmében nagy összegű pénzbüntetést róhattak ki arra, aki nem a törvényben foglaltak szerint használja a szlovák nyelvet. E módosítások nem csak az országban élő kisebbségek érdekeit sértették, hanem a nemzetközi megállapodásokkal és a Szlovákia által vállalt nemzetközi kötelezettségekkel is szembe ment.

²⁶ Ministry of Justice, Finland – Language Act. Forrás: <http://www.om.fi/20802.htm>. 2012 december

²⁷ A szlovák alkotmány is rögzítette a szlovák nyelv hivatalos államnyelvi státuszát. Az alkotmány ugyan lehetővé teszi a kisebbségi nyelvek használatát pl. az oktatásban vagy a hivatalos ügyek kapcsán, ám hozzá teszi, hogy a hivatalos ügyekben történő nyelvhasználatra külön törvények vonatkoznak.

²⁸ Daftary, Farimah, Grin, Francois (2003): Nation-building, ethnicity and language politics in transition countries. *European centre for Minority Issues*, Open Society Institute, Budapest, 33 – 67.

Az Európai Unió ebben az esetben nem lépett fel olyan határozottan, mint azt Szlovákia csatlakozása előtt tette. Többek között az EBESZ éles bírálatának, a nemzetközi kritikának és a belpolitikai alkuknak köszönhetően sikerült némileg módosítani a nyelvtörvényt. Ez a példa is mutatja, amit több szakember is kritikaként fogalmaz meg az unióval szemben, hogy míg a csatlakozás előtt fontos a kisebbségi jogok kérdésének rendezése, az adott állam csatlakozása után ez a kérdés háttérbe szorul, a kisebbségeket érintő ügyek, mint amilyen a nyelvhasználat is, a tagállamok belügyeivé „megy össze”, határozott fellépés az unió részéről nem tapasztalható.

4.3 Az Európai Parlament, mint a kisebbségvédelem bajnoka

Az európai uniós intézmények közül az Európai Parlament az, mely leginkább aktív a kisebbségi nyelvhasználat kérdésében. A kulturális sokszínűség az 1970-es években vált kiemelt kérdéssé az EU-n belül, ennek egyik manifesztációja volt a kisebbségi nyelvek melletti EP fellépés. Ennek eredményeként született meg 1981-ben az Arfé jelentés, mely preambulumban kimondja, hogy az EP „elkötelezett Európa népei közötti szorosabb egységmegteremtése és élő nyelveik megteremtése iránt, a sokszínűségre építve, hogy közös kulturális örökségüket gazdagítsák és tegyék sokszínűvé”. Az EP ebben a dokumentumban felkérte a tagállamokat, hogy tegyék lehetővé a regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatását, intenzívebben támogassák ezeket a nyelveket a kommunikáció és a média területén és tegyék lehetővé ezen nyelvek szabad közéleti használatát. Mindezeket túl a Bizottságot felkérte arra is, hogy a kisebbségi nyelvhasználatot hátrányosan érintő közösségi jogszabályokat vizsgálja felül.²⁹ Ezt követően jött létre a ma már nem működő Kevésbé Használt Nyelvek Európai Irodája,³⁰ melynek célja volt a kevésbé használt nyelvek promótálása. Ez azonban 2010-ben megszüntette tevékenységét. Két évvel az első Arfé jelentés után született meg a második Arfé-jelentés³¹, mely már arra kérte a Bizottságot, hogy ne csak közösségi, hanem tagállami szinten is vizsgálja meg azokat a jogszabályokat, melyek hátrányosan érinthetik a kisebbségi nyelvhasználatot. Az esetleges támadások kivédése miatt a jelentés hozzáteszi, hogy csak azoknak a tagállami jogszabályoknak a felülvizsgálatát kéri, melyek a közösségi jog belső jogba való átültetéséhez szükségesek.³²

Az 1987-ben megfogalmazott Kuipers-határozat³³ az egyik legbátrabb hangvételű határozat az EP részéről, melyben olyan kérdéseket is érint, mint a családnevek, közfeliratok és utcanevek. A határozat arra szólítja fel a tagállamokat, hogy alkotmányos szinten is ismerjék el a területükön beszélt regionális vagy kisebbségi nyelveket, teremtsék meg ezen nyelvek használatának jogalapját legalább azokon a területeken, ahol az ezeket a nyelveket beszélők élnek. Kitér továbbá a nem hivatalos nyelvek hivatalos ügyintézésben való használata lehetőségének megteremtésére is. A határozatban az is megfogalmazódik, hogy az Európai Parlament támogatja az Európa Tanácsot a szóban forgó nyelvek védelméről szóló charta megalkotásában. Az egyik legjelentősebb előrelépést azonban az jelentette, hogy a Parlament a következő évben 1 millió ECU-t különített el a kisebbségi és regionális nyelvek finanszírozására.³⁴

Két évvel a Maastrichti Szerződés életbe lépése után az EP újabb határozatot fogadott el a Killilea-jelentés alapján, mely arra hívta fel a Tanács és a Bizottság figyelmét, hogy

²⁹ Parliament Resolution of 16 October 1981 on a Community Charter of Regional Languages and Cultures and on a Charter of Rights of Ethnic Minorities

³⁰ European Bureau for Lesser-Used Languages (EBLUL)

³¹ Határozat a nyelvi és kulturális kisebbségek érdekében hozott intézkedésekről

³² Parliament Resolution of 11 February 1983 on measures in favour of minority languages and cultures

³³ Európai Közösség Regionális és etnikai kisebbségeinek nyelveiről és kultúráiról

³⁴ Parliament Resolution of 30 October 1987 on the languages and cultures of regional and ethnic minorities in the European Community

a kisebbségi nyelvek hatékonyabb védelme érdekében ezeket a nyelveket is fel kell venni az oktatási és kulturális programok közé. Az ez alapján megszülető „Európai Közösség nyelvi és kulturális kisebbségeiről” szóló EP határozat a békés és demokratikus Európa megteremtésének kulcselemeként beszél a kisebbségi nyelvek támogatásáról. A határozat tulajdonképpen az előzőekben megfogalmazottakra hívja fel ismét a tagállamok figyelmét, miszerint a tagállamoknak a megfelelő jogi eszközökkel kellene védeniük ezeket a nyelveket kiváltképp a közigazgatás, az oktatás, a kultúra és a közélet egyéb területein. A határozatban a Parlament a Tanácsot és a Bizottságot is felszólította arra, hogy a hozzájuk tartozó területeken is támogassák ezen nyelvek használatát.³⁵

A határozatokban megfogalmazott felszólítások azonban nem kerültek általánosan elfogadásra. A 2001-ben meghirdetett „Nyelvek Európai Éve” program bár a nyelvi sokszínűség értéként történő felfogását támogatta, a program során inkább a hivatalosan használt nyelvek kerültek előtérbe. Ezt követően az Ebner-jelentés volt az, ami foglalkozott a kisebbségi nyelvekkel, ezt követően ez idáig nem foglalmaztak meg ilyen jellegű határozatokat.

Az Európai Parlament tekintetében érdekes volt Henrik Lax finnországi EP képviselő kezdeményezése, aki arra a kérdésre kereste a választ, hogy vajon magában az Európai Parlamentben hogy érvényesül a regionális illetve kisebbségi nyelvek képviselete. Vagyis hány olyan EP képviselő van, akik ezeket a nyelveket beszélik, vagy olyan politikai párt tagjai hazájukban, mely a kisebbségi nyelveket beszélő közösségek érdekeit képviseli. A kutatás a 2004-es EP választásokra terjedt ki, a tanulmány szerzője azonban a legutóbbi választások eredményeit is figyelembe vette. A kutatás módszertanilag vitatható, ám ad egyfajta helyzetjelentést arról, mennyire képviseltetik magukat a kisebbségi közösségek az EP-ben. Általánosságban elmondható, hogy valamely nemzeti kisebbséget képviselők száma az Európai Parlamentben csökkent, ám ez többek között annak tudható be, hogy a 2004-es választásokon a mandátum számok megváltoztak, amit ezek a pártok éreztek meg a leginkább. Példaként említhető, hogy az Egyesült Királyságban a mandátumok száma 87-ről 78-ra csökkent, ezzel együtt pl. a Skót Nemzeti Párt EP-képviselői helyeinek száma 8-ról 7-re, míg a walesiek száma 5-ről 4-re csökkent. Ugyanígy a Spanyolországban élő katalánok is veszítettek két helyet a korábbi háromból, míg pl. a galíciaiak nem tudtak képviselőt küldeni 2004-ben az EP-ben. Pozitívumként meg kell említeni, hogy a 2004-ben csatlakozott országok közül az ugyanebben az évben megtartott EP választásokon Szlovákia esetében két magyar politikus jutott be, akik a szlovákiai magyarság érdekeit képviselhették, Lettországból pedig az ott élő orosz kisebbséget képviselő Tatjana Zsdanoka is bejutott az EP-be.³⁶ A legutóbbi EP választások során jelentős változás nem történt. Nagyjából ugyanennyi kisebbségi közösségeket képviselő politikus került az EP-be, bár itt annyit érdemes megjegyezni, hogy jelenleg van galíciai EP képviselője Spanyolországban, a 2007-ben csatlakozó Románia esetében pedig – Szlovákiához hasonlóan – két magyar képviselő is helyet kapott az EP-ben.

4.4 Civil kezdeményezések

Mint láthatjuk, az Európai Unió nyelvpolitikája ellentmondásokkal teli, főleg, ami a kisebbségi nyelvhasználat kérdését illeti. Egy bizonyos határon túl az unió nem tud mit kezdeni a tagállami nyelvjogi szabályozásokkal még akkor sem, ha ezek kirekesztőek és diszkriminatívak az egyes nem hivatalos nyelvekkel szemben. Bár az unió maga jelenleg nem sokat tehet a kisebbségi nyelvhasználat jogi szabályozásának előmozdításában, közvetetten mégis tudja támogatni az ilyen jellegű kezdeményezéseket. A tagállami nyelvpolitikai

³⁵ Parliament Resolution of 9 February 1994 on linguistic minorities in the European Community

³⁶ Lax, Henrik: Visszaszorul-e a regionális és a kisebbségi nyelvek képviselete az Európai Parlamentben? In: Tabajdi Csaba (szerk.): Pro Minoritate Europea/Az európai kisebbségekért. EU-Ground.

gyakorlat kapcsán meg kell említeni, hogy a pozitív nyelvi jogok garantálása nem minden esetben köszönhető a politikai vezetés pozitív elhatározásának. Sokszor az alulról jövő civil kezdeményezések voltak azok, melyek előre lendítették a nyelvhasználat kérdését. Belgiumban például a flamand nyelv csak 10 évvel az ország függetlenné válása után vált hivatalos nyelvvé, méghozzá a flamand lakosok tiltakozásának köszönhetően. A franciásító nyelvpolitika ellen több ezer flamand lakos írt alá egy petíciót, melyben kifejezték tiltakozásukat a francia nyelv előtérbe helyezése ellen és követelték a flamand nyelv státuszának rendezését. Ennek köszönhetően a flamand nyelv fokozatosan hivatalos státuszt kapott, az 1989-es alkotmánymódosítások is bővítették a flamand nyelvhasználat jogait.

Annak ellenére, hogy Nagy-Britanniának nincs a szó klasszikus értelmében vett nyelvtörvénye, a walesi nyelv használatához és a nyelvet megillető jogok kiharcolásához is hosszú út vezetett. Bár a walesi nyelv az egyik legrégebbi ma is élő nyelvek közé tartozik, jogai hosszú időn keresztül nem megfelelően voltak biztosítva, ami miatt a nyelv használata egyre inkább háttérbe került, a nyelv maga pedig a kihalás szélére sodródott. A nyelv fennmaradása érdekében azonban komoly erőfeszítéseket tettek a nyelvet anyanyelvükként beszélők, aminek köszönhetően ma a nyelv reneszánszát éli. Ezen erőfeszítések között szerepelnek a különböző lobbicsoportok fellépései, de meg kell említeni Cymdeithas yr iaith nevű szervezetet is, akik látványos kampányokkal, tiltakozásokkal és különféle akciókkal hívták fel a figyelmet a nyelv fontosságára. Az akcióik erőszakmentesek voltak, több tagjuk mégis börtönbüntetésben részesült.³⁷ A kitartásnak köszönhetően ma a nyelvet egyre többen használják és tanulják, az 1993-as walesi nyelvtörvény óta pedig egyenlő státusszal rendelkezik az angol nyelvvel együtt.

Napjainkban az ilyen jellegű civil kezdeményezések az újonnan csatlakozó országokban is megjelentek, holott erre korábban nem nagyon láthattunk példát. A térség legnagyobb regionális vagy kisebbségi nyelvének tartott magyar nyelv kapcsán Románia és Szlovákia példáját emeljük ki. A kisebbségek helyzete, azon belül a kisebbségi nyelvhasználat állapota mindkét ország esetében hagy némi kívánni valót maga után, ezek a kérdések sokszor válnak a politikai csatározás színhelyeivé (lásd a szlovák nyelvtörvényt). Az utóbbi hónapokban azonban egyre több fórumon találkozunk olyan civil kezdeményezésekkel, melyek politikától mentesen, a többnyelvűség fontosságára hívják fel a figyelmet. A legfontosabb jellegzetesség, mely ezeket a kezdeményezéseket megkülönbözteti a nyugat-európai hasonló jellegű kezdeményezésektől az az, hogy nem elsősorban a nyelvi jogok kiszélesítését követelik az államtól, hanem akcióikkal arra hívják fel a figyelmet, hogy a törvényi szabályozás ellenére hol nem garantálja az állam a kétnyelvűséget. Vagyis a nyelvi jogok tudatosítására helyezik a hangsúlyt és nem egy teljesen új nyelvi szabályozás kialakításáért szállnak harcba elsősorban.

Romániában két ilyen jellegű kezdeményezésről tudunk említést tenni. Az egyik ilyen kezdeményezés „Igen, tessék! – Da, poftiți!”, melynek célja a magyar nyelv nyilvános használatának az elősegítése olyan nagyvárosokban, ahol a magyar nyelvű népesség kisebbségben van. Az akció kezdeményezői abból indulnak ki, hogy a kisebbségben élők az anyanyelvüket leginkább a magánszférában és az olyan behatárolt közösségi színtereken alkalmazzák, mint amilyen a magyar tannyelvű iskola. Más nyilvános érintkezésekkor csak a személyes ismerősökkel szólítják egymást az anyanyelvükön, vagy még akkor sem. Vagyis az üzletekben, az intézményekben a hivatalos nyelvet használják, annak ellenére is, hogy a törvényi szabályozás (korlátozással) engedi anyanyelvük használatát. A kezdeményezés célja tehát, hogy a köz- és üzleti szféra területén bátorítsa az anyanyelv használatát.

A másik szintén romániai kezdeményezés a nyelvijogok.ro honlap, melyet azért hoztak létre, hogy segítsék és bátorítsák azokat, akik az anyanyelvük szabad használatának

³⁷ A szervezet hivatalos angol nyelvű honlapja szerint. Elérhető: <http://archif.cymdeithas.org/english/>

jogával nem csak a magán, hanem a hivatalos életben is élni szeretnének. A honlapon kereshetünk magyarul értő közjegyzőt, megtaláljuk az egyes intézmények nyelvtanilag helyes magyar levezetését is.

Szlovákiában a Kétnyelvű Dél-Szlovákia kezdeményezés az, amely az utóbbi hónapokban látványos és kreatív akciókkal hívja fel a szlovák hatóságok és a magyar lakosok figyelmét a magyar nyelvhasználat hiányosságaira és lehetőségeire. A teljes mértékben civilek által kezdeményezett akciók a walesi példához hasonlóan az útjelző táblák kétnyelvűsítésére hívták fel a figyelmet. Az egyik legnagyobb akciónk során azon szlovákiai magyar településeken tették ki a település magyar elnevezését, melyek esetében a törvény lehetővé teszi a magyar megnevezés használatát és feltüntetését is, ám ezt a hatóságok elmulasztották. Mint kiderült, közel negyven olyan település van Dél-Szlovákiában, ahol a hatóságok elmulasztják kitenni a községek magyar nevét annak ellenére, hogy erre törvény kötelezi őket. A romániai példához hasonlóan a szlovákiai magyar civilek a magyar nyelv üzleti szférában való visszaszorulása ellen is fellépnek matricás akciójukkal. Mivel ezek az akciók erőszakmentesek és mentesek minden más szélsőségtől is, illetve a törvényben foglalt jogokra hivatkoznak, a többségi társadalom érdeklődését is felhívják arra, mennyire nincsenek tiszteletben tartva azok a jogok, melyeket maga az állam garantál állampolgárai számára.

5. Összegzés

Az Európai Unió, Romano Prodi szavaival élve a „kisebbségek Európája“. Több, mint kilencven regionális és kisebbségi nyelvnek ad otthont, körülbelül 40 millióan beszélnek az államnyelvtől, hivatalos nyelvtől eltérő nyelvet anyanyelvként. Bár uniós nyelvpolitika létezik, feladatait tekintve nem kiforrott, a kisebbségi nyelvhasználat kérdése pedig csak még egzaktabbá teszi a kérdést. Az uniós nyelvpolitikának nem célja, hogy megválassza azt a nyelvet/azokat a nyelveket (lingua francát), mely az unión belül egységesen használandó. Az uniós nyelvpolitika célja, hogy a többnyelvűséget támogassa és elősegítse, ebben a tekintetben azonban kikerülhetetlen a kisebbségi nyelvek státuszának problémája. Az unió ma 23 hivatalos nyelvet használ, melyek közé nem tartozik pl. a katalán nyelv, mely kilenc millió európai anyanyelve, és a világon körülbelül 90 felsőoktatási intézményben tanítják. Az unió nem tud mit tenni az olyan tagállami nyelvtörvények esetében, mint amilyen Szlovákiában született – pénzbüntetést rótt volna ki a nem hivatalos nyelvet használókkal szemben. A nyelv önmagában a nemzeti hovatartozás egyik legfontosabb eleme. Épp emiatt az Uniónak nem is lehet célja, hogy a tagállami identitás olvasztótégelyévé váljon. Ezekből kifolyólag az uniós nyelvpolitika mozgásterét a kisebbségi nyelvhasználat terén behatárolt. Véleményem szerint két dologban azonban van lehetőség arra, hogy előrelépés történjék ebben a tekintetben is. Az egyik, hogy az uniónak támogatnia kell azokat a civil kezdeményezéseket, melyek politikától mentesen, a kisebbségi nyelv használatára bátorítanak. Európa számára értéket jelentenek az itt beszélt nyelvek. A pozitív tagállami gyakorlatból merítve sokkal markánsabban és a 21. századi lehetőségeket kihasználva támogathatja a kisebbségi nyelvhasználatot. Másik oldalról viszont az uniónak hatékonyabban oda kellene figyelnie arra, hogy a tagállamok hogy nem tartják be azokat a törvényeket és jogszabályokat, melyek saját maguk fogadtak el a kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatban. Hiszen számos olyan példát látunk, ahol a törvényi lehetőség adott, ám azokat a hatóságok nem teljesítik.

A kisebbségi nyelvhasználat kérdése azonban nem csak a jogi szabályozástól függ. Az egyik nagyon fontos tényező az adott régió fejlettségi szintje is. Bár ellentmondások vannak a kérdés egyértelmű megválaszolása tekintetében, gyakoribb az a példa, amikor a gazdasági fejlettség elősegíti a kétnyelvűség bevezetését. Ebből a szempontból a nyelvpolitika, azon belül a kisebbségi nyelvhasználat kérdése közvetlenül kapcsolódik az adott régió gazdasági

helyzetéhez, fejlettségéhez, gazdasági és társadalmi integráltságához. Ebben a viszonylatban az unió szintén sokat tehet: azzal, hogy elősegíti és támogatja a kisebbségi közösségek által lakott régiók innovációját, pozitív hatással lehet a nyelvhasználat bővülésére is. Anthony Pym szerint az EU soknyelvűsége csak a kivételezett – a romantikus hagyományok szerint a nagyobb - nemzeti nyelvekre vonatkozik. Az Európai Unió nyelvpolitikáját a tagállamok mondhatni arra használják, hogy a saját nyelvük helyzetét és kivételességét megerősítsék, és nem arra, hogy megalkossák az EU saját nyelvpolitikáját.³⁸

Bár az Unió mottójában szereplő sokféleség adott, az egység nem valósult meg a nyelvi jogok tekintetében. Ez az egység csak akkor valósulhat meg, ha tudatosítjuk, hogy ez az egység magában a különbözőségben rejlik.

Bibliográfia

- Daftary, Farimah, Grin, Francois (2003): Nation-building, ethnicity and language politics in transition countries. European centre for Minority Issues, Open Society Institute, Budapest, 33 – 67.
- Kymlicka, Will; Patten, Alan (2003): Language rights and political theory. Oxford University Press, Oxford
- Lanstyák István. Az Európai Unió és a Szlovákiában beszélt nyelvek. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00033/00019/pdf/szemle_2004_4_lanstyak.pdf ., 2012. december.
- Louarn, Tangi: A regionális és kisebbségi nyelvek veszélyeztetett helyzete Franciaországban. In: Tabajdi Csaba (szerk): Pro minoritate Europae / Az európai Kisebbségekért, EU-Ground.
- Lax, Henrik: Visszaszorul-e a regionális és a kisebbségi nyelvek képviselete az Európai Parlamentben? In: Tabajdi Csaba (szerk.): Pro Minoritate Europea/Az európai kisebbségekért. EU-Ground.
- May, Stephen: Language Rights: The Cinderella Human Right. Journal of Human Rights, Taylor and Francis Group, 2011,
- Mehlich, Diane (eds.) (2003.): Nationale Sprachpolitik und europäische Integration. Forst, München
- Paul Kirchhof, idézi Lános Petra Lea: Nyelvpolitika és nyelvi sokszínűség az Európai Unióban. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, 2012
- Phillipson, Robert: English as threat or resource in continental Europe. In: Gardt, Andreas – Huppau Berndt (eds.) (2004): Globalization and the future of German. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Pym, Athony: Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unióban. Fordítástudomány, Vol 3. No. 2., 5-20.
- Sándor Klára: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. MTA Filozófiai Kutatóintézetének Nyitott Egyeteme, http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/humfold/szocling/Sandor_K/corvina.htm, nyomtatásban megjelent:
- Kiefer Ferenc (szerk.) Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest, (2006), 958–995.
- Sberro, Stephan (2009): Could – and should – English Win the „Linguae War” in Regional Integration? NAFTA and EU Experience, Jean Monnet Working Paper New York University, School of Law, New York. Vol 13. No. 9.

³⁸ Pym, Athony: Nyelvpolitikai és fordításelméleti kérdések az Európai Unióban. Fordítástudomány, Vol 3. No. 2., 5-20.

Shuibhne, Niamh (2001): The European Union and Minority Language Rights. International Journal on Multicultural Societies. Volume 3. No. 2. 61-78.

Szépe György (2001): Nyelvpolitika: múlt és jövő. Iskolakultúra – könyvek 7, Molnár Nyomda és Kiadó, Pécs.

Van Parijs, Philippe (ed): Cultural Diversity versus Economic Solidarity. Brüsszel, De Boeck, 2004. 371 – 395.

Vizi Balázs: Az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek. MTA Kisebbségkutató Intézet. Forrás: http://www.mtaki.hu/docs/cd2/tanulmany/03_Vizi_Balazs_Az_EU_es_a_kisebbségi_nyelvek.htm. 2012 december

Presence of Regional and Minority Language Groups in the European Union's new Member States. Final Report. Euromosaic, European Commission

Euromosaic – The production and reproduction of the minority language groups in the European Union. European Commission, Luxembourg, 1996

Parliament Resolution of 16 October 1981 on a Community Charter of Regional Languages and Cultures and on a Charter of Rights of Ethnic Minorities

Határozat a nyelvi és kulturális kisebbségek érdekében hozott intézkedésekről

Parliament Resolution of 11 February 1983 on measures in favour of minority languages and cultures

Parliament Resolution of 30 October 1987 on the languages and cultures of regional and ethnic minorities in the European Community

Parliament Resolution of 9 February 1994 on linguistic minorities in the European Community

Az Európai Alkotmány létrehozásáról szóló szerződés tervezete. Forrás: <http://european-convention.eu.int/docs/Treaty/00260000HU.pdf>

Az Európai Unió Alapjogi Chartája. (2007/C 303/01)

European Charter for Regional or Minority Languages. Forrás: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/148.htm>

Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report. Council of Europe. Forrás: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_AtGlance/PDF_H%281995%29010_FC_NM_ExplanReport_en.pdf

Treaty of Lisbon. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>

Treaty of Maastricht. Forrás: <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>

Treaty on European Union. Official Journal C 191, 1992.

United Nations General Assembly: Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities Forrás: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm>

Lettország Statisztikai Hivatalának adatai szerint. Latvijas Statistika. Forrás: <http://data.csb.gov.lv/Dialog/Saveshow.asp>

Litván Statisztikai Hivatal adatai szerint. Statistics Lithuania. Forrás: <http://db1.stat.gov.lt/statbank/SelectVarVal/saveelections.asp>

Észt Statisztikai Hivatal adatai szerint. Statistics Estonia. Forrás: <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/Saveshow.asp>

Szlovák Statisztikai Hivatal adatai szerint. Štatistický úrad Slovenskej republiky. Forrás: <http://portal.statistics.sk/files/tab-10.pdf>

Bolgár Statisztikai Hivatal adatai szerint. National Statistical Institute Republic of Bulgaria. Forrás: http://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf

Ministry of Justice, Finland – Language Act. Forrás: <http://www.om.fi/20802.htm>